از آستارا تا استارباد

(جلد اول)

آثار و بناهای تاریخی گیلان بیه‌پیش

تألیف

دکتر منوچهر ستوده

از آستارا تا استاراباد

(جلد اوّل)

آثار و بناهای تاریخی گیلان بیه‌پس

تألیف

دکتر منوچهر ستوده

این کتاب با همکاری
معاونت فرهنگی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی،

انجمن آثار و مفاخر فرهنگی
به چاپ رسیده است.
(گنجینهٔ ایران «۱۱» شمارهٔ ۷۰)
مدیر فنی: حسین ایوبی‌زاده

ستوده، منوچهر، ۱۲۹۲ -
از آستارا تا اِستارباد / تألیف منوچهر ستوده. - تهران: آگاه: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، معاونت امور فرهنگی: انجمن آثار و مفاخر ملی، ۱۳۷۴ -
ج.: مصور، نقشه
ISBN 964-416-021-5 (vol.1)
چاپ اول: جلد اول: انجمن آثار ملی ۱۳۴۹، تحت عنوان «از آستارا تا اِستارباد»
مندرجات: ج. ۱. آثار و بناهای تاریخی گیلان بیه‌پس.
۱. گیلان - آثار تاریخی. ۲. مازندران - آثار تاریخی. ۳. گرگان - آثار تاریخی. الف. ایران. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، معاونت امور فرهنگی. ب. انجمن آثار و مفاخر فرهنگی. ج. عنوان. د.
۲ س ۳۴ الف / DSR ۲۰۵۳ — ۹۵۵/۲۰۴۳
۱۳۷۴
کتابخانه ملی ایران — ۵۶۰۸-۷۴م

دکتر منوچهر ستوده
از آستارا تا استارباد
(جلد اول)
آثار و بناهای تاریخی گیلان بیه‌پس

(چاپ اول تابستان ۱۳۴۹)
چاپ دوم زمستان ۱۳۷۴، لیتوگرافی کوهرنگ
چاپ نیل، صحافی ایران‌کتاب
تعداد: ۲۲۰۰ نسخه
همهٔ حقوق چاپ و نشر این کتاب محفوظ است
شابک ۵-۰۲۱-۴۱۶-۹۶۴ (جلد ۱) ISBN 964-416-021-5 (vol.1)

دیباچه

به نام پروردگار بخشاینده مهربان

پس از حمد و ثنای خدای تعالی و درود فراوان بر پیامبر مسلمانان حضرت محمد مصطفی (ص)، کتاب حاضر که حاوی اطلاعات مربوط به آثار باستانی و ابنیه تاریخی واقع در قسمتهائی از نواحی جنوبی دریای خزر است بمعرض انتشار و استفاده علاقه‌مندان گذارده می‌شود.

سراسر خطه گیلان و مازندران و گرگان که از روزگاران قدیم نام دارالمرز بدان داده اند از چند جهت اهمیت تاریخی فراوان دارد:

نخست آنکه از هزاران سال پیش اقوام متمدن آریائی در دشت ها و دره ها و کوهپایه های آن سکونت گزیده آثار هنری و فرهنگی بس ارزنده از خود بجا نهاده اند که گروههای متعدد باستان شناسی ایرانی و غیرایرانی ضمن کاوشهای ثمربخش خود نهفته های بسیار چشم گیر و مهمی از آنها را پدیدار کرده و مورد بررسیهای علمی قرار داده اند و نمونه های گوناگون زیاد و جالب توجهی از آنها هم اکنون زینت بخش موزهٔ ایران باستان بوده و گواهی بر این حقیقت است.

کشور ماد بزرگ، کانون ریشه هایی ژرف از تمدن درخشان هخامنشی که تمام سرزمینهای شمال غربی و قسمت مهم شمال ایران باستان را در بر داشت طبعاً شامل استانهای کنونی گیلان و مازندران و گرگان هم بود و بدین قرار سهمی سترگ از تمدن وسیع و شکوهمند هخامنشی در همین نواحی شالوده گذاری شده است.

دومین عامل برگزیده هنر خطه دارالمرز در شیوه معماری خاص آنها جلوه گری می کند آشنایان به هنرهای معماری اصیل ایران بخوبی وقوف دارند که بطور کلی می توان معماری ایران زمین را بر دو گونه جداگانه مشخص دانست:

گونه ای از آن معماری محلهایی است که محروم از داشتن آب کافی و وضع اقلیمی مساعد بوده آفتاب درخشان و آب هوای خشک و گرمای شدید تابستان و سرمای تند زمستان و ثمرات دیگر حاصل از چنین وضعی عمده مواهب طبیعی چنان نقاطی بشمار می رود و در نتیجه چگونگی ساختمانها و اصول معماری اینگونه محلها درخور همانگونه آب و هوا ترتیب یافته است که ابنیه کرانه های کویر و دیگر نقاط مرکزی و خاوری ایران نمونه های مشخص تر چنین معماری را می نماید.

گونه دیگر معماری نقاطی که بر اثر آب و هوای مساعد و رطوبت فراوان دارای کشتزارها و باغستانها و جنگلهای بیشتر بوده به پیروی از وضع چنین نقاط پوششها و سقف بندیهای زیبای مسطح و استفاده از ستون و تیر و الوار در پنجره و صندوق خانه و دیگر آثار چوبین در آنها فزونتر انجام گرفته است و مظاهر مختلف چنین معماری را طبعاً می توان در ابنیه و آثار گیلان دریافت.

پیوستگی سنت ها و آداب پیش از اسلام ایران با آنچه در عهد اسلامی در روزگار کنونی در بسیاری از زیارتگاهها و اماکن متبرک گیلان می گذرد (و از این بابت می توان گفت وجه مشترک شگفت انگیزی با بسیاری از تکیه ها و زیارتگاههای بعضی نواحی دیگر ایران خصوصاً سرزمین یزد دارد)، نام برخی از بقاع آن سامان که یادآور دورانهای پیش از اسلام است نوع مخصوصی زیارتگاه که به نام زیارت دستخط شناخته شده است و بسیاری نکات جالب توجه دیگر درباره امامزاده های گیلان و معتقدات مردم آن مرز و بوم در این زمینه عوامل اختصاصی دیگری است که بیش از پیش اهمیت استان گیلان را از جنبه های مختلف تاریخی می نماید و خوانندگان گرامی در مقدمه و متن کتاب توضیح کافی و شایسته درباره هر یک از این نکات را در می یابند.

با در نظر گرفتن پهنه وسیع و آبادان نواحی جنوبی دریای خزر و لزوم بررسی و معرفی آثار تاریخی و امکنه باستانی فراوان آن منطقه

پهناور، طبعاً انجام چنین خدمت اساسی با تدوین یک جلد کتاب صورت پذیرفتنی گشت و دانشمند گرامی آقای دکتر منوچهر ستوده استاد محترم تاریخ در دانشگاه تهران و از فرزندان فرزانه شمال ایران که خود عنصری پرشور و آشنا و علاقه‌مند به هرگونه مظاهر تاریخی و فرهنگی میهن عزیز هستند گردآوری مطالب مبسوط در این زمینه و تألیف چند کتاب در این باره را با همه دشواریهای آن پذیرا شدند و بدینوسیله با همکاری پرارزش خویش در اجرای قسمتی از هدف دیرین انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، موجبات سپاسگزاری کامل این انجمن را فراهم ساختند و بمناسبت پیشینه تاریخی خطه مورد ذکر نام کلی «از آستارا تا استارباد» را برای تألیف پرارزش خود برگزیدند که اینک نخستین مجلد آن حاوی بررسیها و دانستنیهای مربوط به بیه‌پس گیلان (نام قسمت غربی گیلان از آستارا تا کرانه سفیدرود که بهمین نام از دورانهای بسیار قدیم در کتب و تواریخ معرفی شده است) از نظر دوستداران و شیفتگان چنین آثاری می‌گذرد.

باشد که مؤلف دانشمند پرتحرک و کاوشگر ارجمند کتاب در تألیف سایر مجلدات مورد نظر و انجام دنباله خدمت پرثمر خویش نیز زودتر توفیق شایسته یافته خاطر علاقه‌مندان به چنین خدماتی را بیش از پیش خوشنود و موجبات امتنان افزونتر انجمن آثار و مفاخر فرهنگی را فراهم فرمایند.

بمنه و کرمه

انجمن آثار و مفاخر فرهنگی

فهرست بخشهای کتاب

۱ـ مقدمه	یك ـ نوزده
۲ـ کتابشناسی گیلان ومازندران وگرگان	بیست ـ شصت‌ودو
۳ـ فهرست نامهای کتبی که‌جزء منابع‌ومآخذاین کتاب‌است	شصت‌وسه ـ شصت‌وپنج
۴ـ مختصری از جغرافیای‌تاریخی و انسانی گیلان	۱ ـ ۷
۵ ـ بخش یکم،جغرافیای تاریخی آستارا	۸ ـ ۱۰
۶ـ آثار وبناهای تاریخی آستارا	۱۰ ـ ۲۳
۷ـ عکسهای مربوط به‌بخش آستارا ازشمارهٔ یك تا دوازده	۲۴ ـ ۳۵
۸ـ بخش دوم ، جغرافیای تاریخی کرگان‌رود	۳۵ ـ ۳۸
۹ـ آثار وبناهای تاریخی کرگان‌رود	۳۸ ـ ۵۰
۱۰ـ عکسهای مربوط به بخش کرگان‌رود از شمارهٔ ۱۳ـ۳۰	۵۱ ـ ۶۸
۱۱ـ بخش سوم،جغرافیای تاریخی‌اسالم	۶۹ ـ ۷۰
۱۲ـ آثارو بناهای تاریخی بخش اسالم	۷۰ ـ ۷۴
۱۳ـ عکسهای مربوط به بخش اسالم ازشمارهٔ ۳۱ـ۳۷	۷۵ ـ ۸۳
۱۴ـ بخش‌چهارم، جغرافیای تاریخی تالش‌دولاب	۸۳ ـ ۸۵
۱۵ـ آثار وبناهای تاریخی بخش تالش‌دولاب	۸۵ ـ ۹۲

۱۶ـ عکسهای مربوط به بخش تالش دولاب از شمارهٔ ۳۸ـ۵۰ ۹۳ ـ ۱۰۷
۱۷ـ بخش پنجم ، جغرافیای تاریخی شاندرمن ۱۰۷ـ۱۰۸
۱۸ـ آثار و بناهای تاریخی شاندرمن ۱۰۸ـ۱۱۱
۱۹ـ عکسهای مربوط به‌بخش شاندرمن از شمارهٔ ۵۱ـ۵۴ ۱۱۲ـ۱۱۶
۲۰ـ بخش‌ششم، جغرافیای تاریخی ماسال ۱۱۷ـ۱۱۸
۲۱ـ بناها و آثارتاریخی ماسال ۱۱۸ـ۱۲۲
۲۲ـ عکسهای مربوط به‌بخش ماسال از شمارهٔ ۵۵ ـ ۵۹ ۱۲۳ـ۱۲۸
۲۳ـ بخش هفتم جغرافیای تاریخی ماسوله ۱۲۹ـ۱۳۳
۲۴ـ آثار و بناهای تاریخی ماسوله ۱۳۳ـ۱۴۰
۲۵ـ عکسهای مربوط به بخش ماسوله از شمارهٔ ۶۰ـ۷۲ ۱۴۱ـ۱۵۳
۲۶ـ بخش هشتم ، جغرافیای تاریخی فومن ۱۵۴ـ۱۵۶
۲۷ـ آثارو بناهای تاریخی بخش فومن ۱۵۷ـ۱۶۹
۲۸ـ عکسهای مربوط به بخش فومن از شمارهٔ ۷۳ـ۹۱ ۱۷۰ـ۱۸۷
۲۹ـ بخش نهم جغرافیای تاریخی کسکر ۱۸۸ـ۱۹۰
۳۰ـ بناها و آثار تاریخی کسکر ۱۹۰ـ۱۹۷
۳۱ـ عکسهای مربوط به بخش کسکر از شمارهٔ ۹۲ـ۱۰۹ ۱۹۸ـ۲۱۵
۳۲ـ بخش دهم ، جغرافیای تاریخی شفت ۲۱۶ـ۲۱۷
۳۳ـ آثار و بناهای تاریخی شفت ۲۱۷ـ۲۲۴
۳۴ـ عکسهای مربوط به بخش‌شفت شمارهٔ ۱۱۰ ۲۲۵ـ۲۲۶
۳۵ـ بخش یازدهم جغرافیای تاریخی تولم ۲۲۶ـ۲۲۷
۳۶ـ آثار و بناهای تاریخی بخش تولم ۲۲۷ـ۲۲۹
۳۷ـ عکسهای مربوط به بخش تولم شمارهٔ ۱۱۱ ۲۳۰ـ۲۳۱
۳۸ـ بخش دوازدهم جغرافیای تاریخی چهارفریضه ۲۳۱ـ۲۳۵
۳۹ـ بناها و آثار تاریخی بخش چهارفریضه ۲۳۵ـ۲۳۹

۴۰ـ عکسهای مربوط به بخش چهار فریضه‌از شمارهٔ ۱۱۲ـ۱۱۴ ۲۴۰ـ۲۴۲
۴۱ـ بخش‌سیزدهم،جغرافیای تاریخی موازی ۲۴۳ـ۲۴۹
۴۲ـ بناها و آثار تاریخی بخش موازی ۲۴۹ـ۳۲۴
۴۳ـ عکسهای مربوط به بخش موازی از شمارهٔ ۱۱۵ـ۲۱۵ ۳۲۵ـ۴۲۲
۴۴ـ بخش چهاردهم جغرافیای تاریخی لشتنشاه ۴۲۳ـ۴۲۵
۴۵ـ بناها و آثارتاریخی بخش‌لشتنشاه ۴۲۵ـ۴۴۰
۴۶ـ عکسهای مربوط به بخش لشتنشاه ازشمارهٔ ۲۱۶ـ۲۳۵ ۴۴۱ـ۴۶۰
۴۷ـ بخش پانزدهم،جغرافیای تاریخی رودباروررحمت‌آباد ۴۶۱ـ۴۶۳
۴۸ـ آثار و بناهای تاریخی شهرستان رودباروررحمت‌آباد ۴۶۳ـ۴۸۰
۴۹ـ عکسهای مربوط به رودبار و رحمت‌آباد از شمارهٔ ۲۳۶ـ۲۴۷ ۴۸۱ـ۴۹۲
۵۰ـ بخش شانزدهم،جغرافیای تاریخی عمارلو ۴۹۳ـ۴۹۵
۵۱ـ آثار و بناهای تاریخی عمارلو ۴۹۵ـ۵۰۱
۵۲ـ عکسهای مربوط به بخش عمارلو ازشماره ۲۴۸ـ۲۵۴ ۵۰۲ـ۵۰۸
۵۳ـ تصحیحات- اضافات ـ تعلیمات ۵۰۹ـ۵۱۲
۵۴ـ اصطلاحات فنی‌ولغات‌محلی که در این کتاب به‌کار رفته‌است ۵۱۳ـ۵۱۹
۵۵ـ فهرست نامهای کسان ـ جایها ـخاندانها ـتیره‌هاوکتابها ۵۲۰ـ۵۸۹

مقدّمه

خداوندا دَرِ توفیق بگشای

سه سال پیش که انجمن آثار ملی به فکر افتاد ، اطلاعاتی دربارهٔ آثار باستانی وبناهای تاریخی حاشیهٔ دریای خزر گردآوری وچاپ کند «قرعهٔ فال به نام من دیوانه زدند» ومرا مأمور انجام این کار کردند.

نگارنده در تابستان همان سال به نواحی کوهستانی روی آورد ویکی دوماه در دیلمان و کلارستاق ونوروکجورولاریجان به گردآوری مطالب وعکس برداری ونقشه کشی وخواندن کتیبه‌ها وسنگهای قبورقدیمی پرداخت . معلوم شد اگر روزی این کارسامانی پذیرد وآنچه ننوشته‌اند ، نوشته شود ، مثنوی هفتاد من کاغذ شود .

نامه‌ای به انجمن نوشت ویادآورشد که این کاردر زمانی محدود به انجام نخواهد رسید ودرصفحاتی معدود نخواهد گنجید . ریاست هیأت مدیرهٔ انجمن- جناب سپهبد فرج‌الله آق‌اولی - با گشاده روئی و گشاده دستی ، دست مرا باز گذاشتند و ازقید تنگنای صفحات مقرر ومحدودآزادم کردند. از اینرو به‌مبدأ وآغازکار که رودخانهٔ آستارا بود روی آوردم ودره‌های فرعی سمت راست آب راکه‌درخاك ایران‌است ، یکی‌پس‌ازدیگری با پای پیاده پیمودم وبه‌ثبت وضبط آثار وبناهای تاریخی مشغول شدم . بررسی بخش آستارا پس از یك ماه ونیم به‌پایان رسید . سپس به نواحی پنجگانهٔ تالش‌نشین که‌سابقاً « خمسهٔ طوالش » می‌خواندند ، پا گذاشتم و کرگان‌رود واسالم و تالش دولاب وشاندرمن وماسال

راه به‌ده و کوی به کوی رفتم و آنچه بنا و آثار تاریخی بود ، از نزدیك دیدم . کنار یکایك رودخانه‌هائی که اثری تاریخی یا گورستانی قدیمی داشت ، تا آخرین سرچشمهٔ آب که بر قله‌های رشتهٔ اصلی البرز بود ، پیاده یا بر پشت اسبهای راهوار محلی بالا رفتم و آنچه بود ، از نزدیك مطالعه و بررسی کردم .

پس از بخشهای پنجگانهٔ تالش نشین ، نوبت به مناطقی که در زمینهای هموار گیلان است ، رسید و بخشهای فومن و شفت و تولم و چهار فریضه و خمام و موازی و کوچسفهان و سنگر ، از زیر چشم گذشت و هرجا آجری بر آجری یا سنگی بر سنگی گذاشته بودند یادداشت کردم .

از رشت «به مرغزار دیلم و طرف سفیدرود » آمدم و کهدم و رودبار و رحمت‌آباد و عمارلو را روستا به روستا گشتم و آنچه دیدم و شنیدم ، نوشتم ، تا این مجموعه فراهم آمد که اکنون به پیشگاه اهل علم و تحقیق عرضه می گردد .

در این سفرها ، همواره توفیق رفیق راه نبود . شرح رویدادها و گرفتاریها نیز در این مختصر جای مناسبی ندارد . همین‌قدر بگویم که برخوردها و سوء ظنها و محبتهای افراد ، در ذهن نگارنده ، اثری محو نشدنی برجای گذاشته است . یکی پیش می‌افتاد و به دورترین نقطه راهنمائیم می کرد . یکی مرا تعزیه‌خوان می‌دانست . دیگری گنج گیر می‌خواند . چهارمی می‌گفت که برای خرید زیرخاکی آمده است . پنجمی مرا مأمور ادارهٔ اوقاف می‌دید و از کمی زائر و نذر و نیاز می نالید ، «هر کسی از ظن خود شد یار من.» دوسه‌بار ، کار از گفتگو به مجادله و مخاصمه کشید ، به ژاندارمری محل پناه بردم و از معرفی نامه و سفارش نامه‌هائی که انجمن داده بود ، استفاده کردم .

گاهی درجوش کار گرفتار بارندگی می‌شدم و از کار باز می‌ماندم . یکبار پس از باران خوردن فراوان ، خود را به ماشین رساندم سیلاب داخل اطاق و موتور آن شده بود و همین امر مرا دوسه‌روز معطل و سرگردان کرد .

در سفری که به اتفاق مهندس پرویز فروزی برای نقشه‌برداری به قلعه‌رودخان می‌رفتیم از بالای پلی‌چوبین که به‌عرض چهل سانتیمتر و به طول سی متر بود . باسر به داخل آب افتادم و غوطه‌ای چند خوردم . آب در دوربین عکاسی اثر کرد و آن را ازکارانداخت . دفتر بزرگ یادداشت هم روی آب می‌رفت که همراهان وراهنمایان ، آن‌راگرفتند.

گرمای روزهای تابستان ونبودن آب گوارا وحملهٔ حشرات گوناگون‌در شب ، ازگرفتاریهای جانفرسای جلگهٔ گیلان است .

شرح این‌هجران واین خون‌جگر   این زمان بگذار تا وقت دگر

با اینهمه نگارنده‌مدعی نیست کارمطالعه وبررسی خاک گیلان را ازنظر تحقیق آثار وبناهای تاریخی تمام‌کرده‌است . خودمی‌داند که این بررسی، کاری بسیار خام و ابتدائی است . شاید بتوان آن را فهرستی ازمحلهای تاریخی و آثار بازماندهٔ قدیمی دانست . اگر روزی این‌کتاب راهنمائی برای هیأتهای علمی مجهز وباستان شناسان باتجربه شد، آن وقت است که نگارنده اجر و پاداش خودرا یافته است .

بناهای تاریخی گیلان زیاد قدیمی نیست

بارندگیهای فراوان ، هوای بسیار مرطوب و درختان جنگلی متنوع ، آفتهای بزرگ بناهای‌تاریخی ناحیهٔ گیلان بوده‌وهست. خشت درصفحات‌خشک ایران یعنی حاشیهٔ کویرصدها سال دوام می‌آورد، اما آجر وسنگ درصفحات گیلان عمر زیاد ندارد . در اینجا نباید در پی بناهای پانصد ششصد ساله بود ، زیرا کمتر بنائی هرقدرهم‌محکم ساخته شده باشد، می‌تواند درمقابل عوارض جوی و وضع اقلیمی گیلان پایدار و استوار بایستد . دراین سرزمین بناهای صد و دویست ساله‌را باید قدیمی دانست و به ثبت و ضبط آن پرداخت . زیرا زمانی نخواهد گذشت که از این‌هانیزاثری برجای نخواهد ماند .

باران و رطوبت دائمی ، مصالح بنا را نرم می کند و می‌پوساند و آنچه

نرم و پوسیده شد، فرو می‌ریزد و بنا به تلی تبدیل می‌شود و چیزی نمی‌گذرد که درختان جنگلی و بوته‌های پرخار، روی این تل را می‌گیرد و اثری جز برآمدگی مختصری برجای نمی‌ماند.

عجیب‌تر اینکه بر بام بناهائی که برپاهستند، درختان مختلف جنگلی، خصوصاً درخت انجیل می‌روید و ریشه‌های قطور و توانای آنها، در میان ملاط فرسوده فرو می‌رود و آجر و سنگ را از ملاط جدا می‌کند و یکی پس از دیگری فرو می‌افتد و بنا بدین ترتیب درمدت کمی از میان می‌رود.

دسته‌بندی بناهای تاریخی

آب وهوا و وضع اقلیم درطرح ومصالح بناهای تاریخی بسیارمؤثر بوده وشکل بناها را دگرگون کرده است، تاجائی‌که هیچگونه شباهتی میان بناهای تاریخی منطقهٔ گیلان و بناهای تاریخی سایر نقاط ایران نیست. گاهی، تنها چوب، مصالح اصلی بنای مدارس ومساجد است ودوام چوب هم درنقاط مرطوب زیاد نیست. ازگنبدهای کاشی‌کاری‌زیبا وگلدسته‌های بلند مزیّن دراینجانشانی نمی‌یابید. شاید بتوان طرح بناهای تاریخی مناطق خشك تر، نظیر رودبار و رحمت‌آباد وعمارلو را همانند سایر مناطق ایران دانست زیرا دراین صفحات گنبدهای کاشی‌کاری و تزئینات بیشتری دربناها دیده می‌شود. اما رویهمرفته طرح بناهای تاریخی گیلان بسیار ساده است وخارج ازشکل مربع یا مستطیل نیست. بناهای تاریخی سرزمین گیلان را می‌توان به‌ترتیب زیردسته‌بندی کرد: مدرسه‌ها ـ مسجدها ـ امامزاده‌ها و بقعه‌ها و آستانه‌ها و تربت‌ها، شامل قبور امامزادگان، شیوخ، پیران، درویشان، میران، بابایان،(۱) شاهان(۲) سلطانان (۳)، ـ مقابر بزرگان وسران قوم ـ چلّه‌خانه‌ها ـ خانقاهها ـ تکیه‌ها ـ کاروانسراها ـ حمامها ـ بازارها ـ شهرهای قدیمی مثل کوراب کسکر ـ خانه‌های قدیمی بزرگان ـ بناهای دولتی نظیر: دارالحکومه، باستیان، توپخانه ـ

---

۱ ـ ۲ ـ ۳ ـ بابا وشاه وسلطان از القاب وعناوین اقطاب وبزرگان متصوفه است.

قلعه‌ها_قلعه کل‌ها[1]_ پلها_ مناره‌ها_ راهها نظیر راه شاه‌عباسی_ گورستانهای قدیمی که به قبور گبری معروفند.

دربیه‌پس وبیه پیش گیلان به شش «زیارت دستخط» برخوردم که شاید نظیر آنها را در سایر نقاط ایران نتوان یافت. در این گونه زیارتها، قرآنی عظیم، مجدول و مطلا باخطی‌خوش، درجعبه‌ای نگاهداری می‌شده است. برای این جعبه صندوقی ساخته‌اند وآن را مانند مرقد راه یافتگان به حق، زیارت می‌کنند در دوزیارتگاه، قرآن درجعبه‌ای بود وجعبه دربنائی‌چوبین وبلند که زائران بدان دسترسی‌نداشتندواز پائین، دیوارو‌پایه‌های بنا را زیارت‌می‌کردند. می‌گویند این قرآنهابه خط علی‌بن‌ابی‌طالب علیه‌السلام ویکی دو تن از ائمهٔ اطهارسلام‌الله‌علیهماست. درصیقلان تولم برای‌این گونه‌قرآن مسجدی‌ساخته‌اند وبه نام «مسجد آقا پیله قرآن» یعنی «مسجد آقا قرآن بزرگ» می‌خوانند. قرآن نه‌منی چماچای شفت که به اعتقاد مردم آن سامان یك برگ آن نه‌من وتمام اوراق و جلد آن نیز نه‌من است، امامزاده نعمان که امروز «شاهزاده احمد» می‌خوانند، به وجود آورده است. بهقرآنی که در «زیارت دستخط» کیجای‌کهدم است، کامران میرزا کهدمی قسم یادکردکه به جمشیدخان وفادار باشد، اما جز خیانت به‌او نکرد.[2] قرآنی که در«زیادت دستخط» گشت‌فومن بوده، به یغمارفته است و امروز قرآنی چاپی به جای آن نهاده‌اند.

درخاك‌بیه‌پس گیلان، کمتر به بناهای‌هشت ضلعی یاشش‌ضلعی برخوردم. فقط بنای بقعهٔ عون‌بن‌محمدبن علی‌علیه‌السلام و حرم بقعهٔ خواهر امام درشهر رشت وحرم‌بقعهٔ‌امامزاده‌قاسم‌درچولاب کوچسفهان ومقبرهٔ زرین‌تاج‌درگورستان منجیل به شکل هشت ضلعی بناشده است.

---

۱ _ کل بضم کاف درزبان گیلکی بمعنی «تپه» است. بیشتر این‌تپه‌هاخاکریزهای دستی است که بعداً بربالای آن‌قلعه ساخته‌اند.

(۲) تاریخ گیلان عبدالفتاح فومنی چاپ نگارنده ص ۰ ۷.

قسمتهای مختلف بنای مساجدی که در شهرها وجود دارد از این قرار است :

قسمت اصلی مسجد که معمولاً مردان در آنجا اجتماع می کنند- غرفهٔ زنانه- حوضخانه که مرکز تطهیر و تجدید وضو است - انبار- کفش کن. در بعضی مساجد اطاقی برای خادم نیز بنا کرده‌اند.

نگارنده در هریك از این بناها ، آنچه قابل ذکر بود ، در کتاب حاضر یادآور شد. چگونگی بنارا شرح داد و تزئینات خارجی وداخلی آن رانگاشت. اگر طرح بنائی تازه بود واختلافی با سایر ابنیه داشت ، نقشهٔ آن را رسم کرد. صندوق و ضریح را اندازه گرفت و نوع چوب و کنده کاری و مشبك کاری و قاب و گرهٔ هریك را نوشت . علمها و توغهای بقعه‌هارا عکس برداشت ویکایك آنها را شرح داد . آداب علم بندی وعلم واچینی وروزهای آنها را درهر امامزاده یادداشت کرد. اگر به‌رسمی عجیب یاسنتی غریب، در این محلهای متبرك برخورد، یادآور شد. درختهای عظیم هر بقعه‌را اندازه گیری کرد . مطالب سنگ قبرها و نشانه‌ها ونقوش روی آنها را نقل نمود و تا آنجا که مقدور بود، به گردآوری مطالب مختلف که درمتن کارنبود، دست زد ، زیرا دست یافتن به بیشتر این بناهای دور- افتاده ، برای همه کس میسر و مقدور نیست .

در امامزاده‌ها چه می گذرد؟

بیشتر مردم ده‌نشین گیلان تا امروز درمرحلهٔ پرستش «توتم» هستند. در گیلان مثلی سایر است که «هرجا پیله‌پیله داره - اونجه گیلکان مزاره» یعنی هرجا درختان بزرگ وتنومند است ،آنجا پرستشگاه و زیارتگاه گیلکهاست. تاامروز درختان بزرگ جنگل، مثل بلوط و آزاد، دردشت ودرختان زبان‌گنجشك و انواع سرو کوهی درکوهستان ، مورد تعظیم وتکریم اهالی است. اطراف آنها چراغ روشن می‌کنند و شمع می‌افروزند و بـه شاخه‌های نازك آنها دخیل

می‌بندند و آنها را به نام «آقادار» و «آقاسور» و «آقا ریس» و نظایر آنها می‌خوانند.

همین درختان با گذشت زمان به امامزاده تبدیل می‌شوند و درظرف پنجاه سال اخیر، درحدود ده درخت که رابینو در کتاب گیلان خود به‌نام «مزار» خوانده و درزمان وی جزدرختی تنومند چیزی دیگر نبوده است، امروز کنار آنها بنائی ساخته‌اند و به‌نام امامزاده حسن وامامزاده ابراهیم ونظائر آنها نام‌گذاری کرده‌اند(۱).

درنقاط کوهستانی، کوهی عظیم یا قله‌ای بلند ونوك‌تیز نظر ساکنان را به‌خود کشیده ومحل متبرك برای ایشان شده است. بربالای این قلل معمولاً بنائی می‌سازند ونام‌امامزاده بر آن می‌گذارند ونذرونیازخودرا بدانجامی‌برند. گالشان‌که ازقشلاق به ییلاق می‌روند، شیریك روزگاوان‌یا گوسفندان خودرا به این امامزاده‌هامی‌بخشندتادرطول تابستان گله‌های‌ایشان گرفتارناخوشیهای گوناگون‌نشود. درسراسرتابستان نیز چند سر از این جانداران رابه امامزاده می‌آورند وقربانی می‌کنند وگوشت آنها را به زائران یامتولی می‌دهند.

در بعضی از این بقاع هنوز سنن و رسوم هزاران سال پیش گیلان بدون تغییر و تبدیل دیده می‌شود. معمولاً روز زوّار کشی(۲)، بازاری محلی در این بقاع بر پا می‌شود. فروشندگان متاع خودرا ازدورترین نقطه بدینجامی‌آورند وخریداران، نوترین وبهترین‌لباسها را می‌پوشند وروی به‌این‌نقاط یاقله‌های دورافتاده می‌کنند. درآنجا نه‌تنها اجناس وکالاهای موردنیاز زندگی روزمرّه خریدوفروش می‌شود، بلکه بالاترین سرمایهٔ آدمیان که‌عشق ومحبت است‌نیز بازاری گرم ورایج دارد. دختران دم بخت باچهره‌های گلگون وقامتهای رسا، لباسهای زیبا ورنگارنگ‌محلی‌رابه‌تن کرده‌وازعصر روز پیش به‌زیارت‌می‌آیند.

---

(۱) نگارنده درمتن به‌پاره‌ای ازاینها اشاره کرد.

(۲) روزهای معینی از سال‌را مردم به‌زیارت امامزادهٔ معینی‌می‌روند وآن روز را روز زوارکشی‌آن امامزاده می‌خوانند.

پسران نیز سروصورت می‌آرایند وچموش پاتاوه (۱) می‌کنند و پیاده یا بر پشت اسب ، خود را به امامزاده می‌رسانند. گاهی از یك دهکده ، درحدود بیست نفر پسر ودختر باهم به‌راه می‌افتند و اگر تاریکی فـرارسد وشب‌هنگام به زیارت امامزاده نرسند، برسرچشمه‌ای یاروی چمنزاری به‌زیارت یکدیگر می‌رسند . «چه خوش بود که برآید به‌یك کرشمه دوکار» مقدسی که درسال ۳۷۵ قمری (۲) خودشاهد وناظررسمی ، همانندآداب کنونی بوده است می‌نویسد :«ولهم اسواق علی‌ایام‌الجمعة فی‌السهل ، لکل قریة‌یوم ، فاذافرغوا انحازالرجال والنساء الی معزل یتصارعون فیه ورجل جالس‌معه حبل ، کل من غلب‌عقدله عقده.فاذاهوی الرجل امرأة راح معها ، فیتلقاه اهلها بالبشر والترحیب ویتباهون به اذارغب فی کرمهم ، فیضیفونه ثلاثه ایام ، ثم ینادی المنادی بعدما اجتمع معها اسبوعا فی‌عمارة له بمعزل فیجتمعون ویختطون .» یعنی (ساکنان دیلم) روزهای‌جمعه در اراضی‌هموار ساحلی بازارهائی‌دارند . درهردهکده روزی معین ، این‌بازار برپامی‌شود. چون خریدوفروش بپایان رسد، مردان وزنان برای کشتی گیری درگوشه‌ای جمع می‌شوند. مردی در آنجا نشسته وطنابی دردست دارد . بـرای کسی که درکشتی غالب شود ، گرهی به این طناب می‌زنند . اگر مردی زنی را بخواهد با او می‌رود. منسوبان زن این عمل را خوب می‌دانند وباگشاده‌روئی تلقی می‌کنندواگر به‌باغ‌ایشان بروند مباهات ومفاخره‌می‌کنند. سه‌روزایشان را مهمان می‌کنند . پس از آنکه یك‌هفته مرد با زن درعمارتی که درخلوت‌گاه است گذراند جارچی جار می‌زند ، مردم گرد می‌آیند وبرای ایشان خانه می‌سازند .

---

(۱) چموش کفشهای‌چرمی گیلان و پاتاوه مچ پیچ مانندی‌است‌که به ساق پامی‌پیچند .

(۲) شمس‌الدین ابوعبدالله محمدبن احمدبن ابوبکرالبنا الشامی‌المقدسی‌البشاری‌متولد سال ۳۳۵ قمری کتاب « احسن‌التقاسیم فی معرفةالاقالیم » خودرا در سال ۳۷۵ قمری از مسوده پاکنویس کرد ودر سال ۳۷۸ تجدید نظر کرد .

یکی از طوایف ژرمنی که در دامنه‌های آلپ درقسمت آلمان نشین‌سوئیس زندگی می‌کنند نظیر این سنت را دارند ومعتقدند که هرکس بالاتر از ارتفاع معینی از این کوه‌گناهی مرتکب شود، خدای بزرگ اورا می‌بخشاید ودرنامهٔ اعمال‌از آن‌یاد نمی‌کند. دختران وپسران، دست در دست خودرا، کشان کشان به‌بالای این کوه میرسانند و کام دل از یکدیگرمی‌گیرند . آیا منشأ این رسم وسنّت همانندکه در دوگوشهٔ مختلف جهان است می‌تواند یکی باشد؟

امامزاده‌های دور افتاده ، بیمارستان و داروخانهٔ ساکنان دهکده های اطراف است. مردم دورافتاده از پزشك ودارو ، درمان هرگونه مرض خودرا از این امامزاده‌ها می‌خواهند. تور وکبچی[(۱)] وزگیل دار ومسلول و کور و افلیج وکسانی که‌گرفتار انواع امراض جلدی هستند ، همه به این امامزاده‌ها پناه می‌آورند، هریك نیازی می‌آورد ومتوسّل به یکی از این امامزاده ها می‌شود وشفای خودرا از او می‌جوید . معتقدندکه پاره ای از این امامزاده ، شفابخش همه‌گونه ناخوشیها است .گذشته ازآدمیان ، امراض گاو وگوسفند وچهارپایان بارکش را نیز معالجه می‌کند . زنان نازا ، تخم مرغی را تزئین می کنند و دور آن را با ابریشم می‌بافند و به درو دیوار امامزاده می‌آویزند تابچه‌دار شوند.

درپاره‌ای ازامامزاده‌ها سنگهائی به‌اشکال عجیب است که درآنهاچاله‌های کوچکی است. آب درآنها می‌ریزند و با سنگ کوچك دیگری می‌سایند ومایعی به رنگ شیر به‌دست می‌آید ، برای بیماران می‌برند تا بخورند وشفا یابند و برای تندرستان می برند تا بخورند و گرفتار امراض نشوند . روی صندوق‌اغلب امامزاده‌ها، فسیلهای گوناگون‌متعلق به‌ادوار مختلف زمین‌شناسی دیده شد .

برای پاره‌ای از امامزاده‌ها ، زائران از پیر وجوان و بزرگ وکوچك،

۱– تور در گیلکی به‌معنی‌خل ودیوانه‌است و کبچی به کسی گویند که عضلات صورت او به‌عللی منقبض شده و دهانش را کج کرده است .

شاخهٔ کوچکی از کیش (= شمشاد جنگلی) از اطراف خانهٔ خود یا از سر راه به دست می‌گیرند و به‌عنوان «برگ سبزی» به امامزاده می آورند و به نردهٔ ایوان آن می‌زنند یا روی صندوق می‌گذارند(۱).

هدایائی که به‌عنوان نیاز به امامزاده‌ها داده می‌شود، عبارت از پول نقد، انواع پارچه های رنگین یا سیاه، نخی یا ابریشمی، نفت، شمع، ابریشم کلاف شده، شیر، قربانی و نظایر آنهاست.

در بیشتر امامزاده‌ها شاخ گوزن (=گنج گاو) بر درختان حیاط، یا در ایوان یا داخل حرم بر دیوار است. بر پاره‌ای از صندوقها، شاخ گوزن یکی دوساله نیز دیده شد. در کوهستانهای بی‌درخت و بی جنگل که مرکز زندگی این حیوان نیست. شاخ بز کوهی همین اهمیت و احترام را دارد. درحفاریها و کندوکاوهائی که درگورستانهای مختلف این صفحات کرده‌اند، مجسمهٔ سفالی و فلزی‌گوزن بدست آمده است. ظاهراً این حیوان، از قدیم‌الایام دراین‌سرزمین مورد تکریم بوده است.

علم ــ علم بندی ــ علم واچینی

بیشتر امامزادگان علمی مخصوص دارند. ازستونهای جلوایوان امامزاده، دوستون را مزیّن ومنقّش می کنند ودو چوب منقّش افقی بر بالای بدنهٔ آنها می کوبند وچوب چهار پنج متری کنده‌کاری شدهٔ علم‌را روی‌آنهاقرارمی‌دهند.

دربیشتر بقعه‌ها، روز اول محرم، مراسم علم بندی برپا می شود. غذای مفصلی تهیه می‌کنند و سینه زنان پس از سینه زدن، چوب علم را می آورند و عده‌ای به خانهٔ متولی می‌روند وپنجهٔ علم وبقچه هائی‌که درآنها انواع پارچه‌ـ

۱ــ یك هفته قبل از جشن برخاستن مسیح ازمردگان‌که روز یکشنبه برپا می شود، ارامنه درکلیسا جمع می‌شوند وکشیش شاخه‌های شمشاد را که برآنها دعا خوانده است به دست حاضران می‌دهد. ایشان شاخه‌های شمشاد را به خانه می آورند و در اطاق خود می گذارند تا خشك شود.

های رنگین قیمتی است می آورند ، پنجه را برسر چوب علم نصب می کنند و پارچه را یکی پس از دیگری برچوب علم گره می‌زنند. علم از لاغری بیرون می‌آید وهیکل قطور وتنومندی پیدا می‌کند . بعدآن را درجلودر ورودی بقعه به‌یکی‌ازستونها می‌بندند. درطول دهۀ محرم ، علم نیزدرآداب ورسوم عزاداری شرکت‌داده می‌شود وهرکس پارچه‌ای نذرآن کرده است می‌آورد ورویِ‌سایر پارچه‌ها می‌بندد .

سرانجام روز علم واچینی می‌رسد . معمولاً علم را روز سوم امام یعنی سیزدهم‌محرم ، یاروز قتل امام‌حسن که روز بیست‌وهشتم صفر است وامی‌چینند. واچیدن نیز نظیر علم بستن آدابی دارد . غذائی آماده می کنند ، سینه ای می‌زنند و پارچه‌هارا یکی پس ازدیگری ازچوبۀ علم باز می‌کنند ودربقچه ها می‌گذارند و به خانۀ متولی می‌برند .

در بعضی امامزاده‌ها ، واچیدن علم را به سرخرمن ودوران چیدن برنج می‌گذارند . ظاهراً گرفتاری واشتغال رعایا را سبب نگهداری علم تا این وقت می‌دانند . ولی احتمال می‌توان دادکه در ایام گذشته در این موقع جشنی نظیر جشن محصول برداری فرنگیان(۱) در این صفحات معمول بوده است ، به این سبب علم را تا آن‌وقت نگاه می‌دارند تا در مراسم محصول برداری نیزشرکت داده باشند .

این‌گونه علمهارا نگارنده هرجا دید، توصیف کرد واگرمشخصاتی داشت عکسبرداری نمود و در کتاب نشان داد، علم قدیمی بقعۀ آقا سید زکریا ، در بسته دیم خشک‌بجارخمام وعلم مسجد جامع امشه ، در امشۀ سنگر و علم بقعۀ آقاسید مهدی ، در استلک لشتنشاه وعلم‌بقعۀ سیدعلی‌کیا، در اژدها بلوچ‌لشتنشاه که بیشتر شباهت به توغ دارد از علمهای ظریف و دیدنی است .

۱ــ این جشن را به انگلیسی « Thanks giving day » می‌خوانند .

قدمت بناهای تاریخی بیه پس گیلان تا چه پایه است؟

مراکز اصلی تمدن گیلان را باید در دامنهٔ ارتفاعات رشتهٔ البرز، یا بر بالای تپه‌های دستی یا طبیعی حوالی جلگهٔ گیلان جستجو کرد. این تپه‌ها که نظیر آنها در مازندران و گرگان نیزفراوان است ، به‌نام « قلعه‌کل » خوانده می‌شوند . امروز از قلعه هائی که براین بلندیها بوده است ، نشانی نیست . درختان و علفهای بلند جنگلی یکسره روی این تپه‌هارا پوشانده و هیچگونه نشانی از نهفته های درون آنها پدیدار نیست . نگارنده یکایك این تپه ها را که ازنزدیك مشاهده کرد ، شرح داد ونام عده‌ای ازآنهارا با ذکر محل آنها، در فهرستهای آخر هرفصل آورد .

یك دسته از بناها هیچگونه تاریخی ندارد ، ولی سبك بنا حکایت از گذشته‌ای بسیار دور می کند. ازآنها می‌توان اسپیه مزگت کیش خالهٔ دیناچال وقلعهٔ لیسار را درنومندان لیسار نام برد. از این‌دوبنا که بگذریم، سایر بناها که تاریخی درآنها دیده شد از این قرار است:

۱ـ بقعهٔ تاج‌الدین محمود خیوی درلمیرمحلهٔ آستارا	۷۳۲	قمری
۲ـ بقعهٔ سید امیر کیا = مدفن جانبازبن شرف‌الدوله	۸۲۷	«
۳ـ تاریخ وقفنامهٔ قرآنی که‌پری‌سلطان دختر سلطان محمدخان وقف بقعهٔ سیدعلی‌کیاکرده وفعلا دربقعهٔ فیلده است	۹۰۱	«
۴ـ تجدید بنای قلعه رودخان به امر حسام‌الدین بن امیره دباج بن امیره علاءالدین اسحقی	۹۱۸	«
۵ـ سنگ قبر میرزا محمدبن قبادجان در بقعهٔ پیر قطب‌الدین نزدیك دهکدهٔ باغچه سرای آستارا	۹۴۲	«
۶ـ اتمام‌بنای‌بقعهٔ آکاشاه‌دررودبردهٔ سنگر	۹۲۵	«
۷ـ تاریخ اتمام صندوق سلیمان داراب در ذی‌الحجهٔ	۹۵۳	«

۸ـ اتمام بنای بقعهٔ عون‌بن‌محمدبن علی علیه السلام در ماسوله

به سعی ملك خلیل بن خبر بیك	۹۶۹	قمری
۹ـ سنگ قبری در بقعهٔ سلطان سید حاجی محمود مرندی	۹۸۴	«
۱۰ـ سنگ قبر بدیع‌الزمان میرزا در بقعهٔ فیلده پنجم شهر جمادی‌الاولی	۹۸۶	«
۱۱ـ سنگ قبر ملك ابوالقاسم در بقعهٔ سلطان سید حاجی محمود مرندی	۹۹۵	«
۱۲ـ سنگ قبر ترك خانم دختر بورج علی تبریزی در بقعهٔ عون بن محمد بن علی علیه السلام	۹۹۵	«
۱۴ـ سنگ قبر هاشم بیك بن میرم بیك در بقعهٔ عون بن محمد بن علی علیه‌السلام در ذی‌القعده	۹۹۷	«
۱۴ـ بنای گنبد سلطان سید حاجی محمود مرندی به دستور امیره بی‌بی دختر سلطان محمدخان در هشتم ماه رجب	۹۹۸	«
۱۵ـ سنگ قبر مریم دختر میر خلیل متولی در بقعهٔ عون بن محمد بن علی علیه‌السلام	۱۰۰۴	«
۱۶ـ کتیبهٔ صندوق سید ابوجعفر در شهر رشت که امروز از میان رفته است	۱۰۰۹	«
۱۷ـ تاریخ اتمام ضریح مشبّك عون بن محمد بن علی علیه‌السلام در ماسوله	۱۰۱۵	«
۱۸ـ سنگ قبر بی‌بی رحمت دختر حاجی هادی ملکی در دهکدهٔ خشت مسجد کوچسفهان در ماه ربیع‌الاول	۱۰۲۳	«
۱۹ـ سنگ قبر شاه منصور بن شاه ملك آقا در بقعهٔ فیلده در بیست و یکم محرم‌الحرام	۱۰۲۹	«
۲۰ـ سنگ قبر محمد بدیع بن محمد اسماعیل در بقعهٔ عون بن محمد بن علی علیه‌السلام در ماسوله	۱۰۵۲	«

۲۱ـ بنای سردر ساقی مزار درجورشر لشتنشاه	۱۰۵۵ قمری
۲۲ـ سنگ قبر محمدعلی بن محمدامین زاویه در بقعهٔ سلطان حاجی سیدمحمود مرندی درحرزویل	۱۰۵۷ «
۲۳ـ سنگ قبری بردیواردرورودی بقعهٔ عون‌بن‌محمد بن علی علیه‌السلام درماسوله	۱۰۶۰ «
۲۴ـ تاریخ محجرشبکه‌ای امامزاده شفیع‌بن موسی‌الکاظم علیه‌ـ السلام دردهکدهٔ قشلاق‌نشین امامزاده شفیع‌شاندرمن	۱۰۷۳ «
۲۵ـ سنگ قبر میرزا رحیم خان ولد میرزا کبیرخان در بقعهٔ فیلده در تاریخ شنبهٔ بیستم شهرربیع‌الاول	۱۰۸۰ «
۲۶ـ تاریخ بنای دروازهٔ‌حرزویل	۱۰۹۰ «
۲۷ـ تاریخ بنای مسجد صاحب‌الزمان درماسوله	۱۱۱۷ «
۲۸ـ سنگ قبر آقا محمد زکی‌بن محمد قاسم در بقعهٔ عون بن محمد بن علی علیه‌السلام در تاریخ بیستم شهـر ربیع الاول	۱۱۶۷ «
۲۹ـ فرمان تولیت تربت‌قوشه‌جددرتنگ دی ئول گیلان هشتپر مورخ	۱۱۷۱ «
۳۰ـ تاریخ وقفنامهٔ قرآنی که‌میرقاسم‌فیلدهی بربقعهٔ فیلده‌وقف کرده است.	۱۱۹۴ «
۳۱ـ سنگ قبر محمد حسن‌خان ولدحاجی معصوم کسمائی در رجب	۱۱۹۵ «
۳۲ـ تاریخ بنای گلدستهٔ مسجد ساغری سازان درشهر رشت	۱۲۰۴ «
۳۳ـ سنگ تاریخی بنای مسجد جامع جورشر لشتنشاه‌مورخ	۱۲۰۶ «
۳۴ـ تاریخ‌اتمام‌صندوق میرشاه محمود در دهکدهٔ شیخان گفشهٔ لشتنشاه	۱۲۴۰ «
۳۵ـ تاریخ بنای محراب مسجد مستوفی در شهر رشت	۱۲۴۲ «

۳۶ـ تاریخ اتمام در دولتی بقعهٔ سید عباس و سید اسماعیل در محلهٔ ساغری سازان شهر رشت ۱۲۴۳ قمری

۳۷ـ سنگ قبر کلثوم دختر میرقاسم در بقعهٔ فیلده ۱۲۵۰ «

۳۸ـ تاریخ سنگ لعنت نامه‌ای در بقعهٔ سیداحمد در کیلوای کوچسفهان ۱۲۵۵ «

۳۹ـ تاریخ فرمان ناصرالدین شاه بر کتیبه‌ای سنگی در بقعهٔ خواهرامام درشهر رشت ۱۲۷۲ «

۴۰ـ تاریخ بنای بقعهٔ سید قاسم‌بن موسی الکاظم علیه السلام در دهکدهٔ چولاب کوچسفهان ۱۲۸۲ «

تواریخ دیگری مؤخر برسال ۱۲۸۲ که در بناها دیده شد، در این کتاب آمده است ، از آنجا که زمان زیادی بر آنها نگذشته است در این مقدمه یادآور نشدیم.

نام تعدادی از بقاع یادآور دورانی است که هنوز دین مبین اسلام در کوه ودشت گیلان رواجی نداشته است. نامهای بقاع زیررا می توان جزء این گروه دانست:

۱ـ مزار لالەشوی درشهر رشت که ظاهراً بقعهٔ خواهرامام بجای‌آن بنا شده است . ۲ ـ ساقی مزار در جورشر لشتنشاه که محل قدیمی بقعهٔ آقا سید محمدرضاست. ۳ـ بقعهٔ دوالکوه برمرز آلیان وتنیان ۴ ـ سلطان برز کوه بر سامان اسالم وتالش دولاب . ۵ـ گلی لرز درخشابر تالش دولاب ییلاقی ۶ ـ بابا بلندی دردو فرسخی لمیرمحلهٔ آستارا . ۷ـ بابامرزی در کناررودخانه ویزنه ۸ـ آکاشا(۱) دررودبردهٔ سنگر ونظایر آنها .

توضیحی دربارهٔ بقاع متبرک گیلان

پیش از اینکه شاه عباس اول به‌فکر برانداختن خان احمد خان بیفتد

۱ـ درمتن کتاب احتمال دادیم که این نام با «عکاشه» ارتباط دارد .

وطرحی برای‌ازمیان برداشتن بازماندگان خاندان اسحقی وتجاسبی وانوزوند و حاتمی وسایر امرای محلی گیلان بریزد، بیشتر اهالی گیلان زیدی مذهب بودند. بازماندگان اسماعیلیان نیز تااین تاریخ در صفحات دیلمان و رودبار دیده می‌شدند ولی هیچگاه قدرت زیادی به‌دست نیاورده و مرکز فرمانروائی برای خود نساخته‌اند.

شرط امامت در مذهب زیدبن علی علیه‌السلام خروج بالسیف و داشتن خصایل خمسه است. هرکس که شمشیرمی کشید وتسلط می‌یافت وخصایل‌خمسه دراوجمع بود، مفترض‌الطاعه ونافذ الحکم بود. ساکنان خاك بیه پیش‌گیلان، پیش از زمان سیدعلی‌کیا، مذهب زیدی داشتند. هنگامی که او از تنکابن به لاهیجان آمد «فقها وصلحا وداعیان شرع شریف ومفتیان دین حنیف، مجموع، مقدم شریف آن حضرت‌را مغتنم شمردند و بیعت کردند و امام و مقتدای خود دانستند ومجموع برآن قائل شدند که آنچه‌شرط امامت است درمذهب‌زیدبن علی علیه‌السلام که خصایل خمسه است، دراو موجود است.»(۱) عده‌ای از بقاع متبرك امروز، مقابر اولاد واحفاد این گونه امامان است.

پس ازتسلط صفویان، بازار صوفیان صافی و شیعیان دوازده امامی‌رواج پیدا کرد. اینان نیز به‌بقاع امامزادگانی که‌مورد علاقه‌شان بود، توجه کردند و برای آنها صندوق وضریح ساختند و در مواردی چند نیز قبور فرستادگان یاامرای لشکر ایشان‌که درخاك گیلان چشم‌ازجهان فرو بسته، یا به‌دست سران محلی کشته شده‌اند، زیارتگاه عمومی شد.

درهمین‌ایام، تعدادی از مزارهای قدیمی که مورد علاقهٔ مردم‌گیلان بود، با تغییر اسم و انتساب به یکی ازسادات، زیارتگاه شیعیان گردید. از اینها می‌توان مزارجانبازبن شرف‌الدوله را یادآور شد که به‌نام سیدامیرکیا خوانده شده است.

۱ـ تاریخ گیلان ودیلمستان ص ۴۱.

به‌احتمال قوی، زیارتگاههائی که به نام «زیارتگاه دستخط ائمهٔ اطهار» شهرت دارد ، نیز در همین تاریخ به‌وجود آمده است .

توضیح بیشتر دربارهٔ پیدایش امامزاده‌ها و زیارتگاهها ، خصوصاً آنچه مربوط به پس ازدوران صفویان است از حوصله وهدف این‌مقدمه بیرون‌است .

هنر اسلامی دربیه‌پس گیلان پیشینهٔ چندانی ندارد

سنگ ظریف تنها بنای قدیمی بخش آستارا یعنی بقعهٔ شیخ تاج‌الدین محمودخیوی ، به‌دست استادشرف‌الدین عثمان‌بن‌جمال شیرازی‌حك شده‌است. سنگ‌مرمرقبر میرزا محمدبن قبادجان مورخ ۹۴۲ که دربقعهٔ پیرقطب‌الدین درده‌کدهٔ باغچه‌سرای آستارا است،نظیرسنگ مرمرهائی است که دربقعهٔ عون بن محمدبن علی علیه‌السلام درماسوله وبقعهٔ فیلده رودبار وبقعهٔ سلطان حاجی سید محمود مرندی درحرزویل‌نیزدیده شده است . این‌سنگها که تعداد آنها به تعداد انگشتان‌دودست نمی‌رسد ، متعلق به‌خارج خاك بیه‌پس گیلان‌است. یعنی در آذربایجان و زنجان وقزوین حك کرده و بدین نقاط آورده‌اند . زیرا در صفحات نامبرده این گونه سنگها فراوان است و معدن آن هم در آن سرزمینهاست .

پای که ازبخش آستارابیرون گذاریم ، به‌پنج ناحیهٔ تالش‌نشین‌می‌رسیم. پایهٔ زندگی و امرارمعاش تالشان تا امروز هم گله‌داری است . ایشان برای گیاهخوار وعلف‌چر، شش‌ماه‌ازسال‌رادردشت وشش‌ماه دیگررادر کوه‌می‌گذرانند و کمتر متوجه آثار هنری یا معماری بوده‌اند. اگر «اسپیه‌مزگت» رادر کیش خالهٔ دیناچال ندیده انگاریم، هیچگونه اثرمعماری قابل ذکر دراین‌پنج‌بخش نیست .آگاهی‌ما از«اسپیه‌مزگت» نیز نارساست. زیرا ازنام بانی ومباشرومعمار آن خبری نداریم‌ونمی‌دانیم که این اثر هنری زادهٔ ذوق و استعدادچه کسانی است . چون تالشان رادرسایر شاخه‌های هنری ضعیف می‌بینیم نمی‌توانیم یقین داشته باشیم که طرح و تزئین این مسجد را ذوق و استعداد تالشان به وجود

آورده باشد.

ازمنبّت‌کاری ومشبّك سازی، آثارهنری زیادی درگیلان بیه‌پس دیده نشد . عجیب‌ترین کارچوب‌تراشی را دربقعهٔ محمودشاه دینوری وظریف‌ترین حك را بر صندوق سلیمان داراب ودرورودی بقعهٔ سیدعباس وسید اسماعیل در شهر رشت می‌توان دید. مشبك‌کاری بقعهٔ پیر شرفشاه ومادرش وبقعهٔ جورشر لشتنشاه در بقعهٔ سلطان غریب بنده نیز قابل ذکر است.

گچ‌بریهای ظریف وپرکار، دربیه‌پس گیلان دیده نمی‌شود . گچ‌بریهای خانهٔ سردار ومسجدصفی ومسجد حاجی صمدخان ظاهراً کار یك استاد یا به تقلید یکدیگر کارشده‌است . این گچ‌بریها، درشت ، اما خالی ازعظمت و ابهت نیست. گچ‌بری تالاردوتخت خوابی منزل‌سردار و گچ‌بریهای تالار منزل میرزاعلی آقا مقیمی،ظریف وقابل‌ذکر است.

نقاشیهای رنگ‌وروغن سقف‌تالار دوتخت‌خوابی منزل سردار ونقاشیهای سقف ورفهای منزل سید اسماعیل حسینی ضیابری دررشت ، ازنقاشیهای خوب دوران قاجاری است . این‌نکته نیز ناگفته نماند که‌خانه‌های زیبای مسکونی شهررشت به‌دست اهالی بنا نشده‌است وچنانکه‌صاحبان آنها اظهار می کردند ، بنایان و نجاران و نقاشان آنها اهل‌اصفهان‌وتهران بوده‌اند.

کاشی‌سازی دراواخردوران‌قاجار، درشهررشت رونقی‌داشت وحاجی‌یوسف ودوپسرش به ساختن انواع کاشی دست زده‌انداماهیچیك دراین صنعت، هنری نشان نداده‌اند .

ازترس اطالهٔ کلام ، سخن را بدین‌جا ختم می‌کند و دنبالهٔ این بحث را درمقدمهٔ مجلد دیگر که دربارهٔ آثاروبناهای تاریخی بیه‌پیش گیلان‌است،ادامه خواهد داد. زیراپس ازاتمام‌قسمت دوم‌این کتاب، تمام‌آثاروبناهای تاریخی‌خاك گیلان مطالعه وبررسی شده است . آنوقت است که می‌توان به دقت قضاوت و اظهارنظر،اطمینان بیشتری‌داشت.از خدای‌بزرگ‌برای آغازوپایان‌مجلددیگر یاری می‌جوید.

اکنون که کارمقدمه را به خاتمه رساند، ذکر نام کسانی که در تنظیم‌وچاپ این کتاب سهمی دارند و نگارنده مدیون ایشان است بسیار بجاست. از رفتگان باید نام رابینو را یادکنم‌که کتاب گیلان او، راهنمای کارمطالعهٔ این ناچیزبوده است. خدایش بیامرزد وقرین رحمت خویش گرداند. از کسانی که درقیـد حیات هستند وإن شاءالله سالیان سال زنده و کامیاب باشند، آقای عبدالرحمن عمادی است که آنچه یادداشت دربارهٔ بناهـای تاریخی گیلان‌داشتند، در عین صفا و گشاده‌روئی در اختیار من گذاشتند. آقای پرویز عمواوغلی فرماندار و معاون‌استانداری گیلان‌باسفارشهای‌متعدد، راه مطالعه‌مرا گشودند. آقای‌انامقلی خان ماسالی اطلاعات پرارجی از ماسال ومناطق دیگر تالش نشین دادند. آقای حسین معارف دوست همراه وهمپای‌من درخاك تالش‌دولاب وچهارفریضه‌بودند. آقای امیر کاشفی درکوه ودشت با این بنده همگام بودند وعکسهای این کتاب را ایشان تهیه‌کردند. بسیاری کسان دیگرهستند که‌به‌طریقی اینجانب رایاری ودستگیری کردند نام ایشان را در این مقدمه نیاورده‌ام اما بار دین ایشان را همواره بردوش‌خود احساس‌می کنم. ازیکایك‌کسانی که نام ایشان‌ذکر شده‌است ودیگران را که نام‌نبردم برای همیشه ممنون وشکرگزارخواهم بود.

بسیار مفتخر و مباهی هستم که هیأت محترم مؤسسین انجمن آثار ملی میـان کسان بسیار مرا برگزیدند ومرا مأمور انجام این کار کردند. لطف و مرحمت ایشان شامل حال این بنده بوده و احسانشان چون کمندی برگردن من است.

از کارکنان چاپخانهٔ تابان خصوصاً آقای ملکی بسیارمتشکر وممنونم‌که درکارچاپ این کتاب منتهای دقت را کرده‌اند. خداوندهرکه را درراه اشاعه و گسترش علم‌ودانش کوشاست اززندگانی کامیاب و برخوردار فرماید.

منوچهر ستوده

تهران سوم اسفندماه ۱۳۴۸

کتابشناسی حاشیهٔ دریای خزر

شامل کتب و رسائل و مقالاتی که مربوط به گیلان و مازندران و گرگان است

آذر هوشنگ، احمد : چند مثل گیلکی ، سخن ، ۱۲ : ۹۵ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۳۲۵۳)

آزموده ، ابوالفضل : ترانه‌های مازندرانی ، پیام نوین ، ج ۴ ش ۶: ۶۲ـ۶۳ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۳۲۶۸)

آقاخان نوری : مکتوب تاریخی از میرزا آقا خان نوری ، با مقدمهٔ ایرج افشار ، یغما ، ۱۲ : ۵۶۲ـ۵۶۴ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۳۴۶۸)

آمار سالیانه رودخانه‌های ایران ، نشریهٔ شمارهٔ ۶ بنگاه مستقل آبیاری تهران، ۱۳۳۴ شمسی .

آمار نفوس و فواصل و مشخصات دیگر استرآباد که در پیچی ئیل ۱۲۷۶ قمری در زمان فرمانروائی ملك آرا گرفته شده است . فیلم ۱۶۴۴ ، موزهٔ آسیائی آکادمی علوم شوروی B2494 (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص ۳)

آملی، مولانا اولیاءالله : تاریخ رویان ، مؤلف این کتاب را به فخرالدوله‌شاه غازی (۷۶۱ـ۷۸۰) تقدیم کرده است . نسخهٔ کتابخانهٔ مجلس خریداری از کتابخانهٔ اقبال که قبلا متعلق به آقای کیانی بوده است (مقدمهٔ شهریاران گمنام کسروی) به تصحیح عباس خلیلی تهران ۱۳۱۳ شمسی . بنیاد فرهنگ ایران این کتاب را با تصحیح و تحشیهٔ نگارنده درسال ۱۳۴۸ شمسی تجدید چاپ کرد.

آهنگهای محلی ترانه‌های ساحل دریای مازندران، نشریهٔ ادارهٔ موسیقی ، تهران ۱۳۲۳ شمسی.

ابن ابومسلم: تاریخ مازندران ، کشف‌الظنون چاپ اروپا ج ۲ ص۱۲۳ .
Herbelot , Ind, Bibl . P.74. No . 5.

ابن اسفندیار کاتب ، بهاء‌الدین محمدبن حسن: تاریخ طبرستان ، در سال۶۱۳ قمری تألیف شده‌است . به اهتمام عباس اقبال خردادماه ۱۳۲۰ شمسی. یادداشتهای قزوینی ج ۲ ص۱۸ . نسخهٔ کتابخانه ملی ملك‌شمارهٔ ۴۰۷۱ .جلددوم الحاقی است ونباید از مؤلف اصلی باشد . این مجلد با تصحیح عباس اقبال در تهران چاپ شده است . جلد اول به انگلیسی ترجمه شده و این ترجمه درسال ۱۹۰۵ م . در دورهٔ اوقاف گیب مجلد سوم درلیدن منتشر شده‌است .

ابن حوقل ، ابوالقاسم محمدبن حوقل‌البغدادی النصیبی: صورةالارض. تألیف حوالی سال۳۶۷ قمری . صفحات ۲۶۷ـ۲۶۸ ، چاپ‌دخویه ۱۸۷۳ م .

ابن خرداذ به فارسی ، ابوالقاسم عبیدالله‌بن عبدالله: المسالك‌والممالك،تالیف ۲۵۰قمری .

ابوالفدا ، عمادالدین اسماعیل‌بن علی ایوبی متوفی ۷۳۲ قمری : تقویم البلدان . مسودهٔ کتاب درسال ۷۲۱قمری تمام شده‌است .

احتسابیان ؛ احمد : جغرافیای نظامی ایران . ۱۳۱۱ و ۱۳۱۸ شمسی.

ادریسی ، محمدبن محمدبن عبدالله الشریف‌الادریسی : نزهة المشتاق فی اختراق‌الافاق . سال تالیف ۵۴۸قمری .

ادریسی‌استرآبادی، ابوسعیدعبدالرحمن بن‌محمدبن محمدبن‌عبدالله متوفی ۴۰۵ قمری : تاریخ استراباد (کشف‌الظنون ص ۲۸۱. در ذیل کشف‌الظنون ج ۱ ص ۲۱۳ به جای سال ۴۰۵ که سال فوت اوست ۴۵۵ آمده است . مقدمهٔ تاریخ طبرستان نیز چنین است.

استرآبادی ، محمد صالح بن‌محمدتقی‌بن محمد اسماعیل : شرح حال علما و

ادبای استراباد در سال ۱۲۹۴ قمری. نسخه‌ای از این کتاب در کتابخانهٔ اعتضادالسلطنه وزیر علوم بود ودر سال ۱۲۹۸ به کتابخانهٔ محمدحسن خان اعتمادالسلطنه منتقل شد وبا رسایل دیگر دریک مجلد، تجلید گردید و پس از سالها به ملکیت حاجی حسین آقا ملك درآمد. اکنون در کتابخانهٔ ملی ملك به شمارهٔ ۴۳۳۰ محفوظ است. این رساله ۹۸ ورق رحلی ده سطری از این مجموعه است که در استرآباد نامه ص ۱۰۵ - ۲۱۳ به چاپ رسیده است.

استودارت: سفرنامه، ترجمهٔ احمد توکلی، فرهنگ ایران زمین ۸: ۱۶۱-۲۲۰.

اسفندیاری، سرهنگ احمد: پاسخ به مقالات مرحوم علی دیوسالار، راجع به اردوی برق درمنطقهٔ نور مازندران. تهران مرداد ماه ۱۳۳۷ شمسی.

اصطخری، ابواسحق ابراهیم بن محمدفارسی متوفی ۳۴۰ قمری: مسالك المالك. این کتاب در سال ۳۱۸-۳۲۱ نوشته‌شده است ودرسال ۳۴۰ قمری مختصر شده است. لیدن ۱۹۲۷ م. صفحات ۲۰۴-۲۰۶. ترجمهٔ این کتاب به فارسی به تصحیح ایرج افشار در مجموعهٔ متون فارسی بنگاه ترجمه و نشر کتاب شمارهٔ ۹ به چاپ رسیده است.

اصفهانی، میرزا طاهر: گنج شایگان، تهران، ۱۲۷۲ قمری.

اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان: کتاب التدوین فی احوال جبال شروین، تهران یونت ئیل ۱۳۱۱ قمری. به گفتهٔ مرحوم میرزا محمدخان قزوینی (درمجلهٔ یادگار ش ۳ سال ۵ ص ۵۷) جزء اعظم و بلکه تمام این کتاب به قلم میرزا محمد حسین فروغی و غیر اوست و اعتمادالسلطنه غصباً به خود نسبت داده است.

— : روزنامهٔ سفر همایونی (ناصرالدین شاه) به مازندران، تهران ۱۲۹۴ و ۱۳۱۴ قمری.

— : رساله راجع به قلعهٔ نور، ازورق ۵۰۰-۵۱۵ ازجلد هشتم مجموعهٔ بیوتات

سلطنتی شمارهٔ ۷۳۱ که ذیل کرمان به شمارهٔ ۵ قرارداده شده است . این رساله را نگارنده باعکسهائی که خود تهیه کرده بود درمجلهٔ یغما ، دوره ۹ سال۱۳۳۵شمسی ، صفحات۱۱۶ـ۱۳۳و۱۵۹ـ۱۶۷ به‌چاپ رسانید. (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۲۴۸۷)

ـــ : مرآت البلدان. تهران ۱۲۹۷ قمری.

اعلم ، هوشنگ : شهروشهرستان ساری ، ماهنامهٔ فرهنگ ج ۱ ش ۱ ص۷۹ـ ۸۶ (فهرست مقالات فارسی ج۲ ش ۱۷۶۸)

افشار ، مصطفی‌خان پسر نصرالله‌خان، منشی‌میرزامسعود مستوفی‌درپطرزبورگ ازطرف عباس‌میرزا درشعبان ۱۲۴۴: سفرنامه . فیلم ۱۶۹۱،کتابخانهٔ ملی ش ۴۹۹/۱۳۳۵ خریداری ازدکتر وصال درسال ۱۳۲۴ (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص ۱۲۱)

اقبال، عباس : امرای آخر آل زیار ، یادگار ج ۳ ش ۹ : ۷۸ ـ۸۰ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۲۶۸۰)

ـــ : امیرداد حبشی‌بن آلتون‌تاق و امیر اسماعیل گیلکی ، یادگار ج ۳ ش ۹: ۴۹ـ۶۳ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۲۶۸۱)

ـــ : تواریخ طبرستان و آمل ، یادگار ج ۵ ش ۵/۴: ۱۳۴ـ۱۳۶(فهرست‌مقالات فارسی ج ۱ ش۱۳۷)

ـــ : خاندان روز افزونی در مازندران ، یادگار ج ۴ ش ۱۰/۹ : ۱۶۳ ـ ۱۶۷ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ش ۳۱۳۱)

ـــ : خلخال ــ تزریق ــ ترکان ــ تراکمه ــ دیلم ــ دیالمه ، یادگار ج ۲ ش۹ : ۵۸ ــ ۶۳ (فهرست مقالات‌فارسی‌ج ۱ ش ۴۳۰۲)

ـــ : شمس‌المعالی قابوس‌بن وشمگیر زیاری ، ایرانشهر ۲ : ۳۲ـ۴۱ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۲۶۸۵)

ـــ : قابوس وشمگیر زیاری ، تهران ۱۳۰۲ شمسی .

- : مرحوم [حسن] اسفندیاری (حاجی محتشم‌السلطنه)، یادگار ج ۱ ش۸ : ۷۲ـ۸۰ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ش ۳۲۷۳)
- : وفات سلطان‌ملکشاه‌سلجوقی ، یادگار ج ۱ ش ۳ : ۶۲ـ۶۶ (فهرست‌مقالات فارسی ج ۱ش ۲۶۸۷)
- : هلالی جغتائی استرآبادی، یادگار ، ج ۲، ش ۳ : ۶۵ـ۷۱ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۵۳۶۲)

امامزاده صالحان وهزاردخال ، جلد هشتم مجموعهٔ بیوتات سلطنتی به شمارهٔ ۷۳۱، ورق ۵۱۵ـ۵۱۸ ، به شمارهٔ ۶ ذیل‌کرمان جای داده شده است.

امیری ، منوچهر: مازندران و استراباد،تالیف‌رابینو ، ترجمهٔ وحیدمازندرانی [انتقاد] ، راهنمای کتاب ۲ : ۴۰۰ـ۴۰۳ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۶۴۸)

اندریسه ، ژ . ب : زمین‌شناسی مازندران از نظرکشاورزی وآبیاری، ترجمهٔ مهدی زرین ، سخن علمی ، ۱ : ۲۶ـ۳۲ (فهرست مقالات فارسی ج ۲شمارهٔ ۱۷۴۰)

بارتلد،و . : تذکرهٔ جغرافیای تاریخی‌ایران، ترجمهٔ حمزه سرداد ور،تهران ، بهمن ، ۱۳۰۸ . قومس و جرجان ، ۱۶۸ـ۱۷۸، گیلان و مازندران ، ۲۸۲ـ ۲۸۹ .

بارفروشی ، مولانا محمد : تاریخ جدید ، روضةالصفا ج ۹، درخاتمه‌کارهدایت اللّٰه‌خان بن حاجی جمال فومنی.

باوندنامه ، در عهد ملك حسام الدوله شهریاربن قارن (۴۶۶ـ۵۰۰) از تکاذیب اهل قری وافواه‌عوام‌الناس به‌نظم‌گرد آورده‌اند(تاریخ طبرستان ابن‌اسفندیار، ص ۴)

بدخشان ، منصور: افسانهٔ بنای شهرآمل ، یغما ۷:۳۱۴ـ۳۱۶ (فهرست مقالات فارسی ج۱ ش ۱۷۶۷)

برج لاجیم، راه نو، ۳ : ۱۷ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۲۴۳۱)

برزگر، اردشیر بن آقاحسن بن آقابزرگ قصاب : تاریخ طبرستان پیش از اسلام جلد اول، تهران ۱۳۲۹ شمسی، ۱۷۴ صفحه.

— : تاریخ طبرستان پس‌از اسلام، بخش یکم از جلددوم، تهران۱۳۳۴شمسی، در۲۳۲ صفحه.

— : سخنی چند از تاریخ طبرستان، هوخت ج ۳ش ۷ : ۲۰ـ۲۴ وش ۸ : ۳۰ـ ۳۲ و ش ۹: ۱۶ـ۱۸ وش۱۱: ۱۱ ـ ۱۳ وج ۴ ش ۴ : ۱۲ـ۱۴ و ش۵ : ۶ـ ۱۰ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۱۷۶۷)

بروکت، م. ای .: مقابر برجی و کتیبه‌های آنها در ایران، ترجمهٔ مهوش ابوالضیا، راهنمای کتاب، ۹ : ۱۴۸ ـ۱۵۴(فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۲۲۱۴)

بریمانی، احمد : دریای‌خزر یا دریای مازندران، تهران ۱۳۲۶ شمسی.

— : دریای مازندران، سالنامهٔ کشور ایران. ۲۰: ۳۲۸ـ ۳۴۴(فهرست‌مقالات فارسی ج ۲ ش۱۷۴۱)

— : رودمرده (آیا آمودریا درهیچ زمانی به دریای خزر می‌ریخت؟)، شکار و طبیعت ج ۱ ش ۳ : ۱۷ـ۲۳ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۱۸۸۴)

— : ماهیان دریای خزر، شکاروطبیعت ج ۱ ش ۴ : ۵۸ـ ۶۱ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۱۸۶۸)

بریمانی، لطفعلی: یك نبردتاریخی درعجیب‌ترین قلعهٔ طبرستان (قلعهٔ ماهانه‌سر) سالنامهٔ کشور ایران، ۱۳ : ۱۱۹ـ۱۲۲(فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۲۴۸۹)

بصاری، طلعت: ترانه‌های مازندرانی، سخن ۱۱:۹۸۶ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۳۲۶۹)

بلالی: کتیك گری گری (داستان مازندرانی)، سخن، ۳: ۳۴۴ ـ۳۴۶ (فهرست

مقالات فارسی ج ۱ ش ۴۲۱۴)

بلوکباشی، علی: یادداشتی دربارهٔ گاه‌شماری وچندجشن درمازندران ، پیام نوین ج ۸ ش ۷ : ۸۴ ـ ۸۸ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۱۸۹۹)

بوت ،پ . Bout, P : بررسی جغرافیای طبیعی شمال ایران ، ترجمهٔ سیروس سهامی ، مجلهٔ دانشکدهٔ ادبیات مشهد ۲: ۲۷۲ــ۲۹۷(فهرست مقالات‌فارسی فارسی ج ۲ ش ۱۷۴۳)

بهارمست ، احمد : جغرافیای نظامی ایران ، تهران ۱۳۰۹ شمسی.

بهرامی ، مهدی : گنجینهٔ مازندران ، آموزش وپرورش ج ۲۳ ش ۱۰:۲۲ـ۲۸ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ش۱۵۹۹)

بهلر، سرتیپ و مهندس دولت ایران که درسفرمأموریت خود از تهران‌تارشت وانزلی وکناردریای شرحی نوشته‌است : جغرافیای رشت ومازندران واستر- آباد ، فیلم ۱۶۹۴ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه‌تهران ،کتابخانهٔ ملی$\frac{۶۲۷}{۸۸۹}$۳۰۲۲ (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص ۶۷)

بهنام ، عیسی : ظروف گلی لعابدارگرگان ، مجلهٔ دانشکدهٔ ادبیات ج ۳ ش۲: ۳۲ـ۴۳ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۱۶۲۹)

ــ : نمایشگاه لباس مردم قاسم‌آباد، نقش ونگار،ش۴: ۲۷ــ۳۳ (فهرست‌مقالات فارسی ج ۱ ش ۲۰۹۸)

پارسا،احمد : گیاهان شمال ایران ، تهران ، ۱۳۱۸.

پتروف ، ب : مشخصات جغرافیای طبیعی ایران ، ترجمه حسین گل‌گلاب ، تهران، ۱۳۱۶.

پریان ، حسین : مردم بندرپهلوی معتقدند که ... کتاب هفته ش ۸ :۱۸۲.

پورکریم ، هوشنگ : پاکده ، هنر ومردم ، دورهٔ جدید ، ش ۲۷ ؛ ۹ ـ ۱۸ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۱۹۵۳)

ــ : ترکمنهای ایران ، هنرومردم ، دورهٔ جدید، ش ۴۲/۴۱ : ۲۹ــ۴۲ وش۵۰:

۲۳ـ۳۴ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۱۹۳۲)

— : دهکدهٔ زیارت ، هنرومردم ، دورهٔ جدید، ش۴۸ : ۱۱ـ۲۹(فهرست‌مقالات فارسی ج ۲ ش ۱۹۵۶)

پیمان ،ع : موآلالا (آداب پاسداری مزرعه) ، کتاب هفته، ش ۱۲: ۱۳۹ـ۱۴۰ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۱۸۲۳)

تاریخ ایلچی نظام شاه دکنی (درذکر نسب و وقایع حکام طبرستان معاصر صفویه) ضمیمهٔ مجموعه‌ای از تاریخ آل برمك پاریس ۱۸۸۶م،۲۸۰ ص فارسی +۲۹۲ ص فرانسه .

تاریخ جیل و دیلم : جوینی در مقدمهٔ تاریخ خود گوید که درکتابخانهٔ قلعهٔ الموت این کتاب را یافت که برای فخرالدوله از سلاطین آل بویه متوفی ۳۸۷ قمری نوشته بوده‌اند.

تاریخ گیلان (موجود در پاریس) تاریخ مغول رشیدالدین فضل‌الله طبع کارترمر پاریس۱۸۳۵م. صفحهٔ۲۷۶درآخرکتاب. Notices et Extr. T. B. L. P. 292

تحقیقات سرحدیه ،کتابخانهٔ مجلس ،کتب خطی فهرست دستی ش ۲۵۱۹.

تدین،عطاءالله : قاسم انوار و غزلی که به زبان گیلکی سرود ، ارمغان ۲۶ : ۱۷۹ ـ ۱۸۱ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش۴۱۸۴.

ترانه‌های ساروی ، صدف ، ۱ : ۴۵۷ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۴۲۱۵)

ترانه‌های مازندرانی ، صدف ۱ : ۱۱۶ـ۱۱۷ (فهرست مقالات فارسی، ج ۱ ، ش ۴۲۱۶)

ثابتی ، حبیب‌الله : درختان جنگلی ایران ، نشریهٔ شمارهٔ ۲۰ دانشگاه تهران ۱۳۲۶ شمسی در ۲۷۵ صفحه .

— : صنوبر در ایران ، بنگاه جنگلها ، تهران، ۱۳۳۴شمسی.

ثقفی اعزاز،حسین : نکاتی چند دربارهٔ انقلاب رشت ، اطلاعات ماهانه ، ج ۳ ، ش ۷: ۳۵ (فهرست مقالات فارسی ج ۱، ش ۲۹۵۹)

جرجانی معروف به‌ادریسی ، علی‌بن‌محمد متوفی ۴۶۸: جرجان(کشف‌الظنون ص ۲۹۰، درمقدمهٔ تاریخ طبرستان ظهیرالدین به جای محمد، احمد آمده است) .Herbelot, Ind. Bibl. p. 839

جغرافیای سوادکوه درصدوپنجاه ورق، نسخهٔ‌خطی ش ۳۷۴۰ کتابخانهٔ ملی‌ملک.
این کتاب پس‌از دوران اعتمادالسلطنه‌یا همزمان‌او نوشته شده‌است. گوید: اعتمادالسلطنه گوید که ورامین متجاوز از ششصد قریه است سوادکوه ، نور، نمارستاق ص۱۷ ـ لاریجان ورسك وپلور و افچه ص ۵۵ ـ کلاردشت ص ۶۷ـ دماوند ص ۸۳ـ فیرووکوه ص ۱۱۱ـ لارص ۱۲۷ ـ آزاد برول‌ورا و جاجرود ص ۱۴۳ـ شهرستانك ص ۱۵۷ ـ طالقان ص ۱۶۱ ـمسیله ودیر کاخ ص ۱۹۳ـ دریاچهٔ قم ص۱۹۹ـخوارووورامین ص ۲۰۹ـ امامزاده جعفر وشهر ورامین ص ۲۲۵ـ کرمانشاهان به‌طورمختصر ص ۲۴۱.

جمال‌زاده ، سید محمد علی : کنج‌شایگان یا اوضاع اقتصادی ایران ، برلین ۱۳۳۵ قمری .

جمع وخرج ممالك محروسه ، کتابخانهٔ مجلس ، فهرست دستی کتب خطی ش ۲۲۴۴ .

جنابیان ، شاهرخ : ترانه هائی از مازندران ، سخن ، ۱۶:۸۲ـ۸۳ (فهرست مقالات فارسی ج۲ ش ۳۲۷۰)

ـ : یك ترانهٔ مازندرانی ، سخن ، ۱۵: ۴۳۴ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۳۲۷۱)

جواب سید علی کیا به‌امیرتیمورگورکان، ش ۲۰ از منشآت فیلم ش ۲۲۲۹ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه‌تهران مجلس ش ۱۲۹۰۱ به نام مجموعهٔ مکاتیب مختلفه (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص ۲۳۳)

جواب مکتوب خان احمد گیلانی از شاه عباس مورخ ۱۰۰۰ قمری ، ش ۱۱۳ ازمنشآت فیلم۲۳۲۴ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران ، مجلس ش

۴۱۲۵ ، فهرست ۲ : ۳۵۱ ش ۶۰۶ . (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص ۲۴۹)

جواب مکتوب فتح‌علی‌خان بیگلربیگی استراباد که در شکوه و گله از میرزا محمد ابراهیم وزیر نوشته است . ش ۱۶۹، از منشآت فیلم ش ۲۲۲۴ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران

مجلس ش ۲۳۲۲۵(۲۵۰۶) (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص ۲۲۳)

جواب مکتوب مهردار ، فرمانروای گسکر، ش ۱۶۲ ، از منشآت فیلم ۲۲۲۴ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران (۲۵۰۶) (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص ۲۲۳)

جواب مکتوب میرزا صـادق . وزیر گسکر که کتاب کشف الایات فرستاده بود . ش ۱۴۹ ، از منشآت فیلـم ۲۲۲۴ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران مجلس ش ۲۳۲۲۵ (۲۵۰۶) (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص ۲۳ و ۲۳۰)

جوادی، محمدهادی : بناهای کرانهٔ جنوبی دریای خزر ، تهران چاپ رنگین

چند دوبیتی گیلکی ، پیام نوین ، ج ۲ ش ۱ : ۴۸ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۴۲۱۱)

چیریکف : سفرنامهٔ مسیو چیریکف، سرهنگ روسی به ایران ، ترجمهٔ آبکار مسیحی از روسی به فارسی در سال ۱۳۰۵ قمری، از تاریخ ۱۸۷۱ م در آن یادشده‌است (نشریه ۲: ۲۶۳) فیلم ۱۶۰۳ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران، وزارت خارجه ش ۶۲۹۱ (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص ۱۲۱)

حاجی میرزا محمد : راپورت میانکاله ، سال ۱۳۰۵ قمری ، شانزده ورق هشت سطری از مجموعهٔ شمارهٔ ۴۳۳۰ کتابخانهٔ ملی ملک.

حامی ، مهندس احمد : راههای قدیمی ایران ، تهران، ۱۳۲۳ شمسی .

حجازی ، رضا : جنگل یا طلای سبز ایران ، مسائل ایران ۱: ۳۲ـ۳۵ و ۷۱ـ۸۵ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۱۷۴۵)

حجازی کناری ، سید حسن : دیوسفید، سالنامهٔ کشور ایران ، ۱۴ : ۹۷ـ۱۰۴ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۱۸۰۶.

— : روایت مازندرانی یك تصنیف قدیمی ایرانی، سخن ۲ :۸۷۱ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۴۲۱۷)

— : طالب آملی . سالنامهٔ کشور ایران ، ۱۱: ۱۷۶ـ۱۸۸ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۵۴۰۴)

— : گنجینه‌های ادبی طبرستان ، سالنامهٔ کشور ایران ، ۲۰ : ۲۵۱ ـ ۲۶۰ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۳۲۷۲)

حدودالعالم من‌المشرق‌الی المغرب ، مجهول‌المؤلف، تاریخ تالیف ۳۷۲ قمری. این کتاب متکی به کتاب جیهانی و آثارالعلویه ارسطاطالیس و جغرافیای بطلمیوس است . به تصحیح نگارنده چاپ دانشگاه تهران .

حسام‌السلطنه، ابوالنصر میرزا :سفرنامهٔ طوالش، مقدمه و حواشی از ابراهیم صفائی ، بهمن ماه ۱۳۴۶.

حسامی،احمد: راههای ایران، کتاب ایرانشهر ۲: ۱۴۵۳ـ ۱۴۹۶ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۱۷۴۴ .

حسین‌زاده،پوراندخت : تمایل خلیفه به تصاحب املاك طبرستان ، ارمغان،۳۵ : ۸۱ـ۸۲ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۱۶۵۲)

— : سابقهٔ تاریخی‌و اوضاع اقتصادی شهربابل،کاوش ج۲ ش ۳: ۷۱ـ۷۸(فهرست مقالات فارسی ج۱ ش ۱۷۷۳)

— : شهر بابل ، تهران ، اردیبهشت ۱۳۴۳.

— : نامهٔ وارده [دربارهٔ مامطیروطمیشه] ، ارمغان ۳۳: ۱۶۵ ـ۱۶۸ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۱۶۵۳)

حسین نجفی ، سیدمحمدبن احمدبن عمیدالدین علی : کتاب بحرالانساب .

حکم وزارت مازندران ، پس از درگذشت میرزا محمدصالح برای میرزاآقا ش۱۷۹ ، از منشآت فیلم ش ۲۲۲۹ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران مجلس ش۱۲۹۰۱ به‌نام‌مجموعهٔ مکاتیب‌مختلفه(فهرست فیلم‌نسخه‌های‌خطی ش۲۳۳)

حکمی یاحکمتی ، شاعر ترکستان ، درشعبان۹۷۷قمری، شعری راجع بهمشهد وجاموباخرز وسرخس‌وهرات وقندهار وسیستان وجرجان وعراق‌ومازندران وچین و آسیای مرکزی و کرجستان‌وکردستان گفته است . (استوری ج۲، بخش ۱، ص ۱۳۸)

خان احمد خان گیلانی مکاتیب تاریخی(در حاشیه‌حکم وزارت خواجه مسیح، نقل‌از سفینهٔ مجمع‌البحرین) ، ارمغان ۱۲:۵۳۲ــ۵۳۳(فهرست مقالات‌فارسی ج ۱ ش ۳۵۰۶)

= : مکاتیب ، چند مکتوب خان احمدخان رارابینو در آخر کتاب گیلان و دیلمستان سید ظهیرالدین مرعشی‌درسال۱۳۳۰ قمری درمطبعهٔ عروةالوثقی رشت‌چاپ کرده‌است .

خان‌ملك ساسانی،احمد : میرزا نصرالله خان معروف به میرز آقاخان نــوری اعتمادالدوله، سیاستگران دورهٔ قاجار ، ص ۱ــ۸۵ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۳۲۹۵)

خانوار وانفاس مملکت‌استراباد با جمیع متعلقات‌در سال۱۲۷۶ قمری(استوری ج ۲، بخش ۱، ص ۱۶۱)

خاوری‌نژاد، علی: اکبر پهلوون (ترانه‌های دلاویز بومی ایران) [از بابل] ، موزیك‌ایران ، ج ۱۰،ش ۳:۹ (فهرست مقالات فارسی ج ۲، ش ۳۲۷۳)

= : نغمه‌ای ازسرزمین دیلمــان ، مــوزیك ایران ، ج ۱۱ ش ۹/۸ : ۷ــ۸ و ۲۲ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ، ش ۳۲۵۴)

خچکــو Chodzeko: تاریخ‌گیلان ، ترجمهٔمحمدعلی‌گیلك ، رشت ۱۳۰۷شمسی . مجلهٔ فروغ رشت ۱۳۰۷ شمسی در ۸۴ صفحه . مترجم نام او را «شودزکو» خوانده است . کتابخانهٔ ملی ملك ش ۸۴۱۷.

خزائلی ، محمدرضا : نگاهی به خصوصیات‌شعروادب‌مازندرانی، نشریهٔفرهنگ ساری ، خرداد ۱۳۳۹، ص ۲۹ــ۳۳ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش۳۲۷۴)

خسرومرادی، اسماعیل : خرافات مردم رشت ، کتاب هفته‌ش ۲: ۱۸۳ و ش۱۶۳ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۱۸۴۷)

خلعت‌بری، عبدالصمد . تاریخ مختصر زندگانی و خدمات محمدولی خان سپه سالار تنکابنی و یادداشتهای شخصی او ، تهران ۱۳۲۸ شمسی در ۱۹۴ صفحه .

خنجی ، عبدالواحد: فرهنگ کوههای ایران ، شکار و طبیعت ، ج ۱ ش ۴ : ۲۰ـ۲۱ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۱۸۷۴)

خوانساری ، مرتضی : یك روزدرلاکان [دستور چاپکاری] تهران ۱۳۱۲شمسی.

خورموجی ، میرزا جعفر حقایق نگار : آثار جعفری (جغرافیای ایران و جهان به فارسی) تهران ۱۲۷۶ قمری (مشار ۱۳-ذریعه ۱: ۷) فیلم ۲۷۸۲ ، مجلس ش ۳۸۵ طباطبائی ۲۹۵۹۷ (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص۱) . این کتاب را پاره‌ای به میرزا سید جعفر خان مشیرالدوله متوفی ۱۲۷۹ قمری نسبت داده‌اند .

دارن، برنهارد : تاریخ طبرستان وسربدار (قسمتی ازحبیب‌السیرغیاث‌الدین بن همام‌الدین مشهور به خوندمیر) پطرزبورگ ۱۸۵۰ م.

ـ : الانتخابات‌البهیه من‌الکتب‌العربیة والفارسیه والترکیه‌فیمایتعلق بتواریخ طبرستان و گیلان و جغرافیا تلك النواحی المرعیه ، پطرز بورگ مطبعه اکادمی امپراطوری ، ۱۲۷۴ قمری.

ـ : ومیرزامحمد شفیع : کنزالاسرار مازندرانی، پطرزبورك ،۱۲۷۷ قمری . این کتاب درسال درسال۱۳۳۶شمسی بامقدمه‌ای از نگارنده چاپ‌افست‌شده است .

دانش‌پژوه ، محمدتقی : آستانه‌های مازندران ، معارف اسلامی، ج ۱، ش ۲ : ۵۶ـ۶۵ (فهرست مقالات‌فارسی ج ۲ ش ۲۷۴۷)

ـ : اسناد آستانهٔ درویش‌تاج‌الدین‌حسن‌ولی‌در نیاك لاریجان، چاپخانهٔ‌دانشگاه

۱۳۴۴ شمسی ، مستخرج از مجلد چهارم نشریهٔ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه، نسخه‌های خطی ۴ : ۴۸۱ـ۶۴۸ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۲۷۴۹)

— : مازندران واسترااباد ، تالیف رابینو ، ترجمهٔ وحید مازندرانی [انتقاد] ، راهنمای کتاب ۲ : ۲۳۸ـ۲۴۲ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۶۸۳)

د.ع.س: مراسم عروسی دراسترااباد، نوبهار، دورهٔ ۵: ۴۷۵ـ۵۷۳ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۱۹۷۰)

دمشقی، شمس‌الدین ابوعبدالله ابوطالب الانصاری الصوفی متولد ۶۵۴ متوفی ۷۲۷ : نخبة‌الدهر فی عجایب البروالبحر، چاپ پطرزبورگ ۱۲۸۱ق.

دمرگان، ژاک: زمین‌شناسی ایران ، ترجمهٔ کاظم ودیعی ، نشریهٔ دانشکدهٔ ادبیات تبریز، ۱۲:۱۱ـ۶۴ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۱۷۴۸)

— : سفرنامه مورخ سال ۱۳۲۶ق ، ترجمهٔ جهانگیر قائم مقامی ، تهران ۱۳۳۵ شمسی .

دوترانهٔ سوادکوهی، صدف ، ۱: ۲۸۴ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۴۳۱۸)

دوترانهٔ عامیانهٔ گیلان ، موسیقی ، دورهٔ سوم ، ش ۳۴ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۴۱۸۵)

دونغمهٔ چوپانی [ازدیلمان] ، موسیقی ، دورهٔ سوم ، ش ۳۵ : ۲۵ـ۲۷ (فهرست مقالات فارسی ، ج ۱ ش ۴۱۸۶)

دهاتی که حومهٔ شهررشت است و بلوکات متعلق به آن ،سه ورق و نیم ازمجموعهٔ شمارهٔ ۴۳۳۰ کتابخانهٔ ملی ملك .

دهقان رشتی ، اسماعیل بن حاج ابراهیم متوفی ۱۳۴۵ ش: دیوان،رشت ۱۳۲۶ شمسی .

دیباچهٔ رقمی، به جهت جمشیدخان ، منشآت فیلم ۲۰۲۰ ، کتابخانهٔ عمومی رشت ش۱۸۹(ص ع)، شکسته نستعلیق محمد مسیح، به فرمودهٔ محمدرضا در ۱۵ ربیع الثانی ۱۱۰۴ قمری در اصفهان در ۲۵۵ برگ شمارهٔ ۸۲ (فهرست فیلم

نسخه‌های خطی ص ۲۱۵)

دیوسالار، علی سالارفاتح : بخشی از تاریخ مشروطیت (یادداشتهای تاریخی راجع به فتح تهران وارد وی برق ، تهران آذر ۱۳۳۶

دیولافوا، مادام ژان: سفرنامهٔ مادام ژان دیولافوادرایران که‌در توردو مند ۲ـ ۱۸۸۱م. نوشته شده‌بود، باعکس ناصرالدین‌شاه که‌برای همین‌روزنامه‌فرستاده بود ، ترجمهٔ محمد حسن ضیع الدولـه ، فیلم ۱۸۵۲ کتابخانهٔ ملی ش $\frac{۴۷۰۶}{۳۱۶}$ (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص ۱۲۴)

ذبیحی،مسیح ، باهمکاری ایرج افشار و محمدتقی دانش پژوه : استرآبادنامه ، انتشارات فرهنگ ایران زمین ش ۱۲ تهران ۱۳۴۸.

ذکاء ، یحیی : یك تصنیف‌صدوبیست سالهٔ‌گیلکی ، موسیقی‌دورهٔ سوم ش۲۲:۶۸ـ ۷۱(فهرست مقالات فارسی ج ۱ش ۴۱۸۷)

رابینو ،ه.ل : تاریخ‌مازندران وفرمانروایان آن‌سامان، ترجمهٔ‌باقرامیرخانی نشریهٔ دانشکدهٔ ادبیات تبریز ۱۳:۴۸۵ـ۵۱۵و ۱۴:۱۱۴ـ۱۳۶ و ۳۶۱ـ۳۹۲ و۱۵:۲۹۵ـ۳۱۲ و ۴۳۹ـ۴۵۵ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۲۳۰۲)

ــ : حکام خلافت عربی درطبرستان ، ترجمهٔ باقرامیرخانی ، نشریهٔ دانشکدهٔ ادبیات تبریز ۱۵: ۴۱ـ۶۰و ۱۲۹ ـ ۱۴۶ (فهـرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۲۳۰۳)

ــ : دودمان علوی‌درمازندران ، ترجمهٔ میرسیدمحمدبن‌اسماعیل‌طاهری‌شهاب، تهران ۱۳۱۹ ش.

ــ : سفرنامهٔ مازندران و استرآباد ، باشرح بلاد ونقشهٔ جغرافی آنها، قاهره ۱۳۴۲ قمری ، شامل دوقسمت : ۱ـ کتیبه‌های گیـلان و مازندران و استر آباد . ۲ ـ متن سفر نامه به زبان انگلیسی . این کتاب را آقای غلامعلی وحید مازندرانی ، در سال ۱۳۳۶ ش به فارسی ترجمه کرد وبنگاه ترجمه ونشرکتاب چاپ کرده است .

— : سلسله مرعشیه درمازندران ، ترجمهٔ ضیاءالدین دهشیری ، مردمشناسی۳: ۴ـ۳۵ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۲۳۰۴)

— : ورزشهای باستانی در گیلان ، ترجمهٔ عبدالحسین ملك‌زاده ، چاپ‌رشت

رازی ،امین‌احمد : هفت اقلیم ، ج ۱ کلکته ۱۹۱۸ م . ج ۲ کلکته ۱۹۳۹م.

— : ترانه‌های کرانه‌های خزر ، فرهنگ ج ۱ ش ۶: ۲۶ـ۳۱ و ش۷: ۵۶ ـ ۵۷ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ش ۴۲۱۹)

— : چند ترانهٔ مازندرانی،ایران آباد، ج ۱ ش۱۱: ۴۷ (فهرست مقالات‌فارسی ج ۲ ش ۳۲۷۵)

راهنمای‌ایران ، نشریهٔ ادارهٔ جغرافیائی ستاد ارتش ، تهران ۱۳۳۰ شمسی.

رزم‌آرا،علی : جغرافیای نظامی ایران ، گرگان ودریای خزر، تهـران ۱۳۲۰ شمسی .

— : جغرافیای نظامی ایران ، گیلان‌ومازندران ، تهران ۱۳۲۰شمسی.

رسا، مرتضی : ماهی ،کتاب ایرانشهر۲ : ۱۶۹۸ـ۱۷۲۷(فهرست فارسی ج ۲ش ۱۷۴۹)

روزنامهٔ سفراستر آباد ، شرح‌مسافرت‌شخصی است‌که درسال۱۲۶۳ قمری‌همراه حاکم وقت ، میان طوایف یموت و گوکلان سفر کرده است. اصل این نسخه در کتابخانهٔ ملی به شماره $\frac{۱۲۲۰}{۷۴۹}$ محفوظ است وفیلم آن بشمارهٔ ۱۶۹۹ (ف) در کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه است. این رساله در استراباد نامه ص ۹۱ ـ ۱۰۳ به چاپ رسیده است.

رهبر،ابراهیم : ترانه‌های ماسوله‌ای ، سخن، ۱۰: ۴۷۲ (فهرست مقالات‌فارسی ج ۱ ش ۴۱۸۸)

رئیس ، فریدون : پرندگان آبی یاپرندگان مهاجر ایران ، شکاروطبیعت ج۱ ش ۳: ۵ـ۸ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۱۷۵۰)

زهری ، محمد : اشعار گیلکی ، جهان نو ، ۲ : ۲۲۳ (فهرست مقالات فارسی

ج ۱ ش ۴۱۱۹)

ساروی ملاباشی ، ملامحمد (= مولانا محمدمازندری): تاریخ محمدی(روضة الصفا ج ۹ درذکر شهادت حسینقلی‌خان)

سالنامۀدبیرستان‌ایرانشهرلاهیجان ، رشت سال تحصیلی ۲۲/۲۳ شمسی .

سالنامۀ دبیرستان فردوسی بندرپهلوی سال تحصیلی ۱۳۱۷/۱۸ شمسی ،تراب تراب نیا ، انجمن سالنامه فردوسی به تصحیح رضادادرس، بندرانزلی ۱۳۱۸ شمسی .

سالنامۀ فرهنگ آمـل ، تهران ۱۳۲۸ شمسی.

سحابی‌استرآبادی : دیوان ورباعیات ، لاهورچاپ سنگی .

ستوده ، منوچهر : بادهای گیلان ، ایران‌کوده جزوۀ شماره۳ مردادماه۱۳۲۴ ص ۲۲ و۲۳ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۴۱۹۰)

— : ترانه‌های گیلان ، فرهنگ ایران زمین ج ۱ سال ۱۳۳۲ ص ۴۱ ـ ۵۶ و ۲۷۱ـ۲۸۶ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۴۱۹۱)

— : ترانه‌های گیلان ، مجلۀ سخن دورۀ دهـم سال ۱۳۳۸ شمسی ش ۱۰ : ۱۰۳۴ـ۱۰۳۶ (فهرست مقالات‌فارسی ج۱ ش۴۱۹۲)

— : ترجمۀ سفرنامۀ مازندران واسترآباد [انتقاد] ، مجلۀ سخن دورۀ دهم ش ۷ سال ۱۳۳۸ ص ۷۸۳ ـ ۷۸۵ .

— : چاه نخجیر ، مجلۀ شکار وطبیعت ش ۶ ، اردیبهشت ۳۹/ ص ۶۸ و۶۹ .

— : شکارسو (نوعی شکار مرغابی) شکار وطبیعت اسفند ۱۳۳۸ ش ۴ : ۲۲ ـ۲۵.

— : فرهنگ گیلکی ، نشریۀ انجمن‌ایرانشناسی،تهران بهمن‌ماه۱۳۳۲شمسی.

— : کشتی‌گیری در گیلان ، مجلۀ ماد ش۱ شهریور ماه ۱۳۲۴ .

— : لهجۀ علی‌آباد فریم ، فرهنگ ایران زمین سال۱۳۴۱ ، ج ۱۰ : ۴۳۷ ـ ۴۷۰ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۳۲۷۸)

— : ماهیهای دریای خزر که نام گیلکی دارند ، مجموعۀ ایرانشناسی سال

۱۳۳۵ ش ۱ : ۱۱۲ ـ ۱۲۱ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۴۱۹۳)

ـــ : مثلهای گیلکی ، فرهنگ ایران زمین سال ۱۳۳۲ ، ج ۱ : ۳۶۳ ـ ۳۷۴ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۴۱۹۴)

ـــ : نمایش عروسی درجنگل ، یادگار ج ۱ سال ۱۳۲۴ ش ۸ : ۴۱ ـ ۴۳ .

سراج، ابراهیم : ادبیات محلی (گیلکی) فروغ ۱ : ۶۳ ـ ۶۸ و۹۷ ـ ۱۰۰ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۴۱۹۵)

سفرنامهٔ گیلان ناصرالدین شاه (مرات البلدان ج ۱ ص۱۶۸)

سفرنامهٔ مظفرالدین شاه به اروپا درسال ۱۳۱۷ قمری (نشریهٔ ۲ : ۲۶۳) فیلم ۱۶۳۲ ، وزارت خارجه ش ۶۱۸۵ (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص۱۲۱)

سفرنامهٔ مظفر الدین شاه به اروپا ، سفر دوم سال ۱۳۲۰ قمری .

سفرنامهٔ ناصرالدین شاه به اروپا = روزنامه سفردوم فرنگستان ناصرالدین شاه قاجار ، بمبئی ۱۲۹۸ قمری .

سفرنامهٔ ناصرالدین شاه قاجار به اروپا درسال ۱۳۰۶ قمری .

سکه های طبرستان ، فیلم ۲۸۹۶، مجموعهٔ آقای دکترشمس الدین‌جزایری (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص ۱۲۲)

سلطان القرائی ، جعفر : عجیب مازندرانی ، دانش ، ۱ : ۶۵۶ ـ ۶۵۷ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۵۵۱۷)

سورتیچی ، فخرالدین : اطلاعاتی دربارهٔ شهر ساری ، نشریهٔ فرهنگ ساری خرداد ۱۳۳۹ ، ص ۱۲ ـ ۲۲ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۱۷۷۷)

سهراب : کتاب عجایب اقالیم السبعه الی نهایة العماره ، میان سالهای ۲۸۹ ـ ۳۳۴ قمری تألیف شده است چاپ مژیك ۱۹۲۹ م .

سهمی ، **حافظ ابوالقاسم حمزة بن یوسف متوفی ۶۷۰** : تاریخ‌جرجان، کشف الظنون ص۲۹۰، مقدمهٔ تاریخ طبرستان میرظهیرالدین به‌نام‌تاریخ استراباد

Herbelot, Ind. Bibl P. 27. No 91 حاجی خلیفه ج II ص ۱۰۷ نام او را «حمزة السهمی» خوانده است .

سیاهکلی ، شمسعلی: اشعار سیاهکلی ، سخن ۶ : ۶۱۴ (فهرست مقالات فارسی ج۱ ش ۴۱۹۷)

ـــ : دوبیتی‌های سیاهکلی ، سخن ۶ : ۲۱ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ش۴۱۹۶)

سیف‌پور، فاطمی : بحرخزر، باختر، ۱ : ۶۲ـ۶۴و۱۴۹ـ۱۵۳ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۱۸۸۵)

شاهرخی ، کاظم : آزادهٔ گمنام ، شامل نکاتی دربارهٔ انقلاب رشت سال ۱۳۳۴ شمسی، رقعی ۲۱۸ صفحه .

شایان ، عباس : مازندران (جغرافیای تاریخی واقتصادی) ج۱ تهران بهمن ماه ۱۳۳۶شمسی .

شایان، سلیمان (رضا) : دوبیتی‌های مازندرانی ، جهان‌نو ، ۲ : ۱۲۸ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ش ۴۲۲۰)

شرح حال شیخ ولی‌الله مازندرانی : متوفی ۱۳۷۴ قمری ، مؤلف نامعلوم ، قم ۱۳۷۴ قمری .

شرفشاه گیلانی : اشعار شرفشاه ، موسیقی ج ۳ ش ۱۱/۱۰ : ۲۹ ــ ۳۰ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۴۱۹۸)

ششتری، قاضی‌نورالله : مجالس المؤمنین ، چاپ سنگی، تهران۱۲۶۵ .

درچاپ سربی صفحات زیر دربارهٔ گیلان و مازندران مطالبی دارد : سادات گیلان ج ۲ ، جند ششم، ص۳۱۷ ــ ۳۲۲ . جند سیزدهم، درمتأخرین‌سلاطین علویه گیلان که ایشان‌را به لسان تعظیم «کارگیا» خوانند، ص ۳۷۱ ــ ۳۷۹ . جند چهاردهم ، درسلاطین علویهٔ قوامیهٔ مرعشیهٔ مازندرانی ص ۳۸۱ـ۳۸۳. جند پانزدهم، درقدمای ملوك طبرستان ورستمدار ص۳۸۴ .

شفیع‌زاده ، محسن : معنی شیلات ، یادگار، ج ۲ ، ش ۶ : ۳۳ (فهرست مقالات

فارسی ج ۱ش ۴۵۰۹)

شمس گیلانی ، شیخ حسن بن اعتماد الواعظین : تاریخ علما وشعرای گیلان ، تهران ۱۳۲۷ شمسی .

شمه‌ای دربارهٔ جنگلهای ایران : ادارهٔ جنگلبانی، تهران، ۱۳۲۱ شمسی .

شوقی ، عباس : دشت گرگان ، تهران ۱۳۱۴ .

— : رسوم وعادات مردم گرگان (مراسم عروسی) ، جهان نو، ۱ :۲۸۹(فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۱۹۷۶)

— : گرگان (استراباد) ، جهان نو ، ۱ : ۱۳۵ ـ ۱۳۶ و ۲۵۵ ـ ۲۵۶ و ۳۳۶ . (فهرست مقالات فارسی ج۱ش ۱۷۷۱)

شیرازی ، مولانا قطب‌الدین : درة التاج لغرة الدباج . به کوشش سید محمد مشکوة، تهران، ۱۳۱۷ ـ ۱۳۲۰ . مجلد اول ، صفحات شانزده وهفده ، نسب امیره دباج ـ حاکم گیلان ـ را آورده است .

شیروانی ، حاجی میرزا زین العابدین اسکندر : ملقب به مستعلیشاه ومتخلص به تمکین ، بستان السیاحه، اتمام تألیف ۱۲۴۷ قمری .

— : حدائق السیاحه ، اتمام تألیف ۱۳۴۲ قمری

— : ریاض السیاحه، اتمام تألیف ۱۲۴۲ قمری .

ص . س : سید شرفشاه،فرهنگ، ۳:۱۷۲ـ۱۷۸ و۲۰۶ ـ ۲۱۴ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش۵۲۳۱)

صفاری ، محمد رضا : مثلهای لاهیجان، سخن،۲ : ۳۸۲ (فهرست مقالات‌فارسی ج ۱ش ۴۲۰۰)

صفاری ، محمد علی: خان گیلان (فهرست مراجع تاریخ گیلان عباس کدیور. در آخر کتاب)

صفائی سواد کوهی ، عبدالصاحب بن شیخ محمد علی : متوفی۱۳۳۴شمسی: بیوگرافی وکلای دورهٔ چهاردهم مازندران ، جزوهٔ اول ، تهران ، ۱۳۲۴

شمسی .

صمدی، حبیب‌الله : حفریات گرمابك و تماجان، باستانشناسی ج۱ش ۱ : ۸۰-۹۵ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ش ۲۱۸۰)

— . حملهٔ مغول و دفاین گرگان ، آموزش و پرورش ۲۶ : ۶۹۲ ـ ۶۹۵(فهرست مقالات فارسی ج ۱ش ۱۶۳۴)

— : کشف آثار انسانهای قدیم در ایران ، کنار دریای خزر ، گزارش یونسکو ج ۴ ش ۱/۲ : ۲۱ ـ ۲۴ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۲۱۸۳)

— : گنجینه کلاردشت، گزارشهای باستانشناسی۳: ۱۱۵ـ۱۴۶.(فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش۱۶۱۳)

— : هشت ماه تلاش در پی آثار عهد حجر ایران(درمازندران)،آموزش و پرورش ج ۲۵ ش ۱:۵۹ـ۶۲ و۷/۶: ۶۸ـ ۷۱ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش۲۱۸۴)

طاهری شهاب، سیدمحمدبن‌اسماعیل: آرش کمانگیر و جشن تیرگان،جلوه۲: ۱۹۸ـ۲۰۷ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ش ۲۰۴۴)

— : آشوب مازندرانی ، ارمغان ۳۳: ۲۸ـ۳۳ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۳۹۱۳)

— : پریش ساروی ، ارمغان ، ۲۷: ۴۵ـ۴۷ و۷۴ـ۸۱ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۵۵۲۹)

— : تاریخ کبود جامگان ، سالنامهٔ کشور ایران ، ۱۰: ۱ـ۶۰ ، ضمیمهٔ سال ۱۳۳۴ شمسی (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۲۳۷۸)

— : دبیر حرم کاسمی ساروی، ارمغان ،۲۷: ۲۵۲ـ۲۵۶ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۵۶۴۰)

— : سریری ساروی ، یغما ، ۲۸۲:۷۰ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ش ۵۵۳۰)

— : سید ظهیرالدین مرعشی ، مؤلف تاریخ مازندران و دیلمستان ، سالنامهٔ دنیا، ۹۹:۸ـ۱۰۲ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۵۳۷۲)

- : صوفی مازندرانی ، ارمغان ،۲۶ : ۳۰۸_۳۱۴ (فهرست مقالات‌فارسی ج ۱ ش۵۴۳۷)
- : طاهر مازندرانی ، ارمغان . ۳۵ : ۱۴۰ _ ۱۴۴ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۳۹۱۳)
- : طوفان هزار جریبی مازندرانی ، ارمغان ، ۳۵: ۲۶۶_۲۷۳ (فهرست‌مقالات فارسی ج ۲ ش ۳۹۵۸)
- : گنجینه‌های تاریخی مازندران، سالنامهٔ‌کشور ایران ، ۱۳:۱۰_۴۰(ضمیمه) (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۲۱۸۷)
- : مفتون ساوری . ارمغان ، ۱۶: ۶۸۴ _۶۹۱ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۵۵۳۱)
- : ملاشفیع اثر مازندرانی ، ارمغان ۳۴: ۱۹۹_ ۲۰۶(فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۳۹۱۵)
- : میرصبحی مازندرانی ، ارمغان ، ۴۱۸:۳۵_۴۱۹ (فهرست مقالات فارسی‌ج ۲ ش ۳۹۱۶)
- : نمونه‌هائی از مسکوکات ضرب شده درمازندران ، سالنامهٔ کشور ایران، ۱۲۰: ۲۵۷_۲۶۰ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۲۵۳۳)

طالقان تمیمی،محمد : دکترحشمت که بوده ، جنگل ایران چه بوده ؟ شرکت شعله، تهران ۱۳۲۴ شمسی.

طباطبائی ، ابو اسماعیل ابراهیم بن ناصر بن ابراهیم بن عبدالله حسن بن ابوالحسین علی شهاب بن ابوالحسن محمد طباطبائی : منتقلةالطالبیه، نسخهٔ کتابخانهٔ مجلس ش ۱۱۲۵ خطی .

طبرستان بهترین نقطه دنیا ، حبل‌المتین ، جمادی‌الاولی سنه ۱۳۴۵ قمری.

طبری، احسان : سروائی (شعرسواد کوهی) مردم ، ج ۲ ش۱۱ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش۴۲۲۱)

طوسی السلمانی، محمد بن محمود بن احمد : متوفی ۵۸۹ : عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات ، به تصحیح و تحشیهٔ نگارنده ، بنگاه ترجمه و نشر کتـاب ، ۱۳۴۵ شمسی.

عباسی ، محمد : مردم گرگان معتقدند که ...کتاب هفته ش ۹ : ۱۵۶ (فهرست مقالات فارسی ج۲ ش ۱۸۵۸)

عبدالمؤمن صفی الدین بن عبدالحق یا عبدالحکم متوفی ۷۳۹ : مراصد الاطلاع علی اسماء الامکنته والبقاع، لندن ۱۸۵۴م.

عمری دمشقی، شهاب الدین ابوالعباس : مسالک الابصار فی ممالک الامصار، بتحقیق احمد زکی پاشا، قاهره ۱۳۴۲،

عیسی زاده ، محمدحسن : مثلهای گیلکی . سخن،۲:۶:۵۰ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ش ۴۲۰۱)

غمگسار : سالنامهٔ دبیرستان ایرانشهر لاهیجان، تهران ،۱۳۳۳.

فارغ گیلانی : دیوان ، شرکت سهامی طبع کتاب ، ۱۳۳۱ شمسی و چاپهـای دیگر .

فاضل، جواد :گیلان، مطبوعاتی امیر کبیر تهران.

فتح نامهٔ شاه طهماسب: به ملک کیومرث حاکم رستمدار مورخ محرم ۹۵۶ شمسی، ش ۱۰۲، ازمنشآت فیلم ۲۳۲۴ ، مجلس ش ۴۱۲۵ (فهرست ۲: ۳۶۱ ش ۶۰۶) (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص ۴۹۲)

فتح نامهٔ شاهرخ بهادر : به ملک کیومرث رستمداری دربارهٔ گشودن تبریز و آذربایجان درسال ۸۲۴ قمری ، شمارهٔ ۸ ، از منشآت فیلم ۲۳۲۴، مجلس ش ۴۱۲۵ (فهرست ۲: ۳۶۱ ش ۶۰۶) (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص ۲۴۹)

فتح نامهٔ میرزا محمد سلطان به امیر محمد رشتی درباره فتح هرات مورخ ۲۰ ذی الحجه سال ۸۵۳ قمری، ش ۹۹ ، از منشآت فیلم ۲۳۲۴ ، مجلس ش ۴۱۲۵ (فهرست ۲ : ۳۶۱ ش ۶۰۶)(فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص ۴۹۲)

فتح‌نامهٔ میرزا محمدسلطان به‌کار کیا سلطان‌محمد، فرمانروای لاهیجان، مورخ ۲۰ ذی‌الحجه ۸۵۳ قمری، شمارهٔ ۹۶، از منشآت فیلم ۲۳۲۴، مجلس ش ۴۱۲۵ (فهرست ۲ : ۳۶۱ ش۶۰۶)(فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص ۲۴۹)

فخرائی، ابراهیم: ادبیات طبری، فروغ، ج ۱ : ۲۵۵ـ۲۵۶ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۴۲۲۲)

— : ادبیات محلی، فروغ، ج ۱ ش ۲: ۶۳ـ۶۸ و ۹۷ـ۱۰۰ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۴۲۰۲)

— : بشوتره آدم بشناس (شعر گیلکی)، فرهنگ، ۲: ۲۸۲ ـ ۲۹۱ (فهرست فارسی ج ۱ ش ۴۲۰۶)

— : زبان گیل، فروغ، ۱: ۱ـ۳۱ (محتوی بر اشعار میرزا حسین‌خان کسمائی (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۴۲۰۴)

— : سرودوطن (درلهجهٔ گیلکی) فروغ ج ۱ ش ۳: ۸۰ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۴۲۰۳)

— : سرفشاهی، فروغ ۱: ۴۵ـ۴۶ و ۸۵ـ۸۷ و ۱۶۱ـ۱۶۲ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۴۲۰۵)

فرض‌پور ماچیانی، مصطفی: چند ترانه از ماچیان و اشکور، پیام نوین ج ۷ ش ۴: ۶۲ـ۶۳ (فهرست مقالات فارسی ج۲ ش۳۲۵۶)

— : زبان و فرهنگ ماچیان، نشریهٔ دانشکدهٔ ادبیات تبریز ۱۶: ۲۷۷ـ۲۹۶ و ۴۵۱ـ۴۷۰ و ۱۷: ۱۰۸ـ۱۲۸ و ۲۶۱ـ۲۸۴ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۳۲۵۷)

فرمان دادن نشان حمایل و منصب امیر تومانی به میرزا فتح‌الله‌خان بیگلربیگی گیلان با تصویب امین‌السلطان صدر اعظم مورخ شوال ۱۳۱۰، شمارهٔ ۵ از، منشآت قائم‌مقام فیلم ۲۲۰۲ (فهرست فیلم نسخه‌های خطی)

فرهاد میرزا ابن عباس‌میرزا ابن فتحعلیشاه متوفی ۱۳۰۵ قمری: جام جم،

تهران ۱۲۷۳ قمری. مطالب کتاب ترجمه ایست از کتاب Wiliam Pinnock
با اضافاتی از مترجم.

فرهمند، محمد: عجیب‌الزمان مازندرانی، دانش، ۱: ۴۹۹ـ۵۰۰ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۵۶۴۵)

فرهنگ جغرافیائی ایران، استان اول، نشریهٔ دایرهٔ جغرافیائی ستاد آرتش، ۱۳۲۸ شمسی.

فریدپاك، مهندس فرهاد: آب وهوای کرانه‌های شمال ایران، بندر انزلی ۱۳۲۵ شمسی، در ۵۰ صفحه.

فریدونی: مثل مازندرانی، کتاب هفته، ش ۱۵: ۱۸۲ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۳۲۷۹)

فزونی استرآبادی، ملامیرمحمود: بحیره، تهران، ۱۳۲۸ قمری.

فلسفی، نصرالله: زندگانی شاه عباس اول، دردو جلد، تهران ۱۳۳۴ شمسی.

فومنی، ملاعبدالفتاح: تاریخ گیلان (دروقایع سالهای ۹۲۳ـ۱۰۳۸ قمری)، به‌اهتمام برنهارددارن، پطرزبورگ ۱۲۷۴ قمری، ازروی همین چاپ، دبیرستان شاهپوررشت درسال ۱۳۱۲ شمسی این کتاب‌را تجدید چاپ کرده است نگارنده، نیزدرسال ۱۳۴۹ بامقابله نسخ متعدد این کتاب را تجدیدچاپ کرد.

فهرست آثار وابنیهٔ تاریخی ایران: انجمن آثار ملی، مطبعهٔ مجلس، تهران، ۱۳۰۴ شمسی.

قائم‌مقامی، جهانگیر: عزل و تبعید میرزا آقاخان اعتمادالدوله نوری، یغما: ۵: ۴۲۶ـ۴۲۹ و ۴۶۸ـ۴۷۳ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۳۳۲۴)

قدامة‌بن جعفر: کتاب‌الخراج‌وصنعة‌الکتابه (تالیف ۲۶۶ قمری).

قراگوزلو، عبدالله‌بن مصطفی قلی‌خان اعتمادالسلطنه: سفرنامه‌وتاریخ تراکمه مورخ ۱۲۹۴ قمری (فیلم ش ۱۶۸۰ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه‌تهران و نسخهٔ کتابخانهٔ ملی به شمارهٔ $\frac{4634}{547}$۹۵۳)

قزوینی ،زکریا بن محمد (متولد ۶۰۰ قمری): آثار البلاد و اخبار العباد (تالیف ۶۷۴ قمری)

قزوینی، میرزامحمدخان : شجرهٔ نسب ملوك آل باوند درطبرستان (فرقهٔدوم) (بیست مقاله ج ۱ وج۲ . ص ۳۵۱ . تهران دیماه ۱۳۲۲ شمسی.

قورخانچی ، ملقب به‌صولت‌نظام ، محمدعلی : نخبهٔ سیفیه ، در جغرافیای استرآباد و یموت و گوکلان ، مؤلف در سال ۲۰-۱۳۲۱ وسال ۱۳۲۵ قمری سمت مستخدمی کل‌قشون و مأموریت داروغگی یموت وگو کلان راداشته است . این‌کتاب به‌نام حاجی‌سیف‌الدوله حاکم وقت تنظیم شده است مؤلف همین کتاب راباتصرفاتی، درمحرم‌الحرام‌سال۱۳۲۷ قمری به‌نام «نخبه کامرانی» به کامران میرزا نایب‌السلطنه تقدیم‌کرد .نسخه‌ای ازاین رساله‌در کتابخانهٔ ملی ملك به شماره ۳۹۵۹ ، درشصت ویك‌ورق تحریرشده است . این رساله در استراباد نامه ص ۱-۹۰ به چاپ رسیده است . نسخهٔ کتابخانهٔ مجلس ش $\frac{۶۹۰}{۶۴۴۱}$ است . فیلم شماره ۲۲۲۴ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه از نسخهٔ مجلس‌در ۲۵۷ صفحه ، ۱۳۷ برگ (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص ۲۶۴)

قویم ، علی : قابوس‌وشمگیر ، ارمغان ۲۶۰:۴۶-۴۸ (فهرست مقالات فارسی‌ج ۱ ش ۲۷۱۴)

کاسمی ، نصرةالله : داودی مازندرانی ، ارمغان ، ۸: ۲۲۱-۲۳۴ و ۲۹۶ - ۳۱۲ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ش ۵۵۴۰)

— : غیبی مازندرانی ، ارمغان ، ۸ : ۴۳۶-۴۵۲ و۵۹۷-۶۰۰ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۵۵۴۱)

کاشانی دکتر مهدی : تاریخچهٔ‌پرورشگاه یتیمان‌رشت، به اهتمام‌معتمدهمایون کاظم مژدهی ، تهران ۱۳۲۷ شمسی.

کتابچهٔ جمع و خرج ممالک محروسه، کتابخانهٔ مجلس، فهرست کتب خطی ش ۷۷۶.

کتابچهٔ خانوار و نفوس و اسامی اهالی و سکنهٔ انزلی و غازیان و میان پشته، کتابخانهٔ بیوتات سلطنتی، مجلد ششم از مجموعه‌ها، ش ۷۳۰ از ورق ۳۹۰-۴۰۰ که ذیل قزوین جای داده شده است.

کتابچهٔ راجع به کلاردشت، تحریر فی‌شهر المولود سنه ۱۲۹۹ قمری، نه ورق هجده سطری از مجموعهٔ شمارهٔ ۴۳۳۰ کتابخانهٔ ملی ملک.

کتابچهٔ رانکو و لنگرود (استوری ج ۲ بخش ۱، ص ۱۹۲)

کتابچهٔ کلاردشت و کلارستاق، نه ورق پانزده سطری از مجموعهٔ ۴۳۳۰ کتابخانهٔ ملی ملک.

کتابچهٔ نفوس اهالی مملکت استراباد، در ابتدای جر کلباد که اول بلوک انزان است، تا انتهای فرنگ و فارسیان، سوم شهر محرم الحرام سنه ۱۲۹۶ قمری. صدو نودوهشت ورق با اعداد سیاقی از مجموعه شماره ۴۳۳۰ کتابخانهٔ ملی ملک.

کتاب المبدء و المآل، یاقوت (۶۲۶ قمری) در معجم البلدان، ذیل طبرستان و کلار می‌نویسد که مؤلف این کتاب، تاریخ زیدیه طبرستان، خصوصاً، حسن بن زید العلوی و برادرش محمد بن زید را شرح داده است.

کتاب مستطاب شرح جنگهای امامزاده حضرت سید جلال الدین اشرف برادر حضرت رضا علیه السلام و شهادت آن بزرگوار، چاپ اسلامی رشت.

کجور و نور، دوازده ورق از مجموعهٔ شماره ۴۳۳۰ کتابخانهٔ ملی ملک.

کدیور، عباس: تاریخ گیلان، تهران پنجم آبان‌ماه ۱۳۱۹ در ۱۲۷ صفحه. استوری جغرافیای گیلان خوانده است (استوری ج ۲ بخش ۱، ص ۱۷۶)

—: فیاض لاهیجانی، فروغ، ۱: ۱۶۳-۱۶۵ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۵۴۴۰)

کسروی، احمد : انتقاد دربارهٔ مقالهٔ گنبد شیخانه و لاهیجان ، چهل مقاله ص ۹ـ۱۱ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۲۴۳۲)

— : تواریخ طبرستان و یادداشتهای ما ، نوبهار، دورهٔ ۵: ۱۸۳ـ۱۸۸ و ۲۰۰ـ ۲۰۴ و۲۱۹ـ۲۲۰ و۲۳۴ـ۲۳۶و۲۴۹ـ۲۵۲ و ۲۶۴ـ۲۶۸ و ۲۸۱ـ۲۸۴(فهرست مقالات فارسی ج ۱ش ۳۲۸)

— : تواریخ طبرستان ویادداشتهای‌ما ، چهل مقاله ص۱۲ـ۵۷ (فهرست‌مقالات فارسی ج ۱ش ۳۲۹)

— : جستانیان در دیلمستان ، شهریاران گمنام چاپ دوم ، گفتار اول ص ۲۱ به بعد .

— : خاندانهای پادشاهی (جستانیان) ، تقدم ، ۱: ۲۲۵ـ۲۳۵ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش۱۷۷۰)

— : دیلمان و دیلمستان ، شهریاران گمنام چاپ دوم ، ص ۲ به‌بعد.

— : قزل اوزن یازرینه‌رود ، پیمان ، ج ۱ ش ۷ـ۳۰ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۴۳۴۲)

— : کادوسیان ـ کادوشان ـ تالشان، پیمان ج ۱ ش ۷ : ۳۱ـ۳۲. چهل مقاله‌ص ۲۱۰ ۲۱۲ (فهرست مقالات فارسی ج۱ ش ۴۳۴۳ و۴۳۴۴)

کشتی‌درگیلان ، فروغ ، ۷۶ـ۷۸(فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش۲۱۲۷).

کنارسری،سیدنوری : نگاهی به لاهیجان ، ضمیمهٔ روزنامهٔ پیام ، اسفند ماه ۱۳۴۴.

کوچك خان جنگلی[میرزاـ]: اسناد و نوشتجات تاریخی [مبادله شده‌میان میرزاکوچك‌خان‌وکیکاچینکوف، فروغ،۱: ۱۲۲ـ۱۲۴(فهرست‌مقالات‌فارسی ج ۱ ش ۳۶۰۶)

کوشا،جعفر : شیلات(گوشه‌ای از تاریخ) ،نامهٔ فرهنگ، ۱: ۲۳۰ـ۲۳۱(فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۲۸۷۷)

کیا، صادق : ترجمه‌ای از مقامات حریری به زبان طبری، آموزش‌وپرورش، ۱۴ : ۴۸۷_۴۷۸ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۴۲۲۳)

— . شروین، سخن ۱ : ۵۹۴_۵۹۵ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۴۳۵۵)

— : واژه‌نامهٔ طبری، ایران کوده ش ۹: ص ۱_۲۸۹ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۴۲۲۵)

— : واژه نامهٔ گرگانی، تهران : ۱۳۲۷ شمسی.

کیهان، مسعود : جغرافیای مفصل ایران، سه مجلد، تهران ۱۳۱۰ شمسی.

گدار، اندره : برج لاجیم ورسکت، آثار ایران، ترجمهٔ رشید یاسمی ۱:۴۷ _ ۵۳ (فهرست مقالات فارسی ج۱ ش ۲۴۳۳)

— : گرگان وگنبد قابوس، تعلیم و تربیت ۴:۴۸_۵۴ و ۱۰۴ _ ۱۱۱ (فهرست مقالات فارسی ج۱ ص ۲۴۳۴)

گرگان سرزمین طلای سفید (یاد بود جشن فرخندهٔ، آبان ماه ۱۳۴۶) گرگان، ۱۳۴۶ شمسی.

گل باباپور، محمدکاظم :چندترانهٔمازندرانی، سخن ۱۵:۶۱۴(فهرست مقالات فارسی ج۲ ش ۲۳۸۰)

گلچین معانی، احمد : اشرف مازندرانی، نامهٔ آستان قدس ش ۱۹ : ۶ _ ۶۸ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۳۹۶۲)

گنجی، محمد حسن : تغییرات ناگهانی هوای ساحل جنوبی بحرخزر، یادگار ج ۵ ش ۴/۵ : ۱۴۸ _ ۱۵۰ (فهرست مقالات فارسی ج۱ ش ۱۸۸۷)

— : تغییر سطح دریای خزر، دانش، ۳:۴۸۳_۴۹۰ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۱۸۸۶)

گورگین، تیمور : ترانهٔ چهارشنبه سوری درگیلان، پیام نوین ج ۴ش۵ : ۶۹ (فهرست مقالات فارسی ج۲ ش ۳۲۵۸)

— : ترانهٔ روستائی گیلان، پیام‌نوین، ج ۵ ش۱:۶۱_۶۲ (فهرست مقالات‌فارسی ج ۲ ش ۳۲۶۰)

- : ترانه‌های دختران روستائی لاهیجان، پیام نوین ج ۴ ش ۴:۶۸ (فهرست مقالات فارسی ج۲ ش ۳۲۵۹)
- : ترانه‌های گیلکی ، پیام نوین ، ج ۴ ش۲:۵۲ـ۵۳ وش ۶:۵۷ـ۵۸ و ش ۸ : ۶۲ـ۶۳ و ش ۱۰:۵۵ـ۵۶ و ج ۵ ش ۵ : ۸۴ـ۸۵ وش ۱۰ : ۷۳ و ج ۶ ش ۲ : ۱۰۰ ـ ۱۰۱ و ش ۳:۹۴ ـ ۹۵ و ش ۵ : ۷۸ (فهرست مقالات فارسی ج۲ ش ۳۲۶۱)
- : مروارید های‌گیلك (ترانه های قدیمی) ، پیام نوین ج ۲ ش ۷:۲۲ ـ ۲۳ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۳۲۶۲)

گیلانی ، خان احمدخان: آزادنامه ، به اهتمام احمد سهیلی خوانساری،وحید ج ۲ ش ۳:۱۴ـ۱۵ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۲۸۰۴)

گیلانی، ملاشیخعلی : تاریخ طبرستان = تاریخ مازندران، به دستور خواجه محمدعلی اشرفی مازندرانی در سال ۱۰۴۴ ، کتابخانهٔ ملی ملك ش۴۲۸۱ تاریخ تحریر ۱۱۴۰ قمری، نسخهٔ کتابخانهٔ بیوتات سلطنتی، مجموعهٔ شماره ۷۳۲ که مجلد هشتم از مجموعه‌هاست ص ۵۱۳ به بعد .

گیلك ، محمدعلی : شیخ زاهد گیلانی در ۱۳۱ صفحه،رشت.

لاریجانی ، حاجی‌میرولی : دیوان،سید غلامعلی مسمی به‌فاروق‌الاولیاوبرهان الحق:رباعیات،دریك مجلد، تهران۱۳۱۱شمسی،

لامعی گرگانی دهستانی : ابوالحسن بن محمد بن اسماعیل : دیوان ، تهران ۱۲۹۵ قمری، به اهتمام سعید نفیسی تهران ۱۳۱۹ شمسی.

لالائی گرگانی ، موسیقی، دورهٔ دوم ش ۱ : ۳۴ـ۳۵ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۴۱۸۱)

لاهیجانی،علی‌بن‌شمس‌الدین‌بن حاجی حسین : تاریخ خانی (محرم ۹۲۱) ، به جهت سلطان احمد خان ، به اهتمام برنهارد دارن ، پطرزبورگ ۱۲۷۴ قمری .

لاهیجانی، م. م : جغرافیای گیلان ، نجف اشرف، ۱۳۸۹ قمری .

لسترنج : تاریخ‌سرزمین‌های خلافت شرقی، ترجمهٔ محمودعرفان، تهران۱۳۳۷ شمسی این کتاب را بشیر فرنسیس و کورکیس عواد به‌عربی ترجمه کردند وبامراجعهٔ به‌مراجع ومآخذ متن را تصحیح وتنقیح کرده‌اند ، بغداد ۱۳۷۳ قمری .

لشکرنویس، سید محمد : سفر نامه ، مؤلف همراه قوام الدوله به سرکوبی ترکمانان گوکلان ویموت وسالور به سوی مرو رفته ورسوم مردم آنجارادر این کتاب‌گرد آورده‌است. فیلم‌ش ۱۶۹۳ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه‌تهران، کتابخانهٔ ملی ش $\frac{۹۶-۹۸}{۱۳۶۵}$ مورخ ۱۲۷۷ قمری (فهرست فیلم نسخه های خطی ص ۱۲۱)

لمعه ، منوچهر : ترانه‌هائی که مردم‌رشت برای‌نوازش‌کودك خویش‌می‌خوانند، کتاب هفته ش ۱۲: ۱۶۳_۱۶۴ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش۳۲۶۴)

ـــ : لیلا (ترانه‌ها) ، کتاب هفته ش ۴: ۱۶۷ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۳۲۶۵)

لوات، بدسفرد (کلنل...) (C. Bedesford Lovett) : سفرنامه، که درسالهای ۱۲۹۸ و ۱۲۹۹ قمری مطابق ۱۸۸۱ و ۱۸۸۲ میلادی، درگرگان سفر کرد و شرح مسافرت خودرا به زبان انگلیسی نوشت ودرهمان ایام، رحیم نامی ، آن‌را به فارسی ترجمه کرد . نسخه‌ای از آن در اختیار آقای ایرج افشار بود که به کتابخانهٔ‌مرکزی دانشگاه داده‌اند. ترجمهٔ‌این‌سفرنامه‌دراستر آباد نامه ص ۲۱۵_۲۶۳ چاپ شده است. نسخه‌ای از آن در ۴۹ ورق از مجموعهٔ شمارهٔ ۴۰۸۶ کتابخانهٔ ملی ملك است.

مارتن : یك بنای تاریخی (درشاه میدان،کنار سفیدرود) ، ترجمهٔ ا . ح . پ . ، مردشناسی ۳:۷۱_۷۳ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۲۱۶۷)

مازنی، ابوحامد ابو عبدالله محمدبن عبدالرحیم المازنی القیسی الغرناطی الاندلسی :تحفةالألباب ونخبةالاعجاب ، مؤلف سفرهای متعدد کرده است . ایران را سال ۵۲۵ و بحرخزر تاهشگری را در سال ۵۴۵ قمری دیده‌است. G. Ferrandاین کتاب را در ژورنال آزیاتیك سال ۱۹۲۵ نشرکرده است .

ماهوند ، زیور : پلنگ دوله (از مازندران) ، مردم ، ج ۱ ش ۲:۵ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۴۲۲۶)

مثلهای مازندرانی ، پیام نو ، ج ۲ ش ۸/۷ : ۶۴ (فهرست مقالات فارسی ج۱ش ش ۴۲۲۷)

محمدبن زاهد گیلانی : یك صفحه از کتاب مناظر الانشاء تألیف محمود بن محمدبن زاهد گیلانی ، فروغ ، ۱: ۲۱۴ـ۲۱۵ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۵۸۸۹)

محمدالحسینی (و عباس اقبال) : درباب مرحوم حاج شیخ فضل الله نوری ، یادگار ج ۴ ش ۴: ۷۱ـ۷۵ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۳۴۲۱)

محیط طباطبائی ، محمد: سحابی استرآبادی، ارمغان ۱۳:۱۷:۶۱۷ـ۶۲۰ و۶۶۸ـ ۶۷۰ (فهرست مقالات فارسی ج۱ ش۵۴۱۹)

= شرفشاه گیلانی ، موسیقی، ج ۳ ش ۱۱/۱۰: ۲۵ـ۴۰ (فهرست مقالات‌فارسی ج ۱ ش ۴۲۰۷)

مخبر فروغ فسائی ، محمد علی‌بن شیخ محمدکاظم : مرز های ایران ، تهران ۱۳۲۴ .

مخفی رشتی : دیوان، لکنهو ۱۲۹۹ قمری= ۱۸۸۲ م.

مداینی، ابوالحسن‌بن محمد (متوفی ۲۲۵ قمری): کتاب فتوح جبال طبرستان.

مدرسی چهاردهی ، مرتضی : شیخ زین‌العابدین مازندرانی، جلوه ۱ : ۱۹۵ ـ ۲۰۰ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۳۲۴۱)

مرادیان ، علی‌اکبر : ترانه‌های روستائی گیلك، رشت ۱۳۴۷ شمسی.

ــ : مثلها و ترانه های گیلك، وزارت فرهنگ و هنر، انتشارات فرهنگ و هنر گیلان، آبان ماه ۱۳۴۷ شمسی.

مرز ایران و شوروی، یغما، ۳:۲۳۹ـ۲۴۱ [مکتوب] (فهرست مقالات‌فارسی ج ۱ ش ۲۹۳۷)

مرعشی، سید ظهیرالدین بن سید نصیرالدین (متوفی ۸۹۲ قمری): تاریخ طبرستان ورویان ومازندران، چاپ دارن، پطرزبورگ ۱۲۶۶ قمری، به اهتمام عباس شایان، تهران ۱۳۳۳ شمسی، نسخهٔ کتابخانهٔ ملی ملك شمارهٔ ۳۹۵۱، تاریخ تحریر ۱۰۹۷ قمری.

ــ : تاریخ‌گیلان و دیلمستان، به‌سعی و اهتمام ه. ل. رابینو، رشت مطبعهٔ عروة‌الوثقی، ۱۳۳۰ قمری، آخر کتاب از ص۱ـ۲۱ مکاتیب خان احمد خان است. با تصحیح وتحشیهٔ نگارنده، بنیاد فرهنگ ایران شمارهٔ ۴۶، در ۵۵ ص مقدمه و۵۵۹ صفحه متن.

مریم و زبیده ولیلا (از ترانه‌های عامیانهٔ گرگان)، موسیقی دورهٔ سوم ش ۸: ۹۱ـ۹۳ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۴۱۸۲)

مسافات راههای کشور، وزارت راه ۱۳۲۷ شمسی.

مسافت راههای اتومبیل‌رو مملکتی، نشریهٔ‌وزارت طرق، تهران۱۳۱۳شمسی.

مستوفی قزوینی، حمدالله: نزهة‌القلوب (۷۴۰ قمری)، به تصحیح لسترنج، لیدن ۱۳۳۱ شمسی.

مشکوتی، نصرةالله: جرجان ـ گنبدقابوس، ایران امروز ج ۳ ش۸/۷:۹ـ۱۴ (فهرست مقالات فارسی ج۱ ش۲۴۳۵)

ــ : جرجان، گنبد قابوس، هنر ومردم، دورهٔ جدید، ش ۵۱:۳۳ـ۳۹ (فهرست مقالات فارسی ج۲ ش۲۱۶۷)

مشیری، لطف‌الله: آهنگ امیری مازندرانی، موسیقی دورهٔ سوم ش۱۷:۷۱ـ۷۷ (فهرست مقالات فارسی ج۱ ش ۴۲۲۸)

مظاهری، علی : پاسخ [دربارهٔ طمیشه] ، ارمغان، ۱۶۸:۳۳ ـ ۱۷۱ (فهرست مقالات فارسی ج۲ ش ۱۶۶۴)

معتمدالسلطان ، محمدتقی خان متخلص به حکیم : گنج دانش ، تهران ۱۳۰۵ قمری ،

معین ، محمد : معنای استرآباد ، دروازه ، یغما، ۱۱ : ۵۶۹ ـ ۵۷۱ (فهرست مقالات فارسی ج۱ ش ۴۳۵۶)

معینی، اسدالله : جغرافیا وجغرافیای تاریخی گرگان ودشت (طبیعی، تاریخی، سیاسی، اقتصادی) تهران ۱۳۴۴ شمسی .

مقدسی، شمس‌الدین ابوعبدالله‌محمدبن احمدبن ابی‌بکرالبناالشامی‌المقدسی البشاری : احسن‌التقاسیم فی‌معرفة‌الاقالیم(درسالهای۳۷۵ و۳۷۸ تنقیح شده شده است) صفحات ۳۵۳ ، ۳۵۵، ۳۶۰، ۳۷۳ .

مقدم، صادق : آبهای معدنی رامسر،سالنامهٔ کشورایران۹: ۱۶۰ـ۱۶۶ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۱۷۶۱)

مکتوب امیرتیمور گورکان به سیدعلی کیاحاکم گیلان،شمارهٔ ۱۸،ازمنشآت فیلم شماره ۲۲۲۹ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه ، مجلس ش ۱۲۹۰۱ به نام مجموعهٔ مکاتیب مختلفه (فهرست فیلم نسخه های خطی ص ۲۳۳) و همین مکتوب شمارهٔ ۵۱، از منشآت فیلم شمارهٔ ۲۳۲۴ کتابخانهٔ مرکزی‌دانشگاه تهران مجلس ش ۴۱۲۵ (فهرست ۲: ۳۶۱ ش ۶۰۶) (فهرست فیلم نسخه های خطی ص ۲۴۹) همین مکتوب در ارمغان ۱۴: ۵۱۰ـ۵۱۴ به‌چاپ رسیده‌است (فهرست مقالات فارسی ج۱ ش۳۴۷۹)

مکتوب امیرمحمد رشتی به‌کارگیا ناصر ، درسال ۸۴۸ قمری، شمارهٔ ۵۵ ، از منشآت فیلم ۲۳۲۴ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران، مجلس ش ۴۱۲۵ ، فهرست ۲: ۳۶۱ ش ۶۰۶ (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص ۲۴۹)

مکتوب خان احمدگیلانی ، شمارهٔ۸۷ ، از منشآت فیلم ش۲۳۲۴ کتابخانهٔ

مرکزی دانشگاه تهران، مجلس ش۴۱۲۵، فهرست۲:۳۶۱ ش ۶۰۶، (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص۲۴۹)

مکتوب خان احمدگیلانی به شاه عباس، شمارهٔ ۱۱۲، از منشآت فیلم ش۲۳۲۴ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران، مجلس ش ۴۱۲۵، فهرست ۲:۳۶۱، ش ۶۰۶ (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص ۲۴۹)

مکتوب‌خان احمدگیلانی به ملاعبدالله به مسوده ملاعبدالواسع منشی، شمارهٔ ۹۱، ازمنشآت فیلم ش ۲۳۲۴ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران، مجلس ش ۴۱۲۵، فهرست ۲: ۳۶۱ ش ۶۰۶ (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص۲۴۹)

مکتوب خان احمد درجواب شاه عباس، شمارهٔ ۲۸، ازمنشآت فیلم‌ش۲۳۲۴، مجلس ش ۴۱۲۵، فهرست ۲:۳۶۱ ش ۶۰۶)فهرست فیلم نسخه های خطی ص ۲۴۹)

مکتوب شاه اسماعیل‌ثانی به‌خان احمد گیلانی، شمارهٔ ۱۳۱، ازمنشآت‌فیلم ش ۲۳۲۴، مجلس ش ۴۱۲۵، فهرست ۲: ۳۶۱ ش ۶۰۶ (فهرست فیلم‌نسخه‌ـ های خطی ص۲۴۹)

مکتوب شاهرخ میرزا به‌ناصرکیا وسادات و داعیان کوه و گیلان درسال۸۴۹ قمری، شماره ۱۰، از منشآت فیلم ش ۲۳۲۴ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران مجلس ش ۴۱۲۵، فهرست ۲:۳۶۱ ش ۶۰۶ (فهرست فیلم نسخه های خطی ص ۲۴۹)

مکتوب شاه عباس به خان احمدگیلانی دررجب ۱۰۰۰ قمری، شمارهٔ ۲۶، از منشآت فیلم ش ۲۳۲۴ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران، مجلس ش۴۱۲۵، فهرست ۲:۳۶۱ ش ۶۰۶ (فهرست فیلم نسخه های خطی ص ۲۴۹)

مکتوب شاه عباس به‌خان احمد گیلانی در روز شنبهٔ ۲۷ صفر۹۷۵ در این مکتوب از مردم‌خواری صوفیان یاد شده است، شمارهٔ ۲۷، از منشآت‌فیلم ش ۲۳۲۴ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران، مجلس ش۴۱۲۵، فهرست ۲ :

۳۶۱، ش ۶۰۶ (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص ۲۴۹)

مکتوب کارکیا رضی به ملك مظفر، شمارهٔ ۵۴، از منشآت فیلم ش ۲۳۲۴، کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران، مجلس ش ۴۱۲۵، فهرست ۲ : ۳۶۱ ش ۶۰۶ (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص ۲۴۹)

مکتوب کارکیا ناصر به‌امیرخلیل شیروانی، شمارهٔ ۵۲، از منشآت، فیلم شمارهٔ ۲۳۲۴ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران، مجلس ش ۴۲۱۵، فهرست۲:۳۶۱ ش ۶۰۶ (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص ۲۴۹)

مکتوب کارکیا ناصر به امیرزاده سلطان محمد، شمارهٔ ۵۳، از منشآت فیلم ش ۲۳۲۴ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران، مجلس ش ۴۱۲۵، فهرست ۲:۳۶۱ ش ۶۰۶ (فهرست فیلم نسخه های خطی ص ۲۴۹)

مکتوب کارکیا ناصر به ملك کیومرث، شمارهٔ ۵۶ ازمنشآت، فیلم شماره۲۳۲۴ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران، مجلس ش ۴۱۲۵، فهرست ۲:۳۶۱ش۶۰۶ (فهرست فیلم نسخه های خطی ص ۲۴۹)

مکتوب میرزا بابا به‌کارکیا سلطان محمد درفتح‌جرجان‌مورخ ششم ربیع‌الثانی سال ۸۵۴ قمری، شمارهٔ ۹۷، از منشآت، فیلم ش ۲۳۲۴ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران، مجلس ش ۴۱۲۵، فهرست ۲:۳۶۱ ش ۶۰۶ و شماره ۱۲۲ همین فیلم (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص ۲۴۹)

مکتوب میرزا جهانشاه به‌کارکیا سلطان محمد، شماره ۱۲۱، از منشآت، فیلم شمارهٔ ۲۳۲۴ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران، مجلس ش ۴۱۲۵، فهرست ۲ : ۳۶۱ ش ۶۰۶ (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص ۲۴۹)

ملگونوف، کارمند دفترخانهٔ ژئوگرافی امپراطوری در شمال ایران و اطراف سواحل دریای خزر درسال ۱۸۶۰ م (=۱۲۷۷ قمری) : سفرنامه : ترجمهٔ پطرس مترجم دولتی از روسی به فارسی، به دستور میرزا سعید خان وزیر کل مهام خارجهٔ ایران درزمان ناصرالدین شاه .مؤلف در سپتامبر ۱۸۶۰م.

به دعوت دفترخانهٔ جغرافیائی آکادمیك براندر به تفلیس رفته و از آنجا در شمال گردش کرده است . فیلم شمارهٔ ۱۶۸۸ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران،کتابخانهٔ ملی ش $\frac{۵۷۹}{۱۳۷۲}$ (۱۰۵۹) (فهرست فیلم نسخه های خطی ص ۱۲۰)

مولوی گیلانی ، میرزاهادی ، معروف به وفا علیشاه متوفی ۱۳۳۶ قمری : دیوان ، تهران ۱۳۴۳ شمسی.

مهجوری، اسماعیل : تاریخ مازندران ، ج ۱ ساری دیماه ۱۳۴۲، ج ۲ ساری تیرماه ۱۳۴۵ .

مهدوی نادری، فرامرز : آنچه در بابلسر گذشت، تهران ۱۳۳۳ شمسی.

میراغلو ، جمیل : درباب کلمات ترك وتراکمه واتراك ، یادگار ج س ش ۳ : ۷۰ـ۷۴ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۴۳۵۷)

میر پنجه ، مصطفی قلی خــان : سفرنامهٔ مسکو از روز شنبه ۱۱ رجب تا۱۱ ذی‌القعده ۱۳۰۰قمری (۲۶ آوریل تا ۲دسامبر۱۸۸۳ م.)فیلم ش ۱۷۰۴کتابخانهٔ مرکزی‌دانشگاه‌تهران ، کتابخانهٔملی $\frac{۹۰۸}{۱۱۲۷}$۸۶۴(فهرست‌فیلم‌نسخه‌های‌خطی ص۱۲۱)

میرزا ابراهیم : جغرافیای‌مازندران و گیلان ودامغان وسمنان ، مؤلف از راه سمنان ودامغان وشاهرودواستراباد و ترکمن‌صحرا ومازندران و گیلان و آستارا رفته است . سفرنامه‌ایست که از روز شنبه ۲۵رمضان۱۲۷۶ پیچی‌ـ ئیل (استوری : ۲ رمضان ۱۲۷۶) آغاز شد ودر۲۰ذی‌الحجه ۱۲۷۷ ختم‌شده است ، فهرست آکادمی‌علوم شوروی ص ۴۲۰ـ استوری ج ۲ ، بخش ۱ ، ص ۱۶۲ ، فیلم‌ش ۱۶۴۱ کتابخانهٔ مرکزی‌دانشگاه تهران ، آکادمی علوم‌شوروی C.1885 مورخ‌دوم ذی‌القعده ۱۲۷۷ برای جنرال برتهارددارن (فهرست‌فیلم نسخه‌های خطی ص ۶۸)

میرزاحسین‌خان‌نایب‌وزیر : کتابچهٔ جمع وخرج سال ایت‌ئیل ممالکت ایران کەدر سال ۱۳۰۴ ، میرزا حسین نایب‌وزیردفتر، به دستور ناصرالدیـن شاه

تدوین کرده‌است(فهرست‌مجلس ۲ : ۴۸۷ش ۷۷۶ ، فیلم شماره۲۲۳۰کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران ، مجلس ش ۸۴۷۵ ، نستعلیق وسیاق در۱۱۰۰ ص. فهرست فیلم نسخه‌های خطی‌ص ۱۵۷)

ناصرخسرو علوی قبادیانی : سفر نامه ، شروع سفر درسال ۳۹۴ قمری.

ناظرزاده کرمانی : ابوالحجاج مرداویزبن زیارگیلی، مهر ۴ : ۸۳۷ _ ۸۴۴ و ۹۲۹_۹۳۷ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ش۲۷۳۰)

ناصرالدین بن‌امیر معصوم :جغرافیای‌ایران‌و توران ، فیلم شماره۸۶۰ کتابخانهٔ مرکزی‌دانشگاه‌تهران،موزهٔ بریتانیا Or. 6711 ، نستعلیق در سال ۱۲۴۳ قمری ، در ۲۴ برگ ۲۱ سطری(فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص۶۷)

ناصرالملك ،مترجم‌سفرنامهٔفریزر J. Fraser ،در کرمانشاه‌سال ۱۳۲۷قمری.

ناظمی،فخری : دوبیتی‌های آملی وبابلی ، جهان نو ۲ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۴۲۲۹)

نامه‌ای به میرزائی ،میرزا ابراهیم‌به‌استرآباد ، شمارهٔ ۱۹۳ ، از منشآت،فیلم شمارهٔ ۲۲۲۴ کتابخانهٔ مرکزی‌دانشگاه تهران ، مجلس ش ۲۳۲۲۵(۲۵۰۶) فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص ۲۲۳)

نامهٔ جعفرقلی‌خان بیگلربیگی استرآباد ، ازاشرف مصحوب یوسف آقا(فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص ۲۳۱)

نامه‌های سیاسی زمان قاجار ، خطاب به الکساندرشودزکو ، فیلم شماره ۲۱۸۳ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران ، پاریس ش ۶۸۶ و ۶۸۷ ، بلوشه۱۱۳۵ و و۹۹۵ (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص۲۶۳)

نجیبی رویانی، علی‌بن‌جمال‌الدین‌بن علی‌بن محمود : تاریخ طبرستان (؟) که برای کارکیا میرزا علی پسرسلطان محمد کیا قبل از سال ۸۸۱ نوشته است، زیرا سید ظهیرالدین از این شخص درسال ۸۸۱ بالفظ مرحوم یاد می‌کند (کشف‌الظنون ص ۲۹۷)

نذیر، احمد : فزونی استرابادی ، اورینتل ، ج ۳۵: ۱_۴۴ [اردو] (فهرست

مقالات فارسی ج ۱ ش ۵۴۵۵)

نظری، بزرگ: مازندرانیها معتقدند که...، کتاب هفته ش۱۸: ۱۶۴ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۱۸۶۲)

نفیسی، سعید: آثار تاریخی چهارپادشاه درلاهیجان، تعلیم و تربیت ۳: ۲۶۶–۲۸۳ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۲۴۳۶)

— : اسامی ماهیها [به‌گیلکی]، فروغ ۱: ۱۳۲–۱۳۴ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۴۲۰۸)

— : بقعهٔ سلیمان داراب درمغرب رشت. فرهنگ ۳: ۳۵۹–۳۶۶ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۲۴۳۷)

— : صنعت تخم نوغان در ایران، تهران، سربی.

— : لامعی گرگانی. آینده ۱: ۳۶۷–۳۷۳ و ۴۴۱–۴۴۳ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۴۹۰۵)

— : مخلدی گرگانی، مجلهٔ دانشکدهٔ ادبیات ج ۴ ش ۱: ۱۸–۲۲ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۴۹۰۶)

نوائی، عبدالحسین: انقلاب گیلان چگونه آغاز شد، یادگار ج ۴ ش ۳: ۴۱–۵۵ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۲۹۹۶)

نوشتهٔ خان احمد گیلانی درحاشیهٔ حکم معافی طبیب‌باشی، شمارهٔ ۵۳ ازمنشآت، فیلم ش ۲۲۲۹ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران، مجلس ش ۱۲۹۰۱ به نام مجموعهٔ مکاتیب مختلفه (فهرست فیلم نسخه‌های خطی ص ۲۳۳)

نیابة الانساب که به نام سید میرزا مرشدالدین شاه عبدالله، شاهزادهٔ مازندران نوشته شده است. فیلم شماره ۹۲۹ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران، آستان قدس ش ۲ رجال و انساب، به نام انساب درفهرست ۲: ۳۵۲ معرفی شده است (فهرست فیلم نسخه های خطی ص ۲۷۰)

نهرهای اطراف رشت ـ دهات رشت ـ نهرهای گیلان، کتابخانهٔ بیوتات سلطنتی جلد ششم مجموعه‌ها ش ۷۳۰، از ورق ۶۶۶ تاورق ۶۷۴ که ذیل

قزوین جای داده شده است .

نیر نوری، حمید : اعتماد الدوله وداوری تاریخ ، مهر۸: ۴۶۹ــ۴۷۴ (فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۳۳۸۹)

نیك‌پو ، قاسم: ترانهٔ‌شهسواری ، موسیقی ج ۳ ش ۷/۶: ۱۱ــ۱۲(فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۴۲۰۹)

نیك‌سیر ،منوچهر : درنگ‌مرنگ (بازیهای محلی از گرگان) ، کتاب هفته ش ۳۱: ۲۰۴ــ ۲۰۵ (فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۱۹۹۵)

وحیدقزوینی ، محمد طاهر : عباسنامه ، شرح زندگانی بیست ودو سالهٔ شاه عباس دوم (۱۰۵۳ــ۱۰۷۳ قمری) به تصحیح **ابراهیم دهگان** ، اراك.

وقف‌نامهٔ سیف‌الدین مظفر بتکچی مورخ ربیع‌الاول‌سال۹۱۹ وهفتم ربیع‌الاول سال ۹۲۰ قمری ،دوطغراست ومربوط به روستاهای استرآباد است ، نشریهٔ دانشگاه ۴ :۴۹۱، فیلم شماره ۲۴۱۱ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران،اصل به شکل طومار(فهرست فیلم‌نسخه‌های خطی ص ۲۷۱)

وقف‌نامهٔ قهارقلی‌خــان دربار فروش (درخاتمهٔ کتاب حاشیهٔ بر فوائدالاصول از شیخ محمد حسن بن صفرعلی بارفروشی ، تهران ۱۳۳۴ قمری)

وقف‌نامه‌های گرگان ، شامل سه‌وقف‌نامه (استرآباد نامه ص۲۶۵ــ۲۹۰)

هادیان ،حسن : دوبیتی های دیلمان ، پیام نوین ج ۲ ش ۹: ۶۱ــ۶۲(فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۳۲۶۶)

ــ : چنددوبیتی از دیلمان باترجمهٔ فارسی ، پیام نوین ج ۲ش ۴ : ۴۵ ــ ۴۶ (فهرست مقالات فارسی‌ج ۱ش۴۲۱۰)

ــ : سعیدای گیلانی ، مجموعهٔ مقالات ص۲۴۲ــ۲۵۱(فهرست مقالات فارسی‌ج ۱ش ۵۴۵۹)

هجیم آملی : قطعهٔ مطایبه ، ارمغان ۱۶، ۱۳۴:(فهرست مقالات فارسی ج ۱ ش ۴۲۳۰)

هدایت نوری،رضاقلی‌خان‌بن‌محمد : سفارت‌نامهٔ خوارزم ، متن‌سفرنامه درج۲

مرآت البلدان ناصری است این متن را مسترج . شفر با ترجمهٔ فرانسه‌در سال ۱۸۵۵/۹: م . طبع ونشر کرد .

هلالی جغتائی استر آبادی، بدرالدین (مقتول ۹۳۶قمـری):دیوان، لاهور ۱۳۳۳ قمری ، تهران ۱۳۱۵قمری.

یاقوت ، شهاب‌الدین ابوعبدالله بن عبدالله حمـوی :معجم‌البلدان ،تاریخ تالیف ۶۲۳ قمری ، ذیل نامهای جغرافیائی حاشیهٔ دریای خزر مطالب مفصلی دارد.

یزدان ، لطیف ، اکبر:پذیرائی از مـادر شوهر (درفولکلار گیلان) ، پیام نوین ج٤ش ۱۰: ۵۶ـ۵۷ (فهرست مقالات فارسی‌ج۲ ش ۳۲۶۷)

ــ : ترانه‌های ماهیگیران دریای مازندران پیام نوین، ج ۴ ش ۶:۶۰(فهرست مقالات فارسی ج ۲ ش ۳۲۸۱)

یزدادی، ابوالحسن‌علی‌بن‌محمـد: عقد سحر و قلائددر (یاتاریخ گاوباره‌ازملوك طبرستان)، ابن اسفندیار این کتاب را دردارالکتب مدرسهٔ شهنشاه غازی رستم‌بن علی بن شهریاردرری دیده است (تاریخ طبرستان ابن اسفندیارص ۴ وص ۵ ، استوری ج۱ : ۳۶۰)

پایان

این فهرست ناقصی است از نامهای کتب فارسی وعربی ورسایل ومقالات که‌دربارهٔ حاشیهٔ دریای‌خزر نوشته شده است . درمقدمهٔ مجلد دوم که‌شامل آثار وبناهای‌تاریخی بیه‌پس گیلان‌است ، این فهرست‌را تمام خواهیم کردوفهرستی از نامهای کتب ورسایل ومقالاتی که به زبانهای خارجی نوشته شده است،بدان خواهیم افزود .

برای گرد آوری فهرست مقالات و مکتوبات و پاره‌ای از کتب، از کتابهای زیر استفاده شد:

افشار ،ایرج : فهرست مقالات فارسی ، ج ۱ ، تهران ،۱۳۴۸شمسی.

ج ۲ ، انتشارات دانشگاه تهران ش ۶۹۷/۲ ، تهران ۱۳۴۰شمسی .

دانش‌پژوه ، محمدتقی : فهرست فیلم نسخه‌های خطی،

مشار، خانبابا: فهرست کتابهای چاپی فارسی ، ج ۱ ، بنگاه ترجمه‌ونشر کتاب، تهران ۱۳۳۷شمسی.

مراجع ومآخذ کتاب

۱ ـ احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم تالیف شمس الدین ابوعبدالله محمد بن احمد ابوبکر مقدسی معروف به بشاری ، لیدن ، ۱۹۰۶م.

۲ ـ اسامی دهات کشور ، ادارهٔ آمار و ثبت احوال : چاپ اول.

۳ـ ایستویك= Eastwick, E.B.: Journol of a Diplomate,. Three Years Residene in Persia, London 1864 .

۴ ـ تاریخ علما وشعرای گیلان تالیف ، شیخ حسن شمس گیلانی بن اعتمادـ الواعظین تهران ۱۳۲۷ شمسی .

۵ ـ تاریخ گیلان خچکو = تاریخ گیلان تألیف شودز کو ، ترجمهٔ محمدعلی گیلك، رشت ۱۳۰۷ شمسی.

۶ ـ تاریخ گیلان ودیلمستان تألیف سیدظهیر الدین بن سیدنصیر الدین مرعشی، رشت مطبعهٔ عروة الوثقی سال ۱۳۳۰ قمری . از صفحه دویست این کتاب تا آخر به همین کتاب تصحیح نگارنده ، انتشارات بنیـاد فرهنگ شمارهٔ ۳۶ ، دی مـاه ۱۳۴۷ ، نگاه کنید.

۷ ـ تاریخ گیلان تالیف ملاعبدالفتاح فومنی، به اهتمام برنهارددارن، پطرزبورگ ۱۲۷۴ قمری .

۸ ـ تقویم البلدان تالیف عمادالدین اسماعیل بن محمد بن عمر معروف به ابوالفدا متوفی ۷۳۲ ، پاریس ۱۸۴۰.

۹ ـ حاشیهٔ دریای خزر ملگونوف= Melgunof, G : Die Sudliche ufer des Kaspichen Meeres ofer die Nordprovinzen Persien, Leipzig 1868.

۱۰ حدودالعالم من المشرق الی المغرب (مؤلف در ۳۷۲ قمری) به تصحیح نگارنده

چاپ دانشگاه تهران .

۱۱ـ روضة الصفای ناصری تألیف رضا قلی‌خان هدایت، تهران ۱۲۷۰ قمری.

۱۲ـ زندگانی شاه عباس اول تألیف نصرالله فلسفی ، تهران ۱۳۳۴، شمسی.

۱۳ـ سفرنامهٔ از خراسان تا کشور بختیاری ، ترجمهٔ علی محمد فره‌وشی (مترجم همایون) ابن‌سینا، تهران.

۱۴ـ سفرنامهٔ بل = Bell, J. : Travels from St. Petersburg to diverse parts of Asia; Glasco, 1863, vol I .

۱۵ـ سفرنامهٔ فریزر = Fraser , J - B . Travels and adventures into the Persian Provinces on The southern banks of the Caspian Sea, London 1826 .

۱۶ـ سفرنامهٔ مازندران و استراباد رابینو = Robino , H. L . : Mazandaran and Atarabad; London, 1928.

۱۷ـ شهریاران گمنام تألیف احمد کسروی ، چاپ دوم.

۱۸ـ شیخ زاهدگیلانی تألیف محمدعلی گیلک ، چاپ رشت.

۱۹ـ طرائق الحقایق تألیف محمدمعصوم شیرازی معروف به معصوم علیشاه (نایب الصدر) به تصحیح محمدجعفر محجوب ، تهران ، ۱۳۴۵ شمسی.

۲۰ـ عجایب الاقالیم = کتاب عجایب الاقالیم السبعه الی نهایة العماره تألیف سهراب چاپ مژیك، ۱۹۲۹ م.

۲۱ـ فرهنگ جغرافیائی ایران، استان یکم، از انتشارات دائرهٔ جغرافیائی ستاد ارتش .

۲۲ـ کتاب مستطاب شرح جنگهای امامزاده حضرت سیدجلال‌الدین اشرف برادر حضرت رضا علیه‌السلام و شهادت آن بزرگوار ، چاپ اسلامی ، رشت.

۳۲ـ گیلان رابینو = Rabino H . L . Les Provinces Caspienes de la Perse Paris. 1917.

۲۴ـ لسترانج = Le Strange : The Lands of the Eastern Caliphates cambridge, 1905.

۲۵ـ مجلهٔ فروغ، مؤسس ابراهیم فخرائی سال اول، رشت .

۲۶ـ مجلهٔ فرهنگ، مؤسس جمعیت فرهنگ رشت، سال سوم،رشت .

۲۷ـ مجلهٔ موسیقی، از انتشارات ادارهٔ موسیقی کشور ، سال سوم، تهران .

۲۸ ـ مرآت‌البلدان تالیف میرزا حسن خان اعتماد السلطنه ، تهران ، ۱۲۹۷ قمری .

۲۹ـ مسالك‌الممالك‌تألیف‌ابواسحاق ابراهیم بن‌محمدفارسی اصطخری ، لیدن، ۱۹۲۷ م.

۳۰ـ نخبة‌الدهر فی عجایب البر والبحر تألیف شمس الدین ابوعبدالله محمدبن ابوطالب انصاری دمشقی متوفی ۷۲۸،لیپزیك،۱۹۲۳م.

۳۱ـ نزهة القلوب تألیف حمدالله مستوفی قزوینی، به سعی واهتمام لسترنج ، لیدن ،۱۹۲۳م.

۳۲ـ یادداشتهای تایپ شدهٔ «ابت Abbott » متعلق به آقای چنگیز شیخلی .

۳۳ ـ یادداشتهای تایپ شده « مکنزی Maekesnzie » متعلق به آقای چنگیز شیخلی .

مختصری از جغرافیای تاریخی و انسانی

گیلان

گیلان بخشی از سرزمین ایران است که میان سی و شش درجه و بیست و هشت دقیقه تا سی و هشت درجه و یازده دقیقه عرض شمالی و چهل و هشت درجه و چهل و چهار دقیقه تا پنجاه درجه و سی و دو دقیقه طول شرقی قرار گرفته است.

خاک گیلان از طرف شمال به دریای خزر و بخش کوچک نمین، از مشرق به مازندران، از جنوب به قزوین و زنجان و آذربایجان و از مغرب نیز به آذربایجان محدود می‌شود. درازای این خاک از شمال غربی به جنوب شرقی دویست و بیست و پنج کیلومتر و پهنای آن میان بیست و پنج تا صد و پنج کیلومتر است.

رودخانهٔ سفید رود (۱) خاک گیلان را به دو بخش جداگانه تقسیم کرده است: بخشی که امروز مرکز آن شهر رشت است به نام گیلان بیه‌پس یا گیلان روپس یا پسا گیلان یا به‌قول مؤلف حدودالعالم «آن‌سوی رودیان» و بخشی که‌مرکز آن لاهیجان بوده است، به نام گیلان بیه پیش یا گیلان روپیش، یا به قول مؤلف حدود العالم «این سوی رودیان» (۲) خوانده می‌شده است.

هنگامی که مقدسی در قرن چهارم کتاب خود را می‌نوشت، سلاطین آل بویه فرمانروائی داشتند. در این وقت تمام گیلان، حتی قسمتهای کوهستانی شرقی

---

(۱) اسپیذ روذ = نهرالدیلم. از جیلان و دیلم می‌گذرد، در بحر دیلم به دریا می‌ریزد (عجایب الاقالیم سهراب ص ۱۴۸) (۲) یا «از آن سوی رودی» و «از این سوی رودی» (حدود العالم ص ۳۲) در تاریخ گیلان و دیلمستان این نامها بدین شکل آمده‌است: پسا گیلان ص ۸۶ و ۱۰۱ و بی پس ص ۶۲ بی‌پیش ص ۵۷ رو پیش ص ۴۳ روه پیش ص ۸۳ روه پیش گیلان ص ۳۲ و ۳۵.

آن وولایات حاشیهٔ دریای خزر ، یعنی طبرستان وجرجان و خـاك قومس نیز جزء دیلمان به‌شمار می‌آمد . این تقسیمات ، زیاد پایدار نماند . پس ازچندی کلمهٔ دیلمان به‌قسمت کوهستانی شرقی گیلان فعلی ، اطلاق شد وقسمت هموار کنار دریا را « جیلان » خواندند . در ادوار بعد ، گاهی کلـمهٔ دیلمان شامل هردو ناحیه و زمانـی کلمهٔ گیـلان به منطقهٔ کـوهستان و دشت اطلاق می شد . (۱)

اصطخری در سال ۳۴۰ هجری‌دربارهٔ سرزمین دیلم چنین نگاشته است :

ناحیهٔ دیلم ومنضمات‌آن، از طرف جنوب به‌قزوین وطـارم وقسمتی از آذربایجان وقسمتی ازری‌محدود می‌شود. درطرف‌شمال آن بحرخزراقتاده‌است واز سمت‌مغرب به‌قسمتی از آذربایجان وشهرهای ارّان می‌رسد . بدین ناحیه کوهها‌ی روبنج (= رویان) وپادوسبان و کوههای قارن و جرجان را نیز افزوده‌ایم .دیلم به‌دوقسمت سهل وجبل‌تقسیم می‌شود. طایفهٔ گیل درقسمت سهل وزمین‌های هموار کنار دریا هستندوسرزمین ایشان درپای کوههای دیلم است. قسمت جبل‌در دست طایفهٔ دیلم است و کوههای بلند دارد. محلی که پادشاهان ایشان درآنجاست « رودبار » خوانند وفعلاً در دست سلاطین آل جستان (۲) است . پاره‌ای ازمردم ، دیلمرا طایفه‌ای ازبنی ضبّه دانسته‌اند . سرزمین ایشان جنگلی وپراز درخت است.درقسمتی که گیلها نشسته‌اند وطرف‌دریای‌طبرستان است، درختان بیشتری‌دارد . دیهای اینجا پراکنده‌است وساکنان آنهامردمی کشاورزندوچهارپای‌ندارند . زبانشان‌غیرازعربی‌وفارسی‌استودربعضی‌قسمتهای کوهستان ، چنانکه‌من‌شنیدم گروهی هستند که زبانشان‌غیراززبان گیل ودیلم است . طایفهٔ‌دیلم مرد می‌عجول و بی‌مبالات و کم موی و لاغراندامند . تا زمان حسن بن‌زید ،کافر بودند وپاره‌ای ازآنان درآن‌وقت مسلمان‌شدند. تا امروز ،

---

(۱) متن انگلیسی لسترانج ص ۱۷۳ . (۲) برای اطلاع بیشتر از آل‌جستان به شهریاران گمنام کسروی گفتار اول «جستانیان در دیلمستان» ص ۲۱ به بعد در چاپ دوم نگاه کنید .

در کوهستان متصل به این ناحیه، کافران زندگی می کنند. (۱)

صاحب مسالك الابصار شرحی کافی دربارهٔ گیلان بیه پس نوشته است که مختصر آن را در اینجا می آوریم:

گیلان [بیه‌پس] چهار شهر بزرگ دارد که درهرشهر وحومهٔ آن سلطانی حکمرواست. این چهارشهر، فومن و تولم و کسکر ورشت است. مردم اینجا حنبلی مذهب‌اند. باران در اینجا زیاد می بارد و رودهای متعدد در اینجا جاری است. درختان میوه زیاد دارد ومحصول این درختان را به‌مازندران می برند. شهرهای گیلان استحکاماتی ندارد، اما سلاطین آنها، هریك قلعه‌ای دارند. بناهای آن بیشتر از آجر است. چاههای آب در اینجا فراوان است و درعمق کمی به آب می‌رسد. غذای اصلی مردم برنج است. جو نیز می کارند. گاو و گوسفند فراوان دارند و به‌قیمت مناسب می‌فروشند. مساجد ومدارس وخانقاهها وزوایاوحمامهای خوب دارند. برسرحدمازندران استحکاماتی ساخته‌اند. دردریای قلزم جزایری دارند که درختان میوه در آنها می‌روید. مردم درفکر به‌دست آوردن این جزایر هستند، زیرا ایشان را درمقابل دشمنان حفاظت می کند. سرزمین جیل سرزمین فراوانی و نعمت است. هر سلطانی سکه به‌نام خود می‌زند و تا کنون به‌نام پادشاهان مغول سکه نزده‌اند. سکهٔ شهری، درشهر دیگر رواج ندارد. رعایا آزادند وبردگی رواجی ندارد.

بارویدادهای زیر، دردوران صفویه گیلان تابع حکومت‌مرکزی شد.

روز پنجشنبه دوازدهم محرم سال ۹۷٤ قمری معصوم بیك وكیل شاه طهماسب به جانب گیلان آمد و خان احمد خان سلطان بیه‌پیش را دستگیر کرد. (۲)

در سال هزار قمری، شاه عباس، فرهاد خان قرامانلو را برای گرفتن گیلان فرستاد (۳) و کم کم گیلان نیز نظیرمازندران تسلیم حکومت‌مرکزی شد.

---

(۱) مسالك الممالك ص۲۰٤ و۲۰۵

(۲) تاریخ گیلان عبدالفتاح ص ۳۰.

(۳) همین کتاب ص ۹۸.

درجمادی‌الاولی سال ۱۰۲۲ قمری شاه عباس به گیلان آمد ودررانکوه به شکار رفت. (۱)

لرد کرزن (Curzon) شرح مفصلی دربارهٔ گیلان نوشته است. مانکات‌اصلی آن را در اینجا یاد می کنیم :

گیلان و مازندران سرزمینی است که از حاشیهٔ دریای خزر (۲۵ متر پائین تر از سطح اوقیانوس آزاد) تاقلل رشتهٔ البرز (۳۵۰۰-۴۰۰۰ متر) کشیده شده‌است. این خاك وسیع آب وهوایش مختلف‌است ونمی‌توان آن راطبقه‌بندی کرد. امامی‌توان به‌چهارقسمت مشخص،به شرح زیر تقسیم نمود :

۱- حاشیهٔ دریای خزر باتوده های شن به‌ارتفاع هشت تاده متر وپهنای دویست تاچهارصد متر بابادهای شمالی و شمال غربی که رطوبت رابه‌لبهٔ‌جنوبی دریا می‌رساند.

۲- اراضی‌پشت این‌تپه های شن که‌رودخانه هائی که از کوهها‌سرچشمه می گیرند بدین جا می‌رسند وچون راهی به دریا ندارند پس می‌زنند وباطلاق هائی به وجود می‌آورند. مرداب انزلی در غرب وخلیج استراباد درشرق ومیان اینها مردابهای لنگرود ومشهد سر (= بابلسر) رامی‌توان جزء این باطلاقها دانست.

۳- حاشیهٔ پشت این مردابها که منطقه جنگلی است و انواع درختانی که به رطوبت زیاد احتیاج دارند دراینجا می‌رویند. آب وهوای این حاشیه خوب نیست ومردم بومی گرفتار امراض گوناگون‌اند. شهرهای مهم ودهکده های پرجمعیت دراین قسمت است.

۴- دامنه های البرز که لطافت هوا و زیبائی آن نظیر ندارد.

کرزن پس‌ازاین شرحی دربارهٔ درختان حاشیهٔ دریای خزرمی‌دهد وپس از آن جانداران وحشی را می‌شمارد. (۲)

---

(۱) تاریخ گیلان عبدالفتاح ص ۱۷۱. (۲) گیلان رابینو ص ۲۱ و ۲۲.

جمعیت گیلان را می‌توان به دو قسمت مشخص تقسیم کـرد : ۱ـ مردم ساکن زمینهای هموار کـه به برنج‌کاری و پرورش نوغان یا چهار پایان اهلی مشغول اند و در یك محل ساکن‌اند و ییلاق وقشلاق ندارند . ۲ـ کسانی کـه زمستان را در این زمینهای هموار هستند و تابستان را به کوهستان می‌روند . این گونه مردم درکوهستان نقاط مشخص ومعینی برای ییلاق خود دارند .

گیلان یکی‌از سرزمینهای آباد و پرحاصل ایران‌است. انواع‌محصولات ودرختان میوه دراینجا بـه بهترین وضعی می‌روید وبارمی‌دهد . این سرزمین آباد از قدیم مسکون بوده و ساکنان قدیمی آن گیلها هستند (۱) که‌خونشان با خـون عرب و مغول و ترك و پارسی مخلوط شده است . طاعون سال ۱۲۴۶ هجری (= ۱۸۳۰ ـ ۱۸۳۱ میلادی) بسیاری ازساکنان اینجاراازمیان‌برداشت وسپس از بخشهای مجاور مانند آذربایجان و مازندران وعراق عجم وماورای قفقاز گروهی را بدین‌جا کوچانده‌اند ، از اینرو زبان وخون ایشان پس‌ازاین تاریخ بسیار آمیختگی پیدا کرده است .

گیلکهائی که درزمینهای هموارساحلی‌زندگی‌می کنند، سفید پوست‌اند وقدرت جسمی زیادی ندارند . فریزر (Fraser) ظاهر ایشان را همچون ظاهر بیماران می‌داند . مورخین دوران صفویه متوجه استعداد کم وکند فهمی‌ایشان شده‌اند ومی‌نویسند که سرکشی و بی‌انتظامی را دوست دارند . درسال ۱۰۳۸ هجری شاه صفی ایشان را خلع سلاح کرد و فقط اجازه داد که داسی با خود حمل کنند . (۲)

کالشها ، گله داران صفحات گیلان هستند . زمستان را در تپه های پای کوه می گذرانند وتابستان رابه ارتفاعات می‌روند . محلهای ییلاقی‌ایشان معین و مشخص است . طوایف و تیره هـای مختلف ایشان در نقاط مختلف گیلان زندگی می کنند .

---

(۱) درکتب جغرافیائی یونانی Gelae . (۲) گیلان رابینو ص ۲۷ .

تالشها در شمال غربی گیلان در پنج بخش جداگانه زندگی می کنند. بخشهای تالش نشین ایران ازقرار زیراست: کرگان رود، اسالم، تالش دولاب شاندرمن و ماسال. ایشان نیز مانند گالشها در حرکت هستند. زمستانها را در پای کوه، در گیلان و تابستانها را در ارتفاعات دامنهٔ البرز می گذرانند.

گروهی اصل ایشان را ترك دانسته و می گویند یکی از پسران امیر چوپان ـ تالش نام ـ که سرکردهٔ سربازان چنگیزخان بود ایشان‌را بدین جا آورده است.

کردان رشوند در کناره‌های شاهرود و کنارهٔ راست سفیدرود زندگی می کنند. نخست‌هشتصداجاق (= خانوار) بوده‌اند که شاه عباس اول ایشانرا از ارزروم وشهرزور بدین جاآورده است.

طایفه ای چند از ترکان در عمار لو و رحمت آباد و رودبار زندگی می کنند. (۱)

خلخالیها به‌دنبال کار، زمستان‌را به گیلان روی می‌آورند. کارهای سخت ومشکل گیلان‌را ایشان‌انجام می‌دهند.

کولیها نیز دراین سرزمین در زیر چادرهای محقر خود زندگی را می گذرانند. زنانشان فالگیرند ومردان آهنگری می کنند.

یهودیان از قدیم در گیلان راه یافته‌اند. میر ظهیرالدین از یهودیان دهکدهٔ چاکان اشکور درسال ۸٤٥ هجری یاد می کند. (۲) ترزل (Trézel) در سال ۱۲۲٤ هجری (= ۱۸۰۹ میلادی) جمعیت یهودیان رشت را پنجاه خانوار می‌نویسد.

درسیاهکل دیلمان درزمان رابینو(۱۳۳۱هجری) پانزده تا بیست خانوار

---

(۱) گیلان‌رابینو ص ۳۰ و ۳۱. (۲) سه نفر یهودی از یهودیان قریهٔ چاکان ازناحیه جیر کنایه اشکور بگرفت. گیلان و دیلمستان ص ۲۰۵.

یهودی بادادوستد مختصری زندگی‌می کرده‌اند .

رابینومی‌نویسد : ارامنهٔرشت به‌چهل خانوار می‌رسند . چندخانواری نیز در بندرانزلی هستند . اینان بازماندگان ارامنه‌ای هستند که شاه‌عباس به صفحات جنوبی دریای‌خزر آورده است .

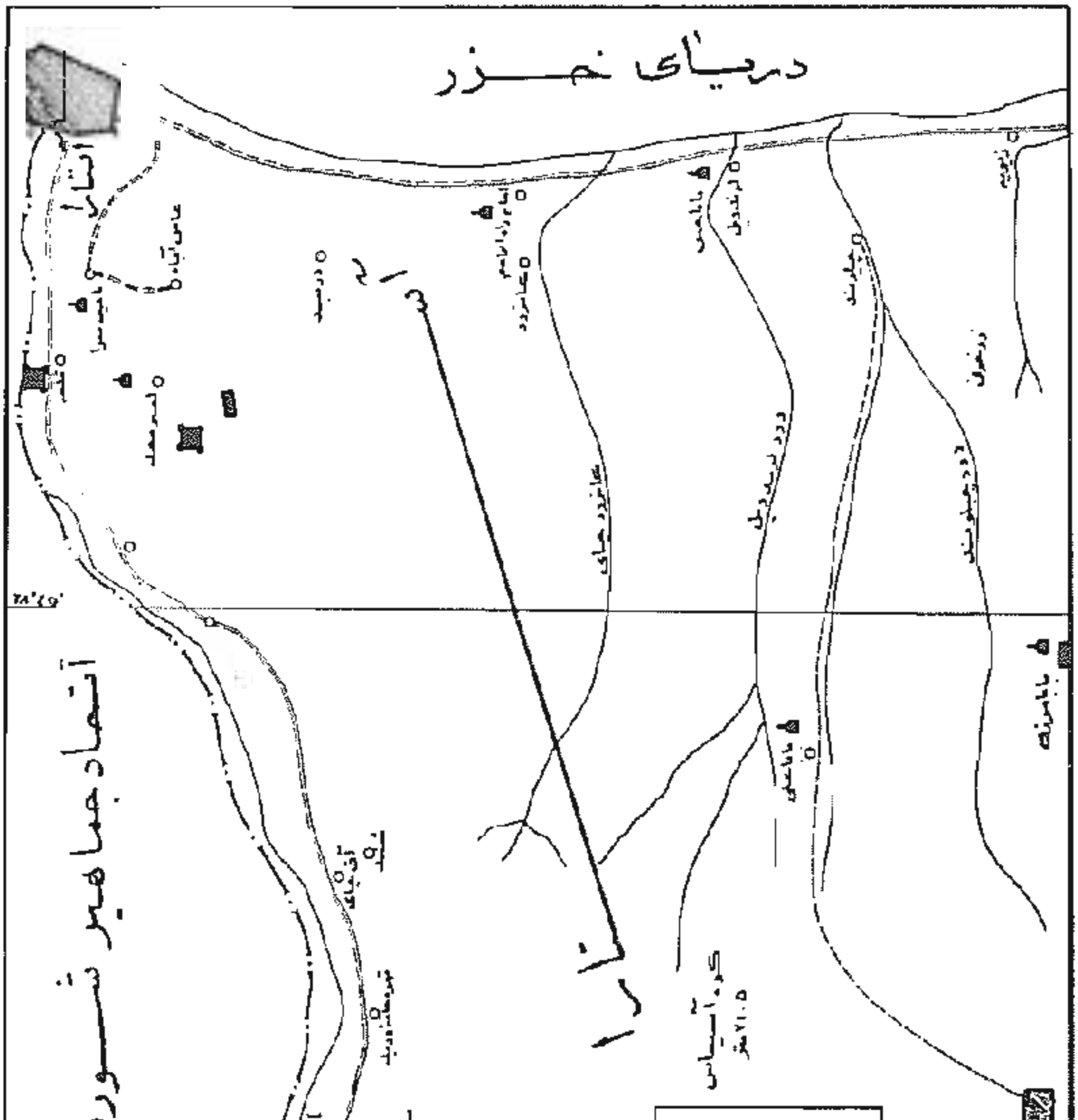

نقشهٔ شمارهٔ یک – آثار و بناهای تاریخی بخش آستارا

بخش یکم

۱ـ جغرافیای تاریخی آستارا

درمتون جغرافیائی قدیم ازشهر آستارا ودیهای مهم اطراف آن یـادی به‌میان نیامده است . گویا این شهر که پاره‌ای از مردم گمان می کنند تازه آباد است ، در آن روزها اهمیتی نداشته است . تا آنجا که نگارنده خبردارد، میرظهیرالدین مرعشی قدیمترین تاریخ نویسی است که از این شهر در کتاب خود یاد کرده است . او سه‌بار ، این محل‌را به‌نام «آستارا» (۱) ویك‌بار به‌اسم «استاره»(۲)خوانده است.

میرخـواند نیز پس از میرظهیرالـدین از آستارا یـاد کرده است . او می‌نویسد که در جمادی‌الثانیه سال ۱۰۰۲که شاه‌عباس از راه خرزویل‌ومنجیل به کهدم وپس از آن به لاهیجان رفت ، علی‌خان حاکم بیه‌پس وامیره مظفر برادر امیره سیاوش در گسکر ، اظهار بندگی واطـاعت نکـردند . شاه‌عباس ، فرهادخان روملورا کـه سردار سواران والپیان بیك قاجار را که سرهنگ پیادگان آتشبار بود ، به دفع ایشان بفرستاد و به ذوالفقارخـان قرامانلو امـر کرد کـه ازراه طالش‌وآستارا ، بـاسپاه‌آذربایجان برسر گسکروامیره مظفر آید . (۳)

عبدالفتاح فومنی نیز از این‌شهر ذکری به میان آورده است ومی‌نویسد که‌شاه عباس به بهزاد بیـك دستور داد ، از ابتدای آستارا تا سرحد و سامان مازندران درترتیب شوارع وتعمیر پلها دقیقه‌ای فروگذار ننماید . بهزادبیك

---

(۱) گیلان و دیلمستان صفحات ۲۸۳ و ۲۹۲ و ۲۹۶ . (۲) همین کتاب ص ۲۲۷ .
(۳) روضة الصفا ج ۸ ص ۱۷۱ .

راهها و پلهارا از آستارا تا اسپچین [۱] مرتب و معمور کرد. [۲]

یکی دوتن از جهانگردان، این محل را دیده و آنرا وصف کرده‌اند. شاید توصیفی که «ابت» (Abbott) ازاین شهر کرده است، رساتر از توصیف دیگران باشد. او نام قدیمی این شهر را «دهنه کنار» می‌داند و دربارهٔ آن می‌نویسد:

دهکدهٔ دهنه کنار (= آستارا) درمصب رودخانهٔ آستاراست. در سال ۱۲۵۹ قمری (= ۱۸۴۳ میلادی) که ابت از این محل عبور می کرد، پنجاه تا شصت خانوار جمعیت داشت و دکانهائی داشت که اجناس آنها به خارج از ایران حمل می‌شد.

در طرف دیگررودخانهٔ آستارا، سیصد تا چهار صد خانوار پراکنده است که محل ایشان به نام «کیل کران» مشهور است. اما از خاك ایران، چیزی ازاین‌خانه‌ها دیده‌نمی‌شود. در اینجا پنجاه تن قزاق‌روسی به‌مرزداری مشغولند. دیگر از روسیان در اینجا نشانی نیست. رئیس گمرك آنجا بـه اجناسی که وارد خاك روسیه می‌شود، مهری می زند و آنها را به لنکران (= لنگر کنان) می‌فرستد تا به‌کار گمرك آنها رسیدگی شود. قرنطینهٔروسها نیز درلنکران است. دهانهٔ رودخانهٔ آستارا، پنجاه تا شصت یارد است کـه فعلاً آب درآن جاری است، اما بستر اصلی این‌رودخانه بیشتر از این‌مقدار است. آستارا بندرگاهی ندارد و کشتیها، بارهای خود را تحویـل قـایقها می‌دهند و به‌ساحل می‌آورند. حدود ناحیهٔ آستارا، به‌ساحل شمالی رودخانه نیز کشیده می‌شده است. وحد جنوبی آن درخاك ایران به‌رودخانهٔچیلوند می‌رسد. ظاهراً این ناحیه کم جمعیت است. درکوهستان جمعیت ثابتی‌نیست و در دشت و زمینهای هموار غیر از دهکدهٔ دهنه کنار، چهار دهکدهٔ دیگر نیز وجود دارد [۳].

---

(۱) در اصل: رسچین. (۲) تاریخ گیلان ص ۱۵۹.

(۳) یادداشتهای ماشین‌شدهٔ ابت متعلق به آقای جنگیز شیخلی‌صفحات ۱۰و۱۲.

بخش طالش نشین ، بخش وسیعی است که اکنون میان روس و ایـران تقسیم شده است . حد شمالی آن رودخانهٔ ارس ومحل‌اتصال ارس و کر است که این بخش را از سالیان که متعلق به‌شیروان است ، جدامی کند و از جنوب به دماغهٔ شنی که بـــنـــدرانـــزلـــی درآنست می‌رسد . حدشرقی آن‌سواحل دریا و حدغربی آن‌قلل کوههاست و گاهی دهکده‌هائی درآن سوی کـوه نیز طالش‌نشین است .

طالش‌آستارادرزمان‌ابت به‌بخشهای کوچکتر زیر تقسیم می شده‌است .

۱ ـ خومبلی . ۲ ـ زووند . ۳ ـ دریج . ٤ ـ الوف (= لنکران) ایـن بخشها فعلاً در خاك روسیه است .

اوجارود ومغان وآستارا میان روس و ایران تقـیم شده استو ولکج (= پلکیج)متعلق به ایران‌است. بخش طالش نشین کرگان رود درآن وقت در دست‌بالاخان‌واسالم در دست مصطفی‌خان ، طالش دولاب دردست علی‌قلی خان ، شانـدرمن در دست نصرالله‌خان وماسال‌دردست محمدخان بوده‌است .

اراضی‌مغان‌ایران سکنه‌ای‌ندارد ، طوایفی درزمستان فقط‌درآنجاساکن هستند . طالش کرگان رود و اسالم شامل هجده بخش کوچکتر است . دیها و قصبات آن در حدود چهار هزار خانوار جمعیت دارد . اینان در تـابستان به کوههای زیبا وخوش منظر ییلاقی خود می‌روند و چندنفری برای‌رسیدگی به شالیزارها ، در محل می‌مانند . جمعیت طالش‌گسکر معلوم‌نیست ولی دیهای آن آبادتر است واثر خوبی از بخش‌طالش در ذهن‌مسافرمی گذارد.(۱)

۲ ـ آثار وبناهای تـاریخی آستارا

ترتیب و تنظیم منطقی ثبت آثار وبناهای‌تاریخی ناحیهٔ‌آستارا که‌قسمت اعظم‌آن کوهستانی و کنار رودخانه است ، ایجاب می کرد که‌ابتدا از آبریز سمت راست این‌رودخانه که جزء خاك‌ماست شروع کنیم و ازگردنهٔ‌حیران در

(۱) یادداشتهای‌ماشین شدهٔ ابت متعلق به‌آقای‌چنگیزشیخلی صفحات ۱۳ و ۱٤ .

امتداد آب پائین آئیم و یکایک دره‌های فرعی را مورد مطالعه و بررسی قرار دهیم. کارنگارنده نیز چنین بود. امادرضمن جستجوی این آثار، به‌مزار پیری برخورد که پس از ششصد و پنجاه سال قمری هنوز مورد احترام و تعظیم ساکنان دهکده‌های اطراف است و مسلماً سالهای چندی، پندو موعظهٔ او کج اندیشان را به‌راه راست آورده وزهدوپاکی اوسرمشق عده‌ای دراین صفحات بوده‌است. ازاینرو یاد مزار اورا دراین کتاب مقدم برسایر آثار قدیمی کردیم و نام اورا سرلوحهٔ این کتاب قرار دادیم تاشاید روح پرفتوح او، این کمترین رایار و یاور باشد و همتی بدرقهٔ راه این بنده کند.

همتم بدرقهٔ راه کن‌ای طایر قدس که‌درازاست رهٔ مقصدومن نوسفرم

بقعهٔ شیخ تاج‌الدین محمود خیوی (۱)
در لمیر محلهٔ (۲) آستارا

کناریکی از شعب طرف راست رودخانهٔ آستارا، پوزه کوهی است که مسلط براراضی شالیزار اطراف است. درمیان جنگلی ازدرختان کیش‌قدیمی که دوازده اصله آنها بسیار کهن است وزیرسایهٔ سه‌درخت آزادقطور کهنسال، بنائی مکعب‌شکل ازسنگ‌وآجر است. قسمت پائین چهار دیوار بنا، سنگ تراشیده و ارتفاع آن در دیوارهای جنوبی‌وغربی وشمالی ۲۵۰ سانتیمتر و طرف‌شرقی ۳۵۰ سانتیمتراست. مابقی‌ارتفاع دیوارها تا۵۸۰سانتیمتر که‌ارتفاع اصلی بنا غیرازگنبد است، ازآجرچیده‌شده است. ابعادضلع‌شرقی وغربی از خارج ۵۲۰ سانتیمتر واضلاع شمالی و جنوبی ۵۱۰ سانتیمتراست. بام این‌بنا، گنبدی‌مدور آجری است‌که آبروی آن به دوناودان سنگی که در دوگوشهٔ اضلاع‌جنوبی‌وشمالی تعبیه شده است، منتهی می‌شود. (عکس‌شمارهٔ۱) درورودی شرقی و به‌عرض ۷۶سانتیمتر وارتفاع ۱۶۷سانتیمتر است. ازاین در وارداطاقی به‌ابعاد ۳۷۳ سانتیمتر می‌شود. درسه دیوار غربی وجنوبی وشمالی به‌ترتیب،

---

(۱) خیاو، نام سابق مشکین‌شهر امروزی است. (۲) لمیر بایاء مختفی تلفظ می‌شود.

پنجره هائی به‌ابعاد ۵۳ سانتیمتر × ۹۲ سانتیمتر و ٤٥ سانتیمتر ۹۲ سانتیمتر و٤۷سانتیمتر × ۹۳سانتیمتر ، باطاقی‌هلالی بنا شده است که هرسه‌پنجره آهنی مشبک‌است وازخارج توری دارد .

دراین‌اطاق‌مربع شکل سه‌قبربا سه‌سنگ قبر است . قبر وسط که مزار شیخ محمود است ، سنگی به‌طول ۲۱۰ سانتیمتر وعرض۶۹ سانتیمتر وارتفاع آن ازسطح بقعه ۳۵ سانتیمتر است . قبر شمالی سنگی به‌طول۲۱۰ وعرض۷۲ وارتفاع ۲۸ سانتیمتر دارد. سنگی به‌شکل مکعب مستطیل ، عموداً بربالای سر مدفون و سنگ دیگری به همان شکل پائین پای او نصب شده است . قبر سوم که طرف جنوبی‌قبر شیخ است، سنگی‌به طول ۲۱۰ وعرض ٦٦ وارتفاع ۳۰ سانتیمتر دارد . مسلماًدوقبرطرفین قبرشیخ ، قبور نزدیکان یا جانشینان اوست . (عکس‌شمارهٔ ۲)

بربالای سر شیخ محمود سنگی سیاه رنگ به عرض ٥٤ و ارتفاع ۹٥ سانتیمتر است که با خط خوش‌نسخ بر آن عباراتی نوشته شده‌است . برپائین‌پای شیخ نیز سنگی عموداً نصب شده است . ارتفاع این‌سنگ ۷۳ وعرض پایهٔ آن ٤۰ وقطردایرهٔ بالای آن ۳۸ سانتیمتر است .

بر بدنهٔ خارج سنگی که بر بالای سر شیخ محمود است، این عبارات خوانده‌می‌شود :

هذا مرقد الشیخ العالم العامل الفاضل الکامل الزاهد العابد تاج الملة والدین محمود بن الشیخ هدیة الخیوی طاب ثراهما توفی ضحوة الحادی و والعشر من جمادی [الثانیـه] سنة اثنین وثلثین وسبعمایه . (عکس شمارهٔ ۳)

بر طرف دیگرسنگی که روی آن به‌طرف قبر شیخ است ، نقش ونگـار زیبـا و اطراف آن دوبیت‌شعر عربی از ابوالعتاهیه است . بدین قرار :

کفی حزناً بدفنك ثم انی   نفضت تراب قبرك من یدیّا

وكانت في حيوتك لي عظات وأنت اليوم او عظ منك حيّا(۱)

(عکس شمارهٔ ٤)

بر قسمت پائین قطر سنگ که رو بهشمال قرار می گیرد ، این عبارات حك شده است .

عمل يد الاستاد شرف الدين عثمان بن جمال الشيرازى .

درحاشیهٔ پشت سنگ این عبارات است :

الساعي في عمارة هذه ابنه والوالي في عهده المجاهد [حق الجهاد ؟ شکسته است] قال حكيم أبلغ العظات النظر الى محلة الاموات . (۲)

درحیاط بقعه ، در زیر درختان کیش ، سنگهای قدیمی بهاشکال مختلف دیده میشود که بیشتر نقشها و نوشتههای آنها فرسوده شده وازمیان رفته است . یکی دو سنگ شکستهٔ مرمر که یکی متعلق بهمحرابی قدیمی بوده است، جلو در ورودی بقعه است وبردیگری نقوش تیر و کمان ونظایر آنها دیده میشود . سنگ آهکی دیگری که داخل آن خالی است بهطول ۳۵ وعرض ۳۱ وارتفاع آن با پایه ٥٥ سانتیمتر ، درحیاط بود که برچهار طرف آن نقش ونگار داشت وبر حاشیهٔ قسمت بالای آن ، باخط نسخ آیة الكرسى تا آخر حك شده بود .

سنگهای تراشیدهٔ متعدد که شایدروزی سنگ قبرمردی یا زنیمیشده است دراطراف بقعه زیاد است . این بنا بهنظرمن، واسطة العقدونگین انگشتری بناهای تاریخی گیلان است .

---

(۱) دوست ارجمند جناب آقای حکمت آل آقا ، این دو بیت را که در پارهای جاها ریختگی داشت وغلط نقل کرده بودم تصحیح کردندومتذکرشدند که این ابیات ازقصیدهایست که ابوالعتاهیه در رثاء دوستی علی نام گفته است . (۲) آقای آل آقا فرمودند اصل این گفته چنین است :

«ابلغ العظات السير في الفلوات والنظر الى محلة الاموات» و از قس بن ساعدة الايادى است .

قلعهٔ شیندان

این قلعه که امروز بیرون از خاک ما است، قرون متمادی، جزء خاک ما بود و آنچه بر او گذشته است، مستقیماً با تاریخ ما بستگی دارد. تاریخ بنای این قلعه که از قلاع قدیمی ایران بوده است، همچون دژ بذ که در دست بابك خرم‌دین بود، به‌قبل از دوران اسلامی می‌رسد. این قلعه از قدیمی‌ترین بناهای تاریخی آستاراست واز بالای گردنهٔ حیران (= گردنهٔ حاجی امیر)، در فاصلهٔ پانصد متری، با حصار هائی از سنگ تراشیده نمایان است.

ابت (Abbott) جهانگرد انگلیسی از قلعه‌ای به‌نام «شنغان» بر کوهی طرف غرب دهکدهٔ آستارا یاد می‌کند. (۱) نامبرده، سمت وجهت قلعه‌را نسبت به آبادی آستارا درست تعیین کرده، اما در نقل نام دژ اشتباه کرده است. بی‌شك این قلعه، همان قلعهٔ مورد بحث ماست.

از سوانحی که در این قلعه روی داده است، قیام امیر حمزه خان طالش، در زمان شاه‌عباس و مأمور شدن ذوالفقارخان قرامانلو به‌دفع اوست. شرح این واقعه را عبدالفتاح فومنی چنین نوشته است:

چون مدتی بود که امیر حمزه خان طالش حاکم آستارا، دم از مخالفت و عصیان زده، در قلعه شیندان که در نهایت، متانت وحصانت داشت، متحصن گشته بود. حسب الحکم مقرر شد که ذوالفقارخان حاکم اردبیل، به‌اتفاق عساکر، قلعهٔ مذکوره‌را قبل نمایند. ذوالفقارخان قرامانلو بالشکر آذربایجان مدت نه ماه قلعهٔ شیندان را قبل نموده، در تسخیر قلعهٔ مذکوره و تصرف ولایت آستاراو لنکرکنان سعی موفور وجهد نامحصور می‌نمود. وجمعی کثیر و جمّی غفیر از عازیان عظام ودلیران خون‌آشام بزخم تیر سخت کمانان طالش ازپای در آمدند. والاخر طرفین از این گیرودار به تنگ آمده، امیر حمزه خان

---

(۱) یادداشتهای ماشین‌شدهٔ «ابت» متعلق به‌آقای چنگیز شیخلی ص ۱۱.

عرضه داشت نوشته و مصحوب آدم اعتباری بنزد شاه عباس فرستاد ، شفعاً برانگیخته عرض می کند که بنده سگ و بندهٔ آن آستان اقبال آشیانم واز بیم عداوت فرهادخان و ترس ازالهٔ ناموس وحفظ جان بـه این مکان ناپسند قیام نموده‌ام . نواب شاهی حسین خان شاملورا که از مختصان درگاه است ، روانهٔ این‌صوب نمایند ، تا من به‌امن و امان او اعتماد کرده و قلعه‌را به او سپرده ، بـه مأمنی که خواهم بروم . بندگان شاهی ملتمس او را به قبول مبذول گردانیده، فرمان‌داد که حسین‌خان‌شاملواز ولایت بیه‌پیش‌روانهٔ مملکت آستارا شده ، امیرحمزه‌خان طالش‌را با اهل‌وعیال ومتعلقان‌مرخص سازد کـه بهرجا که‌خواسته‌باشد برود. حسین‌خان درروز پنجشنبهٔ‌صفر سنهٔ۱۰۰۱ علی‌آبادفومن را وداع نموده ، از راه گسکر عازم آستارا گردید وبعداز وصول قلعهٔ شیندان وحصول استیمان ورفع استنجات امیرحمزه خان‌را با اهالی جرم وفرزندان از قلعهٔ‌شیندان بیرون‌آورده ، وبفرضهٔ خشکه دهنه، کشتیها حاضـر آورده، روانهٔ شیروان گردانید . وقلعهٔ شیندان با الکای آستارا ولنکر کنـان تسخیر شده ، به‌ضبط وربط ودارائی ذوالفقارخان مقرر گشت وحسین‌خان از آن راه معاودت نموده، سالماًغانماً به‌درگاه‌رسید . (۱)

امیر حمزه خان به دست محمد باقر و ملا فاضل کـه اصل ایشان از ولایت خلخال بـود در صحـرای شماخی هنگـام شکار باز و بحری کشته شد . (۲)

قبرستان قدیمی و‌نه‌بین(۳)

برسر راه فرعی نمین کـه از نزدیکی دهکدهٔ حیران جـدا می‌شود ، نزدیك به ونه‌بین ، زیارتگاهی است که چند سنگ تراشیدهٔ نقش‌دار قدیمی در آنجا است .

---

(۱) عبدالفتاح ص ۱۰۸ و ۱۰۹ . (۲) عبدالفتاح ص ۱۸۹ و ۱۹۰ .

(۳) بفتح واو ونون .

قبرستان قدیمی بالای دهکدهٔ حیران

در این قبرستان پنج سنگک تراشیده با علائم تیر و کمان وشمشیر زیر درخت گردوئی وجود دارد .

قبرستان قدیمی دهکدهٔ گنج کشی از آبادیهای نزدیك به حیران

در دامنهٔ کوهی که مقابل دهکدهٔ گنج کشی است ، قبرستانی قدیمی بوده است. سراسر این قبرستان فعلاً کشتزار است وسنگها از میان کشتها سر بیرون کرده‌اند . یازده سنگ در این قبرستان دیده شد . برهیچیك نوشته و تاریخی نبود . این سنگهای تراشیده ، پایه‌ای پهن‌وصاف‌دارند که تمام‌مساحت گوررا می‌پوشانده است . از چهار جهت قسمت بالای این پایه ، در حدود سی سانتیمتر تراشیده وقسمت‌وسط را به‌وجودآورده‌اند . قسمت سوم ، بالای‌قسمت وسط وآن نیز به‌همین ترتیب تراشیده شده است . شکل این سنگها ، وقتی به طول آنها نگاه کنیم شبیه پلکانی است . یکی از سنگهای این قبرستان که تراش ظریف‌تری داشت ، ابعادآن بدین ترتیب بود :

قسمت‌پهن‌پایه به‌طول ۱۷۷ وعرض ۵۶ وقطر ۱۸ سانتیمتر ، قسمت‌تراشیدهٔ‌روی‌پایه به‌ارتفاع ۴۳ وقسمت بالائین بـه ارتفاع ۱۸ سانتیمتر بود . (شکل شمارهٔ یك)

شکل شمارهٔ یك ـ مقطع‌عمودی یکی از سنگهای قبرستان دهکدهٔ گنج کشی

قبرستان قدیمی آقا مسجد

برای رسیدن به قبرستان آقامسجد ، از گنج کشی به‌گول(۱) واومید مرزی‌وخدر کشی (۲)می‌توان رفت ودر اینجا پس‌از گذشتن از آب‌رودخانه و

---

(۱) بفتح کاف و کسر واو . (۲) بکسر خاء و دال و فتح کاف .

پیمودن‌سربالائی سمت‌راست رودخانه، به‌آقامسجد می‌رسیم. راه دیگراز گول به بش اولری (۱) و قبل از رسیدن بـه رودخانه به راه سابق بر مـی‌خورد . اراضی آقا مسجد جزء دهکدهٔ بش اولری و این دهکده جزء دیهای حیران است .

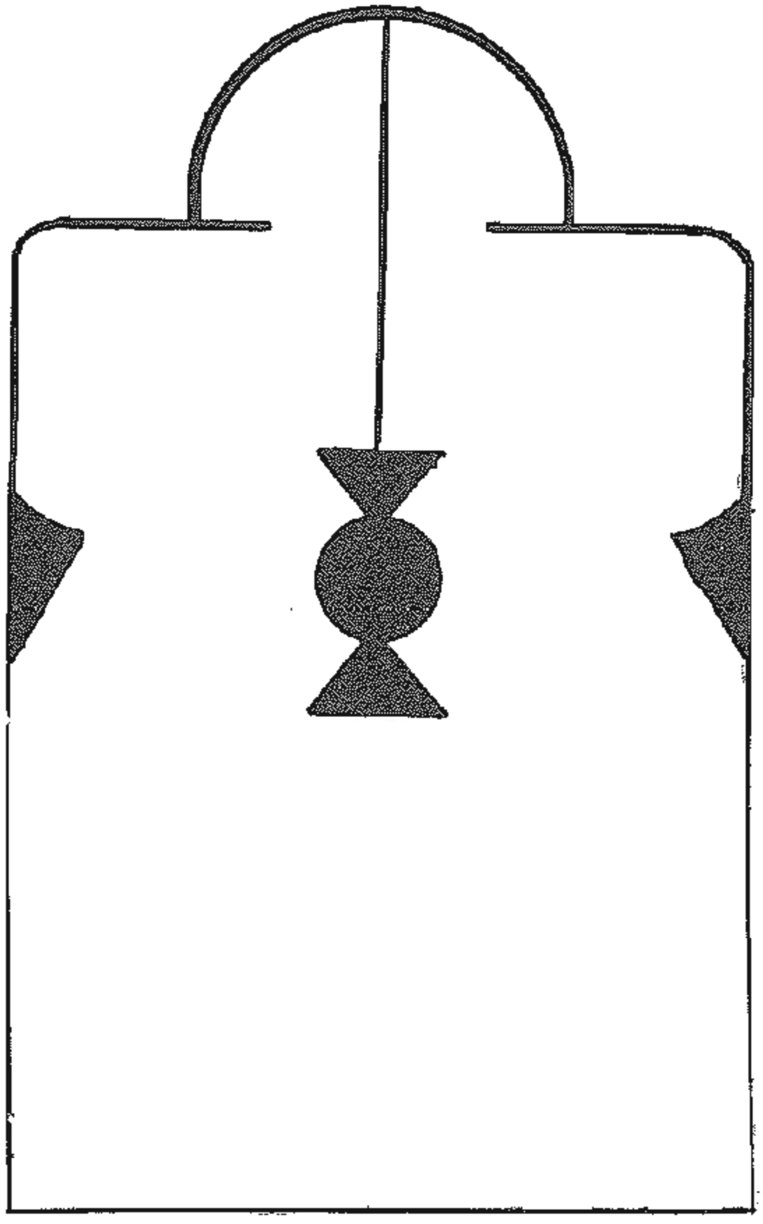

شکل شمارهٔ دو ــ قندیلی که بر بدنهٔ سنگک شمارهٔ یك حك شده است

دراین قبرستان ، در محوطه ای کـه دور آن سنگک چین شده‌بود، هشت‌قطعه سنگـک تراشیده به شرح‌زیر دیده می‌شود :

* سنگـک شمارهٔ یك: به طول ۱۲۵ و عرض ۴۰ وقطر ۲۶ سانتیمتر است . بر یك بدنهٔ سنگـک ، درطرف دست‌راست با خط نسخ چنین حك شده است :

الدنیا ساعةواجعلها طاعة. طرف دست چپ همین بدنـه : قال رسول‌الله (به‌علت فرسودگی خوانده نشد) .

بربدنهٔ دیگر سنگک ، (شکل شمارهٔ دو) قندیلی در وسط وطـرفین آن

(۱) به معنی پنج خانواری است . اما امروز بیش‌از سی خانوار جمعیت دارد.

دو حدیث است که درست خوانده نشد .

*سنگ شمارهٔ دو: به‌طول ۱۵۶ وعرض ۳۵ وقطر ۲۰ سانتیمتر است. قسمت بالای روی سنگ ، نام صاحب قبر است که خوانده نشد . پائین‌تر از آن به خط کوفی مربع، چهارنام محمددرچهار جهت مختلف ونام‌علی دروسط آنهاست . زیر این نامهاشکل محرابی برسنگ نقراست. بریکی ازبدنه‌های سنگ نقش رحل وتنگ ومهروتسبیح است .

*سنگ شمارهٔ سه: به‌طول ۱۴۰ وعرض ۳۶ وقطر ۱۹ سانتیمتراست. قسمت بالای روی سنگ به‌خط کوفی مربع، چهار نام‌محمد درچهار جهت مختلف و یك نام علی در وسط آنهاست وزیر نامها، محرابی‌درسنگ نقرشده است.

*سنگ شمارهٔ چهار: به‌طول ۱۸۰ و عرض ۳۸ وقطر آن با پایه ۴۳ وقطر پایه ۱۰ سانتیمتر است . روی‌سنگ قسمت بالا، چهارنام محمددر چهار جهت مختلف ووسط آنها نام‌علی باخط کوفی‌مربع حك‌شده است‌وپائین آنهامحرابی در سنگ نقراست.

*سنگ‌شمارهٔ پنج: به‌طول ۱۴۶ وعرض ۴۴ وقطر ۲۸ سانتیمتر است. بر روی یك بدنهٔ آن نقوشی با کمر شمشیروکمان ونظایر آنهاست ، که‌پاره‌ای از آنهازیادروشن‌نیست.

*سنگ شمارهٔ شش: به‌طول ۱۴۷ وعرض ۳۵ وارتفاع ۳۰ سانتیمتر است. قطرپایهٔ این‌سنگ به‌هشت‌سانتیمتر می‌رسد. این‌سنگ از جنس‌سنگهای‌دیگر نیست وبقدری‌صاف است که به‌نظرریخته وقالب‌زده‌می‌آید. قسمت بالای روی سنگ عبارت‌زیر، باخط نسخ‌حك شدهٔ است :

غلام شاه‌ولایت المرحوم المبرور (نام‌صاحب‌قبر خوانده نشد) .

زیر این‌قسمت درمربعی باخط کوفی مربع، چهارطرف‌چهارنام‌محمددر ویك نام علی دروسط است وزیراین نامها ، محرابی درسنگ نقر شده است.

*سنگ شمارهٔ هفت: به‌طول ۱۷۶ وعرض ۵۰ وقطر ۳۰ سانتیمتر است . برروی‌آن نقوشی از شمشیر وآلات دیگر جنگی زمان که زیاد روشن نیست

دیده‌می‌شود. نقوشی ازبز کوهی‌نیز براین‌سنگ نقر شده است.

* سنگ شمارهٔ هشت : به طول ۱۳۰ وعـرض ۲۹ وقطر۴۷ سانتیـمتر است. برحاشیهٔ بالای‌چهاربدنهٔ سنگ نوشته داشته‌است،ازآنهاهیچ‌خوانده‌نشد.

سنگ دیگری‌در این محوطه است که‌روی‌آن فقط نقشی ازمحراب نقر شده است. شاید این سنگ قبرآماده ، برای مدفن کسی مورد استفاده قـرار نگرفته است . این‌سنگ به‌طول ۱۶۵ و عرض ۳۲وارتفاع ۵۱ سانتیمتراست .

این‌سنگها بی‌شك مربوط به‌دوران صفویان است واحتمال دارد که این محل‌روزی صحنهٔ جنگی بوده است واین سنگهای قبور سران وسرکردگانی است که در جنگ کشته شده‌اند .

قبرستان قدیمی سر پیچ دگرمان‌کشی
در راه آستارا به اردبیل

در این قبرستان قدیمی، تعداد نه سنگ تراشیدهٔظریف به‌سبك‌سنگهای گنج کشی که ماننده‌پلکانی تراشیده شده است وجود داشت . اندازهٔ یکی‌از اینها که پایه‌ای پهن‌داشت، ازقرار زیر بود:

طول‌پایه۱۴۵ وقطرآن۸وارتفاع دوتراش سنگ از کف‌پایه۶۰ سانتیمتر بود . لبهٔ تراش اول۱۰ ولبهٔ تراش‌دوم۱۱سانتیمتر بود.

دراین‌قبرستان سنگی‌صاف دیده‌شد که‌ریشه‌ای ناصاف‌داشت. این قسمت ریشه‌درخاك‌جای داشته‌وسنگ‌عموداً برب‌الای سرمدفون قرار می گرفته است . براین سنگ نقش کمانی بسیارظریف بود . طول این سنگ ۱۰۶ وارتفاع آن تاآخر ریشه ۱۱٤سانتیمتر بود . بربالای قطر سنگ سه‌تراش طبقه‌طبقه بود.

دیو اولری(۱) دوستاق خانه(۲)
نزدیك آب‌گرم علی‌داشی در فندخ جنگلی

راه‌آب گرم‌علی داشی ازآق چای در راه‌آستارا به‌اردبیل جدا می‌شودو ازمحلهای‌زیر می گذرد:

---

(۱) به‌معنی : خانه‌های دیو . (۲) به معنی : زندان .

کیلاده ـ قبله‌بولاغی ـ کربولاغی (۱) ـ چم‌کشی ـ اُت‌کیلان داش (۲) کشه درما ـ (۳)علی داشی . از آب گرم علی داشی تامحـل دوستاق‌خانه ، در حدود سه کیلومتر راه است . فاصلهٔ میان آق چای و دوستاق خانه تقریباً ده کیلومتر است . بربالای کوهی که مسلط به رودخـانه است ، اطاقی در سنگ کنده‌اند .طول اطاق چهارمتر و نیم و عرض آن سه‌متر است(عکس شمارهٔ ٥). اهالی آق‌چای اظهارمی کردند که دراین محل قبرستانی نیز هست ، ولی هرچه در اطراف وجوانب جستجو کردیم، نشانی ازقبرستان نیافتیم.

قلعه

نزدیك به‌دهکدهٔ لمیر محلهٔ آستارا

بربالای کوهی که مسلط به لمیر محله است ، آثار قلعه خرابه ایست . مصالح اصلی بنای قلعه، سنگهای طبیعی رودخانه بوده است کـه به رنـگهای مختلف در اطراف و جوانب پراکنده است . اطراف محوطهٔ اصلی ، سه خندق دایره‌ای شکل است که عرض هریك درحدود دومتر هنوز باقی است.عمق آنها به‌علت شسته‌شدن خاك وسبزشدن گیاه و درخت فراوان معلوم نشد. ازخود بنا نیز آثار زیادی بر جای نیست .

بابا بلندی

در دو فرسنگی لمیر محلهٔ آستارا

بابابلندی دراراضی سجیه (٤)است . قبور قدیمی بدون سنگ قبر و تاریخ اینجا زیاد است .

تربت یحیی

درشونده چاله(٥)محلی به نـام تربت یحیی است ، در اینجا نیز قبور قدیمی زیاد است .

---

(۱) بضم کاف . (۲) بضم الف وکاف وفتح لام . (۳) بضم کاف و فتح دال .
(٤) بفتح سین ویاء . (٥) بفتح دال ولام .

قبور شیخ محله

درشیخ محله نیز قبور قدیمی بدون سنگ قبرزیاد است .

بقعهٔ پیر قطب الدین
نزدیك دهکدهٔ باغچه سرا

در سه کیلومتری راه آستارا به‌اردبیل، نزدیك دهکدهٔ باغچه‌سرا، بنائی آجری قدیمی است که مدفن ومزار پیر قطب‌الدین است. طول‌این‌بنا ۱۱/۳۰ متر وعرض آن شش متر است . درآخرین قسمت ضلع جنوبی ، دری است که به کفش کن باز می‌شود. طول کفش کن باعرض بنا یکی است‌ودرآخرین‌قسمت آن انباری کوچك است . دری میان کفش کن و بنای اصلی بقعه ، درضلع جنوبی است . (عکس شمارهٔ ٦)

صندوقی‌تخته‌ای‌وساده به‌طول ۱۹۰وعرض ۱۰۰وارتفاع ۹۰ سانتیمتر، درقسمت غربی‌اطاق، میان‌ضلع‌شمالی وجنوبی، قرارداده‌شده‌است. سقف‌اطاق و کفش کن واشان کشی وروی‌واشانها‌پل کوبی است. بام هردوقسمت سفالسر است.غیر از در ورودی،پنجره‌ای‌نیزاز کفش کن به‌اطاق بازمی‌شود. طرف‌جنوبی‌اطاق‌چهار پنجره‌وطرف‌شرقی دوپنجره‌باطاقهای‌هلالی است. طرف‌شمال اطاق دوطاقچه‌در دیوار بناشده است.

سنگ‌مرمری‌داخل بقعه‌است که طول آن ۱۲۲ وعرض آن ۳۰وقطر آن ۱٦ سانتیمتر است وفعلاً برروی‌آن‌شمع روشن می کنند. بردوقطر آن این‌عبارات خوانده می‌شود :

ذنوبنا و کفرعنا سیئاتنا وتوفنا مع‌الابرار[۱]صدق‌الله العظیم. قسمت‌اول آیه‌وآیهٔ‌مقدم برآن برطرف‌دیگر بود که به‌علت‌همجواری‌بادیوارخوانده‌نشد. احتمال دارد آن قسمت ،آیهٔ ۱۹۳ همین سوره[۲] باشد . (عکس شمارهٔ ۷ و ۸)

---

(۱) قسمتی ازآیهٔ ۱۹۳ سورهٔ آل عمران . ابتدای آیه چنین است : ربنا فاغفرلنا ذنوبنا الخ .

(۲) این آیه چنین شروع می‌شود : ربنا اننا سمعنا الخ .

روی سطح سنگ درحاشیهٔ چهار طرف، آیةالکرسی تا عروة الوثقی لاانف (شکستگی) خوانده می‌شود.

درقطر قسمت پائین سنگ، این عبارات روشن خوانده می‌شود:

تاریخ وفات میرزامحمدبن قبادجان سنة اثنی اربعین تسعمایه.

میان سطح سنگ، گل و بته و نقش بسیارظریف وپرکاردارد.

کنار در ورودی بقعه، داخل کفش کن، سنگی سیاه بزرگ توخالی است که روزی سنگ قبری بوده است. اما به علت فرسودگی، نوشته های آن خوانده نشد.

چون نظیر آن را در نقاط دیگر گیلان دیده‌ام، تاریخ آن نباید مقدم بر سنهٔ نهصد هجری باشد. نقوشی زیبا و پر کار بر چهار بدنهٔ آن حک شده است. (عکسهای شمارهٔ ۹ و ۱۰ و ۱۱)

قلعه
برسر راه آستارا به اردبیل نزدیك شهر آستارا

کنار راه آستارا به اردبیل، طرف راست جاده در دهکده‌ای به نام قلعه، نزدیك به پاسگاه مرزبانی فعلی، درمیان شالیزار، خاکریزی دستی است که به نام قلعه معروف است ونام دهکدهٔ قلعه نیز ازاین دژ قدیمی گرفته شده است. دراین تپه، آجرپاره وسفال زیاد دیده می‌شود.

بقعهٔ سید ابراهیم وسید قاسم پسران
امام موسی الکاظم علیه السلام
در دهکدهٔ کان رود آستارا

برطرف راست راه آستارا به بندرانزلی، در نه کیلومتری آستارا، بنائی نوساز است که دارای چهارپایهٔ اصلی وگنبدی مدور برسر آنهاست. بنای قدیمی آن چوبی وسفال سر بوده است. بتازگی آن را خراب کرده وبنائی تازه به جای آن ساخته‌اند. صندوقی ساده درمیان چهار طاقی اصلی است. طول آن ۱۹۰ وعرض ۱۳۰ وارتفاع ۱۱۰ سانتیمتر است. درطرف شمال وجنوب، دوایوان

است که از دو درآهنین، از ایوانها به‌صحـن بقعه می‌آیند. طرف شرقی‌بنای جـدید، عباسیه قدیم و طرف غربی‌آن زینبیه (۱) قدیمی برجاست. (عکس شمارهٔ ۱۲)

بقعهٔ باباحسن
درلَوَنْدوِیل(۲) آستارا

باباحسن از پیرانی است که شاگردی شیخ زاهد گیلانی را کرده است. صندوقی کوچك چوبین در میان بقعه ای سفال سردر میان درختان کیش است. اطراف بقعه این‌مرد قبرستان عمومی وقدیمی‌است.

بقعهٔ باباعلی
در دهکدهٔ باباعلی

این مرد بزرگ از کسانی است که خدمت شیخ زاهد گیلانی را کرده است. مزار اودر آبادی سیصد خانواری به نام بابا علی است که از کنار آب رودخانهٔ چیلوندورحدود پنج فرسنگ بالامی‌رود. بنائی است چوبین وساده‌بـا صندوقی ساده وبدون تزئین وبامی‌لت پوش.

مزار بابا مرزی
کنار رودخانهٔ ویزنه.

شامل بنائی‌چوبین‌وساده وبدون تزئین است. مزار این مرد دور ازآبادی واز کنار رودخانهٔ ویزنه، درحدود پنج فرسنگ‌بالا می‌رود. اطـراف این بقعه قبرستان اربابان واشراف محل‌است.

---

(۱) دراین صفحات، مسجد مردانه را عباسیه ومسجد زنانه را زینبیه خوانند.
(۲) بفتح لام و واو وکسر دال.

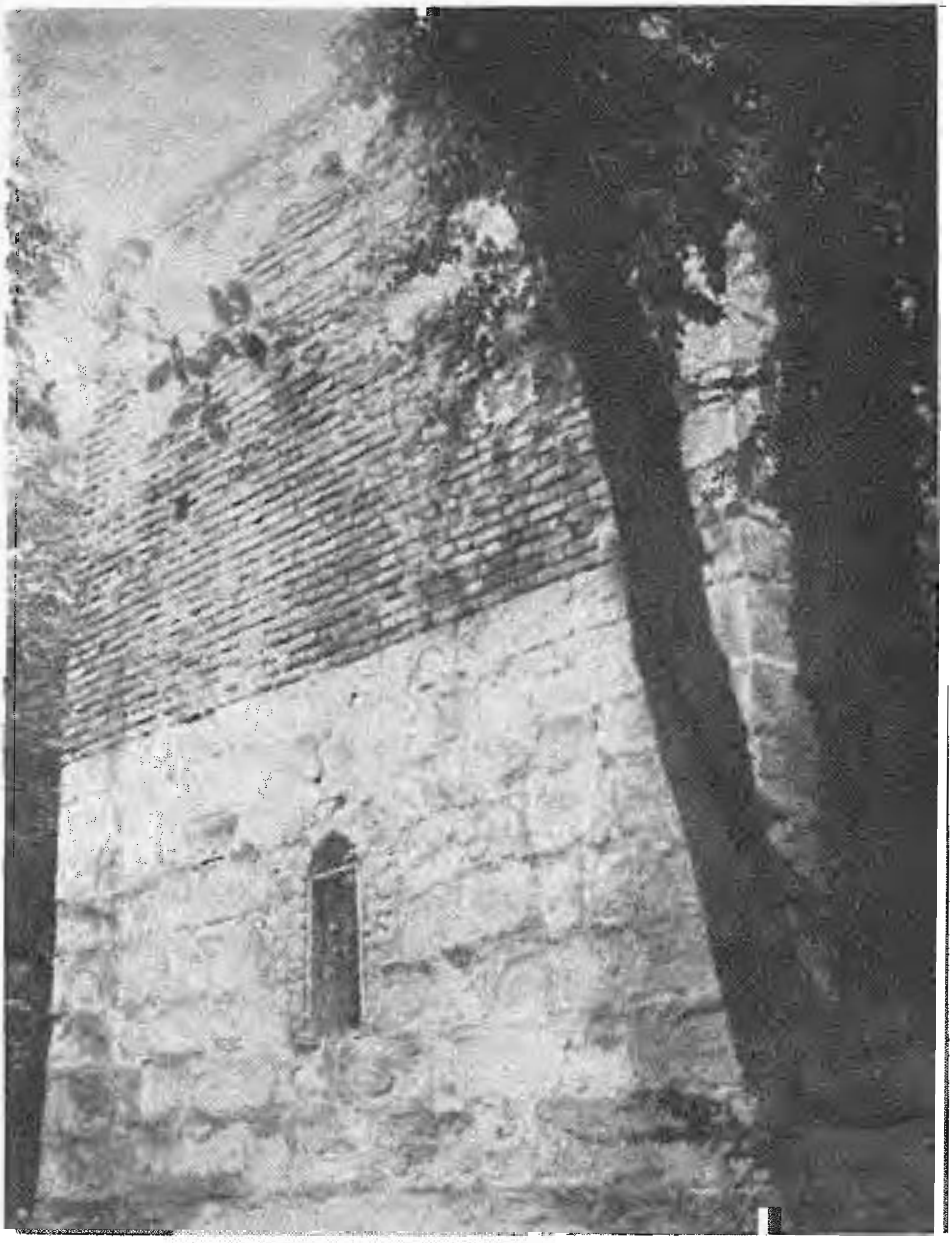

عکس شمارهٔ ۱ ـ بقعهٔ شیخ محمود خیوی

عکس شمارهٔ ۲ ـ سنگ پائین پای مزار شیخ محمود خیوی و قبر مجاور آن

عکس شمارهٔ ۳ ـ قسمتی از سنگ قبر شیخ محمود خیوی

عکس شمارهٔ ٤ ـ نقش سنگ مزار شیخ محمود خیوی

عکس شمارهٔ ۵ ـ اطاقی که در دل سنگ در فندخ جنگلی
کنده شده است

عکس شمارهٔ ۶ ـ بقعهٔ پیر قطب الدین

عکس شمارهٔ ۷ - قسمتی از نوشته و نقوش سنگ مرمر در بقعهٔ پیر قطب‌الدین

عکس شمارهٔ ۸ - نوشته‌ها و نقوش سنگ مرمر در بقعهٔ پیر قطب‌الدین

عکس شمارهٔ ۹ ـ نقوش یك سر سنگ قبری که در کفش کن پیر قطب الدین است

عکس شمارهٔ ۱۰ – نقوش بدنهٔ سنگ قبری که در کفش کن پیر قطب الدین است.

عکس شمارهٔ ۱۱ ـ قسمتی از نقوش بدنهٔ سنگ قبری که در کفش کن
پیر قطب الدین است

عکس شمارهٔ ۱۲ ـ بقعهٔ سید ابراهیم و سیدقاسم درده‌کدهٔ کان رود آستارا

بخش دوم

جغرافیای تاریخی کرگان رود

بخش کرگان رود در حاشیهٔ جنوب غربی دریای خزر است : . از شمال به نمین واستارا ، از غرب بـه اردبیل و خلخال و از جنوب بـه اسالم محدود می‌شود . این بخش رویهمرفته منطقه‌ای کوهستانی است . خاك هموار آن در طول دوازده تا سیزده کیلومتر از پای کوه شروع می‌شود و به‌عرض دو تا سه کیلومترونیم به‌لب دریا ختم می گردد . ارتفاعات جنگلی میان ایـن‌سرزمین هموار و مناطق ییلاقی، به‌نام «روهان کیلان» یا «میان روهان» معروف است. در تابستان به علت گرما ، درسرزمینهای هموارنمی‌توان ماند و تمام سکنهٔ این بخش هم به‌همین‌علت به‌ییلاق می‌روند . درازای کرگان‌رود از شمال به‌جنوب چهل وهشت کیلومتر و پهنای آن از شرق به‌غرب سی‌وسه کیلومتر است .

خواجه رشیدالدین‌فضل‌الله می‌نویسد که هنگام حملهٔ مغولان بـه کیلان در سال ۷۰۶ هجری ، امیرچوپان از راهٔ آستارا و سپهبد و گسکر خود را به کیلان رسانید . این گفته‌می‌رساند که اراضی میان آستارا و گسکر را«سپهبد» می‌خوانده اند . حمدالله مستوفی گوید « اصفهبد از اقلیم چهارم است . طولش از خالدات «فه» وعرض از خط استوا «لح» . شهری‌وسط است . حاصلش غله و برنج و اندکی میوه باشد : ولایت بسیار است و قریب صدپاره دیه از توابع اوست . حقوق دیوانیش دوتومان و نه‌هزار دینار است .» (۱) با این‌شرح معلوم می‌شود که سرزمین اصفهبد میان سی‌وهشت درجه عرض شمالی و هشتاد

۱ ـ نزهة‌القلوب ص۶۲ . مطالب بالاترجمه از کیلان رابینوس ۸۹است .

و پنج درجه طول شرقی جزایر خالدات است ، درجات عرض شمالی چنانکه حمدالله ذکر کرده است ، با عرض خاك منطقهٔ تالش نشین سازش دارد . اما هشتادوپنج درجه طول شرقی آن صحیح به‌نظر نمی‌رسد . احتمال می‌توان داد که به‌جای عدد «فه» عدد «نه» از زیر قلم حمدالله در آمده است که پنجاه‌وهشت درجه می‌شود و با افزودن بیست‌درجه تقریبی اختلاف طول جزایر خالدات با گرینویچ ، تقریباً با طول امروزی سازش پیدا می‌کند .

میرظهیرالدین‌مرعشی در ذکر وقایع سال ۸۷۹ همراه لشکریانی بوده است که از گیلان به‌خلخال می‌رفته‌اند . این نقاط را از انزلی تا خلخال یاد می‌کند : تری‌دری‌سر ــ روه‌سر گسکر ــ کتیك‌داربنه ــ خشماتادان ــ گیلان ـ ریك درخواجه کری ــ کوه‌ریك ــ تول ــ برم خلخال . (۱)

شهر مهم‌بخش کرگان رود ، شهر «ریك»است که معمولاً به‌نام کرگان رود خوانده می‌شود . این‌شهر درعرض شمالی سی‌وهفت‌درجه وچهل‌ونه‌دقیقه‌و طول شرقی چهل‌ونه درجه‌ویك‌دقیقه قرار گرفته است .

اصل تالشان از کجاست ؟

خچکو می‌گوید که چنگیزخان یا سلطان‌محمد خدابنده ، با نظر و یاری امیرچوپان ، طوایفی از مغولان را در خاك میان آذربایجان و گسکر جای داده است . طالش ، نام سرکردهٔ این طوایف بوده است . با اینکه خود مغولان در ساکنان این نواحی حل شده‌اند ، اما نام تالش بر طوایف مغول این صفات باقی مانده است و طوایفی که از دیناچال تا لنکران رامحل‌سکونت خود قرار داده‌اند به‌این نام خوانده می‌شوند . نظر خچکو صحیح نیست زیرا نام تالش پیش از حملهٔ مغول در آثار جغرافیائی و نوشته‌های تاریخی آمده است . (۲) دلیل دیگری که می‌توان برای ردگفتهٔ خچکو آورد اینست که زبان تالشان یکی از لهجه‌های اصیل فارسی است و با هیچیك از لهجه‌های

---

۱ ــ تاریخ گیلان ودیلمستان ص ۳۴۳ و ۳۴۴ .   ۲ ــ گیلان رابینو ص ۹۱و۹۲ .

ترکی و مغولی ارتباط ندارد .

زبان و مذهب تالشان کرگان‌رود :

تالشان کرگان‌رود اهل سنت و جماعت‌اند مگر خان‌لیسار وهره‌دشت و نوکران ایشان که شیعی مذهب‌اند . ساکنان بخش کرگان‌رود به‌زبان تالشی و ترکی سخن می‌گویند . رابینو که تا سال ۱۳۳۱ هجری در گیلان بوده است جمعیت این بخش را پنج هزار خانوار نوشته است . (۱)

رودخانهٔ قابل ذکر این بخش کرگان‌رود است که سرچشمه‌های آن در کوههای میان آذربایجان و بخش کرگان رود است و از مغرب به مشرق جاری‌است‌وبه‌دریای خزرمی‌ریزد. دربهار سیلابی است ودر تابستان نیز خشک نمی‌شود .

آق اولر منطقهٔ ییلاقی :

ییلاق خان کرگان رود . آق اولر است (۲) . فریزر در ماه ژوئن سال ۱۸۲۱ میلادی ، آق اولر را دیده است . در همین محل فریزر ، بالاخان راکه دراین‌وقت، خان کرگان رود بوده ، ملاقات کرده است. تربیت ونجابت‌واصالت بالاخان ، نظر فریزر را جلب کرده است .(۳)

فریزر راهی راکه از کرگان‌رود به‌آق‌اولر واز آنجا به‌اردبیل‌می‌رود، دنبالهٔ شاهراه شاه‌عباسی‌می‌داند ومی‌نویسد که این راه عادی و معمولی مالرو نیست . زیرا نقاط خطرناك آن تراشیده و دستکاری شده است . (٤)

این نظر صحیح نیست ، زیرا عبدالفتاح می‌نویسد که شاه‌عباس به‌بهزاد ـ بیك دستور داد ، از ابتدای آستارا تا سرحد وسامان مازندران در ترتیب شوارع و تعمیر پلها دقیقه‌ای فروگذار ننماید. بهزادبیك راهها و پلها را از آستارا تا اسپیچین مرتب ومعمور کرد . (٥)

---

۱ ـ گیلان رابینو ص ۹۲ .   ۲ ـ گیلان رابینوص ۹۳ .

(۳) سفرنامهٔ فریزر از استرآباد به گیلان ص ۲۹۰ . (٤) همین کتاب ص ۲۸۰ .

(٥) تاریخ گیلان ص ۱۵۹ .

راه کرگان‌رود به آق‌اولر که به راه زنجان واردبیل ملحق می‌شود ، راهی فرعی به‌نظر می‌رسد . بخش کرگان‌رود به‌سه ناحیهٔ کوچکتر به این‌شرح تقسیم می‌شود : اطاق سرا سمت جنوب ، لیسار و هره دشت در شمال اطاق سرا ، حویق وچوبر شمال لیسار وهره‌دشت ، که سامان‌آن تا سرحد آستارا کشیده می‌شود .

خلفا رود که درعرض شمالی سی‌وهفت‌درجه وچهل‌وهفت‌دقیقه و طول شرقی چهل و نه‌درجه‌وشش‌دقیقه قرار گرفته است و میان چشمه خاله‌وهنده‌کران به‌دریای خزر می‌ریزد ، حدفاصل کرگان رود واسالم است.

ابت (Abbott) در سال ۱۲۵۹ قمری (= ۱۸٤۳ میلادی) از بخش تالش نشین کرگان‌رود دیدن کرده است و دربارهٔ آن‌چنین می‌نویسد :

کرگان‌رود ، رودخانهٔ کوهستانی تندی است که از درهٔ زیبای آق‌اولر سرچشمه می‌گیرد . سفر قبل این دره را من سرازیر آمده‌ام . بستر آن ۱۵۰ یارد است . این رودخانه در فصل بهار در بستر خود ، از روی شاخه‌ها وتنه‌های خوابیدهٔ درختان عبور می‌کند . درمصب این‌رود ، ماهی ازون‌برون‌وقسمتهای بالاتر ، آزاد ماهی‌صید می‌شود . مأمور روسی ، صید ماهی ازون برون را در مصب‌این رودخانه ، هفتصدتومان اجاره داده بود ودولت‌ایران بدواعتراض کرده بود و بالاخان از گرفتن ماهی جلوگیری می‌کرد .

از دهانهٔ آستارا تا دهانهٔ کرگان‌رود ، بیش از پنجاه میل است . یک خانه‌درساحل‌دیده نمی‌شود . آبادیها در دل جنگل است و از راه ساحلی‌پیدا نیست. (۱)

آثار و بناهای تاریخی کرگان‌رود
قبور گبری و بقعه‌های چوبر

۱ ــ بقعهٔ شیخ‌مراد . ۲ ــ ازون داشلر درمزرعه‌ای زیرمزرعهٔ نوروز ٤ ــ مرفش‌داشلری در کربولاغ ٤ ــ گور قبری درپالاسی . ٥ــ گورقبری

(۱) یادداشتهای ماشین شدهٔ ابت(Abbott)متعلق به‌آقای‌چنگیز شیخلی ص ۱۳ .

در رشی ٦ ـ تربهٔ پیاچم درحاجی یدالله‌محلهٔ چوبر ٧ـ بقعهٔ خانم ترکیساوا .

قبرستانهای قدیمی و بقعه‌های حویق

١ـ بقعهٔ نوسالا (ال کوی) ٢ـ سیداجافی دردهکدهٔ حویق،سرراه‌آستارا به‌بندرانزلی طرف دست راست جاده یعنی‌سمت غربی حویق .

قبرستانهای قدیمی و بقعه‌های‌شیرآباد

١ ـ کور قبری (= قبور کبری) در بُزُرکو . ٢ ـ تربه‌ای در دهکدهٔ شیرآباد شامل بنائی ساده با صندوقی‌چوبین و بام ایوانها و بنای اصلی سفال سر است .

تربهٔ امام سلطان محمودشاه دینوری‌بن زیدبن امام زین‌العابدین علیه‌السلام در دهکدهٔ شاه میلارزن(=میل‌لرزان) خطبه‌سرا (١)

بنای اصلی ازداخل هشت ضلعی است . طول اضلاع آن از ١٤٥ تا١٥٠ سانتیمتراست.مصالح بنا ، گچ وآجری است که درمحل پخته‌وتهیه شده‌است . در چوبین‌سادهٔ ورودی‌طرف‌مشرق‌وارتفاع‌آن١٥٠وعرض‌آن ٧١سانتیمتراست . در سمت جنوب ، قسمت پائین گنبد ، پنجرهٔ نورگیری‌است که کتیبهٔ دور گنبد را قطع می کند . طاق بناگنبدی مدور است که از فاصلهٔ دومترونیمی از کف بنا شروع می‌شود . در حاشیه با خط نزدیك به‌نسخ با رنگ نوشته‌اند : لااکراه‌فی‌الدین‌قدتبین الرشدمن‌الغی فمن‌یکفر بالطاغوت‌ویومن‌بالله‌فقداالعلی العظیم . این‌عبارت به‌همین شکل چندین‌بار در حاشیه تکرار شده است . به فاصلهٔ نیم‌متری از این کتیبه چهار نقش با چهار نام علی گچ‌بری شده است. درقسمت بالای گنبد که خودبه‌شکل گنبد کوچکتری است ،نقش ترنجی‌هجده قسمتی پیداست .

---

(١) درمحلهٔ ایشیك‌آغاسی خطبه‌سرا ، بازماندگان حسین قلی‌خان ایشیك آغاسی نادرشاه افشار زندگی‌می کنند . حسین‌قلی‌خان‌را کشته وبرادرش را کور کرده وخاندان‌هردو را بدینجا کوچانده‌اند . راه دهکدهٔ شاه میلارزن از محلهٔ ایشیك‌آغاسی ، درکنار رودخانه در حدود بیست کیلومتر بالا می‌رود .

در پنجرهٔ نورگیرسابق‌الذکر الواری چهارسو قرارداده‌شده است . در مرکز بنا ، این الوار برپایه‌ای چوبین صندل قرار دارد . این پایه متحرك و معروف به‌میل‌لرزان است.درقسمت جنوبی این‌میل، صندوق مشبك مزاراست. طول آن ۱۸۰ و عرض آن ۱۳۰ و ارتفاع آن ۱۲۵ سانتیمتر است . صندوق ، چوبین ودارای دونقش است . قسمتی از بـدنهٔ آن شطرنجی حصیری است،و قسمتی ازآن نقش پرکار تـری دارد . یعنی چهار چوب تـراشیده ، افقی و چهارچوب با همان ابعاد عمودی قرار داده شده است . بالای سر در ورودی نیزپنجرهٔ نورگیر کوچکی تعبیه شده‌است .

گنبد وپایهٔ آن ازخارج سفیدکاری است وگنبد درچهار طرف‌محجری چوبین دارد این محجرهای چوبین بدنهٔ ایوانی را تشکیل می‌دهندکه ازکف ایوانهای اطراف نود سانتیمتر پائین‌تر افتاده است . ایوانها از طرف شمال به عباسیه وزینبیه راه دارد . ایوان جنوبی وغربی‌وشرقی روبه‌حیاط بقعه است . جلو این ایوانها تکائلی چوبین است که هر طرف آن هفت ستون چهار سوی پخ‌زده باسرستون دارد . ایوانهای اطراف گنبد اصلی نیزهریك شش‌ستون بـا همان مشخصات دارد . در ایوان شمالی گنبد ، محرابی ازگچ است .

بالای سر در ورودی بقعه زنجیری چوبین که گویا چوب کیش‌است به‌ـ طول سه‌متر در دوطرف‌آویزان است که علامت بست بودن بقعه است. (عکس شماره ۱۳) میان زنجیر قندیلی‌مکعب چوبین که‌هرضلع آن ۱۱ سانتیمتراست آویزان‌است . چهارطرف‌این‌قندیل سوراخ است‌وسوراخها‌به‌محفظه‌ای راه‌دارد که‌دروسط‌آن گوئی‌چوبین‌است که‌ازهیچیك‌ازسوراخها بیرون نمی‌آید.(عکس شمارهٔ۱٤) بام‌گنبدوایوانهاسراسر حلب پوش و لبهٔ ایوانها یك پشته است .

مسجد بقعه درشمال بنای اصلـی بقعه است . قسمت پـائین ضلع جنوبی مسجد تخته‌کوبی وقسمت بالا ، مشبك شطرنجی است . در ورودی ایوان بقعه نیز در ایوان مسجد است .

در ضلع شرقی عباسیه (= مسجد مردانه) . دوستون لاچ لنگری است که تاکنون عجیب ترین ستونهائی است که من در گیلان دیده ام . درقسمت پایهٔ یکی از آنها که مکعب شکل است چهارسوراخ مدور ، درچهار بدنهٔ این مکعب است و داخل محفظه ای که سوراخها بدان راه دارد ، گوئی آزاد است که ازهیچیك ازسوراخها بیرون نمی آید . (عکس شمارهٔ ١٥) قسمت میان این ستون ، یعنی قسمتی که میان پایه وسرستون است ، لاچ لنگری مارپیچ است . (عکس شمارهٔ ١٦) طرح بدنهٔ ستون دیگر لاچ لنگری حصیری است و بسیار ظریف کار کرده اند . (عکس شمارهٔ ١٧) در زیرسرستونها ، در طرفین ستون ، دو میله است که خود حلقه ای دارد و حلقه های آنها داخل حلقه هائی است که ازستون درآورده اند . (عکس شمارهٔ ١٨) بر این دومیل که طرفین ستون آویزان است کنده کاری ونقشهای زیبا است . (عکس شمارهٔ ١٩) این دوستون درمقابل ایوان شرقی است که عرض آن به اندازهٔ یك متر است . طرف غربی مسجد مردانه پنج ستون است که پائین آنها تکائل دارد . زینبیه (= مسجد زنانه) متصل به مسجد مردانه است و طرف شمالی آن هفت ستون چهارسوی پخ زده باسرستون است .

ضلع غربی بنای اصلی بقعه ٧٤٥ سانتیمتر و ضلع شمالی ٧٥٠ سانتیمتر است . طول مسجدها ٧٣٠ وعرض مسجد زنانه با ایوان شرقی آن ٧٢٠ سانتیمتر است . بام مسجدها نیز حلب پوش ولبهٔ آنها یك پشته است . سقف مسجد دماسا (= لمبه کوبی) ودچین (= پل کوبی) است . اطراف حیاط بقعه خندق و حصاری دارد . درختان کیش درحیاط بقعه دیده می شود . محیط دایرهٔ یکی از آنها ١٣٠ و دیگری ١٥٠ سانتیمتر بود . کیشها بسیار کهن وقطور وعمرآنها بیش از هفتصد یاهشتصد سال است .

مراسم علم بندی در این بقعه اول محرم ومراسم علم واچینی سیزدهم محرم برپا می شود.

قبر سیدان سرراه تربت سلطان محمود شاه دینوری

برسرراه تربت سلطان محمود شاه ونزدیك بـه آبادی شاه میلارزن وبر رشته کوهی که تربت سلطان‌محمودشاه برآن بنا شده‌است درخت بلوط عظیمی است که محیط دایرهٔ تنهٔ آن ۴۲۰ سانتیمتر است. درزیر این‌درخت کهنسال دو سنگ قبر قدیمی عجیب است. طول اولی ۱۳۰ وعرض‌آن ۴۰ وارتفـاع آن ۴۵ سانتیمتر است. برسطح‌بالای‌سنگ، درسمت سرشخص مدفون، نیم کره‌ای از بدنهٔ سنگ بیرون آمده‌است که قطر دایرهٔ آن ۲۵ سانتیمتر است: گـوشهٔ این‌سنگ ومقداری از این‌نیمکره به‌زیر ریشهٔ بلوط رفته است. سنگ دیگر کـه پائین‌تر است، طولش ۱۵۰ وعرض ۴۰ وارتفاع کلی، به‌انضمام پایه ۴۸ وپایهٔ آن ۱۰ سانتیمتر است. بربالای این‌سنگ نیز نیمکره‌ای به‌قطر ۳۰ سانتیمتر بیرون آمده‌است. درفاصلهٔ ۸ سانتیمتر ازلبهٔ بالای‌سنگ حاشیه کشی دارد وطرح محرابی نیم‌دایره‌ای نیز برآن دیده‌می‌شود.

سنگ دیگری که خارج ازحصار سنگین این‌گورستان است به‌طول ۱۳۰ وعرض وارتفاع ۳۵ سانتیمتر وساده وبدون نقش ونیمکره است.

قبرستانها وبقعه‌های اطراف خطبه‌سرا

۱ـ بقعهٔ کشاور. ۲ـ بقعهٔ بورسرا. ۳ـ پیر باغرو دربیلاق میان‌خطبه‌سرا وهره دشت بر بالای قلهٔ کوه.

تربهٔ سوست

نزدیك دهکدهٔ‌سوست، سمت‌راست راه خطبه‌سرا به‌لیسار، درپنجاه متری جاده درمیان‌جنگل کیش، اطاقی چوبین قدیمی است. می‌گـویند دراین‌اطاق دوبرادر از اولاد پیغمبر مدفونند. اطراف آن ایوانی باتکائل چوبین دارد. در ورودی بقعه‌در ایوان شرقی است وجلـو این ایوان، هفت‌ستون چهارسوست. ایوان‌غربی پنج‌ستون چهارسو دارد.

قلعهٔ لیسار

در نومندان لیسار

این قعلهٔ استوار باباروئی بسیارمستحکم بربالای تپه‌ای برچهار کیلو- متری دریای‌خزر بنا شده است . رابینو درسال ۱۳۳۱ ه . ق ازقول Monteith که‌مقدم براین تاریخ این‌قلعه‌را دیده است چنین می‌نویسد:

قلعهٔ لیسار، روی تپهٔ کوتاهی درچهار کیلومتری دریای‌خزر است. بنای قلعه سراسر اراضی‌مسطح بالای تپه‌را فراگرفته‌است. حصارآن‌بسیار مستحکم بنا شده واحتمال‌دارد قبل‌از دوران‌اسلامی نیز وجود داشته است .آب انبار آن به‌بهترین وضعی‌باقی مانده وهنوز پرآب است وهرچه ازآب آن بردارند سطح آب پائین نمی رود . محتمل است که از زیربا کنگ‌به‌یکی از سرچشمه های کوهستانی که در سطح‌آب قرار دارد، راه داشته باشد. مسیر این کنگ‌ها ابداً معلوم نیست و بسیار خوب پوشانده شده است . با اینکه بنای این‌قلعه به بهترین‌وضعی برپای مانده است ، چیز قابل توجهی‌در این قلعه نیست‌وکتیبه و نوشته‌ای ندارد. (۱)

محمدعلی گیلک‌درآخر کتاب‌شیخ‌زاهدگیلانی‌فهرستی ازنامهای‌جغرافیائی گیلان‌را آورده است ودر ذیل کرگان رود می‌نویسد «در قریهٔ قلعه بین، قلعه ایست به‌نام صفاری. »(۲)فرهنگ جغرافیائی آرتش اطلاعات زیررا دربارهٔ این قلعه به ما می‌دهد :

« قلعه خرابه ای به نام قلعهٔ صلصال در قلعه بین دهکده‌ای جزء دهستان لیسار هره دشت بخش مرکزی شهرستان طوالش هیجده کیلومتری شمال هشت‌پر ودو کیلومتری غرب‌راه آستارا به پهلوی است.»

مردم اطراف نیز این قلعه را از صلصال می‌دانند . بسیاری ازقلعه‌های کوهستانی‌منسوب به این‌مردناشناخته وشخصیت غیرتاریخی است. تنهامحمد-

---

(۱) گیلان رابینو ص۹۷ و۹۸ .   (۲) شیخ زاهد گیلانی ص ۱۱۱ .

علی کیلك است که این قلعه‌را قلعهٔ‌صفاری خوانده واسناد و مدارکی‌هم برای این نام گذاری نشان نداده است . این قلعه سنگی پا بجا مسلماً روزی‌پایگاه یا پناهگاه یکی‌از امرای محلی و سربازان واطرافیان او بوده است .

مساحت تقریبی‌سطح کوهی که‌این‌قلعه برآن قرارگرفته است۴۰ متر × ۵۰ متر است که به علت روئیدن درختان زیاد وبوته‌های خار اندازهٔ دقیق نتوان گرفت .در ورودی قلعه شرقی و به‌ارتفاع ۳۵۰ سانتیمتر تاوسط هلال طاق شکسته وعرض آن۲۲۰ سانتیمتراست . در ورودی قلعه روزی جلوتر بوده است، به‌علت خرابی باروی خارج، سردر دومی، در ورودی قلعه شده است . (عکس شمارهٔ ۲۰)عرض باروی‌قلعه ۱۸۰ تا ۲۱۰سانتیمترو‌ارتفاع موجودآن پنج تا شش متر ودرپاره‌ای‌جاها، ده تا دوازده‌متراست . قطردیوارجنوب‌غربی۱۹۰سانتیمتر است . مصالح ساختمانی‌دیوارها سنگ بادبر وساروج است .

آب انبارقلعه خارج از ارک وداخل باروی اصلی است ودر شمال‌شمال غرب بنای‌قلعه، بناشده است. طول‌آن درحدود پنج متر وعرض سه‌متر وارتفاع از کف موجود چهار متر است . مصالح ساختمانی آن آجرهائی به ابعاد ۲۲ سانتیمتر و قطر٤ سانتیمتر وملاطی نظیر ساروج سپید است. (عکس شمارهٔ ۲۱)

متصل به‌باروی شرقی، حصار ارک قلعه است . مدخل ارک نیز دارای طاقی باهلال شکسته است. ارک بنائی مربع شکل به ابعاد ده تا دوازده متر است که چهار کنج آن برجهای گاو پهلو (= توپر) دارد . (عکس شمارهٔ ۲۲ و۲۳و۲٤)درباروی شرقی‌ارک دوپنجره‌است . پنجرهٔ‌طرف راست‌آن کوچکتر است . هر دو پنجره دارای طاقی با هلال شکسته و از آجر بنا شده است . مصالح ساختمانی ارک نیز سنگ وساروج است . طاقی‌گنبدی شکل نیزداخل ارک دیده شد .

تربهٔ آجری لیسار

درمحوطه‌ای ازجنگل کیش که سه‌اصله کیش آن‌بسیار کهن است‌ودارای

دو درخت آزاد کهنسال است، گنبد آجری که کمربند گنبد درخاك وفقط طاق هلالی آن بیرون است، دیده می‌شود. قطر دایرهٔ این گنبد ٤٤٠ سانتیمتر وقطر دیوار آن چهل سانتیمتر است . ارتفاع میان طاق از کف زمین اصلی ٢٣٠ سانتیمتر است. ابعاد آجرهائی که در این بنا به‌کاررفته است میان ٢٢ تا ٢٥ سانتیمتر است و قطر آنها به‌پنج سانتیمتر می‌رسد، اطراف این گنبد قبرستانی قدیمی است.

تربهٔ سلطان سیدمحمود
در قنبری محلهٔ جوکندان

بنای اصلی به طول ٥/٥٠ و عرض ٥ متر است . چهار طرف آن ایوان دارد . عرض ایوان قبلی، هشتادسانتیمتر وایوانهای شرقی وغربی، یك‌متر وایوان شمالی دومتر است . درهرطرف ایوان شش‌ستون چهار سوست . لبهٔ ایوانها تکائل دارد . (عکس شمارهٔ ٢٥) در ورودی بقعه‌درایوان‌جنوبی است . ضریحی‌مشبك ، صندوقی چوبین ساده را که میان‌بنای اصلی است ، احاطه کرده است . سقف‌بنا وایوانها، واشان کشی‌واز روپل کوبی‌است . بام منشور مربع‌القاعده ولت پوش است . اطراف بقعه قبرستانی قدیمی است و بقعه و قبرستان در زیر درختان قدیمی کیش وآزاد وکنوس است.

تربهٔ سید صلاح الدین وسید فضل الله معروف به‌قوشه‌جد (١)
درترك محلهٔ جوکندان

بنای این بقعه‌نظیر بقعهٔ سلطان سیدمحمودوبزرگتر ازآن‌است. قبرستانی بزرگ وقدیمی بالای بلندی نزدیك‌آن است.

تربهٔ باباکمال
درجنگل گرالا درراه ییلاق اسبومار جوکندان

بنائی کرسی بلند ، چهارطرف ستونهای چوبین چهارسو ولبهٔ ایوانها دارای تکائل است . بام بنا ، منشور مربع‌القاعده ولت پوش‌است .

---

(١) قوشه‌جد (بفتح جیم) در زبان تالشی به معنی یك جفت سید است .

تربهٔ نتین کشی در پردِ سردر راه‌ییلاق اسبومار جوکندان

این‌بنا نظیر بنای باباکمال است.

تربهٔ سید محمود وسید زین‌العابدین فرزندان امام جعفر الصادق علیه‌السلام معروف به قوشه‌جد درتنگ دی (= تنگ‌ده) تول گیلان هشتپر

این‌دو برادر، دردو بنای‌جداگانه مدفونند. بنای‌اول که‌مدفن سیدمحمود وزن‌ودختر وپسر اوست، شامل‌بنائی‌آجری وسنگی است. دیوارشرقی این‌بنا، شامل‌چهارستون‌چهارسوست که سقف برآنها تکیه‌دارد. جلو ایوان شرقی‌نیز چهارستون چهارسوست.

بنای دوم که کمی بالاتر است،مدفن سیدزین‌العابدین‌وهمسروپسر اوست. این‌بنا سه‌پنجره درشرق وجنوب وشمال‌دارد. سقف هردوبنا واشان کشی وبام آنها‌لت پوش‌است. دربقعهٔ‌سیدمحمود، چهارقبرآجری‌ودربقعهٔ‌سیدزین‌العابدین سه‌قبرآجری دیده می‌شود .

شجره نامه‌ای به شرح زیر ، باخط خوش نسخ ، دردست‌آقای سید قادر اشرف تالش، متولی‌بقعه است‌وایشان‌اظهارمی کنند که این‌شجره‌مربوط به‌سید محمود وسید زین‌العابدین مدفون دراین‌دو بقعه است.

شجره‌نامه به‌شرح زیراست:

بسم‌الله الرحمن الرحیم
و بك نستعمد و نستعین
یا قدیم یا قدیر

صاحب هذا الکتاب الصحیح المستطاب سیّد خوره کیای‌بن امیـرمحمد کیای‌بن‌سیدخوره کیای‌بن میر عبدالجلیل‌بن مهـدی کیای‌بن حسن کیای‌بن هادی کیابن امیر کیای بن‌حیدر کیای‌بن‌قاسم کیای‌بن یحیی کیای‌بن ابورضی‌ـ

کیای بن ابی‌الحرب کیای بن محمد کیای بن شمشیرزن کیای بن مهدی کیای بن ابی رضی کیای بن کوچك کیای بن مهدی کیای بن امیر احمــد کیای بن عیسی بن علی بن حسین بن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب صلوات الله علیهم اجمعین فی سنة سبعین والف من الهجرته خیرالبریه .

اسناد ومدارکی قدیمی دردست آقای سیدقــادر اشرف است که حاکی است پدران او بخشودگی از انواع مالیــات‌را داشته‌اند. تاریخ این اسناد میان سالهای ۱۱۰۸ و ۱۲۶۷ قمری است.

* عرضه‌داشت اول ۴۰ سانتیمتر × ۲۰ سانتیمتر که شامل سیزده سطر اصلی باسه سطر کوتاه درحاشیه است و در حاشیهٔ بالای آن حکم عالی شده مورخ ۱۱۶۸ .

* عرضه داشت کمترین سیدبابا تنگه دیهی کرگــانرودی به‌طول ۱۱۵ سانتیمتر وعرض ۱۷ سانتیمتر. درحاشیهٔ بالانوشته شده‌است حکم عالی شدآنکه کلانتران و کداخدایان محال مزبور بدانند که چون عارض مرد سیدواهل دعا و واجب الرعایه می‌باشد وازقدیم الایام الا الآن معاف ومسلم بوده مرفوع القلم می‌باشد لهذا به هیچوجه من الوجوه مزاحم و متعرض حال عارض نشده دیناری وجه ازعارض طمع وتوقع ننموده گذراند که بدعاگوئی اشتغال نماید دانسته‌در عهده‌شناسند سنه ۱۱۷۱ .

* عرضه‌داشت سید بابا اردبیلی الاصل ساکن کرگان رود به‌طول ۴۰ سانتیمتر وعرض ۱۱ سانتیمتر یادآوری ازظلم وجــور وچپاول دوران نادرشاه کرده ومی‌نویسد الحال که‌عدل‌وداد حکمفرماست به‌کار اورسیدگی کنند واو راکمافی‌السابق معاف دارند . درحاشیهٔ بالاحکم عالی شد وسپس نامبرده‌را از پرداخت مالیات معاف کرده‌اند مورخ ۱۱۸٤ .

* حکم‌دیگری به کدخدایان ورعایای محال کرگانرود ناحیه جمکوه به‌طول ۱۲ سانتیمتر وعرض ۱۱/۵ سانتیمتر کــه سید حسن‌را ازپرداخت انواع مالیات‌معاف می‌کنندسنه ۱۱۹۲ .

* حکم دیگری مورخ به سال ۱۲٤۱ به‌طول ۲۸ سانتیمتر وعرض ۱٤ سانتیمتر. عموم مباشرین و عمالان وضابطان و کدخدایان و ریش‌سفیدان محال بلوکات کرگانرود اعلام‌میدارد که‌عالیجاه‌سلالةالسادات سید باباادربیلی‌الاصل ساکن قریه تنگه ده من بلوکات کرگانرود از قرار تعلیقه جات و نوشتجات حاکمان سابق‌وماسلف‌که دردست داردواز جملهٔ‌سادات‌حسینی مراعات‌جانب او برهمه کس‌لازم ومتحتم است. فلهذا محض‌مرحمت والطاف عالی شامل‌حال و کفیل احوال‌عالیجناب معزی‌الیه منظورنظرشده متوجه‌حال ومراقب احوال‌او باشندوقدغن اکیده نمایند احدی ازمباشرین دیوان‌مزاحم ومتعرض معزی‌الیه نباشند گذارند فارغ‌البال ومرفه‌الحال بدعاگوئی وثناخوانی در زاویهٔ معبد بازدیاد عمر ودولت‌عالی مشغول بوده و غدغن نمایند احدی باملاك موروثهٔ آباء واجدادی‌او مزاحم‌نشونددراینباب قدغن‌لازم‌دانسته درعهده‌شناسند. بتاریخ شهر صفرالمظفر ۱۲٤۱ .

* حکم‌دیگری به‌طول ۲۰ سانتیمتر وعرض۱٤ سانتیمتر برای‌بخشودگی سیدحسن ازمالیات ورفع مزاحمت کارگزاران دولت مورخ۱۲٦۷ .

ناله تربه
در هشتپر

بنائی است چوبین ومستطیل شکل . درقسمت‌آخر بنا . اطاقی کوچك است که درآن صندوقی چوبین است. اطراف این‌بقعه قبرستان بزرگی است .

تربهٔ‌سید نیکی‌بن سید جمال‌الدین روحی
دردهکدهٔ سیدنیکی هشتپر

بنای اصلی‌شامل اطاقی است‌به‌طول ۷/۱۰ متروعرض۳/۹۰ متر. این بنابه جای دیوار ، محجری مشبك دارد . (عکس شمارهٔ ۲٦)نگار محجرها یکسان است . ضلع شمالی وجنوبی بقعه از هفت قسمت مشبك وضلع غربی وشرقی از چهار قسمت‌مجزا تشکیل‌شده‌است. در وردی طرف شرق است وقسمت سومین

شبکه شرقی‌را گرفته‌است. در ورودی دولنگه‌است‌ونگارمشبك آن با نگارهای محجر اختلاف دارد . (عکس شمارهٔ ۲۷).

در وسط‌اطاق صندوقی‌است که اطراف آن‌را ضریحی‌مشبك‌چوبین فرا-گرفته است . طول این ضریح ۲۵۴ و عرض آن ۱۲۸ و ارتفاع آن ۱۱۵ سانتیمتراست . (عکس شمارهٔ ۲۸) .

سقف‌سراسر بقعه‌واشان کشی واز روپل کوبی است . بام‌بقعه نوعی تخته کوبی است‌که درمحل «مخ‌لمه» می‌خوانند . پرهٔ‌بام یك‌پشته است.

قبرستانی‌قدیمی‌اطراف‌بقعه است. دوسنگ خوش‌تراش و نسبةً قدیمی در در گوشهٔ ضلع‌غربی‌بنا درحیاط دیده‌شد. بردو بدنهٔ سنگ‌سمت راست، این‌بیت باخط خوش نستعلیق‌حك شده‌است:

رفت از بر من آنکه مرا مونس جان بود
دیگر بچه امید در این دهر توان بود

روی سطح سنگ نام دوازده امام حك شده است . صاحب سنگ شناخته نشد .

خانهٔ نصرالله‌خان سردار امجد
دراطاق‌سرای هشتبر

این خانه بنای آجری عظیمی است که نظیر آن در صفحات گیلان دیده نشد .راهروئی‌دروسط . درطول‌وعرض ساختمان ، درطبقهٔ اول ودوم دیده می‌شود که ازاین راهرو به‌ده اطاق طبقهٔ زیرین و ده‌اطاق طبقهٔ بالائین‌می‌توان رفت. پس‌از ورود ازسردر اصلی‌بنا، سمت راست پلکانی است که به‌طبقهٔ بالائین می‌رود . سبك بنا وهلال‌طاقهای درگاهها و سردرها در گیلان بی‌سابقه است. (عکسهای‌شمارهٔ ۲۹ و ۳۰)

ازطراح و بنّای آن‌اطلاعی به‌دست نیامد . معروف است که‌آب این‌خانه ازییلاق«سوبتن» می‌آمده است . از نصرالله‌خان سردار امجدصاحب این‌خانه‌سه

فرزند بنامهای فتح‌الله خان ارفع‌السلطنه و یحیی خان افخم‌الدوله و محمدحسین خان سالار اسعد باقی مانده است . خود او پسر فرج‌الله خان سرتیپ پسر حسن خان بیك پسر حاجی امیر گونه خان پسر امیر ابراهیم خان پسر امیر گونه خان پسر حسین خان است .

قبرستانهای قدیمی و بقعه‌های اطراف هشتپر

۱ ـ بقعهٔ محمد ترکش‌بند در تولارود هشتپر . ۲ ـ اولیای کرامار درمکش ییلاق آق اولر . ۳ ـ پیر علی در دهکدهٔ آق اولر . ٤ـ پیر اعرابی در دهکدهٔ سراگاه در کنار رودخانهٔ هشتپر.

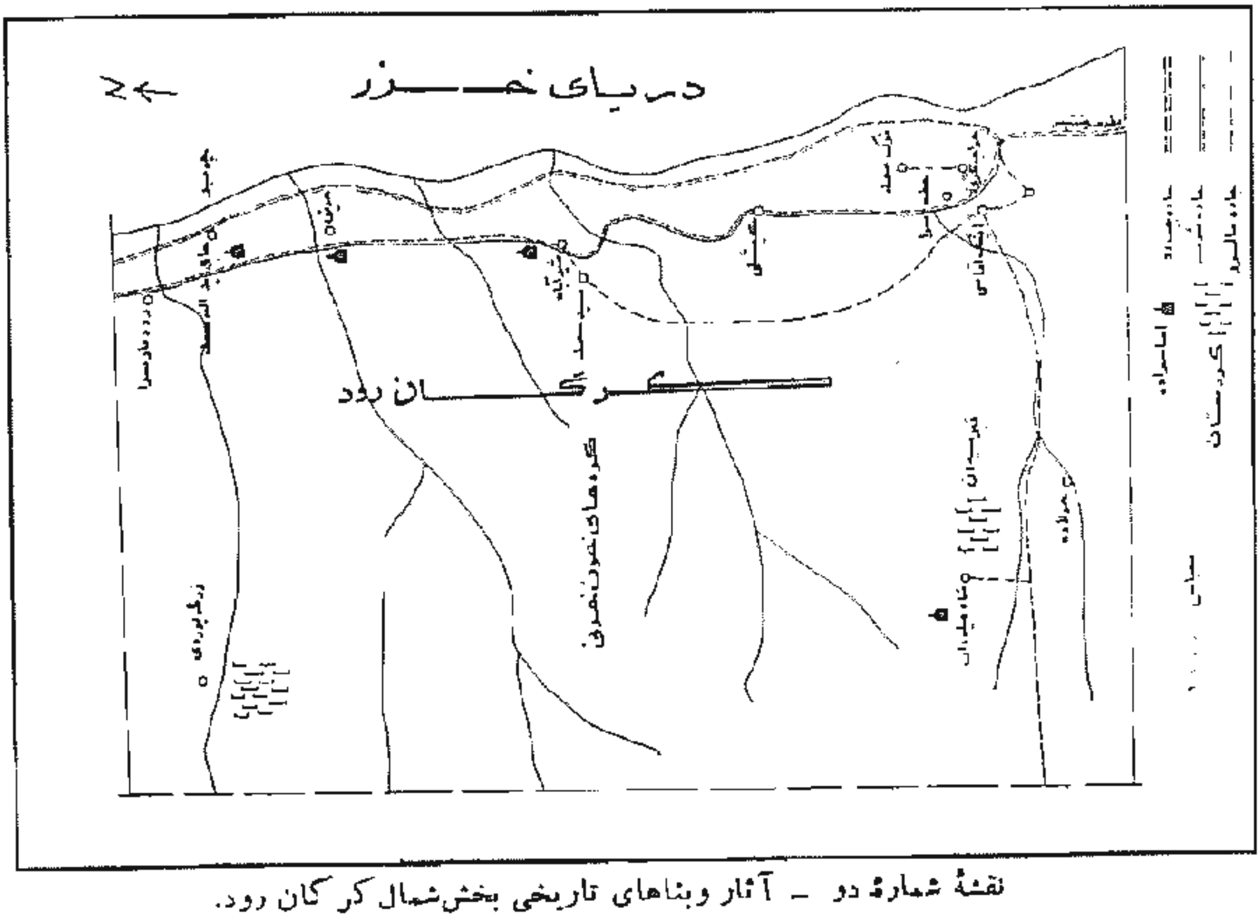

نقشهٔ شمارهٔ دو ـ آثار وبناهای تاریخی بخش شمال گرگان رود.

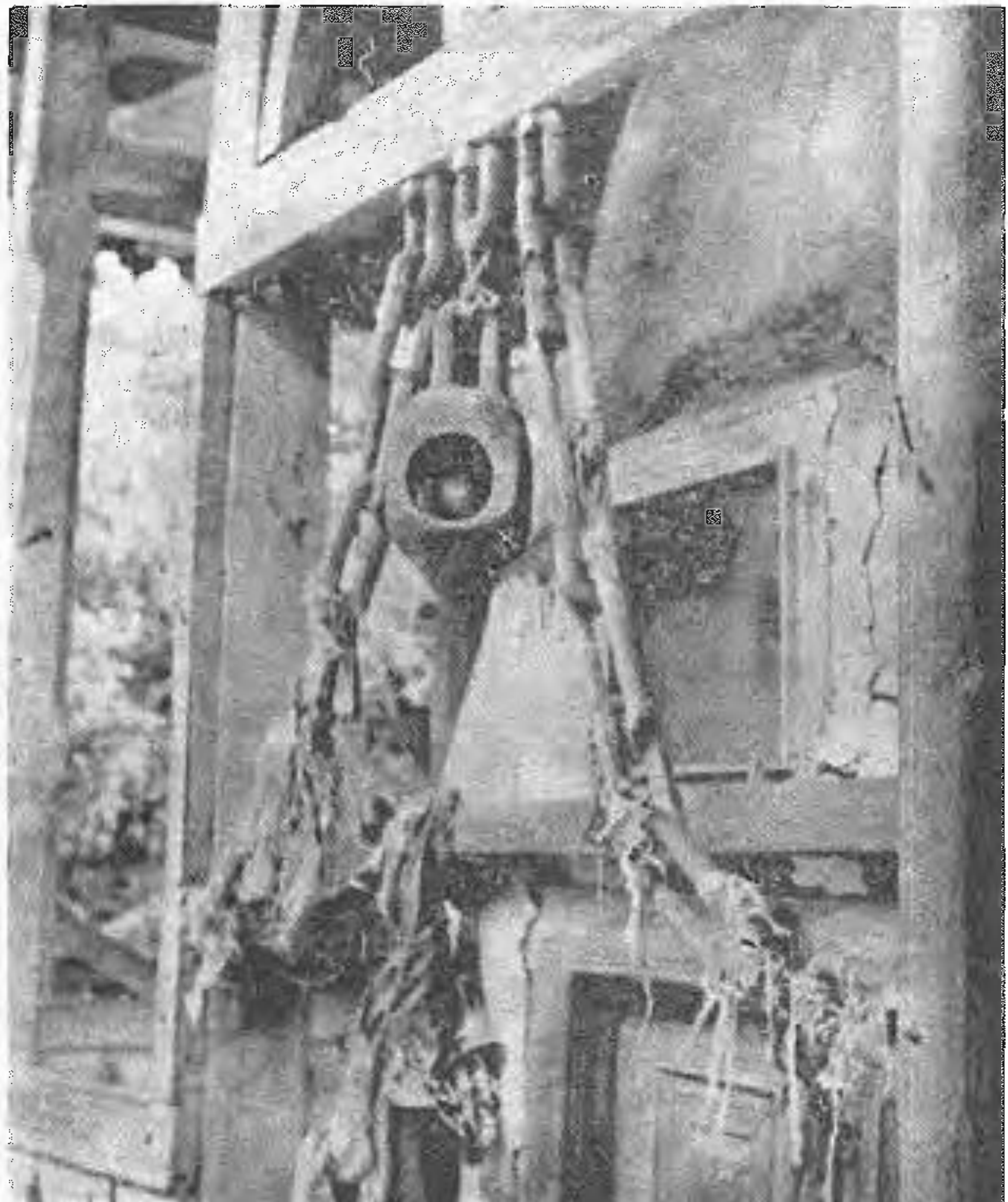

عکس شمارهٔ ۱۳ ـ زنجیر چوبین بربالای در ورودی بقعهٔ سلطان محمودشاه دینوری

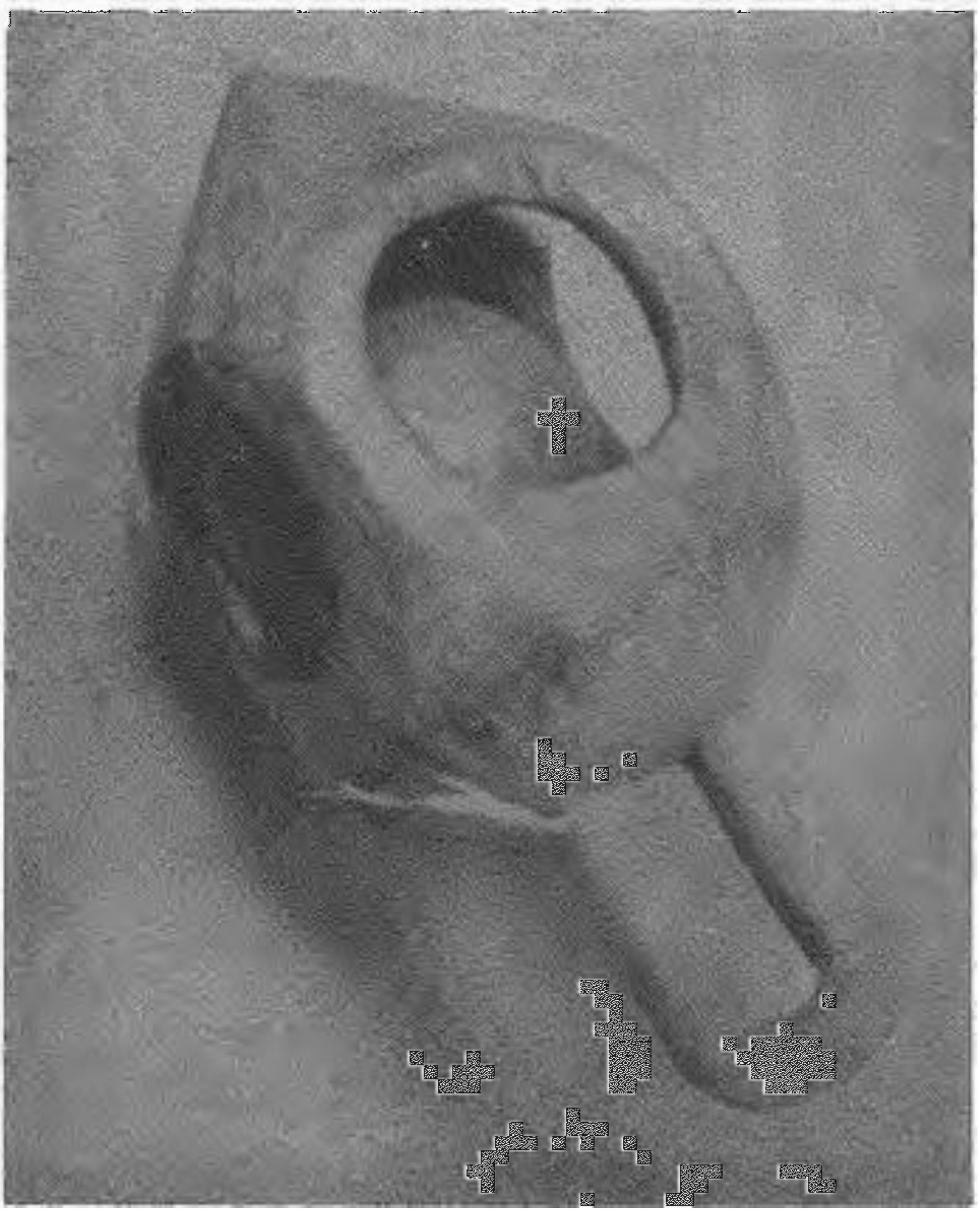

عکس شمارهٔ ۱۴ـ قندیل چوبین زنجیری که بالای در ورودی بقعهٔ سلطان‌محمودشاه دینوری است

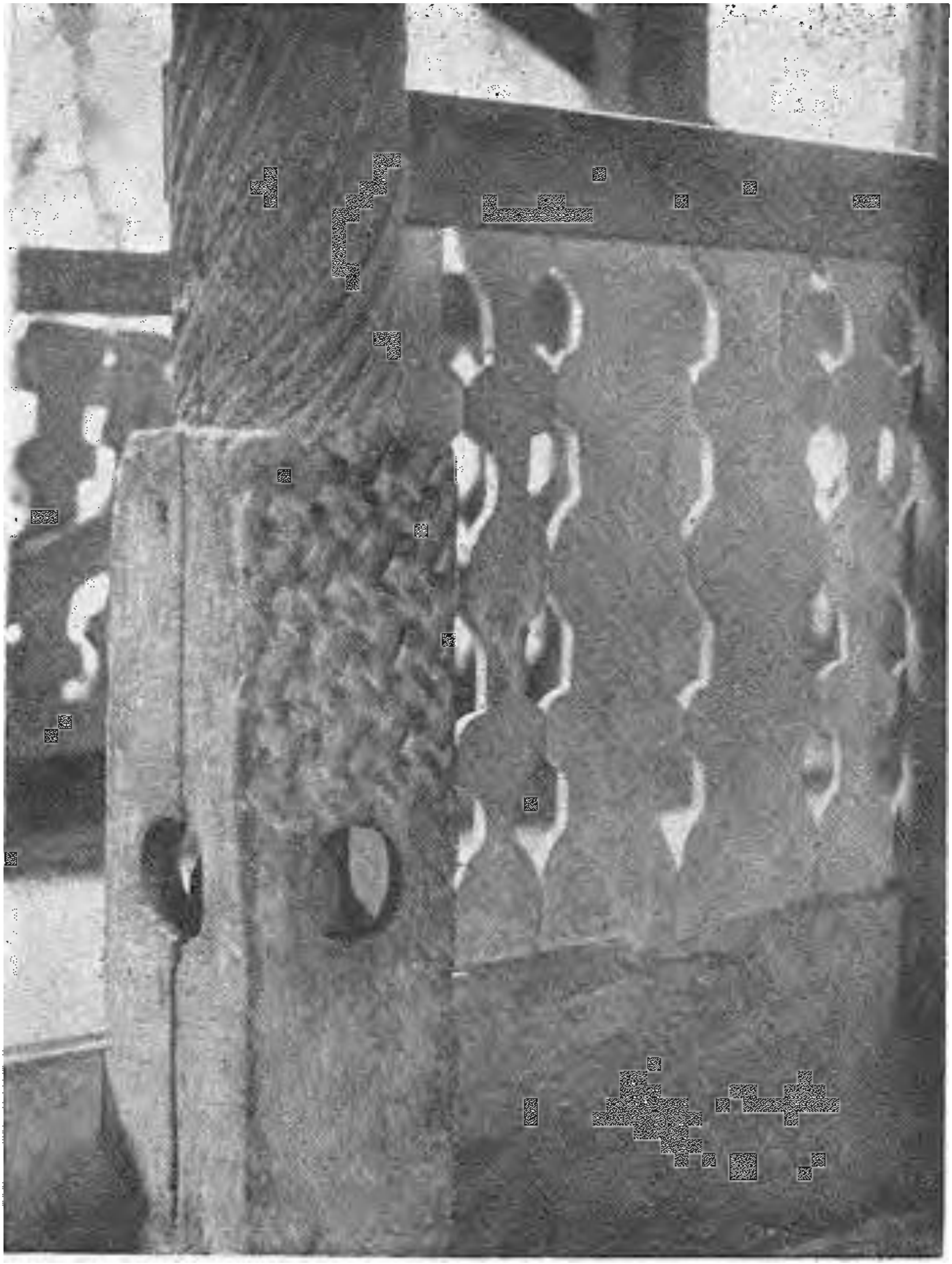

عکس شمارهٔ ۱۵ ـ قسمت پائین یکی از ستونهای مسجد متصل به بقعهٔ سلطان محمود شاه‌دینوری

عکس شمارهٔ ۱۶ - لاچ‌لنگری ماریپیچ یکی از ستونهای مسجد متصل به‌بقعهٔ سلطان محمودشاه دینوری

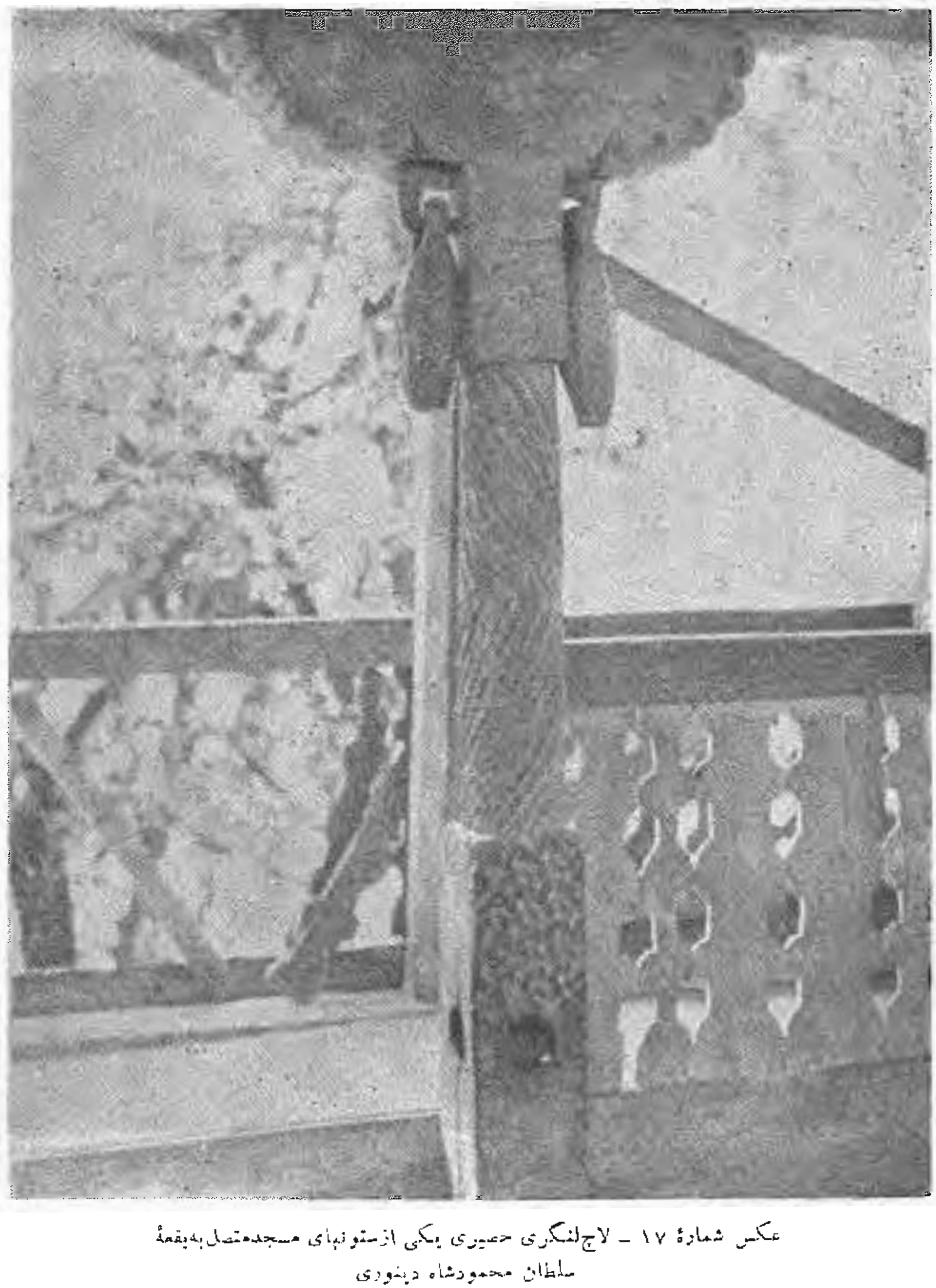

عکس شمارهٔ ۱۷ – لاچ‌لنگری حصیری یکی از ستونهای مسجد متصل به بقعهٔ
سلطان محمودشاه دینوری

عکس شمارهٔ ۱۸ - میلها وحلقه‌های یکی ازستونهای مسجد متصل‌به‌بقعهٔ سلطان محمودشاه دینوری

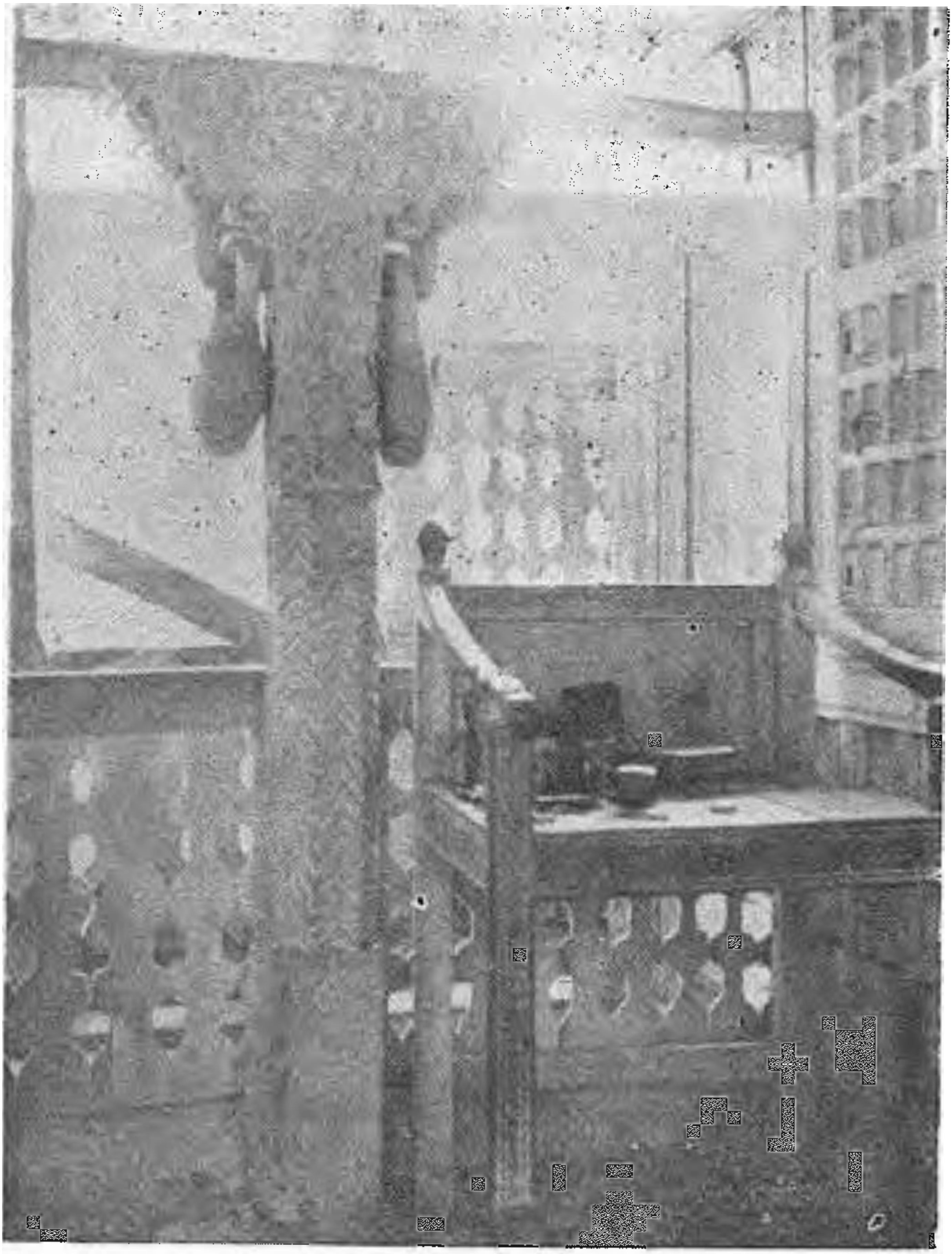

عکس شمارهٔ ۱۹۵ ـ کنده‌کاریهای سرستون ومیل‌های متصل به‌آن، درمسجد متصل به‌بقعهٔ سلطان محمودشاه دینوری

عکس شمارهٔ ۲۰ ـ در ورودی قلعهٔ لیسار

عکس شمارهٔ ۲۱ ـ آب‌انبار قلعهٔ لیسار

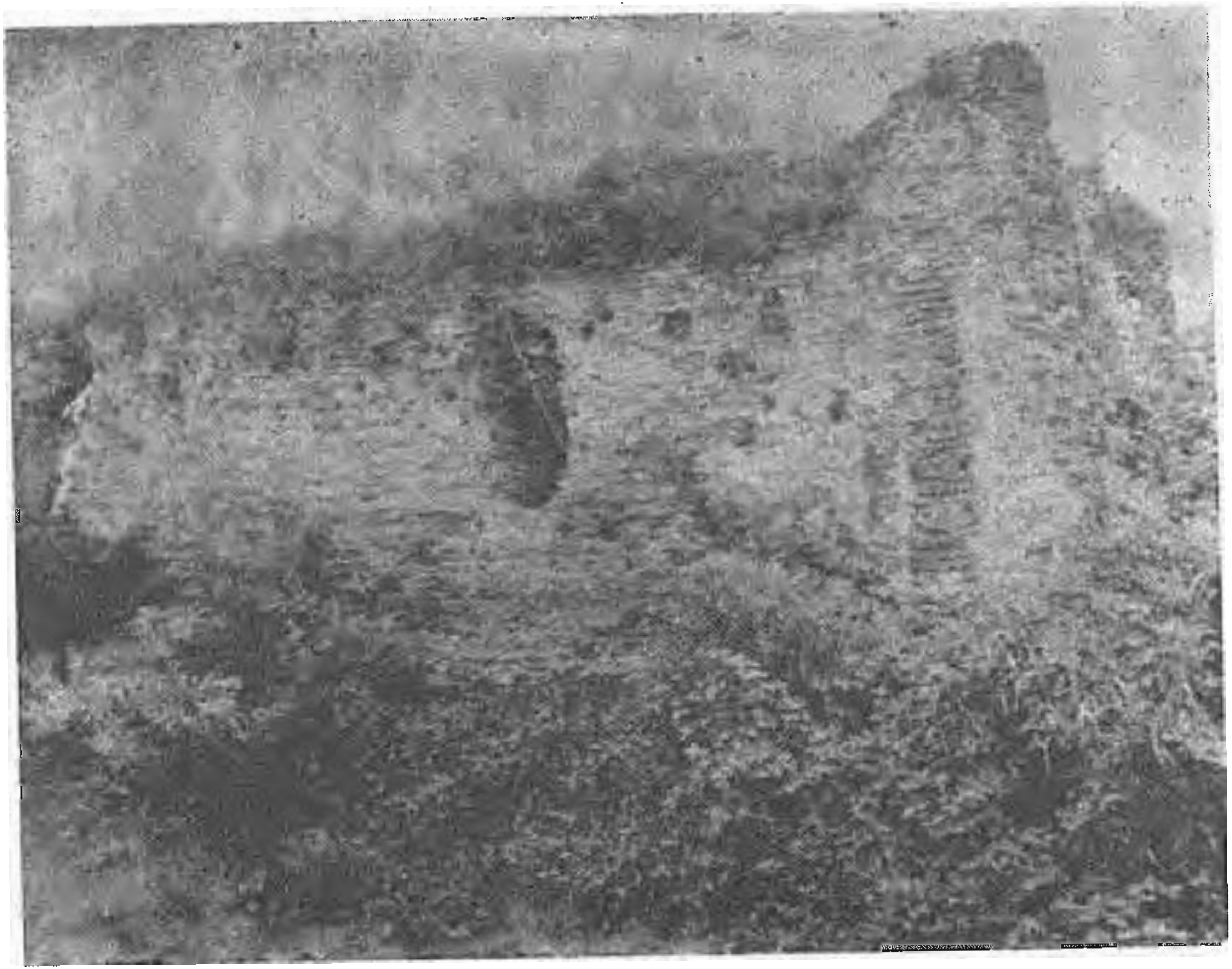

عکس شمارهٔ ۲۲ - نمای شمالی ارگ قلعهٔ لیسار

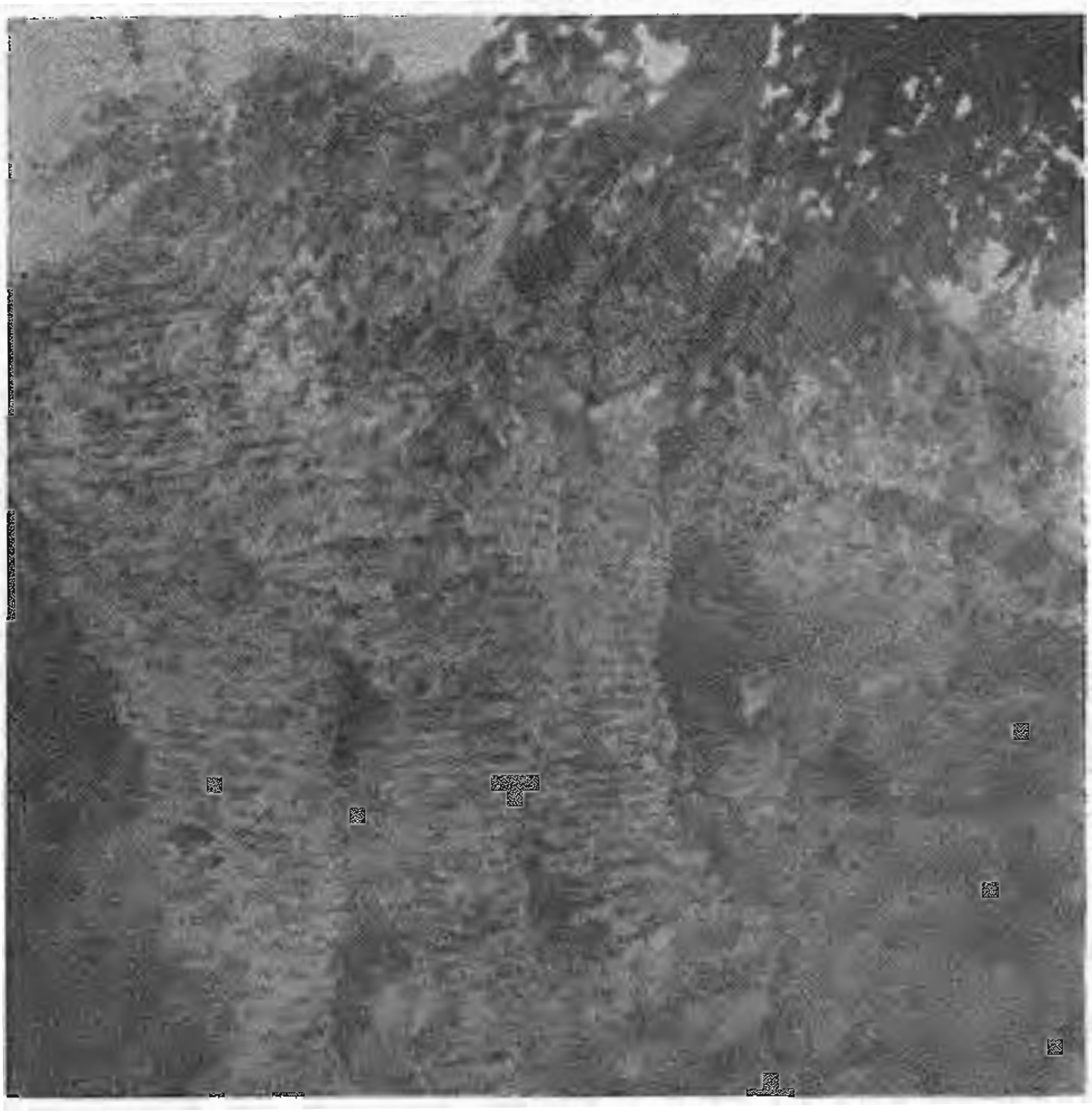

عکس شمارهٔ ۲۳ ـ قسمتی از ارگ قلعهٔ لیسار

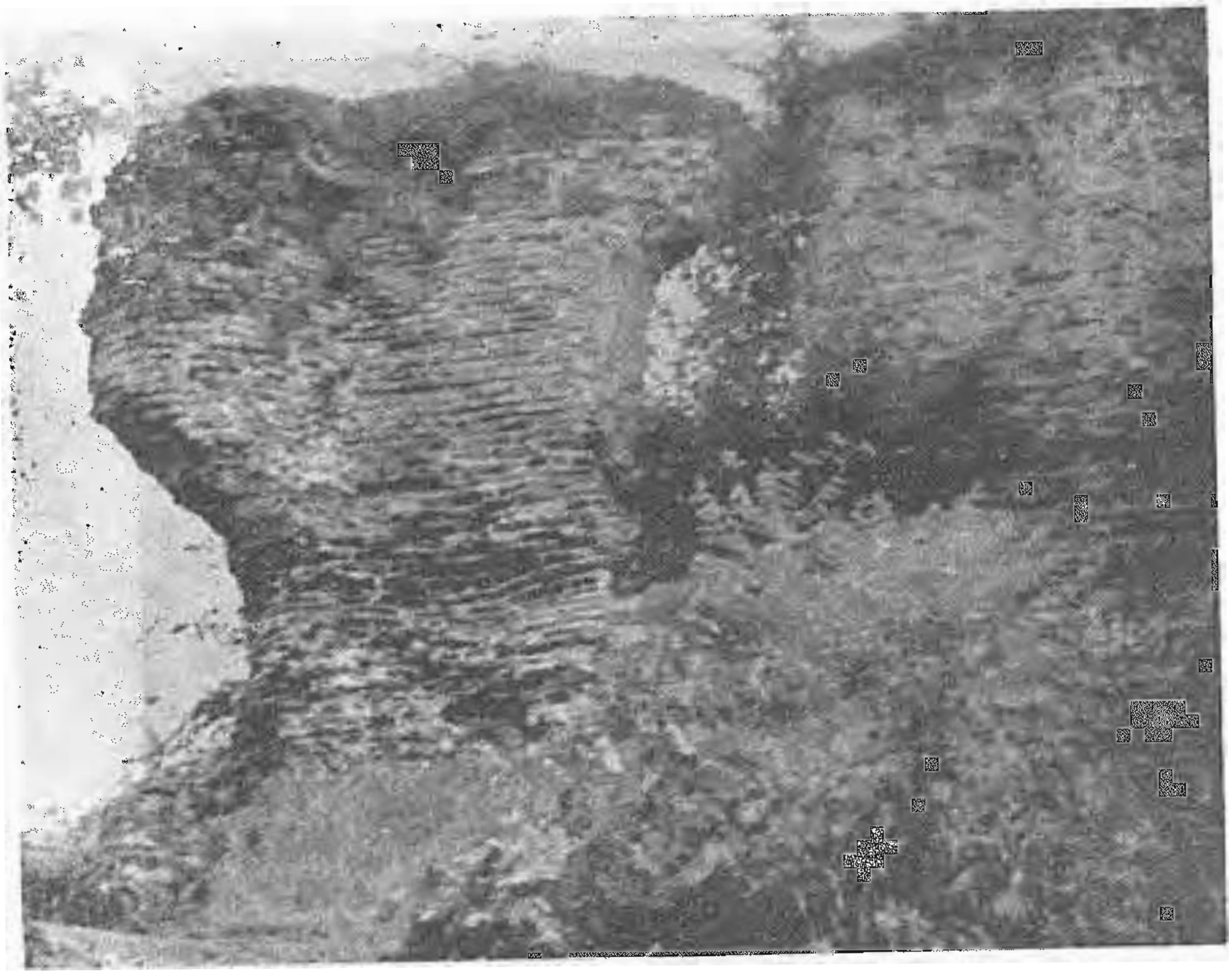

عکس شمارهٔ ۲۴ ـ قسمتی از ارگ قلعهٔ ایسار

عکس شمارهٔ ۲۵ ـ تربهٔ سلطان سیدمحمود در قنبری‌محلهٔ جوکندان

عکس شمارهٔ ۲۶ - تربهٔ سیدنیکی بن سیدجمال الدین روحی در دهکدهٔ سیدنیکی هشتپر

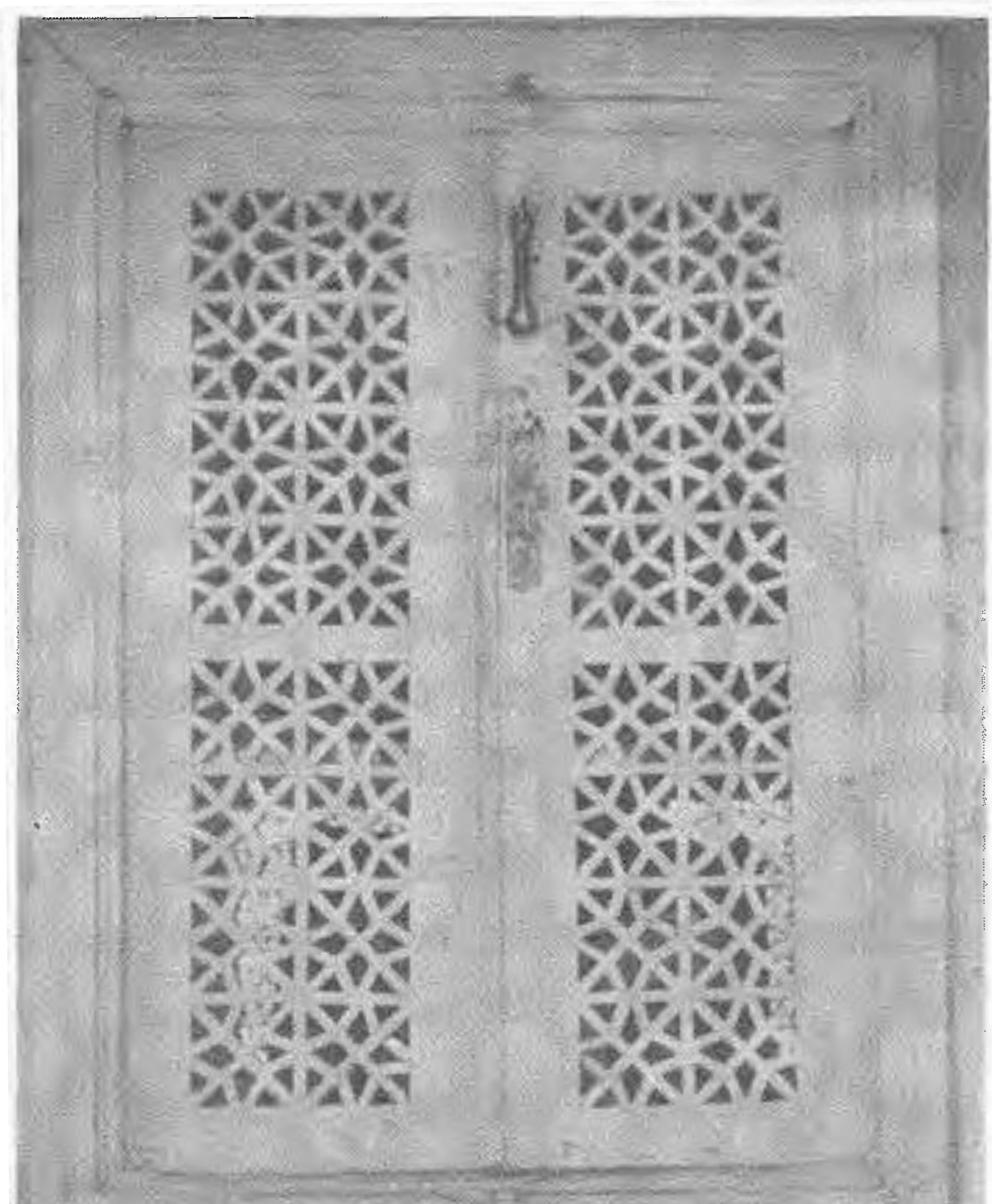

عکس شمارهٔ ۲۷ــ در ورودی تربهٔ سید نیکی بن سید جمال‌الدین روحی .

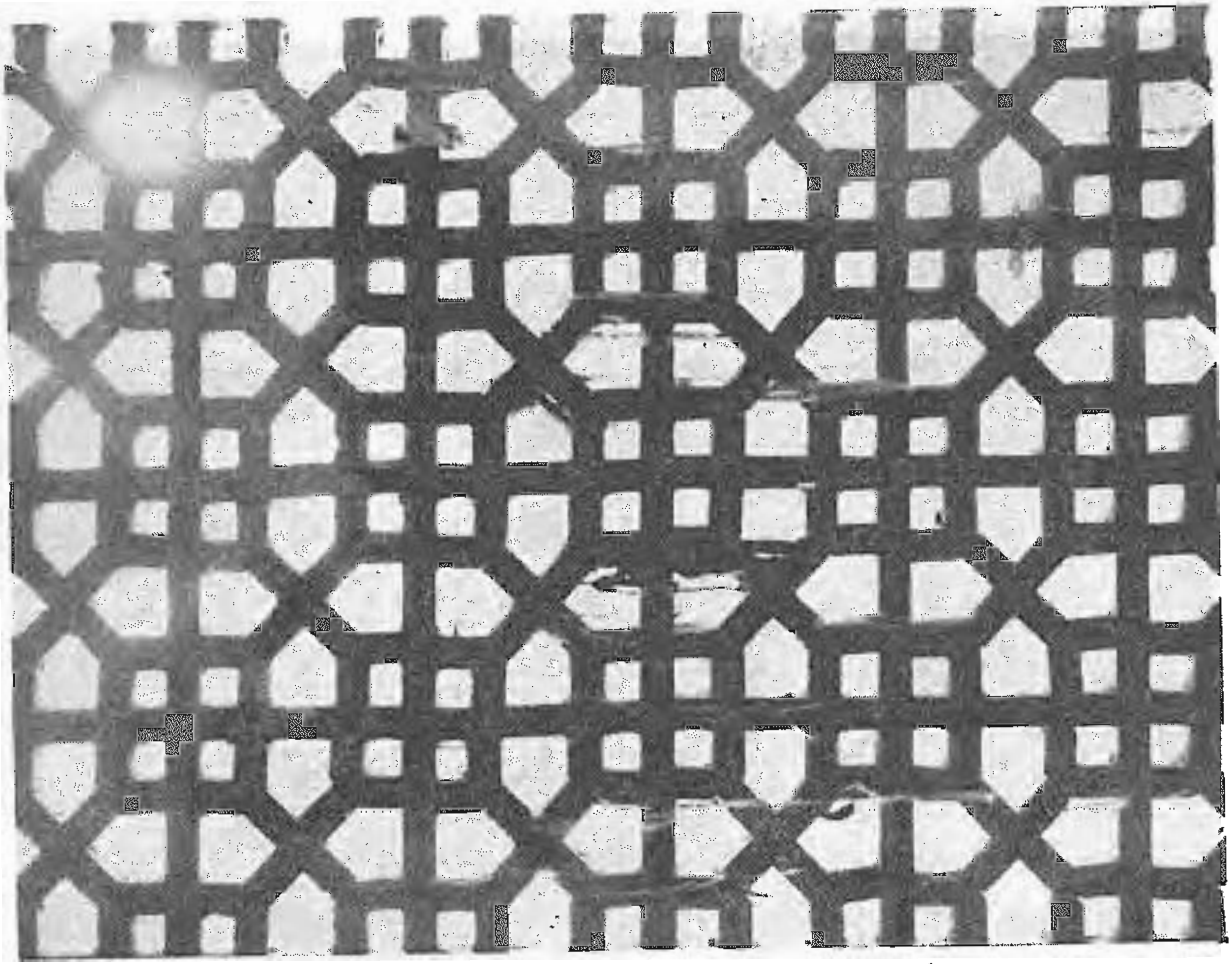

عکس شمارهٔ ۲۸ ـ قسمتی از ضریح تربهٔ سیدنیکی‌بن سیدجمال‌الدین روحی .

عکس شمارهٔ ۲۹ – نمای جنوبی وشرقی خانهٔ نصرالله‌خان سردار امجد دراطاق‌سرای هشتپر .

عکس شمارهٔ ۳۰ ـ نمای شمالی و شرقی خانهٔ نصراللّهخان سردار امجد دراطاق‌سرای هشتپر.

بخش سوم

۱ ـ جغرافیای تاریخی اسالم

بخش اسالم ازشمال به کرگان‌رود، از مشرق به‌دریای خزر، از جنوب‌به تالش دولاب وازمغرب به‌خلخال محدودمی‌شود. درازترین قسمت این بخش‌از لبهٔ دریای‌خزر تا قلل کوههائی که حدغربی‌آن‌است، درحدودسی وپنج کیلو-متر است. این بخش یازده کیلومتر ازحاشیهٔ دریارا گرفته است و رویهمرفته بخشی کوهستانی است. آبادی مهم این بخش درزمان رابینو «دیگ‌سرا» بوده است که در دوفرسخی دریا ، کنار رودخانه‌ای به‌همین‌نام بنا شده است.

ساکنان این بخش تالش واهل سنت وجمـاعت‌اند. سلسلهٔ خان ایشان شیعی مذهب است . جمعیت این بخش درسال۱۳۳۱ هجری (= ۱۹۱۲میلادی) به اظهار رابینو، هزاروچهل خانواربوده است. صد خانوار اینان غریب ومابقی تالش بوده‌اند. (۱)

رودخانهٔ دیناچال بخش اسالم‌را از تالش دولاب جدا می‌کند. سرچشمهٔ این‌رودخانه نزدیک‌لمیر است ودرطول مسیرخود تا دریای‌خزر حدفاصل‌میان این‌دو بخش است.

ازگذشتهٔ این بخش اطلاعی در دست نیست. تنها حسن‌بیک‌روملو ازامیر مظفرنامی یاد می‌کند که اهل‌تول‌وناو بوده است. (۲)ناو یکی ازدیهای ییلاقی این بخش است وناورود که در این بخش ازغرب به‌شرق جریان دارد، نام‌خود را ازاین دهکده گرفته است.

---

(۱) گیلان‌رابینو ص۱۰۱ (۲) گیلان رابینو حاشیهٔ ص ۱۰۱ .

۲ ـ آثار و بناهای تاریخی بخش اسالم
اسپیه مزگت (۱)
در دهکدهٔ کیش خاله دیناچال

این مسجد کهن که باید آن را یکی از عجایب هفتگانهٔ بناهای تاریخی گیلان دانست ، بردست راست رودخانهٔ دیناچال است و در حدود یك کیلو متر ونیم از جادهٔ ماشین رو آستارا بـه انزلی فاصله دارد وطرف شرق جاده افتاده است .

این بنا که امروز روی‌در خرابی وفنا دارد ، باید روزی‌در محلی آباد و معروف بنا شده باشد، اما درهیچیك از کتب تاریخی محلی وسفرنامه‌های خارجیان وایرانیان، نامی‌از این‌مسجد نیامده است . عجیبتر اینکه رابینو نیز این‌بنای تاریخی‌را ازقلم‌انداخته است، با اینکه‌درختان متبرك وقدمگاهها نیز درکتاب اوفهرست شده است.

این مسجد چون‌دُری درخلاب است . مردم بی‌تمیز جز به‌طمع گنج به سروقت آن نیامده‌اند و درتاریکی‌شب وگاهی در روز روشن باکلنك نوك‌تیز بنیاد وشالودهٔ آن را کنده وسست کرده‌اند . طبیعت بی‌رحم گیلان نیز درخرابی آن‌سهم بسزائی‌داشته ودارد. درختان جنگلی عظیم بربام‌آن رُسته وریشه‌های خودرا چون گوه‌ای که‌میان کندهٔ چوبی گذارند، میان دیوارها فروبرده وآنها را دوشقه کرده‌اند. رودخانهٔ سیلابی دیناچال‌نیز، قسمت جنوبی‌آن‌را کنده و برده وپاره‌ای‌ازپایه‌ها که‌اجزای آنهاازیکدیگرهنوزجدانشده، درآب‌رودخانه افتاده است. بارندگی ورطوبت نیز گچکاری وسفیدکاری وگچ بریهای آن‌را فرسوده کرده وازمیان برده است. با اینهمه این‌بنا چون‌پهلوانی سالمند برپای ایستاده وناظر لاابالیگری وبی‌دقتیهای ماست.

---

(۱) بکسر الف وفتح یاء و میم وکاف ، به معنی سفید مسجد است. پاره‌ای این‌مسجد را به نام آق مسجد وگروهی به نام مسجد عبدالهی می‌نامند . احتمال دارد عبدالله نامی آن را مرمت‌کرده باشد .

معلوم نیست بانی این بنا کیست. تا جائی که می‌دانیم، سلاطین قدیم زورمند براین بخش ازمملکت‌ما دستی نداشته‌اند و تا سنهٔ هزار هجری که این صفحات جزء حکومت مرکزی به شمار آمده است، حکام محلی یاخانان دراین صفحات حکمروا بوده‌اند. اینان نیز هیچگاه به‌فکر آباد کردن حوزهٔ حکومت خود نبوده‌اند و اگر یکی از آنان درد دین‌داشته، قدرت مالی به او اجازهٔ ساختن چنین بنائی عظیم را نمی داده است. وضع بنا و کتیبهٔ کوفی سادهٔ آن گواهان صادق بر قدمت بنا هستند، اما هردو خاموش به‌ما می‌نگرند ونشانی از بانی نمی‌دهند.

مصالح اصلی بنای‌این‌مسجد، آجرهائی به‌ابعاد ۶×۲۳×۲۳ سانتیمتر است. قطر دیوار آن ۱۷۵ سانتیمتر وگوشه‌ای از این‌بنا که یک ضلع آن ۱۶/۷۵متر است، فعلاً برپای است ودیوار یکی از دهلیزهای مسجد است. (عکس شماره ۳۱) بردیوار شمالی همین دهلیز است که پنج شش متر کتیبهٔ کوفی ساده باقی‌مانده وکلمات «لم یخش الا الله فعسی اولئك أن یکونوا من المهتدین» (۱) روشن خوانده می‌شود. (عکس شمارهٔ ۳۲و۳۳).

دردنبالهٔ این آیه‌بدون‌شك نام بانی‌می‌آمده‌است که امروزهیچگونه‌اثری ازآن باقی نیست. این کتیبه که ابتدای آن در همین دهلیز بوده، روزی چهار دهلیز اطراف را تزئین می‌داده است. ازارهٔ دهلیزها نیز گچ‌بری عجیبی به به ارتفاع یك متر داشته، که فعلاً دومتر از این‌ازاره، بر دیوار شمالی هویدا است. (عکس شمارهٔ ۳٤)

شاید بتوان ازآنچه که باقی مانده، حدس زد که این‌بنا شامل یك‌رواق در وسط وچهار دهلیز درچهار طرف بوده است. (نقشهٔ شمارهٔ ۳۵) در ورودی تقریباً شمالی است ووارد دهلیز شمال می‌شود وعرض آن بالغ بر ۱٦۰ سانتیمتر

---

(۱) انما یعمر مساجد الله من آمن بالله والیوم الاخر واقام الصلو وآتی‌الزکوة و لم یخش الا الله فعسی اولئك ان یکونوا من المهتدین. سورة التوبه ۹، آیه: ۱۸.

است. ارتفاع طاق دهلیزها از کف کنونی ۵۷۰ سانتیمتر است. یك طرف دهلیزها، دیوار خارجی مسجد و یك طرف آنها پایه‌هائی هشت‌ضلعی است که محیط آنها به ۵۵۰ سانتیمتر می‌رسد. پایه‌هائی که در چهار کنج است، زائده‌ای دارد که در روی نقشه نشان داده شده است. فاصلهٔ میان دو پایه‌ای که یکی از آنها زائده دارد ۲۳۰ سانتیمتر و فاصلهٔ میان دو پایهٔ اصلی ۲۸۰ سانتیمتر است.

بالای هردو پایه، طاقی با هلال شکسته زده شده است. (عکسهای شمارهٔ ۳۶ و ۳۷) وسقف دهلیزها بردیوارهای خارجی و این پایه‌ها استوار است. عرض هر یك از دهلیزها به ۳٤۰ سانتیمتر می‌رسد.

شاید روزی رواق میان نیز سقفی گنبدی داشته است. اما شرفات بنا باید کم کم جمع شود تا برای زدن طاق آماده باشد. آنچه از کتیبه دندانه‌ها باقی مانده است حاکی از این امر نیست. سقف سراسر بنا، سفال پوش بوده است. اما بخلاف بامهای سفال‌پوش امروزی گیلان، سفال آنها با ملاط برروی طاقها چسبانده شده است و اندازهٔ آنها به ۳٦ × ۵۰ سانتیمتر می‌رسد.

چوو اولیا (۱)
دردهکدهٔ کاربند اسالم

درمیان درختان کیش کهن و بلوطهای قدیمی بقعه‌ای به‌شکل برج است محیط دایرهٔ این برج شانزده متر و ارتفاع آن سه متر و گنبد شلجمی شکلی بر بالای آن بنا شده است. دری کوچك چوبین به ارتفاع ۱۲۰ سانتیمتر و عرض نیم‌متر در مشرق بنا است.

چهارطرف بنا ایوان دارد. در هر ایوان شش‌ستون است که‌سرستونهای آنها دو شاخه‌ای شکل وسرنال دراین دوشاخه‌ها قرار گرفته است. بام‌اصلی

(۱) چوو (بفتح چ) نام یکی از درختان جنگلی است.

بنا وایوانها لت پوش، سقف ایوانها ، واشان واز بالا پل کوبی است. بنا کرسی بلند است و کسی که در اینجا به خاك سپرده شده است به نام سیدحجت معروف است .

نزدیك این بنا تربت دیگری است. بنای اصلی این بقعه مربع و چهار طرف آن ایوانی به عرض ٦٠ سانتیمتر دارد. درهر ایوان هشت ستون چهارسوست. سقف بنا کوتاه و واشان کشی و از بالا پل کوبی است . بام اصلی بنا وایوانها لت پوش است . در ورودی این تربت نیز شرقی و کوچك است .

تربهٔ پیر هرات

در گیلن دی (= گیلان ده) اسالم

بنائی است کرسی بلند، دیوارهای آن ازسنگ و گل که به زبان محلی «دش دیوار» (بفتح دال) گویند . درمشرق بنا ایوانی به عرض یك متر است که نردهٔ جلو آن دستك صراحی است . سقف بنا واشان کشی، وبام لت پوش است . (۱)

تربهٔ نسا اولیا

در دهکدهٔ کله سرای اسالم

بنائی است کرسی بلند که ارتفاع آن از کف زمین کمی بیشتر از نیم متر است . چهار دیوارهای آن سنگ و گل است وطرف جنوب بقعه ایوانی کم عرض است . سقف بقعه وایوان واشان کشی وبام هردو لت پوش است.

چل کسان(۲)

در دهکدهٔ کله سرای اسالم

بالای تپهٔ خل بند(۳) بنائی است کرسی بلند که چهار دیوار آن سنگ و

(۱) پیر هرات درگیلان ده از دهستان اسالم بخش مرکزی شهرستان طوالش سیزده کیلومتری جنوب هشتپر کنار راه آستارا به انزلی است (فرهنگ جغرافیائی آرتش) .

(۲) به کسر چ وفتح کاف .　　(۳) بضم خاء وکسر لام وفتح باء

گل است. در بقعه کوچك است وطرف شرق باز می‌شود.

گورستانهای قدیمی و آثار تاریخی
ییلاق وقشلاق اسالم

۱ ـ گورستان رزوان. (۱)

۲ ـ گورستان قدیمی هِجرم (۲) بزرگوار.

۳ ـ گورستان اطراف اسالم اولیاء.

٤ ـ گورستان اطراف پیرخواجه در دیگ‌سرای اسالم.

٥ ـ گورستان اطراف مزاربستان‌گاه بزرگوار در دیگ سرای‌اسالم.

٦ ـ درناواسالم، درشمال غربی دهکدهٔ کوچکی به‌نام «نارنجدول». (۳) گورستان قدیمی است. دو سنگ تراشیده به صورت قوچ و گوسفند دراین گورستان است. فعلاً گردن قوچ‌را به‌قصد یافتن گنج شکسته‌اند.

۷ ـ دردهکدهٔ ییلاقی ناو، آثار بنائی قدیمی از آجر، در کناررودخانه است. معروف است که دراین جا کلیسائی بوده است.

(۱) بفتح راء وزاء. (۲) بکسر هاء وفتح‌راء (۳) بفتح جیم.

عکس شمارهٔ ۳۱ ـ یکی ازدهلیزهای اسپیه‌مزگت در کیش‌خالهٔ دیناچال . کتیبهٔ گچ‌بری کوفی‌بر دیوار سمت راست دیده می‌شود .

عکس شمارهٔ ۳۲ ـ کتیبهٔ کوفی اسپیه مزکت کیش خالهٔ دیناچال که بر دیوار شمالی گچبری شده است.

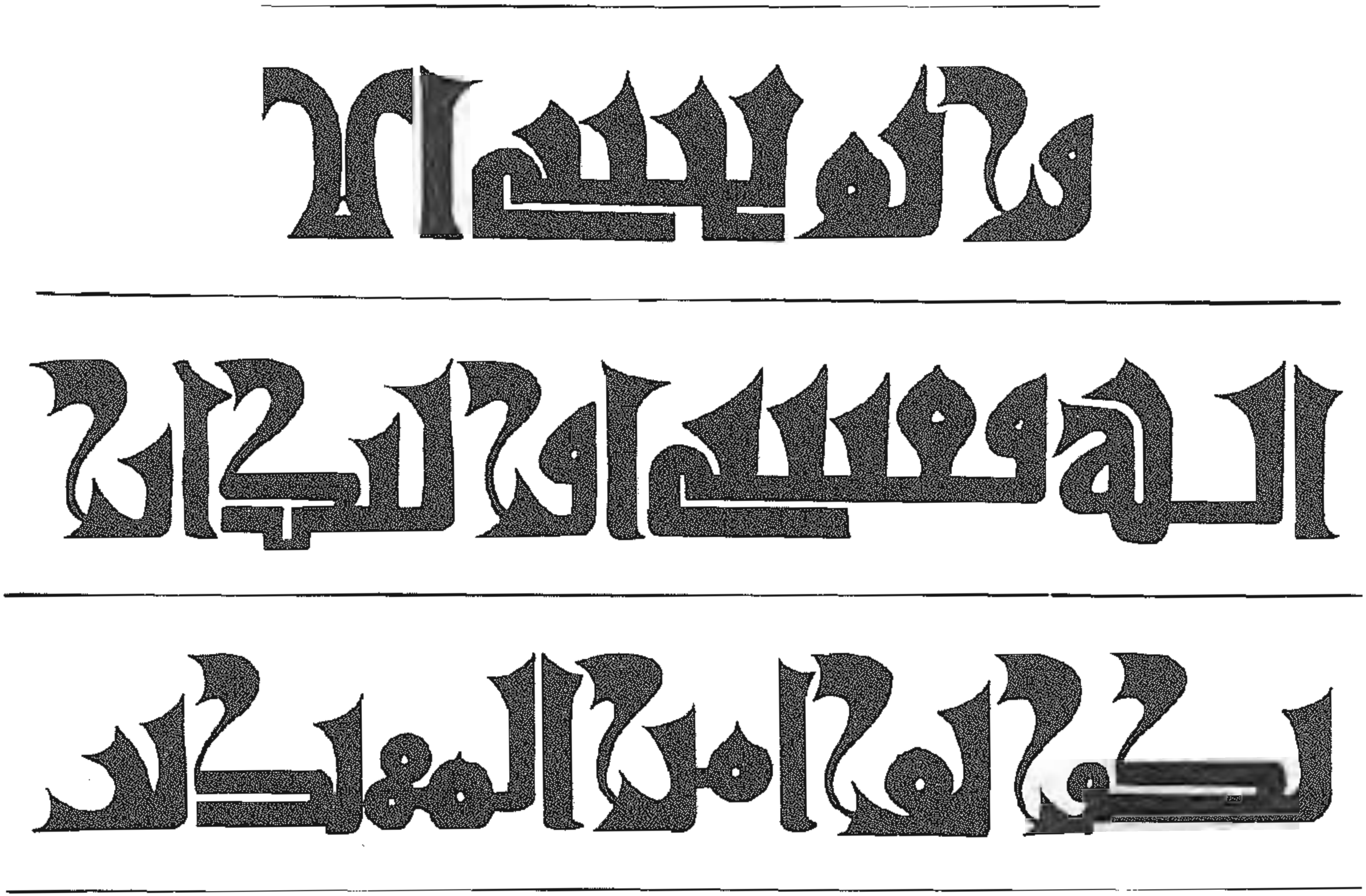

عکس شمارهٔ ۳۳ ـ آنچه از کتیبهٔ کوفی اسپیه مزگت کیش خالهٔ دبناچال تا امروز باقی است.

عکس شمارهٔ ۳٤ – نقوش گچ‌بری عجیب اسپیه‌مز گت‌کیش خالهٔ دیناچال که‌قسمتی
از آن برازارهٔ دیوار شمالی دهلیز شمالی هنوز باقی است.

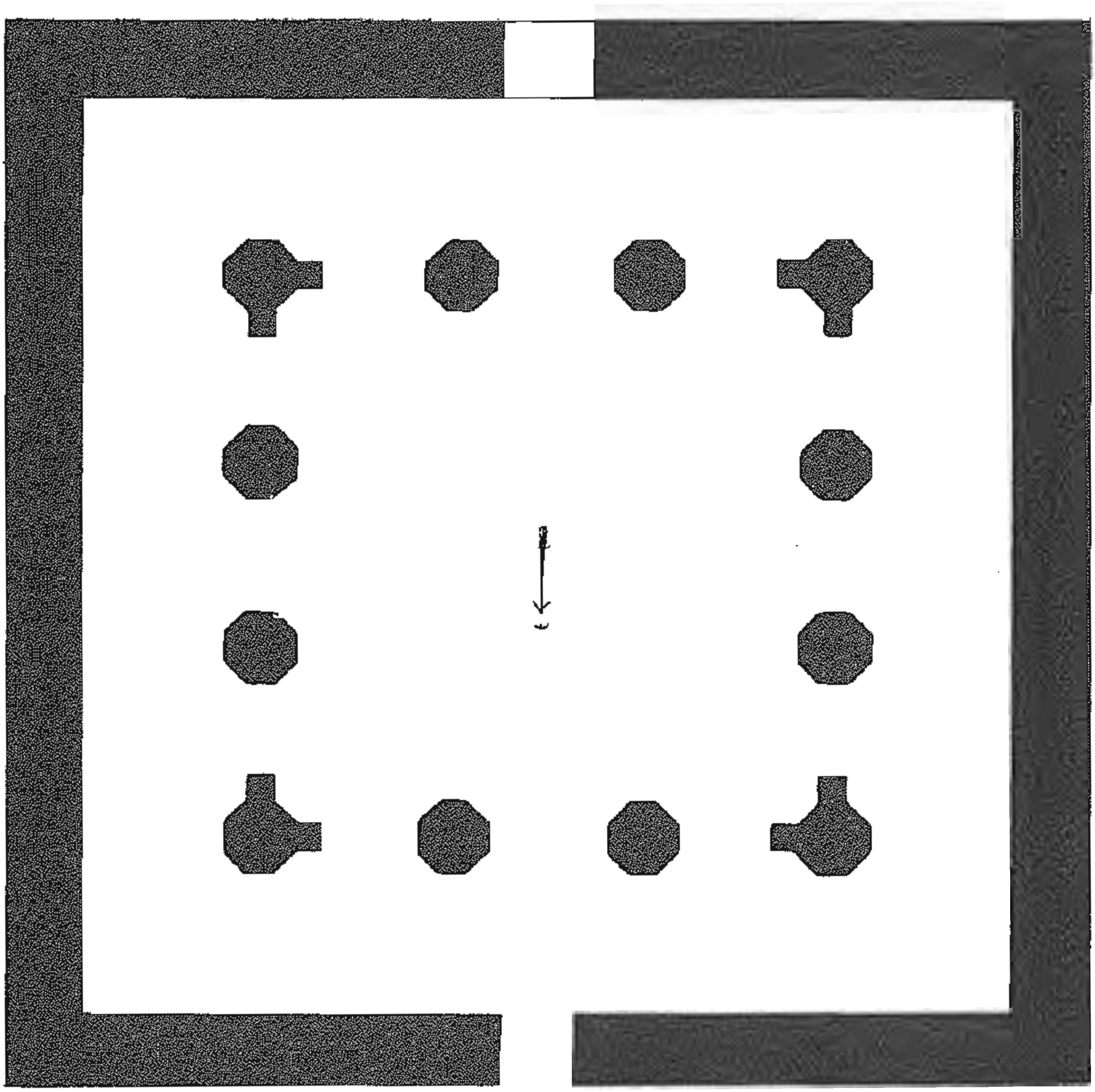

عکس شمارهٔ ۳۵ ـ شاید روزی طرح بنای اسپیه‌مزگت بدین‌شکل از زیرقلم‌طراح آن بیرون آمده باشد.

عکس شمارهٔ ۳۶ - یکی‌از طاقها که‌میان دهلیز شمالی و قسمت‌میانین‌اسپیه‌مزگت
درکیش خالهٔ دیناچال است.

عکس شمارهٔ ۳۷ - یکی از طاقها که میان دهلیز غربی قسمت‌میانین اسپیه‌مزگت کیش خالهٔ دیناچال است .

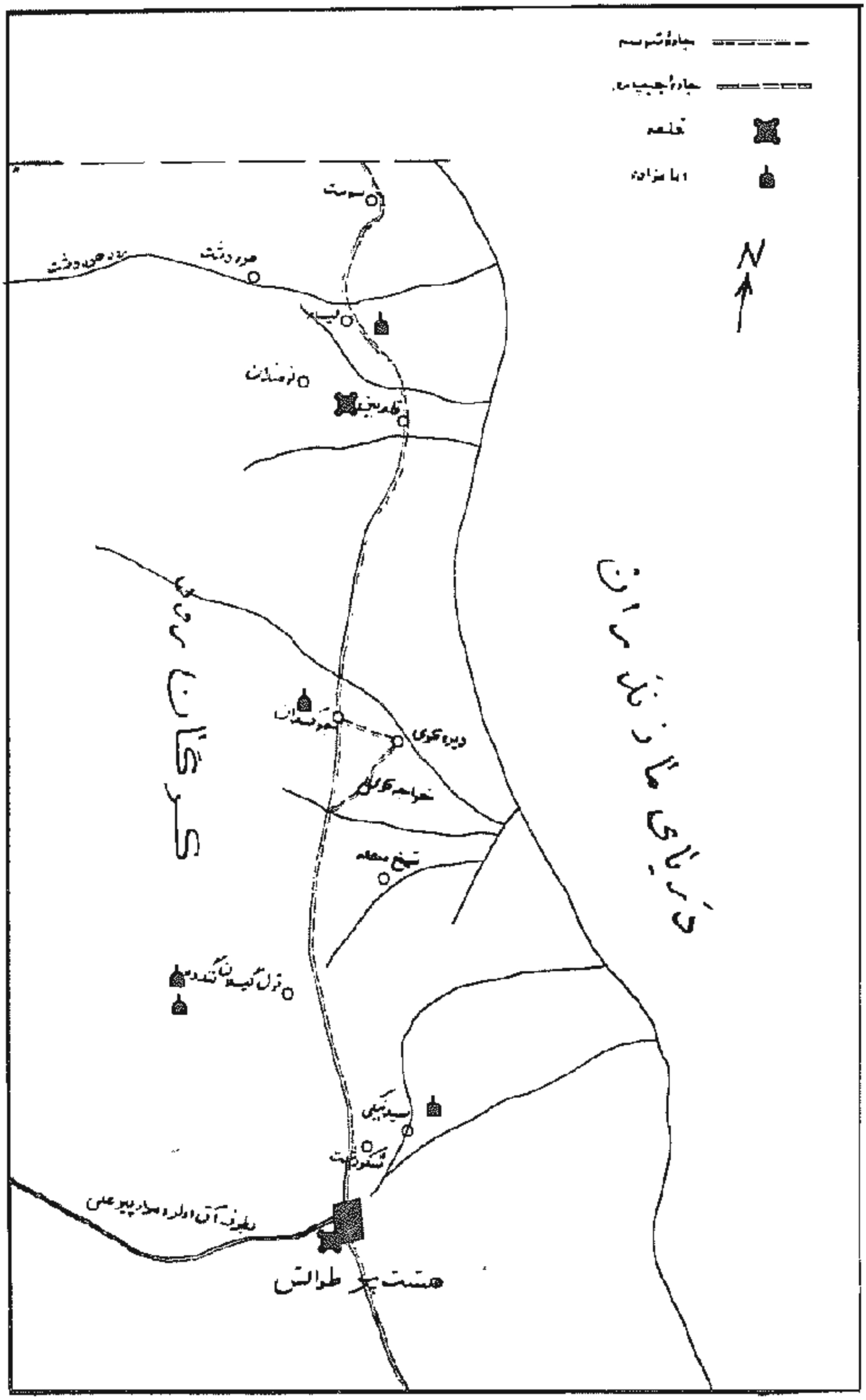

نقشهٔ شمارهٔ سه ـ آثار وبناهای تاریخی بخش جنوب کرگان رود.

بخش چهارم

۱ـ جغرافیای تاریخی تالش دولاب

تالش دولاب شامل دوقسمت است : ۱ـ اراضی هموار و پست ساحلی به نام گیل دولاب . ۲ـ سرزمین کوهستانی به نام تالش دولاب . قسمتی از اراضی گیل ـ دولاب که نزدیك مرداب انزلی است، آب وهوای بدی دارد . این بخش در شمال غربی مرداب انزلی است . ازطرف شمال به دریای خزر واسالم ، ازمغرب به خلخال وازجنوب به شاندرمن و کسکر محدود می‌شود . درازای آن ازمشرق به مغرب ، چهل‌ودو کیلومتر وپهنای آن ازشمال غربی به‌جنوب غربی‌سی کیلومتر است . درسال ۱۳۳۱ قمری که رابینو کتاب گیلان خود را می‌نوشت ، بیش از صدوپنجاه سال بود که سرزمین تالش دولاب ازخاك کسکر جدا شده بود .

پونل مرکزبخش ومهمترین آبادی آن‌است . آب وهوای پونل به‌خوبی مشهوراست وشاعری محلی دراین‌باره چنین گفته است :

جز آب شفارود وبجز منزل پونل　　　طبعم نپذیرد به خدا هیچ مکان را

دهکدهٔ پونل میان چاپ سرا وشفارود است وامامزاده غریب‌بنده نزدیك این آبادی است . از کوههای پشت این آبادی سنگهائی را که برای بندر انزلی مورد نیاز بود ، تهیه می‌کردند . راه‌آهن کوچکی پونل را به سیاه وزان (بفتح واو) درکنار مرداب، انزلی متصل می‌کرد . طول این‌راه‌آهن چهارده کیلومتر بود . ازپونل دوراه به‌خلخال می‌رود : ۱ـ راه تابستانی ازارده (بفتح الف) ودشت دامان . ۲ـ راه زمستانی ازسینده .

ساکنان زمینهای هموار و پست ساحلی گیلک وشیعی مذهبند و به زبان گیلکی سخن می گویند . کوه نشینان تالش واهل سنت و جماعت‌اند و به زبان تالشی گفتگومی کنند . ملگونف جمعیت‌این‌بخش رادرسال ۱۲۷۷هجری (= ۱۸٦۰ میلادی) دوهزار وهشتصد وچهل و نُه خانوار یاچهارده هزاروششصد وچهل وچهارتن می‌داند . درزمان رابینو یعنی درسال ۱۳۳۱ هجری جمعیت اینجا درحدود دوهزار وهشتصد خانوار بوده‌است .

ازتیره های مهم این‌بخش تیرهٔ خشابر (بضم خاء وفتح باء) است که‌پانصد یاششصد خانوارند و تیرهٔ شیرازی که سابقاً ازشیراز بدین‌جا آمده‌اند و سی خانوارجمعیت ایشان‌است ، جزتیرهٔ خشابربه حساب آمده‌است . تیرهٔ بوداق‌و تیره های دیگرنیز دراین‌بخش زندگی می کنند .

Haentzche دربخش تالش دولاب از رودخانهٔ آشور کنده و الخام (بفتح الف) نام می‌برد . رود الخام شاید همان سندیان خالهٔ امروزی باشد . همین مؤلف رودخانهٔ «تلیک» (بکسر تاءوتشدیدلام)راحدفاصل تالش‌دولاب‌وشاندرمن می‌داند . شفارود که ازمیان پونل می گذرد ، بخش تالش دولاب را تقریباً به دوقسمت مساوی تقسیم می‌کند . (۱)

تالش دولاب به چند بخش جزء به‌این شرح تقسیم می‌شود :

۱ـ آب کنار ، ناحیهٔ کوچکی است کنار مرداب انزلی درجنوب شرقی تالش دولاب .

۲ـ گیل، دولاب درجنوب دریای خزر ومغرب مرداب انزلی . (۲)

۳ـ قشلاق تالش دولاب .

٤ـ ییلاق تالش دولاب .

٥ـ خشابر و پره سر (بفتح پ و کسر راء) شامل زمینهای نیمه مرتفع میان گیلان ، فاصلهٔ میان ییلاق وقشلاق است .

۱ـ گیلان رابینو ص ۱۰۹ . ۲ـ رابینو شمال دریای خزر ومشرق مرداب نوشته است . گیلان رابینو ص ۱۱۰ .

۴ـ آثار و بناهای تاریخی بخش تالش دولاب

پل آجری قدیمی
بر رودخانهٔ شفارود تالش‌دولاب

این پل که در مسیر راه شاه عباسی‌است وازجنوب به پره‌سر کوچک و بزرگ کسما ومناره بازاروازشمال به‌هشتپروهره دشت ولیسار وآستارامی‌رفته است ، تا امروز برپاست. طول این‌پل ۳۰/ متر وعرض‌آن۲/۴۰ متر ودر طول دولبهٔ پل ، دوجان‌پناه به‌ارتفاع‌چهل‌سانتیمتراز آجر بنا شده است . این‌پل یك دهنه تمام از آجر بنا شده و چهار کنج آن چهار میلهٔ سنگی ساخته اند . (عکس‌شمارهٔ۳۸ و ۳۹) .

عرض پل تمام با سنگ رودخانه فرش‌شده واین‌همان سنگفرش است که آثار آن درطول این‌جاده در خاك مازندران و گیلان دیده می‌شود .

برسمت چپ رودخانه متصل به این پل ساختمان محقری به‌نام «شیخ‌ـ قبر سر» است که خاك‌آن‌را برای معالجهٔ زگیل مؤثر می‌دانند .

مزار پیر شرفشاه
در حاشیهٔ جنگل هفت دغنان
آخر خاك گسکر و ابتدای خاك
گیل دولاب

پیرشرفشاه همان شاعر وعارف وارسته‌ای است که ترانه‌های گیلکی او را مردم‌گیلان ، از پیروجوان ، باآهنگ مخصوص موسوم به « شرفشاهی » می‌خوانند. آهنگ شرفشاهی در دستگاه شور ویکی از گوشه‌های پهلوی این دستگاه(۱) و منسوب به همین شاعر دل سوخته است . احتمال دارد خوداو نیز روزی ترانه‌های سرودهٔ خود را با همین‌آهنگ زمزمه می کرده است .

از سال‌تولد ودوران زندگی وفوت این‌مردخدا بی‌خبریم . شاید نخستین

(۱) تعیین این دستگاه در مجلهٔ فروغ‌سال اول شمارهٔ یك ص ۸۶ دیده می‌شود .

سندی که اورا یاد کرده است تذکرهٔ حشری تبریزی باشد . صاحب این کتاب نام اورا میان مریدان باباحسن عارف معروف تبریزی آورده است. عبدالفتاح فومنی یك بار از او نام می‌برد و می نویسد «... به‌مرقد غفران دستگاه پیرـ شرفشاه گسکر ملتجی‌شد .»(۱)

این پیر بعدها بر اثر علاقهٔ مردم بدو ، به مقام سیادت رسیده و فرزنـد سیزدهم امام موسی‌الکاظم علیه‌السلام شمرده شده است‌وسلسلهٔ‌نسبی بدین تربیت برای او فراهم‌آورده‌اند : سید شرف الدین (= سید شرفشاه) بن عبـدالله بن حسین‌بن عبدالله‌بن ابراهیم‌بن موسی‌بن احمدبن ابراهیم بن محمدبن عبدالله بن موسی‌بن ابراهیم‌بن موسی‌بن جعفر علیه‌السلام .

سید صالح ، سید مولاجان و سید محمد جان را کـه فعلاً در ضیابر گسکر مدفونند اولاد شرفشاه می‌دانند ودر بارهٔ این دو تن و پدرانشان چنین نوشته اند : «سید مولاجان بن سید محمدجان‌بن سید ابراهیم‌بن سید محمدبن سید یعقوب‌بن‌سید شرف الدین (= سید شرفشاه) که درضیابر گسکر مدفونند برحسب بعضی اوراق که ازقدیم باقی مانده، (۲) معاصرامیره ساسان گسکری بوده وامیره‌ساسان‌هم معاصر امیره دباج‌فومنی وامیره محمدرشتی وامیره‌محمد شفتی بوده که درحدود سنهٔ ۷۸۵هجری می‌زیسته ودرنقاط مختلف‌گیلان‌امارت داشته‌اند. (فصل۲۶ تاریخ گیلان مرعشی) چوق مدت فاصلهٔ حیات‌سید مولاجان را با دورهٔ حیات‌سید شرفشاه به‌نسبت تقریبی اعمار وفواصل زمـانی، یك‌صد و سی‌سال فرض کنیم، تقریباً سید شرفشاه درحدود سال۶۵۵ هجری یعنی‌درمـائه هفتم‌هجری زندگی می کرده است.» (۳)

چنین معروف‌است که«خروسك»تالش‌دختری‌است که‌بازیبائی‌خودتوانسته ،

(۱) عبدالفتـاح ص ۱۹۸ . (۲) شاید منظور اوراقی است که معروف است نزد آیةالله ضیابری است. با مراجعهٔ بدیشان معلوم شد چیزی دردست ندارند .

(۳)مجلهٔ فرهنگ سال سوم‌ص ۱۷۲– ۱۷۸ و ۲۰۶ –۲۱۲ .اطلاعات بیشتری در بارهٔ پیرشرفشاه دارد .

دل این عارف منزوی را از کف او برباید . گروهی این دختر را خواهر امیره ساسان کسکری می‌دانند . این دختر نیز مانند پیر شرفشاه در سلسلهٔ اولاد پیغمبر درآمده و مزارش به نام « سیّد خروسه »(۱) در کنار رودخانهٔ واویلا در جنگل هفت دغنان ، زیارتگاه ساکنان دهکده های اطراف است . (۲)

بنای قبلی مزار پیر شرفشاه چوبی و دیوارهای اطاقی که مرقد او در آن قرار داشته ، سراسر مشبك بوده است. این بنای چوبی زیبارا آقای علی‌زادهٔ سپاس خواه درسال ۱۳۲۵ شمسی خراب کرده و بنای فعلی‌را به‌جای آن ساخته است. بنای کنونی اطاقی است به ابعاد داخلی سیزده متر و یازده متر وشصت سانتیمتر. درمیان چهار دیوار بنا ، چهار در ورودی است . مصالح ساختمانی آجر واز خارج و داخل سفیدکاری است ـ سقف بنا، واشان و لمبه کوبی و بام آن‌سفال سراست. (عکس شمارهٔ ٤٠ و٤١)

صندوقی که مرقد پیرشرفشاه را پوشانده است به‌طول ۲/۵۲ متر وعرض ۱/۵۸ متر وارتفاع ۱/٤٠ متر است . ضریح چوبین مشبکی اطراف این صندوق است که طول و عرض آن پنج متر است. (عکس شمارهٔ ٤۲) چهار کنج این ضریح، چهارستون قطور چهارسوست که گنبدی برسر آنها بنا شده است. بام گنبد نیزسفال‌سراست. کف بقعه مقداری‌موزائیك‌کاری ومقداری گل‌است. تمام محوطهٔ اطراف ضریح با حصیر، مفروش است . برضریح و صندوق هیچگونه نوشته‌ای دیده نشد . قسمتی‌ازصحن‌مزاردوطبقه‌وغرفه‌مانند است که پنجره‌های مشبك بسیارظریف دارد . (عکس شمارهٔ ٤۳) .

درآبدارخانهٔ بقعه قطعه سنگ مرمر سفید شکسته‌ای به‌ابعاد ۳۵ × ۲۲ سانتیمتر دیده شد . این عبارات بر آن خوانده می‌شود :

---

(۱) شاید : ستی خروسه . (۲) مجلهٔ موسیقی سال سوم شمارهٔ دهم و یازدهم صفحات ۲۵ ـ ٤٤ مقاله‌ای به قلم محیط طباطبائی در بارهٔ شرفشاه گیلانی است و مرحوم ابوالحسن خان صبا در دوصفحهٔ آخر نت ترانهٔ اورا نوشته است .

وهمچنین .... توفیق ربانی هر کس از ..... امر دار آئین این ولایت اشتغال داشته باشد رسومات مذکور را برطرف دارند که .... از مردان شاهی است رابع خلفای ثلاثه لعنهم الله که غصب خلافت کرده‌اند خواهد بود فی سنه ۱۰۲٤ .

قطعه سنگ سیاهی به ابعاد ۵۸ × ۸۵ سانتیمتر در ایوان جلو در ورودی اصلی دیده شد این عبارات بر آن خوانده می‌شود:

درحاشیه: نصرمن الله وفتح قریب الدنیا ساعة وجعلها طاعة وبشر المؤمنین یا محمد یا علی . وسط این سنگ سروی در وسط ودوسرو واژگون طرفین آن و بالای آنها ، یا الله یا محمد یا علی حك شده است . (عکس شمارهٔ ٤٤) .

بقعهٔ سیده بانو
نزدیك مزار پیر شرفشاه

معروف است که سیده بانو ، مادر پیر شرفشاه است. عرض وطول داخلی بنای اصلی ۷ × ۸ متر است. این بقعه که برستونها استوار است . دیواری ندارد (عکس شمارهٔ ٤٥) ، فقط ضریحی چوبین ومشبك به ابعاد پنج متر جای دیوار بناست. (عکس شماره ٤٦) ارتفاع این ضریح بالغ بر دو متر است. چهار طرف بقعه ایوانی به عرض دومتر دارد . ایوانی که درورودی بقعه از آن است نه ستون چهارسو و ایوانهای دیگر هریك هشت ستون چهارسودارند . تمام ستونها سرستون دارند و این نوع سرستونها، با این برش به نام کلهه «Kolha» معروف است . لبهٔ ایوانها تکائلی به ارتفاع یك متر دارد . سقف بنای اصلی بقعه و ایوانها و اشان کشی و ازرو پل کوبی بادرزپوش زده و بام سفال سر است .

برضریح مشبك چوبین کتیبه‌ای به این شرح دارد:

بتاریخ شهر رمضان المبارك سنه ۱۲٤۳ سیده بانو بنت امام الهمام

موسی الکاظم علیه‌السلام.

مزار سلطان غریب بنده
در چهار راه‌رضوان ده
تالش دولاب

نام اصلی سلطان غریب‌بنده ، سیدامیر سلطان بن‌موسی بن جعفر علیه‌السلام است . بنای‌اصلی بقعه به‌شکل‌مربع است(عکس‌شمارهٔ ٤٧)به‌جای‌دیوار آجری، دیواری‌مشبک‌وچوبین با طرحهای گوناگون دارد. (عکس‌شماره ٤٨) در وسط، ضریحی چوبین و مشبک‌به‌ابعاد ۳/۹۰ مترقرار دارد . ابعاد بنای اصلی‌بقعه از خارج ۸/۸۰ متر است . طاق‌بقعه ، واشان کشی وازروپل کوبی با درزپوش زده است . بام‌بنا حلب‌پوش‌است . دوسنگ‌قبر درقبرستان این‌بقعه است که‌تاریخ ۱۲۷۳ قمری‌برآنهاخوانده می‌شود . درحاشیهٔ‌یکی از این‌سنگها نامهای‌چهارده معصوم وقسمت میان‌آن عبارات زیر است :

هوالباقی‌هذامرقدالمرحوم‌المغفور الی جوار رحمةالله‌تعالی جعفرقلی‌بن مرحوم‌حاجی‌دولتعلی وفاته‌در١٤رمضان‌المبارك ۱۲۷۳.درمیان‌سطورمطالب‌بالا چهار یاعلی درچهارجهت‌مختلف‌حك‌شده است. (عکس‌شمارهٔ ٤٩)

سنگ‌دیگری درقبرستان بقعه‌است که‌به‌نظرقدیمی‌ترمی‌آید.چون‌سنگ بزرگتری درجلو آن قرار داشت به‌تاریخ آن‌دسترسی‌نیافتم . درحاشیهٔ بالای این‌سنگ بیت معروف:«ای‌خاك‌تیره دلبر مارا عزیزدار–این‌نورچشم‌ماست که دربر گرفته‌»خوانده می‌شود ـ قسمت وسط سنگ این عبارت حك شده است : هوالباقی هذا المرقدالمرحوم المغفورمظفر . . . (عکس شمارهٔ ٥٠)

برج شانکاور(۱)
درآب کنارتالش دولاب

رابینودر کتاب گیلان‌خودازاین برج‌یاد کرده است.اما نگارنده‌نتوانست درمحل چنین‌برجی را بیابد.

---

(۱) بکسر نون‌وفتح واو.

امیر قلعه
در رودبارسرای تالش دولاب

تپه‌ایست به‌نام «امیرقلعه» که درمحل معروف به «امیر سامان» قرار دارد فعلاً خندقی بزرگ وسنگهای فروان که روزی جزء مصالح ساختمانی قلعه بوده است دربالای تپه دیده می‌شود .

گلی برز(۱)
در خوشابر تالش دولاب ییلاقی

بربالای تپه‌ای نزدیك خوشابر بنائی زگالی ساده است که دروسط آن قبری است وزیارتگاه اهالی است .

زرین کول
در خوشابر تالش دولاب

برسر تپهٔ نسبةً مرتفعی درخوشابر چندین پلهٔ سنگ چین قدیم دیده می‌شود .

سلطان برزکوه (۲)
برسامان اسالم و تالش دولاب

برسر تپهٔ بلندی که سامان اسالم وتالش‌دولاب است، بنائی‌ازسنگ‌وگل است. بام‌این‌بنا لت پوش‌ودرآن سه‌مرقداست. حصاری‌سنگ‌چین‌اطراف‌بناست. پائین این‌بقعه دهکدهٔ کوچکی به‌نام «برزکوه» است که دوازده‌خانوارزمستان وتابستان درآنجا زندگی‌می کنند . چراغ‌روشن کردن و تولیت ایـن بقعه با ساکنان این محل است .

---

(۱) بضم کاف‌وفتح‌لام دوم. (۲) بفتح‌باء و کسرزاء.

دیه‌گا

بر سامان شاندرمن و تالش دولاب

گوری است که اطراف آن را باسنگ‌طبیعی حصار کرده‌اند . شخصی که در اینجا به‌خاك‌سپرده شده است ، شناخته نشد . مردم زیاد به زیارت‌این‌محل می‌آیند .

بقعهٔ سید نجم‌الدین
درجنب سرای‌پره سرتالش دولاب

بنائی است کرسی‌بلند که‌دیوارهای آن چوبین ومشبك‌است و چهارطرف آن ایوانهائی باستونهای‌چهارسودارد . میان این بنای چوبین صندوقی چوبین مرقد سیدنجم‌الدین‌راپوشانده است.سقف‌بناواشان کشی‌وبام‌سفال‌سراست.شجره نامه‌ای در دست سیدمصطفی موسوی متولی بقعه است که بیش ازسیصدسال از تاریخ تحریر آن می گذرد .

بقعهٔ شیخ‌المعالی

بنائی است تخته‌ای باسقف واشان کشی وسراسر بام آن لت‌پوش است .

گورستانهای قدیمی وآثار تاریخی بخش تالش دولاب

۱ ــ درکدوك چروده (۱) پره‌سر محلی است به نام زلرز(۲) که نشیمنگاه تابستانی است . در محلی به نام آهنگر کوله (۳) آثار ساختمانی قدیمی است .

۲ ــ درکدوك چروده ، در محلی به نام شَلَه خوار (٤)آثار ساختمان قدیمی است .

۳ ــ درچروده در محل کُله‌ژیه (٥) ، قبرستانی قدیمی است.

٤ ــ دربالای اَرده (٦)درمحل کفسه(۷) قبرستانی قدیمی است.

---

(۱) بفتح چ و واو ودال . (۲) بفتح زاء ولام (۳) بفتح لام . (٤) بفتح شین ولام وخاء . (٥) بضم کاف وفتح لام وباء . (٦) بفتح‌الف ودال. (۷) بفتح کاف وسین.

۵ – در ییلاق چرووده درمحلی به‌نام خرسی‌نسا (۱)قبرستانی‌قدیمی و آثار آجر فراوان است .

۶ – در ییلاق چرووده در محلی به‌نام دیان‌سر قبرستانی قدیمی است.

۷ – درلوئیم پهلوی جِنّ دره (۲)پله‌های سنگ‌چین قدیمی است.

۸ – روبروی قریهٔ پارکام قبرستانی قدیمی است. از گورها اشیاء قیمتی‌و کوزه‌های سفالین بیرون آورده‌اند . سمت پاره‌ای از گورها اسلامی است و نشان می دهد که در قدیم مسلمانان نیز مردگان خود را در اینجا به خاك سپرده اند .

۹ – درمحل چـران، در اطراف بقعهٔ پیراسد سنگ قبری‌قدیمی است.

۱۰ – درملاّ تربه ، جنب ملا محلهٔ پره‌سر سنگهای قبور قدیمی است.

۱۱ – زینل تربه ، گوری تنهاست که اطراف آن محجری چوبین‌دارد.

۱۲ – مسجد سیامکان به نام مسجد سید قادر آقا نسبةً قدیمی است .

۱۳– در دهکدهٔ ییلاقی روشنده قبرستان قدیمی بزرگی است و وسط آن تربت ومزاری است .

۱۴– مسجد وبقعهٔ خیمه سر شفارود .

۱۵– برزه تربه درصیقل سرای پره سر.

۱۶– مسجد صیقل سرای پره سر .

۱۷– مسجد وقبرستان ارده‌رود کنار گیل دولاب .

۱۸– قبرستان قدیمی بادتربه در اردجان گیل دولاب .

۱۹– مسجد رود پشت تالش دولاب .

۲۰– مسجد محمد شفیع درشفارود .

۲۱– سنگ نوشته‌ای برسر راه و تول گوند (۳) وخوشابر .

---

(۱) بفتح خاء ونون . (۲) بکسر جیم ونون مشدد مفتوح .

(۳) بفتح واو و تاء وکسر واو دوم .

عکس شمارهٔ ۳۸ ـ نمای شمالی پل‌قدیمی شفارود در پونل تالش‌دولاب.

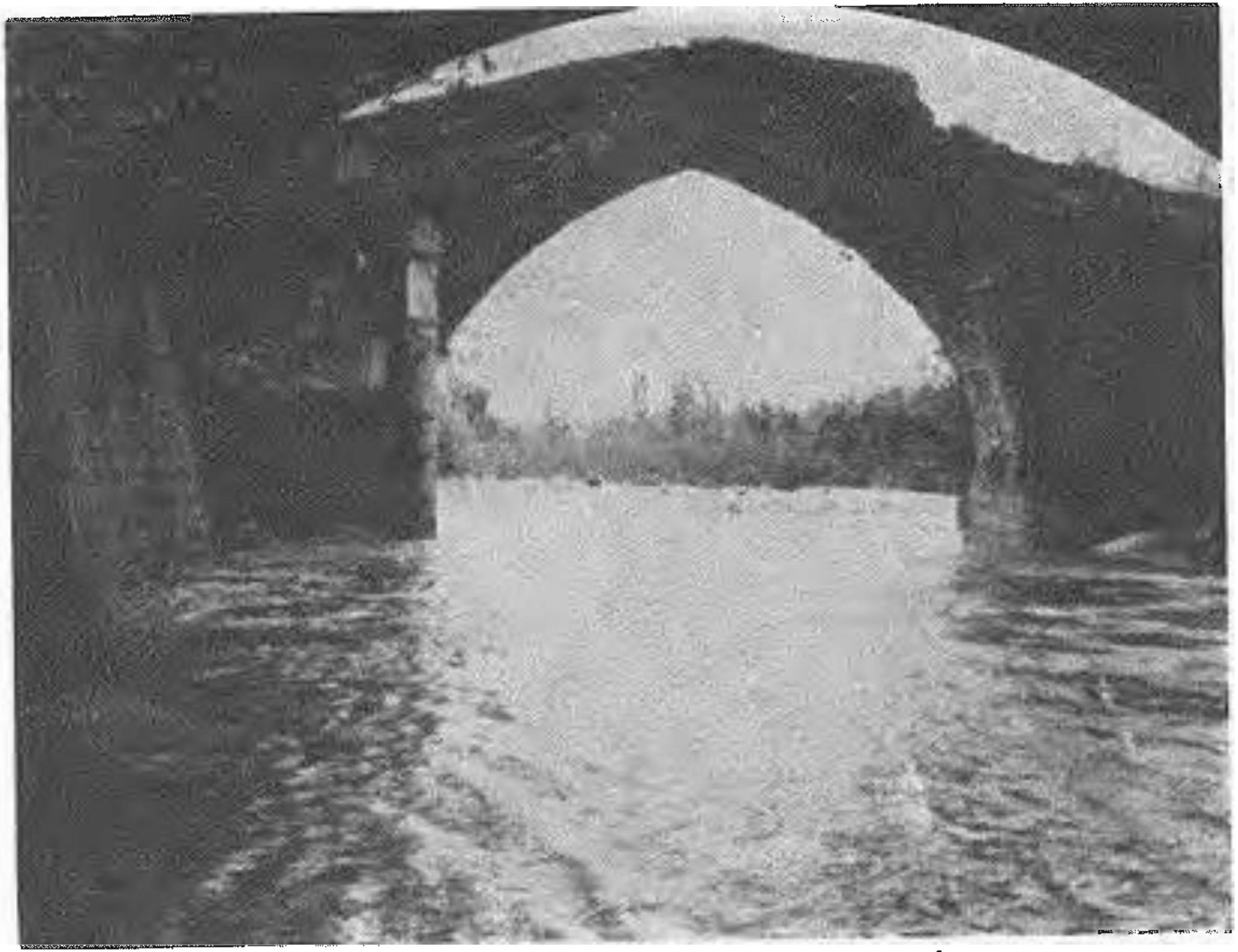

عکس شمارهٔ ۳۹ ـ نمای جنوبی پل قدیمی شفارود درپونل تالش‌دولاب .

عکس شمارهٔ ٤٠ ـ نمای جنوبی مزار پیرشرفشاه درحاشیهٔ جنگل هفت‌دغنان.

عکس شمارهٔ ۴۱ – نمای شمالی مزارپیرشرفشاه درحاشیهٔ جنگل هفت دغنان.

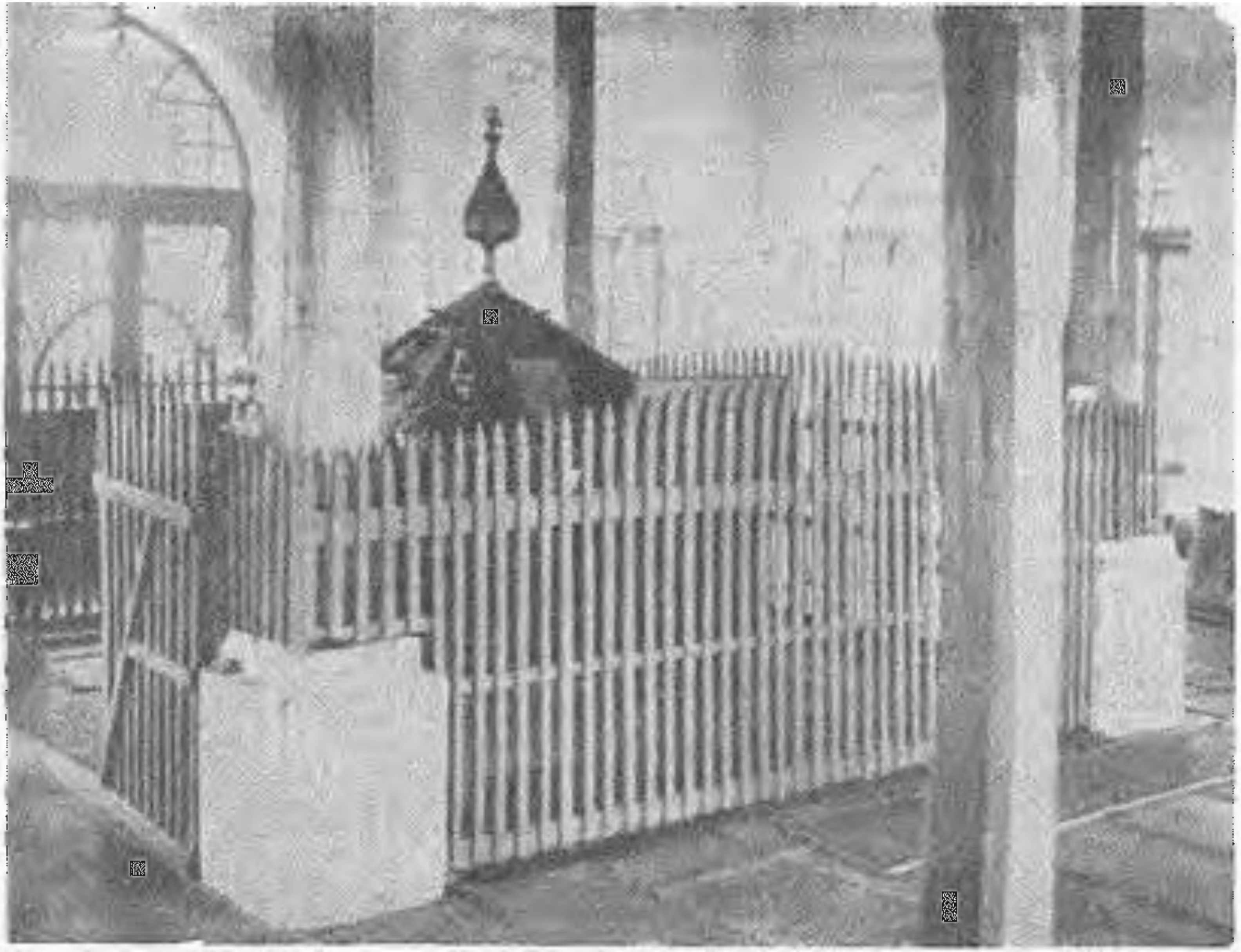

عکس شمارهٔ ۴۲ ـ صندوق وضریح مرقد پیر شرفشاه درحاشیهٔ جنگل هفت دغنان .

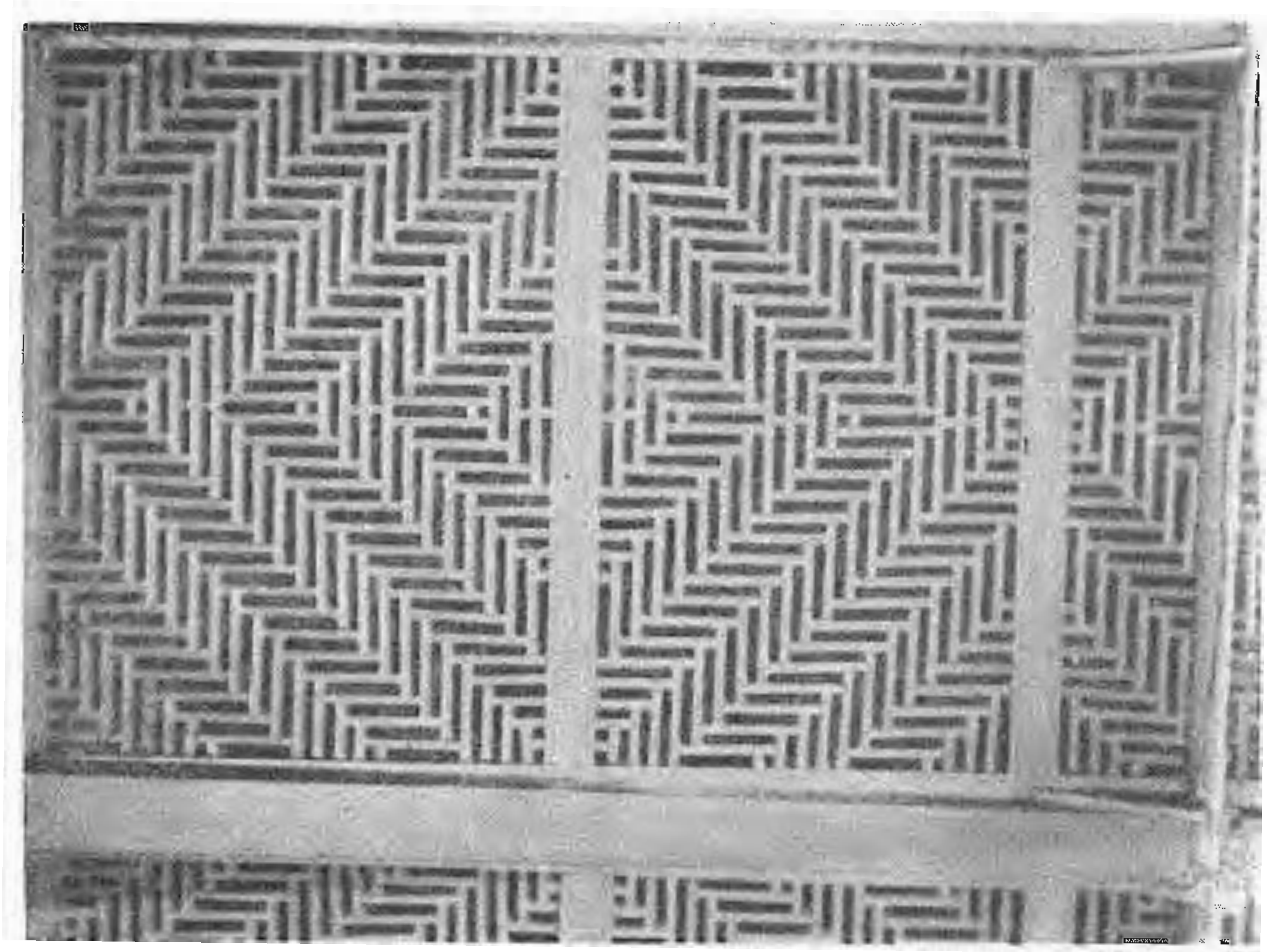

عکس شمارهٔ ۴۳ ـ پنجره‌های مشبك غرفه‌های بالائین صحن پیرشرفشاه بدین‌شکل‌است.

عکس شمارهٔ ٤٤ ـ سنگ سیاهی که جلو در ورودی مزارپیرشرفشاه است .

عکس شمارهٔ ۴۵ ـ بقعهٔ سیده‌بانو، مادر پیر شرفشاه در نزدیکی مزار پیر شرفشاه.

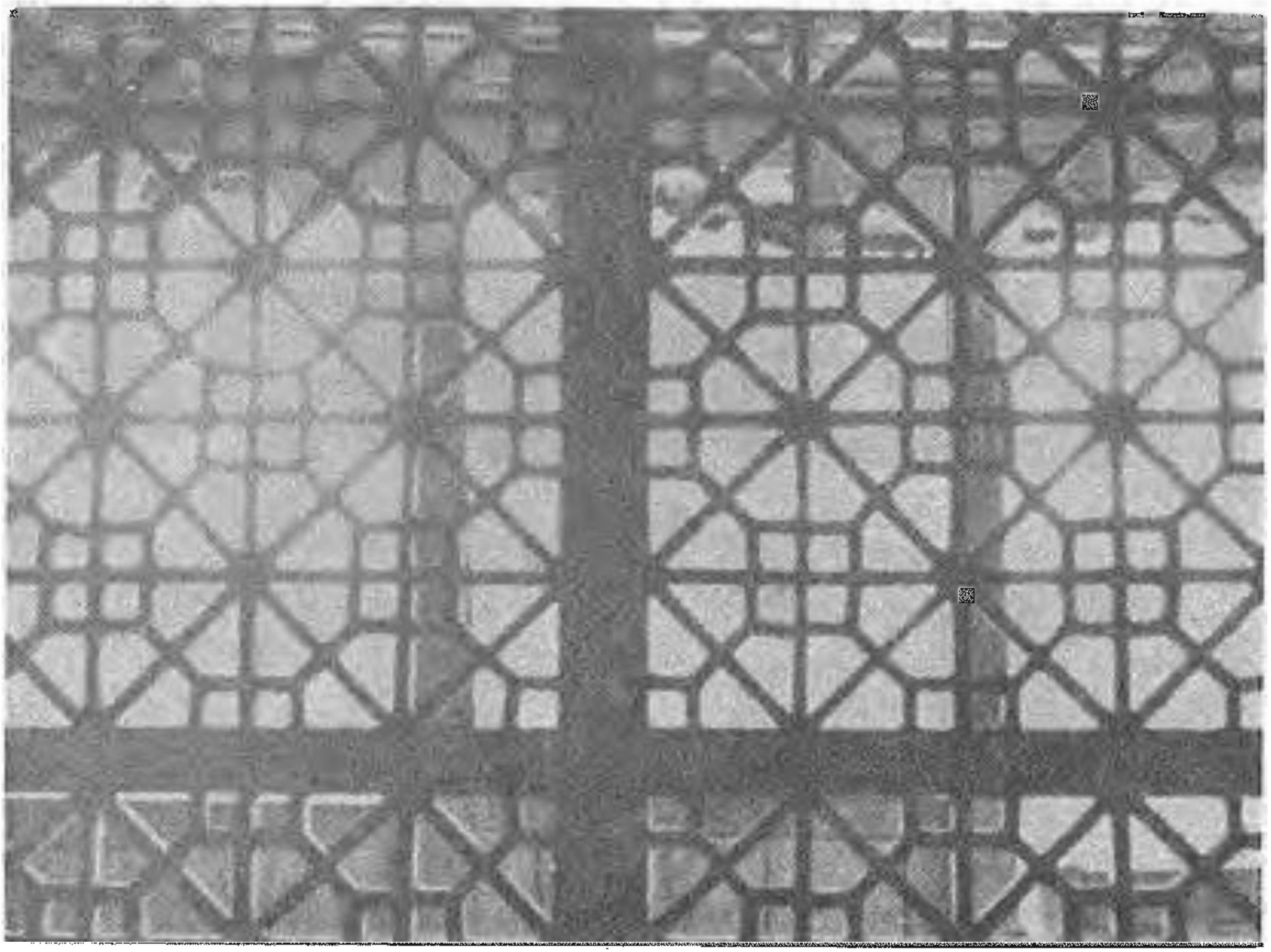

عکس شمارهٔ ٤٦ ـ قسمتی از ضریح چوبین مشبك بقعهٔ سیده بانو نزدیك مزار پیرشرفشاه

عکس شمارهٔ ٤٧ – مزار سلطان غریب‌بنده در رضوان ده تالش دولاب.

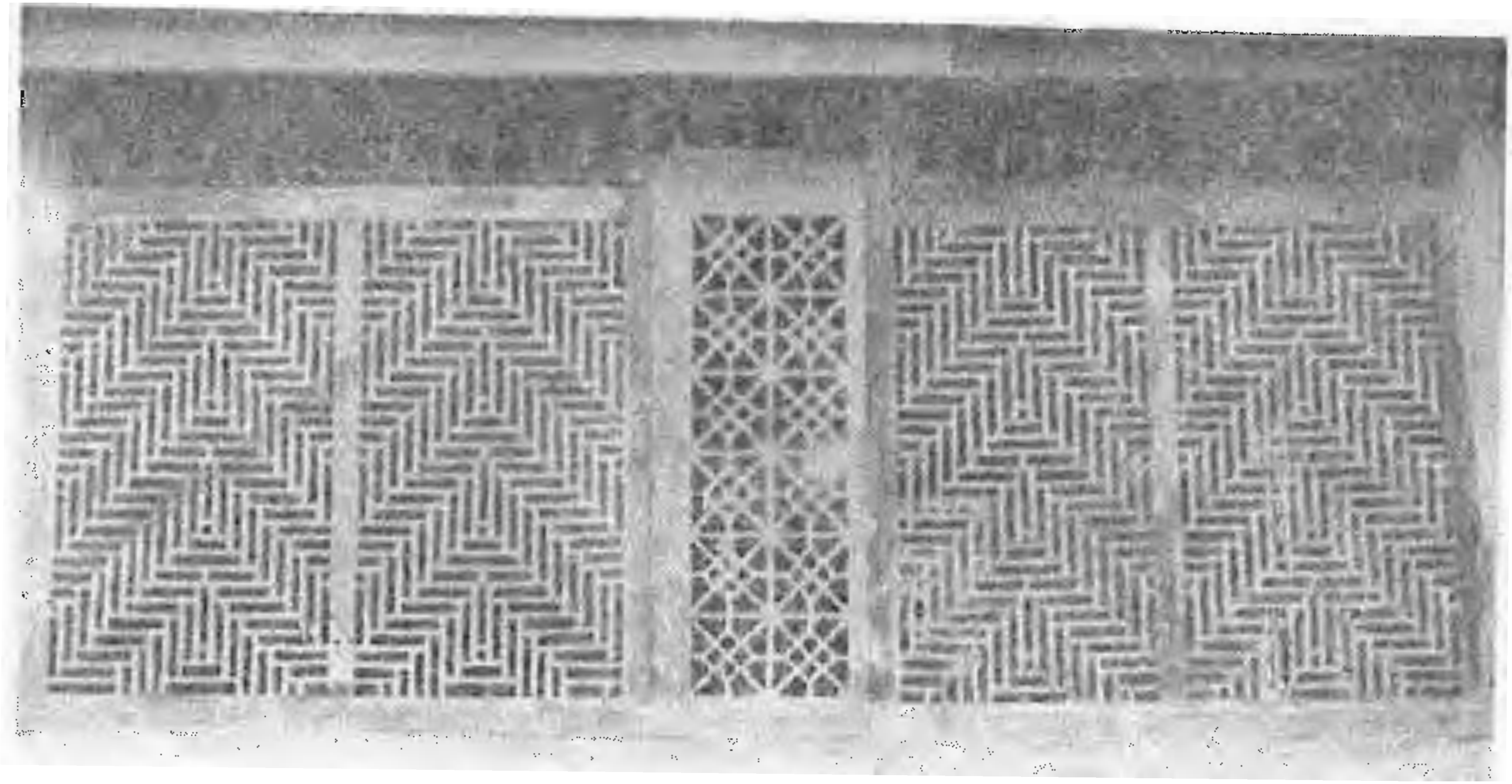

عکس شمارهٔ ۴۸ ـ قسمتی از دیوار چوبین مشبک بقعهٔ سلطان غریب‌بنده در رضوان
ده تالش دولاب

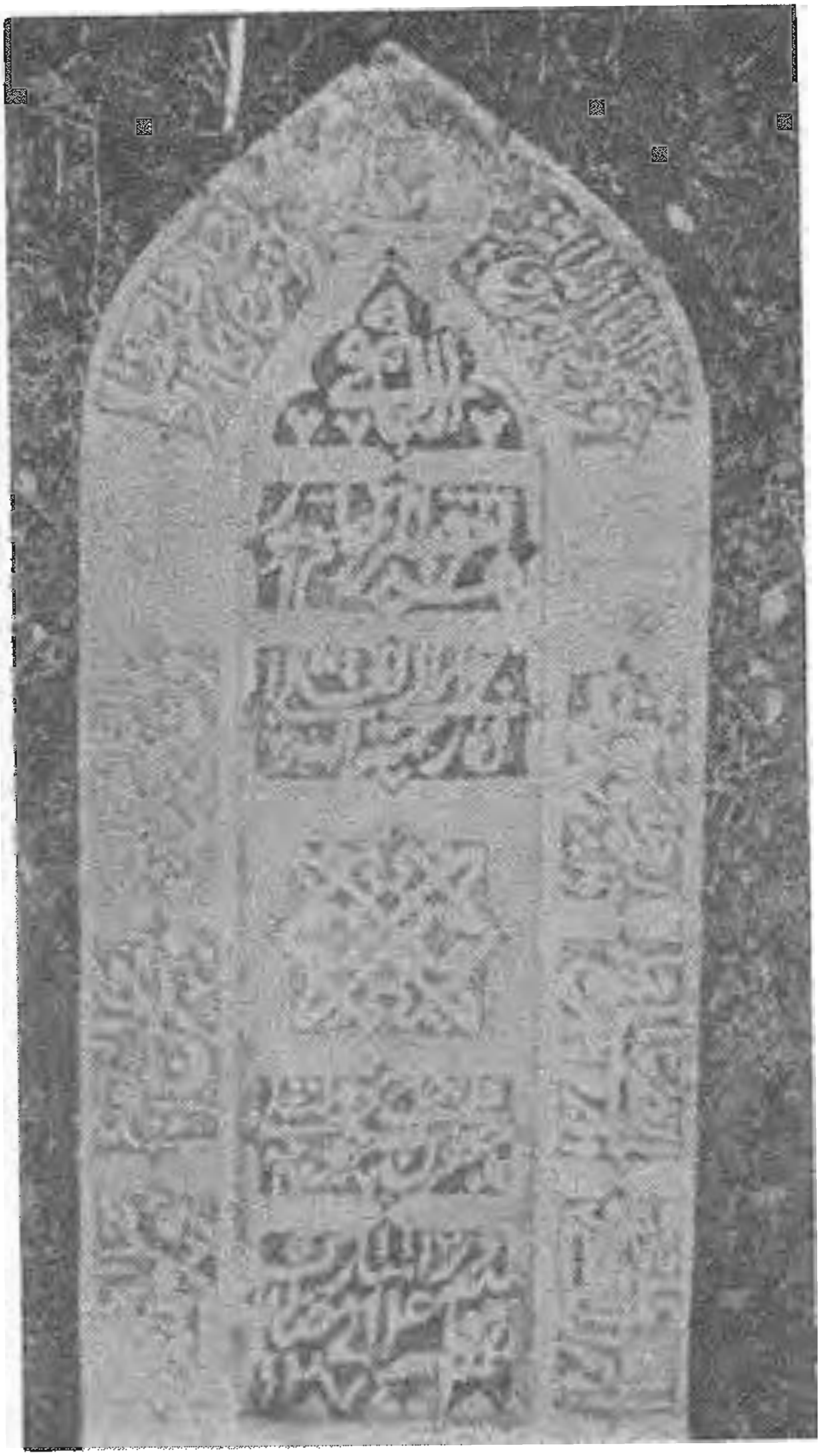

عکس شمارهٔ ۴۹ - یکی از سنگهای قبوری که در قبرستان بقعهٔ سلطان غریب بنده است.

عکس شمارهٔ ۵۰ ـ یکی از سنگهای قبور قبرستان مزار سلطان غریب‌بنده دررضوان ده تالش دولاب .

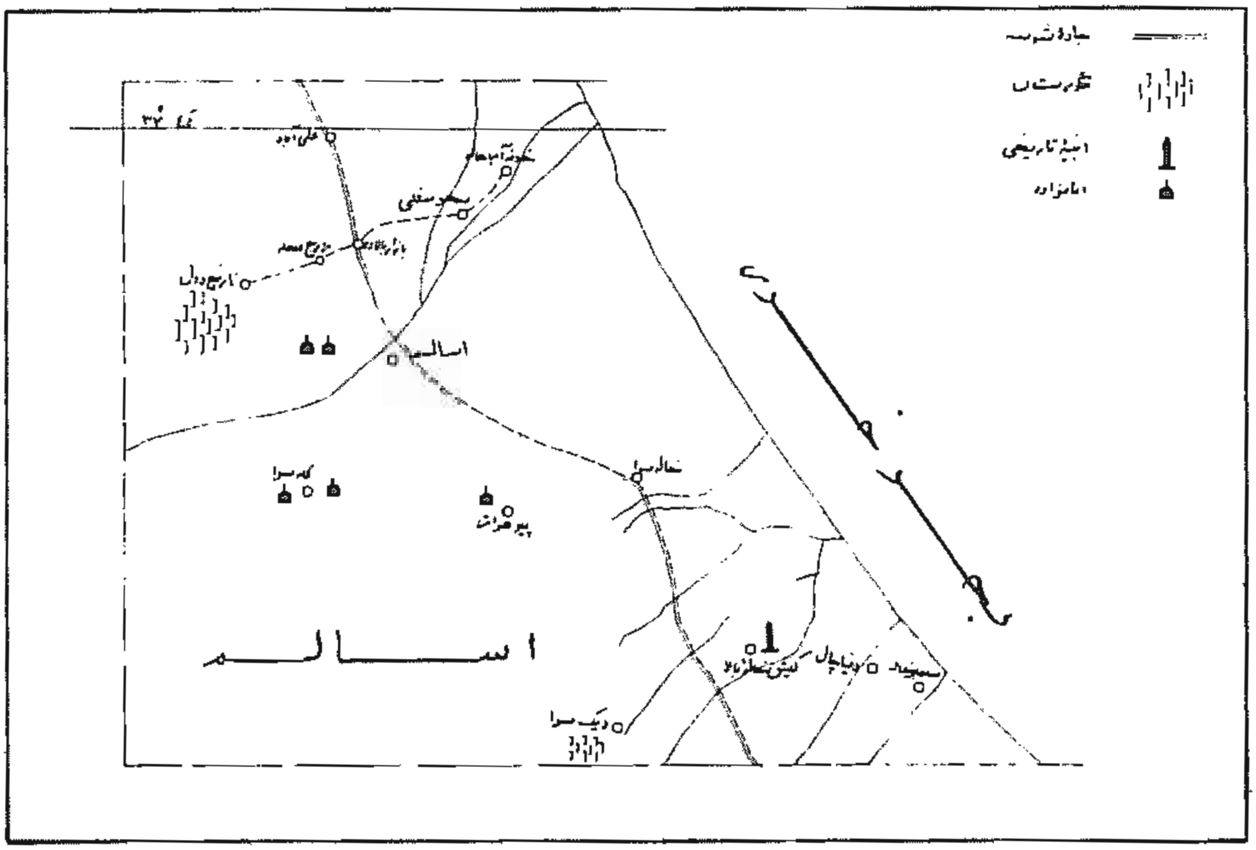

نقشهٔ شمارهٔ چهار مقابل صفحهٔ ۷۴ ـ بناهاو آثار تاریخی بخش اسالم.

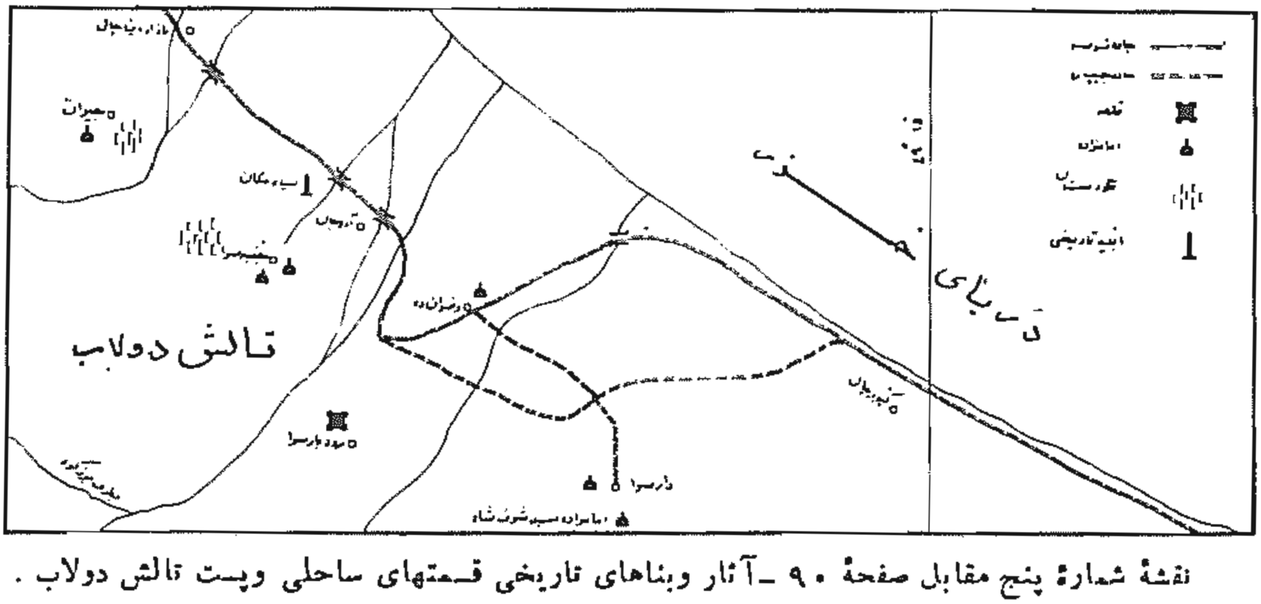

نقشهٔ شمارهٔ پنج مقابل صفحهٔ ۹۰ ـ آثار وبناهای تاریخی قسمتهای ساحلی وپست تالش دولاب .

بخش پنجم

۱ـ جغرافیای تاریخی شاندرمن

بخش شاندرمن ازشمال به‌تالش دولاب ، ازجنوب به ماسال ، ازمشرق به کسکر وازمغرب به خلخال محدود می‌شود . این بخش روزی قسمتی ازخاك کسکر بوده است .

ملگونف (Melgounoff) در سال ۱۲۷۷ هجری (= ۱۸۶۰ میلادی) می‌نویسد که ساکنان شاندرمن فقیرند ودهکده های آن اززمان هدایت خان روبه خرابی‌است .

بیست سال پس ازاین تاریخ زنوویف (Zenovieff) شمارهٔ دهکده های این بخش راموازی شانزده پاره می‌داند که چهارپارهٔ آن خراب‌است وساکنان دهکده های آبادنیزمردمانی‌فقیرند . جمعیت این‌بخش که درآن تاریخ به‌هزار ودویست‌وپنجاه تن می‌رسید ، درزمان رابینو (۱۳۳۱ هجری) بالغ برسه‌هزارتن بوده‌است . معاش ایشان‌از زراعت وگله داری وزنبورداری است وچون بیشتر ایشان‌گله دارند ، همیشه به دنبال چراگاه در دامنه های کوه بالا و پائین می روند .

دهکده های بخش معاف کردنشین‌است(۱) کردانی که یك‌روز اززنجان‌یا خلخال بدین جا آمده‌اند . Haentzsche می گوید که اینان به مذهب داودی پای بندند که همان‌آئین علی‌اللهی‌است . مابقی ساکنان این‌بخش‌شیعی‌مذهبند جزپاره‌ای که اهل سنت وجماعت‌اند . ساکنان این بخش به‌زبان تالشی‌سخن

۱ـ اولم (بفتح لام) معاف فعلاً برجاست وساکنان این محل تالش‌اند .

می گویند . (۱)

از گذشتهٔ شاندرمن اطلاعی در دست نیست و نام این بخش در کتب جغرافیائی وتاریخی به چشم نمی‌خورد . دهکدهٔ بیتم (بکسر تاء) که تاامروز برجای‌است درسال ۱۳۳۱ قمری یعنی زمانی که رابینو کتاب گیلان خودرا می‌نوشت‌حاکم نشین این‌بخش بوده‌است .

دهکدهٔ چله خانه (بکسر چ وتشدیدلام) نیزمحل نجفقلی‌بیك شاندرمن بوده‌است . این‌مرد برپنج بخش تالش‌نشین حکمروائی داشته‌است .

گیلارود حدمیان شاندرمن وتالش دولاب‌است .

ازشاندرمن دوراه به‌خلخال می‌رود : راه دهکدهٔ شال خلخال که‌ازلچور وکوسار و دریا و سرخ سنگان می گذرد . راه کلور (بضم کاف و لام) که از روخانه سرو پائین لچور وامرادول و آویجه پاسر والنزه وسیابیل و گدوك می گذرد .

۴ـ آثار وبناهای تاریخی شاندرمن
بقعهٔ‌امامزاده شفیع بن موسی‌الکاظم علیه‌السلام
در دهکدهٔ قشلاق نشین امامزاده شفیع شاندرمن

بنائی‌است مربع به‌ابعاد ۳/۷۰ متر، چهارطرف‌بنا ، ایوانی به طول ۹ متر وعرض ۲/۷۰ متراست وهرایوان نه‌ستون چهارسوی چوبین دارد.(عکس‌شمارهٔ ۵۱) دیوارهای‌این‌بناچوبین ومشبك‌است ، (عکس‌شمارهٔ۵۲) داخل‌اطاق‌ودروسط آن صندوقی چوبین مشبك به‌طول ۱۸۰ وعرض ۹۵ وارتفاع ۱۲۰ سانتیمتر است . (عکس شماره ۵۳) صحن امامزاده ، دری چوبین به‌ایوان قبلی دارد . این عبارات بر کتیبهٔ بالای دروقسمت بالاوپائین چهارچوب‌آن دیده می‌شود :

بسم‌الله‌الرحمن‌الرحیم السلام علیکم یاامامزادهٔ شفیع‌بن موسی‌الکاظم باعث‌بانی شد علی‌بن رستم‌خان عمل خان سعید ..... سید محمد و احمدبن استاد آقا بابا سارشك ربود[کذا] ۱۰۷۳.

۱ـ گیلان رابینو ص ۱۱۵.

این عبارات بامرکب سیاه برطرف چپ چهارچوب نوشته‌شده‌است :
درآستانهٔ پائین بقعهٔ متبرکه تاریخ ساختمان معجرکاری به‌خط جمل وحساب ابجدی حك شده به‌لفظ بود تا خمسك مثلاب و دتاخ م س ك ١٠٧٣.

سقف صحن بقعه واشان کشی واز روپل کوبی‌است . سقف ایوانها واشان کشی خالی بدون پل کوبی و لمبه کوبی‌است . مراسم علم بندی دراین بقعه روز اول محرم و علم واچینی روزسیزدهم محرم یعنی سوم امام برپا می‌شود .

سنگ قبر کوچکی درقبرستان بقعه‌است . این عبارات برآن خوانده‌شد :
هذا مرقد مرحوم مشهدی یعقوب علی ولد علی ١٣٠٦. نشانها:شانه ومهر.

بقعهٔ پیران بست
در پلنگ سرای شاندرمن

این بقعه ، اطاقی مربع شکل است که سه طرف آن ایوان دارد . عرض ایوانها ٨٠ سانتیمتراست . وسط اطاق صندوقی چوبین ساده است . سقف بنا و ایوانها واشان کشی وسراسر بام آنها لت پوش‌است . چنداصله درخت آزاد کهن که یکی‌از آنها پوسیده وبرزمین افتاده‌بود ، اطراف بقعه دیده شد .

بقعهٔ آقا سید ابراهیم بن موسی بن جعفر علیه‌السلام
در پاشکم شاندرمن

بنای قدیمی این بقعه راخراب کرده وبه جای آن بنای جدیدی برپا کرده بودند . بنای جدید مستطیل شکل‌است ویك زاویهٔ آن که نزدیك به‌مرقد است تدویردارد . صندوقی چوبین ساده به‌طول ١٦٩ وعرض ١٠٨ و ارتفاع ١١٠ سانتیمتر دریکی‌از زوایا قرارداشت . سقف بنا لمبه کوبی وبام آن حلب سراست . مسجدی متصل به‌بقعه‌است . دوسنگ فسیل حلزونی که می گفتند از محل قبربیرون آورده‌اند ، ازخارج بردیوار مسجد نصب کرده بودند و اظهار می کردند اینها خط شجری است . مراسم علم بندی‌اول محرم وعلم واچینی هفدهم محرم و گاهی بیست وهشتم صفر دراین بقعه برپامی‌شود .

بقعهٔ ملا محمد
در وزمتر (۱) شاندرمن

بنای اصلی بقعه از خارج به طول ۳/۷۰ و عرض ۳/۵۰ متر است. صندوقی چوبین در وسط بناست. سه طرف بقعه ایوان دارد. عرض ایوان جنوبی ۱۷۰ و ایوانهای شرقی و غربی ۹۰ سانتیمتر است. سقف هر ایوان بر پنج ستون چهار- سو متکی است. (عکس شمارهٔ ٥٤٤)

جلو ایوانها دستك تکائل دارد. سقف بقعه و اشان کشی و از روپل کوبی است. سقف ایوانها فقط واشان کشی دارد. بام سراسر بنا لت پوش است. دو درخت آزاد کهنسال در پشت بناست. محیط دایرهٔ درخت غربی ٤٥٠ سانتیمتر و محیط دایره درخت شرقی ٥٧٠ سانتیمتر است.

باقیماندهٔ آثار و بناهای تاریخی بخش شاندرمن
که پاره‌ای از آنها ممکن است بسیار قدیمی باشند

۱- بقعهٔ درویش شاهمیر نزدیك دهکدهٔ چال سرای.
۲- بقعهٔ اولم (۲).
۳- مسجد قدیمی چال سرا.
٤- سیدرضا مسجد در دیله جان (= دلیجان).
٥- مسجد قدیمی آجری و بنای قدیمی جا کم نشین در بیتم. (۳)
٦- آقاسید عبدالله بن موسی بن جعفر در ملك جهان.
۷- میرزا علی آقا مسجد در سیادله. (٤)
۸- بقعهٔ آقا سید محمد و مسجد آن در بایه زاد شیخ نشین.
۹- بقعهٔ میردن (٥) قبرخانه و مسجد آن در ملك بکور (٦) شیخ نشین.
۱۰- بقعهٔ شاه نجف و مسجد شیخ نشین لب جاده نزدیك پل.

۱- بفتح واو و میم و تاء. ۲- بفتح لام. ۳- بکسر تاء. ٤- بفتح دال.
٥- بضم دال. ٦- بکسر میم و کاف.

۱۱ـ مسجد شیخ نشین دردهکدهٔ شیخ نشین .

۱۲ـ سید مدینه یابجارسری امامزاده درشیخ نشین .

۱۳ـ بقعهٔ جیرسرا بـا مسجدآن درسلی‌چر.(۱)

۱٤ـ چلّه خانه درجنگلی نزدیك بیتم. (۲)

۱۵ـ بقعهٔ رشکوم بالای سیابناور. (۳)

۱٦ـ قلعهٔ سیابناور.

۱۷ـ قلعهٔ کله پیرسر(٤).

۱۸ـ قلعه دیه گا (= دید گاه) .

۱۹ـ بقعهٔ بارگاه برم (۵) دربیلاق شاندرمن .

۲۰ـ قله پشت نزدیك بارگاه برم .

۲۱ـ گنگ آبی که ازکوه سویله سر(٦) به خشك دریامی‌آید .

۲۲ـ بقعهٔ میان راه شاندرمن به کفوت .

۲۳ـ امامزاده پیلیم (Pileym) معروف به شاه معلم برسامان میان شاندرمن و خلخال .

۱ـ بکسرسین وچ . ۲ـ بکسر راء . ۳ـ بفتح باء و واو . ٤ ـ بضم کاف وفتح لام . و راء و سین . ۵ـ بکسر باء وفتح راء . ٦ـ بفتح لام و سین .

عکس شمارهٔ ۵۱- بنای امامزاده شفیع بن موسی الکاظم علیه السلام در دهکدهٔ قشلاق نشین امامزاده شفیع شاندرمن.

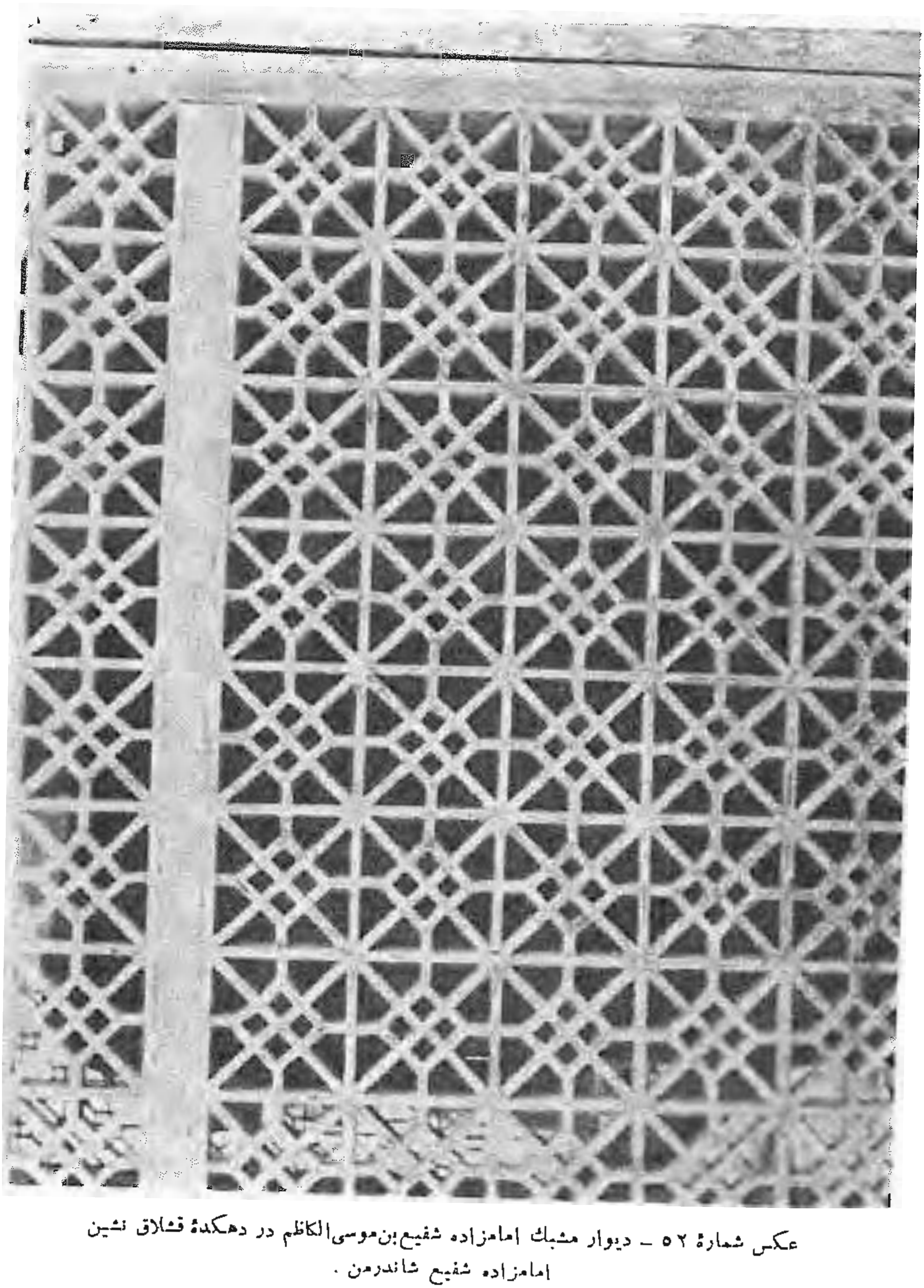

عکس شمارهٔ ۵۲ ـ دیوار مشبك امامزاده شفیع بن موسی الکاظم در دهکدهٔ قشلاق نشین امامزاده شفیع شاندرمن .

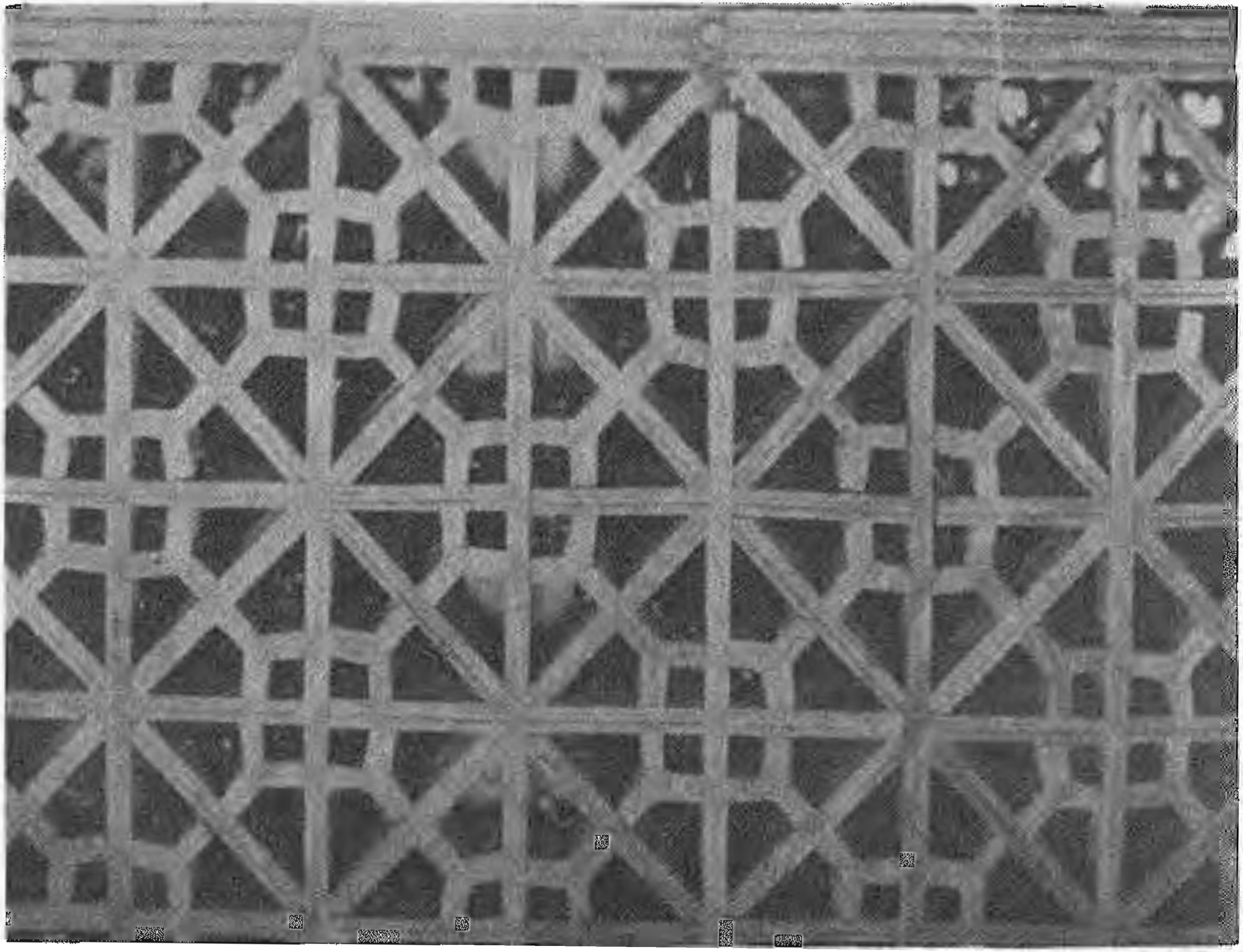

عکس شمارهٔ ۵۳ ـ ضریح امامزاده شفیع بن امام موسی الکاظم علیه السلام در دهکدهٔ قشلاق نشین امامزاده شفیع شاندرمن

عکس شمارهٔ ٥٤ ـ بقعهٔ ملامحمد دروزمتر شاندرمن .

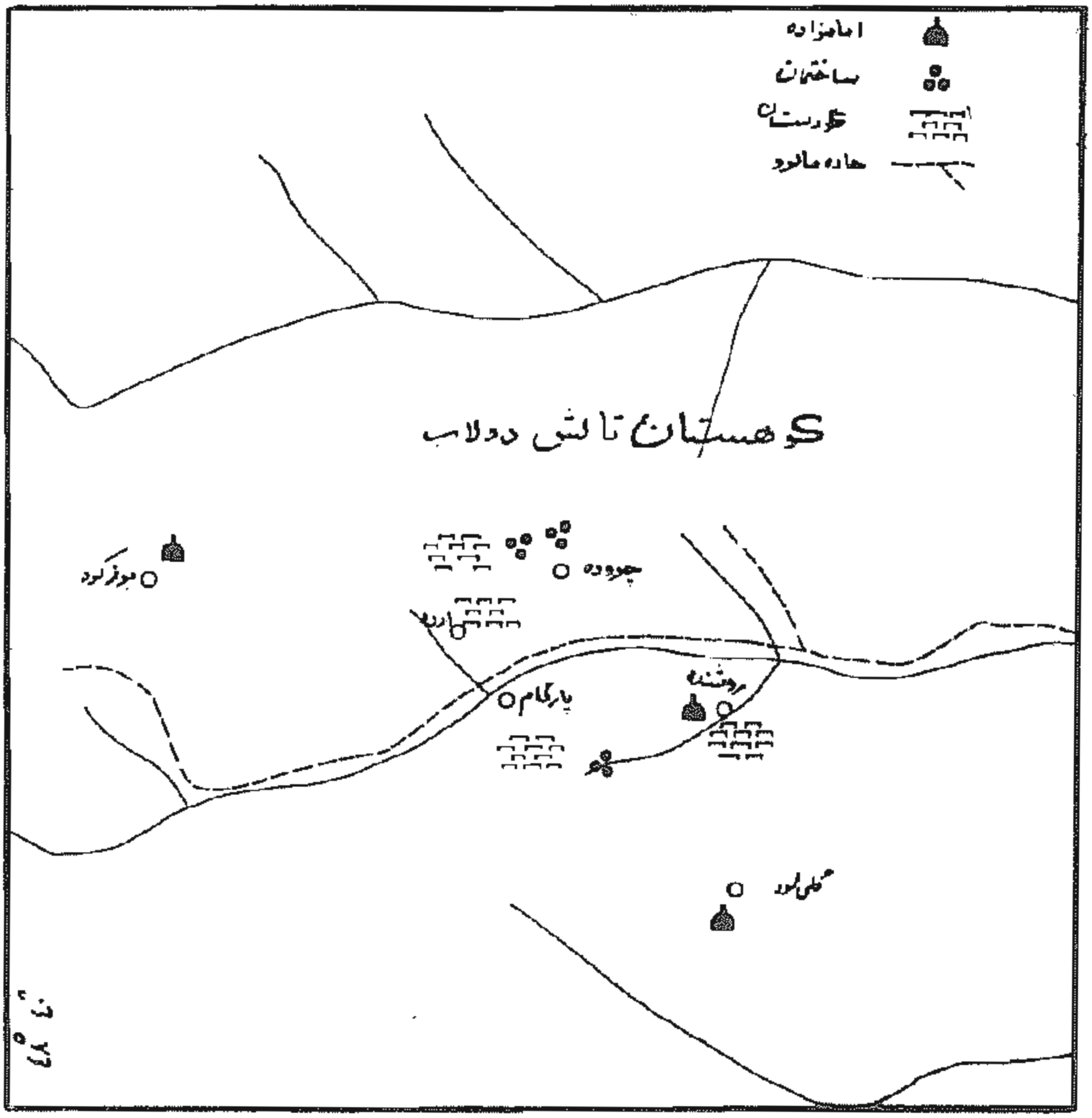

نقشهٔ شمارهٔ شش ـ آثار وبناهای تاریخی کوهستان تالش دولاب.

بخش ششم

۱ - جغرافیای تاریخی ماسال

بخش‌ماسال درجنوب شرقی تالش وشمال غربی گیـلان است. این بخش کوهستانی ، در مغرب و جنوب غربی خلخال قرار گرفته است . حد شرقی و جنوب شرقی آن فومن وحد شمالی آن گسکر وشاندرمن است. حد اکثردرازای آن ازشرق به‌غرب سی‌وهشت کیلومتر وپهنای آن ازشمال به‌جنوب ده تا دوازه کیلو متر است .

درخانه ـ درجنوب شرقی بازار ماسال در فاصله‌ای بیشتر از یك کیلو- متر در خانه قرار داشته است . این بنا از زمان رابینو (۱۳۳۱ قمری) محل اقامت خان بوده و بر حد میان لـوجه سرا و وردون قـرار داشته است . یازده خانوار از نوکران خان در اینجا اقامت داشته‌اند . محل زندگی جواد خان که بنائی است دوطبقه با دیوارهای آجری وبامی لت پوش‌و حمامهای‌خراب آن تازمان رابینو باقی‌بوده است. (۱)

بازار ماسال که روز های شنبه برپا می‌شود ، به شنبه بازارنیز معروف است . رابینوپس‌از وصف‌دکانهای گالی‌پوشی آن، این‌بازار را یکی از بازارهای اولیه گیلان می‌داند. (۲)

اهالی ماسال تالش‌اند. زبانشان تالشی است وبه‌زبان ترکی وفارسی نیز سخن می‌گویند . اهالی‌این بخش شیعی مذهبند .

---

(۱) این بنا که شامل بیست‌وهشت اطاق بوده است، به‌دست ورثهٔ جوادخان آتش گرفت وسپس به‌قسطنطین‌ارمنی فروختند وبعداً اراضی آن‌راپدر اتامقلی خان ماسالی خریده است.

(۲) امروز اطراف این بازارآباد شده است وبناهای خوب ساخته‌اند .

رود مهم این بخش ، رود ماسال است که از دره‌ای طولانی سرازیر می‌شود .رشته کوههای شاه معلم‌درجنوب‌و کوههای پریسبند در مغرب این‌دره است . سرچشمهٔ رود ماسال از سفیدآب در رشته کوههای‌پریسبند است. این رودخانه پس ازرسیدن به‌ابتدای کوههای «اوری» به‌طرف‌شمال‌شرقی‌می‌چرخد و به‌زمین هموار ساحلی وارد می‌شود وسپس‌به‌طرف مشرق متمایل‌می‌شود. آب آن در بهار به‌مـــــــرداب‌انـــــزلـــــی می‌ریزد ودر فصول‌دیگرصرف‌آبیاری می‌شود . دراستفاده از آب این‌رودخانه ، میان اهالی ماسال و کسکر همیشه گفتگوست . راه‌شنبه بازار ماسال به‌ییلاق از کنارهمین‌رودخانه است.

این راه از کنار شالما و سلنگه‌وا (= سلیم‌آباد) می‌گذردو به‌سرچشمهٔ ماسوله‌خانی می‌رسد . از دهکدهٔ شالما تا سر گـردنـه ، بیست و دو کیلومتر سربالائی است و از سرگردنه به‌طرف دهکده‌کیلوان و دیزدر خلخال شانزده کیلومترسرازیری‌است. فریزردرسال۱۲۳۸قمری(= ۱۸۸۲میلادی)همین‌راه را طی‌کرد و پس از دستگیری ، دوبـاره او را ازهمین‌راه‌برگرداندند ، اهانتی که بدو در این راه شده است ، خاطرات تلخی برای اوبه‌بارآورده ویکی دوصفحه ازکتاب خودرا بایادداشت کردن این خاطرات‌سیاه کرده است . (۱)

دکتر فریم‌آب و هوای‌ییلاق ماسال را می‌ستاید و می‌نویسد که‌بر سایر ییلاقها برتری دارد .

۳ــ آثار وبناهای تاریخی بخش ماسال

بقعهٔ

آقاسید رضاعلی وآقـا سیدمهرعلی پسران امام موسی‌الکاظم علیه‌السلام درشالما (۲) ماسال

دیوار اصلی‌بقعه چوبین ومشبک‌وظریف است . طول‌وعرض آن ۳/۹۰متر

(۱) فریزر ص ۲۵۵ – ۲۵۷ .

(۲) شالماده از دهستان ماسال شاندرمن شهرستان طوالش پنج کیلومتری جنوب غربی بازار ماسال سر راه عمومی ماسال بخلخال (فرهنگ جغرافیائی).

وارتفاع آن ۲/۱۰ متر است. (عکس شماره ۵۵) در کنج ایون شمالی دری است که از آن مـی‌تـوان وارد بنای اصلی بقعه شد. صندوقـی چوبین در وسط صحن است که طول آن ۱۹۰ و عرض آن ۱۷۰ وارتفاع آن ۱۳۰ سانتیمتر است. (عکس شماره ۵۶) طاق این صندوق گهواره‌ای است. سقف از داخل منشور مربع القاعده و روی واشانهای آن پل کوبی با درز پوش زده است. چهار جهت اصلی بنا، ایوان دارد. طول ایوانها ۶/۷۰ متر و عرض آنها ۱/۳۰ متر، غیر از ایوان شمالی که عرض آن ۱/۳۵ متر است. جلو ایوانها دستك تکائل است. ستونها چهارسو و دارای سرستون ظریف است و هرطرف بنا شش ستون دارد. سرنال و بن نال چهار-سوست. لبهٔ بنای سابق یك پشته بوده است، پس از حلب سرشدن دو پشته شده است. (عکس شمارهٔ ۵۷) درمحوطهٔ اطراف این بقعه پنج اصله درخت آزاد قدیمی است و به کهن‌ترین آنها دخیل زیاد بسته‌اند. سیزده بیت شعر با خط نستعلیق بر تخته‌ای نوشته و به دیوار مشبك بقعه آویخته‌اند. بیت اول این قصیده چنین است:

هست این دوشاهزاده زاولاد مصطفی   ابـن امام هفتم وساکن به شالما

بقعهٔ

سید صفی‌الدین بن سیداسماعیل بن شیخ صفی‌الدین اردبیلی (۱)
در میر محلهٔ (۲) ماسال

بنای اصلی بقعه اطاقی است به‌طول ۶/۹۰ متر و عرض ۳/۹۰ متر. صندوقی ساده و تخته‌ای به‌طول ۲/۲۵ و عـرض ۰/۹۵ و ارتفاع ۰/۸۵ متر قبر سیدصفی-الدین را پوشانده است. ضلع شمالی بقعه دارای سه درارسی در ایوان و دو پنجرهٔ نورگیر مشبك است. درضلع جنوبی فقط دو پنجره نورگیر مشبك است. طرف غرب، دو پنجرهٔ روپوش‌دار و طرف شرق، در ورودی بقعه است که از ایوان بقعه وارد صحن می‌شود. سراسر سقف لمبه کوبی و بام حلب‌ سر است. (عکس شمارهٔ ۵۸)

---

(۱) با اینکه ظاهراً شیخ صفی‌الدین سید نیست نمی‌دانیم بازماندگان او به چه سبب به مقام سیادت رسیده‌اند. (۲) میرمحله ده از دهستان ماسال بخش ماسال شاندرمن شهرستان طوالش. (فرهنگ جغرافیائی)

جلوایوان را دورتادور ارسی کرده‌اند. بریکی‌ازدرهای ارسی بقعه این‌عبارات نقر شده است :

باقی این‌خانه جناب آقای‌سیدمیرمنصور سلمه‌الله‌تعالی‌درعهددولت ابد مدت جلوس مظفرالدین‌شاه اتمام پذیرفت . عمل‌استاد رمضان گیلوانی (۱) کاتب مهدیقلی پیچی‌ئیل۱۳۱٤

بقعه‌ای
درچسلی ماسال

صندوقی‌چوبین و ساده در وسط و اطراف آن ضریحی مشبك است که قسمتهای پائین آن تخته‌ایست وچهارطرف آن ایوان دارد ، دوطرف آن ایوان کتابی و دوطرف دیگر پهن‌تر است ، سقف بنای‌اصلی‌و ایوانها لمبه کوبی وبام هردوحلب سراست .

بقعه ومسجد سنگ‌بست‌ماسال

بنای بقعه بسیار ساده باصندوقی‌چوبین و ساده بربالای پایه‌ای سیمانی است ومسجدی تازه ساز روبروی‌آن بدون هیچگونه‌هنر و آرایش ساخته‌اند. بام هردو بناحلب‌سراست. درمحوطهٔ اطراف بقعه ومسجد قبرستانی‌قدیمی‌بدون سنگ قبر است .

قلعه کول
نزدیك به‌کیش خانی ماسال

ارتفاع تپه‌ای که قلعه بر آن‌بناشده‌است‌درحدود‌دو‌بیست‌متر‌ازسطح‌شالی‌زارهای‌اطراف‌بلندتر‌است . خرابه‌های‌قلعه زیرریشه‌های درختان‌وعلف‌و کرف پنهان است . پاره‌آجرهای فراوانی بربالای این‌تپه دیده‌شد. چون‌آجر درستی پیدا نشد ، ابعاد آنها معلوم نشد . ضخامت‌آجرها ازسه تاچهارسانتیمتر بود .

---

(۱) گیلوان ازدیهای خلخال است .

قلعهٔ تاس کوه

درو عده گاه ماسال

قلعه‌ای قدیمی بریکی از ارتفاعات این محل ساخته بوده اندفعلاً هیچگونه آثاری دیده نشد.

محلهای تاریخی وقبرستانهای قدیمی

بخش ماسال

احتمال می‌رود در محلهای زیر روزی پس از حفاری آثاری تاریخی و قدیمی به‌دست آید.

۱ ـ شهرگاه ، خرابه‌های شهری قدیمی است درشمال غربی ماسوله خانی.

۲ ـ بقعهٔ گرده کوه نرسیده به ییلاق تنیان (۱) برمرزوحدود ماسال و تنیان.

۳ ـ بقعهٔ کواله پشته (۲) و کورستان اطراف آن.(عکس شمارهٔ ۵۹)

٤ ـ بقعهٔ رشیره پشت (۳) درییلاق رشیره پشت ماسال، میان دو محل رشیره‌ـ پشت و کوراکاچال است .

۵ ـ بقعهٔ خندیله پشت (٤) درییلاق خندیله‌پشت ماسال . این بقعه میان چندمحل ییلاقی است : ۱ ـ خندیله‌پشت . ۲ ـ نواشر (۵) . ۳ ـ لیه (٦) . ٤ ـ شمبرا (۷) . ۵ ـ خری دول .

٦ ـ بقعهٔ شاه معلم وخواهرش در مرز وسامان ییلاق ماسال و ماجلان شاهرود خلخال است.

۷ ـ کورستان خون .

۸ ـ کورستان ویزه دَله‌رووار.(۸)

۹ ـ کورستان ریشاب و اسپه‌ریسه ـ کورها سمت قبلی نیست . شمشیرو پیکان ولوازم زندگی از آنها بیرون می‌آید .

---

(۱) بفتح تاء. (۲) بضم کاف وفتح لام . (۳) بفتح راء (٤) بفتح خاء (۵) بفتح نون وشین . (٦) بکسر لام وفتح یاء (۷) بفتح شین . (۸) بفتح زاء ودال ولام

۱۰ ـ سردوراهی دوروباران که جاده‌می‌ساختند گورستانی‌قدیمی‌پیداشد.

۱۱ ـ گورستان‌گوراکاچال ییلاق ماسال قدیمی واسلامی است.

۱۲ ـ گورستان‌بقعهٔ رشیروپشت .

۱۳ ـ گورستان سلنگه‌وا (= سلیم‌آباد) گورها سمت قبلی نیست .

۱۴ ـ گورستان‌شهرگاه . پاره‌ای از گورها سمت‌قبلی دارند .

۱۵ ـ گورستان میله‌سرا ، گورستانی‌قدیمی است .

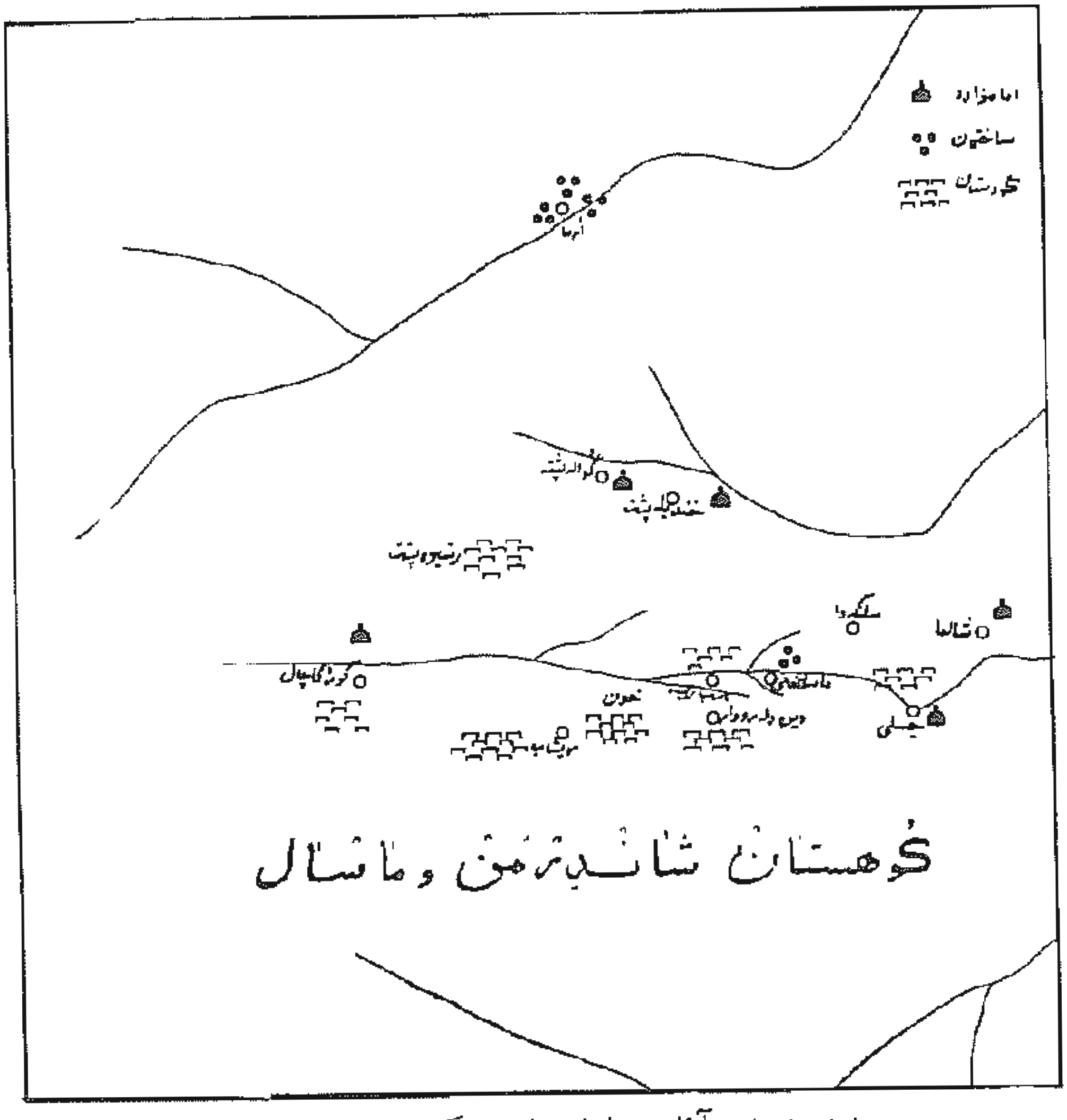

نقشه شمارهٔ هفت ـ آثار وبناهای تاریخی کوهستان شاندرمن و ماسال .

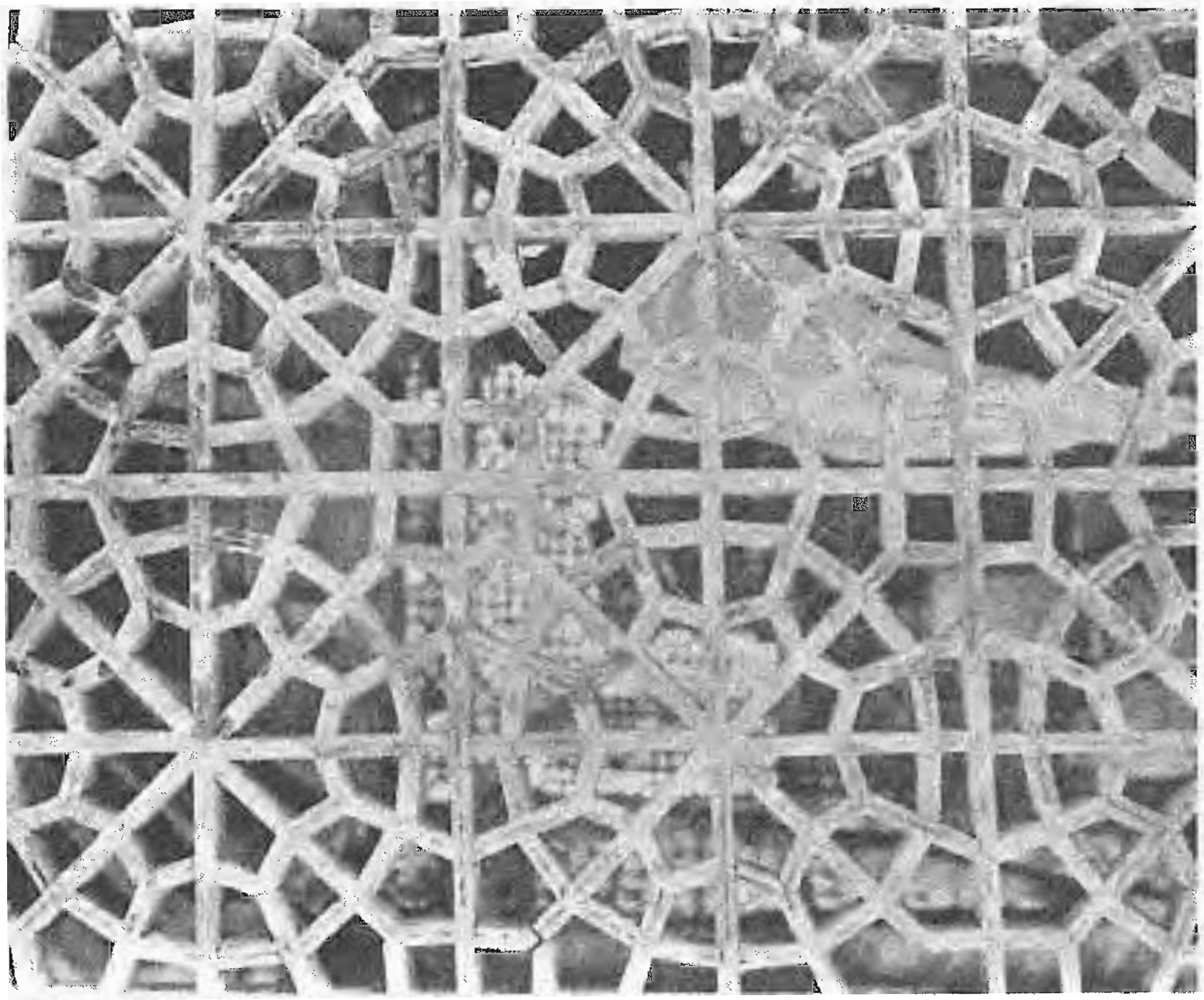

عکس شمارهٔ ۵۵ ـ قسمتی از دیوار مشبک بقعهٔ آقارضاعلی و آقاسید مهرعلی ابنان امام‌موسی‌الکاظم علیه‌السلام در شالمای ماسال .

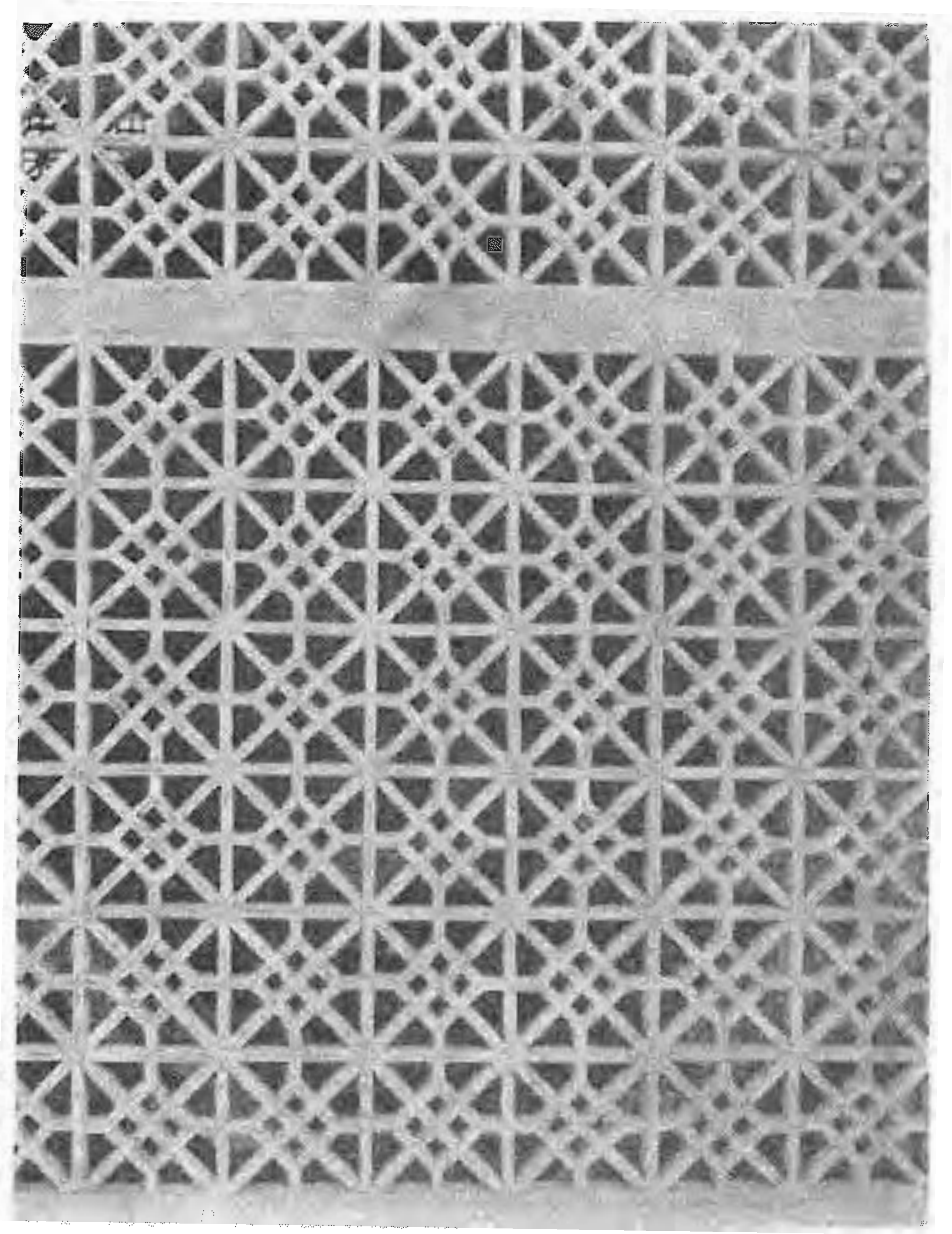

عکس شمارهٔ ٥٦ – ضریح چوبین آقا سیدرضاعلی و آقاسیدمهرعلی ابنان امام موسی الکاظم علیه السلام در شالمای ماسال.

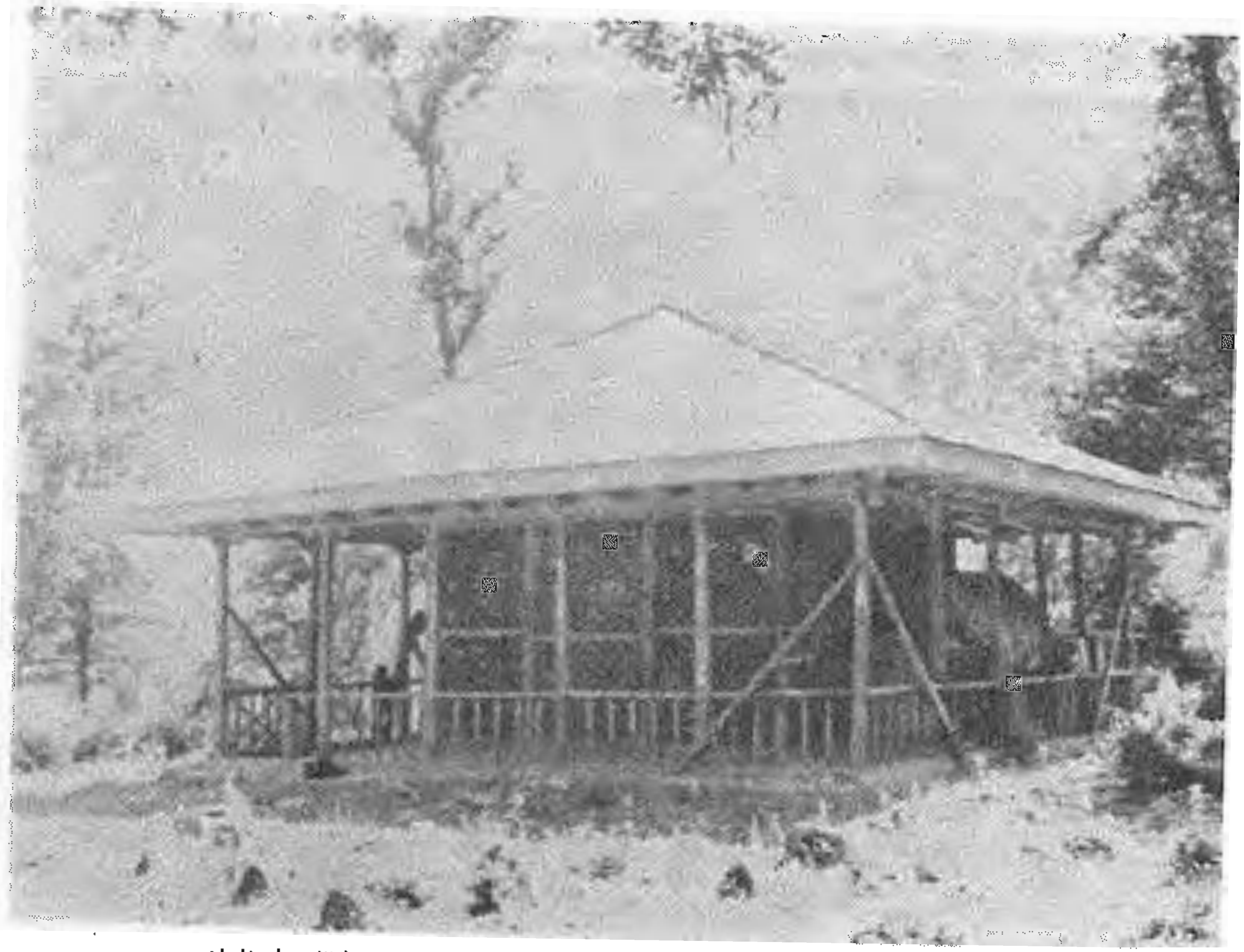

عکس شمارهٔ ۵۷ - بقعهٔ آقاسیدرضاعلی و آقاسیدمهرعلی ابنان موسی الکاظم علیه السلام
در شالمای ماسال.

عکس شمارهٔ ۵۸ – امامزاده سیدصفی‌الدین سیداسمعیل بن سیدعباس بن شیخ صفی‌الدین اردبیلی در میرمحلهٔ ماسال .

عکس شمارهٔ ۵۹ ـ بقعه‌ای در کواله پشته ییلاق ماسال .

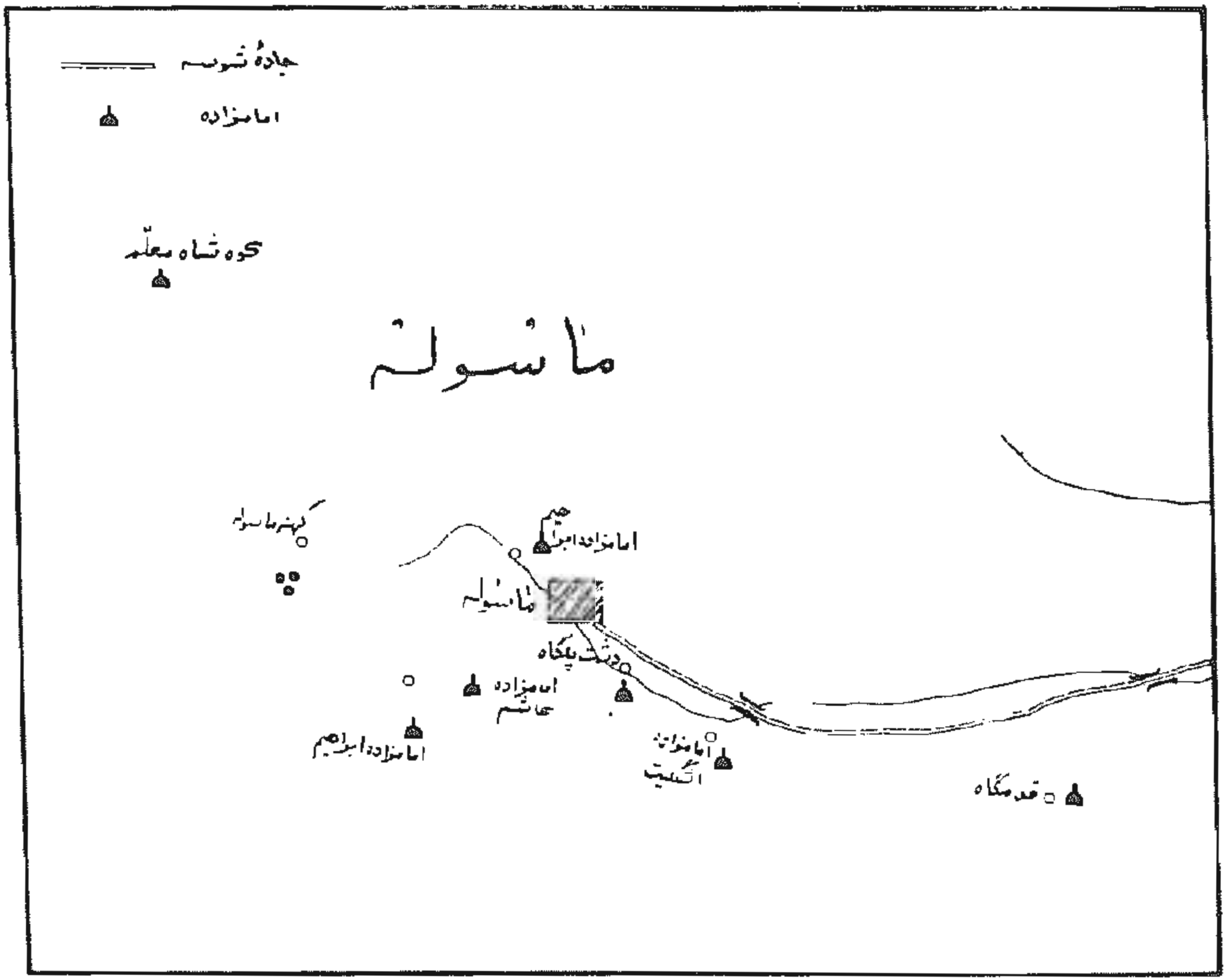

نقشه شمارهٔ هشت ـ آثار و بناهای تاریخی بخش ماسوله.

بخش هفتم

۱ ـ جغرافیای تاریخی ماسوله

ماسوله بخشی کوهستانی است که‌درغرب جنوب غـربی فومن است. از طرف‌شمال‌غرب به‌ماسال، ازطرف‌غرب به‌خلخال، ازجنوب بـه‌پشتکوه خمسهٔ زنجان‌وازمشرق به‌فومن محدودمی‌شود. درازای آن ازشمال به‌جـنوب دوازده کیلومتر وپهنای آن ازشرق به‌غرب سی کیلو متر است.

میرظهیرالدین در کتاب خود چهار بار از«موسله» یاد می کند که همین ماسولهٔ امروزی است .(۱)

نامهای قـدیمی این بخش . خورتاب خانـی و بیشة البقر و ماسالار بوده است .

گروهی‌می گویند که درقرن سوم‌هجری وقتی که سیدجلال‌الدین‌اشرف درطارم‌شکست‌خورد، عون‌بن‌محمدبن علی که‌همراه اوبود، زخمی برداشت وبه ماسوله‌آمد وبه‌چوپانی برخورد وبه‌او گفت که جسداورا هرجا یـافت‌به‌خـاک بسپارد. پس‌از به‌خاک‌سپردن جسد او، چوپانان یکی‌پس از دیگری خانهٔ خود را درجوار قبر او ساختند تا آبادی‌ماسوله به وجود آمد .

درنسخهٔ خطی تاریخ سالوک معلم چنـین آمده است که پس‌از شکست سالوک‌معلم درپای قلعهٔ‌شمیران، دونفر ازشاگردان او که‌دو برادر به‌نام‌عین‌علی وزین‌علی بودند، به ماسوله‌آمدند واهالـی‌را به‌دین‌اسلام مشرّف کردند. افراد جدیدالاسلام گرد این‌دوقبر جمع‌شدند و کم کم‌زیارتگاه عمومی‌شد.

---

(۱) تاریخ گیلان ودیلمستان‌ص۲۴۲ و ۳۰۰ و ۳۱۳ و۳۶۶ .

گروهی دیگر می گویند که درزمان مختار که در تعقیب قاتلان حضرت حسین علیه السلام کوشش می شد، کسانی ازساکنان موصل و کرکوك به کوهستان غربی گیلان افتادند. کسی که اهل موصل بود ماسوله را ساخت و آنکه اهل کرکوك بود کرگان رود را بنا کرد.

بیشتر این گونه اخبار که در گیلان سینه به سینه نقل شده وامروز نیز از زبان ساکنان دیهها وشهرها شنیده می شود، متکی بر «کتاب مستطاب شرح جنگهای امامزاده حضرت سیدجلال الدین اشرف برادرحضرت رضاعلیه السلام وشهادت آن بزرگوار» می باشد. این کتاب بی شك ازساختهها وپرداختههای دوران صفویان است ومطالب آن ازشیخ ابوسعید خوارزمی، شخصیت دروغینی نقل شده است وبا هیچیك از کتب تاریخی سازش ندارد.(۱)

عجیبتر اینکه درزمان حاضردر کتاب شیخ زاهد، ذیل دهستان ماسوله مطالب زیر را می خوانیم:

«دهستان ماسوله بیست وهفت قریه دارد که همگی در کوهستان واقع اند. از ابنیهٔ تاریخی در ماسوله یك بقعه به اسم عون بن علی(۲) است که در داخل آن سنگهای مرمر حجاری شده قرار دارد وتاریخ بنارا به ۱۲۰۰ سال قبل نسبت می دهند وهمچنان درب آن که ۷۰۰ سال ازتاریخ آن گذشته قابل توجه است و نیز مسجدی به نام مسجد صاحب دارد که ۴۰۰ سال از تاریخ آن گذشته است.» (۳)

توقع ما از مأموران ادارهٔ آمار وسرشماری بیش از این نبوده و نیست. ولی جای تعجب است که آقای محمد علی گیلك که خوداهل تتبع و مطالعه هستند، این مطالب بی اساس را نقل کرده اند. نگارنده که در ماسوله بنای هزار ودویست ساله ودرهفتصدساله ومسجدچهار صدساله ندید.

---

(۱) این کتاب برای آخرین بار درچاپخانهٔ اسلامی رشت با حروف سربی چاپ شده است. (۲) در اصل: ابن علی به جای عون بن علی. (۳) شیخ زاهد گیلانی تألیف محمدعلی گیلك ص ۱۱۴. به نقل ازجلد اول کتاب اسامی دهات کشور ص ۱۲۶ سال ۱۳۲۹.

سران وتیره‌های ماسوله:

درزمان هدایت خان ، محمدرضاخان و فتحعلی‌خان ایل‌بیگی بودند . شیرزادبیك پسرمیرزاعلی‌اکبر پسر اسدبیك که ازبازماندگان فتحعلی خان بود، روی‌اصل وراثت جانشینی، بالقب کلانتر، بزرگ ماسوله‌شد. به‌همین جهت‌طایفهٔ ایل‌بیگی سران‌ماسوله‌شدند .

طایفهٔ دیگر ماسوله بازماندگان حاجی یوسف‌تبریزی‌هستند که درزمان کریم‌خان‌زند از تبریز، به ماسوله‌آمده است. اینان تازمان تقسیمات جدید مالیاتی به‌دست مشیرالسلطنه ازپرداخت مالیات معاف بوده‌اند، زیراکه‌ایشان دراستحکامات ماسوله باطایفهٔ زندکه کریم‌خان ایشان‌را بدین‌جا فرستاده بود ، یاری کردند. ماسوله همیشه جزء فومن‌بوده است، بغیر ازچندصباحی که‌در زمان‌فتحعلی‌شاه، زیر نظررئیس‌قورخانه اداره می‌شد، زیرا دراین‌جا گلوله‌های توپ‌برای توپخانهٔ ایران‌می‌ساختند .(۱)

این‌ناحیه فقط یك‌دهکده دارد و آن دهکدهٔ ماسوله است که ارتفاع آن هزاروپنجاه متر ودرسی‌وشش کیلومتری غرب فومن است، سه‌طرف‌آن‌را کوه فراگرفته ودرشیبی تند بنا شده است که گاهی‌بهمن ازاین‌شیب پائین‌می‌آید. (عکس‌شمارهٔ ۶۰) فریزر درسال۱۲۳۸ قمری‌شرحی‌راجع‌به‌محل این دهکده‌و بناهای آن نوشته است.

در تابستان ، گرمای ماسوله غیر قابل تحمل است . در زمان رابینو (۱۳۳۱ قمری) دهکدهٔ ماسوله به‌پنج محله ، به‌این شرح تقسیم می‌شده‌است : ۱ ـ کش سر بالا. ۲ ـ کش‌سر پائین . ۳ـ مسجد بر . ٤ ـ اسد محله . ٥ـ خانه‌بر .

دراین دهکده هفت مسجد به نامهای زیر بوده است : ۱ ـ مسجد جامع . ۲ ـ مسجد صاحب‌الزمان . ۳ ـ مسجد کش‌سر علیا . ٤ ـ مسجد

(۱) گیلان‌رابینو ص۱۸٤ .

کش‌سرسفلی. ۵ ــ مسجدریحان‌بر. ٦ ــ مسجد خانه‌بر. ۷ ــ مسجد اسدمحله. درزمان رابینو دوحمام وسه کاروانسرا داشته است. بازارش چهارصد دکان داشته که شامل نانوائی، عطاری، قصابی، داروخانه، کفاشی، بزازی بوده است. دوآسیاب برای‌نرم کردن پوست انار داشته‌اند وپوست انار سائیده‌را در رنگ کاری به‌کار می‌برده‌اند. (۱)

پلهای‌زیادی برروی ماسوله رودخان بناشده‌اند، ازآنها می‌توان پلهای مهدی‌ور، چوپل، آسن‌پل، خرابه‌رو، را نام‌برد. تمام اینها پلهای چوبینی هستند که جای پلهای‌آجری کـه مدتهاست ازمیان رفته، گرفته‌اند. پلهای آجری‌قدیمی موقوفاتی برای‌مرمت وتعمیر داشته‌اند که فعلاً به‌مصرف‌اصلی نمی‌رسد. پل بنّاعلی و پل‌حاجی محمد حسین کـه برراه صفهٔ صفا یا بنگه صفا ساخته شده است نیز قابل ذکراست. از اینجا دهکدهٔ ماسوله منظره‌ای جالب دارد.

رابینومی‌نویسد که بیشتر ساکنان ماسوله چمـوش دوزند یاآهنگری می‌کنند. اوایل پائیز به‌نواحی‌شفت وفومن گیلان می‌آیند وهفت مـاه سال‌را درآنجا می‌گذرانند.

عده‌ای‌قاطردارند ودرراه گیلان به‌زنجان بار حمل‌می‌کنند. رویهمرفته پانصدتن درعرض‌سال دردهکدهٔ ماسوله‌می‌مانند. میان اینها چندتن‌حاجی است که بارشت وزنجان‌تجارت دارند. اهالی مـاسوله روز دوم محرم‌را مسلماً در دهکدهٔ‌خود هستند. (۲) زنان دردهکده می‌مانند وشال وپارچهٔ‌پشمین برای‌چادر می‌بافند. با داشتن گله‌های‌زیاد، تابستان‌را درزیر این‌چادرها که خودپارچهٔ آن را بافته‌اند، دریبلاق می‌گذرانند.

غیر از تالشها که درکوههای ماسوله ساکنند، تیرهٔ عالیوند Ālivand که بازماندگان مردی به‌نام حاجی حسن هستند و تیرهٔ آستارائی نیز ساکن

---

(۱) گیلان‌رابینو ص ۱۸۵ (۲) گیلان رابینو ص ۱۸٦.

همین دهکده‌اند .

زبان مردم ماسوله تالشی است ولهجهٔ مردم ده نشین با اطرافیان کمی اختلاف دارد. ساکنان این ناحیه شیعی مذهبند.

در زمان رابینو جمعیت کلی این ناحیه هفتصد خانوار بوده است که پانصدخانوار آنها در دهکده ماسوله ودویست‌خانوار گالش وتالش کوه‌نشین بوده‌اند .

کوههای ماسوله‌معدنهای فراوان دارد. معدن آهن آن نزدیك کوره یا کورهٔ آهنگران است که نزدیك ییلاق خلیل دشت قرار گرفته است.

لیدل (Liddel) در سال ۱۳۰۹ قمری (= ۱۸۹۱ میلادی) معدن آهن ماسوله را دیده وشرح مفصلی دربارهٔ معدن ومحل آن و کوره‌ها واندازه‌های آنها نوشته است . (۱)

از اتفاقات مهمی که در ییلاق ماسوله روی داده است، فوت خیرالنسا بیگم، همسر امیره دباج فومنی دختر شاه اسماعیل در سال ۹۳۸ است . جسد اورا از اینجا به‌اردبیل بردند و در گورستان خاندان صفویه به‌خاك سپردند ومالیات دهکدهٔ واقعه‌دشت فومن راکه دردو کیلومتری صومعه سرا ست ، وقف حفاظت گور او کردند . (۲)

۴ ـ آثار و بناهای تاریخی ماسوله
بقعهٔ عون بن محمد حنفیة بن علی علیه السلام
دردهکدهٔ ماسوله جنب مسجد جامع

بنای اصلی از آجر واز داخل وخارج هشت ضلعی وطول هریك از اضلاع داخلی آن ۱۷۰ سانتیمتر است. سقف بقعه‌گنبد شلجمی شکل وبام آن از خارج هرم مثمن القاعده وحلب‌پوش است. درهر ضلع از خارج وداخل طاقنماهای کم‌عمقی

---

(۱) گیلان رابینو ص ۱۸۷ .

(۲) تاریخ گیلان عبدالفتاح ص ۱۰ و گیلان رابینو ص ۱۷۶ .

است. (عکس شمارهٔ ٦١)درضلع‌جنوبی دری نورگیر ودرضلع شرقی درورودی ساده‌ای به‌ارتفاع ۱۸۰ وعرض ۹٦ سانتیمتر است که میان‌رواق وصحـن اصلی بقعه‌قرار دارد. در غربی داخلی قدیمی است‌و کنده‌کاری‌ظریف دارد.این‌در که ارتفاع آن‌۱٤٥ وعـرض‌آن ۷۲ سانتیمتر است ، معروف بـه‌درچله‌خانه است. می‌گویند این در را از کاخ قلندر شاه درگلـونده رود آورده‌انـد . (عکس شمارهٔ ٦۲) .

صندوقی به‌طول ۲۲۰ وعرض ۹۰ وارتفاع ۱۰۲ سانتیمتر درمیان‌بناست . برکمرصندوق کتیبه‌ای به‌عرض ۱۰ سانتیمتر است که با رنگ‌زرد وخط خوش نسخ ، بربدنهٔ شمالی آن آیاتی ازسورهٔ فتح به‌این‌شرح نوشته‌اند:

[انا فتحنا لك فتحاً مبينا ليغفر لـك] الله ما تقدم من ذنبك وما تأ[خر] ويتم نعمته عليك ويهديك صراطاً مستقيما وينصرك الله نصراً عزيزاً هو الذی انزل السكينته فی‌القلوب المؤمنين ليزدادوا ايماناً مع‌ايمانهم‌ولله . (۱)

بربدنهٔ جنوبی آن دنبالهٔ آیات بالا به‌این شرح خوانده می‌شود:

جنود السموات و الارض وكان الله عليماً حكيما ليدخـل المؤمنين و المؤمنات جنات تجری من تحتها الانهار خالدين فيها ويكفر عنهم سيئاتهم و كان‌ذلك عندالله فوزاً عظيما . (۲)

برلبهٔ زیرین‌صندوق نیز دنبالهٔ همین‌آیات تا « ليس‌علی‌الاعمی حرج ولا علی»(۳) نوشته شده بود.

مرقد عون‌بن علی صندوقی قدیمی ، باکنده‌کاری ظـریف داشته است ، فعلاً پاره‌ای از آن‌را دربدنهٔ غربی‌صندوق کنونی‌کار گذاشته‌اند . (عکس شمارهٔ ٦۳) درحاشیهٔ این‌قسمت چوبین صندوق قدیمی این‌آیات خوانده‌می‌شود :

كل‌من عليها فان ويبقی وجه ربك ذوالجلال والاكرام.(٤)

---

(۱) سورة الفتح ٤۸ ، آیات۱و۲و۳ و قسمتی ازچهار . (۲) سورة الفتح ٤۸ ، قسمتی ازآیهٔ چهار وآیهٔ پنج (۳) سورةالفتح٤۸ ، آیات ٥ تا۱۷ .
(٤) سورة الرحمن ٥٥ ، آیات ۲٦ و۲۷ .

شاید در حاشیهٔ صندوق قدیمی قسمتی از سورهٔ الرحمن حك شده بوده است .

ضریحی مشبك چوبین اطراف صندوق است که ظرافت زیادی ندارد . (عکس شمارهٔ ٦٤) در بدنهٔ شرقی این ضریح قسمت بالای آن این عبارات دیده می شود :

خیرات بندهٔ شاه هدایت الله بن محمدبن بویه عمل غلام شاه ولایت استاد تامیرس بك نومی (۱)عفی عنهما تحریرا فی‌شهر ذوالقعده سنة خمس عشر والف .

پس‌از برداشتن ضریح وصندوق ، به سنگی دسترسی پیدا کردم که عموداً دربدنهٔ جنوبی‌صندوق درزمین نصب‌شده بود. این عبارات به‌خط نستعلیق بر آن حك بود :

بسم‌الله الرحمن الرحیم هذا المرقد المنور المطهر المغموم المحترم و عالم‌علم المتکوم بدر النجوم‌السیدالشهداء المظلوم عون‌بن‌محمدبن علی‌علیه السلام الهم زدنا محتشم و ارزقنا شفاعة فی الدنیا و الاخره یا ارحم الراحمین هذا تعمیر کتب میرزا حسن کربلائی میرزا محمد عمل کربلائی نور وزعلی. (۲)

سنگ قبری بردیوار دست راست در ورودی امامزاده است. بر این سنگ مرمر سفید بسمله وهشت بیت شعر فارسی حك شده و مورخ ۱۰۶۰ قمری است .

سنگ قبر مرمر سفید دیگری جلو در ورودی و مورخ ۱۲٦۲ قمری است .

در ورودی بقعه دررواقی بازمی‌شود که دوستون قطور هشت پر چوبین میان‌آن است وحمال‌سقف‌بنای رواق‌براین ستونها متکی‌است. بریکی‌ازستونها

(۱) این کلمات زیاد روشن نیست ونقطه‌های‌آن افتاده است.

(۲) پاره‌ای از کلمات به‌جا به‌کار نرفته است وعبارات گسیخته به‌نظر می‌رسد.

که نزدیک به در وردی بقعه است مطالب وعبارات زیر دیده شد:

دوازده امام ـ اشعاری ازهفت بندمحتشم ـ آیةالکرسی ـ چند بیت شعر فارسی که پاره‌ای از آن خوانده نشد:

. . . . . این بارگاه پیرو سادات اولیاست

ابن محمد بن علی عون ماه‌رو عالم فروز گوهر دریای لافتاست

پاك مصحف . . . محیط چون نخل طوردلکش و پر نورو باصفاست

خدام امامزادهٔ واجب‌التعظیم عون بن محمدبن علی(ع) محمدعلی و محمد شریف ابنان مرحوم ملایوسف سنه ۱۲۲٤ .

در بهترین عصر که شاه فلك جاه فتحعلی [شاه] بمسند اجلال داشت.

تاریخ . . . . . عقل معانی زیبا ستون بعزت و اقبال بین بجا

برستون دیگری که نزدیك به‌در وردی رواق است، آیةالکرسی ودوازده امام خوانده شد.

مشعل برنجی بزرگی با نقشهای ظریف وبسیار پرکار وقف این بقعه شده است (عکس شمارهٔ ٦٥) که این دو بیت بر آن حك شده است:

چراغ اهل دل را روشن از روی تو می‌بینم

همه صاحب دلانرا روی دل سوی تو می‌بینم

توئی خلاق عالم کم مبادا ازسرت موئی

که عالم را طفیل یك سر موی تو می‌بینم

بر بدنهٔ مشعل این عبارات خوانده می‌شود:

وقف حضرت عون بن علی بن ابـی طالـب علیه الصلوات و السلام کرد | شمس الدین محمـدبن عنایت هر کس این را طمع کنـد به لعنت خدا و غلام شاه ولایت | .

☆در ایوان طبقهٔ دوم مسجد متصل به‌بقعه، نزدیك کاشیهای شیروخورشیددار دوران قاجاری سنگ قبـری بر دیوار نصب است کـه پس از ذکر نـام دوازده

امام، کلمات زیررا می‌توان بر آن خواند:

تاریخ وفات مرحوم محمد بدیع بن محمد اسماعیل اوت ئیل سنهٔ ۱۰۵۲.

* سنگ قبر دیگری درهمین ایوان است که درحاشیهٔ اطراف آن نامهای دوازده امام ووسط آن، این کلمات خوانده می‌شود:

تاریخ وفات مرحوم مغفور هاشم بیك بن میرم بیك تبریزی فی شهر ذی‌قعدة الحرام سنه ۹۹۷.

* سنگ بزرگ مرمر به‌طول ۱۶۱ وعرض ۶۹ سانتیمتر که بردیوارهمین ایوان است، نسبةً قدیمی به نظر می رسد وفوت آقا هادی بن حاجی عسکر ماسولهٔ را نشان می‌دهد، اما تاریخی ندارد.

سابقاً دررواق بقعهٔ عون بن علی، عده‌ای را به‌خاك سپرده بودند که پس از تعمیر ومرمت بقعه درسالهای اخیر، سنگهای قبور آنان‌را بر بدنهٔ جنوبی بقعه بر دیوار نصب کرده‌اند. اینك شرح این سنگها:

۱ ـ با خط خوش نسخ برسنگی سیاه رنگ، نامهای چهارده معصوم در حاشیه ودرمتن عبارات زیردیده می‌شود:

یا حی کل من علیهافان هذا المرقد المرحومه المبروره المغفوره الصالحه العفیفه حاجی مریم بنت المرحوم المغفورحاجی میرخلیل المتولی فی ثانی عشر شعبان المعظم عام اربع و الف من هجرة النبی علیه و آله السّلم. (عکس شمارهٔ ۶۶)

* سنگ مرمری برهمین بدنه است که پس از هفت بیت شعر این عبارات بر آن خوانده می‌شود:

وفات مرحوم محمد حسن خان ولدمرحوم حاجی معصوم کسمائی فی شهر رجب سنه ۱۱۹۵.

* سنگ سیاه رنگ دیگری بردیوار جنوبی است، عبارت زیر باخط

خوش نسخ بر آن حك شده است:

اللهم صل‌علی‌النبی والوصی والبتول والسبطین والسجاد والباقر والصادق والکاظم والرضا والتقی والزکی‌العسکری الحسن والحجة القائم الخلف‌الصالح محمد المهدی صاحب‌الزمان صلوات‌الله علیهم اجمعین‌تم‌المرقد المنور والمشهد المعطر امامزاده عون‌بن محمدبن امیرالمؤمنین علی‌علیه‌السلم بسعی‌ملك خلیل بن‌خبر بیك فی‌سنه ۹۶۹. (عکس‌شمارهٔ ۶۷)

* سنگ دیگری‌برقسمت پائین‌بدنهٔ غربی امامزاده است که این‌عبارات درحاشیهٔ آن حك شده است :

هذه المرقد النورانیه والتربة الروحانیه المرحومه المبروره المغفوره المسمات بترك خانم[1] بنت‌الاعز برج علی‌تبریزی بتاریخ شهرربیع‌الاول سنه خمس وتسعین وتسعمایه . قسمت میان‌حاشیه‌ها نقش‌ونگار ظریفی‌است. نشانها: مهروانگشتر وتسبیح ورحل وگلاب‌پاش وگلوبند . (عکس شماره۶۸)

* سنگ مرمر بلند کم‌عرضی بردیوار شرقی است که پس ازده‌بیت‌شعر، این عبارات برآن حك شده است :

تاریخ وفات‌مرحمت‌وغفران‌پناه آقامحمدزکی...بن‌مرحمت‌پناه ملامحمد قاسم فی‌بیستم شهرربیع الاول‌سنه ۱۱۶۷ .

مسجد صاحب‌الزمان
در محلهٔ خانه برماسوله

مسجدی‌است ازخشت‌وگل‌بابامی گلی. برسرستون قطوراین‌مسجد ابیات زیر، باخط نسخ حك شده بود. (عکس شمارهٔ ۶۹) :

شکرلله که باز شد احیا	مسجد خانه بر زلطف خدا
بیشك آید ملك در اوهر شب	بهر طاعات خالق یکتا
کرد اهل محله سعی بسی	بهر اتمام آن ز روی رضا

۱ـ شاید : تبرك خانم .

بی تـوقع نـمود استادیش　　　طرح آن از پی رضای خدا
یعنی سلطانعلی نیك فعـال　　　یا بسر چون تمـام کرد آن را
بهر تـاریخ سال او سامی　　　عقل گفتا دهد ثواب خدا

عبارت «دهد ثواب خدا» باحساب جمل معادل ۱۱۱۷ هجری قمری است.

بقعهٔ امامزاده هاشم
نزدیك ماسوله درراه طارم

برسمت چپ رودخانهٔ ماسوله و درسه کیلومتری آن برسرراه ماسوله به طارم بقعهٔ امامزاده هاشم است. بنای اصلی بقعه مربع ، چهـارطرف ایوانی به عرض دومتر دارد. ضریحی چوبین مشبك ساده که داخل آن صندوقی چوبین است مرقد امامزاده را پوشانده است .

سقف بنا وایوانها واشان کشی ولمبه کوبی وبام آن حلب سراست. طرف غربی امامزاده قبرستان عمومی قدیمی است .

بقعهٔ امامزاده ابراهیم
درمحل خروه بن(۱) ماسوله درراه خلخال

بنائی است مربع شکل، چهارطرف ایوان دارد . وسط بنای اصلی ضریح وصندوقی چوبین است . سقف بناوایوانها واشان کشی ولمبه کوبی است. بام آن حلب سر است .

بقعه‌های اشکلت(۲)
دریك کیلومترونیمی راه ماسوله به‌فومن دردهکدهٔ اشکلت

ملگونف می‌نویسد که این‌دومزار به‌دست جمشیدسلطان که درسال نهصدویازده هجری‌حاکم بیه‌پس‌بوده‌است ، بناشده‌اند . هموهمی‌نویسد که‌این‌مزار، کتیبه‌ای نیزدارد . (۳) ازکتیبه‌ای که ملگونف نام برده است ، امروز اثری نیست .

---

(۱) بفتح خاء وواو وضم باء .　　(۲) بکسرالف وکاف ولام .

(۳) حاشیهٔ دریای خزر ملگونف چاپ ۱۸۶۳ ص۲۴۱ .

بقعهٔ زین‌الدین بن‌علی‌علیه‌السلام در دهکدهٔ اشکلت است وشامل اطاقی است چهار گوشی ازخشت وسنگ که بر بالای آن گنبدی است که کمربندوتاج آن‌هشت ضلعی‌است . صندوقی‌چوبین مشبك در وسط بناست . سقف بقعه‌واشان‌ـ کشی‌ولمبه کوبی است و بام‌آن حلب‌سر است (عکس شمارهٔ ۷۰) علم‌چهارپـر کنده‌کاری ظریفی دربقعه‌بود که تاریخ نداشت . مسجدی که باخشت‌ساخته‌اند، متصل به‌بقعه است .

بقعهٔ عین‌الدین‌بن‌علی‌علیه‌السلام بیرون از دهکدهٔ اشکلت وبر دامنهٔ سمت چپ رودخانه ، در ارتفاع ۲۵۰ متری از کف رودخانهٔ ماسوله بنا شده است . بنای این بقعه شامل کفش کن و صحن مربع‌شکل است که وسط آن صندوقـی مرقد عین‌الدین‌را پوشانده است . (عکس شمارهٔ ۷۱) سقف بنالمبه کوبی ، بام آن حلب‌سرولبهٔ بام سه پشته است پنجرهٔ نورگیر مشبك نسبةً ظریفی درشرق بنا بود . (عکس شمارهٔ ۷۲)

باقی بناها و آثار تاریخی ماسوله

۱ ـ درچهار کیلومتری ماسوله زمینهائی به‌نام کهنه مـاسوله خـوانده می‌شود .

۲ ـ مسجدجامع‌متصل به‌بنای بقعهٔ‌عون‌بن‌محمدحنفیةبن‌علی‌علیه‌السلام .

۳ ـ مسجد محلهٔ ریحان بر.

٤ ـ مسجدمحلهٔ کش‌سر (۱) علیا .

۵ ـ مسجد محلهٔ کش‌سر سفلی‌بر کرسی سنگ چنین ظریفی ساخته شده است .

٦ ـ مسجد اسد محله .

---

(۱) بفتح کاف و کسرشین .

عکس شمارهٔ ۶۰ ـ دورنمای دهکدهٔ قدیمی ماسوله که در گیلان بی‌نظیر است.

عکس شمارهٔ ۶۱ ــ بقعهٔ عون‌بن‌محمد حنفیة بن‌علی علیه‌السلام در ماسوله.

عکس شمارهٔ ۶۲ در غربی بقعهٔ عون بن محمد حنفیة بن علی علیه السلام در ماسوله که معروف به در چله‌خانه است و می گویند که از کاخ قلندرشاه به اینجا آورده‌اند .

عکس شمارهٔ ۶۳ ـ قسمتی از کنده‌کاری صندوق قدیمی عون بن‌محمد حنفیة بن علی
علیه‌السلام در ماسوله .

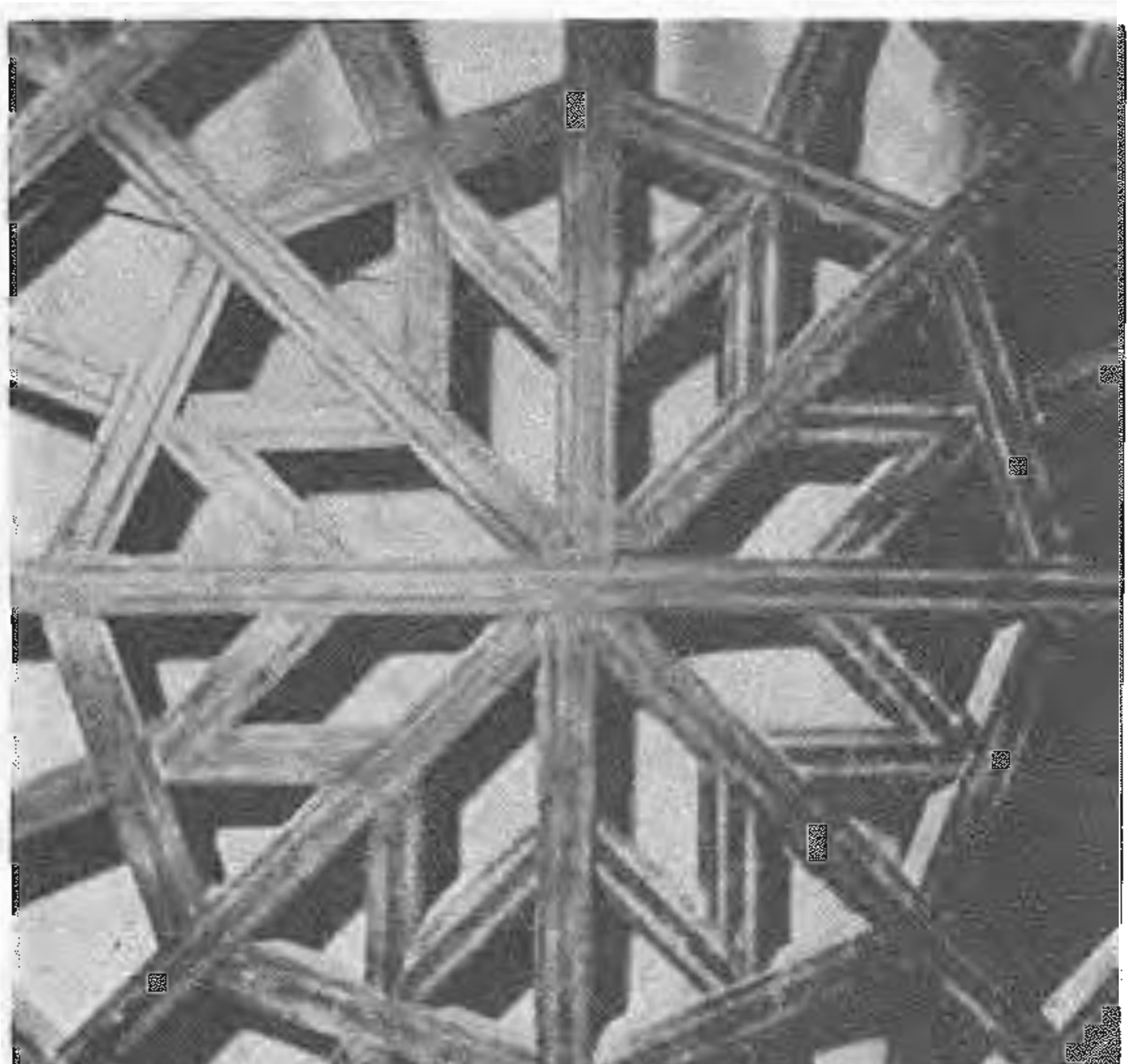

عکس شمارهٔ ٦٤ - یکی از نگاره‌های ضریح عون بن محمد حنفیة بن علی علیه‌السلام در ماسوله.

عکس شمارهٔ ٦٥ ـ مشعل برنجی کنده‌کاری ظریف با درآن در بقعهٔ عون‌بن‌محمد
حنفیة‌بن علی علیه‌السلام درماسوله.

عکس شمارهٔ ٦٦ - از سنگهای قبورقدیمی که از رواق عون‌بن محمد حنفیة‌بن‌علی‌علیه‌السلام
بیرون آورده و بردیوار جنوبی بقعه نصب کرده‌اند .

عکس شمارهٔ ٦٧ ـ سنگ تعمیر بنای بقعهٔ عون‌بن‌محمد حنفیة بن‌علی‌علیه‌السلام در
ماسوله که بر دیوار جنوبی بقعه نصب است .

عکس شمارهٔ ۶۸ ـ از سنگهای قبوری که از رواق قدیمی عون‌بن‌محمد حنفیة‌بن‌علی علیه‌السلام بیرون‌آورده و بردیوار جنوبی بقعه نصب کرده‌اند.

عکس شمارهٔ ۶۹ ـ یکی از سرستونهای مسجد صاحب‌الزمان در ماسوله .

عکس شمارهٔ ۷۰ ـ بقعهٔ زین‌الدین بن علی علیه‌السلام در دهکدهٔ اشکلت .

عکس شمارهٔ ۷۱ بقعهٔ عین‌الدین بن علی علیه‌السلام نزدیک دهکدهٔ اشکلت در راه فومن به‌ماسوله .

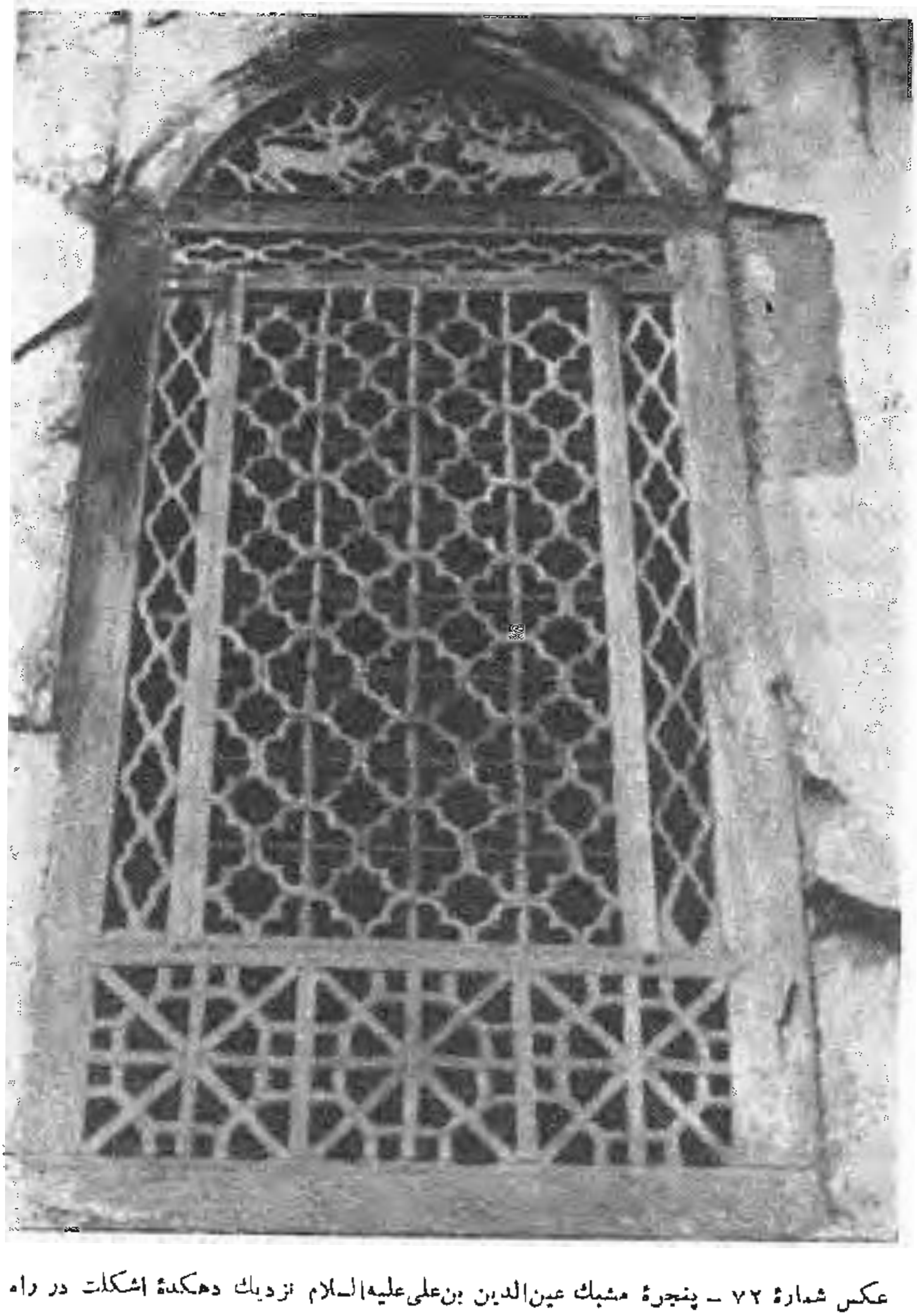

عکس شمارهٔ ۷۲ - پنجرهٔ مشبک عین‌الدین بن‌علی‌علیه‌السلام نزدیک دهکدهٔ اشکلت در راه فومن به‌ماسوله .

بخش هشتم

۱ ـ جغرافیای تاریخی فومن

بخش فومن درغرب جنوب غرب رشت است. گذشته ازجنوب شرقی این بخش مابقی اراضی آن صاف وهموار است. از شمال به گسکر و مرداب انزلی و تولم، ازمشرق به شفت و رودخانهٔ پسیخان ، ازجنوب به پشت کوه طارم و کوههای شفت وماسوله وازمغرب به ماسال محدود می‌شود. درازترین قسمت آن از شمال به‌جنوب، شش فرسنگ وپهنای آن ازشرق به‌غرب، چهارفرسنگ است . صاحب مسالك‌الابصار در بارهٔ فومن چنین می‌نگارد :

«سلطان فومن، برخلاف سایر شاهزادگان گیلان ، شافعی مذهب است. وسلاطین این بخش با فروع این مذهب آشنائی پیدا کردند . هزار سوار زیر دست اوست. سلطان فومن وحکمران لاهیجان ، بردوبخش کوچك حکمروائی دارند . قسمت اعظم مالیات ایشان از تجارت گرد آوری می‌شود. ابریشم بسیار عمل می آورند .

سلطان مغول، با سلاطین فومن ولاهیجان معاهدهٔ تجاری دارد . اجناس مغولان بدون قید وشرطی وارد خاك ایشان می‌شود وبه فروش می‌رسد وابریشم فراوانی ازاین دو بخش می‌خرند و می‌برند . این جریان وضع تجاری این دو بخش را بهبود بخشیده است . بخشهای دیگر گیلان نیز اجناس واردهٔ این دو بخش را خریداری می کنند. دربخش فومن یاکوههای نزدیك آن معدن آهن است. سلطان فومن خودرا به‌خاندان علی علیه‌السلام منسوب می‌داند. این‌مرد پشتیبان اهل ادب ومردمان لایق‌است . لباس سلطان وسربازان او مانندپوشش

تیره‌ای ازمغولان است . علما وتجار نیز لباسی نظیر همان به‌تن دارند.

فومن محل اقامت دابو پسر گیل گاوباره بوده است. پیش ازسلطان شاه گیل از سلاطین وحکمرانان فومن اطلاعی دردست نیست. علاءالدوله پسر شاه غازی رستم، پادشاه مازندران که پس ازپدر درسال ۵۵۸ قمری به‌سلطنت‌رسید، هنگامی که ازاستندار کیکاوس شکست‌خورد، به‌شاه گیل پناهنده شد.

اسکندرمنشی‌می‌نویسد که سلاطین‌اسحقی‌فومن‌می گویند که بازماندگان حضرت اسحق پیغمبرنـد . رشید الدین فضل الله ایشان را از احفاد ساسانیان می داند .

شهرفومن: فومن مرکز بخشی به‌همین نام وپس‌ازآن تاسال ۹۸۰ قمری مرکز تمام ناحیهٔ بیه‌پس گیلان بوده است. دراین‌سال است که جمشیدسلطان، مرکز حکومت خودرا بـه‌رشت انتقال داده است . قصر حاجی جمال هنوز در فومن برقرار است. این شخص در سال ۱۱۵۹ قمری (۱۷٤٦ میلادی) ، جان التن (Elton) راکشت . این قصر محل اقامت بازماندگان او بوده است .

حاجی محمدخان نیز در همین قصر زندگی می کرد. در اوایل سلطنت ناصرالدین‌شاه خوداو و اطرافیانش را به‌رشت منتقل کردند. ازآن‌وقت‌فومن اهمیت خودرا ازکف داد و به‌نام «قصبه» خوانده شد ویکی ازدهکده‌های‌مهم این بخش به‌حساب آمد .

بر سکه‌ای طلا که زمان فتحعلی‌شاه ضرب شده است ، محل ضرب به‌نام «فومن‌المبارك» خوانده شده است . مورخین محلی قدیم این مرکزحکومت‌را «دارالعماره» خوانده‌اند .

فومن برساحل چپ رودخانهٔ گاز رودبار بنا شده است و به‌خط مستقیم‌در حدود بیست‌و یك کیلومتری غرب جنوب غرب رشت است.

رابینو می نویسد این شهر سه‌شنبه بازاری دارد که بنای دکانهـای آن آجری است و بام آنها سفال‌پوش‌است ودرحدود شش‌سال‌است که سردارهمایون،

شصت باب دکان در آنجا بنا کرده است . فومن دارای دومحله است . بالا محله شامل: شهربجار- تو کوراب- پلنگک ِکل - جهودبجار- گاو جاره و پائین‌محله شامل : دزدك (بضم دال) - خندق بجار - جهود بجار دیگر است .

ساکنان این بخش: در زمین‌های هموار این بخش گیلکها ساکن اند و ییلاق وقشلاق نمی کنند . ساکنان اراضی کوهستانی ، گالش و تالش‌اند و زمستان را در دهکده‌های پای کوه که به نام تالشستان فومن خوانده می شود می‌مانند و تابستان را به ییلاق می‌روند . اراضی گیل نشین فومن به نام «گیل فومن» معروف است. دشت نشینان به یکی ازلهجه‌های گیلکی سخن‌می‌گویند و گالشان وتالشان به‌زبان تالشی گفتگو می کنند. معدودی ازمردم این ناحیه شیخی و باقی شیعی مذهبند. جمعیت بخش فومن درزمان رابینو (۱۳۳۱قمری) به پنج هزاروچهارصد خانوار پنج نفری می‌رسید که رویهمرفته بیست وهفت هزار تن می‌شوند . ازاین‌جمعیت هشتصد و پنجاه تن گالش وتالش‌اند. راه‌رشت به‌کسما از فومن می‌گذرد این‌راه‌را سپهدار اعظم ساخته است.

نواحی‌فومن : در زمان رابینو (۱۳۳۱قمری) فومن به پنج ناحیه تقسیم می‌شده است :

۱- علی‌آباد که شهر فومن نیز دراین بخش افتاده است. از شرق‌به‌فیکو، از شمال به‌لیشاوندان و کسما، ازغرب به‌کسما ولولمان و از جنوب به ییلاق شفت ۲- فیکو درشرق علی‌آباد است . ازشمال به‌شفت، ازغرب به‌ورزل (بفتح واو وزاء) پسیخان وازجنوب به لیشاوندان ۳- کسما ، ازجنوب به‌علی‌آباد و لولمان، ازغرب به‌ماسال، ازشمال به‌کسکر ومرداب انزلی وتولم وازمشرق به تولم ولیشاوندان ٤- لیشاوندان که به‌نام فیالم (بکسر لام) نیز معروف است . در شرق کسما وجنوب تولم و مغرب پسیخان وشمال فیکو و علی آباد است . ٥ - اولمان در مشرق علی آباد و جنوب و مشرق کسما و شمال شرقی ماسوله است .

۴ ـ آثار و بناهای تاریخی بخش فومن

قلعه رودخان

در بیست کیلو متری جنوب فومن (۱)

در دل کوهستان

با اینکه قلعه رودخان مدتها تخت سلطنت و مرکز حکمرانی حکام گیلان بیه‌پس بوده، در متون تاریخی و جغرافیائی موجود، ازاین قلعه نامی به میان نیامده است. تنها عبدالفتاح یک‌بار ازکوه قلعه رودخان یاد می‌کند ومی‌نویسد که امیره شاهرخ و کامیاب، پسران امیره سالار و بنی اعمام حسین خان بودند به دستور حسن‌خان کهدمی در کوه قلعه رودخان کشته شدند. (۲)

خچکو (Chodzeko) می‌نویسدکه در دشت فومن بیش از باقی قسمتهای گیلان آثاری است که نمودار محلهای دهکده های کهن است سپس در بارهٔ قلعه رودخان که دژی است کوهستانی چنین نوشته است :

قلعه رود خان دژی است بر بالای کوهی در قسمت علیای رودخانه ای به همین نام. باروی آن از سنگ و آجر است. طرفین در ورودی دو برج دفاعی مستحکم است. بر بالای در کتیبه ای است که مطالب زیر بر سنگی حک شده است :

این قلعه‌که بنام قلعهٔ حسامی است نخستین‌بار درسال نهصدوهجده تاسال نهصدوبیست‌ویک به امر سلطان حسام‌الدین بن امیره دباج بن امیره علاءالدین اسحقی تجدید بنا شد. این کتیبه‌را کمال‌الدین‌بن محمدگیلانی‌نوشت. عبارات آن از خان احمد شیروانی وتحریر آن از ابن‌حسین الخراسانی است. (۳)

---

(۱) از فومن تا کوراب پس ۸ کیلومتر و از کوراب‌پس تا قهوه‌خانهٔ کربلائی مهدی ۵ کیلومتر و از آنجا تا قلعه ۷ کیلومتر است. فرهنگ جغرافیائی اطلاعات زیر را به ما می‌دهد: قلعه رودخان ده جزء دهستان مرکزی شهرستان فومن ۱۲ کیلومتری جنوب شهر فومن قلعه‌ای قدیمی دارد که به نام سکسار معروف است. این قلعه در حدود ۳ کیلومتری جنوب آبادی روی قلهٔ کوه بنا گردیده (فرهنگ جغرافیائی ایران) (۲) تاریخ گیلان ص ۱۸۳. (۳) این عبارت ترجمه از گیلان رابینو به زبان فرانسه ص ۱۶۶ و ۱۶۷ است و عین متن کتیبه نیست.

هدایت خان، هنگام قیام علیه کریم خان زند، به تعمیر قلعه پرداخت و توپهایی در آنجا نصب کرد.

رابینو پیش از ذکر مطالبی که از خچکو آورده است از این قلعه نام برده و نوشته است: در دهکده‌ای به نام قلعه رودخان، در علی‌آباد فومن، در جنوب غربی دهکدهٔ فومن بر حد میان رشت و فومن. در جنگل در پای ارتفاعات، دژی به نام قلعه رودخان است. (۱)

دژی که به نام قلعه رودخان خوانده می‌شود، سومین بنا از بناهای عجیب هفتگانهٔ گیلان است. نگارنده که دژ های زیادی را دیده و مطالعه کرده، تا کنون دژی به این عظمت و استحکام ندیده است. شاید بتوان این دژ را یکی از دژهای عجیب ایران دانست. تنها دژی که می‌تواند برابر و همسر او باشد، قلعهٔ اصطخر فارس است. دژهای خراسان و الموت و رودبار و طارم زنجان در مقابل این دژ بسیار کوچك و ناچیزند و شاید مساحت ده دوازده دژ این صفحات مساوی اراضی قلعه رودخان باشد.

این دژ بالای پوزهٔ سوم رشته کوههای جنوبی فومن که بردست چپ آب قلعه رودخان است، بنا شده است و ارتفاع آن از شهر رشت ۶۸۰ متر است. در شمال این پوزهٔ کوه، رود کوچکی است که آب آن به آب قلعه رودخان که در مشرق این پوزه است می ریزد. آب قلعه رود خان نسبةً زیاد است و با باران مختصری چندین برابر می‌شود و مانع حرکت سربازانی بوده است که به طرف این قلعه می‌رفته‌اند، زیرا مجبور بوده‌اند، چندین بار این رودخانه را قطع کنند. جنگلهای انبوه قدیم نیز مانع دیگری برای حرکت مردان جنگی بوده است. به همین جهت کمتر این دژ، در دوران آبادانی ممتد خود، مورد حملهٔ متجاوزین قرار گرفته است.

در ورودی یا دروازهٔ قلعه، شمالی است (عکس شمارهٔ ۷۳) دردوطرف آن

(۱) گیلان رابینو ص ۱۷۱.

دو برج تو پر بسیارعظیم ساخته‌اند . (عکس شمارهٔ ۷٤) قطر دایرهٔ اطاقی که بالای برج است ، ازداخل به پنج متر ونیم می‌رسد . (نقشه شمارهٔ ۷۵) دواطاق بالای این دوبرج فقط ازداخل قلعه، مدخلهائی دارند . (عکس‌شماره ۷٦ و۷۷) ارتفاع‌در ورودی از کف بام ٦/٥متر وارتفاع میان هلال‌طاق از کف در ورودی ۳/٥٠ متر است .

از در ورودی اصلی که به قلعه وارد می‌شویم ، دیوارجنوبی نزدیک‌است وبیش از بیست‌متر از دردوم هشتی فاصله ندارد . در ورودی اصلی ابتدابه‌هشتی بزرگی (عکس‌شمارهٔ ۷۸) وارد می شود و سپس از هشتی به حیاط قلعه می رود. این دو مدخل مسلماً روزی درهای محکم واستوار داشته‌اند. هنگامی‌که داخل حیاط شدیم ، اگر به دست راست یعنی ، به طرف غرب منحرف شویم ، به اطاقهای متعدد خرابی می‌رسیم وسپس چشمهٔ آبی که منبع اصلی‌آب قلعه است جلوی ما نمایان می‌شود . معروف است که این آب را باکنگ (= تنبوشه) از ییلاق زردِ خونی (بکسر دال) آورده‌اند . پس‌از گذشتن ازاین چشمه‌باپیمودن فاصلهٔ زیادی به بنائی عظیم و مدور برمی‌خوریم که روزی دو طبقه بوده است . و طبقهٔ زیرین فعلاً دارای تونلی است که‌به خارج می‌رود . معروف‌است که این سمج، فرارگاه قلعه بوده‌است(۱). باادامه‌دادن راه ، به‌طوری‌که دیوارجنوبی به طرف دست‌چپ ماست ، طرف دست‌راست، بناهای متعدد و زیاد است . تا پس از طی دویست متر به قسمت شاه‌نشین می‌رسیم‌که در منتهاالیه غربی قلعه، در دو طبقه با آجر بناشده است . پهلوی دیوار جنوبی و شمالی پس از بالا رفتن از پنجاه پله به این شاه‌نشین وارد می شویم دیوار غربی شاه‌نشین ، دیوار غربی قلعه است .

طبقهٔ زیرین شامل راهروئی باطاق‌آجری هلالی ازشمال به‌جنوب‌است‌که ازوسط این‌راهرو به‌طرف شرق راهروی دیگری باطاقی‌شیب‌دارو پله‌هائی‌متعدد

(۱) می گویند این تونل به دهکدهٔ شانیش در طارم کنار سفیدرود راه دارد .

مارا به دواطاق طبقهٔ زیرین می‌برد. دوطرف راهروی‌شمالی جنوبی، پلکانی‌است که به اطاقهای طبقه بالا وپائین می‌رود. طبقهٔ بالا شامل سه اطاق است، دواطاق در جنبین و یك اطاق که مسلط بر این دو اطاق است در غرب این دو اطاق بنا شده است. غیر از سقف این اطاق جدا که خراب شده است باقی قسمتهای بنا از دیوار و سقف وپلکان کاملاً برجاست (نقشه‌های شمارهٔ ۷۹ و ۸۰)

اگر پس از وارد شدن از در ورودی اصلی قلعه به‌طرف شرق رفتیم، باز دیوار جنوبی نزدیك ماست و برطرف دست‌راست ما قرار می‌گیرد(عکس‌شمارهٔ ۸۱). طرف دست چپ، آثار بناهای مخروبهٔ زیاد است. پس از طی صد وپنجاه متر به سردری می‌رسیم که بالای آن اطاقهائی است. (عکس‌شمارهٔ ۸۲) دراین جا دو دیوار جنوبی و شمالی خیلی نزدیك یکدیگر می‌شوند. پس از عبور از زیر این سر در وطی صد وپنجاه متر به بناهای قسمت شرقی می‌رسیم که بسیار در هم ریخته است.

در دیوار شمالی (عکس شماره ۸۳) وجنوبی درفواصل نامنظم، برجهائی است (عکس شمارهٔ ۸٤) که بالای آنها اطاقهائی هشت ضلعی از آجر ساخته شده وتا امروز تقریباً تمام آنها سالم است. (عکس شماره ۸۵ و۸٦) آبریزهائی برای پاسبانان ونگهبانان ساخته اند. تعداد این آبریز ها در دیوار جنوبی بیشتر است. تقریباً تمام برجهای قلعه از بیرون از سنگ تراشیده بنا شده و ارتفاع آنها بیش از ده متر است.

ملیونها آجر دراین قلعه به‌کار رفته‌است. آجرهارا بدون‌شك درجلگه گیلان درمحلی که خاك مناسب داشته‌است، پخته‌اند وسپس بدینجا آورده‌اند. ابعاد و قطر این آجرها ازقرار زیراست:

٤٠ × ٢٣٥ × ٢٣٥ میلی‌متر و٢٥ × ٢١٠ × ٢١٠ میلی‌متر و٣٥ × ٢٠٠ × ٢٠٠ میلی‌متر.

طول این‌قلعه درحدود پانصدمتر وعرض آن درنقاط مختلف فرق می‌کند.
(نقشه شمارهٔ ۸۷)

عظمت این‌قلعه به‌قدری‌است که به شهری‌آباد بیشتر شباهت دارد. نگارنده که بیش از بیست قلعه از قلاع انگلستان را از نزدیك دیده‌است . این قلعه‌را بزرگتر ومستحکم‌تر از هریك‌از آنها می‌داند . بسیار بجاست که پس‌ازانداختن درختان جنگلی که خود عامل بسیار مؤثری درتخریب بناهای باستانی گیلان است ، این‌قلعه را تعمیر ومرمتی کنند وراهی برای‌آن بسازند ، تاجهانگردان بتوانند یکی ازبناهای عجیب ایران‌را ازنزدیك مشاهده کنند .

جلو در ورودی قلعه پایهٔ ستونی ازسنگ سفید است که طول فعلی آن ۷۷ سانتیمتر وعرض آن ۳۳ سانتیمتر و طول پایهٔ آن ۳۵ سانتیمتر وعرض آن ۲۵سانتیمتراست . این‌عبارات بخط خوش نستعلیق برآن حاك شده‌است:

« علاءالدین اسحقی خلدملکه وسلطانه درتاریخ ثمان عشروتسعمایه این قلعهٔ مبارکه را که مسمی بقلعهٔ حسامی‌است و هرگز درجهٔ تعمیر نیافته .... ۹۱۸ دانا چون دهر دشمن خوی هرزه جوی ... خویش اظهار کند و عهد ...»
باقی مطالب‌آن فرسوده شده وازمیان رفته است .

کتیبه‌ای که‌خچکو ازآن یاد کرده‌است ، امروز بربالای در ورودی نیست . راهنمایان اظهار می‌کردند که مردی هندی این‌سنگ‌را ازمحل خود کنده وپائین انداخته است . دیگران آن‌را شکسته‌اندوپاره‌های آن‌را به درهٔ مقابل درورودی‌انداخته‌اند . مدتها درمیان‌درختان وعلف‌های‌جنگلی جستجو کردیم وپاره‌های آنرا نیافتیم .

مدرسه ومسجد قدیم مشهور به مسجد جامع درشهر فومن (۱)

بنائی است آجری به ابعاد داخلی ۱۳/۳۰ × ۱۲/۸۵ متر ، که دو ردیف پایهٔ آجری درمیان بناست که صحن‌مسجدرا به سه‌قسمت اصلی تقسیم می‌کند.

(۱) رابینو محل آن‌را درناحیهٔ علی آباد بخش فومن می‌داند . (گیلان رابینو ص ۱۶۹)

درهرردیف چهار پایه‌است. قسمت پائین وبالای پایه‌ها چهارضلعی ومیانهٔ آنها هشت ضلعی است . اضلاع این هشت ضلعی دو به‌دو مساوی‌است . در سمت قبلی محرابی‌ساده دارد که بسمله بر آن گچ‌بری شده‌است. چهارردیف‌کاشی‌سبزرنگ به ارتفاع ۶۰ سانتیمتر که دردرگاه در ورودی است ، گلدار وقدیمی‌است .

بالاخانه مانندی چوبین که بردوپایه متکی‌است، قسمت‌زنانهٔ مسجداست. درغرب بنا یك در ورودی وشش پنجره درپائین وهفت پنجره دربالااست . این دروپنجره‌ها درقسمت زنانهٔ مسجداست . درسمت‌شمال پنج‌پنجره درپائین وشش پنجره ویك در ورودی دربالااست .

درضلع شرقی، دودر ورودی ویك‌پنجره‌است. سقف لمبه کوبی بادرزپوش خط دار ، بام‌آن سفال‌سر و حلب‌سر است .

بقعهٔ پیرجلودار
در پائین محلهٔ فومن (۱)

بنای اصلی شامل اطاقی‌است به ابعاد داخلی ۴/۵ × ۴/۲۰ متر. صندوقی قدیمی ازچوب آزاد دروسط به طول ۱۹۰ وارتفاع ۹۵ سانتیمتر قرار دارد . در ورودی درسمت غربی‌است . در طرف جنوب یك‌در ودو پنجره ، طرف شرق و شمال یك در و دو اشکاف دارد . در شمال به‌آبدارخانه باز می‌شود . سقف بنا لمبه کوبی بادرزپوش وبام‌آن حلب‌سر وسفال‌سر است . (عکس شمارهٔ ۸۸)

بقعهٔ آقا سید جعفر آقا
درشهر فومن

بنای بقعه ومسجد قدیمی را خراب کرده و مشغول ساختن بنائی بسیار مجلل هستند . صندوقی قدیمی به‌طول ۱۸۰ وعرض ۱۰۰ وارتفاع۱۳۰ سانتیمتر در هوای آزاد بود که ضریحی چوبین مشبك آنرا احاطـه کرده بود . بر قید ضریح این عبارات خوانده شد :

... رسید این منزل ... آنکس که این خط نوشت علی اکبر ابن محمد علی الاصفهانی فی یوم جمعه بیست‌وهشتم ... ۱۲۵۵ .

---

(۱) پیر جلوئی درناحیهٔ علی‌آباد بخش فومن (گیلان رابینو ص ۱۶۳) .

قلعه کُل

دردهکده‌ای به‌همین نام نزدیك شهر فومن

اطراف تپه‌ای را که سطح آن درحدود چهارپنج هزار متراست خندقی کنده‌اند که آثار آن برجای است . دربالای این تپه بناهائی بوده‌است که فعلاً دهکدهٔ قلعه کل به‌جای آنها بنا شده‌است . دربازدیدی که رابینو ازاین قلعه کرده‌است می‌نویسد «آثار بنا وخندق آن باقی‌است .» (۱)

بقعهٔ آقا سید عبدالله بن موسی‌بن جعفر علیه‌السلام دردهکدهٔ کلرم (۲) فومن

بنای اصلی این بقعه به ابعاد ٤/٦٥متر و٥/٧٠ متراست . صندوقی چوبین مشبك دروسط بناست که طول آن ۲۲۰ وعرضش۱۰۰ وارتفاعش ۱۲۰ سانتیمتر است . درداخل بقعه بردیوار غربی که ارسیهای چوبین‌دارد «وان یکاد» تاآخر بارنگ نوشته شده است . دردیوار جنوبی ارسیهائی‌است که شیشه های رنگین دارد . پائین این ارسیها این‌اشعار برچوب حك شده‌است :

در سنگ نوشته بود نقاش　　دنیا نکند وفا تو خوش‌باش
گرجمع کنی‌تومال قارون　　باخودنبری‌دودانه‌خاش‌خاش (۳)

عمل حبیب‌الله

برسمت چپ‌این‌اشعار باخط نستعلیق برچوب ارسی این‌اشعار حك‌شده‌بود:

ای‌دل توچرا دراین‌زمان بیخبری　　روزان و شبان درطلب سیم وزری
سرمایهٔ‌این‌جهان یکی‌نو کفن‌است　　آنهم بـه‌گمان آیا بری یانبری

چهار طرف بقعه ایوان دارد . عرض ایوان شرقی یك‌مترو نیم و ایوان شمالی وغربی دومترونیم وایوان جنوبی یك‌متراست . درهر ایوان ، ٨ ستون با سرستونهای بسیارظریف‌است . بربیست‌وشش‌عدد سرستون آیات قرآنی‌وا شعار

---

(۱) گیلان رابینو ص ۱۷۸ . (۲) بفتح کاف ولام . نویسندهٔ فرهنگ جغرافیائی به ضم کاف ضبط کرده ومی‌نویسد « ده ازدهستان حومهٔ‌بخش مرکزی‌شهرستان فومن، شش کیلومتری غرب فومن ، کنار راه فرعی فومن به ماسوله . » (۳) مقصود خشخاش‌است .

فارسی نوشته‌اند . درمیان این نوشته‌ها سنهٔ ١٣٤٦ نیز خوانده می‌شود . سقف بقعه وایوانها لمبه کوبی و بام سفال‌سراست ، گلدستهٔ چوبین زیبائی در یکی از زوایای بناست که با نردبان به داخل آن می‌روند . (عکس شمارهٔ ٨٩) درخت آزاد کهنی درمحوطهٔ بناست که محیط دایرهٔ آی ٥٤٠ سانتیمتراست .

بقعهٔ سیدحمزه وسیدسلیمان ابنان امام موسی‌الکاظم علیه‌السلام درنفوت لولمان فومن (١)

صحن اصلی بقعه، اطاقی‌است به طول ١٥ وعرض ٧متر . صندوقی نزدیك به ضلع شرقی‌است که طولش ٢١٠ وعرضش١٦٠ وارتفاعش ١١٥ سانتیمتراست وطاقی گهواره‌ای مشبك‌دارد. درضلع غربی یك در ورودی وسه پنجره بزرگ، درضلع شمالی سه‌پنجرهٔ‌متوسط، درضلع‌شرقی شش پنجره بزرگ ودرضلع‌جنوبی سه پنجرهٔ بزرگ است . سراسر سقف لمبه کوبی و بام حلب سراست .

سنگ مرمر کوچکی به‌طول ٥٠ وعرض ٣٥ سانتیمتر دراین اطاق‌است که عبارات زیر باخط نستعلیق بر آن حك است .

وفات مرحوم مغفورغفران ورضوان جایگاه ملااحمد متولی امامزادگان بقریه نفوت ولد مرحوم ملاعبدالباقی قزوینی الاصل بتاریخ بیست وهفتم شهر ربیع‌الاول ١٢٢٦ نشانها : شانه وتسبیح ومهر وانگشتر .

سنگ مرمر دیگری به‌طول٣٠ وعرض٢١سانتیمتر دراین اطاق‌است که سنگ قبر دختر ملااحمد است وعبارات زیر بر آن حك شده است:

وفات مرحومه مغفوره رضوان جایگـاه نساخانم بنت مرحوم ملااحمـد بتاریخ یوم سه‌شنبه ربیع‌الاول سنه١٢٣٠ . نشانها . تسبیح ، مهر وانگشتر.

رابینو پس‌از نام‌بردن این بقعه می‌نویسد که چشمهٔ آب گوارائی‌زیر بنای امامزاده‌است .(٢)

---

(١) نفوت امروز جزء صومعه سراست . (٢) گیلان رابینو ص ١٧٨ .

خشت پل

برروی نهر شیرك منشعب از ماسوله رودخان

درپشتیر (١) لولمان فومن

پلی‌است آجری به‌طول ١٧/٨٠ وعرض ٤/٥٠متر، شامل دوطاق که یکی ازآنها کوچك و دیگری بزرگ است. ارتفاع آخرین نقطهٔ هلال طاق بزرگ ازسطح آب ٣/٦٠متراست. (عکس‌شمارهٔ ٩٠)

بقعهٔ پیر زاهد

در سیاوه رود آلیان فومن (٢)

قاضی‌نورالله می‌نویسد که شیخ زاهد گیلانی مرشد شیخ صفی‌الدین‌اسحق اردبیلی، جدّ سلاطین صفویه درسال هفتصدقمری درگیلان درگذشته ودر سیاوه رود به‌خاك سپرده شده است. (٣) بقعهٔ شیخ زاهد فعلا بنائی بسیار ساده زگالی است که برزمینی صاف بنا شده‌است. صندوقی مشبك دروسط بناست. طرف مغرب آن، ایوانی گلی دارد که در ورودی بقعه دراین‌ایوان‌است. سقف‌سراسر ایوان واشان کشی وبام لت پوشی‌است.

بقعهٔدوالکوه (٤)

جزء خاك آلیان فومن برمرز آلیان و تنیان

برسرارتفاعی جنگلی بقعه‌ایست چوبین، باحفاظی که ازارسیهای مختلف تشکیل شده‌است. صندوقی چوبی میان‌صحن بقعه‌است. طرف غرب بنامسجدی است. چهار طرف بنا ایوانی ساده دارد. سراسر سقف واشان کشی و بام لت سراست.

---

(١) بضم پ. ده از دهستان مرکزی بخش صومعه سرا شهرستان فومن یك کیلو متری جنوب غربی صومعه سرا. (٢) سیاوه رود در زمان رابینو (سال ١٣٣١ قمری) جزء منطقه قشلاق نشین ماسوله بوده است و فرهنگ جغرافیائی نیز آن را جزء ماسوله دانسته است. (٣) مجالس‌المؤمنین به نقل ازگیلان رابینو ص ١٧٥. سیاه ورود، ده جزء دهستان ماسوله بخش مرکزی شهرستان فومن، ١٨ کیلومتری باختر فومن. (فرهنگ جغرافیائی ایران) گاهی سیاوه رود را جزء کسما به حساب آورده‌اند. (٤) دوال کوه، ده کوچکی است از بلوك آلیان دهستان ماسوله بخش مرکزی شهرستان فومن. (فرهنگ جغرافیائی ایران)

دوقلعهٔ متصل به یکدیگر معروف به قلعه گل (۱)
در دهکدهٔ زیدهٔ فومن

براطراف تپه‌ای که سطح آن در حدود پنج‌هزار متراست آثار خندقی دیده می‌شود. آثار خرابه های آن قبل‌ازاینکه اراضی به‌باغ چای تبدیل شود پیدا بوده‌است . معروف‌است که دربناهای آن سنگهای بزرگی به‌کاررفته بوده است . ازسنگها نشانی نیافتم .

پیرپا ولی (۲)
درکما مردخ (۳) لولمان فومن

بنائی است دارای چهار حفاظ مشبك چوبین . صندوقی مشبك در وسط بناست . چهار طرف بنا ، ایوان دارد وستونهای ایوانها دارای سر ستون است. سقف سراسر بنا واشان کشی وبام لت پوشی است .

منار ازبر (٤)
درازبر فومن

باقی ماندهٔ این منار در حدود یك مترونیم ارتفاع دارد. بنائی مدوراست که قطر داخلی فعلی آن، پس ازریختن لبهٔ آجرها ، چهارمتر و قطر خارجی آن پنج‌متر است . ابعادآجرهائی که دراین بنا به‌کار رفته است، ۲۱ × ۲۱ × ۵ سانتیمتر است. اهالی ازبر می گویند ، آشپزخانهٔ قلعه رودخان دراینجا بوده است و غذا پس از آماده شدن ، از این محل دست به دست به قلعه رودخان می‌رفته است .

زیارت دستخط امیرالمؤمنین
درگشت (۵) فومن

رابینو می‌نویسد که دراینجا قرآن کوفی کهنه‌ایست.(۶) نگارنده‌به‌محل رفت و از متولیان جویا شد . ایشان اظهار داشتند که این قرآن در جعبه‌ای

---

(۱) به ضم‌کاف به‌معنی تپه یاخاکریزدستی تپه مانندا‌ست . (۲) شاید : پوریای ولی .
(۳) بفتح کاف و میم و دال . (٤) بفتح الف و سکون زاء و فتح باء . (۵) به فتح کاف . (۶) گیلان رابینو ص ۱۷۰ .

داخل ضریح است. اما پس از اینکه ضریح‌را از جای کندند و به‌جعبه‌رسیدند، داخل جعبه قرآنی چاپی بود که بیش‌از پنجاه سال عمر نداشت. این‌ضریح که یك‌طرف‌آن مشبك است (عکس‌شمارهٔ۹۱) دراطاقی توساز قرار دارد . سقف بنا لمبه‌کوبی وبام‌آن حلب‌سراست .

قلعهٔ الله داده‌کوه
بر بالای‌کوهی در جنوب‌گشت رودخان

این قلعه‌که به‌نام الله دادی‌کوه والله دار کوه نیز خوانده‌می‌شود، برسر راه‌گشت به‌کرد محله ، ابتدای ارتفاعات سمت راست بربالای‌تپه‌ای بوده‌است. امروز سراسر تپه تبدیل به‌باغ چای شده است وبربالای این‌تپه ازقلعه نشانی نبود. رابینو این قلعه را « الله‌داد کوه » می‌خواند ومی‌نویسد که بر سر کوهی در جنوب‌گشت قرار دارد. هنگامی که سلاطین فومن به قلعه رودخان‌پناهنده می‌شدند ، خزاین وجواهر خودرا بدین قلعه می‌فرستادند.(۱)

باقی بناها وآثار تاریخی فومن

۱ـ قلعهٔ زرین‌گُل درگشتِ رودخان نزدیك پل .

۲ـ عمارت سردار همایون ، کنار رودخانهٔ پسیخان در جوار پل‌کاسان در لیشاوندان فومن . سردار همایون لقب دوم عبدالحسین‌خان مدیرالملك است . عبدالحسین‌خان پسر محمدخان‌سرتیپ‌ملقب به مدیرالسفرا پسرحاجی‌قاسم‌خان است. رابینو درکتاب‌گیلان خود ص ۱۷۷ از این بنا یادکرده است.

۳ـ امامزاده میرزا در قبرستان عمومی شهر فومن

۴ـ پیر یوسفعلی در جور بجار فومن .

۵ـ امام بر در شهر فومن .

۶ـ پل قدیمی فومن .

۷ـ امامزاده تقی در راه‌گشت .

---

(۱) گیلان رابینو ص ۱۶۷ .

۸ـ بقعهٔ درویش محب علی در بوئین فومن.[۱]

۹ـ قلعهٔ تیمور لنگ درآلیان.

۱۰ـ آثار خندق و قلعه و خانه‌هائی در شیرزیل فومن.

۱۱ـ مزار کمال‌الدین محمد و کمال‌الدین احمد[۲] در محل وله‌پشت گلندرود.

۱۲ـ مزار آقا سید یعقوب در گوراب پشالم در ایشاوندان فومن. رابینو می‌نویسد درختی کهنسال بود که اهالی آنجا بدان احترام می‌گذاشتند. در دوران او یعنی سال ۱۳۳۱ قمری بنائی ساختند وامامزاده‌اش کردند.[۳]

۱۳ـ مزار سید ابراهیم در فلابا (= فلاح‌آباد) فومن بر سر جادهٔ قدیم رشت به فومن. رابینو نیز از این مزار یاد کرده است.[۴]

۱۴ـ بقعهٔ آقا شیخ جمال در شاویزان در درهٔ قلعه رودخان سمت راست رودخانه.

۱۵ـ سید صالح در دهکدهٔ نوده فومن.

۱۶ـ مسجد کولك در بالای تپه در دوبخش[۵] در نزدیکی ازبر.[۶]

۱۷ـ بنای مربع آجری میان گوراب‌پس وخسروآباد فومن. رابینو ازاین بنا یاد کرده است. اما نگارنده آن‌را نیافت[۷].

۱۹ـ مسجدقدیمی زودل در دهکدهٔ زودل در هجده کیلومتری غرب فومن بر سر راه فومن به ماسوله.

۲۰ـ مزار آقاسیدابراهیم بن‌موسی‌الکاظم علیه‌السلام درگوراب‌زرمخ.[۸]

۲۱ـ مزارامامزاده‌عبدالله درکسما. رابینو می‌نویسدمتولیان اینجافرمانهائی از سلاطین صفویه دارند که ایشان را از پرداخت مالیات معاف کرده‌اند.[۹]

---

(۱) گیلان رابینو ص ۱۶۹. (۲) اهالی کلارالدین محمدو کلارالدین احمد خوانند.
(۳) گیلان رابینو ص ۱۷۲. (٤) گیلان رابینو ص ۱۶۹. (٥) بفتح باء وشین. (٦) بفتح الف و سکون زاء و فتح باء. (۷) گیلان رابینو ص ۱۶۷. (۸) بفتح زاء و میم. رابینو نیز ازاین بنا یاد کرده است (گیلان رابینو ص ۱۷۳). (۹) گیلان رابینو ص ۱۷٤.

نگارنده دسترسی به این فرمانها پیدا نکرد.

۲۲ـ قلعهٔ قلندرخان در بالای کوهی در کلمدرود. رابینو می‌نویسد «قلندرخان، مردی شیاد واز یاغیان دوران نادرشاه بود. در این محل قلعه‌ای ساخت که زیر زمینهای آن تا دوران خچکو (Chodzeko) باقی بوده است.»[۱]

۲۳ـ مقبرهٔ خانوادگی خاندان اسحقی در فومن. عبدالفتاح فومنی در تاریخ گیلان می‌نویسد که امیره علاءالدین پدر امیره دباج فومنی در مقبرهٔ اجدادی خود در فومن به‌خاك سپرده شد.[۲]

۲٤ـ مقبرهٔ شاه‌جمشیدخان[۳] نوهٔ امیره‌دباج فومنی (= مظفرسلطان)[٤] در فومن. عبدالفتاح می‌نویسد که جسد شیرزاد سلطان را در مزار شاه جمشیدخان به خاك سپردند وسر اورا برای خان احمدخان به گیلان بیه‌پیش فرستادند.[٥] احتمال می‌رود مزار شاه‌جمشیدخان درهمان مقبرهٔ خانوادگی خاندان اسحقی در فومن باشد.

۲۵ ـ مقبرهٔ آبای بوسعید میر در موضع شنبه بازار فومن. عبدالفتاح می‌نویسد که بوسعید میر را در موضع شنبه بازار فومن به جوار مقبرهٔ آبای او مدفون ساختند.[٦]

---

(۱) گیلان رابینو به نقل از خچکو ص ۱۶۷ و نظر خود مؤلف ص ۱۲۷ و ۱۷۸.
(۲) تاریخ گیلان عبدالفتاح فومنی ص ۳۰۶. (۳) خدیجه بیگم دختر شاه‌طهماسب در ۲۲ شعبان سال ۹۷۷ زن جمشیدخان نوهٔ امیره دباج (= مظفر سلطان) شد. (٤) امیره دباج پس از ازدواج با خیرالنسا بیگم دختر شاه اسمعیل به‌لقب «مظفر سلطانی» ممتاز گردید. (تاریخ گیلان عبدالفتاح فومنی ص ۸) در تاریخ گیلان عبدالفتاح ص ۷ شرحی درباره این عروسی هست. (٥) تاریخ گیلان ص ۹۵. (٦) تاریخ گیلان ص ۲۰۲.

عکس شمارهٔ ۷۳ ـ دروازه اصلی قلعه رودخان .

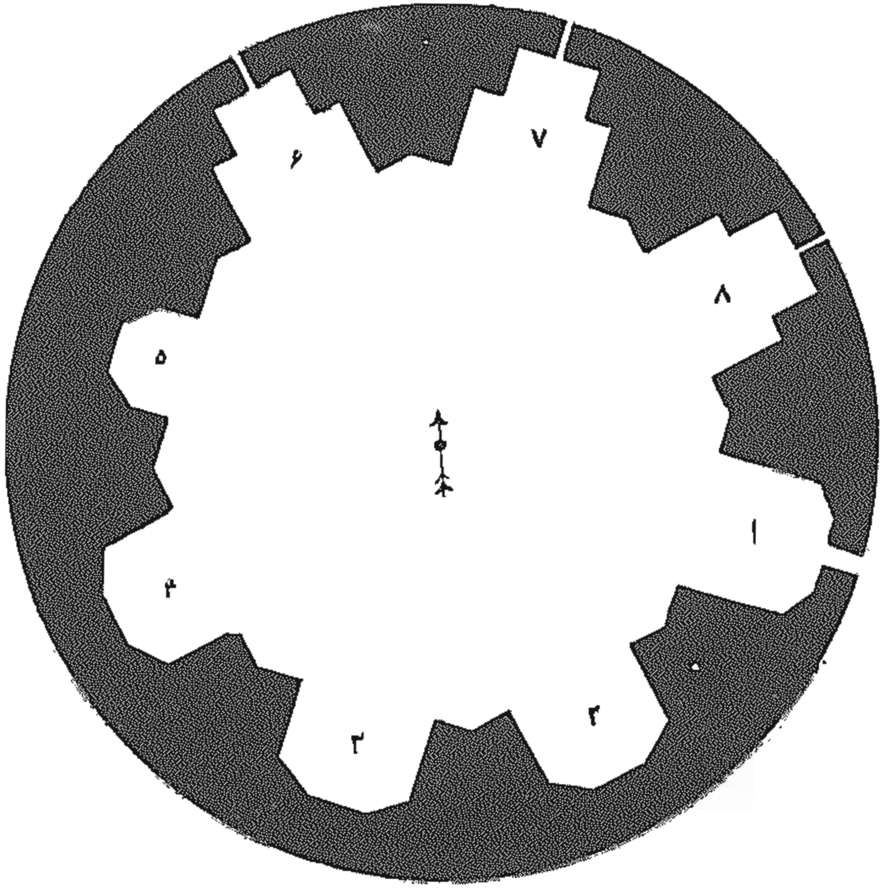

نقشه شمارهٔ ۷۵ ـ نقشهٔ برج سمت راست دروازهٔ قلعه رودخان

عکس شمارهٔ ۷۴ـ یکی از برجهای قلعه رودخان.

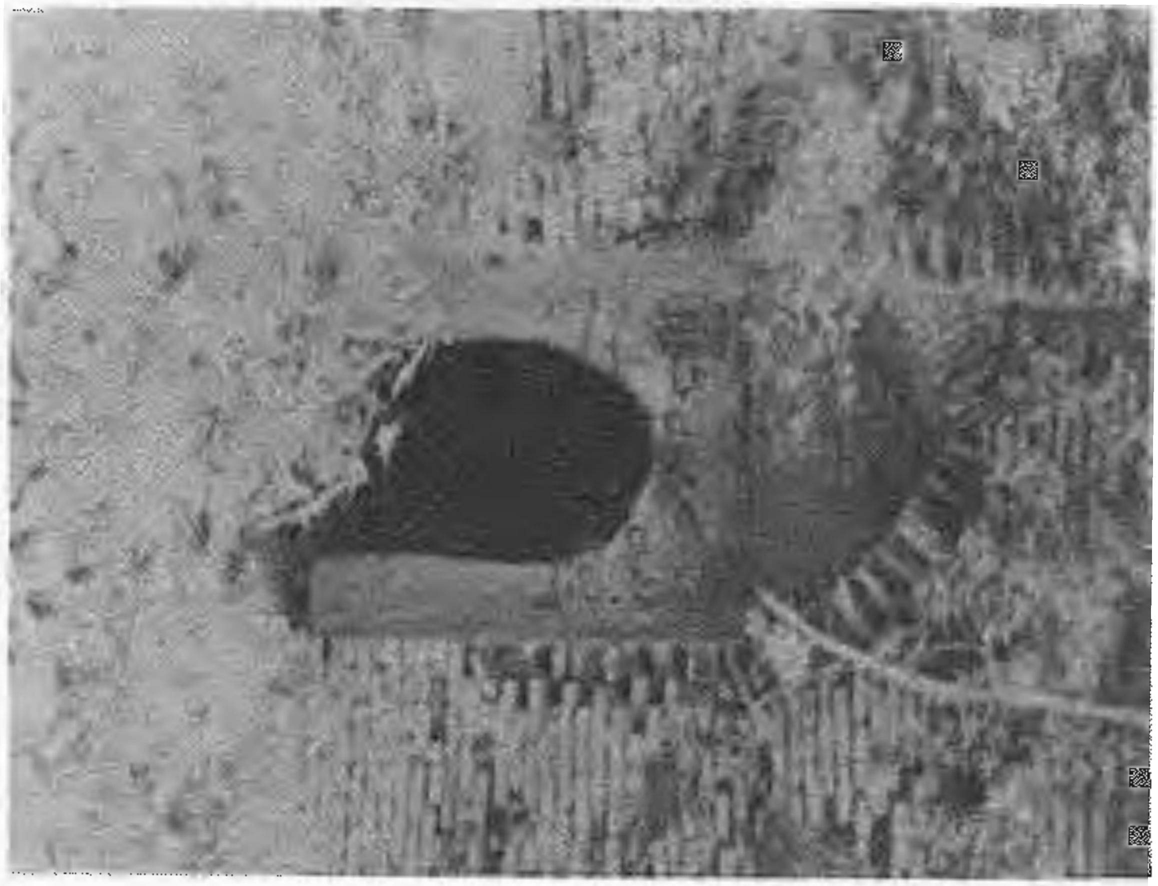

عکس شمارهٔ ۷۶ – مدخل اطاقی که در بالای برج
سمت چپ دروازهٔ اصلی قلعه رودخان بنا شده است.

عکس شمارهٔ ۷۷ – مدخل اطاقی در بالای برج سمت راست دروازهٔ اصلی قلعه رودخان.

عکس شمارهٔ ۷۸ ـ هشتی میان دودروازهٔ اصلی رودخان.

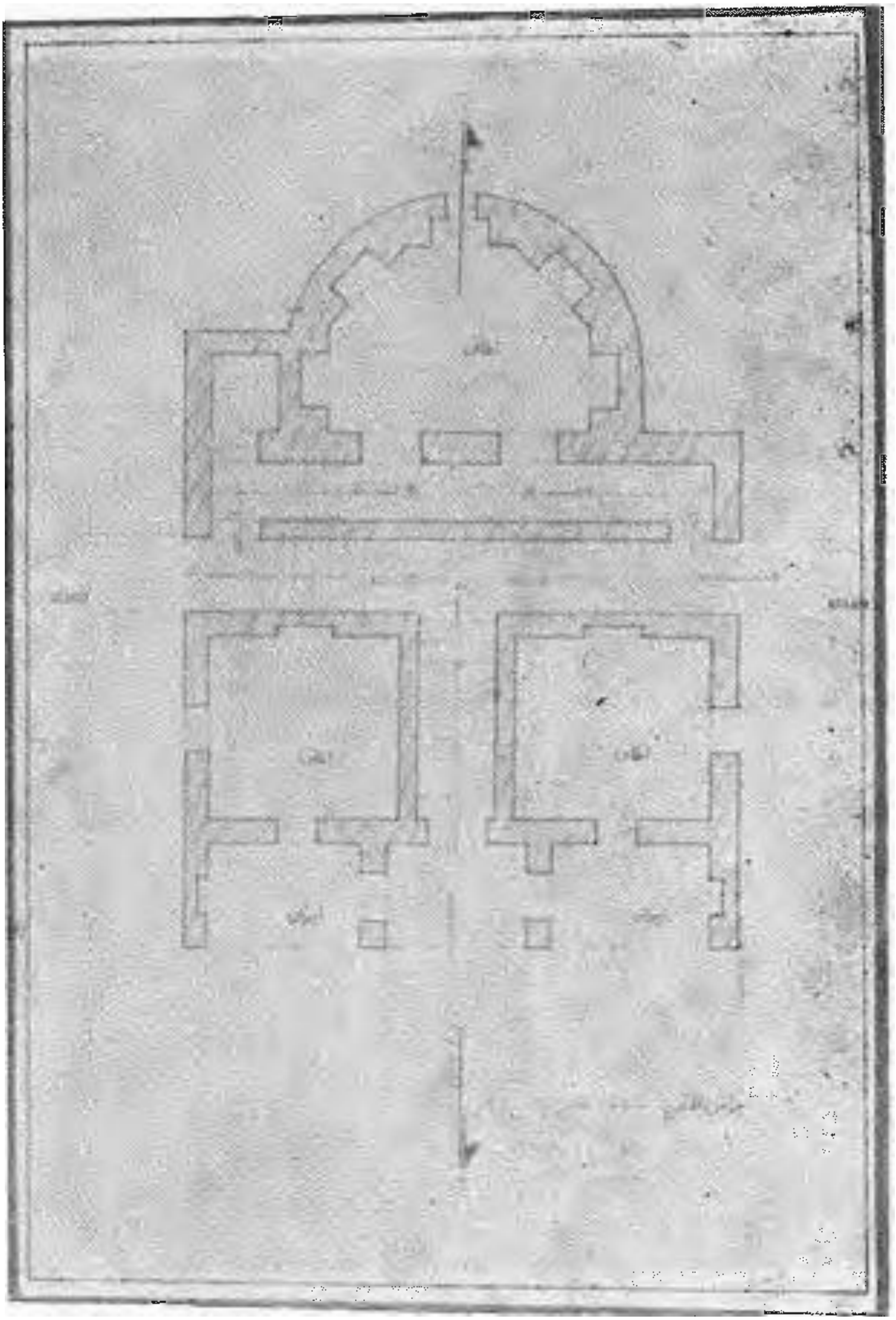

نقشهٔ شمارهٔ ۷۹ ـ نقشهٔ شاه‌نشین قلعه رودخان ،

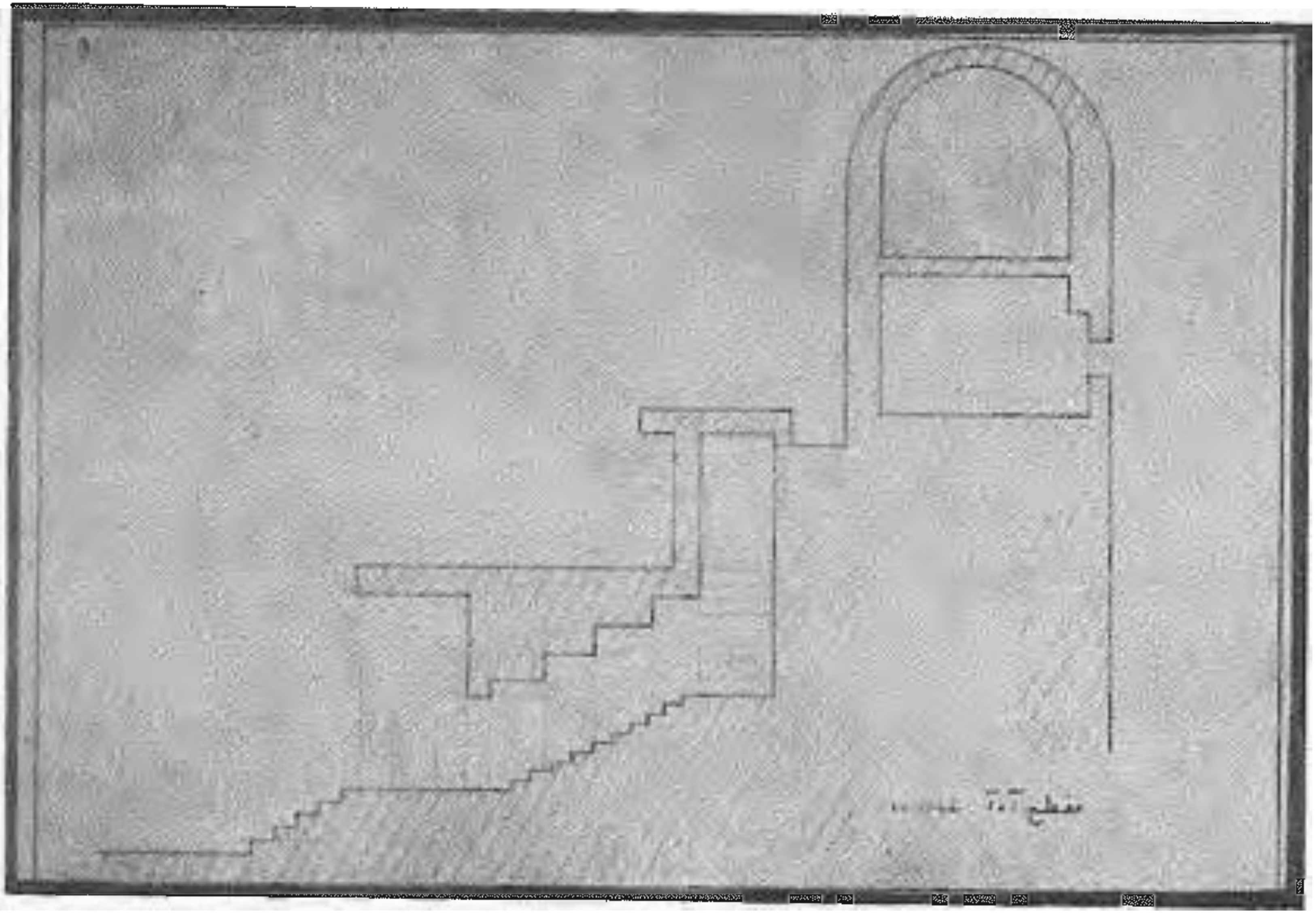

عکس شمارهٔ ۸۰ ـ برش عمودی از بناهای شاه‌نشین قلعه رودخان .

عکس شمارهٔ ۸۱ ـ قسمتی از دیوار جنوبی قلعه رودخان .

عکس شمارهٔ ۸۲ - یکی از سردرهائی که میان دوقسمت اصلی قلعه رودخان است .

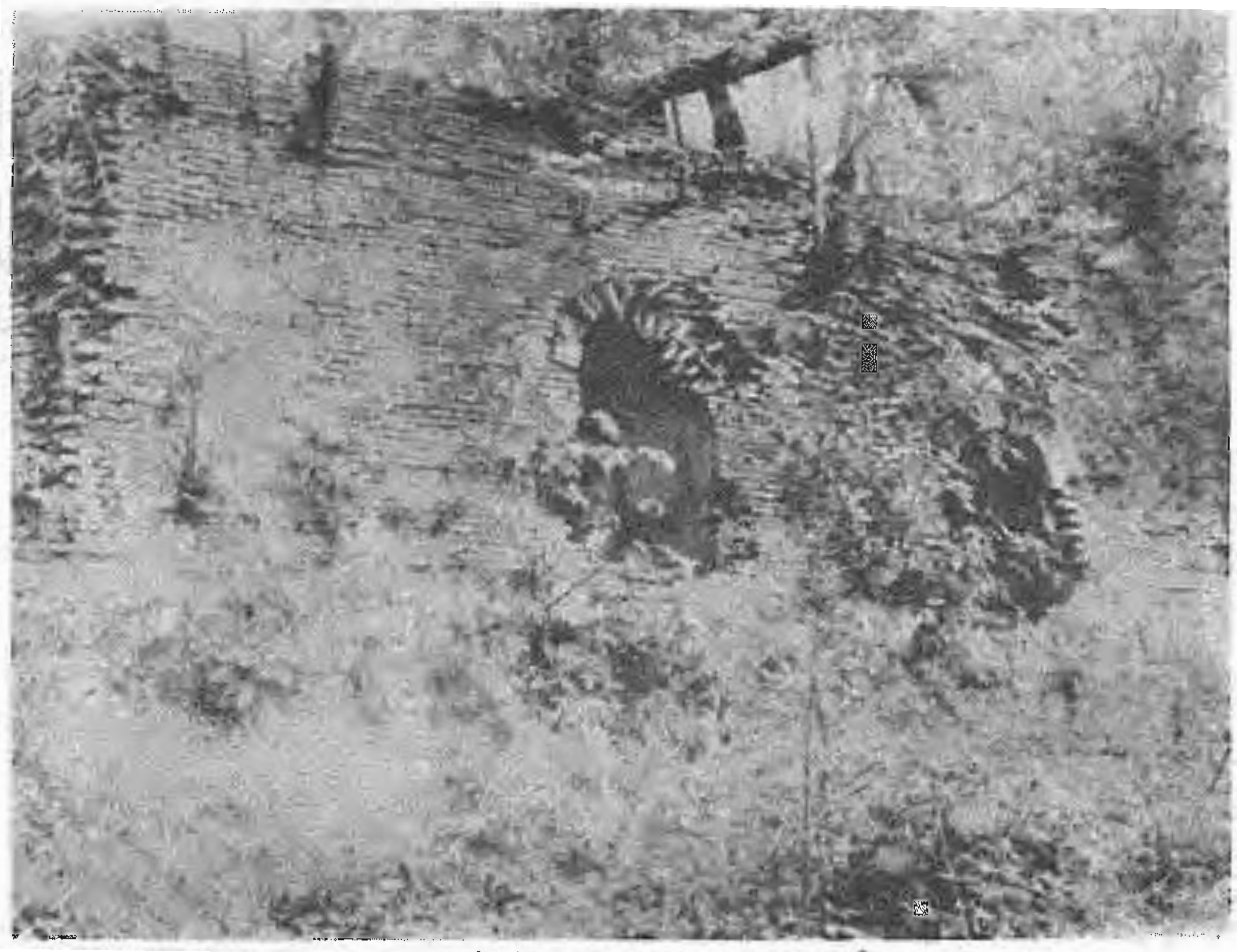

عکس شمارهٔ ۸۳ – قسمتی ازدیوار شمالی قلعه رودخان.

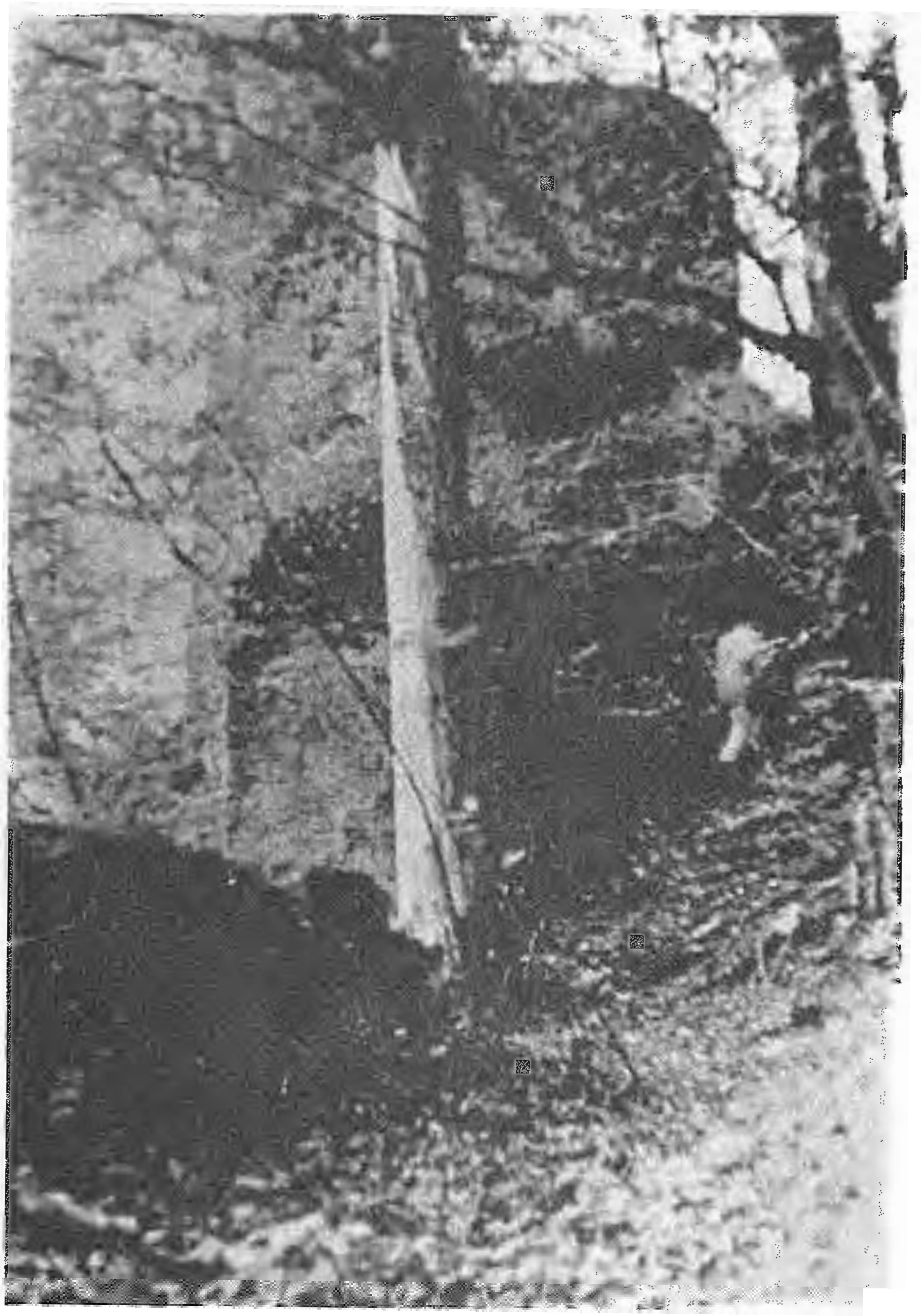

عکس شمارهٔ ۸۴ ـ یکی از برجهای اصلی قلعه رودخان.

عکس شمارهٔ ۸۶ ـ طاقها و مزغل داخل یکی از برجهای
قلعه رودخان .

عکس شمارهٔ ۸۵ ـ زوایای داخلی بنا را درقلعه رودخان
بدین ترتیب برای زدن طاق جمع کرده‌اند .

نقشهٔ شمارهٔ ۸۷ ـ نقشهٔ قلعه رودخان که طول آن درحدود پانصدمتر است

عکس شمارهٔ ۸۸ - پیر جلودار درشهر فومن .

عکس شمارهٔ ۸۹ ـ بقعهٔ آقا سید عبدالله بن موسی بن جعفر علیه‌السلام در دهکدهٔ کارم فومن .

عکس شمارهٔ ۹۰ – دهانهٔ بزرگ پل پشتیر در اولمان فومن.

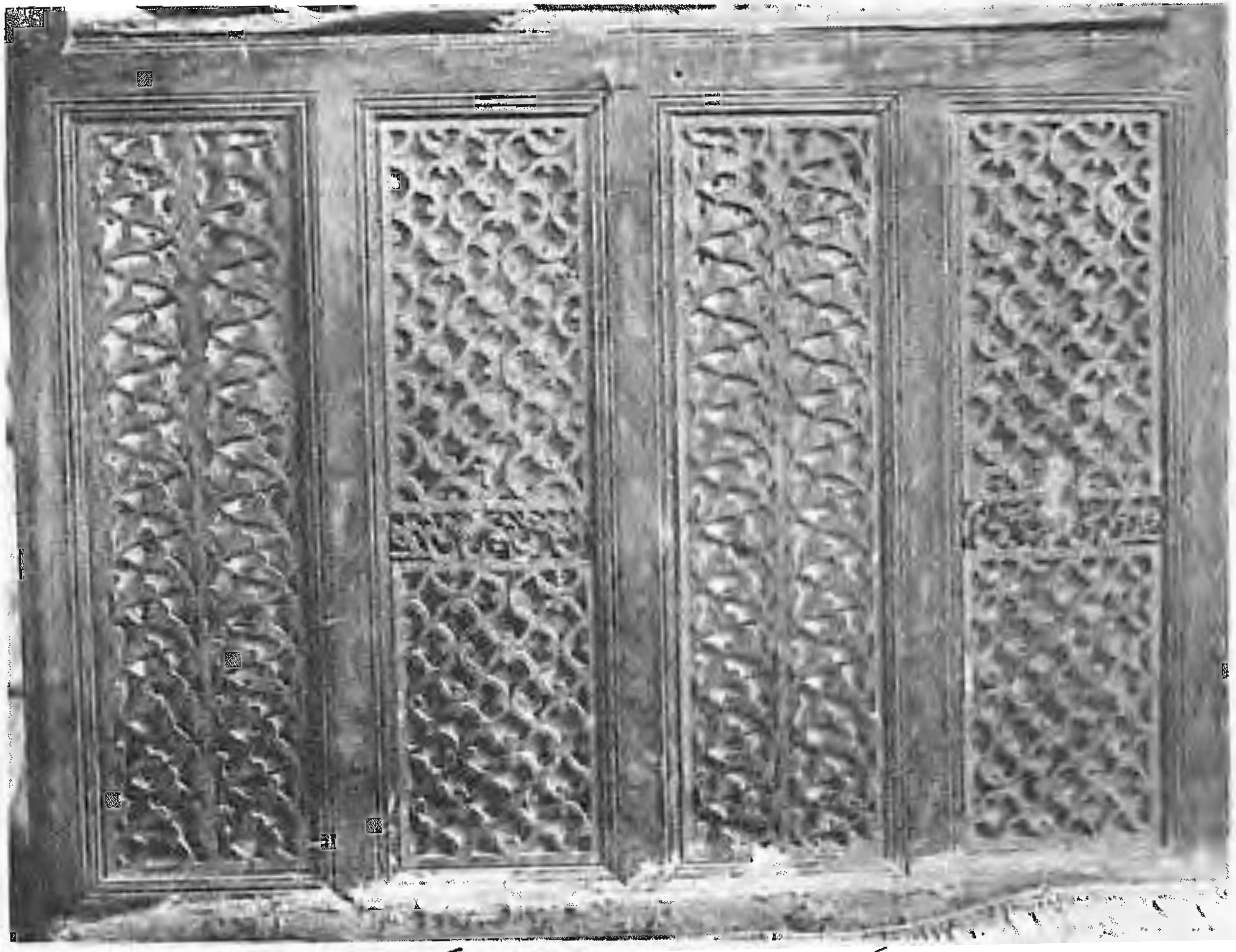

عکس شمارهٔ ۹۱ ـ صندوق زیارت دستخط در گشت فومن .

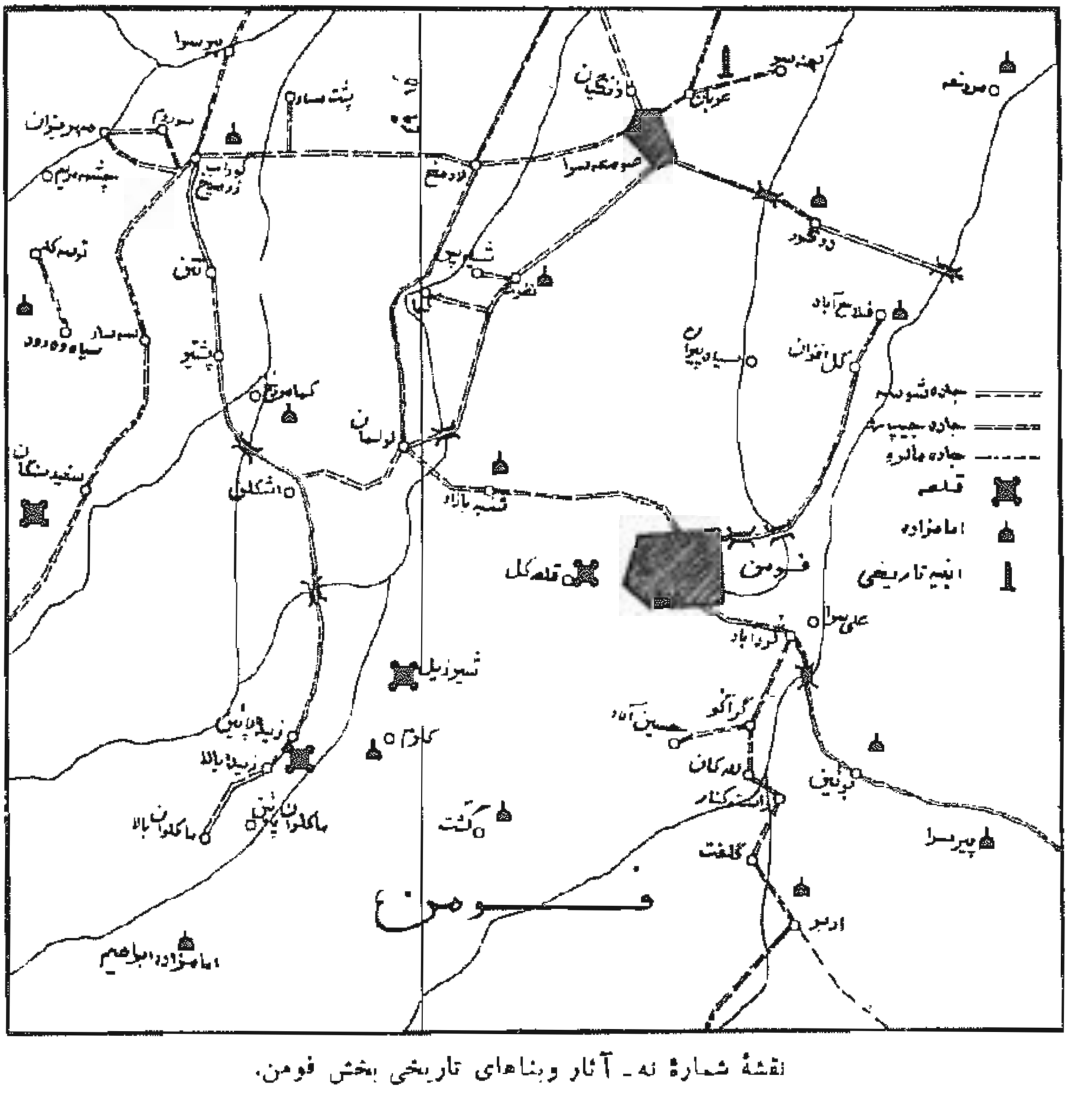

نقشهٔ شمارهٔ نه ـ آثار و بناهای تاریخی بخش فومن.

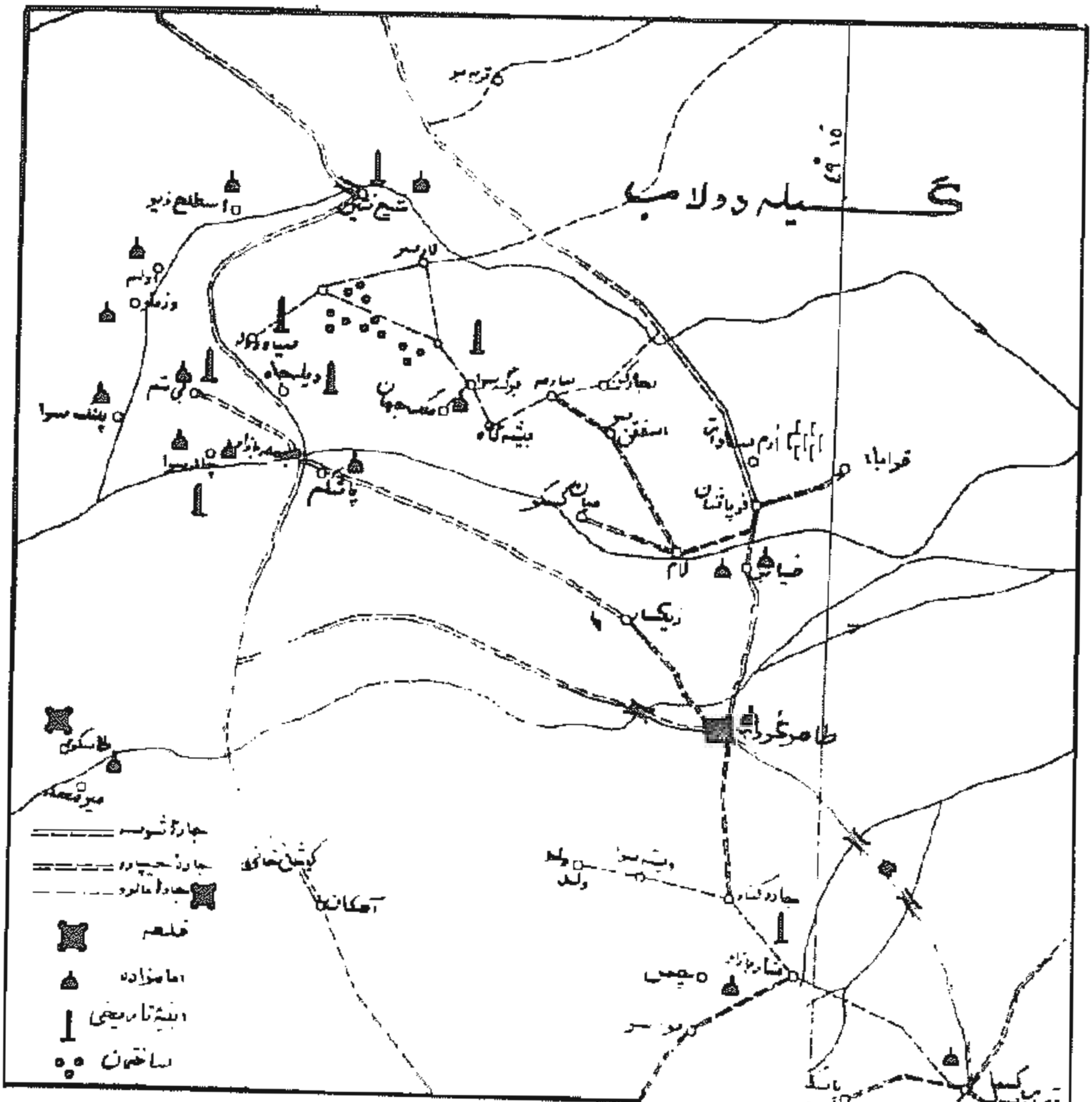

نقشهٔ شمارهٔ ده ــ آثار و بناهای تاریخی بخش کسکر.

بخش نهم

۱ - جغرافیای تاریخی گسکر

بخش گسکر درزمینی هموار ، در سی کیلومتری غرب رشت قرارگرفته ، و از شمال به تالش دولاب واز مشرق به مرداب انزلی و از جنوب به فومن واز مغرب به ماسال و شاندرمن محدود است . در ازای آن از اسپند در جنوب تاکیل‌چالان در شمال یك فرسنگ و نیم وازمرداب تا آهاك‌کوره در حد ماسال دوفرسنگ است . سابقاً یکی از بخشهای وسیع گیلان بوده و شامل زمینهای گسکر امروزی و خاك ماسال و شاندرمن و تالش دولاب می شده است .

صاحب حدودالعالم که‌کتاب خود را در سال ۳۷۲ قمری تألیف‌کرده است ، فهرستی از دهکده‌های آن سوی رودبان (= بیه‌پس) را در کتاب خود آورده است . میان آنها به نامهای ، پیلمان شهر ، رشت ، تولم ، دولاب ، کهن‌رود برمی خوریم . [۱] مقدسی نیز در سال ۳۷۵ قمری ، جزءدهکده‌های گیلان ، دولاب وپیلمان‌شهر و کهن‌رود را نام‌می برد . [۲] ابوالفدا در سال ۷۴۱ قمری دولاب را از اقلیم چهارم می‌داند و پس از تعیین طول و عرض‌جغرافیائی آن‌می نویسد، کسانی که این محل رادیده اندمی گویند که گسکر نامیده می‌شود. (وکسکر بفتح الکافین و سکون‌السین‌المهمله بینهما وفی الاخر راء مهملة) [۳] با توضیحی که ابوالفدا می‌دهد شکی باقی نمی‌ماندکه صاحب حدودالعالم ومقدسی‌نیزازدولاب بخش‌گسکر را اراده‌کرده‌اند.دمشقی متوفی در۷۲۷ ، در بیان ناحیهٔ گیلان ، نام این بخش را بدشکل «جسکر» یاد آورشده است . این خود دلیلی تواند بود که

---

(۱) حدودالعالم چاپ دانشگاه ص۱۴۹ . (۲) احسن‌التقاسیم ص۳۵۵ . (۳) تقویم‌البلدان ص ۴۲۸ و ۴۲۹ .

حرف اول این نام، گاف فارسی است که به شکل جیم معرّب شده است.

فضل‌الله عمری متوفی ۷۴۲ می‌نویسد که حکمران گسکر با حکمران تولم از در دوستی در آمده‌اند، لشکریان ایشان بیشتر از لشکریان سایر بخشهای گیلان است. سرزمین ایشان بسیار وسیع و حاصلخیز است. غلات و میوه و گاو و گوسفند فراوان عمل می آورند. از همسایگان کرد خود و فرآورده‌های آنان بسیار فایده می برند. مواد خوراکی در این بخش ارزانتر از سایر بخشهای گیلان است.

الثاریوس (Oléarius) دهکده های گسکر را به این شرح نام می برد: سیاه‌رود، گوراب، انزلی، دولاب، شال، رونه‌سرو (Ruc saru)، میان شهر.

کوك (Couk) که همراه سفیر شاهزاده گالیتسین (Ghalitzine) در سال ۱۱۵۹ قمری (= ۱۷۴۶ – ۴۷ میلادی) به ایران آمده است چنین می نویسد: این شهر (گسکر) و ناحیه‌ای به همین نام در قلمرو حکومت گیلان است. مدت زیادی نیست که نام این شهر، به سبب عمل آوردن ابریشم فراوان و پارچه های ابریشمین بر سر زبانها افتاده است. اما بر اثر ظلم حکام نادری مثل سایر نقاط به خرابی کشیده شده است. نزدیك این محل قلعه‌ای است که روسها ساخته اند تا جلو تهاجم همسایگان کوه‌نشین این ناحیه را بگیرند.

کلنل ترزل (Trezel) درسال ۱۲۲۴ قمری (= ۱۸۰۹ میلادی) دربارهٔ گسکر می‌نویسد. « در قصبهٔ گسکر چهارصد خانوار تالش ساکنند. تالشان گذشته از ناحیهٔ گسکر، کنار راه رشت به اردبیل نیز سکونت دارند و آقا محمد خان قاجار و جانشین او – فتحعلیشاه – نتوانستند ایشان را به انقیاد و اطاعت خود درآورند، زیرا ایشان به رئیسی که از تیرهٔ خودشان نباشد، سر تسلیم فرود نمی آورند. قیام و سرکشیهای ایشان را شاه ایران اغلب نادیده گرفته‌است. درزمان فتحعلیشاه است که حدود گسکر به حدود کنونی آن تقلیل پیدا می‌کند

(۱) نخبة الدهر ص ۲۲۶ .

وحاکم این بخش زیکسار رامرکز حکومت خود می‌کند. دهکده هائی که در زمینهای هموار قرار داشتند، به‌نام گیل‌گسکر ودهکده های کوهستانی همجوار راکه تالش نشین بود، تالش‌گسکر خواندند .(۱)

مرکز اصلی گسکر، طاهرگوراب است که در نه‌کیلومتری شمال غربی کسما وهفت‌کیلومتری مرداب انزلی، کنار رودخانهٔ خالکیا بناشده‌است. درزمان رابینو (۱۳۳۱ قمری) جمعیت آن نهصدوهجده خانوار بوده‌است که تقریباً تمام گیلك وشیعی مذهب بوده‌اند. لهجهٔ گیلکی گسکر با لهجهٔ مردم رشت اختلاف زیاد دارد .(۲)

۴ـ بناها وآثار تاریخی گسکر
شهر قدیم گسکر = گوراب گسکر
در جنگل هفت دغنان(۳)

درجنگل هفت دغنان، کنار جادهٔ شاه‌عباسی که از طاهرگوراب به سیدـ سرفشاه می‌رفته است، آثار حمامها (عکس شمارهٔ ۹۲) وخانه هائی (عکس شمارهٔ ۹۳ و۹۴) وآثار دکانهائی که در یك امتداد بناشده بوده‌اند، دیده‌می‌شود. آثار باروئی ممتد و طولانی درمیان درختان جنگلی گاهی به چشم می‌خورد. سفال شکسته وآجرپاره‌های فراوان دراین‌قسمت ازجنگل برروی زمین‌ریخته است. پس‌از بازدید محل، راه بازگشت ما از جادهٔ شاه‌عباسی بود وچنان‌به‌نظر می‌رسیدکه‌کف این جاده دراین قسمتها آجرفرش داشته است.

برزمینی بلندگوری تنها دیده شد که نزد ساکنان دهکده های همجوار احترامی‌داشت وبه‌نام سیدخروسه (= ستی خروشه ؟) مشهوربود. (عکس‌شمارهٔ ۹۵) می‌گفتندکه این‌زن، خواهر امیره ساسان گسکری وهمسر سید شرفشاه بوده

(۱) گیلان رابینو ص ۱۵۵. (۲) گیلان رابینو ص۱۵۶. (۳) چماچار، ده از دهستان شاندرمن بخش‌ماسال شهرستان طوالش ۶ کیلومتری شمال‌شرقی بازارشاندرمن و۱۲ کیلومتری شمال شرقی ماسال، جنگل موسوم به هفتا خان (= هفت دغنان) در شمال خاوری این ده واقع‌است. دراین‌جنگل آثار ابنیهٔ بسیار قدیمی مشاهده می‌شود (فرهنگ‌جغرافیائی‌ایران)

است .کنار گور سیدخروسه دوپایهٔ ستون نقش‌دار،ازسنگ سفید آهکی افتاده بود . سنگ بزرگتر به‌ارتفاع سی‌ودو سانتیمتر وعرض قسمت پائین پایه چهل و نه وعرض قسمت بالا بیست و چهار سانتیمتر بود . (عکس شمارهٔ ۹۷) سنگهای تراشیدهٔ سیاه‌رنگ نیز در اینجا مشاهده شد . سنگ قبری‌بر مزار سیدخروسه بودکه شاید یکی دو ساعت قبل ازرسیدن ما به این محل ، شکسته بودند.این سنگ سرخ به‌طول چهل وشش وعرض بیست وچهار و قطر پنج سانتیمتر بود. کلماتی بر آن حك شده‌بود که خوانده نشد . (عکس شمارهٔ ۹۸) بـرسر همین مزار یکی دوکاشی بدابعاد نوزده سانتیمتر وقطر هفده میلی‌متر وآجری کوچك بـه ابعاد هیجده سانتیمتر و قطر چهار سانتیمتر ونیم وآجری بزرگ به‌ابعاد بیست وسه سانتیمتر وقطر پنج سانتیمتر ونیم دیده شد .

مصالح بنای حمامها دو نوع آجر بود . نوعی ازآن بزرگتر وبه ابعاد بیست وسه سانتیمتر وقطرشش سانتیمتر ونوعی کوچکتر به‌ابعاد بیست‌سانتیمتر وقطرچهارسانتیمتر ونیم بود . مـلاط آجرها گچ غربالی بود . معروف است که راه زیر زمینی‌این‌محل به مناره بازار که درحدود بیست‌کیلومتر فاصله‌دارد متصل می‌شده است . محوطه ای که این آثار در آن دیده شد بیش از یك‌کیلو متر مربع نبود . رابینو در این محوطه ازپلی آجری یادآور می‌شودکه بر رودخانهٔ‌کنگوله مازوجیه (بفتح‌کاف) ساخته بوده‌اند ومی‌نویسدکه نزدیك این خرابه‌ها ، دهی‌کوچك است که مجموع خانه‌های آن بیش‌از شش‌کلبهٔ محقر نیست وبه نام «اروس محله» خوانده می‌شود ودر یك کیلومتری مرداب تپهٔ‌کم ارتفاعی به‌نام «خروسه» ونزدیك‌این تپه‌قبرستانی،به‌نام «اروسها قبرستان» است. این نامها یادآور اشغال‌گیلان به دست روسها در سالهای ۱۱۳۵ ـ ۱۱۴۷ قمری (= ۱۷۲۲ ـ ۱۷۲٤ میلادی) است . (۱)

الئاریوس (Oléarius)می‌گوید ، شهر کوچك‌کسکر در چهار فرسخی‌کسما ودو فرسخی دریاست وبه نام «گوراب گسکر» معروف است . هنگامی که شاه

(۱) گیلان رابینو ص ۱۵۵ .

عباس از گیلان عبور می کرد، در همین محل، در خانه شخصی، به نام خواجه محمود، پسرش -شاه صفی- چشم به جهان گشود. این خانه بعدها محل بست اهالی شده است.[۱]

حدود جنگل هفت دغنان و راه رسیدن به آن :

جنگل هفت دغنان از غرب متصل به بجارکن،[۲] از شرق به سیاخاله سر و خمیران،[۳] از شمال به دهکدهٔ سید شرفشاه و محلهٔ خشابر[۴] و از جنوب به بهمبر[۵] محدود می شود. راهی از ضیابر به جنگل هفت دغنان می رود. پس از طی سه کیلومتر سبك از ضیابر به بهمبر می رسیم. از بهمبر تا کورهٔ ذغال چهار کیلومتر فاصله است. از کورهٔ ذغال راه به دست چپ می پیچد و مستقیم تا پل آجری رودخانهٔ دلیك (بکسر دال) پیش می رود. فاصلهٔ کورهٔ ذغال تا سیدخروسه نیز سه کیلو متر است.

راه دیگر راه بجارکن و اسفند سر است. از ضیابر به اسفند سر، چهار کیلومتر، از اسفندسر به بجارکن یك کیلومتر و از بجارکن به سید خروسه سه کیلومتر است. مزار سید خروسه بر کنار رودخانهٔ واویلاست که از شاندرمن سرچشمه می گیرد. داروغه رووار همدر جنگل هفت دغنان است که خود شعبه ای از رودخانهٔ واویلاست.

پل آجری رودخانهٔ دلیك
در جنگل هفت دغنان گسکر

این پل آجری بر سر راهی است که از هشت پر به مناره بازار و گوراب زرمخ و از آنجا به رودخانهٔ ماسوله که به نام گشت (بفتح گاف و کسر تاء) رودخان ماسوله معروف است می رود. طول پل دوازده متر و عرض آن سه متر و هشتاد سانتیمتر است سنگ چین پایه های دوطرف به ارتفاع دومتر از سنگ رودخانه و ساروج بنا شده است. مصالح اصلی پل، آجری به ابعاد بیست ودو سانتیمتر وقطر چهار سانتیمتر و نیم است. قسمت آجری پل نیز ملاط ساروج دارد. (عکس شمارهٔ ۹۹)

(۱) گیلان رابینو ص ۱۵٤ و ۱۵۵. (۲) بکسر باء وفتح کاف. (۳) بضم خاء و کسر میم و سکون یاء. (٤) بضم خاء وفتح باء. (۵) بفتح باء وهاء وسکون میم وفتح باء ثانی.

امامزاده سید محمد جان بن موسی الکاظم علیه السلام در ضیابر گسکر

بنای آستانه از آجرو به ابعاد شش متر است. یك در ورودی ویك پنجرهٔ بزرگ چهار دهنه طرف جنوب، دو پنجره بزرگ چهار دهنه طرف غرب، یك در ورودی ویك پنجره بزرگ چهاردهنه طرف شمال دارد. بنا گل سری است و ارتفاع زیادی از زمین ندارد. کف داخلی بنا گل و از حصیر مفروش است. درخت آزاد عظیمی درگوشهٔ جنوب شرقی است که چون نیمهٔ آن در بنا جای داشت، اندازه‌گیری نشد (عکس شمارهٔ ۱۰۰). ضریح امامزاده چوبی و بلندتر از ضریحهای معمولی است. گنبدی فلزی دروسط وچهارگلدسته درچهار گوشهٔ ضریح تعبیه شده‌است. این ضریح نظیر خیمه هائی است‌که‌دراین‌محل‌روز عاشورا جزء دسته به‌حرکت درمی‌آورند. (عکس شمارهٔ ۱۰۱) مراسم علم بندی اول محرم و علم واچینی شب یازدهم یعنی عصر عاشوراست - روز عاشورا هم تعزیهٔ صحرای کربلا را برپا می‌کنند، یعنی از پائین محل ضیابر، عده‌ای در حدود صد و پنجاه‌تن بالباسهای اطرافیان حسین‌بن‌علیه‌السلام در صحرای کربلا و اسرا و خیمه‌ها به راه می‌افتند و تا منزل آیةالله ضیابری می‌روند و خیمه ها را در آنجا وامی‌چینند. قمه زنهاکه در حدود صد تن هستند، کفن‌به تن کرده قمه در دست به امامزاده می‌آیند و تا ظهر در آنجامی‌مانند. پس‌ازاینکه مؤذن اذان ظهر راگفت قمه‌زنهانماز شهادت می‌خوانند و به‌احترام بقعه، دربقعه خون نمی‌ریزند. اماپس از بیرون رفتن از بقعه، یکباره قمه‌ها را برکله می زنند و خون از سرایشان جاری می‌شود. توروکبچی در محل شفاداده می شوند. برای رفع میخچه، نمك و خزهٔ درخت آزاد امامزاده را می‌گیرند و در خاك دفن می کنند، وقتی نمك‌آب شد، میخچه هم از میان می رود.

سید مولاجان بن سید محمدجان بن موسی الکاظم علیه السلام

بقعهٔ این مرد طرف راست آب شاندرمن نزدیك آبادی است. بقعه‌ای محقر و جدیدالبناست.

سنگ قبری

در محلهٔ اروم (۱) سادات بهمبر (۲) گسکر

این سنگ از سنگهای آهکی سفید است و باپایهٔ ستونهائی که در جنگل هفت‌دغنان دیده شده، هم‌جنس است. این سنگ سرپاست وطول مقداری که از خاك بیرون است به‌یك متر و نیم می رسد. عرض آن پنجاه و دو سانتیمتر است. در حاشیهٔ سنگ نام دوازده امام به چشم می‌خورد. بالای سنگ در وسط سنهٔ ۱۲۳٤ و زیر آن «کل‌شیی‌هالك‌الاوجهه» و پائین تر از آن «هذاالقبرالمرحوم المغفور ...» و نزدیك به قسمت پائین سنگ نام «کاس خانم» روشن خوانده می شود. (عکس شمارهٔ ۱۰۲)

منارهٔ آجری

در مناره بازار (۳) گسکر

در پانصد متری بقعهٔ آقاسید زکی

این منارهٔ آجری بر سرراه دهکدهٔ جاده‌کنار به آبادی مناره بازار، در طرف راست جاده بناشده‌است. تاریخ بنای آن‌معلوم نیست. روایت محلی وقصه های سینه به سینه بانی آن‌را مردی به‌نام «چل‌گوش‌چمنی»(٤) می‌داند. مصالح ساختمانی آن، آجر وملاط‌گچ وپائین مناره را تا دومتر ارتفاع باسیمان‌مرمت کرده‌اند. محیط دایرهٔ منار از سطح زمین نوزده متر وچون پس‌از تعمیر دری آهنی جلو مدخل آن‌گذاشته و قفل‌کرده بودند، وضع داخلی آن معلوم نشد. در بالای مناره‌که فعلاً روی‌درخرابی دارد، تزئینی آجری‌دیده می‌شود وپائین‌تر

(۱) بضم‌الف. (۲) بفتح‌باء و هاء و سکون میم و فتح باء ثانی. (۳) ده ازدهستان مرکزی بخش صومعه‌سرا شهرستان‌فومن نه کیلومتر غرب‌صومعه‌سرا وپنج کیلومتر غرب‌راه صومعه‌سرا به طاهر گوراب، برج قدیمی دارد که به‌نام برج «چهل کیس چمنی» معروف است. در ازمنهٔ قدیم، بازار مهمی دراینجا بوده‌است (فرهنگ جغرافیائی ایران) (٤) چنین‌شخصی درتاریخ گیلان شناخته نشد ووجود خارجی نداشته است. این‌مرد ساخته و پرداخته ذهن مؤلف کتاب مستطاب سیدجلال‌الدین اشرف‌است. عجب‌تر اینکه درفرهنگ جغرافیائی نام‌او «چهل کیس» شده است.

از آن نیز در دو ردیف تزئین دارد . منظور از بنای ایـن مناره بـرما پوشیده است ، چه روزی که تمام این صفحات جنگلی عظیم بوده است نه‌به‌کار راهنمائی می‌آمده و نه‌کسی‌می توانسته‌بربالای آن دیدبانی کند . اگر برای‌گیلان عجایب هفتگانه‌ای قائل شویم ، این مناره یکی از آنها تواندبود. (عکس شمارهٔ ۱۰۳)

رابینو به نقل از خچکو (Ghodzko) می نویسد «در مناره بازار ، بر سر راه‌گسکر ، مناره‌ایست که بدنهٔ آن راکسی‌سوراخ کرده است . سرآن خراب و قسمتی از آن افتاده است . داخل منارپلکانی دارد . احتمال دارد این مناررا به منظور نگهبانی‌ساخته‌اند. ارتفاع آن به‌سی متر‌می رسد و معروف‌است‌که‌شخصی به نام چل‌گوش چمثی ، آن را بناکرده‌است .» (۱)

بقعهٔ آقاسید زکی بن امام موسی الکاظم علیه‌السلام

بنای اصلی‌بقعه شامل اطاقی‌چوبین به‌طول ۵/۵ متروعرض چهارمتراست. صندوقی به طول ۱/۹۰ متروعرض ۱/۱۰ و ارتفاع ۱/۵۰ متر در وسط است‌که با انواع پارچه ها پوشانده شده است . ایوانی به طول هفت‌متر و عرض‌سه متر در جلو این اطاق است . طاق این‌ایوان بر پنج ستون چهار سوی چوبین استوار است ، ستونهاسرستون‌ندارند. سقف بقعه امبه‌کوبی وسقف ایوان و اشان‌کشی ، بدون پل کوبی ولمبه‌کوبی است ، بام سراسر بنا حلب سر است . مسجدی نیز متصل‌به این بقعه است .

پردسر (۲) یا خشت پل (۳) بزرگ
نزدیك به دهکدهٔ مناره بازار

خشت پل بزرگ ، پل آجری بزرگی ، به طول شصت متر وعرض شش‌متر

---

(۱) گیلان رابینو ص ۱۶۷ . (۲) پردسر، ده ازدهستان مرکزی بخش صومعه‌سراشهرستان فومن ۷ کیلومتری شمال غربی صومعه سرا و۳ کیلومتری غرب صومعه سرا به طاهر گوراب ، دو پل آجری روی رودخانهٔ مجاور آبادی هست . در انقلاب جنگل جنگهای شدیدی دراین محل رخ داده است . (فرهنگ جغرافیائی ایران) پرد به ضم پ در گیلکی به معنی پل است وپردسر بکسر دال یعنی سرپل . (۳) خشت پل‌بفتح خاء و کسر تاء به‌معنی پل‌آجری‌است .

وارتفاع تقریبی‌نه متر است. رود تنیان(۱) وسیاوه رود وپلنگ رود ، کمی بالاتر از این پل داخل یك بستر می‌شوند واز زیر این پل می‌گذرند وسپس به کول‌سرو مرداب انزلی می‌روند . این پل عظیم که امروز مانند پهلوان پیری است که بر اثر طول عمر نکس پیدا کرده ودست حوادث اورا بر زمین زده ، روزی سه دهانهٔ بزرگ داشته است. سیل‌سال ۱۳۱۷ دهانهٔ اول را که طرف مناره بازاراست خراب کرد . ودوطاق دیگر را سیل سال ۱۳۳۶ از جای خود تکان داد ودر بستر آب انداخت . فعلاً روی پایه‌های اصلی ، تخته پلی نصب کرده‌اند واز روی آن می‌گذرند . (عکسهای شمارهٔ ۱۰۴ و۱۰۵)

پردسر یا خشت پل کوچك
درسه کیلومتری کسما ، در دهکدهٔ پاسکهٔ کسمای صومعه‌سرا

فاصلهٔ میان خشت پل بزرگ و خشت پل‌کوچك کمتراز دو کیلومتر است ، خشت‌پل کوچك شامل پنج دهنهٔ کوچك و بزرگ آجری است . دوسیل‌بند دردوسمت راست آب دارد. پایهٔ هر یك از این سیل‌بندها، آب بخش کن دارد. یکی ازطاقهای اصلی آن فرو ریخته است . آبی که از زیرآن می‌گذرد دنباله ندارد و نشت آب بجارها و برنج کاریهاست . طول این پل ۲۵ متر وعرض آن ۴/۲۰ متر وارتفاع دهنه‌های بزرگ آن ازسطح آب ۵ متر است . (عکس شمارهٔ ۱۰۶)

این دوپل درمسیر راهی است که به دستور شاه عباس ساخته شده است . این راه از هشتپر به چهارراه رضوان ده وجنگل هفت دغنان وضیابر وطاهر-گوراب وجاده کنار ومناره‌بازار واز آنجا به خشت پل بزرگ وخشت پل‌کوچك کسما واز کسما به رشت می‌رود .

راههای فرعی دیگری از این راه اصلی منشعب می شده و به‌دهکده های آباد وپرجمعیت‌می‌رفته‌است. برسراین‌راهها نیز ازهمان‌دوران‌یا ادوار بعدپلهائی ساخته‌اند . پل‌گاز رودبار که دارای یك دهانهٔ اصلی و دو دهانهٔ فرعی درطرفین

(۱) بفتح تاء .

است از این گونه پلهاست. (عکس‌های شمارهٔ ۱۰۷ و ۱۰۸) پل کوچکی با یك دهانه نزدیك طاهرگوراب نیز جزء این دسته از پلهاست. (عکس شمارهٔ ۱۰۹)

باقی بناها و آثارتاریخی بخش گسکر

۱ ـ مزار آقا پیر بخشعلی در طاهرگوراب گسکر.
۲ ـ مزار آقا میرقوام در زیکسار گسکر.
۳ ـ پیرولی خان نزدیك مناره بازار.
٤ ـ بقعه‌ای در دهکدهٔ میان ده صومعه سرا.
۵ ـ دومسجد نسبةً قدیمی در دهکدهٔ عربان صومعه سرا.
٦ ـ مزار آقا میرشاه دین در صومعه‌سرا.
۷ ـ بقعهٔ دوگور در صومعه سرا.
۸ ـ دوپردان (۱) برروی کهنه دغان (۲) در لالم (۳) در میرمحلهٔ گسکر.

---

(۱) دوپردان به ضم پ به معنی دو پل است. (۲) به فتح‌دال بمعنی نهر بزرگ است. (۳) بکسرلام دوم.

عکس شمارهٔ ۹۲ ـ قسمتی از بناهای شهر کسکر در جنگل هفت دغنان.

عکس شمارهٔ ۹۳ ـ آثار خانه‌های شهر کسکر درجنگل هفت‌دغنان.

عکس شمارهٔ ۹۴ ـ آثار بناهای شهر گسکر در جنگل هفت دغنان.

عکس شمارهٔ ۹۵ ـ مقبرهٔ سیدخروسه درجنگل هفت دغنان.

عکس شمارهٔ ۹۶ ـ پایهٔ ستونی برسر مزار سیدخروسه درجنگل هفت‌دغنان.

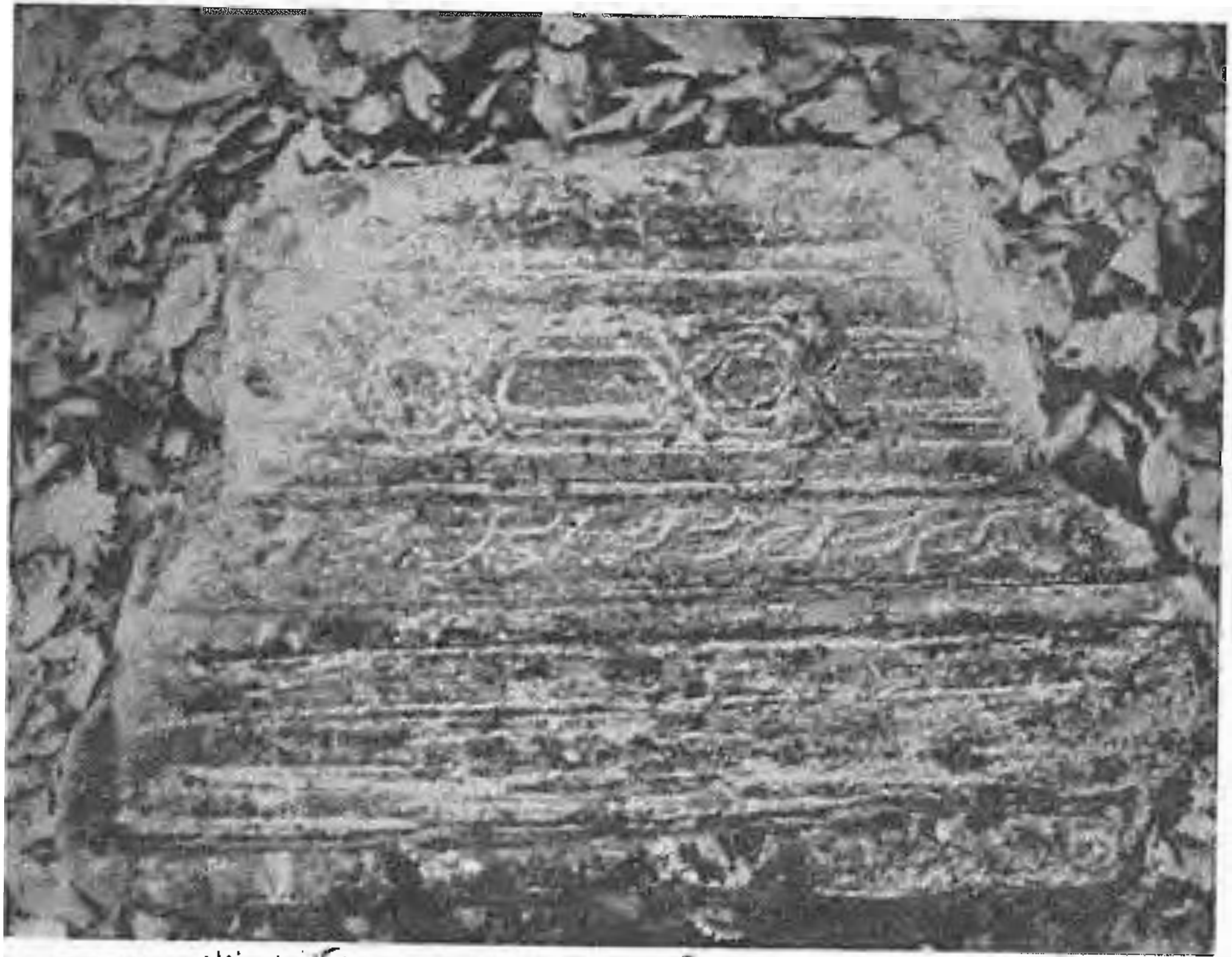

عکس شمارهٔ ۹۷ - پایهٔ ستونی از سنگ سفید برسرمزار سیدخروسه درجنگل هفت‌دغنان.

عکس شمارهٔ ۹۸ ـ سنگ مزار سیدخروسه درجنگل هفت دغنان .

عکس شمارهٔ ۹۹ ـ پل آجری برروی رودخانهٔ دلیک درجنگل هفت دغنان .

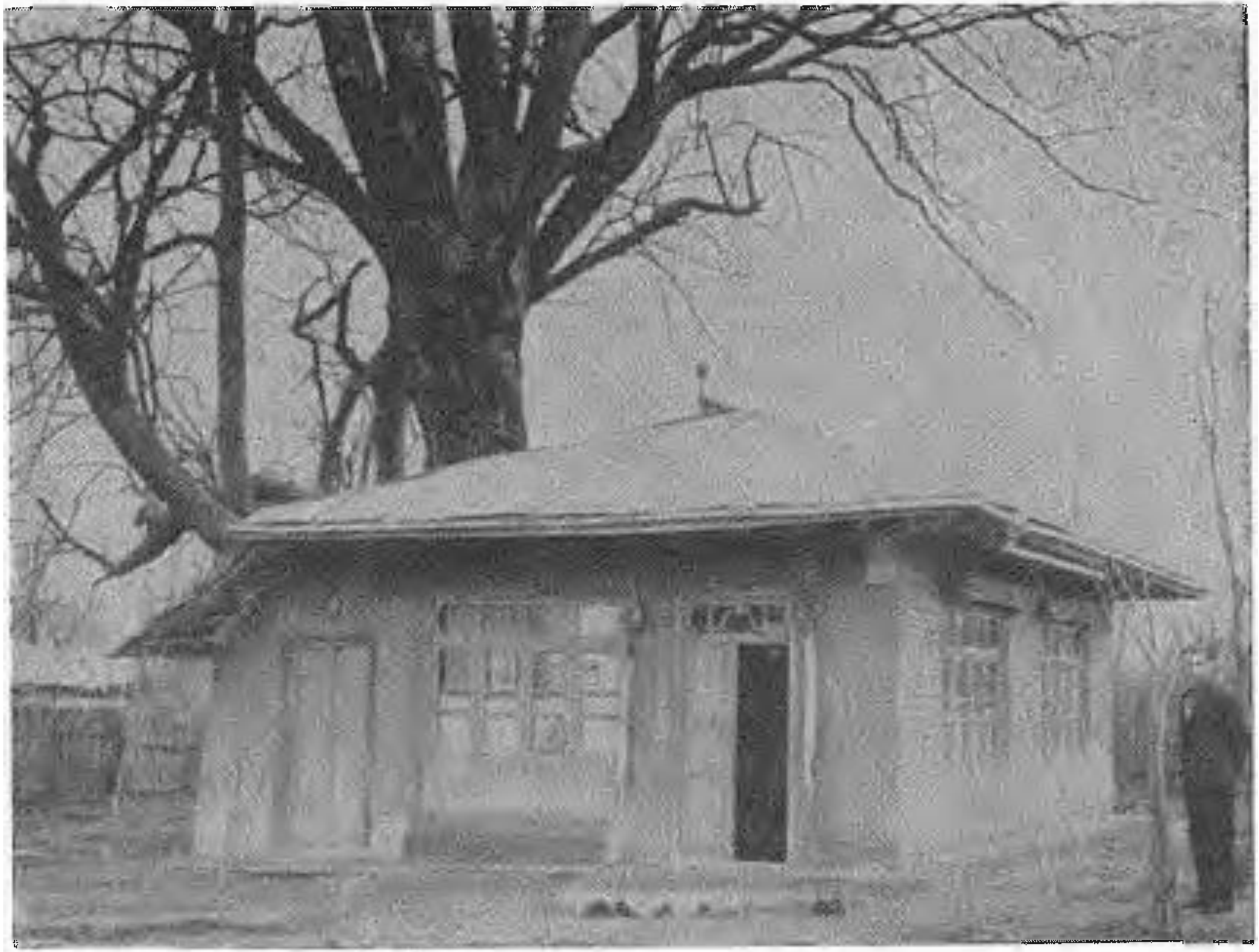

عکس شمارهٔ ۱۰۰ـ امامزاده سید محمدجان درضیابر گسکر.

عکس شمارهٔ ۱۰۱- ضریح امامزاده سید محمدجان در ضیابر گسکر.

عکس شمارهٔ ۱۰۲ ـ سنگ قبری درمحلهٔ اروم سادات بهمبر .

عکس شمارهٔ ۱۰۳ــ منارهٔ آجری درمناره بازار کسکر .

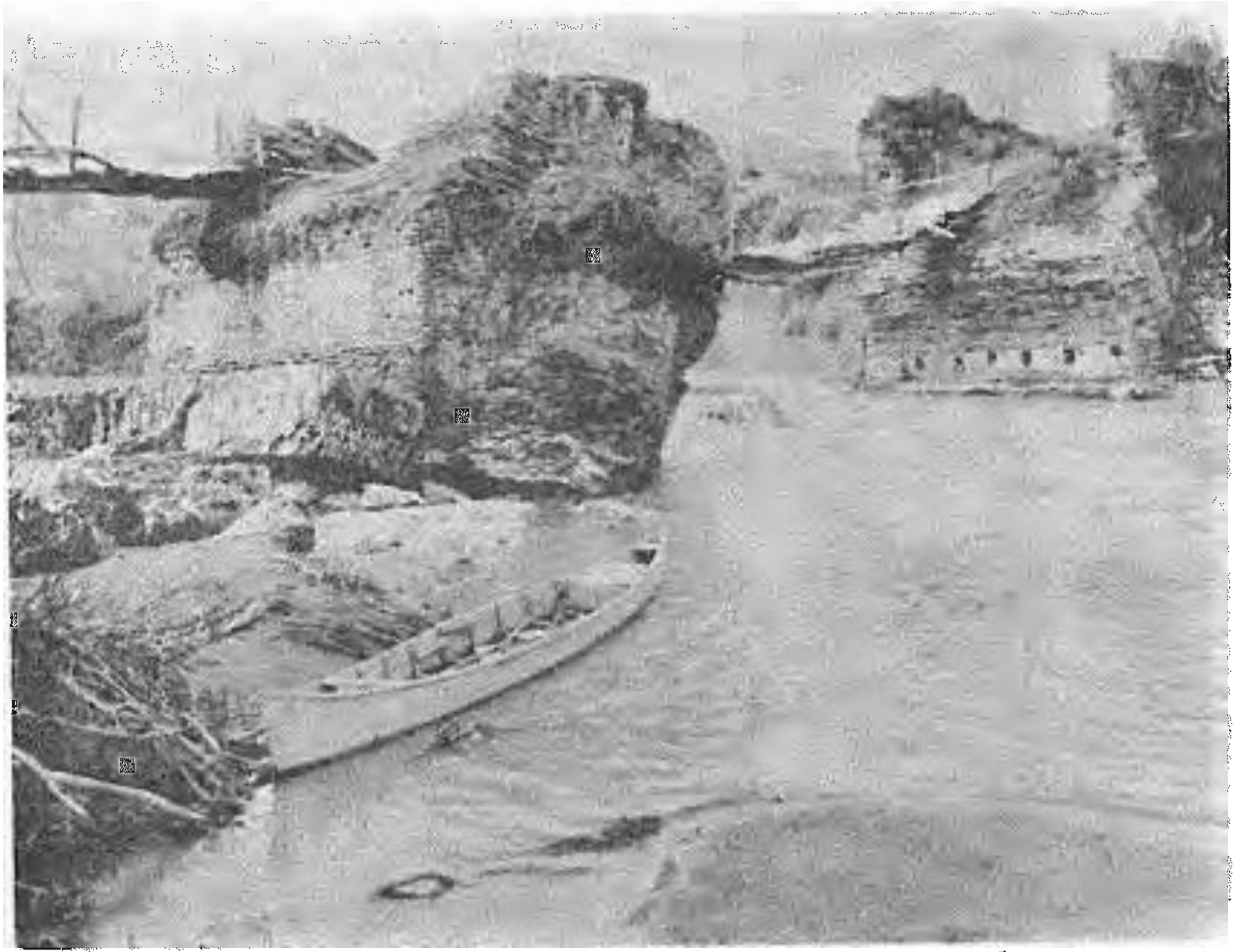

عکس شمارهٔ ۱۰۴ــ دهانهٔ اصلی پردسر یا خشت پل بزرگ نزدیک مناره بازار کسکر.

عکس شمارهٔ ۱۰۵ـ نمای دودهانهٔ باقی‌مانده از پردسر یاخشت‌پل بزرگ درمناره بازارکسکر.

عکس شمارهٔ ۱۰۶ـ پردس یا خشت‌پل کوچك درده‌کدهٔ پاسکهٔ کسما .

عکس شمارهٔ ۱۰۷ـ نمای جنوبی پل گاز رودبار .

عکس شمارهٔ ۱۰۸ـ نمای شمالی پل گاز رودبار .

عکس شمارهٔ ۱۰۹ – پل کوچکی نزدیک طاهر گوراب.

بخش دهم

جغرافیای تاریخی شفت

شفت درجنوب غربی رشت است ، نیمی از آن دشت و نیمه‌ای کوهستانی است . از شمال به ورزل ، از مشرق به رودبار ، از جنوب به تارم و ازغرب به ماسوله و فومن محدود می‌شود .

صاحب مسالك الابصار شفت را موطن شیخ عبدالقادر گیلانی می‌داند و می‌نویسد ساکنان آن حنبلی مذهب‌اند . امیران شفت کم وبیش زیر لوای سلاطین فومن بوده‌اند .

خانان شفت غیر از چندتنی ازاهل سبزوار خراسان‌اند . پاره‌ای ایشان را از طایفه چگنی قزوین می‌دانند و می گویند که اینان با حیله و تزویری نظیر حیلهٔ حسن صباح اراضی این بخش را به دست آورده‌اند . طایفهٔ خانان را « پیاز مسلمان » می‌خوانند و می گویند که یکی از اجداد ایشان پیازی را دید که بربام گالی پوش خانه‌ای روئیده است . فریاد برآورد « بی‌شك خدائی وجود دارد . » و فوراً مسلمانی را برگزید . خانها هنوز (تا زمان رابینو ۱۳۳۱ قمری) حکومت را در دست دارند ، ولی نفوذ زیادی برساکنان محل ندارند.

سابقاً مرکز شفت به‌نام کوراب‌شفت خوانده می‌شد و نزدیك دهکدهٔ نصیر-محلّهٔ امروزی قرار داشت. محل کوراب شفت در محل کوراکیش(= کوراب - کیش) است که خرابه‌های آن را جنگلی انبوه ازشمشاد پوشانده است.

مرکز مهم و محل اقامت خان شفت ، کمسار است که درسه کیلومتری جنوب تِکرم (بکسر تاء وراء) قراردارد . در زمان رابینو (۱۳۳۱ قمری) دو مسجد و دوحمام خراب و دویست باب خانه ، درمیان باغستانی سرسبز برد و کنارهٔ

رودخانه لیفکو خندان داشته است. خانه‌های خان نشین آن روزی زیبا بوده است اما به علت اینکه خانان محل در رشت اقامت کرده‌اند خانه‌ها نیز روی در خرابی دارند. کمسار به چهار محله تقسیم می شود: ۱ ـ شیخان محله. ۲ ـ سرخان محله. ۳ ـ کمسار محله. ٤ ـ کوچك کمسار.

جمعیت شفت در زمان رابینو هزاروهفتصدوهشتادوشش خانوار بوده‌است اکثر این جمعیت گیلك‌اند و غیر از چند تنی مابقی ییلاق وقشلاق ندارند. تعدادی گالش‌وتالش در دهکده‌های ارتفاعات ساکن هستند وبا تغییر فصل ییلاق و قشلاق می کنند. ساکنان دهکده‌های دشت به زبان گیلکی و مردم کوه‌نشین به زبان تالشی گفتگو می کنند. هردوگروه شیعی مذهبند. (۱)

بقعهٔ امامزاده ابراهیم‌بن امام موسی‌الکاظم علیه‌السلام (۲) در دهکدهٔ طالقان (۳)شفت

روستائیان اطراف، برای این بقعه احترامی بیش از اندازه قائلند، تا جائی که می گویند کسی را یارای آن نیست که دراین ده دزدی کند. حتی آقاجان ـ راهزن معروف ـ نیز بسیار پایبند احترام به این امامزاده بود!.

محمدعلی گیلك دربارهٔ دهکدهٔ طالقان و بقعهٔ آن می‌نویسد: «از آثار قدیمهٔ قریهٔ طالقان‌یکی بقعهٔ امامزاده‌ابراهیم است که‌درب‌های آن منبت‌کاری است.» (٤)

حسن شمس گیلانی می‌نویسد: «شرح حال امامزاده ابراهیم در دست نیست. ولی آنچه بین گیلانیان معروف است، این‌است که آن بزرگوارفرزند موسی‌بن‌جعفر ﷺ است. کرامات زیادی از آن سیدجلیل مشاهده‌شده. اطراف

(۱) گیلان رابینو ص ۱۹۷و۱۹۸. (۲) از امامزاده تابابارکاب شش‌کیلومتر واز بابارکاب‌تا چوبرشفت بیست و چهار کیلو متر است، (۳) طالقان، ده از دهستان شفت بخش مرکزی شهرستان فومن، سی‌ویك کیلومتری جنوب شرقی فومن وسی‌ودو کیلومتری جنوب‌شرقی‌شفت. زیارتگاهی به نام امامزاده ابراهیم برادر امام رضا علیه السلام دارد که در چهار کیلو متری جنوب این آبادی است و زیارتگاه قراء اطراف است. (فرهنگ جغرافیائی). (٤) کتاب شیخ زاهد گیلانی ص ۱۱۳.

این قصبه را کوههای مرتفع و جنگلها محاصره کرده است و این‌محل اکنون زیارتگاه قراء اطراف محسوب می‌گردد و هرساله دراواخر بهار واوائل تابستان که آب و هوای آن نقطه مساعد از برای زیارت می‌باشد، اهالی رشت و سایر شهرها، بدان صوب عزیمت می‌نمایند.» (۱)

بنای اصلی شامل مسجد و انباری درطرف جنوب که هردو به‌طول هشت متراند. اطاق مستطیلی به‌طول دوازده و عرض هشت متر که صحن امامزاده است و ضریح در این اطاق است. اطاق متولی که میان کفش کن و این صحن است و آخرین قسمت شمالی کفش کن است. ضریح مشبك و از چوب آزاد ساخته شده است. طول آن ۲/۸۰ متر و عرض آن ۱/۵۲ متر و ارتفاع تا وسط سقف گهواره‌ای شکل مشبك ۱/۷۵ متر است. چهار ستون در چهارکنج ضریح بدون نظم‌وترتیب قراردارد و دوسر نال بر آنها تکیه دارد. محفظهٔ خالی بالای ضریح که منتهی به گنبدی مدور می‌شود،براین سر نالها ساخته‌شده‌است. مقطع دوستون چهارسو ومقطع دوتای دیگر دایره است.

حمالی سراسر بنا کشیده شده است که برروی یکی از این ستونهای و پایه‌های سیمانی متکی‌است و واشانهای سقف براین‌حمال تکیه دارند. سراسر سقف لمبه کوبی وبام حلب‌سر است.

بقعهٔ امامزاده اسحق و خواهرش خیرالنساء یا فاطمهٔ صغری فرزندان امام موسی‌الکاظم علیه‌السلام

امامزاده اسحق در کوههای جنوبی شفت است. راه آن از شفت به ـ اُسماوندان (= عثماوندان) واحمد سرگوراب ونصیرمحله و گنجار (بفتح کاف) وگندم‌آرد و کبودسر (بفتح‌سین) وسوته و سبزدشت (بکسرزاء) وسیابیل کنده می‌گذرد و به‌امامزاده می‌رسد.

بنای اصلی شامل اطاقی به شکل مربع مستطیل، به‌طول ۹ متر وعرض

(۱) تاریخ علما وشعرای گیلان ص ۲۷.

۷متر است. غیر از مسجدمجاور که طرف‌شرق بنا شده‌است. ضریح این‌خواهر و برادر که پهلوی یکدیگر به‌خاك سپرده شده‌اند در کنج جنوب‌غربی‌است. طول این ضریح مشبك ۲/۵۳ متر و عرض آن ۱/۳۷ متر و ارتفاع آن تا زیر گهواره طاق ضریح، یك‌متر است.

سراسر سقف اطاق لمبه‌کوبی است، اماقسمت بالای ضریح‌بازو گنبدی مدور روی آن ساخته‌اند وسراسر بام از بالا حلب‌پوش‌است.

در طرف غربی صحن، سه ستون چهارسوی قطور و طرف شرقی چهار - ستون به‌همان قطر و روی تمام ستونها سرنالی چهارسو تکیه کرده است.

طول مسجد متصل به‌صحن ۹ متروعرض آن شش متراست وفاصلهٔ میان صحن و مسجد پنج لنگه ارسی چوبین و یك در ورودی میان ارسی دوم و ارسی سوم است. دیوارشرقی مسجد پنج‌لنگه ارسی است و سه پنجره به‌خارج دارد.

در ورودی صحن شمالی است و از کفش کنی وارد صحن می‌شود. دوشاخ کنج‌گاو (= گوزن) بر بالای دوستون‌نصب شده است وسنگ مرمری که‌شکل جای پائی بر آن است و معروف‌است که‌جای پای امامزاده اسحق است درصحن دیده می‌شود.

از فومن تا نصیرمحله بیست‌کیلومتر و از نصیرمحله تا امامزاده اسحق هیجده کیلومتر است.

مزار شاه درویشان
در تکرم (۱) شفت، کنار رودخانهٔ پسیخان

بنائی چوبین وقدیمی‌است. ایوانی به ابعاد پنج متر طرف شمال‌است. جلو ایوان، راهروئی به عرض یك متر است. دیوار های اصلی بنا، زکالی، سقفف سراسربنا، واشان‌کشی، لبهٔ آن یك پشته وبام سفال‌سراست. این بنا برسمت راست رودخانهٔ پسیخان‌وبر بالای تپه‌ای‌مسلط به‌رودخانه ساخته‌شده‌است. اطراف آن‌گورستانی قدیمی‌است ودرختان‌آزادکهن‌سال براین مزار سایه‌انداخته‌اند.

(۱) به‌کسر تا وسکون کاف و کسر راء.

مزار شاهزاده احمد و قرآن نه منی آن
در چماچای (۱) شفت

برای رسیدن به مزار شاهزاده احمد باید از شفت به شالده وحاجی آباد وبرزخندان (۲) وتکرم وجیرده وبیالوا وخرطوم وخلیلان وچماچا رفت . این راه ازدامنه وسرتپه‌هائی کوتاه‌که پاره‌ای از آنها جنگلی وبیشتر آنها به باغهای چای تبدیل شده‌اند می‌گذرد ومناظری بسیار دلپذیر دارد .

بنای بقعه ومسجد قدیمی آن را خراب‌کرده ونوسازی کرده بودند . ارسی های قدیمی بنارا در سقف بقعه به‌کار برده بودند . دو ستون لاچ لنگری بسیار ظریف میان ستونهای ایوان دیده می‌شد‌که قدمتی داشت .

رابینو این بقعه را به‌نام امامزاده نعمان می‌خواند وازقرآن‌کوفی قدیمی آن‌که درسال ۱۳۳۱ قمری دراین بقعه بوده و امروز نیز هست یادمی‌کند .(۳) اغلب قرآنهائی‌که در این‌گونه بقاع بوده ، ازمیان رفته است . خوشبختانه این قرآن ، دراین گوشه محفوظ وسالم مانده است . تنها سرلوحه وهفت صفحه ابتدای آن ویك صفحه از آخر افتاده است‌که فعلاً با خط خوش نسخ از نو نوشته وسپس شیرازه‌بندی و صحافی کرده اند . از جلد قدیمی آن اثری باقی نبود . مشخصات این قرآن‌کوفی معرب به قرار زیر است :

سر سوره‌ها مجدول و مطلاست و سر آیات گل وبته و مطلاست . طول صفحات ۳٦ سانتیمتر وعرض آنها سی‌سانتیمتر است . طول متن ۲۹ سانتیمتر و عرض آن ۲٤ سانتیمتر وهر صفحه شامل ۱۵ سطر است . قطر این قرآن بالغ برهفت سانتیمتر ونیم است . معروف است که وزن تمام قرآن نه‌من و وزن یك برگ آن نیز نه‌من است . احتمال می‌رودکه نعمان تغییر شکلی از نه‌من باشد.

بقعهٔ سید احمد وسید ابوالقاسم
در نهزم (٤) شفت

بنائی است آجری و قدیمی‌کرسی بلندکه ارتفاع کرسی آن به دو متر

(۱) به ضم چ . (۲) به ضم باء وسکون راء وکسر زاء . (۳) گیلان رابینو ص ۲۰۳ .
(٤) بکسر نون وضم زاء .

می‌رسد . طرف شرقی بنا ، ایوانی به طول ۱۲ متر و عرض چهار متر است . اطاقی که ضریح این دو تن در آن است مربع شکل وکنجهای آن تقریباً نیم دایره ودارای پنج ضلع اصلی است . طول وعرض این اطاق ۷ متر ودر وسط آن صندوقی ساده وقدیمی است که طاق آن گهواره ایست . سقف سراسر بنا لمبه ـ کوبی با درزپوش ساده ، لبهٔ بام سه پشته وبام سفال سر است . مأذنه‌ای چوبین درکنج جنوب‌غربی بناست که از راه‌پله‌ای جداگانه به‌بالای آن می‌روند. طرفین بنای اصلی بقعه دو اطاق است که در ورودی آنها در ایوان شرقی است وبه خارج نیز در و پنجره هائی دارند . در ورودی بقعه شمالی وجنوبی است که ابتدا وارد ایوان می‌شود وسپس به اطاق وسط ودو اطاق طرفین می‌رود . مدخل پلکان مأذنه جنوبی است . (عکس شمارهٔ ۱۱۰)

مزار سالوك (۱) معلم
در الله‌وردی محلهٔ قشلاق شفت

الله‌وردی محله نام چند در خانه است که کنار مزار سالوك معلم ساخته‌اند. مزار سالوك معلم بر قلهٔ کوهی است که از فاصله ای بسیار دور نمایان است . ابوالقاسم نامی تاریخ سلطان سالوك معلم را نوشته است که بر آن زیاد اعتمادی نیست . (۲) بنابر گفتهٔ او سالوك معلم پسر وهب بن منبه ، از منسوبان پیغمبر علیه‌السلام بوده است . پس از فوت امام رضا علیه‌السلام در سال ۲۴۷ قمری ، سالوك درگیلان مقیم شد و در تارم به هفت هزار تالشی ودیلمی ملحق شد . مخالفان را پای قلعهٔ شمیران شکست داد واز راه ایمان آباد به کهدم درآمد . درکرکره پشته اردوگاه ساخت . این محل بعداً به لشکرگاه معروف شد . در آنجا سران طایفهٔ عماك مانند ملك عباس بن ملك شیرویه لاسکی وملك دولت بن ملك الماس سفید مزگی مطیع او شدند . ابوالقیس خارجی که در این وقت حاکم

(۱) در عربی صعلوك شده است و امروز سالك معلم گویند . (۲) این کتاب را نگارنده نیافت ولی از عباراتی که رابینو از آن نقل کرده است نظیر کتاب شرح حال سیدجلال‌الدین اشرف وبحرالانساب ساختگی است .

گیلان بود ، لشکرکشید و فاتح شد و سالوك معلم سپس به کوهستان خیر سنگ (بفتح خاء) آمد ودر آنجا انزوا اختیارکرد وبه عبادت پرداخت . در سال ۲۸۰ قمری فوت شد و در محلی که رزش نام داشت به خاك سپرده شد .(۱)

امروز مزار سالك معلم بر بالای بازوی کوهی به نام «خیر سنگ» است . بنای اصلی بقعه، زگالی است که میان آن صندوقی مشبك ساده است. در وردی آن قبلی است. طاق سراسر بنا واشان کشی وازروی واشانها پل کوبی است وسراسر بنا حلب سر است .

بنای دیگری در جلگه ، نزدیك بقعهٔ سالوك معلم است و به‌نام بقعهٔ معلم معروف است . بنای اصلی زگالی است و طرف شمال آن ایوانی به عرض ۱۵۵ سانتیمتر دارد . در هر طرف جنوب و شمال بنا چهارستون چهارسو و هر طرف شرق و غرب آن پنج ستون است . سرستونها نسبةً قدیمی است . درورودی بقعه شمالی است. ابتدا به ایوان وارد می‌شود وسپس به بقعه می‌رود. صندوقی چوبین ساده در وسط بناست . سقف سراسر بنا واشان کشی و از روپل کوبی است .

قلعهٔ شاه بقال
درقریهٔ بداب (= بداو)

عبدالفتاح فومنی می‌نویسد که مردی سرشناس به نام شاه بقال در خدمت علی بیگ سلطان وزیر بیه‌پس بوده است.(۲) معلوم نیست که این قلعه‌را همین شاه بقال ساخته ، یاقلعه‌ای قدیمی دراین محل بوده وبه‌نام‌خود خوانده است. تپه‌ای که آثار این قلعه بر آن است ، امروز به‌نام شاه‌خال معروف است(۳) وکنار نهری به همین نام است که ازمشرق قریهٔ بداب می‌گذرد . درختان قطور آزاد وجنگل کیش این محل را فراگرفته وکم و بیش آثار بنا را محو کرده است .

(۱) گیلان رابینو ص۲۰۳ و ۲۰۴ . (۲) گیلان رابینو ص۲۰۴و۲۰۵ (۳) درزمان‌رابینو سال ۱۳۳۱ قمری به نام «شاه‌بقال» معروف بوده است . (گیلان رابینو ص ۲۰۴) .

خرابه های چوبرو شاه نشین
کنار دهکده های چوبرو شاه‌نشین شفت

برسر تپه‌ای طبیعی که ارتفاع آن از شالیزارهای اطراف بیش از هفتادمتر نیست وسطح بالای آن درحدود یك هکتار است ، روزی برقسمتی ازاین اراضی ساختمانهای قدیمی بوده‌است. درحدودنودسال پیش حسینقلی‌خان نامی‌از آجرهای این بنا ، بنائی دوطبقه برای خود بربالای تپه ساخته است . این بنا تاامروز بر پای است . آجر های بنای فعلی به ابعاد بیست و یك سانتیمتر و قطر چهار سانتیمتر است . آثار سه‌چاه دربالای تپه بودکه یکی ازآنها تقریباً پرشده بود

قلعه کل
در چوبر شفت

این قلعه نزدیك کوه اربه‌لنگه (۱) بر تپه‌ای مرتفع قرار داشته است بر این تپه‌آجر وسفال فراوان دیده می شود . فاصلهٔ قلعهٔ‌کل تاشاه‌نشین تقریباً یك کیلومتر است .

دیوار قدیمی اسکندکان (۲) (= اسکندرکل)
در شفت

در دو فرسخی جنوب امامزاده اسحق راهی است‌که به ییلاق روح عنبر و ازآنجابه‌تارم می‌رود. این‌دیوار برسمت چپ یادرشرق این‌راه است . دیوار از سنگ یادبر بنا شده وملاطی خاکستری رنگ دارد. درازای‌آن درحدود پانصد متر و ارتفاع آن تا چهارمتر است . می‌گویند تاریخ بنای‌آن به‌زمان اسکندر ذوالقرنین می رسد .

ساختمانهای حکومتی
درکمسار (۳) شفت

بیست باب ساختمان آجری با پنجره های ارسی و شیشه های رنگین که

(۱) بفتح الف وسکون راء وفتح باء . (۲) بکسر الف وسکون سین وفتح کاف و دال.درگیلان رابینو ص ۲۰۶ نام این دیوار آمده است . (۳) بضم کاف . ده از دهستان شفت بخش‌مرکزی شهرستان فومن شانزده کیلو متری شرق فومن . شش کیلو متری جنوب شرقی بازار رشت (فرهنگ جغرافیائی) .

نمودار هنر دوران قاجاری است در این دهکده هنوز برپاست. بیشتر آنهاروی در خرابی دارد. رابینو نیز از این بناهایاد می‌کند و می نویسد صاحبان آنها به رشت رفته‌اند و خانه‌هامتروك افتاده است. (۱) معروف است که جد خاندان خانهای محلی شفت از چیکین منجیل آمده ونظیرحسن‌صباح به اندازهٔ پوست گاوی زمین از اهالی خواسته است. سپس پوست گاو راکشیده و دوال‌کرده بر سراسر اراضی کمسار کشیده و تصاحب‌کرده است.

سایر بنا ها و آثار تاریخی بخش شفت

۱ ـ بقعه آقاملاعلی در دهکدهٔ کمسار

۲ ـ بقعهٔ آقاعزیز درمیرسرای چوبر.

۳ ـ بقعهٔ حاجی علی‌آقا در دهکدهٔ چوبر

٤ ـ بقعهٔ آقا نورسه‌تن سرراه چوبر به دزاز.

۵ ـ بقعهٔ حاجی مؤمن در خرطوم.

٦ ـ بقعهٔ درویش جعفر در پشت‌سرای شفت.

۷ ـ بقعهٔ آقا ذل‌پیر (۲) در ذل پیران.

۸ ـ بقعهٔ پیرمختار در احمدسرگوراب.

۹ ـ بقعهٔ سلطان پیرحسن در پیرسرا (= مؤمن‌سرا).

۱۰ ـ مسجد قدیمی کمسار.

۱۱ ـ گورستان قدیمی غیر اسلامی در ییلاق دکرد(۳).

۱۲ ـ گورستان قدیمی اسلامی و غیراسلامی در سیا چپ.

۱۳ ـ گورستان لاس پشت روبروی اسکندکن (= اسکندرکل)گورهای این گورستان از سنگ تراشیده است و سمت قبلی نیست.

---

(۱) گیلان رابینو ص ۱۹۸. (۲) بضم‌ذال. (۳) بفتح دال و کاف.

عکس شمارهٔ ۱۱۰ــ بقعهٔ سیداحمد و سید ابوالقاسم در نهزم شفت .

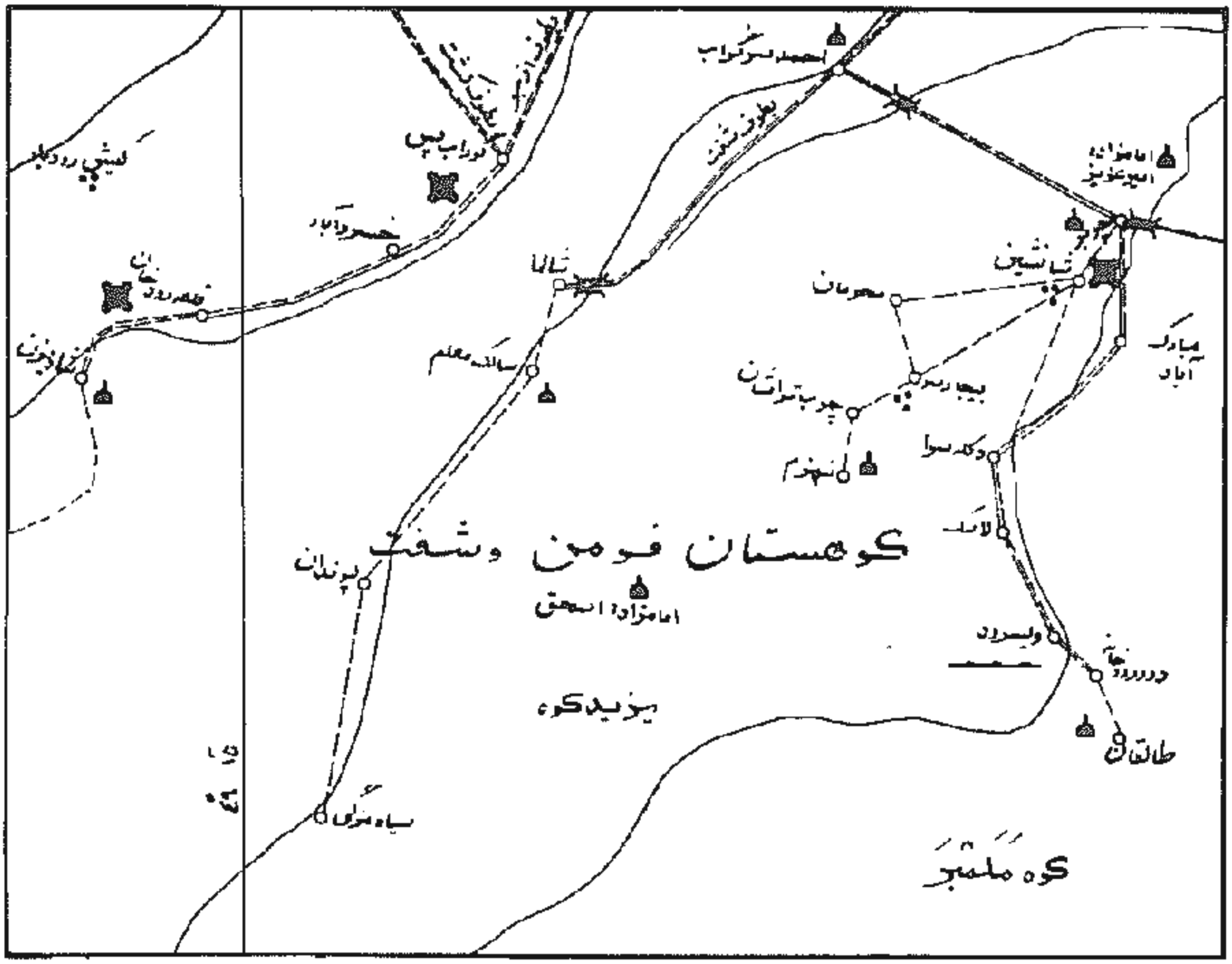

نقشهٔ شمارهٔ دوازده ــ آثار وبناهای تاریخی قسمت کوهستانی شفت و فومن

بخش یازدهم

۱ ـ جغرافیای تاریخی تولم

بخش تولم‌درشمال غربی شهر رشت است . از شمال به‌مرداب انزلی ، از غرب‌وجنوب به‌فومن، ازجنوب‌شرقی ومشرق به‌موازی محدود می‌شود . طول آن ازشرق به غرب ، سیزده کیلومتر وعرض‌آن ازشمال به جنوب نه کیلومتر است . دشتی است هموار، شامل جنگل و شالی‌زار ورودخانه‌های متعددی که سرچشمهٔ آنها در کوهستان فومن وشفت است ، ازمیان آن می گذرد .

صاحب مسالك‌الابصار می‌نویسد که سلطان‌تولم‌برسلطان فومن، برتری و تسلط دارد. هزارسوار دارد که شجاعترین سربازان گیلان‌هستند. سربازانش‌در مقابل‌مغولان‌ایستادگی کردندوایشان‌را شکست‌دادند وبه‌همین‌جهت‌قدرت وتسلط او بیشتر شد .

ازسال هفتصد وشصت ونه قمری ، تولم جزئی ازخاك فومن‌شد . اما علت تغییر این تقسیم بندی برما روشن نیست .

عبدالفتاح حاصل‌یك‌سالهٔ شیلات‌تولم‌را درسال ۹۹٤ قمری مبلغ چهارصد تومان نوشته است. این مبلغ را علی‌بیك سلطان ، به امیره حمزه و پسران او سند داده‌بود. (۱)

درزمان رابینو (۱۳۳۱قمری) مرکز مهم‌تولم، هندخاله‌بود وخود این ناحیه جزء رشت‌به‌حساب‌می آمد . حاکم‌محلی این‌ناحیه، سردارمعتمدرشتی‌بود که‌دراین تاریخ‌بزرگترین مالك‌این نواحی‌بوده است . هندخاله دراین زمان ، درحدود دویست‌خانوار جمعیت‌داشت وبه‌سه محله‌تقسیم‌می‌شد : ۱ ـ پائین محله

---

(۱) تاریخ گیلان ص ۹۲ و۹۳ .

یا مازندران‌محله . ۲ ـ میان محله که دارای دو قسمت، یعنی سادات محله و شیخ محله بوده است. ۳ ـ صوفیان‌ده . (۱)

تقریباً تمام جمعیت تولم ، درطاعون سال ۱۲۴۶ قمری ، ازمیان رفت . از ازلاهیجان ومازندران و نواحی تالش نشین ، عده‌ای را بدانجا کوچاندند. جمعیت این بخش در زمان رابینو نسبةً زیاد بود . اینان اولاد واحفاد کسانی بودند که بدینجا آورده بودند . لهجهٔ ایشان، دهکده به دهکده فرق مـی کند وبا گیلکی موازی وفومن اختلاف دارد .

جمعه بازار تولم ، درهفده کیلومتری غرب رشت، برسرراه رشت به کسما، برکنارهٔ راست پیش‌رودبار، برپا می‌شود. محل بازار، زمین وسیعی است که به خاك فومن تعلق دارد. بازارهای دیگر تولم درسیاه درویشان وهندخاله است، اما روزمعین وثابتی ندارند.(۲)

۴ ـ بناها وآثار تاریخی تولم

دربخش تولم تاجائی که نگارنده مطالعه وبررسی کرد، بناهای تاریخی و آثارقابل ذکری ندارد . رابینو فهرستی از امامزاده‌ها ومزارهای این ناحیه تنظیم کرده است . اما پس از بازدید از محل ، معلوم شد بیشترآنها، درختان جنگلی کهنسال هستند .

مسجدآقا پیله‌قرآن درصیقلان تولم

دراین مسجد گالی‌پوش قدیمی‌قرآنی باارزش ونسبةً قدیمی است که مردم به‌زیارت آن می‌روند . متولی این قرآن‌را به‌خانهٔ خودمنتقل کرده است.رابینو نیزذکری ازاین قرآن کرده است. (۳)

صفحات اول‌وآخر این‌قرآن افتاده وسایر اوراق آن، براثربه‌هم‌خوردن شیرازه پس وپیش ومشوّش است . درسر سوره ها ، نام سوره‌ها با کوفی رنگین

(۱) گیلان رابینو ص ۱۹۲ . (۲) گیلان رابینو ص ۱۹۳ . (۳) گیلان رابینو ص ۱۹۶ .

نوشته شده است . سر آیات، گل وبته‌های سبز وقرمز دارد . سراسر قرآن به‌خط کوفی‌است واغلب کلمات منقوط ومعرب‌اند. طول نوشتهٔ متن ۲۹ وعرض آن ۲۱ سانتیمتر است وهرصفحه ۱۷ سطر نوشته دارد. طول قرآن ۳٤ وعرض آن ۲٦/٥ سانتیمتر است. بسیار بجاست که‌مقامات مسؤول ، این‌قرآن‌را خریداری کنندو ازرطوبت گیلان بیرون آورند وبه وضع نابسامان‌آن، سروسامانی بخشند .

مزار میر مؤذنان
در صوفیان ده هندخالهٔ تولم

آتش، بنای مزاررا ازمیان برده‌بود ومشغول نوسازی آن بودند. رابینو از این‌بنا، یاد کرده است ومی‌نویسد که متولی این‌مزار ازنسل پیرمحمد مؤذنان است‌وفرمانهائی‌دردست دارد که در یکی‌ازآنها، آبادیهای زیر ازرقبات‌موقوفات این مزار به‌حساب آمده است :

جوکی، سفیدلیه‌زار، کفته‌رود، تورخاله، نی‌زار، نمکاهان، بازکی‌پشت، لیه‌خاله نزدیك‌هندخاله .

یکی ازفرمانها، مورخ محرم ۹۳۹ قمری است ومهر ابوالمظفر ، سلطان بیه‌پس را به‌شکل طغرا ، باعبارات زیردارد :

الله تعالی الحکیم المنّان المؤید القادر السلطان المظفر ابوالمظفر .

یکی دیگرازاین فرمانها ، ازشاه‌عباس‌دوم ومورخ ۱۰۵۲ قمری است.

دیگری از شاه طهماسب دوم و مورخ ۱۱۳۷ است و مهر فرندهٔ کل قوای امپراطوریس‌آن (Anne) را دارد . (۱) نگارنده دسترسی به این‌فرمانها پیدا نکرد .

چهل تنان
نزدیك مسجد بالا محلهٔ هند خالهٔ تولم

نزدیك این‌مزار که فقط درختی کهنسال پلت است، مسجدی‌قدیمی بوده که‌آن‌را خراب کرده و‌مسجدی تازه به‌جای آن ساخته‌بودند . جلو این‌مسجد

---

(۱) Commandant en chef de l' Empérat rice Anne

(گیلان رابینو ص۱۹٥)

قبرستان قدیمی است . در این قبرستان ، بر سنگ ریشه‌داری که عمودی قرار داشت ، تاریخ ۱۲۳۲ بر بالای آن و عبارات زیر ، ذیل آن تاریخ حك شده بود :

«هوالباقی هذا قبر مرحوم مغفور ملك محمد ابن مشهدی حسن فی‌شهر محرم الحرام سنة» برحاشیهٔ سنگ نام چهارده‌معصوم باخطی نزدیك به‌نسخ‌حك شده بود.(عکس شمارهٔ ۱۱۱)

این سنگ شباهت زیادی به‌سنگ قبری داشت که درمحلهٔ اروم‌سادات بهمبر دیده‌شده است‌وسابقاً از آن یاد کردیم .

بقعهٔ آقا سیدحسین
در دهکدهٔ لیف شاگرد تولم

بنای بقعه، بنائی گالی پوشی است ومسجد وبقعه زیریك سقف است. ۸ه ستون‌لاچ لنگری ظریف دراین‌بنا به‌کاررفته است.

بقعهٔ آقا درویش علی آقا
در دهکدهٔ لاکه‌سار تولم

بنائی است مربع از آجر کـه در میان آن صندوقی چوبین ساده است . سراسر بنا حلب سراست .

سایربناها و آثار بخش تولم

۱ ــ بقعهٔ آقا سید ابراهیم در نوخالهٔ تولم .

۲ ــ امامزاده یحیی درگوراب تولم .

۳ ــ مسجد قـدیمی بالا محلهٔ هند خالهٔ تولم . (بتازگی آن را از نو ساخته اند) .

٤ــ مزارآقانعمان درسس‌مس(۱) تولم. دراین‌مزارقرآن بزرگی‌است که نگارنده آن‌را ندید .

---

(۱) بکسرسین اول ودوم ومیم .

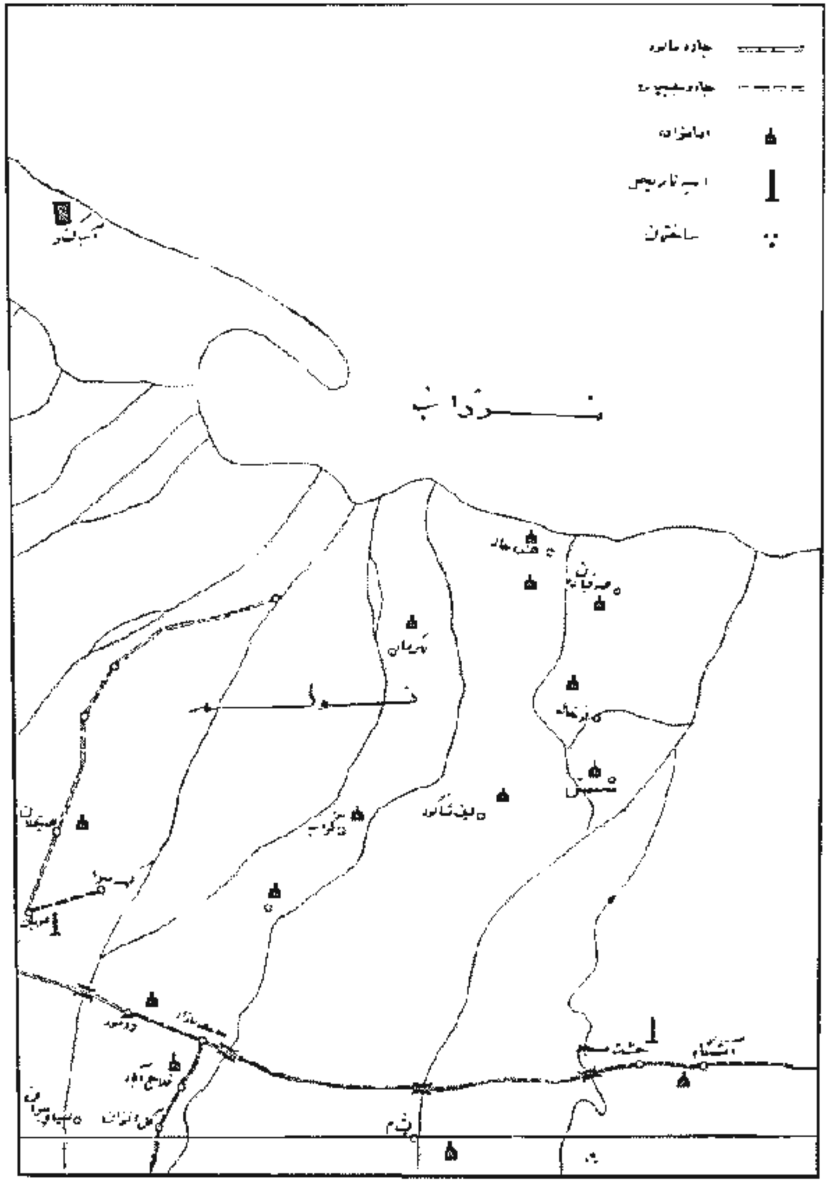

نقشهٔ شمارهٔ سیزده آثار و بناهای تاریخی بخش تولم .

عکس شمارهٔ ۱۱۱ـ سنگ قبری در گورستان چهل‌تنان نزدیک مسجد بالامحلهٔ هند خالهٔ تولم .

بخش دوازدهم

۱ ـ جغرافیای تاریخی بندرانزلی وچهار فریضه(۱)

بندرانزلی امروز، بندر اصلی ایران دردریای خزر است که در آخرین قسمت جنوب غربی این دریا بناشده است. این بندر بر دماغه‌ای از شن است که مرداب انزلی را ازدریای خزر جدا می کند. طول جغرافیائی این محل ۴۹ درجه و ۲۷ دقیقه و ۵۰ ثانیه و عرض آن ۳۷ درجه و ۲۸ دقیقه و ۴۵ ثانیه است.

گملین (Gmelin) درسال ۱۱۸۵ هجری (= ۱۷۷۱ میلادی) می نویسد: انزلی یا «زینزلی» چنانکه روسها می‌خوانند، به‌دو قسمت جدیدوقدیم تقسیم می‌شود. ساکنان شهرقدیم ایرانیان وارامنهٔ مقیم ایران بوده‌اندوشهر جدیدرا تجارروس وارامنه‌ای که تابع روسیه هستند ساکن شده‌اند. بیشتر خانه‌ها محقر و گالی ـ پوشی است. جای تعجب است بندری که پنجاه سال ازعمر آن می گذرد، چنین بناهای محقری داشته باشد. این بناها گذشته‌از ضررهای مادی که به‌بار می آورند، درمقابل رطوبت شدید این محل پایداری ندارند وصحت وسلامت ساکنان آنها مورد تهدیداست. شهرقدیم وجدیدیکی پس‌ازدیگری وکلیسای ارامنه‌میان آن دوقرار گرفته است. تعداداین بناهای محقر گالی‌پوشی به‌سیصد دستگاه‌می‌رسد. دربازاراینجا انواع متاعهای‌ایران و آستاراخان (= هشترخان) درمعرض‌فروش است. اجناس بازار انزلی بهتراز اجناس وازدهٔ بازار رشت‌است. بازار آن در امتدادساحل‌است ودکانها دردوطرف درامتداد یکدیگر بنا شده‌اند وکوچه‌های

---

(۱) فرزه بضم اول کنار رودخانه ودریاست که محل عبور کشتیها باشد. (برهان‌قاطع).

فراوانی اینبازاررا قطع‌می کند . خلیج یامرداب انزلی ازز‌یر انزلی‌شروع می‌شود ودوبازوی انزلی وغازیان دهانهٔ این‌خلیج‌را می‌بندد مردم این‌سرزمین ازقایق‌رانی وعمل‌آوردن نوغان، اعاشه می کنند.

ابت (Abbott) در سال ۱۲۵۹ قمری (= ۱۸۴۳ میلادی) در بارهٔ انزلی می‌نویسد «انزلی، تنهابندر دریای‌خزراست. جمعیت‌آن بهسه‌هزارتن می‌رسد. قلعه‌واستحکاماتی‌ندارد، امادوازده‌عراده توپ‌دراین‌بندراست. کارخانهٔ توپ‌ریزی کوچك ومجهزی دارد . فعلاً مشغول ریختن ۲۴ توپ بلند شش پوندی‌هستند که‌قالبهای‌آن‌آماده بود. قوای نظامی این‌محل ازاین قرار است :

۱۵۰ توپچی ، ۵۰۰ تفنگچی تالش ، ۱۰۰ تفنگچی شفتی، ۱۰۰ تفنگچی استرآبادی و۲۵ تن بومی که‌سالیان درازاست مشغول خدمت‌اند. اخیراً چهل تفنگچی تنکابنی‌نیز به‌این‌عده افزوده شده‌اند .(۱)

مرداب انزلی‌ده تادوازده میل عرض وطول‌دارد. وقتی‌هواآرام است، آب از مرداب به‌دریا می‌رود . اما وقتی، بادتند بوزد ،آب از دهانه ، وارد مرداب می‌شود. رودخانه‌های زیادی‌به‌مرداب می‌ریزند . ازروسیه اجناسی بدین بندر واردمی‌شود وازاین بندرمال التجاره به‌روسیه‌می‌رود. واردات از روسیه‌موازی ۸۷۰۰۰ تومان (= ۴۳۲۰۰ پوند) است و صادرات ایران صد و بیست هزار تومان (= ۶۰ هزار پوند) است ، غیر از ابریشم که گمرك آن در شهر رشت پرداخت‌می‌شود . (۲)

مکنزی‌درسال۱۲۷۶قمری(=۱۸۵۹میلادی)، بندر انزلی‌را دیده‌ودربارهٔ آن‌چنین نوشته‌است :

انزلی دومحله‌داشت. محلهٔ‌قلعه‌بازار که محلهٔ‌آبادی بود، خانه‌های‌آن‌از آجربناشده وبام‌آنها سفال پوش بود . محلهٔ کهنه بازار که درامتداد مرداب ، تاسنگر درمغرب انزلی ادامه‌داشت. دراین‌محله سیصدوپنجاه وسه‌خانه بود که

---

(۱) از یادداشتهای ماشین شدهٔ ابت متعلق به آقای چنگیز شیخلی ص ۱۶ . (۲)همان یادداشتها ص ۱۷ .

پنجاه‌دستگاه‌آنها بامهای‌سفال‌پوش داشت ودارای‌صدوپنجاه دردکان، سه‌مسجد وسه‌تکیه ودوحمام بود.(۱)

رابینو درسال۱۳۳۱ قمری می‌نویسد «تا اوایل‌قرن بیستم میلادی، انزلی قسمتی از تالش دولاب بود. این بندررا بادهکده‌هائی که برروی دماغهٔ شنی و نزدیک‌به انزلی‌بود، جدا کردند وبه‌نام انزلی وچهار فریضه خواندند.(۲) به‌دو علت‌بندر انزلی درزمان‌رابینو روبه پیشرفت بوده است: یکی اینکه کشتیهای بخاری‌روسی به‌این بندرآمدورفت داشته‌اند، دیگرراه انزلی به‌تهران‌ساخته‌و پرداخته شده‌بوده است. شمارهٔ خانه‌های انزلی دراین‌وقت‌به هزاروپانصد خانه می‌رسید که هفتصد دستگاه‌آنها گالی پوش ومابقی سفال‌پوش بوده‌است. جمعیت این‌شهر باخارجیان مقیم‌آن‌به هشت هزارنفر بالغ‌بوده است. در زمستان این جمعیت‌رو به‌فزونی می‌رفت، زیرا خلخالیان وکسان دیگربه دنبال‌کار به‌این بندر روی‌می‌آورده‌اند. اراضی انزلی‌ازشرق‌به‌غرب دو کیلومتر وعرض دماغهٔ شنی که این‌شهربرآن بناشده‌است ازپنج‌تا هفتصد متراست. دراین زمان‌شهر قدیم‌به‌نام کهنه‌آباد وشهرتازه به‌نام تازه‌آبادمعروف بوده است.(۳)هفتصد ونود دردکان، سه‌کاروانسرا، مغازه‌های فراوان، دومدرسه به‌طرح اروپائیان که یکی پسرانه ودیگری‌دخترانه بوده، هشت‌مکتب‌خانه، یک‌دستگاه‌مدرسهٔ‌روسی ویک دستگاه مدرسهٔ ارمنی وچهار مسجد داشته است. ده باب حمام دراین‌شهر به نامهای‌زیر بوده است:

۱ـ حمام شاه یا سه شنبه ـ ۲ـ حمام بازار یاشنبه ـ ۳ـ حمام داروغه یا یکشنبه ـ ـ حمام حاجی‌میرزا زکی یا جمعه ـ ۵ ـ حمام عمید همایون ـ ٦ ـ حمام حاجی رضا علی اوف ـ ۷ ـ حمام مشهدی کاظم علی اوف ـ ۸ ـ حمام تازه آباد یا دوشنبه ـ ۹ ـ حمام پنجشنبه ـ ۱۰ ـ حمام شاه کوچه یا چهارشنبه.(٤)

---

(۱) گیلان رابینو ص ۱۳۵ . (۲) گیلان رابینو ص ۱۳٤ . (۳) گیلان رابینو ص ۱۳۳ـ۱۳۵ . (٤) گیلان رابینو ص۱۳٦ .

ساکنان انزلی :

مردم انزلی از نقاط مختلف ایران بدین شهر روی آورده اند. زبانشان گیلکی، فارسی و ترکی است و تمام شیعی مذهبند.

از طوایف قدیم این شهر طایفهٔ سرخی (= سرخه‌ای) وطایفهٔ استادمحمد-رضی را می‌توان نام برد. طایفهٔ استادمحمدرضی مسلك حیدری داشتند. از سرشناسان این طایفه طهماسب‌خان پسر قدم علی پسر کرم‌علی چومثقال را می‌توان ذکر کرد. این شخص در اوایل سلطنت فتحعلی‌شاه به‌لقب خانی مفتخر شد. بیش از پنجاه خانوار از بازماندگان او در انزلی ورشت هستند. رئیس طایفهٔ ایشان در این‌وقت (سال ۱۳۳۱ هجری) میرزاعباس‌خان عمیدهمایون پسر میرزاعلی‌خان معین‌دیوان پسر میرزا رفیع‌خان پسر طهماسب خان است.

طایفهٔ سرخی (= سرخه‌ای) مسلك نعمتی دارند. می‌گویند اصلشان از آبادی سرخه، سه فرسنگی سمنان است. از این‌خاندان بیش از بیست خانوار شناخته نشد.

اصل خانوادهٔ دریابیگی از بجنورد خراسان است. اینان را از آنجا به لنکران بردند. میرحسن خان طالش پسر میر مصطفی‌خان ایشان‌را پذیرائی کرد و این دو خانواده با یکدیگر پیوند پیدا کردند. سیدرضا پسر حاجی میر ابوطالب، قایق کوچك بادبانی داشت که نزدیك آمل کنده (عمل‌کنده) درخشك بجار لنگرمی‌انداخت. سیدمزبور براثر سرمازدگی در آنجامرد ودرهمان‌جا به خاك‌سپرده‌شد. گور او امروز زیارتگاه است.(۱)

تیرهٔ مهاجر، ایرانیانی‌هستند که‌هنگام جنگ دوم ایران وروس بدینجا کوچانده شده‌اند. میرمحمدخان پسرمیر قبادپسر میرعباس‌طالش از نواده‌های میرقراخان وملاعبدالله‌مجتهدودویست‌تن‌دیگر که‌همراه اینان‌بودند وارد انزلی شدند ودهکدهٔ کلیور (بضم کاف وکسر واو) را به‌عنوان تیول داشته‌اند، تا ازانزلی دفاع کنند. میرباقر که به‌جوانمردی شهرت‌داشت وپسرمیرمحمد خان بود در

(۱) گیلان رابینو ص ۱۳۹ .

کلیور بمرد. گور او نیز مورد احترام است و در آنجا برای بر آورده شدن حاجات شمع می‌افروزند.

پسر دیگر میرمحمدخان، میرحسن، تعداد سربازانش از سی و پنج تن به ده تن تقلیل یافت.

تا سال ۱۳۲۶ هجری پسران او، میر یوسف خان و میر اصلان خان و سایر افراد خانوادهٔ او سالیانه دویست و هفتاد و پنج تومان از دولت وقت حقوق داشتند.

طایفهٔ انزانی بازماندهٔ تفنگچیان انزان استراباد هستند که آنان را در سال ۱۲۳۰ هجری به اینجا آورده‌اند. در اول هفتاد تن بودند و تحت فرمان، جعفرقلی خان و مرتضی‌قلی‌خان، از نواده‌های حمزه سلطان انزان بودند.

ارامنه ـ درسال ۱۱۸۵ هجری گروهی از ارامنهٔ ایران به انزلی روی آوردند درزمان رابینو (سال ۱۳۳۱ هجری) فقط چهل و پنج خانوار ارمنی در آنجا بوده است کلیسای ایشان در اوایل دوران سلطنت ناصرالـدین شاه به علت آتش‌سوزی خراب شد. (۱)

۴ ـ بناها و آثار تاریخی انزلی و چهار فریضه

شمس‌العماره

درشمال شهرداری فعلی بندرانزلی

قصر سلطنتی است که به‌دستور ناصرالدین‌شاه درسال ۱۲۸۸ قمری بنا شده است. این بنا پنج‌طبقه بوده و مقابل هر طبقه غلام‌گردشی داشته است. هانری‌رنه دالمانی دربارهٔ این بنا چنین می‌نویسد «در مقابل منزل ما، کاخ سلطنتی دیده می‌شود که برکنار دریا، سربرافراشته است. این کاخ مانند منزل ییلاقی بی‌نظم و ترتیبی است که شاه درموقع مسافرت به‌اروپا، در آن اقامت می‌کرد معماری که این کاخ‌را بناکرده، گویا یکی از بتخانه‌های کشور آسمانی‌را دیده وخواسته است

(۱) گیلان رابینو ص ۱۴۰ .

نمونهٔ آن‌را دراین‌جا برپا نماید. طبقات متوالی آن هرقدر بالاتر رفته، از حیث آراستگی وجلوه بهترشده‌است. بالاترین طبقه، محل استراحت شاه است. بدبختانه این عمارت براثر بی دقتی در شرف انهدام است وطولی نخواهد کشید که این رنگهای قرمز و آبی که هنگام تابش آفتاب جلوهٔ خاصی به‌این کاخ می‌دهد، از رطوبت هوا ناپدید خواهد شد [1]. (عکس شمارهٔ ۱۱۲)

درزمان رابینو (۱۳۳۱قمری) نیز این بنا روی درخرابی داشته‌است وباغ اطراف آن را مرکز قرنطینه کرده بودند. [2] ازاین بنا امروز نشانی نیست.

منار فانوس دریائی
در محوطهٔ ادارهٔ بندر امروزی

درآخرین نقطهٔ شمال شهر انزلی، خسروخان، مناری ازآجر ساخت، تا باروشن کردن چراغ بربالای آن، راهنمای کشتیها باشد. ارتفاع این منار به‌سی وپنج ذرع می‌رسید. (عکس شمارهٔ ۱۱۳) پس ازسال ۱۲۹٤ قمری ، چراغ آن هرگز روشن نشد. بیست وچهار تومان، حقوق نگهبان وسیصدوبیست وهشت قران مخارج روشنائی آن تاسال ۱۳۲۷ قمری، درصورت مالیاتی گیلان دیده می‌شد. این منار درزمان رابینو (۱۳۳۱ قمری) مانند سایر بناهای دولتی انزلی، روی در خرابی داشته است. [3] این منار را درزمان حکومت رضاشاه پهلوی تعمیر کردند و مورد استفاده قرار دادند. این مناره امروز در محوطهٔ ادارهٔ بندر دیده می‌شود.

عمارت معتمدی یا معتمدیه
دربندرانزلی

این عمارت را میرزا عبدالوهاب خان معتمد الدوله، درسال ۱۲۳۵ قمری ساخته‌است. اطراف آن باغ بزرگی بوده ودر زمان رابینو (۱۳۳۱ قمری) حاکم انزلی دراین عمارت اقامت داشته است. [4]

(۱) سفرنامهٔ از خراسان تا بختیاری صفحات ۱۱۳۲ و ۱۱۳۳ . (۲) گیلان رابینو ص ۱۳٦ و ۱۳۷ . (۳) گیلان رابینو ص ۱۳۷. (٤) گیلان رابینو ص ۱۳٦ .

عمارت صدری
در بندر انزلی

این بنا قصر کوچکی است که درسفراول ناصرالدین‌شاه به‌اروپا در سال ۱۲۸۸ قمری، به دستور میرزا حسین خان صدر اعظم ساخته شده است. این بنادرسال ۱۳۳۱ قمری درتصرف قنسول‌روسیه بود، ظاهراً آن‌را ازدولت ایران خریده بوده‌اند. (۱) امروز ازاین بنا اثری نیست.

توپخانه و دوبنای باستیان
در بندر انزلی

خسروخان‌گرجی درسال ۱۲۳۰ قمری حاکم گیلان شد وبناهای توپخانه وباستیانهارادرانزلی‌ساخت. (عکس‌شمارهٔ ۱۱٤) سپس اکبرخان بیگلربیگی‌بر وسعت‌آنها افزود. این‌دوبنا درسال۱۳۳۱قمری‌خراب وغیرقابل استفاده‌بود.(۲) درمحوطهٔ باستیان‌زنجیری‌آهنین است که درحدودچهارهزار وهشتصد من‌شاه‌یا بیست‌وهشت تن وزن‌دارد. روزی این زنجیر، برای بستن دهانهٔ مرداب انزلی به‌کار می‌رفته است. (۳) امروزگاراژ خادم و دکان شیرینی فروشی وخیابان، جای‌توپخانه وقورخانه راگرفته‌اند.

سه‌برج پنج ضلعی
درانزلی وغازیان

درسال ۱۲٦۰ قمری، درزمان سلطنت‌محمدشاه قاجار،میرزا ابراهیم‌خان مهندس تبریزی برای‌ساختن استحکامات وتهیهٔ مهمات به‌انزلی‌آمد. دوبرج‌پنج ضلعی درانزلی وبرج‌پنج ضلعی دیگری درغازیان بساخت‌وتوپهائی که درمحل تهیه کرده‌بود، برآنها نصب کرد. رابینو در سال ۱۳۳۱ قمری می‌نویسد «فعلاً اثری ازاین برجها نیست.»(٤)

---

(۱) گیلان رابینو ص ۱۳٦. (۲) همین‌کتاب ص ۱۳۷. (۳) همین کتاب حاشیهٔ ص ۱۳۷. (٤) گیلان رابینو ص ۱۳٤.

باغ‌شاه
درجزیرهٔ میان پشته

احداث باغ‌شاه در جزیرهٔ میان پشته به‌زمان خسروخان گرجی می‌رسد که درسال۱۲۳۰ قمری حاکم‌گیلان‌شد. دراین جزیره مرکزی‌برای باروت ـ کوبی‌نیز پایه‌گذاری‌شده بود . (۱)

مسجد جامع = مسجد خان
دربندرانزلی

مسجد خان و تکیهٔ متصل به‌آن را مرحوم محمد هاشم خان انزلی در اواخر زمان سلطنت محمد شاه قاجار ساخته است .(۲) فعلاً بجای این بنا مدرسه‌ای تازه بنا شده است .

آخرمسجد یامسجد استادمحمدرضا
دربندر انزلی

این‌مسجد، به‌دست طایفهٔ استاد محمدرضا بناشد . چون‌خرابی بدان راه یافته‌بود، عمید همایون‌آن‌را مرمت کرد. (۳)

باقی بناها وآثار تاریخی انزلی وچهار فریضه

۱ ـ تازه مسجد را مرحوم حاجی سید شفیع آقای مجتهد بنا کرده است . (٤)

۲ ـ مسجد سرخی ، به‌دست طایفه‌ای به‌همین‌نام ساخته شده است.

۳ ـ مسجد گلشن . (٥)

٤ ـ مزار بشمن پیرو مسجد بشم ـ نزدیك مسجد بشم قبرستانی است که درآن‌مزار بشمن‌پیر پسر سید سرفشاه است . اهالی دهکدهٔ بشم در سال ۱۳۳۹ قمری‌می‌خواسته‌اندگنبد وبارگاهی برای‌این‌پیر بسازند. (٦)

---

(۱) گیلان رابینو ص ۱٤٥ . (۲ و ۳ و ٤) همین کتاب ص ۱۳٦ . (٥) مسجد و حمام گلشن در نقاط دیگر گیلان و مازندران نیز دیده شده است . (٦) گیلان رابینو ص ۱٤۸ .

۵ ـ امامزاده آقاسید صالح درغازیان چهار فریضه.

۶ ـ بقعهٔ خانم حوریه‌در سوسر غازیان.

۷ ـ قبرستان قدیمی پیرعبید یا پیرعابد میان‌نور (۱) وکلیور. (۲)

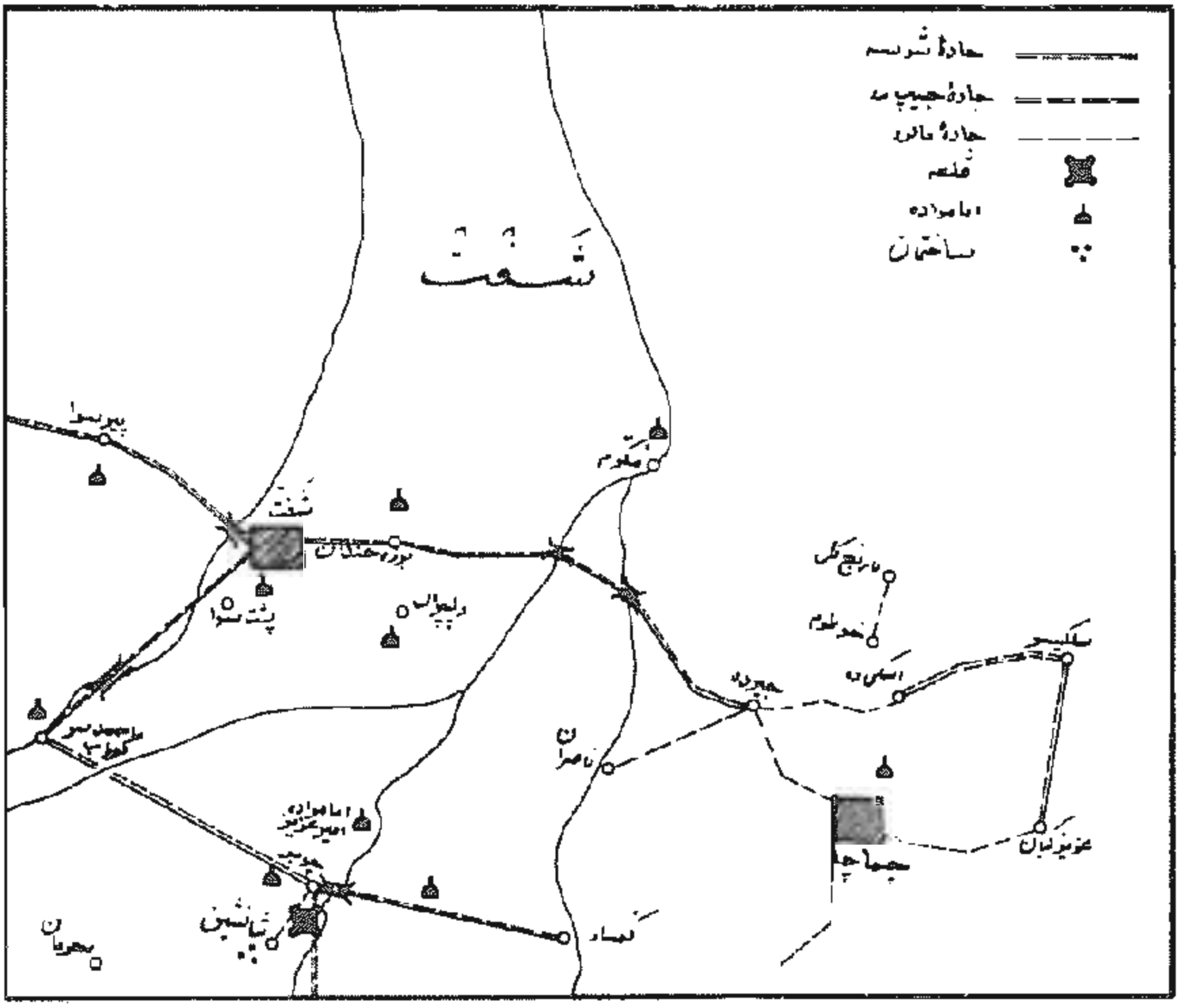

نقشهٔ شمارهٔ یازده ـ آثار وبناهای تاریخی زمینهای هموار وپست شفت.

---

(۱) بضم نون و کسر واو. (۲) بضم کاف و کسر واو.

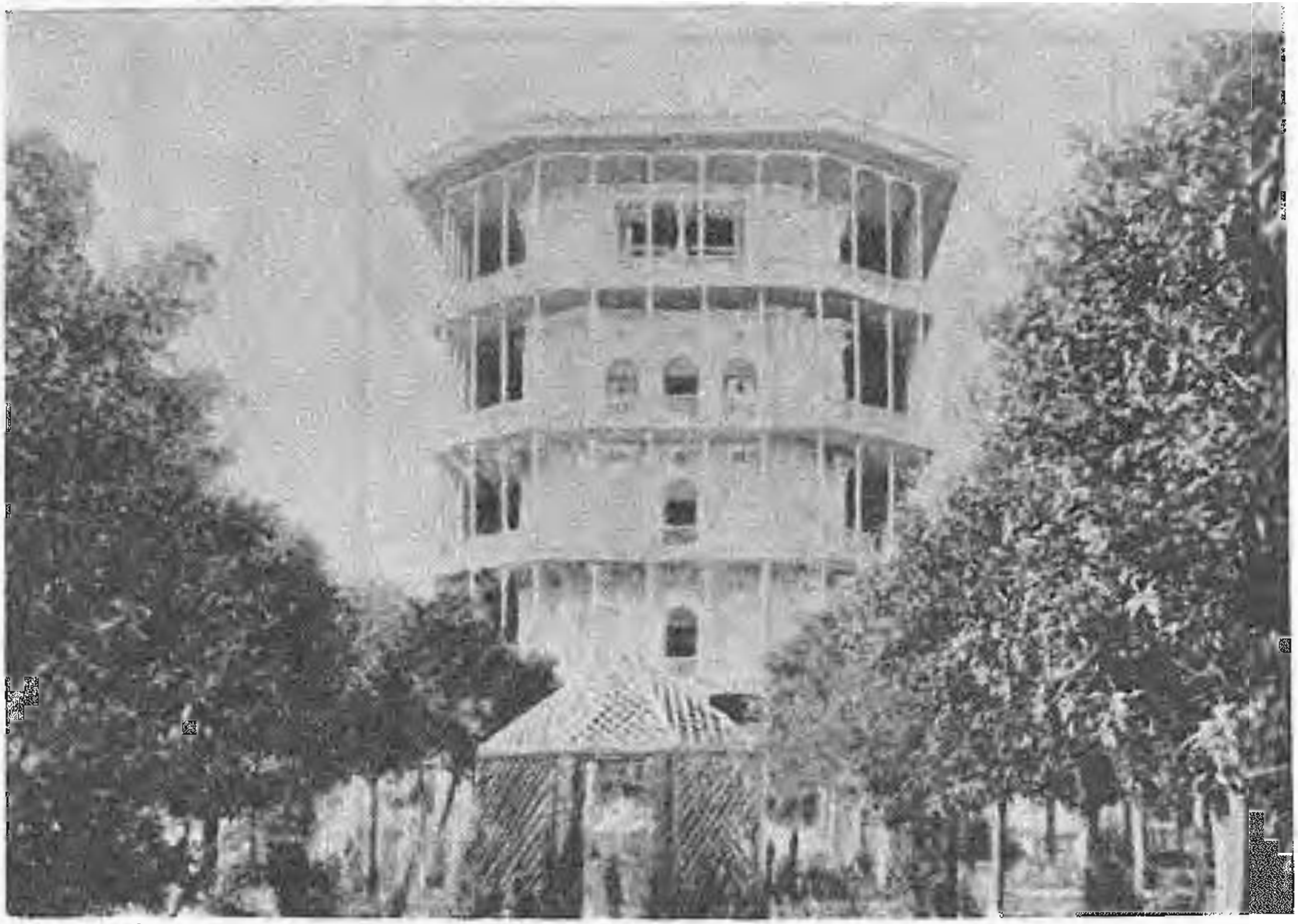

عکس شمارهٔ ۱۱۲ـ شمس‌العمارهٔ انزلی (= بندر انزلی) از گیلان رابینو عکس شمارهٔ ۳۳.

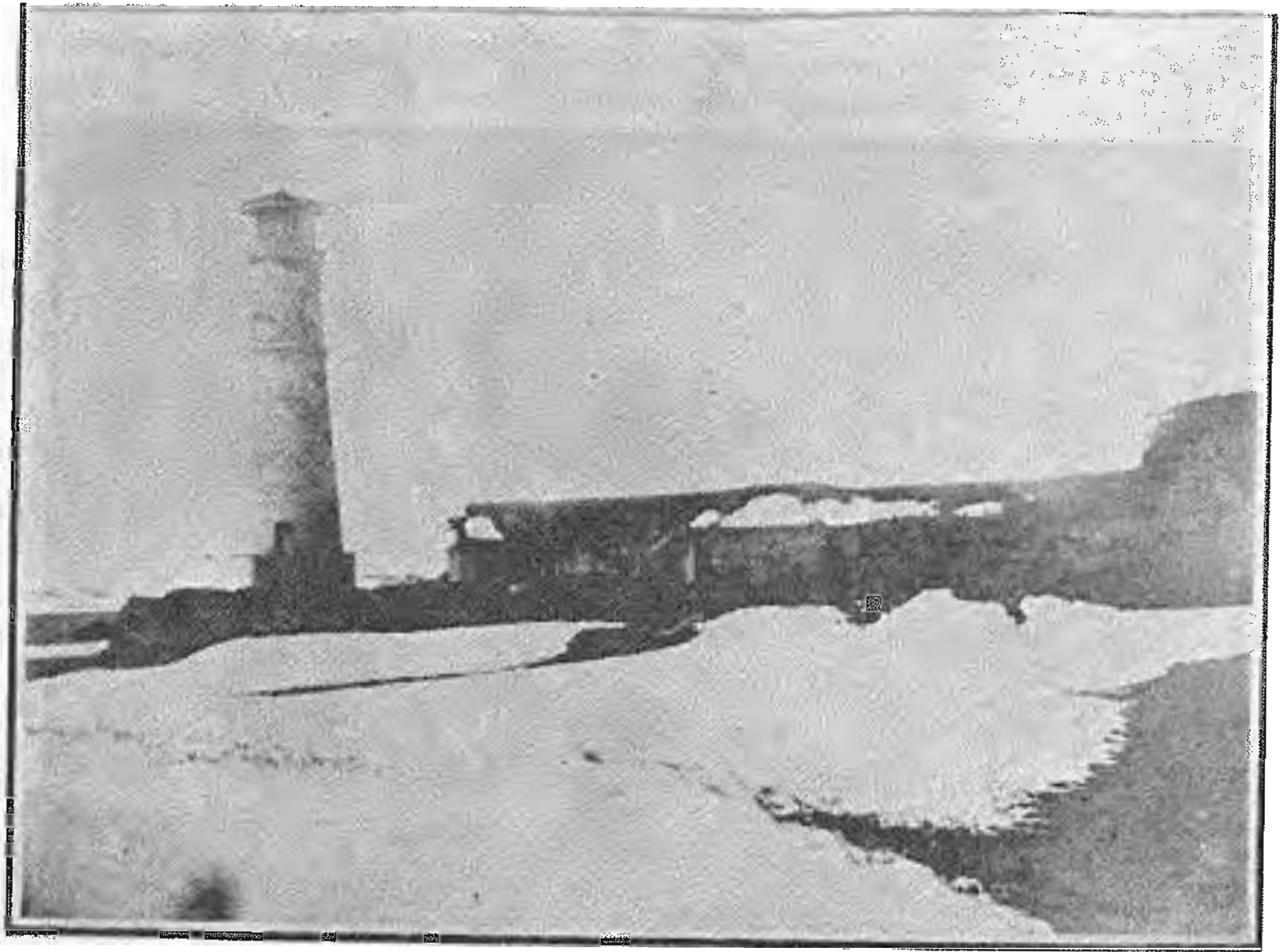

عکس شمارهٔ ۱۱۳ــ فانوس دریائی انزلی (= بندر انزلی)

عکس شمارهٔ ۱۲۳۰ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران که از آلبوم ناصرالدین‌شاه در کتابخانهٔ سلطنتی گرفته شده است .

عکس شمارهٔ ۱۱۴ ـ یکی از باستیانهای انزلی (= بندر انزلی)

عکس شمارهٔ ۱۲۳۱ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران که ازآلبوم ناصرالدین‌شاه درکتابخانهٔ سلطنتی گرفته شده است .

بخش سیزدهم

۱ ـ جغرافیای تاریخی موازی (= شهرستان رشت)

بخش موازی که زمینهای اطراف رشت جزء آن است، در وسط دشت گیلان وازشمال به دریای خزر ومرداب انزلی، ازمغرب به تولم وفومن، ازجنوب به ورزل وشفت وررودبار وازمغرب به رودخانهٔ سفیدرود ولشتنشاه، محدود می‌شود. درازای آن از شمال به جنوب پنجاه کیلومتر و پهنای آن از شرق به غرب سی وهشت کیلومتر است.

در گذشته بخش فعلی موازی غیراز کهدم و کوچسفهان وخشك بجار به نام رشت خوانده می‌شد وحکمرانان مستقلی داشت.

کهدم سابقاً ناحیه‌ای جداگانه ومستقل بود وباحدودفعلی آن یکسان بود. حدّ رودبار ورحمت آباد، یا آبادیهای کنار سفیدرود از منجیل تا گوکنه بوده است. محلهای زیر راگذشتگان دراین بخش یادکرده‌اند: جشیجان (بفتح جیم)، رحمت آباد، گوکنه، کهدم، نقله‌بر، رودبار کهدم. مرکز مهم این ناحیه، گوراب کهدم بوده است که درسال ۸۸۰ قمری به دست سربازان سلطان محمد بیه پیش، به آتش کشیده شد.(۱)

ناحیهٔ قدیم کوچسفهان:

کوچسفهان که شامل خشك بجار ولشتنشاه بود، هنگام فتح گیلان به دست اولجایتو، به‌دست سربازان مغول غارت شد وسلطان این بخش ـ سالوك ـ که مردی شجاع بود، مجبور به تسلیم گردید.

---

(۱) گیلان رابینو ص ۲۱۵.

آخرین سلطان خاندان اسمعیل وند ـ امیره مسعود بن نوپاشا بن سالوك بود که پدرش درسال ۷٦۷ قمری فوت شد وسید علی کیا بهسرزمین اودست انداخت. کوچسفهان از این پس جزء قلمرو سادات لاهیجان شد. وسپس برسر خاك کوچسفهان، میان سلاطین فومن و لاهیجان منازعاتی روی‌داد.

امیره اسحق بهعلت شافعی بودن اهالی، این سرزمین را جزء خاك بیه‌پس می‌دانست.

جنگهای زیادی درمحل کدوبن، میان لشکریان بیه‌پس وبیه‌پیش برسر اراضی کوچسفهان روی داد. در سال ۹٤٥ قمری، خان احمدخان لاهیجی، کوچسفهان را جزء خاك بیه پیش آورد. این عمل دیری نپائید زیرا شاه‌طهماسب اورا دستگیر کرد و ابتدا در قلعهٔ قهقهه وسپس در قلعهٔ اصطخر پارس زندانی کرد.

اواخرسال ۹٤٥ کوچسفهان جزء خاك بیه‌پس شد. حمدالله مستوفی (۷٤۰) بنای کوچسفهان را از اردشیر بابکان می‌داند. (۱) میرظهیر الدین ترکیب این نامرا ازدوجزء «کوچك» و«اصفهان» می‌داند (۲) درزمان عبدالفتاح فومنی گوراب‌ـ جور جزء خاك کوچسفهان بوده است. (۳)

از کوچسفهان قدیم ومحل آن اطلاعی که داریم اینست که فعلاً نزدیك بازار کوچسفهان کنونی، محلی به نام «کهنه کوچسفهان» معروف است که می‌گویند دهکدهٔ بزرگی بوده‌اند. سربازان وجنگجویان کوچسفهان ازسایر لشکریان بیه‌پس بهتر و بالاتر بوده‌اند. عبدالفتاح فومنی دربیان وقایع سال ۹٤۲ می‌نویسد «لئام و سپاهی کوچسفهان برتمامی سپاه ولئام الکای بیه‌پس برحسب شوکت و استطاعت تفوق درجهان دارند.» (٤)

جمعیت بخش موازی درزمان رابینو (۱۳۳۱ قمری) هیجده‌هزاروصدخانوار بوده است که تمام گیلك وشیعی‌مذهب بوده‌اند. (٥)

---

(۱) نزهة‌القلوب ص ۱٦۳.　(۲) تاریخ گیلان و دیلمستان چاپ نگارنده ص ٤۷.

(۳) تاریخ گیلان ص ۱۰۱.　(٤) تاریخ گیلان ص ۱۲.　(٥) گیلان رابینو ص ۲۱۷.

بخش موازی شامل پانزده ناحیه به نامهای زیر است :

۱ ـ بجارپس. ۲ ـ داقچاه. ۳ ـ گوراب جور. ٤ ـ قصبه. ٥ ـ خمام. ٦ ـ خشك بجار. ۷ ـ کهدم. ۸ ـ لات. ۹ ـ موازی. ۱۰ ـ ننك. ۱۱ ـ پسیخان. ۱۲ ـ رجاپیش. ۱۳ ـ سیاه رودکن. ١٤ ـ سوقه. ١٥ ـ ورزل.

۱ ـ جغرافیای تاریخی شهر رشت

شهر رشت تاجائی که خبرداریم، دردوران سلطنت نادرشاه مرکز حکومت سلسلهٔ تجاسبی بوده است. این شهر درطول زندگی خود گرفتار زمین لرزه‌ها و آتش سوزیها مکررشده است. زمین لرزه‌هائی راکه مورخین یاد کرده‌اند در سالهای ۱۱۲۱ و ۱۱۲٥ و ۱۲۲۳ وچهارم ربیع‌الثانی ۱۲٦۰ قمری روی داده‌است آتش سوزیهای مهم سالهای ۱۱۷۰ و ۱۱۹۱ و ۱۱۹۳ و ۱۳۰٤ و ۱۳۱۷ و ۱۳۲۰ قمری که قسمتی ازشهر را به توده‌ای خاکستر تبدیل کرده است. درآتش سوزی سال ۱۳۲۰ درحدود ده‌هزار دکان‌وده کاروانسرا ازمیان رفت. این‌شهررا لشکریان کریم خان‌زند به‌آتش کشیدند وسربازان آقا محمدحسن خان قاجار درسال ۱۱٦٥ هجری قمری غارت کردند.

بل (J. Bell) درسال ۱۱۳۰ (= ۱۷۱۷ میلادی) این شهررا چنین توصیف کرده است :

شهررشت درزمینی هموار است که اطراف آن‌را جنگل فرا گرفته است. فاصلهٔ آن ازکناردریا یك روزه راه است. بناهای این‌شهر طوری است که به دهکدهٔ بزرگی بیشتر شباهت دارد. خانه‌ها برمحلهای خشك‌زمین هموار شهر ساخته‌شده‌اند. ظاهر خانه‌های این‌شهرمحقرتر ازسایر شهرهای ایران‌است. بامهای خانه‌ها شیب‌های تنددارد وبراثرزیادی بارندگی سفال‌پوش کرده‌اند. مردابها و باطلاقهای اطراف‌شهر، هوای‌شهررا خصوصاً درتابستان ناسالم کرده‌است. بااینکه همه‌چیز دراین‌شهر فراوان است، مردمانش نیم مرده به‌نظرمی رسند. صدای

قورباغه‌های مردابها هنگام‌شب مانع‌استراحت کامل‌است . (۱)

هنوی (Hanway) درسال ۱۱۵۲ هجری (= ۱۷٤٤ میلادی)، ازجنگلهای انبوه‌اطراف‌شهر وخرابی‌هوای‌آن شرحی‌می‌نویسد وسپس‌می‌گوید : ارامنه‌ای که ازخاك ترکیه برای‌خرید ابریشم‌به‌این‌شهر می‌آیند درفاصلهٔ یك روزه‌راه از شهر می مانند و کسان خود را برای خرید به شهر می فرستند . روسها مقداری از اراضی جنوبی شهررا تبر تراشی کرده‌اند، در این‌قسمت افق دیدما رشتهٔ کوههاست .

گملین (Gmelin) درسال ۱۱۸٦ هجری (= ۱۷۷۲ میلادی) می‌نویسد که پنجاه واندسال است که‌رشت مرکز اصلی گیلان‌شده است.این‌شهر دردل جنگل بناشده بوده‌است‌وامروزبیشتردرختان آن‌را بریده‌اند. مقداری‌ازخانه‌های شهر ترتیب‌وتنظیمی‌دارد ولی‌بیشتراز یکدیگرجدا وبی‌نظم‌است . رشت‌بارو ودروازه ندارد. این‌شهربااینکه‌مرکز رقابت‌تجاری آسیا واروپاست وبازارهای آن‌رونق زیاد دارد، درخور آن‌نیست که‌آن‌را شهر تجاری‌بخوانیم . تعدادخانه‌های‌قسمت شرقی‌شهر به دوهزار درمی‌رسد وتمام ازآجر بنا شده‌است. ظاهرخانهٔ خان‌از خانه‌های دیگرآراسته‌تر است. خانهٔ اوشامل بناهای متعددی‌است که اطراف حیاطی مربع شکل ساخته‌اند دراین حیاط باغچه‌ایست که حوض و فواره هائی دارد. اندرون عقب است وباغچه‌ای جداگانه دارد .

در زمان شاه عباس دوم وکریم‌خان و آقا محمد خان شهر رشت مرکز تجاری بود . کاروانها ازهند وبخارا وترکیه و سایرکشور ها در این شهربار می انداختندتا خرید ابریشم کنند وآن‌را به بنادر دریـای مدیترانه یا خلیج فارس برسانند .

تجارت ابریشم که تاحدودسال ۱۲۷۷ (= ۱۸٦۰ میلادی)رونق‌داشت،شهررا براثرآمدورفت تجارگرفتارطاعون سال ۱۲٤٦ هجری(= ۱۸۳۰ میلادی) کرد .

---

1 – Travels from St. Petersburg to diverse parts of Asia, Glasgow 1863, vol i, pp. 133–135 .

سپس درسال ۱۳۱۰ هجری (= ۱۸۹۲ میلادی) با صدور برنج و فروش ابریشم شهررشت زندگی‌نوینی پیدا کرد.

شهررشت درمیان دورودخانهٔ سیاه‌رود، درمشرق وگوهررود، درمغرب که هردوبه‌مرداب انزلی می‌ریزند، بناشده است. فاصلهٔ شهر تامرداب بیش‌ازیازده کیلومتر نیست. درزمان‌رابینو اطراف‌آن‌را جنگل‌فراگرفته بودووسعت شهر محسوس نبود. بازارها قسمت‌اعظم مرکز شهررا اشغال کرده‌بود. کوچه‌هاتنگ وتاریك بود. خیابانهای عریض‌کم داشت وبتازگی بعضی ازآنهارا سنگ‌فرش کرده بودند. (۱)

گملین(Gmelin) درسال ۱۱۸۵ هجری (= ۱۷۷۲ میلادی) فهرستی از محلات وبناهای عمومی‌شهررشت نوشته است. محلات شامل: کیاب، خمیران، چمارسرا، پاس‌کیا، استاسرا، بازار، صیقلان وزاهدان بوده‌است. مساجدشهراز این‌قرار بوده‌اند: جامع، صیقلان، کوچك، سفید، گوهر رودبار، ملّارجب‌علی، جیرکیاب، چومارسرا، پاس‌کیا. تکیه‌های شهرشامل:

زاهدان، خمیران، صیقلان، بازار، استاسرا، کیاب، خمیران کیاب، نیلوان‌سرا، چومارسرا وپاس‌کیا بوده است.

فریزر (Fraser) درسال ۱۲۳۸ قمری (= ۱۸۲۲ میلادی) درشهر رشت بوده وبامیرزا محمدرضا که یکی ازشاگردانی بود که عباس میرزا ایشان‌را به انگلستان فرستاده بود و دو سال بود که از آنجا بازگشته بود، ملاقات کرده است.

عباس‌میرزا نامبرده‌را درآن وقت‌به‌رشت فرستاده‌بود تازیرنظرمحمدرضا میرزا، استحکاماتی‌در گیلان بسازد. دراین‌وقت دوبرادر عباس‌میرزا، محمدرضا میرزا -بیست‌ودوساله- حاکم گیلان وبرادردیگرش‌علی‌رضا میرزا- شانزده‌ساله- نایب‌الحکومه بود. فریزر بازاررشت‌را ازنظر دادوستد ورواج وتمرکز اجناس ستوده است. (۲)

---

(۱) گیلان رابینو ص ۷۱. (۲) سفرنامهٔ فریزر به‌انگلیسی ص ۱۳۶.

آبت (Abbott) درسال۱۲۵۹ قمری(= ۱۸٤۳ میلادی) ازراه پیربازار بەشهررشت وارد شده وازآنجا بەکوچسفهان ولاهیجان‌رفته است.(۱)

مکنزی (Mackenzie)درسال ۱۲۷۵ قمری(= ۱۸۵۸میلادی) شهر رشت رادیده وازصیقلان رودبارگذشته واز راهدارخانهٔ مقابل‌صیقلان رودبار یادکرده است.(۲) ملگنوف(melgounov) ازمحلات رشت‌بدین ترتیب نام‌برده است.

خمیران زاهدان، زاهدان ، دوبرادران، باغ‌شاه ، نصیرآباد، چمارسرا، کیاب، بیستون، کرف‌آباد، عاشورکوچه، استادسرا، بازار، صیقلان ، سرخ‌بنده، آقاسیدکلان . ازپاره‌ای مزارات وبقاع این شهر، به شرح زیر یادکرده است : امامزاده‌آقا بادی‌الله ، آقاسید عباس وآقاسید اسمعیل، حضرت معصومه خواهر امام‌رضا علیه‌السلام، ولی بزرگوار، چله‌خانهٔ میر نظام‌الدین وسید فخرالدین . ازمساجد: مسجدسفید،مسجدمستوفی، مسجدحاجی سیدعلی‌هوسمی. وازمدارس: مدرسهٔعلی اکبر، مدرسهٔ حاجی اسمعیل خان ، مدرسهٔ مستوفی ، مدرسهٔ محمد کریم، مدرسهٔ حاجی‌کاظم، تعدادزیادی ازکاروانسرا هارا نیزنام برده است.(۳)

درزمان‌رابینو محلات‌شهررشت نامهای‌زیررا داشته اند :

زاهدان، محلهٔ‌بازار، خمیران، خمیران زاهدان ، استادسرا، کیاب، پاس کیا . (٤) خانه‌های‌شهر بەشش‌هزار می‌رسد ومجموعاً سی‌هزارتن جمعیت شهر است، سه‌هزار وسیصد دکان ، بیست کاروانسرا برای مال‌التجاره وبیست و پنج کاروانسرا برای بارانداختن کاروانها، چهل‌مسجد، دوازده امامزاده ، سی‌وشش تکیه، شش‌مدرسه وسی‌وپنج باب حمام‌داشته است .(۵)

بناهای عمومی شهررشت

محلهای عمومی که دربازارشهر بوده‌است ازاین قرارند : میدان بزرگ،

(۱) یادداشتهای ماشین‌شدهٔ ابت متعلق‌به‌آقای چنگیز شیخلی ص ۹ . (۲) یادداشتهای ماشین‌شدهٔ مکنزی‌متعلق‌به‌آقای چنگیزشیخلی ص۹. (۳) متن‌سفرنامهٔ ملگنوف‌به‌روسی ص۲۱۱ - ۲۳۳ . (٤) محلهٔ پاس کیارا رابینو ازقلم انداخته است . (۵) گیلان رابینو ص ۷۲.

میدان کوچك، میدان داروغه، سبزمیدان که درغرب شهر درمیان خانه‌های ساکنان این شهر بود . سپهدار اعظم، نخستین بار که حاکم گیلان شدولقب ناصرالسلطنه داشت، سبزمیدان را به باغ ملی تبدیل کرد .

۲ ـ بناها و آثار تاریخی شهر رشت

عمارات دولتی وشخصی

عمارت دیوانخانه یاعمارت حکومتی

عمارت حکومتی شهر رشت را ملیون درسال ۱۳۲۷ قمری آتش زدند. اندرون این عمارت، درزمان رابینو (۱۳۳۱ قمری) ادارهٔ حکومتی بوده است . ازاین اندرون هم امروز اثری باقی نیست. محل عمارت دیوانخانه یا دارالحکومه ، در میدان شهرداری، جای ادارهٔ پست وتلگراف وتلفن امروزی بوده است. حمّام شاهزاده، پهلوی استانداری، حمام قدیمی دارالحکومه است که امروز برقرار است . (عکس شمارهٔ ۱۱۵)

این کتیبه برسردرقدیم عمارت دیوانخانه بوده است :

خورشیدی و پیش تو نشستن نتوان   جمشیدی و جام تو شکستن نتوان
معمار ازل که ساخت این در گفتا   کین باب هدایت است بستن نتوان (۱)

عمارت ناصری

عمارت ناصری از بناهای دوران قاجاری است که به دست قاسم خان والی رشت ساخته شده بود . از این بنا ، امروز اثری باقی نیست . (عکس شمارهٔ ۱۱۶)

عمارت میرزا محمدعلی خان امین دیوان

یکی ازبناهای زیبای شهر رشت منزل میرزا محمدعلی خان امین دیوان بوده است. گچ بریها وپنجره‌های رنگین نورگیر اطاقها بسیارظریف وپرکار بوده‌اند. ازاین بنا نیز امروز نشانی نیست . (عکس شمارهٔ ۱۱۷)

---

(۱) سفرنامهٔ مازندران واستراباد رابینو ص ۶۹ .

عمارت امیرخان سردار

این عمارت را ابتدا نصرالسلطنه ساخته بود و امیرخان سردار از او خریداری کرد. و مدتها در اجارهٔ قنسولگری روس در شهر رشت بوده است. (عکس شمارهٔ ۱۱۸)

عمارت خلعت پوشان

عمارت کوچکی برسر راه تهران به‌رشت، نزدیك شهر رشت و درفاصلهٔ دو کیلومتری بجارپس بوده است. تشریف و نشان وحمایل ونظایر آنها که‌از تهران برای حکام گیلان فرستاده می‌شد، ابتدا به این‌خانه می‌آوردند و پس‌از انجام تشریفاتی، حاکم خلعت را به‌تن می کرد و یا نشان و حمایل را به‌خود می‌آویخت وسپس وارد شهرمی‌شد. از این بنا امروز نشانی نیست. رابینونامی از این بنابرده است. (۱)

امروزهم درشهررشت، خانه‌های قدیمی زیبائی، آباد وبرقراراست. این خانه‌ها راکه پاره‌ای از آنها، دست به دست گشته‌اند، با نام صاحبان کنونی آنها یادآور می‌شویم:

۱ ـ خانهٔ سیدعلی آقامقیمی درخیابان گلستان. ۲ ـ خانهٔ سیداسماعیل حسینی ضیابری در کوچهٔ امامجمعه. ۳ـ خانهٔ سردار معتمد که فعلاً دردست بازماندگان اوست. ٤ ـ خانهٔ یوسف‌خان سمیعی پهلوی بقعهٔ خواهرامام، کوچه لنگرانی. ٥ ـ خانهٔ یوسف‌خان کسمائی که سابقاً متعلق به سرهنگ صفار بود، درخیابان بیستون. ـ خانهٔ حاجی میرزا احمد ابریشمی که سابقاً متعلق به‌میرعباسقلی حاکمی بوده است، درمیدان صیقلان کوچه شاعری. ۷ ـ خانهٔ ملك‌آذرمند نزدیك بانك سپه. ۸ ـ خانهٔ آقای بیگلربیگی، ۹ ـ خانه آقای تربیت که سابقاً متعلق به‌آقای مجتهدزاده بود. درمحلهٔ بادی الله (= بدیع الله) نرسیده به بقعهٔ آقا سیدعباس. ۱۰ ـ خانهٔ امین‌تذکره.

---

(۱) گیلان رابینو ص ۲۲۹.

برای نمونه، از چهاردستگاه، از این‌خانه‌ها که قدیمی‌تر بود و ارزش بیشتری داشت، عکسبرداری شد. دراینجا به‌شرح مختصری دربارهٔ آنها اکتفا می‌کند.

خانهٔ سیدعلی آقامقیمی

درخیابان گلستان شهررشت

قسمت اندرونی این خانه که شامل دوشاه‌نشین و یك شکم دریده است، موزه‌ای کوچك و با ارزش است، تاریخ بنای آن به‌صدودوسال پیش می‌رسد و بانی آن‌مرحوم حاجی‌سیدرضی مقیمی بوده است. برسراسرطاق‌بنا وبالای‌هلال طاقچه‌ها و برطرفین طاقچه‌ها ورفها گچ بری ظریفی کرده‌اند. (عکس شماره ۱۱۹و۱۲۰و۱۲۱) دررفها که طاق هلالی دارند ظروف چینی و بلور وبارفتن به شکلهای مختلف ورنگهای متفاوت چیده‌اند. (عکس شمارهٔ ۱۲۲) در شاه‌نشین اصلی نه در ارسی است که‌آلات آن بسیار ظریف و رنگ شیشه‌های آن بسیار جالب است. (عکس شمارهٔ ۱۲۳) برچهارچوب ارسیها نقاشیهای ظریف وپرکار دیده می‌شود. بالای درهای ورودی شاه‌نشین، خفنگ هلالی باآلات‌ظریف و شیشه‌های رنگین است. درشکم دریده دوسر بخاری گچ‌بری شرقی‌وغربی‌است. (عکس شماره ۱۲٤)

بین شکم‌دریده وشاه‌نشین دیگر سه در ارسی با سرطاق آنهاست که‌آنها نیز بسیار پرکار وظریف اند. درشاه‌نشین شمالی، درسربخاری گچ بری ظریف است. وچهار درشرقی‌وچهار درغربی دارد وسه درارسی‌آن به‌ایوان‌بازمی‌شود. درطرفین این ارسیها، دوجام‌آئینه را با قابهای گچ‌بری قرینه‌سازی کرده‌اند. در شاه‌نشین اصلی،کارهای دستی‌قدیم گیلان‌نظیر ابریشم‌دوزی ومرواریددوزی فراوان است که هریك درنوع خود بی‌نظیراست. (عکس‌شمارهٔ۱۲۵)

خانهٔ سیداسمیل حسینی ضیابری

درکوچهٔ امام جمعهٔ شهررشت

خانه‌ای قدیمی است که در رفهای طالار اندرونی آن نه تابلوی بسیار

زیبای رنگ و روغنی است. این تابلوها تمثال پسران ودختران جوان‌است. پسران تاج برسر و شمشیر بر کمر ، روی قالیچه‌ای نشسته‌اند و برمتکا تکیه کرده‌اند. پشت سر دوتن ازایشان ، درطرفین طاقچه‌دو گلدان با گل‌است. یکی از دختران برتخت مرصع نشسته و بازی دردست دارد (عکس‌شمارهٔ ۱۲۶) سه تن دیگر از دختران درحالات مختلف رقص‌نقاشی شده‌اند . و اطراف‌ایشان انواع میوه‌ها دیده‌می‌شود. یك‌تن از این دختران‌برصندلی نشسته‌و کلاه‌فرنگی با پرهای رنگارنگ برسردارد. یك‌تن‌دیگر راست‌ایستاده و گلی دردست‌دارد .

در این طالار دوپنجرهٔ مشبك رنگین بسیار پرکار نیزهست . (عکسهای شمارهٔ ۱۲۷و۱۲۸) متصل به این طالار ، اطاق کوچکی است که طاق آن‌را به مستطیلهای کوچك تقسیم کرده و داخل آنها راگلهای مختلف با رنگ‌وروغن نقاشی کرده‌اند . حاشیهٔ این نقشهاگلهای‌درشت درمیان پرندگان است .(عکس شمارهٔ ۱۲۹)

خانهٔ‌سردار معتمدرشتی
درکوچهٔ سردار در شهررشت

این خانه یکی از خانه‌های حاکم‌نشین شهررشت است‌که تقریباً تمام قسمتهای‌آن برجای است. اندرون، شامل اطاقهای مختلف با گچ بریهای‌نسبةً زیبااست (عکس شمارهٔ۱۳۰) و سربخاریهای بسیار عظیم و پرکار دارد . (عکس شمارهٔ ۱۳۱) طالار کوچکی دراندرون است که‌به‌نام طالار دوتخت خوابی‌است. این طالار را باید یکی از ظرائف هنر قاجاری شهررشت دانست . حاشیهٔ رفها تمام‌گچ‌بری است وبالای‌رفها ، مقرنسهای‌بسیارظریف‌است (عکس شمارهٔ۱۳۲)

طاق این طالار ، سراسر نقاشی است . درمیان گل وبته‌های بسیارظریف تمثال زنانی دیده می‌شود که موهای بالای پیشانی را یکسره تراشیده‌اند . فرشته‌ها که اطراف نقش‌وسط دیده می‌شوند ، نیز جلوسرخود را تراشیده‌اند. (عکس شمارهٔ ۱۳۳) درهای دولتی این‌اطاق ظریف وبربائو و تنکه‌های بالا و پائین آنها نقاشیهای بسیار ظریف است . (عکس شمارهٔ ۱۳٤) سر بخاری این

اطاق بسیار ظریف گچ بری شده است وستونهای طرفین بخاری وسر بخاری لاچ لنگری مار پیچ است که این نوع تراش در ستونهای چوبی مساجد و امامزاده ها نیز دیده می‌شود . (عکس شمارهٔ ۱۳۵)

خانهٔ حاجی‌میرزا احمد ابریشمی در میدان صیقلان شهر رشت

دوطالار این‌خانه، بسیارهنرمندانه تزئین‌شده‌است . یکی‌طالارآئینه‌است که آئینه‌کاری بسیارظریفی دارد. (عکس‌شمارهٔ۱۳۶و۱۳۷) دیگری‌رابایدطالار چینی‌خانه‌نام کرد ، زیرا دردیوارهای این اطاق، دوائری گچ‌بری کرده‌وداخل آنها قابهای مرغی بسیار پرارزش قرار داده‌اند (عکس شمارهٔ ۱۳۸) . گیلوئی طاق این اطاق رف مانند است که به‌قسمتهای یك‌اندازه تقسیم شده ودرهریك کاسهٔ مرغی باارزشی گذاشته‌اند . (عکس شمارهٔ ۱۳۹) به‌نظربنده این‌طالار، در نوع خود بی‌نظیر است .

کلاه فرنگی باغ سردارمحتشم

باغ محتشم با درختان‌آزاد کهن سال‌آن یکی از گوشه‌های زیبای شهر رشت است که فعلاً گردشگاه عمومی و باغ‌ملی است. سردار محتشم‌درکناراین باغ بنائی ساخته که تا امروز باقی است و خانهٔ فرماندار رشت است . این بنا سه طبقه است . درطبقهٔ اول و دوم آن دواطاق و در طبقهٔ سوم یك اطاق به شکل کلاه فرنگی ساده است . (عکس شمارهٔ ۱٤۰) طرح بنا هشت ضلعی است که یکی ازاضلاع آن به‌زائده‌ای مستطیل شکل منتهی شده است .

پلهای شهر رشت واطراف آن

برروی رودبار صیقلان یا سیاه رودبار که از شهر رشت می‌گذرد ، شصت سال قبل شش‌پل ساخته بوده‌اند، بدین‌شرح : پل‌عراق ، (عکس شمارهٔ ۱٤۱) پل حاجی محمد باقر ، پل‌حاجی‌ملارفیع ، در راه قزوین . پل کربلائی‌میرحسن، پل حاجی احتشام ، پل معینی در راه‌لاهیجان.

برروی گوهررود که از کنارشهر می گذرد ، پل چمارسرا در راه فومن ، پل سلیمان داراب درجادهٔ سلیمان داراب . این دوپل را خسروخان گرجی در ایّامی که حاکم گیلان بود ساخته است . از این پلها امروز اثری نیست. فقط پایه‌های آجری بعضی از آنها دراین دو رودخانه دیده می‌شود .

پل مدیریه
سر راه رشت به شفت

این پل آجری ، دو دهانهٔ بزرگ و یك دهانهٔ کوچك دارد. ارتفاع دهانهٔ وسط ازسطح آب، ۷/۹۰ متر است . عرض آن ٤/۹۰ متروطول آن ٤٤متراست . (عکس شمارهٔ ۱٤۲)

پل گوراب لیشاوندان
برروی رودخانهٔ خوبك
میان جمعه بازار وشهر رشت

این پل آجری دارای یك طاق هلال شکسته به‌ارتفاع ۹ متر از سطح آب است. بربالای پایه‌های طرفین این دهانه دونیم طاق و در دوطرف پایه‌ها دوطاق کوچکتر است که دهانهٔ هریك دومترونیم است . (عکس شمارهٔ ۱٤۳)

مساجد وتکایا وبقاع ومزارات شهر رشت

مسجد جامع
در محلهٔ بازار

مرحوم میرزاحسن خان اعتماد السلطنه می نویسد : «مسجدی که دررشت به‌اسم جامع معروف است، بعضی‌را عقیده اینست که حاجی جمال پدرهدایت‌الله خان رشتی، این مسجدرا بنا نموده ، برخی مادر هدایت الله‌خان‌را بانی مسجد می‌دانند. حق‌این است که به‌طور یقین‌بانی معلوم نیست . درهرصورت چون‌روبه خرابی‌نهاده ومحتاج‌به‌مرمت وتعمیربود درسنهٔ۱۲۷۷ یا۱۲۷۸هجری قمری ، چندنفر ازتجار رشت، به‌شراکت، بنای‌مرمّت‌آن راگذاشتند. به‌این معنی که بنای اول‌را یکباره منهدم‌ساخته، قدری‌برطول وعرض مسجد افزودند واز نوبنا کردند . ولی‌این بنای مجدد ناتمام مانده وبانیها درگذشتند. این مسجدرا هم

مدرسه‌ای بوده که حالا به کلی خراب است» (۱) رابینو از این مسجد درسال ۱۳۳۱ هجری قمری نام می‌برد واز دو کتیبهٔ سنگی آن یاد می‌کند. (۲)

این مسجد که امروز درخیابان رضاشـــاه وپشت بازار زرگرهاست، بارها خراب شده است واز نو ساخته‌اند.

درحدود پنجاه سال پیش مسجد تاتمام طعمهٔ حریق شد وتاده سال قبل به همین وضع بود، تاجمعی ازبازرگانان به‌دستور آیةالله حاج محمود ضیابری تجدید بنا کردند وضمن خاك برداری چاه و حوضی قدیمی پیدا شد که امروز، ازآن استفاده می‌شود.

این مسجد درسال ۱۳۸۳ قمری از نو ساخته‌شد. محراب کاشیکاری زیبای آن کار کاشی‌سازان اصفهانی است که کاشیها را پس از تهیه کردن، درمحل آورده و نصب کرده‌اند. در ورودی مسجد شمالی است و کاشیکاری سردرآن نظیر کاشیکاری محراب مسجد است. درقسمت شمالی مسجد، بالاخانه‌ای مخصوص زنان است.

کتیبه‌ای سنگی درمسجد جامع رشت (۳)

یامعافی ـ بتاریخ غرّه شهر شوّال المکرم سنهٔ میمونهٔ توشقان ئیل ۱۲۳٤ باخبار مژدهٔ ورود شاهزادهٔ اعظم اکرم والامحمدرضامیرزا روحنافداه وحسب الاشارهٔ مقرب الخاقان معتمدالدوله وبندگان منجم باشی پایندگان وعموم کدخدایان بلدهٔ رشت برای دوام دولت سلطان السلاطین شاهنشاه ایران پناه فتحعلی شاه قاجار ارواح العالمین فداه بدعت غیر مستحسنه ازبابت تکالیف دیوانی بهراسم ورسم که برمحلات ثمانیهٔ رشت اطلاق می‌شود اهالی بلدان وجمیع ممالك محروسهٔ ایران از هرگونه این تکالیف معاف وبدعت خاص این بلد بود خاصه بطیب خاطر از کل محلات برداشته موقوف داشته‌ایم که اهالی شهر من بعدازاین مرفه‌الحال بدعای ذات خجسته صفات ظل اللهی مشغول گردند ودراین بابت عهدنامهٔ مؤکد بلعن ابدی وبمهر همهٔ علما رسانیده بمرقوم برسانند به‌اهالی شهر سپردیم که‌چون کاغذجات

---

(۱) مرآت البلدان ص۱۱۹ و ۱۲۰. (۲) گیلان‌درابینو ص۷٤ و ۸٦. (۳) ازاین کتیبه امروز نشانی نیست.

را دوامی بعلت مرور سنین وشهور نبوده که باندك مدتی قارئین این آیهٔ عظیم که در سلطنت عظمی وخلافت کبری بحیّز ظهور وصدور رسیده ازخاطرها محو میگشت لهذا برای دوام وبقای این مدعاکه الی قیام الساعة وساعة القیام مقروع سمع خاص وعام گردد خلاصهٔ مدعارا دراین صخرهٔ سمّاة مرقوم وبردیوار مسجد جامع منصوب ساختیم تا ازتغییر وتبدیل مصون ماند توقع از مؤمنین ومقدسین آنکه چون بر مدعا واقف بشوند پادشاه اسلام پناه را بیاد ابد دعا فرمایند ... بنده گر خدمت کند مزدش حق آقای اوست... چنانچه پس از آن تاریخ هرذی نفسی دوباره باعث بدعت صادرات ویا عوارضات گردد انشاءالله الرحمن بغضب حضرت الله وسخط جناب رسالت پناه وهمدرجهٔ قاتل سید الشهداء باشد .. من بدّله من بعد ماسمعه فلعنة الله علیه الی یوم القیامة .(۱)

مسجد گلشن
درمیدان کوچك محلهٔ بازار

این مسجد ازمساجد خوب شهر رشت ویکی از بناهای تاریخی آن است که در میدان کوچك بنا شده است.(۲) مسجد اکنون نوسازی شده است. محراب بسیار بلند آن تازیر سقف وازسنگ مرمر سبز رگه دار است. بنای اصلی مسجد ۱۷/۶۰ متر طول و ۱۱/۶۰ متر عرض دارد. طرف شرق وشمال، بالاخانه مانندوغرفهٔ زنهاست. درطرفین دوپنجرهٔ بزرگ تقریباً تازیر سقف تعبیه شده است طرف شرق درورودی است که از کفش کن به مسجد واردمی شود ودری به آبدارخانه دارد . طرف غرب دری به اطاق خادم ودواشکاف، برای جای قرآن است. طرف شمال دودر است یکی به پله های بالاخانه ودیگری به قسمت زیر پله که انبار است می رود. طاق مسجد بسیار بلند و لمبه کوبی ظریف دارد. بام آن سفال سر است . ازارهٔ مسجد به ارتفاع یك متر سنگ مرمر سیاه وزرد رگه دار است .

سابقاً دارای کتیبه ای کاشی به خط نستعلیق مرحوم شیخ محمد فقیهی قزوینی

---

(۱) سفرنامهٔ مازندران و استراباد رابینو ص ۶۵ و ۶۶ (۲) تاریخ علما وشعرای گیلان ص ۲۲ و ۲۳ .

متخلص به‌شیخ وصاحب دیوان شیخ است. دیوان اواخیراً بامقدمه‌ای ازمحمد علی انشائی به‌چاپ رسیده است.

مسجد کاسه فروشان یا مسجد آقا سیدحبیب‌الله تولمی
ومدرسهٔ خرابهٔ حاجی‌علی‌اکبر
دربازار خرّازها

مسجدکاسه‌فروشان دربازار خرّازهاست ویکی‌از بزرگترین مساجد شهر رشت‌است. درپشت‌مسجد، مدرسه‌ای به‌نام مدرسهٔ مهدویه است که‌مرکز طلاب علوم دینی است وباکوشش واقدام سید مهدی رودباری بناشده است.

قبرسیدمهدی‌رودباری‌متوفی سال۱۳۶۸ قمری فعلاً درقسمت شرقی‌مسجد کاسه‌فروشان است‌وسنگ‌مرمری باذکر اسلاف‌او تا حضرت‌خاتم‌النبیین برروی قبر اوست.

طول‌این‌مسجد ۱۸/۵ وعرض‌آن ۱٤متر است. باساختن سه‌فیلپای بزرگ وسط مسجدصحن مسجد را به‌چهار قسمت کرده‌اند. محیط هریك ازاین‌فیلپاها ۳/۲۵متر است. پایه‌های آنها هفت‌ردیف‌کاشی به‌رنگ سبزوسیاه است‌که ارتفاع آنهابه‌۱۰۸سانتیمترمی‌رسد. درقسمت‌شرقی مسجد محوطه‌ای به‌طول ۸/۶۰ و عرض ۷/۱۰متراست که بر دو فیلپای مدوّر متکی است وقسمت زنانهٔ مسجد را تشکیل می‌دهد.

درشمال این‌محوطه‌در ورودی‌آبدارخانه است. پنجره‌هائی‌به‌ابعادمختلف درجهات‌چهارگانهٔ مسجد تعبیه‌شده‌است. ازارهٔ مسجدرا به‌ارتفاع ۹۸ سانتیمتر کاشی گلدار دوران قاجاری‌چسبانده‌اند. بالای‌کفش کن‌مسجد، اطاقی‌برای‌خادم ساخته‌اند. این مسجدگلدسته‌ای آجری دارد. (عکس‌شمارهٔ ۱٤٤).

مدرسهٔ مهدویه متصل به‌مسجد کاسه‌فروشان است که‌کتیبه‌ای برکاشی از سال۱۳۶۳ قمری‌دارد که پس ازتعریف علم وعلما واستنادبه‌آیات‌قرآن‌کریم و احادیث‌نبوی، شرائط ومقررات تحصیل دراین مدرسه‌را بیان‌کرده‌است. درآخر

عبارت عمل احمد ولد حاجی یوسف کاشی‌ساز رشتی کوی آفخرا دیده‌می‌شود.

مسجد زرگرها
در بازار زرگرهای رشت

بنای اصلی مسجدبه‌طول ۱۰/۵ وبه‌عرض ۴/۷۵ متراست. محرابی کاشیکاری تازه‌ساز داردکه در پائین آن عبارت «عمل احمد پوریوسف ۱۳۶۱ قمری» دیده می‌شود. این مسجد دودر ورودی شرقی وغربی‌دارد. نزدیك در ورودی‌شرقی‌مزار آقا میرمحمدشاه فرزند امام زین‌العابدین علیه السلام است. سقف بنای‌مسجد لمبه‌کوبی وبام آن سفال سر است.

بقعهٔ آفخرا
یامزار سید فخرالدین بن‌سید ابوالقاسم بن امام زین العابدین
درمحلهٔ آفخرای رشت

صندوق تخته‌ای‌ساده مزاربه‌طول ۱/۶۵ وعرض ۱/۲۴ متردر وسط اطاقی‌به ابعاد ۸ × ۷/۹۰ متراست. درورودی‌جنوبی‌است‌وازحیاط به‌صحن می‌آید. هشت پنجره در جهات مختلف این اطاق است. سقف لمبه‌کوبی بربه‌بر و بام سفال سر است.

درطرف‌غربی بقعه مسجدی‌به‌طول سیزده وعرض هشت‌متراست. دوفیلپای مثمن القاعده دروسط مسجد است که محیط هریك ۲/۸۵ متراست.

کاشیهای قسمت پائین‌فیلپاها قدیمی وتقسیمات‌شطرنجی به‌رنگ‌سیاه‌وزرد دارد. کاشیهای‌داخل محراب که‌گل وبته‌دار است قدمتی دارد. ابعاد هردونوع کاشی چهارده سانتیمتر است. مسجد دارای کفش‌کن وآبدارخانه وحوضخانه و قسمت‌زنانه‌است. پنجره‌های‌متعدد بزرگ‌وکوچك‌درچهار ضلع‌بنا دیده‌می‌شود. (عکس شمارهٔ ۱۴۵)

بقعهٔ بابا ولی
در محلهٔ بازار

دراین‌مزار میرمحمدشاه مدفون است. رابینو، چند فرمان‌دردست‌متولی

این بقعه دیده است ومی‌نویسد دریکی ازآنها رقبات موقوفهٔ این محل شرح داده شده است. تاریخ یکی از آنها سال ۱۰۴۳ قمری و مهر شاه‌عباس دوم را داشته است.(۱)

ازمزار بابا ولی درمحلهٔ بازار رشت نشانی نیست ومعلوم نیست رابینو به‌کدام مزار اشاره کرده است. فعلاً درمحلهٔ بازار مسجدکوچکی به‌نام مسجد باباولی وجوددارد که درمحل تکیه‌سر میدان بزرگ است. طول بنای این‌مسجد ۹/۷۰ و عرض آن ۶/۵متر است. سمت جنوب آن حفاظی چوبین دارد. ازارهٔ مسجدکاشی سبز رنگ درهفت ردیف وبه‌بلندی ۱/۰۵ متراست. پنجره‌های متعددی دردیوارهای این بناست وطرف غرب دری از حوضخانه به‌مسجد دارد. سقف مسجد لمبه کوبی وبام سفال‌سر است.

مسجد ومدرسه و تکیهٔ حاجی محمدخان (۲) در جیرکوچه یا حسن‌آباد محلهٔ بازار

مقداری از اراضی مسجد ومدرسه وتکیه‌در خیابان رضاشـــاه افتاد و مقداری از اراضی آنهاصرف بنای بانک بازرگانی، کافه‌قنادی شرق، دوباب نانوائی، یک باب علافی، یک باب سقط فروشی و یک باب دارو خانــه به نام داروخانهٔ گیلان شد.

درباقیمانده اراضی آن درسال ۱۳۳۴ شمسی، جمعی ازبازرگانان نیکوکار رشت تجدیدبناکردند وپس‌از دوسال مسجدی نوساز به‌جای مسجد قدیمی برپا کردند. بنای‌مسجد مربع‌شکل‌است وبردر تازه‌ساز آن آیاتی ازقرآن کریم‌حک کرده‌اند. سقف‌بنا لمبه‌کوبی وبام سفال‌سر است.

کتیبه‌ای سنگی درمسجد حاجی محمدخان درشهر رشت(۳)

در زمان خسرو دین پرور آموزگار
در قران فرّخ کیهان خدای روزگار

---

(۱) گیلان رابینو ص ۸۶. (۲) حاجی محمدخان پدر مدیرالملک بوده است. رابینو درکتاب گیلان خود ص۷۵و۸۶ ازاین بنا یادکرده‌است. (۳) ازاین کتیبه‌امروزنشانی نیست.

آسمان داد ودین ، فتحعلی شه آنکه کرد
داد و دین را استوار از یاری پروردگار
پاک‌دین‌حاجی محمد خان‌که آمد از ازل
نیک روی و نیک رای و نیک خوی و نیک‌کار
دست او دلکش سحابی آفتاب آنرا مطر
بخت او فرّخ همائی آسمان آنرا مطار
چون بود از بهر فردوسش ثواب اندر ثواب
چون بود در راه یزدانش نثار اندر نثار
این همایون‌مدرسه وین نغز مسجد توأمان
بهر علم و بهر ایمان کرد در رشت استوار
در جهان ناپایداری دید افکند از خرد
طرح بنیادی کزو ماند بعالم یادگار
حجره اندر حجره آن را صانه‌الله خلدسان
صفه اندر صفه این‌را لوحش الله چرخ وار
هم مدرس اندر آن ادریس دانا از میان
هم مسبح اندر این جبریل فرّخ از کنار
الغرض چون از محمد زیور اتمام یافت
علم و ایمان در امان این همیون روزگار
منشی طبع صبا از بهر تاریخش نوشت
کز محمد شد بنای علم و ایمان آشکار (١)

مدرسهٔ نایب‌الصدر

در بازار زرکشان نزدیک میدان کوچک (٢)

سبک بنای این مسجد خاص و عجیب است . سه‌طرف حیاط غیرازسمت

(١) ـ سفرنامهٔ مازندران و استراباد رابینو ص ٦٨و٦٩ . (٢) رابینو در کتاب گیلان ص ٨٦ این مدرسه را درمحلهٔ زاهدان آورده است.

در ورودی بنائی دو طبقهٔ چوبین است و حجرات طلاب در این دو طبقه جای دارد. دریکی‌ازحجرات تحتانی این مدرسه ، زمانی میرزا کوچك‌خان‌جنگلی طلبهٔ با تقوای‌آن زمان اقامت داشته‌است .کتیبه‌ای سنگی که اشعار زیربر آن حك است برسردر مدرسه تا امروز باقی است . (عکس شمارهٔ ۱۴۶)

هوالباقی

عمل کربلائی ولی قزوینی

جزای خیر براین خیرخواه نیك نژاد
که این خراب شد از همّت کفش آباد
جهان حشمت واجلال حاجی میرزاعلی
که شاه نایب صدرش لقب زیا کی داد
چه دید مدرسهٔ جنب خانهٔ خود را
نمود ظلم فلك منهدم زسنگ عناد
پی حمایت شرع مبین زکف کریم
فشاند سیم وزر آنقدر آن یگانه نژاد
که گشت غیرت تدریس خانهٔ ادریس
مر این‌خجسته‌مقامی که‌هست‌باب مراد
همین‌دوسه‌جاده‌باب‌د که سهم ازخود(؟)
پی مصارف موقوفه اش نمود زیاد
که تا بپاست مراین جاودان بنا باشد
همیشه خادم و طلاب و عابرانش شاد
غرض ز بخت فلك گشت بانی ثانی
چه این بنای مبارك دوباره شد ایجاد
زبان خامهٔ طغرل بنام تاریخش
سرود مدرسهٔ صدر باشد این بنیاد

بالای کتیبهٔ گچ‌بری این‌سردر عبارت‌زیر دیده می‌شود :   کاتب۱۲۰۸
اتمام مدرسه صدریه غرّهٔ شهر جمادی‌الثانیه ۱۲۱۲ .

مسجد آقاشیخ جواد = مسجد ولی‌عصر

طول بنای مسجد ۱۶/۵ وعرض آن ۱۱ متراست . محراب گچ بری بسیار بدخطی دارد که آیاتی چند ازقرآن کریم برآن دیده می‌شود . وسط مسجد از شرق به‌غرب دوفیلپای هشت ضلعی است که محیط هریك ۳/۱۰ متر است . طرفین هرفیلپادوستون ازچوب آزاد است . این مسجد غرفهٔ زنانه، آبدارخانه وکفش کن نیز دارد . درچهارجهت‌بنا، پنجره‌هائی به‌اندازه‌های مختلف‌است . سقف سراسر بنا لمبه کوبی بربه بروبام سفال‌سر است .

مزارسید ابوجعفر وتکیهٔ آن
در محلهٔ استادسرای رشت

این مزار که برسرتپه‌ای درمیان‌قبرستانی عمومی است ، از مزارات‌مهم شهر رشت است . قبرستان و مزار ، نزدیك عمارت حکومتی است . نزدیك یکی از درهای ورودی قبرستان ، برجی آجری هشت ضلعی است که بامی مخروطی دارد . اهالی می‌گویند، شخصی به‌نام «دیوسلطان» ازفرستادگان شاه‌عباس اول، در اینجا به‌خاك سپرده شده است . درمزار سیدابوجعفر کتیبه‌ای برتخته‌ایست که آن را قاب کرده و دریکی از بدنه‌های صندوق مزار جای داده‌اند . این کتیبه‌حاکی است که اینجا ، مدفن سیدابوجعفر ، پسرعموی پیغمبر و برادر رضاعی امام حسین‌علیه‌السلام است که صندوق مزار او به‌دستورحسام‌الدین، در زمان تولیت‌ملاشمس‌الدین ساخته شده است . خط کتیبه ازمحمد صوفی‌ومورخ ۱۰۰۹ قمری است .(۱)

عبدالفتاح فومنی،این‌مزاررا متعلق به‌استادجعفر می‌داند.(۲)شاید محلهٔ استادسرا به‌نام این‌شخص معروف شده است .

میرظهیرالدین می‌نویسد که درمحلهٔ استادسرای‌رشت، کارکیا سیداحمد کیا، برادرکارکیاسیدناصر کیای‌لاهیجانی‌را دربیست وهفتم‌رجب سال۸۵۲قمری

(۱) گیلان رابینو ص ۷۶ (۲) تاریخ گیلان ص ۲۱۸ .

به‌خاک‌سپردند. بعید نیست که نامبرده درهمین گورستان قدیمی به خاک‌سپرده شده باشد.(۱)

کتیبهٔ صندوق سیدابوجعفر بامقداری فرسودگی وریختگی به‌شرح‌زیر به‌دست‌مارسیده‌است:

. . . . . سنه تسع و الف عام — این چنین صندوق نیکو شد تمام
از برای مرقد پاك کسی — کو بود سیّد ابو جعفر بنام
مصطفی را ابن عمّ زاده بود — مجتبی و مرتضی را شد غلام
شیر خورده با حسین بن علی — از دو پستان بتول نیکنام
نیست شکی اندرین‌قول ای عزیز — آنکه آرد شك جهنم شد مقام
. . . برهمه کافر شدند — جمله را کرد او مسلمان بالتمام
[این‌مکان] بس شریف‌وبس‌لطیف — التجا گاه از برای خاص و عام
. . . ت این مرد خدا — در نوشتن راست کی آید تمام
. . . مردی ملا شمس دین — قاری قرآن بتا(؟) حتی سلام
کرد زیب مسجد مرد سلیم — راحما کن رحم در دار السلام(؟)
ساخت این صندوق را ازروی جدّ — حضرت استاد حسام الدین تمام
ساخت این اشعاررا از روی صدق — پیر ده محمود صوفی والسلام

۱۰۰۹ هجری

ازاین مزار و قبرستان قدیمی اطراف‌آن و گور دیوسلطان کوچکترین اثری نیست محل‌آن اراضی شهرداری کنونی بوده‌است.

مسجد امام الدوله و تکیهٔ دولت
در محلهٔ جیرباغ یا نقاره‌خانه (۲)

تکیهٔ‌دولت ومقداری از مسجد امام‌الدوله را هنگامی که اسمعیل خان سرابی (= قلعه بیگی) وسرتیپ محمدحسین خان آیرم شهردار رشت‌بودند

---

(۱) گیلان رابینو ص۷۶ .

(۲) رابینو این‌مسجد وتکیه‌را درمحلهٔ استادسرا می‌داند . (گیلان رابینو ص ۸۶).

برای ایجادخیابان گلستان، خراب کردند ، مقداری از مسجد دردهنهٔ جیرباغ بدین شرح باقی است :

طول مسجدفعلی بیست متر وعرض آن نه‌متر است. دو در ورودی مسجد شمالی است وضلع شمال چهار پنجرهٔ بزرگ دارد. درضلع جنوب سه‌پنجرهٔ بزرگ سراسری تازیرطاق ویك‌در ویك پنجره به‌آبدارخانه‌دارد. غرفهٔ زنانه درضلع شرقی است‌ودر ورودی‌غرفه نیزدراین‌سمت است.درضلع‌جنوب، ایوانی به‌عرض یك متر بدون ستون است . سقف بنا لمبه کوبی با درزپوش خطدار و بام‌آن سفالسر است .

مسجد ومدرسهٔ حاجی‌حسن

درمحلهٔ صالح‌آباد که امروز به‌بازارچهٔ سبزمیدان معروف است (١)

بنائی‌ساده که طول آن ١٢/٩٠ وعرضش ١٢/١٠ متراست.دوفیلپای‌هشت ضلعی‌دروسط بناست. محرابش گچ‌بری‌ومقرنسهای ساده دارد.در طرفین‌محراب یك‌پنجرهٔ کوچك ویك پنجرهٔ بزرگ است. سه‌پنجرهٔ بزرگ سراسری تازیر سقف درضلع شمالی است. در ورودی درضلع غربی‌است ودراین‌ضلع یك‌پنجرهٔ بزرگ‌ویك‌پنجرهٔ کوچك‌روبه‌حیاط است . درضلع‌شرقی، چهار در ویك‌پنجره، به‌طرف‌حیاط بازمی‌شود. سقف سراسر بنا لمبه‌کوبی وبام‌سفالسر است .

حیاط‌مدرسه، پشت مسجدوده‌حجرهٔ طلبه‌نشین‌دارد.

مسجد ومدرسه وتکیهٔ مستوفی

درمحلهٔ استادسرا درراه‌بجارکن

بنیان گذار این‌مسجد ومدرسه وتکیه،مرحوم میرزا محمد طاهرمستوفی است. سپس‌حاج شیخ مهدی لاکانی‌آن‌را تعمیر ومرمت کرده‌است. مسجد فعلی شامل‌بنائی است مستطیل‌شکل به‌طول ١٦/٧٠ متروعرض ٨/٣٠متر(عکس‌شمارهٔ ١٤٧) سه‌فیلپا دروسط بناست‌که مقطع دوعدد از آنهاهشت‌ضلعی ومقطع‌دیگری

---

(١) رابینو این مسجدرا درمحلهٔ استادسرا می‌داند .گیلان رابینوص ٨٦ .

مربع است. محرابی کاشی‌کاری با گچ‌بری مقرنس‌ساده دارد. (عکس‌شمارهٔ۱٤۸) بربالا وطرفین محراب نوشته‌هائی است که شرح خواهیم‌داد.

طرفین محراب دو پنجره‌داردکه اطراف‌آنها نیزکتیبه‌هائی ازکاشی دیده می‌شود (عکس شمارهٔ ۱٤۹ و۱٥۰)

درطرف‌قبلی دری‌به کوچه است که از کوچه وارد قسمت‌زنانه‌می‌شود.در شرق‌بنا دو پنجرهٔ بزرگ تا زیر سقف ، به‌حیاط مسجد ودرشمال‌نیز دو پنجرهٔ بزرگ ویك‌در ورودی به‌حیاط مدرسه بازمی‌شود. از دردیگری از کفش‌کن‌به قسمت‌زنانه‌می‌روند. گلدستهٔ‌آجری نسبةً ظریفی بر گوشهٔ بنای این‌مسجداست (عکس شمارهٔ ۱٥۱) مدرسهٔ مستوفی در شمال همین مسجد ودارای‌شش حجره است. سقف‌سراسربنا لمبه کوبی وبام سفال‌سراست.

کتیبهٔ بالای محراب مسجدمستوفی

میرزا محمدطاهر مستوفی فرخنده سرشت

ساخت این مسجد و مدرس سعادت دررشت

شد چو در عهد مهین فتحعلی شه برپا

عقل بنمود رقم کاین شده مانند بهشت

یا باقی ۱۲٤۲

کتیبهٔ داخل محراب ودو طرف‌آن

فی‌یوم‌جمعه من‌شهرشعبان المعظم سنهٔثلاث واربعین ومأتین بعدالألف‌من الهجرة النبویه صلوات‌الله علیهم اجمعین ۱۲٤۳ .

الله محمد علی‌فاطمه‌حسن‌حسین - ۱۲٤٤- یا حنّان یا باقی - اللّه‌لااله‌الا هوالحی‌تا وهوالعلی العظیم. پایان‌یافت فی ۱۲٤٤. درآخر کتیبه‌ها که به‌پنجرهٔ شرقی ختم می‌شود این عبارت دیده می شود . عمــل استاد محمد تقی کاشی‌پز قزوینی ۱۲٤٤ .

بر حاشیهٔ پنجرهٔ غربی‌محراب « شکیّات مجتهد العصر والزمانی جناب

حاجی‌سید محمدباقر سلّمه‌الله تعالی شانه» را به‌زبان فارسی بر کاشی نوشته‌اند که به‌نظر این بنده کاری‌عجیب و بی‌نظیر است.

تکیهٔ

محلهٔ استادسرا

به‌دستور سرلشکرعطاپور، هنگامی که‌شهردار رشت‌بود، به‌عنوان توسعهٔ معبرخراب کردند.

مسجد جیر کوچه

طول مسجد فعلی۱۳/۶۰ وعرض آن ٤/٥ متر است محرابی تازه باکاشی سفید ورنگ‌وروغن‌ساخته‌اند. در دوطرف‌محراب دوپنجرهٔ بزرگ تا زیر طاق است.کفش کن وحوضخانه وغرفه‌ای برای‌زنان دارد. خانهٔ‌مجاور ضلع‌شمالی‌را خریداری کرده‌اند و قصد دارند سراسر مسجد را خراب‌کنند واز نومسجدی بزرگتر بسازند .

چله‌خانه ومرقدآقا میر نظام الدین (۱) بن امام علی النقی علیه‌السلام ومسجد متصل به‌آن درمحلهٔ چله‌خانهٔ شهر رشت

طول‌بنای اصلی‌بقعه ازداخل ٦/٧٥متر وعرض‌آن۷/۲۰ و۳/۸۰ متراست. درقسمت باریک‌بقعه، صندوقی به‌طول ۱۷۵ وعرض‌۹۳ وارتفاع۱۱۰ سانتیمتر بر مرقد میرنظام‌الدین قراردارد. برحاشیهٔ‌بالا وپائین‌صندوق، باخط نسخ‌متوسط ، سورهٔ یس‌تاآخرحک شده است. سقف بقعه، لمبه کوبی بادرزپوشی خط‌دار پهن است. دو در ورودی طرف جنوب وغرب بناست.طرف‌شرق یک‌پنجره به‌طرف مسجددارد. درطرف‌شمال یک‌در ودوپنجرهٔ نورگیر دردوطرف در است.(عکس شمارهٔ ۱۵۲)

مسجد چله‌خانه :

---

(۱) شایدمیرنظام رشتی که‌عبدالفتاح نام‌اورا جزء ارباب‌صلاح واصحاب فلاح‌آورده است‌همین شخص باشد (تاریخ گیلان ص ۸۹).

مسجدی در شمال بقعه به‌طول ۱٤/۲۰ و عرض ۵/۹۰ متر است. باقی‌صحن مسجد به‌طول ۱۳/٤۵ و عرض ٦/۵ متر است. سقف‌مسجد نیز مانند سقف بقعه، لمبه کوبی با درزپوش‌پهن خط‌دار است. ازارهٔ مسجد به‌ارتفاع ٦۵ سانتیمتر کاشی‌کاری مورخ ۱۳٦۳ قمری و «عمل احمدپور یوسف درمحلهٔ آفخرای رشت» است. محراب مسجد گچ بری ساده‌حاشیهٔ آن آیهٔ نور تا آخر گچ بری شده‌است. دردوطرف بالای محراب بسمله تکرارشده‌است. دردو گوشهٔ محراب «یاحنّان» و «یا منّان» و وسط محراب «سبحان ربی الاعلی و بحمده. اللهم صل علی محمد و آل محمد» گچ‌بری است.

در ورودی شمالی وپنجره‌های این ضلع متصل به‌آن است. درطرف‌غرب یك‌پنجره به‌خیابان‌دارد. درطرف‌جنوب در ورودی‌بقعه و در ورودی انبار است. طرف‌شرق سه‌پنجرهٔ‌بزرگ ودر ورودی کفش کن است. بام سراسر بنا سفال‌سر است و گلدسته‌ای آجری دربام‌دیده‌می‌شود. (عکس شمارهٔ ۱۵۳) یك‌درخت‌آزاد کهنسال ویك‌درخت‌سمد(= نارون) درحیاط است. آرامگاه دکتر حشمت نیز درصحن‌همین حیاط است.

وجه تسمیه محلهٔ چلّه‌خانه ازاینجاست که چله‌خانهٔ میر نظام‌الدین تا سنوات اخیردرضلع‌شرقی این مسجد بودوبقایای آن دیده می‌شد. پس‌از تعمیر قبر دکترحشمت‌ومسجد، آن آثار ازمیان رفت. بیشتر درویشان رشت درمحلهٔ چله‌خانه‌سکونت‌داشته‌اند. امروز نیزمعصوم‌زادهٔ کیائی‌پیشوای‌فرقه‌ای‌ازدراویش نعمت الهی‌دراینجا ساکن است.

سنگ مزار مرحوم دکتر حشمت

«آرامگاه شهیدراه حرّیت واستقلال ایران‌مرحوم جنّت‌مکان خلدآشیان دکترحشمت جنگلی‌طالقانی نوری الاصل‌همقدم ورفیق‌مرحوم‌میرزاکوچك‌خان جنگلی‌طاب‌ثراه بتاریخ چهارم اردیبهشت ۱۲۹۸.

هرگز نمیرد آنکه دلش زنده شد بعشق

ثبت است بر جریدهٔ عالم دوام ما»

دکتر حشمت طبیبی حاذق بود، مجرّد آمد و مجرّد رفت. سدونهر حشمت رود را او ساخت درمحل قرق‌کارگزاری‌یعنی محل فعلی ادارهٔ‌ثبت، جائی که‌حوض ساخته‌شده‌است حلق‌آویز شد .

بقعهٔ دو برادران
درمحلهٔ خمیران صندوق عدالت رشت

قبری است به طول ٤۳۰ و عرض ۲۷۰ وارتفاع ٦۰ سانتیمتر در هوای آزاد . اطراف این مزار قبرستانی قدیمی بوده است که امروز اثری ازآن باقی نیست .

تکیهٔ صیقلان ومزارآقا سیدگلان(۱)
در محلهٔ صیقلان رشت

اطراف‌مزارآقا سید گلان قبرستانی قدیمی بود. مزار وقبرستان‌درفلکهٔ صیقلان افتاد وازمیان‌رفت. تکیه‌هم‌درغرب مسجد صیقلان هنوز برقرار است‌و اثرقابل‌ذکری ندارد.

مسجد صیقلان
درمحلهٔ صیقلان رشت

بنای اصلی‌مسجد ازداخل‌به‌طول ۱٦/٤۰ وعرض ۹/۵۰ متر است.محرابی تازه‌ساز با دوستون رنگین در طرفین دارد . غرفهٔ زنان درضلع شمالی وزیر آن در ورودی اصلی مسجد است . درطرف غرب در ورودی به آبدارخانه وسه پنجرهٔ بزرگ است . درسمت جنوب دوپنجره در دوطرف محراب است که‌یکی ازآنها به‌کتابخانهٔ مثلث‌شکلی بازمی‌شود. سقف سراسربنا لمبه‌کوبی‌بادرزپوش خطدار وبام‌حلب سر است.

---

(۱) رابینو درکتاب گیلان خود «آقا سیدگلان» (بفتح کاف) ذکر کرده است . (گیلان رابینو ص ۸٦) .

تکیهٔ آقا کوچك و پهلوان حسن
درمحلهٔ سرخ بنده

ازاین تکیه امروز اثری نیست وسراسر آن دکان شده است.

مسجد سرخ بنده (۱)
درمحلهٔ سرخ بندهٔ رشت

طول مسجد ۱۵/۶۰ وعرض آن ۹/۸۰ متر است. دوفیلپای آجری هشت ضلعی دروسط مسجداست. چهار ردیف کاشی به ارتفاع ۷۵ سانتیمتر، برپائین فیلپاها چسبانده‌اند. محراب مسجد ازسنگ مرمراست ودروسط «کلما دخل علیها زکریا المحراب» ودر گوشهٔ بالاسمت راست «الصلوة قربان کل تقی» سمت راست محراب: بسمله و آیهٔ نور تا «لنوره من یشاء» وسمت چپ بسمله سبحان الذی اسری تا هوالسمیع البصیر صدق الله العلی العظیم. الصلوة معراج المؤمن. ربّنا تقبّل منا انك انت سمیع علیم. وقف علی کریمی ۱۳۴۲.

دردوطرف محراب ازارهٔ سنگی به ارتفاع ۷۰ سانتیمتر ودر دوطرف ازاره، دو پنجرهٔ بزرگ تا زیر سقف است. قسمتی از سمت راست محراب کاشیکاری است. بر زمینهٔ آبی با خط سفید، بسمله و باخط نستعلیق اشعار زیر نوشته شده است:

این دکاکین که هست نه گانه	وقف شد ازبرای این خانه
تولیت با خسودم بود مادام	بعد با نجل پاك فرزانه
باذکوراست نسل بعدازنسل	تا نیفتد بدست بیگانه
گر نباشد ذکوری اندر بین	با اناث است حق پرستانه

کاشیکاری ازاحمد پورحاجی یوسف درسال ۱۳۳۲ است.

ازارهٔ دیوار داخلی واطراف فیلپاها، کاشی سبز گلدار است. در ورودی غربی است. درضلع شمالی سه پنجرهٔ بزرگ ودرضلع شرقی در ورودی از کفش کن

(۱) رابینو ازتکیهٔ سرخ بنده نیز یادمی کند که امروزاثری ازآن برجای نیست.

ودری دیگر به اطاقی که دراین‌سمت‌است‌بازمی‌شود. سقف‌سراسربنا لمبه کوبی خطدار است و بام سفال‌سر است .

مسجدحاجی مجتهد
درمحلهٔ صیقلان

این مسجد را به‌جای مسجد حاجی علی اکبر به تازگی ساخته‌اند . دری نسبهً ظـریف دارد . این دو بیت بر چهار چوب آن به خـط نسخ حك شده است .

ای نام توآرایش وعنوان کلام وی یاد توآرامش هر بی‌آرام
در حیّز امکان تصوّر هرگز بی‌یاد تو آغاز نگیرد انجام

در کنج بالا ، طرف راست «عجلوا بالصلوة قبل الفوت» و طرف چپ «عجلوا بالتوبه قبل‌الموت» حك شده است.

دروسط قسمت‌خورشیدی در: ادخلوها بسلام‌آمنین .

وزیرآن این‌اشعار حك‌شده است :

ملکا ذکر توگویم که تو پاکی و خدائی
نروم جز بهمـان ره که توام راه نمائی
همه درگاه تو جویم همه ازفضل تو پویم
همه توحید تو گویم کـه بتوحید سزائی

هذا من‌فضل‌ربی. طرح وعمل ازعلی پیکانی خراسانی۱۳۳۰ .

مسجدحاجی صمدخان
درمحلهٔ باقرآباد رشت

بنای اصلی‌مسجد تقریباً به‌شکل‌مربع به‌ابعاد ۱۴/۴۰و۱۲/۳۰متر است . (عکس‌شمارهٔ ۱۵۴) چهارستون‌گچ‌بری دروسط مسجد است‌وگنبد مسجد بر آن متکی‌است. (عکس‌شمارهٔ ۱۵۵ و۱۵۶) محرابی گچ بری بسیاربلند دراین‌مسجد است که‌تقریباً تازیرسقف می‌رسد. گچ‌بری‌آن نسبهً خوب است. (عکس‌شمارهٔ ۱۵۷) این‌آیات واشعار برمحراب گچ‌بری‌شده است:

بسمله نصرمن‌الله وفتح‌قریب. دروسط محراب سوراخ مدوری‌است که‌زیر آن‌چهاربیت شعرعربی برسنگ‌مرمری‌حك شده‌است که به‌علت‌بالابودن‌خوانده نشد. تاریخ۱۳۳٤براین‌سنگ دیده می‌شود:

برمحراب آیات واحادیث زیر گچ‌بری شده‌است:

وان یکاد تا للعالمین و انما یعمر مساجدالله تا غفوررحیم وآیة الکرسی تا فیهاخالدون والصلوة عمودالدین.

طرف چپ محراب این اشعار بر سنگ مرمری (عکس شمارهٔ ۱۵۸) حك شده است:

هوالله‌تعالی

بسم‌الله الرحمن الرحیم و به نستعین

یارب این مسجد الاقصی است پدیدار آمد

یا که منظرگه موسی است در انظار آمد

با نیش کیست که بنمود مر این خانه بنا

الحق الحق که بر او مدح سزاوار آمد

بانیش عبد الصمد و صاحبش الله الصمد

اندرین خانه ملك خادم دربار آمد

پنج درب دگه بنا کرد بموقوفهٔ او

در عوض جنّت فردوس خریدار آمد

پنج منزل ز پی دگه برای عزباست

زین سبب شافع او احمد مختار آمد

بین این مسجد و این دگه شود بعد بنا

هست موقوفه بدانید بطومار آمد

هر که بر توصیه بنمود عمل رحمت باد

بر مخالف ز ازل لعنت قهّار آمد

ذکر تسبیح و دعـا گشت از این خانه بلند

سنهٔ الف چو در سیصد و سی چار آمد

شوقی ابن حسن این توصـیه آورد بنظم

مغفرت بر گنهش حضـرت ستّار آمد

برسمت‌راست محراب این کتیبه برسنگ خاکستری‌رنگی (عکس‌شمارهٔ ۱۵۹) حك شده است:

بسم‌الله الرحمن الرحیم الحمدلله الواقف علی الضمایر والصلوة‌علی‌محمد وآله خیر الاوایل والاواخر وبعد قال النبی اذا مات‌ابن‌آدم انقطع عمله الاثلث من‌صدقة جاریه اوعلم ینتفع او ولد صالح یستغفر له توفیق شامل‌حـال‌گردید جناب‌آقای حاج‌صمدخان تاجرباشی‌شیروانی الاصل مقیم‌رشت‌دام اجلاله‌را بر اینکه‌وقف صحیح‌شرعی نمود تمامی‌مستغلات‌ذیل‌را برای‌مسجدجدید البناءخود من‌جمله‌یك‌باب‌کاروانسرای کاریخانه سمت‌قبلهٔ‌مسجد ارضاًواعیاناً باکافه‌متعلقات آن وهفت باب دکان که ابتدا ازکاروانسرای مزبور تادروازهٔ اول مسجدوپنج باب‌دکان از در اول مسجد که ابتدا ازدکان مسکونهٔ شیخ حسن تا دروازهٔ دویم مسجد و خانهٔ مسکونهٔ آقا سید حسن با تمام متعلقات آن کـه واقع است پشت پنج باب دکان مزبور ودوباب خانهٔ کالیپوشی محمد حسن ورمضانعلی عرابه‌چی ارضاً واعیاناً تاپشت‌خانهٔ مرحوم مشهدی حمید شیروانی بازمین خانهٔ مخروبهٔ سفالی وزمین بیاض سمت قبله پشت کاروانسرا تا برفچاه و خود برفچاه تاپشت خانهٔ‌مشهدی‌حمید که تمام اراضی‌واعیان مرقومه موقوفهٔ(۱) مسجدکه‌عایدات‌هر ساله‌بعد از تعمیرات‌لازمهٔ‌موقوفه‌ومخارج‌مسجدازنفت‌وچراغ‌وحصیروچکه‌گیری ودوراز(۲) واجرت‌خادم حسب قرارداد باقتضای وقت صرف‌شود ومبلغ چهارده تومان‌هرماهه بامام‌راتب مسجدبدهند ودردههٔ عاشورا هرساله‌بهرمکانی‌که صلاح بدانندصرف تعزیه‌داری حضرت سیدالشهدا علیه‌السلام شود وهرگاه بعداز این

(۱) فعلا ازاین‌رقبات‌فقط خانهٔ سیدحسن‌ودکانهای سمت‌شرق مسجد که کنارراه باقرآباداست، باقی است . مابقی‌رقبات را دیگران به‌نام خود ثبت کرده‌اند.

(۲) دوراز کردن یعنی سفالهای‌شکستهٔ بام‌را عوض کردن.

مخارج ازعایدات موقوفه زیاد آمد متولی ضبط نماید که درمخارج تعمیر مسجد دروقت حاجت صرف شود ودرضمن انشاء وقف شرط شده که هرگاه مخارج مهمی برای مسجد لازم شد که عایدات موقوفه وفاء بآن نکرد متولی مأذونست که قطعهٔ ازموقوفه راچه از اراضی وچه از اعیان بفروشد ودرمصرف مسجد صرف نماید وتولیت موقوفه مادام الحیات باخود واقف میباشد وبعد ازعمر طبیعی ایشان با جنابان آقا کربلائی پاشا رمضان اوف وآقای آقا کربلائی محمد باقر علی اوف تاجران بادکوبه مقیمین رشت می باشد وبعد ازعمر طبیعی متولیان معظم لهما بهر کس که تفویض نمودند مختارند وامام راتب به نظارت متدینین از رؤسا واهل محله بطناً بعد بطن ونسلاً بعد نسل بنحو مزبور بنظارت ناظرین درهر طبقه از رؤساء محلهٔ اطراف متولی مسجد میباشند که تعیین امام نمایند از اهل علم وتقوی وعایدات موقوفه را بنحو مزبور عمل نمایند الی ظهور امام زمان عجّل الله فرجه فمن بدّله بعدما سمعه فانما اثمه علی الذیّن یبدلونه هرگاه برخلاف وصیّت عمل نمایند بلعنت خدا ونفرین رسول خدا گرفتار شوند کان ذلك فی شهر جمادی الاول سنهٔ ۱۳٤۱.

دردو طرف محراب، دو پنجرهٔ بزرگ که بالای آنها هلال شکسته است به حیاط باز می شود. درطرف غرب شش پنجره ویك دربزرگ ورودی است. درطرف شمال چهار درورودی به آبدارخانه واطاقی که قبر بانی مسجد یعنی حاجی صمدخان و پسرش ــ تیمور ــ در آنجاست. بالای این دواطاق غرفهٔ زنانه است که پنج پنجرهٔ نورگیر دارد. درشرق وغرب غرفهٔ زنانه نیز دو پنجرهٔ نورگیر است. درطرف شرق نظیر سمت غرب شش پنجره ویك در ورودی بزرگ است.

بالای سرستونها، داخل دایرهٔ گنبد آیهٔ نور تا آخر ولااله الاالله محمد رسول الله علی ولی الله درانتهای آیه گچ بری شده است. (عکس شمارهٔ ۱۶۰) دردایرهٔ کمربند گنبد، چهار پنجرهٔ نورگیر ویك در کوچك است. سراسر سقف لمبه کوبی خط دار پهن است.

درصحن مسجد منبری مشبك است که رویهمرفته کارظریفی است. (عکس شمارهٔ ۱۶۱) این کتیبه بریك طرف منبر است.

بحسب‌الامر رستم‌رضاقلی‌زادهٔ بادکوبی ۱۳۳۵.
ودرطرف دیگر منبر :
عمل‌مشهدی‌حاجی‌بابا ولدکربلائی‌علی النقی بادکوبی.
چهارطرف مسجد حیاط وسیعی است که درختان متعدد وگلکاری منظمی دارد .

مسجد زرجوب
در محلهٔ زرجوب رشت

بنائی‌سادهٔ مستطیل‌شکل است.غرفه‌های‌زنانه درشرق وغرب داخل‌بناست زیرغرفهٔ غربی، حوضخانه وآبدارخانه وزیرغرفهٔ شرقی‌کفش کن ودر ورودی مسجد است .

محرابی‌ساده‌داردکه دوستون،طرفین آن است. دردوطرف‌محراب‌دوپنجرهٔ بزرگ تازیر سقف است ودرطرف شمال نیزسه پنجره دارد . ازارهٔ مسجد، از داخل‌پنج ردیف‌کاشی‌کاری است. ردیفهای وسط سفید وردیف بالا وپائین‌رنگین است. سقف‌سراسربنا، لمبه‌کوبی وبام سفال سراست .

مسجد چهل تن خمیران
در محلهٔ خمیران رشت

طول‌بنا ازداخل ده متر وعرض آن هشت متر ونیم است . دو فیلپای قطور هشت ضلعی‌دروسط مسجداست که محیط هریك ۳۱۸ سانتیمتر است وپایهٔ آنها تایك‌متر کاشیکاری دوران قاجاری است. ازارهٔ داخلی بنا کاشیکاری تازه ومورخ ۱۳۵۳ قمری‌است. محرابی‌گچ‌بری بدخط درمسجد است که برحاشیهٔ‌آن،انّ الله نورالسموات تاوالله‌بکل‌شیئ علیم گچ‌بری‌شده‌است قسمت‌بالای‌محراب بسمله و این‌دومصراع بردوطرف‌آن است:

روزیکه علی بکعبه آمد بوجود   ازبهر علی خدا در از کعبه گشود

طرف‌شمال‌مسجد،ایوانی‌چوبین‌بطول ۱٤ متروعرض ۱٤۰سانتیمترساخته‌اند که‌هشت‌ستون چهارسوی نازك بدون‌سرستون وسرنالی چهارسوی نازك دارد .

سقف ایوان پل کوبی است. طرف غربی صحن اصلی مسجد، دو پنجرهٔ بزرگ به خارج وطرف شرقی آن پنجره‌ای بزرگ به آبدارخانه ودری به کفش کن شرقی دارد. سقف صحن مسجد لمبه کوبی بادرزپوش ساده وسراسر بنا سفال سر است. مأذنه‌ای کوچک آجری با بامی سفال پوش در بام بنا، دیده می‌شود. (عکس شمارهٔ ۱۶۲)

مسجد شیخ زاهد
درمحلهٔ خمیران زاهدان درشهر رشت

مسجدی مربع شکل به ابعاد ۱۲/۲۰ × ۱۲ متراست . تمام صحن بایك ستون چوبین هشت ضلعی ودو فیلپای آجری به سه قسمت تقسیم شده است. دوسرتال بر ستون ودو فیلپا متکی است. دو پنجرهٔ بزرگ سراسری درطرفین محراب ودو پنجرهٔ بزرگ سراسری درضلع غربی که قسمت مردانه است ویك در ورودی ویك پنجرهٔ کوچك درقسمت زنانه دارد. درسمت شرقی کفش کن، در ورودی مسجد است . محراب مسجد سراسر کاشی آبی رنگ وبالای هلال محراب سنگی است که لا اله الاالله محمد رسول‌الله علی‌ولی‌الله درعین ظرافت وباخطی خوش بر آن نقر شده است. گلدسته‌ای آجری بر بام مسجد دیده می‌شود . (عکس شمارهٔ ۱۶۳)

مسجد آقا میرعیسی
در محلهٔ خمیران زاهدان

مسجد کوچکی است به طول ۱۰/۱۰ وعرض ۶/٤۰ متر. محرابی گچ بری ساده دارد که آیات هفده وهیجده سورهٔ توبه را از «ماکان للمشرکین تا یکونوا من المهتدین» گچ بری کرده‌اند. غرفهٔ زنانه، بالاخانه مانند ودرغرب بناست. زیر این قسمت آبدارخانه و در غرفه و در ورودی مسجد است. طرف جنوب ، چهار پنجرهٔ بزرگ ، در دوطرف محراب ودرطرف مشرق یك پنجرهٔ نورگیر تعبیه شده است .

مسجد وتکیهٔ چهار برادران
در محلهٔ چهار برادران زاهدان

مسجد قدیمی وتکیه را خراب کرده اند و به جای آنها مسجدی به طول

۱۷/۸۰ وعرض ۱۰متر، از آجرهای قدیمی ساخته‌اند. این بنا شامل غرفهٔ زنانه و کفش کن واطاق خادم و آبدارخانه است.

مسجد و بقعهٔ سید ابوالقاسم بن‌موسی‌بن جعفر علیه‌السلام
درمحلهٔ سید ابوالقاسم رشت

بنای اصلی بقعه به‌طول ۶/۶۵ وعرض ۴/۳۰ متراست وصندوقی ساده دروسط آن است. درضلع جنوبی یك پنجره به‌عرض ۵۵ سانتیمتر و پنجره‌ای مشبك از کاشی سبز به‌طرف کوچه دارد. درضلع غربی در ورودی است که ازمسجد به‌بقعه می‌رود ودو پنجرهٔ کوچك دراین ضلع است. درضلع شمالی دو در ورودی وسه پنجره به مسجددارد. درورودی شرقی، از کفش کن است. درطرفین این کفش کن دوانبار است که در یکی از آنها شمع می‌افروزند. سقف بقعه لمبه کوبی با درزپوش خطدار است.

مسجددارای دوقسمت است. قسمتی از آن درشمال بقعه به‌طول سیزده‌متر وعرض هشت‌متر ونیم که‌دارای دوفیلپای آجری مربع‌شکل به‌محیط دومتراست وقسمتی درغرب بقعه، به‌طول ۱۳/۷۰ وعرض ۴/۳۰ متراست. قسمتی ازسقف‌مسجد لمبه کوبی با درزپوش پهن‌وقسمتی لمبه کوبی بدون درزپوش است. بام‌سراسر بنا سفال‌سر است. (عکس شمارهٔ ۱۶۴)

صندوق عدالت
نزدیك مسجد میان تکیه در محلهٔ خمیران کیاب

درسال ۱۲۸۹ قمری، صندوقی برای نامه‌های عرض‌حال به‌شخص ناصرالدین شاه، نزدیك این مسجد نصب کردند.(۱) از آن تاریخ، مسجدمیان تکیه به نام صندوق عدالت معروف شد. مسجدفعلاً به‌دکان تبدیل شده ومحل صندوق‌هم دبستان داریوش امروزی است.

(۱) گیلان رابینو حاشیهٔ ص ۸۷.

مسجد و تکیهٔ خمیران
درمحلهٔ خمیران شریفیه

مسجد کنونی بنائی‌ساده به‌طول ۱۱/۴۰ وعرض ۱۰/۲۰ متراست . محرابی با گچ‌بری‌مقرنس‌دارد. درضلع‌شرقی دری‌به‌آبدارخانه ودری به‌خانهٔ وقفی کـه پیشنمازدرآن ساکن است ودری به‌طرف‌حیـاط دارد . درضلع‌شمالی دوپنجرهٔ بزرگ به‌طرف حیاط ودری‌به‌کفش‌کن‌دارد. درضلع‌غربی دوپنجرهٔ بزرگ‌به محوطهٔ‌باز جلومسجد دارد . قسمتی ازاراضی تکیه‌را عباس بـالاجاه خریداری کرده وفعلاً هفت دردکان ودودستگاه‌عمارت دوطبقه ساخته است.

از مسجد و تکیهٔ بالا محلهٔ خمیران کیاب که رابینو ازآن یاد می‌کند اثری نیافتم .

مسجد ومدرسهٔ حاجی محمدکریم
درمحلهٔ کیاب رشت

بنائی است به‌طول ۱۷/۲۵ وعرض ۶/۷۰متر. سه ستون دروسط بناست . بر این‌سه‌ستون،سرنالی است که واشانهای‌دوقسمت بنابرآن‌متکی هستند. محراب کاشیکاری‌آن کاراحمد پوریوسف‌مورخ ۱۳۶۲قمری است. پنجره‌های مختلف و متعدد درچهارجهت بناست. غرفهٔ زنانه بالای کفش کن‌است. سقف‌بنا لمبه کوبی خطدار وبام‌سراسر بناسفال‌سراست. ازمدرسه‌چیزی برجای نیست مقداری از اراضی آن‌ساختمان‌وحیاطهای شخصی‌شده است.

مسجد لاکانی
درمحلهٔ سبزمیدان کیاب رشت

این‌مسجد که طرح ووضع‌قدیمی‌آن محفوظ مانده است به‌طول ۱۴/۳۰ و عرض ۱۲/۷۰ متراست. چهارفیلپا دروسط بناست که سرآنها مقرنس کاری است. در ورودی‌شرقی است‌وراه‌غرفه‌های زنانه نیزازهمین‌در است. ازدرورودی‌غربی، از کفش کن، به‌صحن‌مسجد می‌توان‌واردشد. اطاق‌خادم، ازصحن‌مسجد بالاتر و غرفه مانندواست وانباری‌متصل به‌آن است. دوپنجره درطرف‌جنوب وسه پنجرهٔ

بزرگ به طرف شمال دارد . محرابی کاشیکاری دارد که کاشیهای آن نسبةً قدیمی‌است . سقف بنا لمبه کوبی خطدار بادرزپوش وسراسر بام سفال‌سراست . زیرمسجد دوباب دکان ومقابل آن‌نیز دراراضی تکیهٔ قدیمی دوباب دکان‌دیگر ساخته‌اند .

برج چمارسرا
کنارچشمه چمارسرا در محله‌چمارسرای کیاب

با اینکه بدین بنا نام برج داده‌اند ، هیچگونه شباهتی به‌برج ندارد . بنائی‌است‌آجری به‌طول ۲۹/۵ وعرض ۱۰/۳۰ متر. درضلع جنوبی‌آن پنج در باسرطاق‌آجری وقسمت اضافی‌متصل بدان‌طاقی بلندوآجری دارد. بالاخانه‌ای نیز در این سمت بنا شده است . بالای یکی از طاقها کتیبه‌ای کاشیکاری به این شرح است :

وضرب لنا مثلاً ونسی‌خلقه قال من‌یحی العظام وهی‌رمیم قل یحیهاالذی انشاها اوّل‌مرّة وهوبکل خلق‌علیم[۱] رجب ۱۳۳۵ .

هشت در، طرف شمال است که یکی ازآنها سردری دارد . این منزل قدیمی سردار امجد است که درواقعهٔ جنگل ازرشت فرار کرد واین بنا ناتمام ماند. (عکس‌شمارهٔ ۱۶۵)

مسجد چمارسرا
درمحلهٔ چمارسرای کیاب

بنائی است‌ساده‌به طول ۱۷/۲۰وعرض۱۲/۶۵ باشش‌ستون دروسط. درورودی شمالی است‌وپنجره‌هائی‌درجهات مختلف‌دارد. محراب‌آن ازسنگ‌مرمر وتازه‌ساز است. سقف‌لمبه کوبی‌خطدار وبام‌سفال سراست. گلدستهٔ آجری‌زیبائی دارد که پس‌ازنقل‌آیاتی ازقرآن کریم این کتیبه برآن دیده می‌شود:

مشهدی صادق عطار ولد مرحوم کربلائی حسین ساکن چوماسرا ۲۱رجب ۱۳۳۶ . (عکس‌شمارهٔ ۱۶۶)

---

(۱)یس ۳۶ آیات ۷۸و۷۹ .

بقعهٔ دانای علی
درمحلهٔ چهارسرای کیاب

بقعه، امروز، درمیان‌خیابان چهارسراست. این‌مرد از نیکان ووارستگان بوده است ومردم اورا دانا خوانده‌اند. مرقدش دراطاقی به‌طول ۱۱/۸۰ و عرض ۵متر است. صندوق مزارش‌در کنج این اطاق به‌طول ۱۹۰وعرض۱۰۵ وارتفاع ۶۵سانتیمتر وازچوب آزاد است. کفش کنی طرف‌راست‌در ورودی دارد. سقف‌بنا لمبه کوبی‌وبام سفال‌سراست.(عکس شمارهٔ ۱۶۷)

تکیهٔ میرکوچه
درمحلهٔ کیاب شهررشت

ازتکیه نشانی نیست. جای آن نزدیك‌بقعهٔ دانای علی بوده است. امروز اراضی آن‌جزء خیابان‌رشتیان شده‌است.

مسجد حاجی قاسم خان
درکرف آباد محلهٔ کیاب

امروزنامی ازحاجی‌قاسم‌خان درمیان نیست‌ومسجد او به‌نام مسجد کرف‌آبادمعروف است. مسجدی‌نسبةً قدیمی است که طول آن باقسمت زنانه۹/۷۵ و عرض آن۷/۶۰ متر است. میان‌مسجد فیلپائی است که پنج‌در ارسی‌چوبی، فاصلهٔ دیوارتا فیلپارا پر کرده‌است.درضلع‌جنوبی سراسر چهارپنجره متصل‌بیکدیگر است ودرسایر جهات نیزپنجره‌هائی دارد. در ورودی شرقی ودرحیاط است. سه درطرف‌غربی‌است که یکی ازآنها در ورودی‌است. ازدر دیگربه‌آبدارخانه واز در سوم به کفش کن می‌روند.

مسجد ملاعلی محمد وتکیهٔ آن
درمحلهٔ کیاب

از تکیه‌نشانی برجای نیست. مسجدبنائی‌ساده به‌طول ۸/۱۰ وعرض ۷/۸۰ است محرابی گچ‌بری ساده دارد که‌آیهٔ نور تا «کل شیئٍ علیم» برآن‌گچ‌بری شده است.قسمت‌شرقی بناغرفه‌های‌زنانه است که برسه‌ستون چوبین استواراست.

درضلع غربی پنجره‌ای به‌کوچه ودری به‌آبدارخانه است . درضلع جنوبی فقط پنجره‌ای به‌کوچه‌دارد. درضلع‌شمالی پنج‌پنجرهٔ بزرگ به‌خیابان ملاعلی‌محمد است. درضلع‌شرقی دری‌به کفش‌کن است. سقف‌لمبه کوبی‌با درزپوش‌پهن‌خط‌دار وبام‌آن‌سفال‌سر است . (عکس شمارهٔ ۱۶۸)

مزارآقا بی‌بی زینب
در محله کیاب رشت

درسال۱۳۳۱ قمری درختی کهنسال دراین‌جا بود که‌زنان‌نازا حاجت‌خود از اومی‌خواستند.(۱) امروز به‌قبری کاشیکاری مبدّل شده است.

مسجد سمیع بزاز
در محله بیستون کیاب

این‌مسجد نزدیك منزل دکتر لقمان بود، براثر احداث خیابان بیستون یکسره ازمیان‌رفت. متولی با پولی که از شهرداری گرفت وبا کمکهای مادی که ساکنان محل کردند ، درضلع شمالی خیابان نزدیك منزل حاجی شیخ‌کاظم، مسجدی ساخت‌که فعلاً امام راتب‌هم دارد.

حمام پیرسرا
درمحلهٔ پیرسرای رشت

سردرحمام،کاشیکاری‌نسبةً ظریفی‌دارد. درهلال کوچك‌بالای‌سردر، بسمله و وان‌یکاد تا للعالمین . درهلال پائین «تمثال اعلیحضرت اقدس سلطان احمدشاه قاجار» ودرحاشیهٔ‌سه‌طرف سردر تمثال‌سلاطین‌قدیم ایران‌دیده‌می‌شود. این‌ابیات نیزدربالای این سردر خوانده‌شد:

هزاروسیصد وسی‌وچهار ازهجرت	گذشته‌بودکه‌شد که اختتام این‌حمّام
باشتراك‌سه‌بحرسخاسه صاحب‌فضل	سه‌کنز جود سه‌کان هنرسه نیکو نام
یکی ز دودهٔ احمد زدوحهٔ حیدر	که باقر است ورا نام باقری فرجام

(۱) گیلان رابینو ص ۷۶و۸۷ .

دو فخر حاج یکی بدحسن یك عبدالله | که هردو زبدهٔ عصرند وشهرهٔ ایام
اگر سؤال نمائی زنام معمارش | شدی بدست تقی ختم این خجسته مقام
ز وضع کاشی حمام اگر زمن خواهی | تمام کرد محمد پور یوسف نام

عمل مشهدی محمد ولدمرحوم حاج یوسف کاشی‌ساز سنهٔ ۱۳۳٤. (عکس شمارهٔ ۱٦۹)

مسجد پیرسرا
درمحلهٔ پیرسرای رشت

بنائی است نسبةً قدیمی به‌طول ۱۱/۱۰ وعرض ۸/۰٥متر . فیلپائی در وسط مسجد است که قسمت پائین آن هشت ضلعی و به‌ارتفاع ۸۰ سانتیمتر وباقی مدوّر است . ازارهٔ مسجد کاشیکاری به‌ارتفاع ۸۰ سانتیمتر است . طرف غرب دری به حوضخانه وطرف‌شرق دری به‌کفش‌کن‌است. پنجره‌های‌متعدد کوچك وبزرگ در جهات‌مختلف است. پهلوی محراب، دری بزرگ است که به‌اطاقی به طول ٦/۳۰ وعرض ٤/۹۰متر بازمی‌شود. دراین اطاق‌قبر ملارجبعلی مرد پیرسر است.

مسجد درویش مخلص و تکیه آن
درمحلهٔ کرف آباد

سراسر عرصه و اعیان این مسجد و تکیه در خیابان تازه و نیمه تمام دکترسام افتاده است . قبر میره نیز در این خیابان افتاد و در مهر ماه ۱۳٤٥ خراب شد .

مسجد حاجی آباد
درمحلهٔ‌حاجی آباد درمقابل منزل سردارمعتمد

طول بنا ازخارج ۱۲/۹۰ وعرض آن ۱۹/۱۰متر است. در ورودی شمالی و ابتدا به کفش کن می‌رود. ازطرف‌شرق‌نیز دری‌به کفش کن‌دیگردارد. درطرف غرب‌نیز در ورودی بزرگی دارد. دو فیلپای هشت ضلعی‌وسط مسجد است که سرنالی بر آنها تکیه کرده‌است. درچهارجهت مسجد پنجره‌های متعدد ومختلف است. سقف‌لمبه کوبی‌خط‌دار و بام سفال‌سر است.

بقعهٔ آقا سید ابراهیم بن موسی الکاظم علیه السلام درمحلهٔ بادی‌الله(= بدیع‌الله) شهر رشت

اطاقی‌است به‌طول ۶/۳۸ وعرض ۳/۵۵ متر. صندوقی آهنین برمرقد است که‌ضریحی میله‌ای آهنین‌دارد. ازارهٔ داخل اطاق تا۷۲ سانتیمتر کاشیکاری‌وباقی سفیدکاری‌است. در گیلوئی، اشعار هفت‌بند محتشم «مرغ هوا وماهی‌دریا کباب شده» بر کاشی نوشته شده است واین عبارت درآخر ابیات‌دیده می‌شود : بتاریخ دهم شهر ذی قعده ایت ایل سنهٔ ۱۳۴۰ بانی این کتیبه محمـد باقر حمامی فتح‌الله زاده .

یك‌در ورودی‌طرف غرب ودو درطرف‌جنوب دارد.پنجره‌هائی‌نیز درچهار جهت بنا دیده‌می‌شود. درطرف‌غربی، اطاقی متصل به‌صحن است که درازای‌آن عرض صحن وپهنای‌آن ۲/۲۸ متر است. ایوانی‌به طول ۱۰/۵ وعرض۳/۳۰ متر درجلو بناست. جلوایوان‌راآلت‌بندی‌کرده وشیشه انداخته‌اند.

حیاط کوچکی پهلوی بقعه‌است که بتازگی چند اطاق‌درآن بنا کرده‌اند ومدفن‌چندتن از بزرگان شهراست. ضریح قدیمی بقعه که ظرافتی‌داشت دراین حیاط بود. (عکس‌شمارهٔ ۱۷۰) دراین‌حیاط نیز شمایلی ازحسین‌بن‌علی‌علیه‌السلام برکاشی دیده‌می‌شد. (عکس شمارهٔ ۱۷۱)

سنگ‌قبری به‌این‌شرح درایوان است:

وفات مرحوم‌مغفور مشهدی امین‌ولد مرحوم کربلائی‌رستم فی شهررجب ۱۲۲۶ نشانه‌ها : مهروتسبیح وشانه ودو انگشتر وزیر اینها گلدان باگل است .

متصل‌به‌بقعه، مسجدی‌به‌نام‌مسجدآقاسید ابراهیم‌است.(۱) که اخیراً بنام‌مسجد اردبیلیها معروف‌شده است . طول این بنا ۱۱/۹۰ متروعرض‌آن ۱۰ متر است . دو فیلپای‌آجری دروسط‌مسجداست. درورودی‌مسجد طرف‌کوچهٔ سرداراست که‌به کفش‌کن‌وآبدارخانه‌می‌رود. در ورودی دیگری درطرف‌غربی‌است که ازحیاط وارد کفش‌کن‌مسجدمی‌شود. درشمال دوپنجرهٔ‌بزرگ تازیرسقف‌ودری به‌کفش‌ـ

---

(۱) رابینو‌محل این‌مسجدرا درمحلهٔ بدیع‌الله ذکر کرده است.

کن دارد که از کفش‌کن به‌خیابان بادی الله (= بدیع‌الله) می‌رود . پنجره‌های کوچک و بزرگ در سایر اضلاع بنا نیز هست . سقف لمبه کوبی و بام سفال سر است .

مسجدصفی (۱) = مسجد سفید = مسجدشهیدیه
درمحله مسجد صفی شهر رشت

یکی ازمساجد قدیمی‌شهررشت مسجدصفی است . حسن‌بیك روملو، این مسجدرا مسجدسفید خوانده است ومی‌نویسد که شاه اسماعیل صفوی، هنگام فرار از اردبیل‌به‌گیلان، چندروزی‌را نزدیك‌این مسجد گذرانده است. نزدیك این‌مسجد، دکان‌جواهرفروشی‌میرنجم‌بود که دراین‌چندروز خدمت‌شاه‌اسماعیل را کرد. هنگامی که‌شاه اسماعیل به‌سلطنت رسید، میرنجم به لقب امیرالامرا مفتخرشد و به‌این مقام ارتقا پیدا کرد . بنا بر قول حسن‌بیك ، می توان گفت که این‌مسجد قبل‌از جریان کشته‌شدن محمد باقـرمیرزا پسربزرگ شاه‌عباس برپا بوده ونام‌آن مسجد سفید بوده است . احتمال می‌رود پس‌از کشته شدن محمدباقرمیرزا که معروف به‌شاه‌صفی بوده است، نام‌سفیدبه مرور زمان پس‌از قتل او درجوار این‌مسجد به‌صفی تبدیل شده باشد . جریان قتل‌شاه‌صفی ازاین قرار است :

«محمدباقرمیرزا پسر بزرگ شاه‌عباس که به‌صفی میرزا معروف‌بود، در روزچهارشنبهٔ ۱۲ ماه‌شوال سال۹۹۵هجری درمشهد، ازمادری چرکس به‌وجود آمد. شاه‌عباس یك سال‌بعد پادشاهی خراسان‌را بدو داد وابراهیم خان‌را لله‌و سرپرست او کرد.

درسال هزارهجری که‌صفی‌میرزا پنج‌ساله‌بود،اورا به‌حکومت همدان و امیرالامرائی‌ولایات‌مغرب‌ایران‌تاسرحدبغداد منصوب کرد واغورلوسلطان‌بیات

---

(۱) مسجدصفی ازمساجد قدیمی است که شایدقدیمترین مسجدشهر رشت‌باشد‌شیخ‌صفی‌الدین هنگامی که گیلان جزیره‌ای بود، اینجا صومعه‌ای‌ساخت وصومعهٔ او کم کم به‌مسجد مبدل‌شد. (تاریخ‌علما وشعرای گیلان ص۲۲ و۲۳)

را به‌وکالت ونیابت او گماشت.(۱) مردم‌ایران تاسال۱۰۲۲ هجـری، محمدباقر میرزارا ولیعهد وجانشین شاه‌عباس می‌دانستند. شاه‌عباس نیز باوی مانندجانشین خود رفتارمی کرد وهروقت که به‌سفرهای دراز وجنگهای پرخطر می‌رفت، او را همراه‌نمی‌برد وازمعرکه بر کنار می‌داشت.(۲) درسال۱۰۲۳ هجری که شاه عباس‌به‌گرجستان‌لشکر کشیده‌بود، جمعی‌از«هرزه‌درایان‌خوشامدگووخوشامد گویان تقرّب‌جو» به‌شاه خبردادندکه صفی‌میرزا نهانی بافرهاد بیك چرکس قوشچی، میرشکار، ودو غلام چرکس، ازبستگان مادر خود، سروسرّی‌دارد ودر صدد کشتن شاه است.(۳)

درهمان ایام، هنگامی که‌شاه‌عباس‌درفومن‌گیلان‌بود، باز یکی‌ازملازمان صفی‌میرزا که‌شغل‌جلوداری داشت وهمواره همراه شاهزاده‌بود، به او خبرداد که‌پسرش‌روزی درشهررشت باجمعی ازسرداران به‌شرابخواری نشسته ودرحال مستی گفته است: «وقت آن رسیده که رایات اقبال در عرصهٔ کون و مکان برافرازیم.» (٤)

پس ازآنکه‌اطرافیان، شاه‌عباس را نسبت به محمد باقر میرزا بدگمان کردند، دستورداد تا اوزون‌بهبود - غلامی‌چرکس - اورا بکشد.

این‌مرد بی‌درنگ همّت به‌انجام دادن‌آن مأموریت‌شوم گماشت، ودرروز دوشنبهٔ سوم محرم الحرام سال۱۰۲٤ هجری دریکی از کوچه‌های رشت باصفی میرزاروبروشد.

ولیعهد تیره‌روز که از گرمابه بیرون‌آمـده‌بود، سوار برقاطری به‌خانه می‌رفت و جز جلوداری که‌عنان قاطررا به‌دست داشت، کسـی همراهش‌نبود.

بهبودبیك سرراه براو گرفت‌وگفت «صفی‌میرزاپیاده‌شو. قبلهٔ‌عالم‌خواسته است که توبمیری.» وبا دوخنجر کارش‌را تمام کـرد وشاهزاده بیجان برزمین غلتیده جسدش را به‌سوی مردابی نزدیك‌آنجا کشیدند وچهار ساعت تمام میان

(۱) زندگانی شاه‌عباس اول ج ۲ص ۱۷۰ و۱۷۱. (۲) همین کتاب ص۱۷۵. (۳) همین کتاب ص۱۷٦. (٤) همین کتاب ص۱۷۷.

آب و گل افتاده بود.(۱)

شاه‌عباس پس از کشتن صفی میرزا، چون به بیگناهی اوپی برد، از کرده پشیمان شد. برای اینکه نام پسر را جاوید سازد، دستور داد محلی را که شاهزاده در آنجا کشته‌شده بود، محصور کردند و در آنجا بقعه‌ای ساختند و شهیدیه نام نهادند و آنجارا بست و پناهگاه مقصران و مجرمان ساخت. برای نگاهداری «شهیدیه» و دستگیری از فقرا و تنگدستان در آن محل نیز موقوفاتی تعیین نمود و میرزا حسنعلی نام از معاریف اصفهان را متولی و نگاهبان آن بقعه کرد.(۲)

محل مردابی که جسد صفی میرزارا در آن انداختند، میان منزل کنونی آقای پیشوا و چاه معروف به چاه صفی است. فعلاً جزء حیاط مسجد و محصور به نردهٔ آهنین است.

چاه‌صفی یا چاه صاحب الزمان، چاهی است در این مسجد که مردم با چشم احترام بدان می‌نگرند. شبهای جمعه برسر این چاه می‌آیند و نامه هائی که برای حضرت قائم نوشته‌اند، در آن می‌اندازند. پس از انداختن نذور، در چاه، آب آنرا برای تبرك وادامه سلامتی باخود می‌برند و می‌نوشند. مردم می‌گویند که شیخ صفی‌الدین اردبیلی به‌سبب قرابت با تاج‌الدین ابراهیم ملقب به‌شیخ‌زاهد گیلانی، به گیلان آمدوشد داشت. در این محل چاهی کند، خانقاهی ساخت و چله نشست. کرامات و خوارق عادت به این چاه نسبت می‌دهند.

وضع فعلی مسجد:

بنای اصلی مسجد به‌طول ۲۳ و عرض یازده متر است. (عکس شمارهٔ ۱۷۲) سه فیلپا از شرق به‌غرب در وسط بناست که دوتای آنها گچ بری دارد. (عکس شمارهٔ ۱۷۳ و ۱۷٤ و ۱۷۵) محراب مسجد، سراسر گچ بری است و اطراف آن کاشیکاری

---

(۱) زندگانی شاه عباس اول ج ۲ ص ۱۷۸ و ۱۷۹.

(۲) سفرنامهٔ الئاریوس و تذکرهٔ نصرآبادی ص ۲۰۰. نصرآبادی صریحاً می‌نویسد: «... شهیدیه مکانی است که‌چون صفی میرزا به‌فرمودهٔ شاه‌عباس ماضی به‌قتل رسید، پادشاه موقوفات جهت آن مکان تعیین نمود. (نقل از زندگانی شاه‌عباس اول ج ۲ متن و حاشیه ص ۱۸۲.

که بر کاشیها بسمله و انما یعمر مساجدالله من آمن بالله تا فادخلوها بسلام آمنین. ودر گچ بریها، انما یعمر مساجد الله الی آخر الایه و آیة الکرسی تا «الله ولی الذین آمنوا یخرجهم من» گچ بری شده است. در وسط محراب سنهٔ ۱۲۴۴ وزیر آن بسمله واز دوطرف« انا فتحنا لك فتحاً مبیناً» ووسط «افوض امری الی الله انّ الله بصیر بالعباد» گچ بری شده است. (عکس شمارهٔ ۱۷۶)

حاشیهٔ زیر طاق مسجد کاشیکاری است و بر کاشیها شکیّات «جناب مجتهد العصر والزمانی حاجی سید محمد باقر» نوشته شده است.

بر یکی ازکاشیهای سمت راست محراب این عبارت دیده می‌شود:

تاریخ بنای جدید مسجد درسنهٔ ۱۳۴۴ .

درسمت جنوب شش پنجرهٔ قدیمی ودو دربه انبار و آبدارخانه است. درطرف شرق ده پنجرهٔ تازه‌ساز است. درطرف شمال، سه پنجرهٔ سراسری بزرگ است واز دو در ورودی که دردوطرف پنجره‌هاست به دو کفش کن می‌رود. در طرف غرب دو دربه آبدارخانه، یك در ودو پنجرهٔ متوسط به حیاط دارد. قسمتی ازسمت غرب مسجد، غرفهٔ زنانه است که ازحیاط پلکانی دارد.

برهلال سردر ورودی مسجد، بسمله سبحان الذی تا المسجدالاقصی وولایة علی بن ابی طالب حصنی فمن دخل حصنی امن من عذابی . عمل احمد ولد مرحوم حاجی یوسف کاشی ساز ۱۳۴۴.

مسجد و مدرسهٔ مستوفی

میان راسته مسگرها وخیابان مسجد صفی و بادی الله (= بدیع الله)

مدرسهٔ مستوفی بیست وپنج حجره کرسی بلند دارد که بیست وپنج تن طلبه درآن ساکن بود . علاوه برحجره‌ها ، محلی برای مدّرس و اطاق بزرگی برای کتابخانه دارد .

حیاط مدرسه بزرگ است وحوض وچاهی در وسط آن است. حاجی شیخ مهدی لاکانی این مدرسه‌را درسال ۱۳۶۸ قمری تعمیر ومرمّت کرده است. این

کتیبه درحیاط برسرمدخل قدیمی‌مسجد دیده می‌شود :

آخرین یادگار وآثار خیریهٔ فقید سعید جنّت‌مکان آیة الله آقای حاج شیخ مهدی لاکانی طاب‌الله ثراه ساختن مدرسهٔ‌مستوفی است که خود درتاریخ شروع بساختمان آن‌سروده .

برای تاریخ آن سرود مهـدی (بـدل ـ اساس این مدرسه به زهد و تقوی شده) .

مسجد مستوفی : ۱۳۶۸قمری

مـسجدمستوفی کرسی بلند ودرطول‌حیاط مدرسه بناشده است. طول‌فعلی آن۱۶وعرض‌آن۱۲ متر است. دوفیلپای‌آجری هشت‌ضلعی که قسمت‌بالای‌آنها گچ‌بری‌مقرنس است در وسط شبستان‌است. درضلع‌شمالی پنج‌پنجرهٔ سراسری تازیرسقف است که بالای‌آنها هلال است . درضلع جنوب چهارپنجره بزرگ و محرابی باکاشیهای قدیمی است . برکاشیهای محراب با خط کوفی چهار گوشه «لااله الا الله» رانوشته‌اند. (عکس‌شمارهٔ ۱۷۷)پشت محراب‌را درحیاط کاشیکاری کرده‌اند. (عکس‌شمارهٔ ۱۷۸) ازارهٔ مسجد واطراف پنجره ها کاشیکاری قدیمی است. سابقاً دوقسمت شرقی‌وغربی که امروز جداست، جزءشبستان مسجد بوده است . قسمت شرقی‌فعلاً کتابخانه وقسمت غربی محل سکونت مدرّس است . درقسمت شمالی مسجد بالای دیوار کتیبهٔ کوفی چهار گوشه که بر آن عبارات و کلمات لااله‌الاالله، محمد وعلی و نظایر آنها دیده می‌شود. (عکس شمارهٔ ۱۷۹) هیچگونه تاریخی دراین‌مسجد دیده نشد.

مسجد بدیع‌الله (= بادی‌الله)
درمحلهٔ بدیع الله

صحن‌مسجدفعلی دارای‌دوقسمت‌اصلی‌است: قسمت‌بزرگ،زیرگنبدمدوری است وقسمت دیگر باسه‌ستون بزرگ که درپائین‌هشت ضلعی ودروسط مدوّر ودر بالا چهار ضلعی‌هستند، جدا می‌شود. غرفهٔ زنانه، بالاخانه مانند ومتکی براین

ستونهاست. محراب مسجد گچ بری و کلمات زیر باخط نسخ بدی بر محراب گچ بری شده است :

یاالله، یاالله، یاقاضی الحاجات، یاکریم، یارحیم، بسمله وسورهٔ «انا انزلنا» تا «حتی مطلع الفجر».

درضلع غربی، مدخل غرفهٔ زنانه و پنج پنجرهٔ نورگیر است. درضلع شمالی دوپنجرهٔ بزرگ تا زیر سقف و در ورودی است که از کفش کن به صحن مسجد می‌روند. بالای کفش کن اطاق خادم است. درازارهٔ داخلی مسجد چهار ردیف کاشی منقش آبی و سفید به ارتفاع ٦٥ سانتیمتر از کف و در پایهٔ فیلپا ها، سه ردیف کاشی به ارتفاع نیم متر چسبانده‌اند.

سقف سراسر مسجد لمبه کوبی خطدار و بام گنبد ومسجد حلب سر است. (عکس شمارهٔ ۱۸۰)

قبر بدیع الله - بانی مسجد - در قسمت شمالی است واین عبارت بر صندوق آن دیده می‌شود: «احداث این مسجد ۱۳٤٤ قمری» آبدارخانهٔ مسجد در کفش کن شمالی است. چندپاره ستونهای سنگی لاچلنگری مارپیچ جلومسجد افتاده است که معلوم نشد متعلق به چه بنائی بوده است.

مسجدحاجی سمیع
در محلهٔ ساغری سازان

طول وعرض مسجد، غیراز محوطهٔ زیر غرفهٔ زنانه ۱۹/۳۰ × ۱۷/۲۰ متر است. صحن مسجد به چهار قسمت اصلی تقسیم شده است. میان قسمت اول ودوم شش فیلپا ومیان قسمت دوم وسوم نیز شش فیلپا ومیان قسمت سوم وچهارم سه فیلپا است. چهارفیلپا، هشت ضلعی، دوفیلپا شش ضلعی و باقی چهارضلعی است. در پایه‌های فیلپاهای چهار ضلعی شش ردیف کاشی سبزرنگ به ارتفاع ۹۰ سانتیمتر وپائین چهار فیلپای دیگر، پنج ردیف کاشی گلدار به ارتفاع ۸۸ سانتیمتر است وپایه‌های فیلپاهای هشت ضلعی کاشیکاری ندارد. غرفهٔ زنانه طرف غرب است واز

حوضخانه و کفش کن می گذریم و به‌صحن مسجد می‌رسیم. درورودی دیگری در طرف شرق است. اطراف بنا پنجره‌های متعدد دارد. دومحراب ساده طرف قبلی مسجد است. سقف سراسر بنا لمبه کوبی بادرزپوش خط دار وبام سفال‌سر است. این مسجد، مدرسه‌ای قدیمی سمت جنوب داشت که طلاب علوم قدیمی در آن درس می‌خواندند وساکن بودند. یکی دوتن ازپزشکان قدیمی نیز دراین‌مدرسه مطب داشتند. این‌مدرسه موقوفات زیادی درحدودشش‌هزار قوطی برنج داشته که فعلاً ازرقبات این‌موقوفات نشانی نیست وبه‌جای مدرسهٔ قدیمی هم دبیرستان دخترانهٔ شاهدخت بنا شده است. این‌مسجد ومدرس‌را مرحوم‌حاجی‌سمیع‌خان رشتی بنا کرد.

بقعهٔ آقا سیدعباس و آقا سید اسماعیل
فرزندان امام موسی الکاظم علیه السلام
درمحلهٔ ساغری‌سازان شهر رشت

مزار این‌دوبرادر دراطاقی به‌طول ۷/۹۰ وعرض ۳/۹۰ متر پهلوی یکدیگر است. ضریحی مشبک چوبین به‌طول دومتروعرض ۱/۷۰ وارتفاع ۱/٤۰ متر که بالای آن گهواره‌ایست، مرقدرا پوشانده است. در ورودی شمالی‌است وخودصحن دو درغربی و دو درشرقی دارد که از آنها می‌توان به‌اطاقهای اطراف صحن رفت. سقف صحن لمبه کوبی است و بالای ضریح‌را محفظه‌ای هشت ضلعی از سقف درآورده اند. بام سراسر بنا سفال سر است. در ورودی بقعه دو لنگه و از چوب آزاد است. ارتفاع هر لنگه ۱۸۶ و عرض آن ۵۲ سانتیمتر است. (عکس شمارهٔ ۱۸۱)

برباٌوی چپ لنگهٔ سمت راست بسمله و آیةالکرسی تا «وماخلفهم‌ولا» برباٌوی‌راست لنگهٔ سمت راست از «یحیطون بشییء تا «فمن یکفر» بر باٌوی راست لنگهٔ سمت چپ از «بالطاغوت» تا « والذین کفروا » برباٌوی چپ لنگهٔ سمت چپ از «اولیائهم» تا «فیها خالدون» ودرآخر این‌حاشیه این‌عبارات دیده

می‌شود: کتبه عبدالله بن محمد مؤمن سفره‌چی باشی علی بن موسی ۱۲۴۳.[۱]

بر تنکه‌های بالاوپائین هردولنگه کنده‌کاری بسیارظریف است. (عکس شمارهٔ ۱۸۲) ودردوتنکهٔ وسط دوسرو، بانقوش بسیارظریف دراطراف آن، کنده‌کاری شده‌است. (عکس شمارهٔ ۱۸۳)

برپاسار بالای لنگهٔ سمت راست: از لطف توهیچ بنده نومید نشد.

برپاسار پائین آن: مقبول توجز مقبل جاوید نشد.

برپاسار پائین آن زیرسر وسمت راست: لطفت بکدام ذره پیوست دمی.

۱۲۴۳

برپاسار پائین لنگهٔ سمت راست: کان ذره به از هزار خورشید نشد.

برپاسار بالای لنگهٔ سمت چپ: دردیده تنگ مور نورست ازتو

برپاسار پائین آن، بالای سرو: درپای ضعیف پشه‌زوراست ازتو

برپاسار پائین زیرسرو: ذات تو سزاست مرخداوندی را

برپاسار پائین لنگهٔ سمت چپ: هروصف که ناسزاست دور است ازتو

بر گوشهٔ چپ بالای لنگهٔ سمت راست: سیداسمعیل.

برگوشهٔ راست بالای لنگهٔ سمت چپ: سید عباس.

درورودی بقعه درمسجدی‌است که غیرازضلع شمالی، ازارهٔ سه‌ضلع دیگر آن‌را به ارتفاع ۹۶ سانتیمتر کاشیکاری کرده‌اند. ابعاد این کاشیها ۴۹ × ۳۱ سانتیمتر است (عکس شمارهٔ ۱۸۴) ودوکاشی‌را ازطول روی‌هم‌قرارداده‌اند. بالا وپائین کاشیها، قرنیسهائی متصل به‌خود کاشی‌است. این کاشیها نقوش برجستهٔ دارد وبانی امرخیر وکاشی‌ساز آن بریك کاشی بدین‌شرح معرفی شده‌اند:

بانی امرخیر این کاشیهای هزاره آقای آقا مشهدی سلیمان کریم اوف از همهٔ آقایان التماس‌دعا داریم عمل‌مشهدی‌محمدکاشی‌سازولدمرحوم حاجی‌یوسف بتاریخ ۱۵ شهررمضان ائیلان‌ئیل ۱۳۳۵.

---

(۱) رابینو نام‌این‌شخص‌را «عبدبن‌محمد مؤمن‌سفره‌چی‌باشی علی‌بن‌موسی الرضا» خوانده‌است. (گیلان‌رابینو ص ۷۵)

طول این‌مسجد ۱۳/۹۰ وعرض آن ۶/۳۰ متراست. بنارا از درازا با قرار دادن سه ستون چوبی، به دو قسمت کرده‌اند.

درمحراب گچ‌بری این‌مسجد عبارات وکلمات‌زیر دیده‌می‌شود:

افوض امری الی‌الله انّ‌الله بصیرٌ بالعباد ـ یا رفیع الدرجات ـ یا قاضی الحاجات ـ انا فتحنا لك‌فتحاً مبیناً . (عکس شمارهٔ ۱۸۵)

بالای کاشیهای ازارهٔ دیوار با گچ‌بری متوسطی این‌آیات واحادیث را گچ بری کرده‌اند:

انما یعمر مساجد الی‌آخرالآیه ـ آیةالکرسی الی‌آخرالآیه ـ آیهٔ نور الی‌آخرالآیه ـ الصلوة عمود الدین وان قبلت قبلت ماسویها وان ردت ردت‌ما سویها ـ لا اله الا الله محمدرسول الله علی ولی‌الله. سقف‌بنا لمبه‌کوبی‌خط‌دارو سراسر بنا سفالسر است.

حمام‌حاجی محمد جعفر حج‌فروش
در بازار ساغری‌سازان شهر رشت

سردر این حمام نسبةً قدیمی وکار مشهدی یوسف کاشی‌ساز پدرمشهدی محمد ومشهدی احمد است که پس ازپدر به‌کاشی‌سازی اشتغال داشته‌اند.

در دو طرف سردر، کاشیهای گل و بته‌دار رنگین و بالا، صحنهٔ جنگ رستم با دیو سفید و زیرآن مناظری از باغ و بوستان و خانه و افراد مختلفی دیده می‌شود.

بربالای صحنهٔ جنگ رستم «عمل مشهدی یوسف کاشی‌ساز بتاریخ بارس ئیل ۱۳۰۸ وسمت‌راست قسمت پائین نیز عین این عبارت دیده می‌شود. (عکس شمارهٔ ۱۸۶)

مسجد ساغری سازان
درمحلهٔ ساغری‌سازان شهر رشت

مسجدساغری‌سازان‌ازمساجد قدیمی‌شهر رشت است. کتیبهٔ گلدستهٔ‌مسجد حاکی است که‌این‌مسجددر ربیع الثانی‌سال ۱۲۰۴به دستور حاجی علی تاجر

شیروانی بناشده است.(۱)

بعدها آقای سیدرضی رودباری ـ امام‌مسجد ـ آن‌را مرمت کرده است.

این‌مسجد به‌طول ۱۸متر وعرض ۱۱/۶۰ متراست. هشت فیلپا در دو ردیف درصحن مسجد است. پایهٔ فیلپاها پنج‌ردیف کاشی به‌ارتفاع ۹۵ سانتیمتر دارد. محیط قسمت پائین فیلپاها که هشت ضلعی و کاشیکاری است ۲۶۰سانتیمتر است. ارتفاع کاشیکاری داخل محراب ۱۰۵ سانتیمتر وارتفاع کاشیکاری ازارهٔ مسجد ۸۰سانتیمتر است.

محرابی‌دارد که باخط بسیار بدی بسمله وآیهٔنور وصلوات‌بررسول خدا وآل‌او ونامهای‌پنج‌تن ونصرٌ من‌الله وفتح قریب‌را گچ بری کرده‌اند.

پنجره‌های‌بزرگ وکوچك درچهارضلع‌بنا دیده‌می‌شود. ومسجدشامل کفش کن وآبدارخانه وقسمت زنانه است. (عکس شمارهٔ ۱۸۷)

کمر گلدستهٔ آجری این مسجد، کتیبه‌ای کاشی‌است که‌به خط نستعلیق ازچپ به‌راست آیهٔ نوررا نوشته‌بوده‌اند. مقداری ازاین کتیبه‌فعلاً زیرسیمان کاری رفته‌است.

کتیبهٔ گلدستهٔ مسجد برسنگ مرمرسفیدی به ابعاد ۴۰×۳۰سانتیمتر در بدنهٔ گلدسته درمیان سیمان‌کاری نصب است واین عبارات برآن‌حك شده‌است:

هوالله تعالی شأنه العزیز وقف‌مؤبد نمود این‌گلدسته‌را خیرالحاج حاجی م علی تاجرشیروانی بتاریخ شهرربیع الثانی سنهٔ بارس ئیل ۱۲۰۴ تا ثواب‌آن‌در یوم لاینفع مال ولابنون الا من اتی الله بقلب‌سلیم عاید او گردد اللهم اغفرله و لوالدیه بحرمة محمد وآله الطاهرین‌المعصومین (۲) (عکس‌شمارهٔ ۱۸۸)

مسجد سوخته تکیه
درمحلهٔ سوخته تکیه‌رشت

مسجدفعلی به‌طول ۱۲/۵ وعرض ۱۲/۲۰ متر است. ساختمان قدیمی را

---

(۱) رابینو درص ۷۵ و ۸۷ گیلان‌خود ازاین کتیبه یاد کرده است. (۲) رابینو در سفر نامهٔ مازندران واستراباد ص ۷۰ این کتیبه را آورده‌است.

خراب کرده‌اند و به‌جای آن ساختمانی نوساز با آجر و سنگ مرمر و سنگ سیاه ساخته‌اند . بنای فعلی شامل قسمت زنانه و کفش کن و حوض خانه و آبدارخانه است . (۱)

بقعهٔ خواهر امام (۲)
درمحلهٔ خواهر امام رشت

بنای اصلی بقعه هشت‌ضلعی وطول هرضلع آن ۳/۳۰ متر است . چهار در، درچهارجهت اصلی دارد. ازدرهای شرقی وغربی، به دوایوان شرقی وغربی واز درشمالی به‌مسجد می‌روند. درجنوبی ، در ورودی اصلی بقعه است که ازایوانی بسیارمجلل وبلند به‌صحن بقعه‌می‌رود. درمیان چهارضلع دیگر طاقنما مانندی بنا کرده‌اند. صندوق وضریح چوبین را درسال۱۳۴۳ شمسی به ضریحی آهنین بدل کرده‌اند وشیشه‌های سبز رنگ، درآلات آهنی ضریح، نصب کرده‌اند.

ازداخل، بردور گنبد که سقف اصلی بقعه‌است باخط نستعلیق‌سفید برزمینهٔ آبی ،آیات ومطالب زیر را گچ‌بری کرده‌اند:

بسمله،آیةالکرسی تافیها خالدون صدق اللهالعلی العظیـم وصدق‌رسوله نبی‌الکریم وصدق‌علی‌بن ابی‌طالب امیرالمؤمنین ونحن‌علی ذلك من‌الشاهدین باهرمبارك حضرت والا اسعدابوالنصرمیرزا حسام‌السلطنه این بنده‌محمد میرزا تحریر نمودم باهتمام‌میرزا ... عباد قاجار مسعودی عمل حاجی غلامحسین سنهٔ ۱۳۰۶ . (عکس شمارهٔ ۱۸۹)

ایوان جلوبقعه به طول بیست متر وعرض ٤/٥ متر است . دروسط این ایوان سرسرائی است که از زیرآن به طرف در اصلی‌بقعه می‌روند . طول این سرسرا ۸/٦۰وعرض آن ٤/۳۲ متراست. سقف‌ایوان‌وسرسرا، لمبه کوبی‌بادرزپوش خط‌داراست . چهارستون عظیم، جلوایوان‌است که‌فواصل آنها ٤/۹۰ متر ومحیط دایرهٔ‌هریك از آنها ۱/٤۰ متر است.(عکس شمارهٔ ۱۹۰ و۱۹۱)

---

(۱) رابینو سوخته تکیه را جزء محلهٔ زاهدان ضبط کرده است . (۲) گیلان رابینو ص ۷۵ و ۸۸ .

سردر ورودی حیاط بقعهٔ خواهر امام، از آجرهای لعاب‌دار چیده‌شده و این ابیات بر کاشیهای سر در است:

یارب بنای کیست مر این طاق بی نظیر
کز رفعتش سپهر معلق بود قصیر
بر میدهد بهشت نشان جدول درش (؟)
شنگرف آفتاب فلك سوده بر حریر
ماهش اگر بطوف بیاید بپای خویش
دست ادب ز بام سپهرش کشد بزیر
در حیرتم که بانی این آستانه کیست
کز آب خضر کرده گلش را ملك خمیر
ماناکه هست باعث این طاق واین بنای
در این بهشت بقعه که خاکش بود عبیر
سلمان روزگار شریعتمدار دهر
کز اوج عرش بگذردش پایهٔ سریر
تاریخ این بنای که چون ضوء آفتاب
تا روز رستخیز نباشد خلل پذیر
پرسیدم از خرد که چه باشد بلوح نور
با آب زر نوشت باسقاط یا صفیر
نامه باب معنی بجرم قلم بکش (؟) ۱۲۹۰
روزی که‌مرغ ومور کشد ازجگر صفیر

(عکس شمارهٔ ۱۹۲)

کتیبهٔ سنگی بر سمت چپ در ورودی بقعهٔ خواهر امام

السلطان ابن السلطان ابن السلطان ناصرالدین شاه قاجـار ـ یا حفیظ یا حافظ ـ پوشیده نماند که سرکار اقدس همیون این فـرمانرا بخواهش جناب فخرالعلماء والمجتهدین حاجی ملارفیع مرحمت فرمودند ـ آنکه چون بشکرانهٔ فضل و کرم والا نعم خداوند بی‌مثل ونظیر الذی لیس له شریك ولا وزیر خوان نعمتش در بسیط زمین گسترانیده وسایهٔ رحمتش وجود سلاطین بافرّ وتمکین را زیب سریر سلطنت گردانیده دیهیم سلطنت را بوجود همیون ما مزّین فرمود و تخت خلافت را بقدوم مبارك گلشن نمود همواره خاطر خورشید اشراق شاهنشاهی بآرایش بلاد وعباد متعلق است ورأی پادشاهـی را دررعایت رعیّت و ولایت توجه مطلق پیوسته همّت ملوکانه بر آن داشته‌ایم که سایهٔ رحمت برکافهٔ عباد بگسترانیم وعامّهٔ انام را به نعمت ورفاهیت بپرورانیم تا ملك ازشمول عاطفت آراسته‌تر از گلشن گردد ودیدهٔ ایام بفروغ معدلت خدیوانه روشن شود ووضیع وشریف رعیّت را دعا گوئی بقای این دولت واستدامت این شوکت ورد زبان آیـد ازجمله از قراریکه بعرض مقیمان عتبهٔ خلافت کبری رسیده بواسطهٔ مالیاتی که بدکاکین خبازی دارالمرز رشت از دیوان اعلی جممست اهالی آنجا درخانه های خود از پختن نان ممنوعند واز این رهگذر سکنه وعابرین از غریب وبومی بعلّت قلت نان نوعی عسرت وتنگی واقع می‌شود محض مرحمت شاهانه ازهذه السنه لوی‌ـ ئیل وما بعدها برای حصول دعای دولت وتوسعهٔ معیشت اهالی ازقرار این همیون توقیع مالیات دیوانی دکاکین خبّازی دارالمرز رشت را به تخفیف ابدّی مقرّر وصنف مزبوررا ازتکالیف دیوانی معاف ومسلم فرمودیم کهازاین به بعد هرکس بخواهد دکان خبّازی در هرجا بگشاید و نان در خانه‌های خود پخته در بازار بفروشد واحدی قادر براذیّت وآزار آنها نبوده باشد مقرر آنکه سلاطین خجسته آئین دولت علیه واخلاف واعقاب خلافت عظمی ازقرارهمین فرمان قضاجریان معمول داشته ابدالدهر دیناری وحبّهٔ مالیات وعوارض وصادر برخباز بلدهٔ رشت وارد نیاورند وخلاف آن را مخالف رضای خدا شمارند مقرر آنکه عالیجا هان رفیعجایگاهان

حکام ومباشرین‌حال واستقبال گیلان حسب‌المقرر معمول داشته‌همه‌ساله بخرج گیلان‌مجری دانند ـ الحمدالله که اتمام‌این‌سنگ بسعی سلالة السادات العظام آقا میرابوطالب تاجررشتی درقزوین خلدآئین انجام گرفت ـ کتبهٔ ملك محمد قزوینی‌فی‌شهرشعبان ۱۲۷۲ . (۱)(عکس شمارهٔ ۱۹۳)

مسجد خواهر امام
در محلهٔ خواهر امام(۲)

این‌مسجد که سابقاً به مسجد لاله‌شوی(۳) معروف بود، روی درخرابی داشت، حاجی‌شیخ‌مهدی لاکانی آن‌را مرمت کرد. بنای‌اصلی‌مسجد به‌طول ۲۳/۵ وعرض ۱۲/۵ متراست . محرابی‌ساده دارد. ازارهٔ مسجد وصفه‌ها، به ارتفاع ۹۸ سانتیمتر کاشی گلداراست. هشت فیلپا که دردو ردیف‌قرار گرفته‌اند،سطح‌مسجد را به‌سه‌قسمت تقسیم کرده‌اند. محیط پای‌فیلپاها ۳/۸۰ متراست وتا ارتفاع ۹۸ سانتیمتر کاشیکاری است . نقش‌کاشیها ،گلدان و گل‌زنبق است. درضلع شرقی و غربی مسجد غرفه‌هائی برای زنان است‌که هرغرفه متکی بردو فیلپاست . در ورودی از کفش کن‌شرقی‌است . درضلع‌جنوبی،دری‌به‌بقعهٔ مسجد ودری‌به‌صحن خواهر امام‌دارد واز در دیگری می‌توان به‌ایوان پشت حرم رفت . پنجره‌های متعدد کوچك وبزرگ دراضلاع مختلف بناست .

مسجد محمد آباد
درمحلی معروف‌به یهودی تپه درشهررشت

بنای اصلی مسجد به‌طول ۱۱/۵ و عرض ۷/۶۰ متر است . دروسط هشت ستون‌چوبی دریك‌ردیف،صحن مسجدرا به‌دوقسمت اصلی‌تقسیم می کند. محرابی با گچبری ساده دارد که پاره‌ای ازاسماء حسنی نظیر یامنان یاسبحان یا دیان یا رحمان وعبارت افوض امری‌الی الله ان الله‌بصیر بالعباد گچ‌بری‌شده است.

---

(۱) این کتیبه‌را رابینو درسفرنامهٔ مازندران واسترآباد صفحات ۶۶ و۶۷ و۶۸ با اختلافاتی آورده است . (۲) رابینومحل مسجدرا درمحلهٔ زرجوب زاهدان ذکرکرده است(گیلان ص ۷۵ و۸۸) . (۳) مزار لاله‌شوی (تاریخ گیلان عبدالفتاح ص ۱۷۵)

ساختمان مسجد دوطبقه است ودر زیر، حوضخانه و انبار واطاق متولی است . پنجره هائی به اندازه های مختلف در اضلاع چهارگانهٔ مسجد دیده می‌شود .

سنگ مزار مگردیچ پسر خواجه‌آودیس

کلیسای قدیمی‌ارامنهٔ شهررشت درمحلهٔ بازار،سرای‌قزوینیان‌بودفعلاً در خیابان‌سعدی کلیسائی نو ساخته‌اند . (عکس شمارهٔ ۱۹۴) درکلیسای جدید که اراضی مدرسهٔ قدیم ارامنه است ، سنگ‌قبری نسبةً قدیمی کـه به خط ارمنی مطالبی برآن‌نوشته‌اند که ترجمهٔ آن ازاین قرار است:

بنیان‌گذار این مدرسه به نام انوشیروان و مگردیچ اورتانیان است .

آودیس وزنش وپسرش‌مگردیچ دراینجا مدفونند .مگردیچ‌در۱۱ اکتبر ۱۹۱۱درسن۶۱سالگی فوت‌شد وزنش‌مریم در۲۰ فوریه۱۹۱۸ درسن ۵۵سالگی ومگردیچ در۲۰ اکتبر ۱۹۰۵ درسن بیست سالگی فوت‌شد بنیـان‌گذار مدرسه درسال‌فوت پسرخواجه آودیس یعنی مگردیچ حیات‌داشته ومدرسه‌را به‌نام او نام‌گذاری‌کرده است.

آثار و بناهای تاریخی بخش موازی

بقعهٔ سید هارون‌بن موسی‌الکاظم علیه‌السلام
در دهکدهٔ آتشگاه موازی

بنای اصلی بقعه به طول ۴٫۹۰ وعرض ۳٫۵۰ متر است. صندوقی مشبک درشت به طول ۱/۷۰ وعرض ۸۸ و ارتفاع ۱۰۰ سانتیمتر ، مرقد را دراین اطاق پوشانده است . از در شرقی بقعه، به مسجد و ازدرشمالی، به کفش کن می‌توان رفت .

بقعهٔ سید یعقوب‌بن امام موسی‌الکاظم علیه‌السلام
درگوراب آقا سید یعقوب

بنای اصلی بقعه به طول ۱۹/۵ و عرض ۶/۷۰ متر است. ضریحی‌تخته‌ای قدیمی از چوب آزاد به‌طول ۱۸۵ وعرض ۱۲۰ و ارتفاع ۱۱۰ سانتیمتر بر مزار

است. ضلع شرقی، یك‌درورودی با دوپنجره وضلع شمالی یك در ورودی باچهار پنجره دارد. سقف سراسر بنا لمبه کوبی و بام حلب سر است. درخت آزاد بزرگی به محیط دایرهٔ ۸٫۵ متر نزدیك بنای بقعه است.

بقعهٔ آقامیرعظیم بن موسی بن جعفر علیه‌السلام
در دهکدهٔ گوراب موازی

بنای اصلی بقعه به‌طول ۹/۳۰ وعرض ۷ متر است. صندوقی نسبهٔ قدیمی به طول ۱۷۰ و عرض ۱۱۰ و ارتفاع ۱۲۵ سانتیمتر که بالای آن گهواره ایست نزدیك به دیوار شرقی، برروی قبر است. پنجره هائی به اندازه های مختلف در سه ضلع بناست. سقف واشان کشی، بدون پل‌کوبی و لمبه‌کوبی است. مسجد متصل به بقعه‌را خراب‌کرده بودند و نوسازی می کردند. اطراف بقعه پنج اصله درخت کیش وچندین اصله درخت آزاد قدیمی بود.

آقاپیر سنبل
درده‌کدهٔ پلکومی(۱) موازی

بنای قدیمی‌را خراب‌کرده بودند و به‌جای‌آن بنائی نوساز به‌طول ۶٫۹۰ وعرض ۴٫۲۰ ساخته بودند. مسجدی در غرب بقعه بود که طول داخلی آن ۱۱ متر وعرض آن ۶/۹۰ متر بود. برکاشی‌های متفرق و نامنظم محراب «وان یکاد» و «نصر من‌الله و فتح قریب» و «ولایة علی‌بن ابی‌طالب‌الخ» دیده می‌شد. دوستون چوبین قدیمی وسط مسجد بودکه صحن مسجد را در طول به دوقسمت می کرد. سقف لمبه کوبی و بام آن حلب‌سر بود.

بقعهٔ آقا پیرسید معروف به پیل (۲) بقعه
در پیشه‌ور موازی

در اطاقی به طول ۳/۸۰ و عرض ٤ متر، صندوقی چوبین به طول ۱۹۰ و عرض ۱۰۰ و ارتفاع ۱۲۰ سانتیمتر است. چهار طرف بنا، ایوان وستونهای چهارسو دارد. دودرخت آزاد کهنسال درمحوطهٔ قبرستان بقعه است.

---

(۱) بفتح پ وسکون لام.   (۲) پیل درگیلکی به معنی بزرگ است.

آقا پیر صالح
در دهکدهٔ میشاوندان موازی

بنای اصلی بقعه از داخل به‌طول ۵/۵۰ وعرض ۴/۷۵ متر است . صندوقی

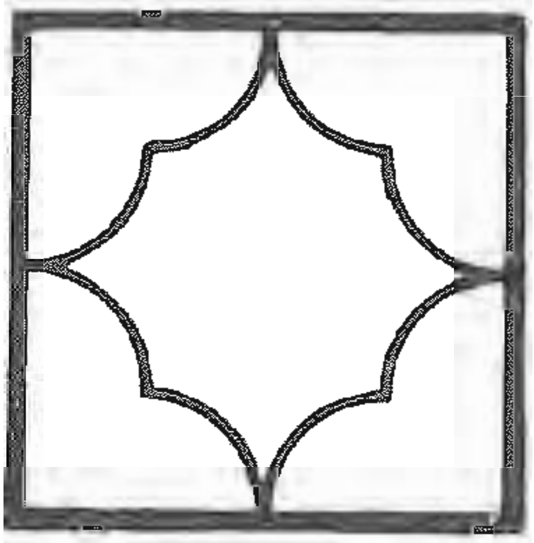

شکل شمارهٔ ۳

مشبّك به طول ۱۸۵سانتیمتروعرض۱۳۰ وارتفاع ۱۲۸سانتیمتر دروسط بناست که طرح نگارآن درشکل نشان داده شده است. (شکل شمارهٔ۳) مسجدی متصل به‌بقعه‌است که به دوقسمت زنانه ومردانه تقسیم شده‌است، طول خارجی مسجد با بنای بقعه ۲۹/۲۰ متر است . پنجره‌هائی به اندازه های مختلف در دیوارهای مسجد وبقعه دیده می‌شود. درخت آزادکهنسالی درمحوطهٔ بقعه است که‌محیط دایرهٔ تنهٔ‌آن ۶/۵ متر است . مراسم علم بندی دراین بقعه اول محرم ومراسم علم واچینی بیست‌وهشتم صفر یعنی روز قتل امام حسن علیه‌السلام برپا می شود .

بقعهٔ سید ابراهیم بن امام موسی‌الکاظم علیه‌السلام
در دهکدهٔ لاکان موازی

طول بنای اصلی بقعه ۱۸/۵ وعرض آن ۹/۶۰ متر است. ضریح بقعه‌طرف غربی اطاق است . سقف بقعه سراسر لمبه‌کوبی و بام حلب سر است. درقبرستان وسیع اطراف بقعه هفت اصله درخت آزاد کهنسال دیده می‌شود.

بقعهٔ سلیمان داراب (۱)
در دهکدهٔ سلیمان داراب موازی

بنای اصلی بقعه بربلندی است ودرحدود دومتر ونیم ازکف جاده وسطح زمین‌های اطراف‌ارتفاع دارد. طول‌داخلی آن ۷متر وعرض آن ۵/۴۵ متراست.

(۱) درگیلان رابینو ص۲۴۱ نیز ازاین بقعه یاد شده است .

مصالح اصلی بنا، آجر است. قسمت داخلی اطاق را سفیدکرده‌اند. ارسی بزرگ قدیمی در طرف جنوب وارسی کوچکتری درطرف غربی است. ارسی دیگری، طرف‌شرق است‌که به‌اطاق مجاور بازمی‌شود. در ورودی‌کنده‌کاری بسیارظریف داشته‌که درحدود ٤٥سال پیش به سرقت رفته است. صندوقی باکنده‌کاری بسیار ظریف نزدیك به ضلع شمالی است. طول آن ۲٦۰ وعرض‌آن ۱۱۲ وارتفاع آن ۹۰ سانتیمتر است وبر پایهٔ چوبینی نصب شده‌که ارتفاع آن ٤۰ سانتیمتر است. (عکس شمارهٔ ۱۹٥) حاشیهٔ بالا و پائین صندوق سراسر سورهٔ یس با خط بسیار خوشی حك شده است. (عکس‌شمارهٔ ۱۹٦) دربدنهٔ شمالی صندوق دوکتیبه طرف راست وچپ آن داشته‌که اوایل بهمن‌ماه سال ۱۳٤٦ به‌سرقت رفته است. چهار طرف بقعه ایوان وغلام‌گردش دارد. سقف بقعه لمبه‌کوبی و بام سفال سر است.

کتیبهٔ صندوق را رابینو درسفرنامهٔ مازندران و استراباد خود بدین‌شرح آورده است:

کتیبهٔ صندوق مقبرهٔ پیر سلیمان (۱)
در سلیمان داراب رشت

قدامر بجعل‌هذا الصندوق‌المبارك‌السلطان‌العادل‌الکامل قدوة‌الامراءالعظام امین‌الخواقین‌الفخام‌المختص‌بعواطف‌الله‌الملك‌العلام‌المؤیدبتأییدات‌الملك‌المنّان سرافرازسلطان خلدالله‌تعالی ظلال سعادته ورفعته وجلالته‌وعظمته‌واقباله‌العالی للمرقدالمعطر والقبر المنور الشیخ الفاضل السالك الکامل المرحوم المغفور المبرور زبدة المشایخ پیر سلیمان بن حمزه دارابی الرشتی جعله‌الله تعالی من‌الآمنین الفائزین الذین لاخوف‌علیهم ولاهم‌یحزنون فی‌ذیحجه‌سنة‌ثلث‌وخمسین وتسعمایه‌تقبّل‌الله‌تعالی من‌السلطان العادل مدّظله العالی هذه‌المبرات‌والخیرات و رزقه یوم‌القیامة المراتب‌العظمی والدرجات الکبری خلّدالله ظلال عظمته و سعادته وجلالته فی‌الدنیا علی ما یهواه ویتمنی وضاعفته الحسنات.

(۱) سفرنامهٔ‌مازندران واستراباد ص۷۰و۷۱. رابینو درسطر اول کتیبه«الکامل» را «العارف» خوانده است.

از پیر سلیمان بن حمزهٔ دارابی رشتی خبری نداریم . اما نام سر افراز سلطان که به دستور او صندوق مقبرهٔ سلیمان داراب را ساخته‌اند ، یك‌بار در تاریخ گیلان عبدالفتاح فومنی در وقایع سال ۹٤٥ بدین شرح آمده است .

« در اثنای این حالت (یعنی هرج‌ومرج ولایت بیه پس) حکم‌شاه‌طهماسب به خان احمد رسید که الکای بیه پس را متصرف شده ، باج و خراج که مظفر سلطان ، هر ساله می‌داده ، روانه نماید . خان‌احمدخان ـ والی‌بیه‌پیش‌گیلان ـ در باب تسخیروتصرف‌مملکت‌بیه‌پس درحرکت‌آمده ، بتاریخ‌هفدهم‌جمادی‌الاول سنهٔ خمس واربعین وتسعمایه ، سرافراز سلطان چپك را سردار لشکربیه‌پیش نموده ، با بیست هزارکس پیاده وسواره ، به قصد جنگ و جدال بر سر امیره سلطان محمد وپسرش به بیه‌پس فرستاده ، در سیاه رودبار رشت ، تقارب‌فریقین دست داده ، جنگ عظیم اتفاق افتاد . سلطان محمد و پسرش امیره شهنشاه در معرکهٔ جنگ ومیدان نام وننگ به ضرب تفنگ به قتل رسیدند .»(۱)

از نوشتهٔ عبدالفتاح بر می‌آیدکه سلطان‌سرافراز چپك در جمادی‌الاولی سنهٔ ۹٤٥ سردار قشونی بوده که به بیه‌پس آمده است . صندوق سلیمان داراب که به دستور او ساخته شده است مورخ ذیحجهٔ سال ۹٥۳ است . اگر تمام‌شدن کار صندوق در غرّهٔ ذیحجه باشد ، فاصلهٔ مابین مأموریت نظامی او وتاریخ‌اتمام صندوق ، در حدود هشت سال و شش ماه و سیزده روز می‌شود و مسلماً در این فاصله سرافراز سلطان بر شهر رشت حکومت‌کامل داشته است .

نکتهٔ دیگرکه ازکتیبهٔ صندوق بر می‌آید اینست که‌سرافراز سلطان‌تنها سپه‌سالار نبوده ، بلکه سلطان عادل‌کامل وقدوهٔ امرا وامین خواقین و نظایرآن بوده است .(۲)

قبر میرزاکوچك‌خان جنگلی در قسمت شرقی بقعهٔ سلیمان داراب است واطراف آن را دیواری کوتاه مدورکشیده‌اند . چون سنگ قبر اورا با سیمان

(۱) تاریخ گیلان ص ۱۸ و ۱۹ .

(۲) نقل از مقالهٔ مرحوم سعید نفیسی . در مجلهٔ فرهنگ سال سوم از ص ۳٥۹ به بعد .

پوشانده بودند مطالب آن خوانده نشد. اطراف قبر او سه اصله درخت آزاد کهنسال ودرختان دیگر است.

قبر میرزا حسین خان کسمائی، طرف شمال شرقی بقعه، نزدیك در ورودی است.

امامزاده اسماعیل وامامزاده ابراهیم ابنان امام علی‌النقی علیه‌السلام
معروف به آقا دو برادران
در دهکدهٔ آچی ویشهٔ موازی

بنای‌اصلی بقعه‌تقریباً مربع‌شکل وبه ابعاد ۴/۵ × ۴/۱۰ متراست.صندوق بقعه در وسط بنا و به طول ۲۱۰ و عرض ۱۲۴ و ارتفاع ۱۶۰ سانتیمتر است که قسمت بالای بدنه‌های آن مشبّك وطاق آن گهواره‌ایست. جلو بنا ایوانی است که هشت عدد ستون چهارسو دارد. راهروئی در شمال بقعه و مسجدی متصل به راهروست. سقف بنا لمبه‌کوبی و بام حلب سر است. هشت اصله درخت آزاد کهنسال در حیاط ومحوطهٔ قبرستان بقعه است.

خانه و باغ عمیدالملك
در دهکدهٔ بوسار موازی

در شمال رشت، بر سر جادهٔ پیر بازار، خانه وباغی است که به نام «باغ عمیدالملك» معروف است.(۱)

کارخانهٔ ریسندگی امین‌الضرب
در دهکدهٔ بوسار موازی

رابینو از این بنا وکارخانه‌یادکرده است(۲)ولی نگارنده در بوسار اثری از آن نیافت.

تپهٔ شال‌کوه
در دهکدهٔ شال‌کوه موازی

عبدالفتاح فومنی محل این تپه را در شرق رودخانهٔ سیاه رودبار تعیین کرده است.(۳) شال‌کوه، دهکدهٔ کوچکی در راه خمام است.

---

(۱) گیلان رابینو ص ۲۳۹.   (۲) و (۳) گیلان رابینو ص ۲۳۹.

بقعهٔ آقا پیر حسن
در خوناچاه موازی

بنائی است آجری به طول ۸/۲۰ و عرض ٤متر . صندوق بقعه نزدیك به دیوار شرقی و به‌طول ۱۹۰ وعرض ۱۰۵ وارتفاع ۱۱۰سانتیمتر است. بالای‌صندوق طرح کلاه درویشی دارد. در ورودی بقعه شرقی است و از طرف شمال مسجدی آجری، متصل به‌بقعه‌است که‌یازده متر طول وهشت‌متر عرض دارد . پنجره‌هائی به اندازه‌های مختلف دردیوارهای بقعه ومسجد است .

آقا دو برادران
در لچه‌گوراب (۱) موازی

این بقعه برسرراه رشت به لاهیجان در کنار راه است . بنای بقعه زیاد قدیمی به‌نظر نیامد. مولانا آقاجان ملقب به شمس گیلانی (۱۲۵۳ـ۱۳۵۳قمری) در بیست وششم محرّم درگذشت و درقبرستان این بقعه به خاك سپرده شد[۲]. رابینو نیز ازاین‌بقعه یادکرده است[۳].

بقعهٔ آقا سید ابوجعفر و آقا سید ابراهیم ابنان علی‌بن امام موسی‌الکاظم علیه‌السلام
معروف به تازه بقعه
در دهکدهٔ تازه بقعه موازی

شامل اطاقی به‌طول ۷/۸۰ وعرض ۳/٦۵ متراست. صندوقی چوبین مشبّك لوزی نسبةً قدیمی باطاقی‌گهواره‌ای برمرقد این‌دوبرادر است. مسجدی درطرف غربی‌بقعه ومتصل به‌آن‌است، سقف‌بقعه ومسجد، واشان کشی وبام هردوحلب‌سر است . مراسم علم بندی روز اول محرّم و مراسم علم واچینی ، شب یازدهم و گاهی شب سیزدهم محرم برپا می‌شود. در بقعه چند سنگ سیاه ، نظیر احجار ساقطهٔ سماوی است که برای رفع جوش صورت و چشم درد به صورت و چشم می‌مالند. این سنگهارا درمیان دو انگشت شصت می‌گیرند ونیّتی می کنند اگر

(۱) بضم لام . (۲) تاریخ علما وشعرای گیلان ص٦۷ (۳) گیلان رابینو ص۲٤۰.

حرکت کرد، می‌گویند نیّت برآورده می‌شود.

بقعهٔ آقاسیدعلی کیائی نوهٔ موسی‌بن جعفر علیه‌السلام
در شیرکوه(۱) تمل(۲) موازی

بنای اصلی بقعه اطاقی است مربع که از آجر بنا شده است و چهار در ورودی درچهار جهت اصلی دارد. ضریحی مشبّك چوبین مرقدرا پوشانده است. چهار طرف بنا ایوان دارد. سقف ازداخل لمبه‌کوبی وبام حلب سراست.

بقعهٔ درویش محمد
در خشك بجار خمام

بنائی است هشت ضلعی که طول هریك از اضلاع آن ۲/۸۰ متر است. در هریك از اضلاع دری وبالای آن خفنگی مشبّك نورگیر جای داده شده است. ایوانی هشت ضلعی، اطراف بناست‌که لبه‌ای یك پشته دارد. سقف بنا و ایوان، واشان‌کشی و بام‌آن حلب‌سر وسفال‌سر است (عکس شماره ۱۹۷) زیر ایوان در مقابل هرضلع دوطاق برای امانت‌گذاشتن اجساد ساخته‌اند.

بقعهٔ آقا سید پیر نوهٔ امام موسی‌الکاظم علیه‌السلام
در بلس‌کله(۳) چوکام خمام

بنای اصلی بقعه اطاقی کوچك است و در وسط صندوقی چوبین مرقد را پوشانده است. در ورودی بقعه شرقی است وازطرف غرب متصل به‌مسجد است. سقف سراسر بقعه و مسجد لمبه‌کوبی است. مراسم علم بندی اول محرّم و علم واچینی دربیست‌وهشتم صفر برپا می‌شود. دراین‌صفحات معمولاً علم بقاع‌متبرك را تا بیست و هشتم صفر نگاه می‌دارند ولی علم تکیه‌ها و مساجد را سوم محرم وامی‌چینند.

---

(۱) بکسر راء. (۲) بفتح تاء و کسر میم. (۱) بفتح باء و لام وکاف.

بقعهٔ آقا سید زکریا و آقا سیدعبدالله ابنان امام موسی‌الکاظم علیه‌السلام در دهکدهٔ بسته دیم خشك بجار خمام

بنای اصلی بقعه اطاقی است به طول ۵/۹۴ وعرض ٤ متر. صندوقی مشبّك قدیمی در وسط اطاق است که طول آن ۳۷٤ وعرض آن ۱۰۰ و ارتفاع آن۱۳۲ سانتیمتر است. این صندوق طاقی گهواره‌ای مشبّك چوبین دارد. گنبد مانندی هشت‌ضلعی درطاق اطاق بالای ضریح تعبیه شده است. داخل اضلاع گنبد «وان یکاد» تا آخر و نامهای پنج تن دیده می‌شود که فواصل آنها را آئینه‌کاری کرده‌اند. درچهار جهت اصلی چهار در ورودی است که بالای آنها خفنگی نصب کرده‌اند. چهارطرف بقعه ایوان است و درهر ایوان هشت ستون چهارسو باسرستونهای قدیمی است. مراسم علم بندی دراین بقعه أول محرم و مراسم علم واچینی عصر سیزدهم محرم برپا می‌شود.

علم این بقعه بسیار قدیمی است وکنده‌کاریهای ظریف دارد. قسمت‌بالای علم بسمله و «انافتحنا» تا «ماتأخر». پائین‌آن این آیات وعبارات است:

لافتی الاعلی لاسیف الاذوالفقار

ای چرخ غافلی‌که چه بیدادکردهٔ

وزکین‌چها .. (ازهفت بند محتشم کاشانی)

یادیّان یامنّان یاحنّان یا برهان

بسمله قل هوالله احد الخ نصر من‌الله وفتح قریب

بسمله اذا جاء نصرالله والفتح الخ

یا محمد (چهاربار تکرار شده است)

نامهای دوازده امام و پائین آنها باز ابیاتی از هفت بند محتشم کاشانی. بسمله الله لااله الا هوالحی الخ حسن محمد وزیر اینها باز ابیاتی از هفت بند محتشم را حك کرده‌اند. شاید این علم ازپرکارترین علم‌هائی باشد که درصفحات گیلان باقی مانده است.

هفت سنگ قبر
در دهکدهٔ امیر بکندهٔ خشك بجار خمام

✿ سنگ شمارهٔ یك به طول ۱۰۲ وعرض ۵۵ وقطر ۲۵سانتیمتر . نوشته‌های آن خوانده نشد . بر بدنهٔ سنگ نگارهای بسیار زیبا و پرکار است(عکس شماره ۱۹۸ و ۱۹۹) .

✿ سنگ شمارهٔ دو به طول ۱۳۰ و عرض ٦٥ وقطر ۳۲ سانتیمتر. پاره‌ای از نوشته‌های آن بدین ترتیب خوانده شد: الحمدلله‌المتوحد بالعظم والکبریا... العزة والجبروت ... (عکس شمارهٔ ۲۰۰) .

✿ سنگ شمارهٔ سه به طول۱۱۰ وعرض ۷۰ وقطر ۳۱ سانتیمتر که فعلاً جلو مسجد است، نقش ونگار ونوشته‌هائی داشته‌که‌کم وبیش ازمیان رفته‌است.

✿ سنگ شمارهٔ چهار به طول ۷٤ وقطر ۲۷ که یك‌پهلو داخل خاك بود و عرض آن اندازه‌گیری نشد . مطالب ونقوشی بر آن حك بوده است.

✿ سنگ شمارهٔ پنج فعلاً شکسته و غیرقابل اندازه‌گیری وخواندن‌بود.

✿ سنگ شمارهٔ شش به طول ۸۵ وعرض۲۵ وقطر ٤۹ سانتیمتر که‌مطالب ونقوش آن تشخیص داده نمی‌شود .

✿ سنگ شماره هفت به طول ۱۱۵ وعرض ۵۰ وقطر ۲۹ سانتیمتر که‌این مطالب بر آن خوانده می‌شود :

بر چهار حاشیهٔ بالای سنگ نام چهارده معصوم به‌این شرح : اللهمّ صل علی‌النبی والوصی والبتول والسبطین الخ . پائین سنگ : قال امیرالمؤمنین و امام‌المتقین علی‌بن ابی طالب علیه‌السلام ... (عکس شمارهٔ ۲۰۱)

بقعهٔ درویش علی
در خشك بجار خمام بخش مُوازی

بنای اصلی اطاقی است مربع، به ابعاد ۳/۹۰ متر . درهر ضلع یك در و در دو طرف آنها ، دو پنجره وبالای درها و پنجره‌ها خفنگ نصب شده است . چهار طرف بقعه ، ایوان وجلو ایوانها ستونهای چهارسو بدون سر ستون است. سقف بقعه وایوانها لمبه‌کوبی وبام حلب‌سر است .

امامزاده حسن
در خمام موازی

بنای بقعه اطاقی‌است به طول ۹/۱۳ وعرض ۷/۱۰ متر . صندوقی تخته‌ای که بالای آن مشبّك و به شکل منشور مربع‌القاعده است به طول ۱۹۷ وعرض ۱۲۳ و ارتفاع ۱۲۰ در وسط اطاق است. در ورودی طرف قبلی است و در سایر اضلاع پنجره‌هائی به اندازه‌های مختلف تعبیه شده است. مسجدی متصل به بقعه است که ابعاد آن ۱۲ × ۱۱/۵ متر است . ازارهٔ داخلی مسجد را شش ردیف کاشی سبز رنگ به ارتفاع ۹۰ سانتیمتر پوشانده است . کاشیهای محراب گلدار است وبالای آنها گچ بری ساده است. طرف شمالی مسجد قسمت زنانه و شامل دو طبقه است . درها و پنجره هائی به ابعاد مختلف در اضلاع مسجد نصب شده است.کتیبه‌ای از آیات کلام‌الله مجید بر دیوارهای جنوبی وغربی است وتاریخ ۱۳٤۸ هجری قمری در این کتیبه دیده می‌شود. سقف سراسر بنا لمبه کوبی با درزپوش‌خطدار است. (عکس‌شمارهٔ ۲۰۲) رابینو نیز از این‌بقعه‌نام‌برده‌است.(۱)

بقعهٔ آقا بابا حسن
در محلهٔ سرپنارکل چوکام خمام

شامل اطاقی ساده است که در آن صندوقی چوبین ، نزدیك ضلع جنوبی بر پایه‌ای‌کاشیکاری نصب شده است. مسجد در شرق بقعه و متصل به آن است . سقف بقعه و مسجد لمبه کوبی است . دو درخت آزاد کهنسال در حیاط بقعه است . محیط دایرهٔ یکی‌ازآنها ٤۸۰ ودیگری ٤٤۰ سانتیمتر است. رابینو نیز از این بنا یاد کرده است.(۲)

بقعهٔ سید زکریا
در میان محلهٔ شیجان (۳) خمام

بنائی‌است‌ساده با ضریح‌چوبین‌مشبّك که‌بالای آن به‌شکل‌هرم‌مربع‌القاعده است. در ضلع شرقی بقعه سه باب ارسی با حاشیه‌های رنگین تعبیه شده است.

(۱) گیلان‌رابینوص۲۳٤. (۲) گیلان‌رابینو ص۲۳۵. (۳) بکسرشین‌وسکون‌یاء.

ضلع شمالی بقعه متّصل به مسجد است و در ضلع شرقی مسجد نیز شش باب ارسی نظیر ارسیهای بقعه دیده می‌شود .

بقعهٔ شاهزاده اسمعیل و شاهزاده احمد ابنان امام موسی‌الکاظم علیه‌السلام معروف به آقا دو برادران در دهکدهٔ برمچه (= بر مسجد) خمام

بنای بقعه اطاقی است به طول ۶ و عرض ٥ متر . صندوقی چوبین مشبك به طول ۲۱۰ وعرض۱۷٥ وارتفاع ۱۲٤، باطاقی گهواره‌ای، دروسط اطاق است. بر این صندوق یادگاری مورخ ۱۲۹۲ دیده شد . مسجدی متصل به بقعه است . طول بنای مسجد با بقعه ۲۰/۲٥ متر است. در اضلاع بقعه ومسجد پنجره‌هائی به ابعاد مختلف دیده می‌شود.

زیارت دستخط علی‌بن ابی طالب علیه‌السلام در دهکدهٔ کیجای کهدم موازی

در کیجای کهدم قرآنی است که می‌گویند به خط علی‌بن ابی‌طالب‌است. عبدالفتاح‌در وقایع‌سال۹۹۸قمری ازاین‌قرآن یاد کرده است وچنین‌می‌نویسد:

« شاه جمشیدخان ازعالم‌غفلت‌ونادانی وساده‌لوحی ، منصب وکالت خودرا به کامران میرزای کهدمی ... رجوع نمود و در حکم وکالت قید نموده بود که چون همواره میانهٔ ما وکامران میرزا الفت روحانی ومؤانست جسمانی‌بوده ... بناءً علی هذا منصب جلیل‌المراتب وکالت‌را من‌حیث‌الانفراد والاستقلال به‌برادر جانی و مصاحب روحانی میرزاکامران شفقت فرمودیم ومقرّر نمودیم که اختیار ملکی ومالی ولئام وسپاهی مملکت بیه‌پس در دست او بوده تا هزار تومان از مال سرکار اینجانب را به مهر خود ، به هرکس که خواهد واراده داشته باشد بدهد ... و مال وجهات ووجوهات الکای تولم را علاوهٔ رسم‌الوکاله نموده ، به اقطاع و انعام همه سالهٔ او مقرّر نمودیم که سرکار وکالت پناه معظم الیه ضبط نمایند و کامران بی‌ایمان استحکام عهود و مواثیق را به قرآن مجید حمید که دستخط مبارك وعنوان طراز صحیفهٔ ولایت ونسخهٔ دیباچهٔ امامت اسدالله‌الغالب

امیرالمؤمنین علی‌بن ابی‌طالب علیه‌افضل‌الصلوات واکمل‌التحیّات بود ودرقریهٔ کیجای کهدم می‌باشد، از روی تأکید ایمان و تسدید بنیان عهد و پیمان ... از برای شاه جمشیدخان قسم یاد نموده بود ...» رابینو نیز از این قرآن یاد کرده است.(۱) نگارنده این قرآن را ندید.

بقعهٔ امامزاده هاشم بن محمدبن عبدالله بن حمزة بن محمد حنفیة بن علی‌بن ابی‌طالب علیه‌السلام نزدیك سراوان کهدم

بقعهٔ‌امامزاده هاشم، در دو کیلومتری سراوان وسی‌ودو کیلومتری‌جنوب رشت، بر سر راه رشت به قزوین، بر روی تپه‌ای که صد و پنجاه متر ارتفاع دارد بنا شده است.

ایستویك (Eastwick) می‌نویسد که بنای این امامزاده را منوچهر خان معتمدالدوله ساخت وبعدها مکرر این محل را نیز تعمیر کرد.(۲)

احتمال می‌رود که این بقعه بنائی‌قدیمی‌داشته‌ومنوچهرخان معتمدالدوله نوسازی‌کرده است. بنای منوچهرخان نیز دیری نپائید. درجنگ‌اول جهانی، روسها در تپهٔ بالای امامزاده، مهمات و قورخانه داشتند. بر اثر احتراق این مواد، بنا وصندوق‌وسایر آثار امامزاده‌ازمیان رفت.بنای‌فعلی به‌امر رضاشاه‌پهلوی ساخته شده است. گویا طرح قدیمی بنا را در تعمیر حفظ کرده‌اند. صحن اصلی تقریباً مربع وبه ابعاد ۵٫۱۳ × ۵٫۲۵ متر است. صندوق وضریح در وسط این اطاق است. در ورودی شمالی است وابتدا به کفش‌کنی به طول ۵/۱۳ وعرض ۲/۵ متر وارد می‌شود. مقابل این کفش کن، در ضلع‌جنوبی، ایوانی به همین عرض و طول است که جلو آن را آلت بندی کرده و شیشه انداخته‌اند. نظیر این ایوان در ضلع شرقی نیز دیده می‌شود. دو طرف ضلع شرقی دو اطاق کوچك به ابعاد ۲٫۵ متر است. طرف غربی، مسجدی به طول

(۱) گیلان رابینو ص ۲۳۷. (۲) ایستویك ج۱ سال ۱۸۶۱ میلادی صفحات ۳۲۶ و ۳۲۷ به نقل از گیلان رابینو ص ۲۳۷ و ۲۳۸.

۸/۸۰ وعرض ٤/٥ متر ساخته شده که متصل به بنای بقعه است. سقف بقعه، بالای ضریح گنبدی شکل و باقی سقف لمبه کوبی است . دیوار های داخلی سفید کاری است و آیاتی از قرآن کریم به‌خط نسخ بر بالای دیوار نوشته‌اند . ازاره و کف بنا ، کاشیکاری است . بام سراسر بنا ، غیر از گنبد ، سفال‌سر است .

کاروانسرای لات
در سراوان کهدم موازی

این کاروانسرا را منوچهرخان معتمدالدوله درسال۱۲٤٦قمری بناکرده است.(۱) حیاط آن مربع شکل و هر ضلع آن ۲۷ متر است و در هر ضلع هفت صفه دارد. در کنجهای اضلاع شمالی وجنوبی ، صفه‌مانندی است که‌راه به‌مال‌بند زمستانی دارد. پشت تمام صفه‌ها ، غیر از در ورودی وقسمت شاه‌نشین ، مال‌بند زمستانی‌است. سردرکاروانسرا ، صفهٔ وسط ضلع شرقی است . عرض در ورودی، سه متر و قطر فضای زیر گنبد که از در ورودی به این فضا وارد می‌شود سیزده متراست. پلکان بام، طرف چپ در ورودی است وشامل شانزده پلهٔ۲٥سانتیمتری است. مصالح دیوارها وطاق صفه‌ها وطاق مال‌بند آجرهائی به ابعاد ۲۲ و قطر چهار سانتیمتر است. طول وعرض خارجی بنا پنجاه متر تمام است.

در غرب‌کاروانسرا ، کوهی نسبةً مرتفع به نام «قلعه‌کوه» است . احتمال دارد محل قدیمی قلعهٔ‌کوهدم باشد والعلم عندالله .

بقعهٔ آکاشاه (= عکاشه)
در دهکدهٔ رود بردهٔ سنگر

بنای اصلی بقعه اطاقی است به طول ۳/٥٦ و عرض ۲/۹٥ متر . صندوقی مشبّك در وسط اطاق ، به‌طول ۷۸۰ وعرض ۸٥ وارتفاع ۸۰ سانتیمتر بر پایه‌ای از سنگ و گچ نصب شده است. سه‌ضلع‌جنوبی وشمالی وغربی در ورودی دارد. چهار طرف بنا ، ایوان است . ایوان غربی به طول ۸/۲۰ و عرض ۲/۷٥ متر ، ایوان شرقی به همان طول و به عرض ٤/٥ متر ، ایوان شمالی به طول ۹/٥۰ و

---

(۱) گیلان رابینو ص ۲۳۸ .

عرض ۱/۸۰ متر وایوان جنوبی به همان طول وبه عرض ۱/۵ متر است.جلوهر ایوان هفت ستون با سرستونهای ظریف است. سقف ایوانها وبقعه، واشان‌کشی وبام‌سفال‌سر است.در ایوان‌شرقی ، بالای‌در ورودی ، بر چوب‌زیرسری‌واشانها، لعنت نامه‌ای به این شرح دیده می‌شود :

تقدیم نمود عالیشان معلّی مکان سلالة النجبائی آقا محمـد حسین خلف مرحمت وغفران پناه آقا محمدتقی کهدمی وبعد اقرارنمود که مادام‌حیوةخود ملك رود بردهٔ پائین محله‌را باجاره‌ندهند اگربخواهند بدهند زیاده بریکسال ندهند لعنت خدا برخود وبرادر خود بطناً بعد بطن اگر خلاف تقریر خود ... بعد اگر خود یااولاد خود بتقریر خود صادق نباشیم ازقول خدا بیرون ازقول شیطان داخل لهذا نیّت عالیشان مزبور چنین است چنانچه تقدیر گردش فلکی نشود از دست اولاد مزبور ملك‌مذکوررا متصرف دیگری بشود لعنت خدا ... براو وهفتاد پشت او اگر بخواهند بکنند وهمچنان لعنت خدا برمن وبراولاد من اگر ضمانت دیگری‌را بکنند اگردونفری مشکلی داشته باشند بیایند پیش من ویااولاد من بقدر مقدور وجهی به‌او بدهند وضمانت‌نکنند هرکس این‌توقع را ازمن یااولاد من بکند لعنت ونفرین رسول خدا برآن‌کس اگرتوقع بکند وهمچنین هرچه ملکی که پدرم خریداری نموده است وقف است برای اولاد ذکور بطناً بعد بطن سنهٔ ۱۲۲۸ هرکس این را سیاه بکند بلعنت خدا گرفتار شود . همچنان که هرکس دوباره آن را تعمیر بکند و ننویسد بلعنت خدا گرفتار شود سنهٔ ۱۲۲۸ .

برهمین زیرسری ، تاریخ اتمام بقعه درسال ۹۲۰ قمری دیده می‌شود که موافق اودئیل ترکی بوده‌است ، ولی سبك عبارات ونامهائی که درمتن آمده است متعلق به‌این زمان‌نیست . احتمال دارد کسانی که این‌بقعه‌را درسال۱۳۱۹ قمری تعمیر کرده اند ، تاریخ قبلی را در اینجا آورده باشند . این شرح نیز مانند لعنت نامهٔ قبلی بامرکب سیاه برروی چوب نوشته شده‌است :

هوالله تعالی‌شأنه

بتاریخ ۹۲۰ شهر ذیقعدةالحرام تمام شد ساختن بقعهٔ متبرکه آشیخ‌علی‌بن آقاکاشاه رضی‌الله عنه بحسب‌الامر عالیجاهان مقرب‌الحضرة علیه آقامهدی ولی آقا ارباب آقامشهدی صفرعلی کدخدای رود برده بتوسط دونفر نجار اشرف‌الزوار کربلائی‌محمد واستادحسن ولدان‌غفران پناه استاد اسماعیل نجارشفتی‌الاصل باتمام رسانیده شد زحمت زیادی کشیدند خدای متعال بیامرزد پدر و مادر اشخاصی که باعث ساختن این بقعه متبرّکه شده‌اند خداوند اجر آخرت کرامت نماید بخودشان بپدر و مادرشان غرض نقش کزماها بماند که دنیارا نمی‌بینم بقائی کاتب‌الحروف ملارمضانعلی ولد مرحوم‌تقی ساکن قریهٔ رودبردهٔ کهدم التحریر یوم سه‌شنبه ۹۲۰ ذیقعدةالحرام‌هذه‌السنه اودئیل هرکه‌خواند دعا طمع دارم زانکه من بندهٔ گنهکارم سنهٔ ۱۳۱۹ هرکه سیاه نماید این‌خطرا خدا سیاه کند رویش‌را .

سنگ قبری از مرمر سفید در ایوان بقعه است واین عبارات برآن حك شده است : وفات مرحومه مبروره ام سلمه خانم بنت کربلائی محمد فی شهر ذی‌الحجةالحرام ۱۲۲۷ نشانها : تسبیح ومهر ودوانگشتر : درحاشیه :

ای خاك تیره دلبر مارا عزیز دار

کاین نور چشم ماست که در بر گرفتهٔ .

اطراف بقعه محوطه‌ای بسیار بزرگ ومصفاست که درختان آزادزیادی درآن دیده می‌شود. پنج اصله ازاین درختان بسیار کهنسال‌بود . مردمان‌ناحیهٔ سنگر ، به‌این بقعه زیاد علاقه دارند واز دور و نزدیك به‌زیارت می‌آیند روز سیزده فروردین دراین زمین پهناور جائی برای نشستن نیست .

بقعهٔ آقا سید عبدالله بن موسی‌الکاظم علیه‌السلام
معروف به آقا سیاه پوش
در طالم سه شنبه سنگر

بنای اصلی بقعه اطاقی‌است به‌طول چهارمتر وعرض ۳/۷۰متر . صندوقی

تخته‌ای باطاق گهواره‌ای مشبّك ، به‌طول ۱۸۰ وعرض ۷۵ وارتفاع ۹۰سانتیمتر مرقدرا پوشانده است . در ورودی شرقی است . چهار طرف ایوان، باعرضهای مختلف است . درهرایوان هشت ستون چهارسوی پخ زده دیده می‌شود . سقف بقعه لمبه کوبی وسقف ایوان واشان کشی بدون لمبه کوبی وپل کوبی وسراسر بنا سفال سراست . برعلم قدیمی بقعه آیات وعبارات : نصرمن‌الله وفتح قریب ـ یاعلی مدد ـ الله محمد علی خوانده شد . مراسم علم بندی پنجم محرم ومراسم علم واچینی روز سیزدهم محرّم برپا می‌شود .

قطعه ای قاب کرده ، به خط محمد شفیع تبریزی به این شرح در بقعه دیده شد :

الله محمد علی فاطمـه الحسن الحسین علی محمد موسی علی محمد علی حسن محمد مرویست که هر که هرروز وقت صبح ودروقت دیدن‌هرماه نو باین اسماء مبارک که نظر نماید آن روز و آن ماه را خوش می گـذراند کتبه العبد محمد شفیع‌التبریزی ۱۲۰۶ . (۱)

درحیاط بقعه یك‌اصله درخت آزاد ویك‌اصله درخت سمد (= نارون) کهنسال دیده‌می‌شود .

مسجد جامع امشه
دردهکدهٔ امشهٔ سنگر

طول مسجد چهارده متر وعرض آن چهار متراست . دردو بازوی شرقی وغربی دوغرفه، مخصوص زنان‌است . طرف شمال پنج پنجره مشبّك چهارضلعی چوبین (عکس شمارهٔ ۲۰۳) است که میان هردو پنجره یك‌طاقچه است . بالای پنجره‌ها وطاقچه‌ها ، رفهائی است که طاق بلند دارد . طرف جنوب ، درطرفین محراب ، دودر ورودی ازایوان مسجداست که فواصل آنهاطاقچه وبالای هر در وهرطاقچه رفی بنا شده‌است .

درچهارضلع مسجد ، درزیرطاق کتیبهٔ گچ بری ازهفت‌بند محتشم کاشانی

---

(۱) رقم صفر ازمعمول بزرگتراست وعدد ٥ ایز خوانده می‌شود .

است . بالای محراب نصر من‌الله وفتح قریب و انافتحنا لك فتحاً مبیناً و ١٢٨١ ازراست به‌چپ وازچپ به‌راست گچ‌بری شده‌است. داخل محراب ، چهارردیف کاشیکاری‌است . سقف‌سراسر صحن مسجد لمبه‌کوبی‌است .

ایوان مسجد به‌طول ١٨/٧٠ وعرض ٤/٥ متر وجلوآن هشت ستون‌قطور چوبی‌است که محیط دایرهٔ هریك ٨٠ سانتیمتر است . طرف غربی ستونها ، فیلپاهای آجری هشت ضلعی‌است که محیط هریك ٢٨٥ سانتیمتراست .

طرفین ایوان ، غرفه شاه‌نشین مانندی دارد . طاق ایوان واشان کشی و لبهٔ‌آن دوپشته وبام بنا سفال‌سراست . (عکس شمارهٔ ٢٠٤)

این کتیبه درضلع شمالی ایوان دیده‌شد:

این مسجد عالی که نمایان وجلی است

آبادی آن ز حاجی میرزا مهدی است

تاریخ بناش از خرد جستم گفت

درسال هزارو سیصد از هجری است .

طرفین ایوان دودر ورودی‌دارد .

علمی قدیمی دراین مسجداست که بربالای تیغهٔ وسط آن « یاشاه شهید یاامام حسین ١١١٠ » نقر شده‌است . برپایهٔ این‌تیغه که شکل سرو دارد ، آیات زیر باخط خوش‌نسخ نقرشده‌است : بسمله اذاجاء نصرالله تاانه‌کان توابا . بردو طرف‌علم دوسر اژدهاست که کاری بسیار ظریف‌است . (عکس‌شمارهٔ ٢٠٥)

امشه عمارت و باغ سیمبر
در دهکدهٔ امشهٔ سنگر

باغ سیمبر ازچهار خیابان شمالی جنوبی که طرفین آن را درختان‌آزاد کاشته‌اند به‌وجودآمده‌است. درختان آزاد این‌باغ نظیر درختان‌آزاد باغ‌محتشم رشت‌است ویکی ازمناظر زیبای بخش موازی ودهکدهٔ امشه‌است . در انتهای خیابان‌وسط که عرض‌آن بیشتراست، خرابه‌های خانهٔ سردارمعتمد دیده‌می‌شود . (عکس شمارهٔ ٢٠٦)

این اشعار روی زمینه‌های آبی و قهوه‌ای با خط خوش نستعلیق بر طاق ایوان نوشته شده بود :

که شد باعث خلقت ممکنات　　محمد رسول همه کاینات
وجودی که مانند او هیچکس　　. . . . .
پدید آورد آسمان و زمین　　خداوند یکتای جان آفرین
قدیم است وحی و علیم و صمد　　رحیم است و رحمن و فرد و احد
که بنمود ما را عطا عقل و هوش　　خداوند روزی ده عیب پوش

به علت خرابی طاق ابیات مقدم و مؤخر بر آنچه نقـل شده است پیدا نشد .

بقعهٔ آقاسیدشریف از نوادگان موسی‌الکاظم علیه‌السلام
در دهکدهٔ آقا سید شریف از دهکده‌های ورزلات موازی

طول بنای اصلی بقعه ازخارج ۱۱/۸۰ وعرض آن ۸/۳۰ متر است . دو در ورودی در اضلاع جنوبی وغربی است، وپنجره هـائی به‌اندازه‌های مختلف در دیوارهای بنادیده می شود. ایوان غربی به‌طول ۱۲/۷۰ وعرض ۳/۸۰ متر است که جلو آن ده ستون چهارسوی چوبین است. درفواصل ستونها ، درلبهٔ ایوان ، نردهٔ‌دستك صراحی است . ایوان جنوبی به‌عرض ۹۰ سانتیمتر ودارای هفت‌ستون چهارسوست. سقف‌بقعه وایوان، لمبه کوبی، خطدار است.

درپانزده متری این‌بنا ، بنای دیگری‌است که می گویند سیدولی‌بن آقا سید شریف در اینجا به خاك سپرده شده است . بنای اصلی این بقعه به‌طول ۹/۶۰ و عرض ۷/٤۰ متر است . ضریحی مشبك مرقد اورا پوشانده است .

در دیوارهای بنا، پنجره هائی به‌اندازه‌های مختلف دیده می‌شود. سقف ایوانها وبقعه لمبه کوبی‌است . زوارکشی این بقعه‌ها روزجمعه است . مراسم علم‌بندی اول‌محرّم ومراسم علم‌واچینی بیست‌وهشتم صفر برپا می‌شود.

بازار فلك ده (۱)
در دهکدهٔ فلك‌ده از دهکده‌های ورزل موازی

درسال ۱۲٦۱ قمری، محمدرضاقزوینی که معروف به کل(۲)محمدرضابود این بازاررا دراین‌دهکده ساخته است(۳)

بقعهٔ آقاسید محمد شاه بن موسی‌الکاظم علیه‌السلام
درده‌کدهٔ گراکوی کوچسفهان

اطاقی‌است به‌طول ۵/۸۰ وعرض ٤/٤۰ متر. صندوقی تخته‌ای به‌طول ۱۸۰ وعرض۹۵ وارتفاع ۱۵۰سانتیمترباطاق گهواره‌ای مرقدرا پوشانده است. درهای ورودی طرف قبلی و طرف شرقی است. پنجره هائی به اندازه های متفاوت در دیوارهای بقعه است . مسجدی‌متصل به‌بقعه است که طول آن باطول بقعه‌جمعاً ۱٤/۹۰ متر‌می‌شود.

الماس کل
در دهکدهٔ کنار سر کوچسفهان

این تپه که از خاك دستی تشکیــل شده است ، احتمال دارد اثری تاریخی باشد .

بقعهٔ سیدمعصوم‌بن موسی‌بن جعفر علیه‌السلام
در پائین محلهٔ پشکه (٤) درجنوب دهکده‌های
خشت مسجد و ویشکا ، کنار رودخانهٔ گیشه دمرده

اطاقی به‌طول ٤/۸۵ وعرض ۳/۷۰ متر است . صندوقی که قسمتی از آن مشبّك وقسمتی تخته ایست به‌طول دومتر وعرض۹۰ وارتفاع ۱٤۰سانتیمترمرقد را پوشانده است . مسجدی ازطرف‌شرق متصل به بقعه است که طول آن۱۳/۵۰ و عرض آن ٤متراست. درورودی‌مسجد جنوبی است. سقف سراسربنا لمبه کوبی و بام حلب‌سراست. درمحوطهٔ بقعه چنداصله‌درخت آزاد است که محیط تنهٔ یکی

---

(۱) بفتح فاء و کسر لام. (۲) بکسر لام صفت مقدم است و به معنی کچل است .
(۳) گیلان رابینو ص ۲٤۷ . (٤) بفتح پ .

ازآنها ۴/۵ متر است . در بالا محلهٔ پشکه بقعهٔ دیگری به نام آقا سید محمد است که مزار او در کنار مسجدی است که طول آن ۱۱/۵ و عرض آن ۵/۸۰ متر است .

بقعه آقا سید احمد و آقا سید محمد ابنان امام‌موسی الکاظم علیه‌السلام معروف به‌دو برادران
در دهکدهٔ هندوانه پردسر کوچسفهان

اطاقی است به طول چهار متر و عرض ۳/۷۰ متر . صندوقی مرقد این دو برادر را پوشانده است . در ورودی شرقی و از در شمالی به مسجد متصل به به بقعه می‌روند .

مزار پیر موسی
در دهکدهٔ پیر موسی درشرق بازار کوچسفهان

عبدالفتاح فومنی از مزار پیر موسی یاد کرده است . (۱) در فرهنگ جغرافیائی ایران آمده است « این مزار درده پیرموسی از دهستان‌حومهٔ بخش کوچسفهان شهرستان رشت دو کیلومتری‌جنوب شرقی کوچسفهان ودو کیلو ـ متری‌مشرق راه مالرو عمومی است . گذشته از این مزار ، آثار ابنیهٔ‌قدیمی از قبیل‌آجر وسفال درنواحی این‌ده زیاد است. نگارنده ازمرقد پیرموسی نشانی نیافت . مسجدی در این آبادی بدین نام است که طول آن ۱۷/۸۰ و عرض‌آن ۵/۲۰ متر است . در ضلع شرقی چهار باب ارسی قدیمی تعبیه شده است ودر سه ضلع دیگردروپنجره‌ای نیست . رابینو نیز از این‌مزار به‌نقل ازعبدالفتاح یاد کرده است. (۲)

بقعهٔ آقاسیدقاسم‌بن موسی الکاظم علیه السلام
در دهکدهٔ چولاب کوچسفهان

بنای اصلی بقعه مربع‌شکل‌ودرهرضلع، یك در ورودی دروسط‌ودوپنجرهٔ بزرگ طرفین‌آن است . عرض در ورودی کمی کمتر از عرض پنجره هاست .

---

(۱) تاریخ گیلان ص ۶۵ .   (۲) گیلان رابینو ص۲۳۲ .

بالای پنجره‌ها و در ورودی خفنگی باهلالی‌شکسته است که تمام‌آنها ازخارج تخته کوبی شده است . (عکس شمارهٔ ۲۰۷)

صحن بقعه، بنائی جداگانه داخل این بنای مربع شکل است . این‌بنا ، ازخارج مربع وازداخل هشت ضلعی‌است . درچهار ضلع که درچهارجهت اصلی قرار می گیرند چهار در ورودی است. (عکس‌شمارهٔ۲۰۸) وبالای هردر ورودی یك‌پنجره باطاقی‌هلال‌شکسته گچ‌بری شده‌است. درچهارضلع دیگر، چهارصفه است که پائین آنها به‌ارتفاع یك‌متر درشش‌ردیف کاشیکاری گل وبته‌دار دوران قاجاری است وبالای‌آنها گچ‌بری مقرنس است. درقسمتی از ازاره، این‌عبارت نوشته شده است «بانی این‌کارخیرمشهدی میرزا ابراهیم ولدمرحوم خان‌عموی متولی» بالای چهارچوب درها وزیر مقرنس صفه‌ها قصیده‌ای لایقرء است‌که با بسمله شروع‌می‌شود وبیت اول آن کم وبیش بدین‌ترتیب‌است :

در جهان هر کس که برخوردار ازکردار شد
نی توان گفتن که‌هر کس محرم اسرارشد(؟)

وآخر ابیات نصرمن‌الله وفتح‌قریب وتاریخ ۱۲۸۲ روشن خوانده می‌شود.

دورگنبد، ازداخل بسمله وابیاتی از هفت بند محتشم کاشانی است وآخر آنها «عمل استادمحمدهاشم‌خلف داود واستاد نجفعلی واستاد محمدقلی‌تحریرا فی‌سنهٔ ۱۲۸٤» .

ضریح‌مشبکی، وسط این بنای هشت ضلعی، مرقدرا پوشانده است . طول آن۳متروعرض۲/۱۰ وارتفاع۱/۸۰متراست. (عکس‌شمارهٔ۲۰۹) مراسم علم‌بندی دراین‌بقعه اول محرّم ومراسم‌علم‌واچینی سیزدهم‌محرم برپا می‌شود. سبك بنای این‌بقعه باسبك بنای بقعهٔ میرشمس‌الدین درشهرلاهیجان یکی‌است.

بقعهٔ سیداحمدبن امام موسی‌الکاظم علیه‌السلام
در گیلوای کوچسفهان

بنای اصلی بقعه‌از داخل هشت‌ضلعی‌که طول اضلاع یکی‌در میان ۲/۱۰و ۲/۲۰ متر است .

در اضلاعی که درچهار جهت اصلی قرار می گیرند ، چهار در ورودی ودر اضلاع دیگر یك طاقچه و یك رف است . بالای در جنوبی و در شرقی، پنجره‌های مشبك چوبی است. واشانهای سقف بر حمالی مستحکم متکی است. روی واشانها، پل کوبی بادرز پوش خطدار است . بر دیوار داخلی بقعه دو بیت از اشعار هفت بند محتشم، باخط خوش نستعلیق گچ بری شده است .

ضریحی مشبك چوبین، وسط بنای هشت ضلعی است. طول آن ۲/۳۵ و عرض ۱/۴۰ وارتفاع ۱/۸۰ متر است. در لبه‌های بالای ضریح ، جای روشن کردن شمع است. اطراف بنای اصلی ایوانی به عرض یك متر است .

خارج بقعه گچ بریهای نسبةً ظریف دارد وابیاتی از هفت بند محتشم را در سه دیوار بقعه، بالای گچ بریها باخط نستعلیق گچ بری کرده‌اند . در گچ بریهای شرقی وشمالی شیر وخرگوش ودرمقابل آنها ، دوخرس چوب به‌دست ودو پرنده دیده می شود . در گچ بریهای دیگر شیر و گاو باپرندگان مختلف واسلیمی‌های ظریف است. (عکس شمارهٔ ۲۱۰) گچ بریها رنگین وخوشنما است.

متصل به‌دیوار شمالی بقعه، مسجدی است که طول آن ۱۶ وعرض آن ۶/۸۰ متر است . طرف شرقی مسجد ، ده در ارسی قدیمی است . طرف غرب از سه‌در ورودی مستقیماً به صحن مسجد می توان رفت . از در ورودی دیگر ، ابتدا به کفش کن و سپس به‌صحن می‌روند لبهٔ بنای آن‌دو پشته وبام و پره‌ها ، حلب‌سر وبام اصلی مسجد ، سفال‌سر است. (عکس شمارهٔ ۲۱۱) برسنگ مرمری به ابعاد ۲۵ × ۲۷ سانتیمتر که درمسجد بود، این اشعار وعبارات نوشته شده بود :

افسوس که روح‌در بدن نیست مرا	آن بلبل مست درچمن نیست مرا
یاران و برادران مرا یاد کنید	رفتم سفری که آمدن نیست مرا

وفات مرحوم مغفور میرزا محمد طاهر ولد کربلائی محمدبیك گیلوائی تاریخ هیجدهم محرم ۱۲۴۰ .

این لعنت‌نامه برسنگ خاکستری رنگی درمسجد دیده شد:

هوالله‌تعالی شأنه

چون درقریهٔ گیلوا بجهت تزویج‌نمودن مبلغی خطیری ازمردم میگرفتند لهذا مسلمین در مشقت بودند جناب اقدس باری سبب ساخته جناب آخوند ملاحسن بن محمد وکهف‌الحاج حاجی عابدین‌صیقلانی خواهش نمودند ازاعیان قریه عالیشانان مشهدی خانجان ومیرزا رضا قلی و مشهدی میرزا قاسم و آقا اسمعیل‌که رفع آن بدعت‌رذیله نمایند حضرات مشارٌالیه قبول نمودند لعنت‌نامهٔ مبسوطی نوشتند چنانچه بعدالیوم الی یوم‌القیامه احدی از ایشان واولادایشان ازاین بابت دیناری ازاحدی مطالبه نمایند بلعنت ونفرین خدا و رسول و ائمه علیهم‌السلام گرفتار باشند و لعنت نامه نزد علمای بلد سپرده اند تا عندالحاجه حجت باشد من بدله من ماسمعه فلعنت‌الیه ۱۲۵۵ (عکس شماره ۲۱۲)

بقعهٔ آقا سید علی‌اکبربن موسی‌الکاظم علیه‌السلام در دهکدهٔ گرباس ده کوچسفهان

بقعه‌اطاقی است به ابعاد ٤/۱۰ متروداری دری شرقی ودری شمالی‌است. صندوقی مشبک چوبین‌وسط اطاق است. طول آن ۱۸۸ وعرض آن ۱۵۰ وارتفاع ۱۸۵ سانتیمتر است. چهارطرف بنا ایوان است. هر طرف ایوان هشت ستون چهارسو بدون سرستون است، فواصل ستونها، تکائل تخته‌ایست. سقف بقعه و ایوان لمبه کوبی با درز پوش خط دار، لبه بام ایوانها یك پشته وبام سراسربنا حلب سر است.

بقعهٔ آقا سیدرضی‌بن امام موسی‌الکاظم در هشکوای (۱) کوچسفهان

بنای اصلی بقعه به ابعاد ۷/۹۰×۷/۸۰ متر است. صندوقی در وسط به طول ۲۰۹ وعرض ۱۲۸ و ارتفاع ۱٤۰ که بالای‌آن‌گهواره‌ای نوك تیز است، در ورودی جنوبی وطرف شمال دری به مسجد دارد. پنجره هائی به اندازه‌های مختلف درسایر دیوارهای بنادیده می‌شود. سقف لمبه کوبی وبام حلب‌سراست. طول مسجد با بقعه به ۲۰ متر می‌رسد.

---

(۱) بفتح ها وسکون شین و کسرکاف.

مرغانه پرد

بر نهر نورود در لاله دشت کوچسفهان

مصالح پل آجرهائی به ابعاد ۱۸×۱۸×٤ سانتیمتر و ۲۳×۲۱×٤ سانتیمتر است . درازای پل بیست متر و عرض آن ۳/۹۰ متر و ارتفاع آن از سرتیزی هلال شکسته تا سطح آب ۳٫۹۰ متر است . رابینو نیز از این پل یاد کرده است(۱) و در فرهنگ جغرافیائی ایران، ذیل نام دهکدهٔ لاله دشت نیز نام این پل را ذکر کرده‌اند. (عکس شمارهٔ ۲۱۳)

خشت مسجد و مرقد آقا سید دانیال بن موسی الکاظم علیه‌السلام در دهکدهٔ خشت مسجد کوچسفهان

خشت مسجد ، مسجدی است آجری. به طول داخلی ۱۹/۱۰ و عرض ۶/۲۰ متر. درهای ورودی مسجد شمالی و غربی است، پنجره هائی به اندازه های متفاوت در دیوار های مسجد تعبیه شده است . مرقد سید دانیال در یك طرف مسجد است ضریح آن مشبك و روی صندوقی نسبةً قدیمی است. طول آن ۲۵۰ و عرض ۱۶۵ وارتفاع ۱۵۰ سانتیمتر است (عکس شمارهٔ ۲۱٤) غرفهٔ زنانه درطرف شمال مسجد و زیر آن شش ستون چوب آزاد قطوراست مسجد شامل حوضخانه و انبار و کفش کن نیز هست .

سنگ مرمر کوچکی در این مسجد دیده شدکه عبارات زیر بر آن حك شده بود :

تاریخ وفات مرحومه رحمة بی بی بنت حاجی هادی ملکی یوم چهارشنبه ربیع‌الاول سنهٔ ۱۰۲۳ نشانها : تسبیح، مهر، شانه، دو عدد انگشتر و دلوازه . و بیت معروف «ای خاك تیره» الخ بر آن حك است . (عکس شماره ۲۱۵)

بقعهٔ آقا سید قاسم بن امام موسی الکاظم در دهکدهٔ رودکل کوچسفهان

بنای بقعه متصل به مسجد است . طول و عرض بقعه ۷/۹۰×۶/۹۰ متر

---

(۱) گیلان رابینو ص ۲۳۲

است . صندوقی مشبّك طرف شمال این اطاق است که طول آن ۱۶۵ و عرض آن ۱۰۰ و ارتفاع آن ۱۳۰ سانتیمتر و طاق آن گهواره ایست . در دیوار شمالی سه در ورودی است که به مسجد راه دارد . پنجره هائی به اندازه های مختلف در دیوار های دیگر تعبیه شده است. سقف سراسر بنا لمبه کوبی است .

باقی بناها و آثار تاریخی بخش موازی

۱ـ آقا میرخلیل نزدیك سد سنگر در شاه‌آغاچی موازی.

۲ـ آقاسیدحسن « « « «

۳ـ آقا سیدمحمود « « « «

٤ـ آقا سیدرضا « « « «

۵ـ پل آجری خراب سرراه امشه و سنگر .

٦ـ بقعهٔ آقا میرکریم نزدیك آقا پیرسنبل در دهکدهٔ پلکومی موازی.

۷ـ عباس مزار نزدیك آقا میرکریم در دهکدهٔ پلکومی موازی.

۸ـ مسجد قدیمی توران سرا .

۹ـ آقا پیرحسن درمیشاوندان موازی (گیلان رابینو ص ۲٤۱)

۱۰ـ آقاخوبان در بجاربنه موازی (گیلان رابینو ص ۲۳۹)

۱۱ـ باغ معینی درشال کوه[1] علیا دربخش موازی (گیلان رابینوص۲۳۹)

۱۲ـ باغشاه در محل خلواش‌کله امروزی نزدیك شهر رشت بوده است . (گیلان رابینو ص ۲٤۰)

۱۳ـ مسجد غربا دردهکدهٔ جعفرآباد دافچاه ناحیهٔ خمام بخش موازی . (گیلان رابینو ص ۲۳۰)

۱٤ـ انجیله پرد(۲) درجعفرآباد دافچاه ناحیهٔ خمام بخش موازی .

۱۵ـ امامزاده سید ابوجعفر در دهکدهٔ دافچاه خمام موازی.

۱٦ـ آقا میر سلطان در دهکدهٔ دافچاه خمام موازی .

---

(۱) شال کوه دهکدهٔ کوچکی برسر راه خمام است. (۲) بضم پ به معنی پل است.

۱۷ـ کاخ ناصرالملك نایب‌السلطنه در چوکام خمام .

۱۸ـ آثار خرابه‌های یهودی محله خمام .

۱۹ـ بقعهٔ نوشر در بخش خمام .

۲۰ـ بقعهٔ امیر سلطان در دافچاه خمام موازی .

۲۱ـ مسجد حاجی سمیع در دافچاه خمام موازی .

۲۲ـ سیده خورشید در خواجان خمام .

۲۳ـ آقا سید قاسم در نسیبه خمام .

۲٤ـ آقا پیر در مرزدشت خمام .

۲۵ـ سید اسمعیل در لات خمام .

۲٦ـ سید معصوم در کته‌سر (۱) خمام .

۲۷ـ میر خورشید وسید زکریا در کلاچای (۲) خمام .

۲۸ـ آقا پیرمحمد در فشتکه خمام .

۲۹ـ حاجی شهدا درکویشای خمام .

۳۰ـ بقعهٔ آقا سید یحیی وخشت مسجد در دهکدهٔ اشکیك خمام .

۳۱ـ بقعهٔ آقا سید ابراهیم بن‌امام‌موسی‌الکاظم در دهکدهٔ شیشه‌گوراب ، خشك بجار خمام .

۳۲ـ بقعه آقا سید پیر در محلهٔ میان‌کل (= بلس‌کله) چوکام خمام .

۳۳ ـ بقعهٔ سید فقرا درخاجکین خمام.

۳٤ ـ عمارت خاصهٔ امیره رستم در کوهدم که به دست جمال الدین احمد سوزانده شد . (تاریخ گیلان و دیلمستان سیدظهیر الدین چاپ نگارنده ص ۳۸۱) .

۳۵ ـ مزارآقا سیدان ومسجدآن دراراضی دهکدهٔ رودبردهٔ سنگر.

۳٦ـ بقعهٔ آقاسید احمدبن امام موسی‌الکاظم دردهکدهٔ سرابندان‌سنگر.

---

(۱) بفتح کاف و سین . (۲) بضم‌کاف .

سابقاً درخت کیش کهنسالی بود وامروز بنائی نوساز جای آن‌را گرفته است .

٣٧ ـ بقعهٔ آقا سید هاشم بن موسی بن جعفر علیه السلام در ورازگاه سنگر کهدم .

٣٨ ـ مسجد ومزار اجاق در کیله پردسر سنگر .

٣٩ ـ آقاپیران = آقا پیرمحمدعلی در دهکدهٔ دلچهٔ(١) سنگر .

٤٠ ـ مزار نارنجان در کوی چاه (= کوچاه) (٢) لات (گیلان رابینو ص ٢٣٨) .

٤١ ـ زیارتگاه استاد باوله و سفید مسجد در تَمل (٣) لات . (گیلان رابینو ص ٢٣٨) .

٤٢ ـ خشت مسجددردهکدهٔ خشت‌مسجد پسیخان موازی. (گیلان‌رابینو ص ٢٤٣) .

٤٣ ـ زیارتگاه نوشان در فُشتم(٤) رجاپیش موازی .

٤٤ ـ بقعهٔ سیدکاظم درچولاب رجاپیش موازی . (گیلان‌رابینوص٢٤٥)

٤٥ ـ بقعهٔ آقا سیدمستوفی‌در اراضی رودبارکی وچالك (٥)ازدهکدهای رجاپیش موازی. (گیلان‌رابینو ص٢٤٥).

٤٦ ـ تازه بقعه درخشکارو‌ندان از دهکده‌های رجاپیش موازی. (گیلان رابینو ص ٢٤٤) .

٤٧ ـ بقعهٔ آقاسید ناصر در دهکدهٔ کتك(٦) لاهیجان از دهکده های رجاپیش‌موازی. (گیلان رابینوص ٢٤٤)

٤٨ ـ مساجد وتکایاوکاروانسرا وپل پیربازار ازدهکده‌های سیاه‌رودخان موازی . (گیلان‌رابینو ص ٢٤٦)

٤٩ ـ بقعهٔ‌سید سلیمان در دهکدهٔ لاشهٔ کوچسفهان .

٥٠ ـ بقعه‌ای در ماشك کوچسفهان .

---

(١) بفتح‌دال ولام . (٢) بفتح کاف وکسر واو . (٣) بفتح تاء ومیم . (٤) بضم فاء وتاء . (٥) بکسر لام . (٦) بکسر کاف وتاء .

عکس شمارهٔ ۱۱۵ ـ عمارت دیوانی شهر رشت که ناصرالدین‌شاه در آن منزل کرده است . عکس شمارهٔ ۱۲۱۹۷ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران که از آلبوم ناصرالدین‌شاه در کتابخانهٔ سلطنتی گرفته شده است .

عکس شمارهٔ ۱۱۶ ـ عمارت ناصری در بیرون شهر رشت که از بنا های قاسم‌خان والی است . عکس شمارهٔ ۱۲۲۰۷ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران که از آلبوم ناصرالدین‌شاه در کتابخانهٔ سلطنتی گرفته‌شده است .

عکس شمارهٔ ۱۱۷ ـ خانهٔ میرزا محمدعلی‌خان امین‌دیوان درشهر رشت .

عکس شمارهٔ ۱۲۱۹۵ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران که ازآلبوم ناصرالدین‌شاه در کتابخانهٔ سلطنتی گرفته شده‌است .

عکس شمارهٔ ۱۱۸ــ عمارت امیرخان سردار که از نصرالسلطنه خریداری کرده است .
عکس شمارهٔ ۹۸۰۱ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران که از آلبوم ناصرالدین‌شاه در کتابخانهٔ سلطنتی گرفته شده است .

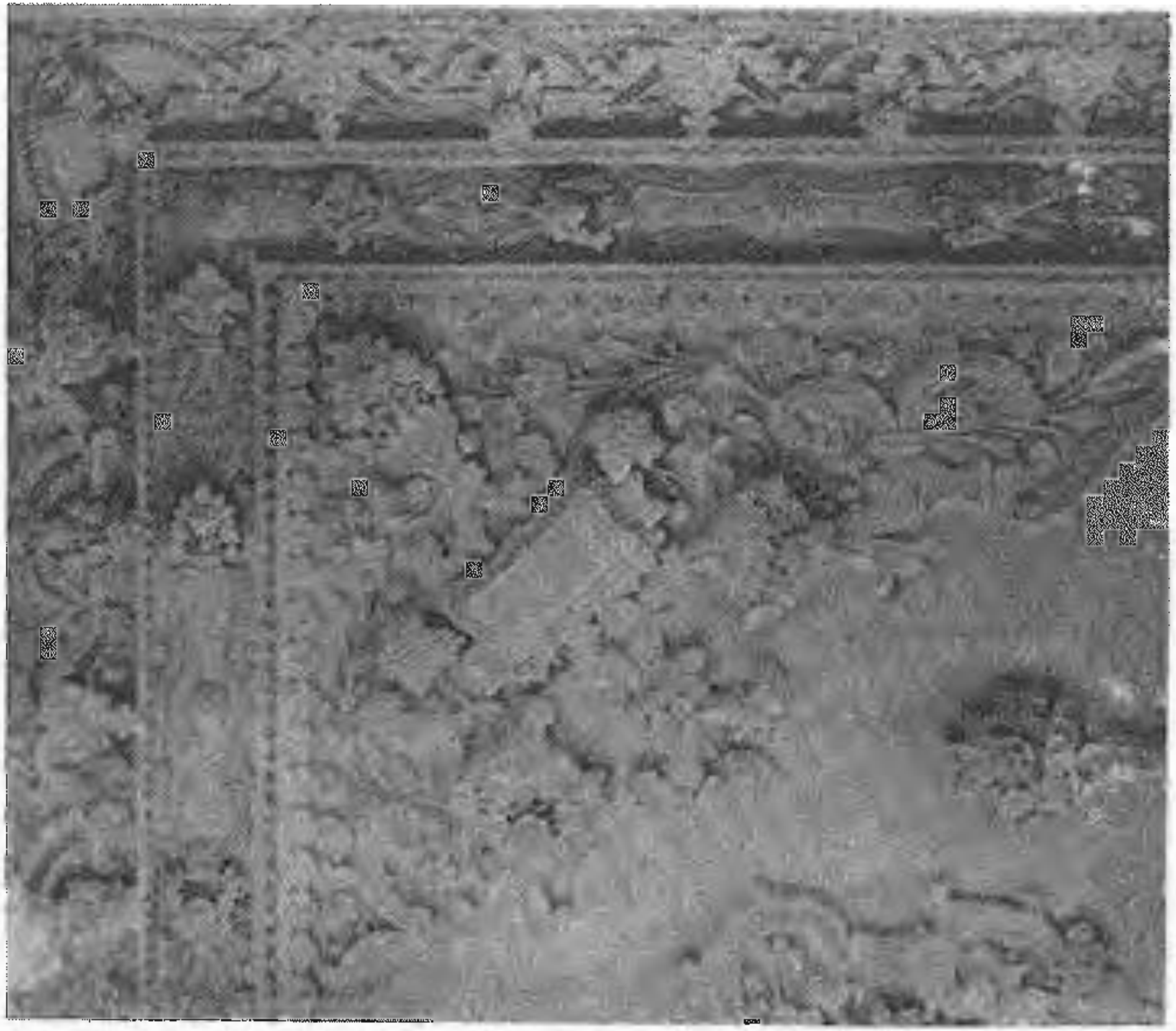

عکس شمارهٔ ۱۱۹ـ قسمتی از گچ‌بریهای طاق طالار منزل میرزا علی‌آقا مقیمی درشهر رشت .

عکس شمارهٔ ۱۲۰ ـ گچ بری وسط طاق طالار منزل میرزا علی آقا مقیمی درشهر رشت .

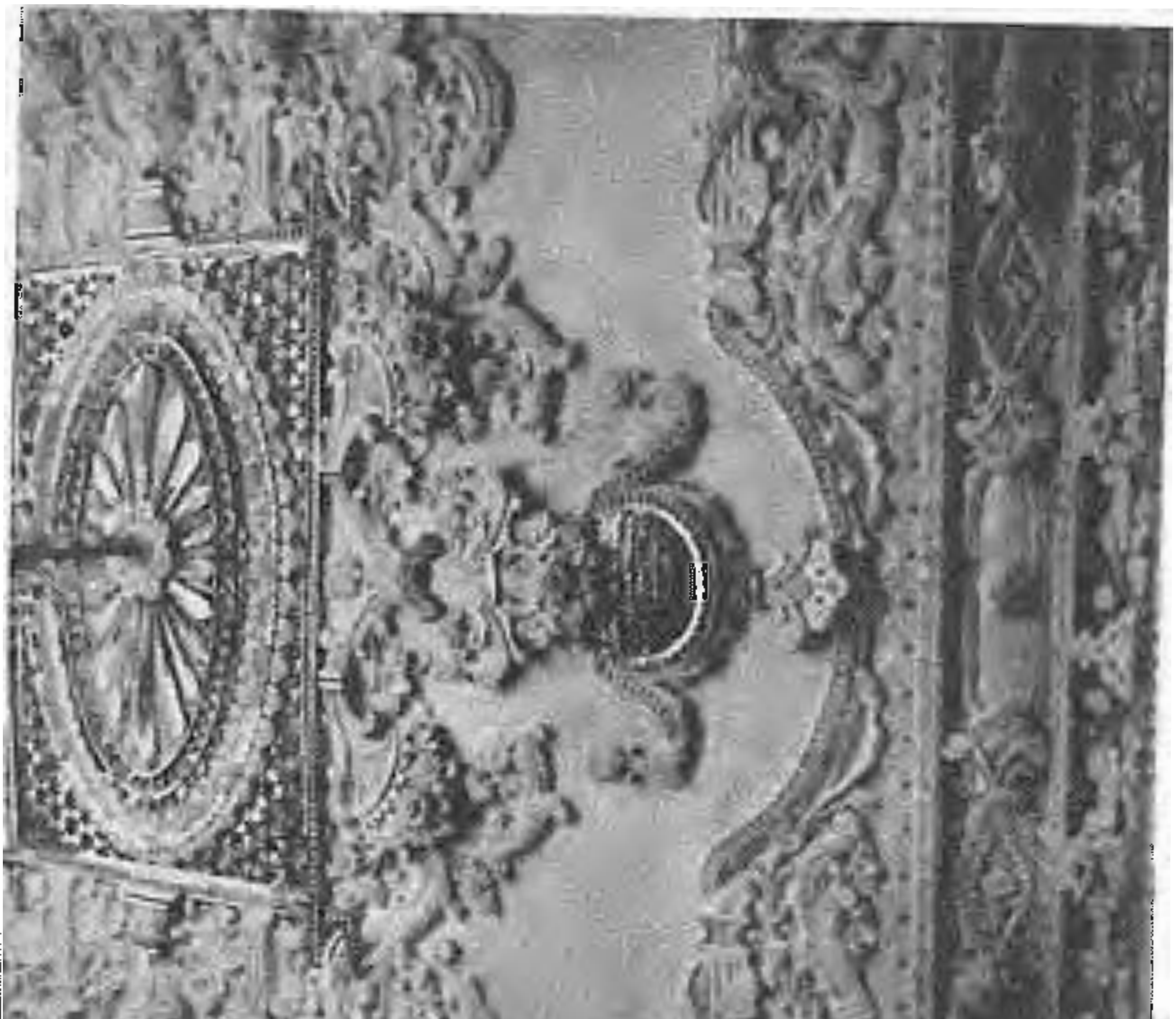

عکس شمارهٔ ۱۲۱- گچ بری قسمتی ازطاق طالار منزل میرزا علی مقیمی درشهر رشت .

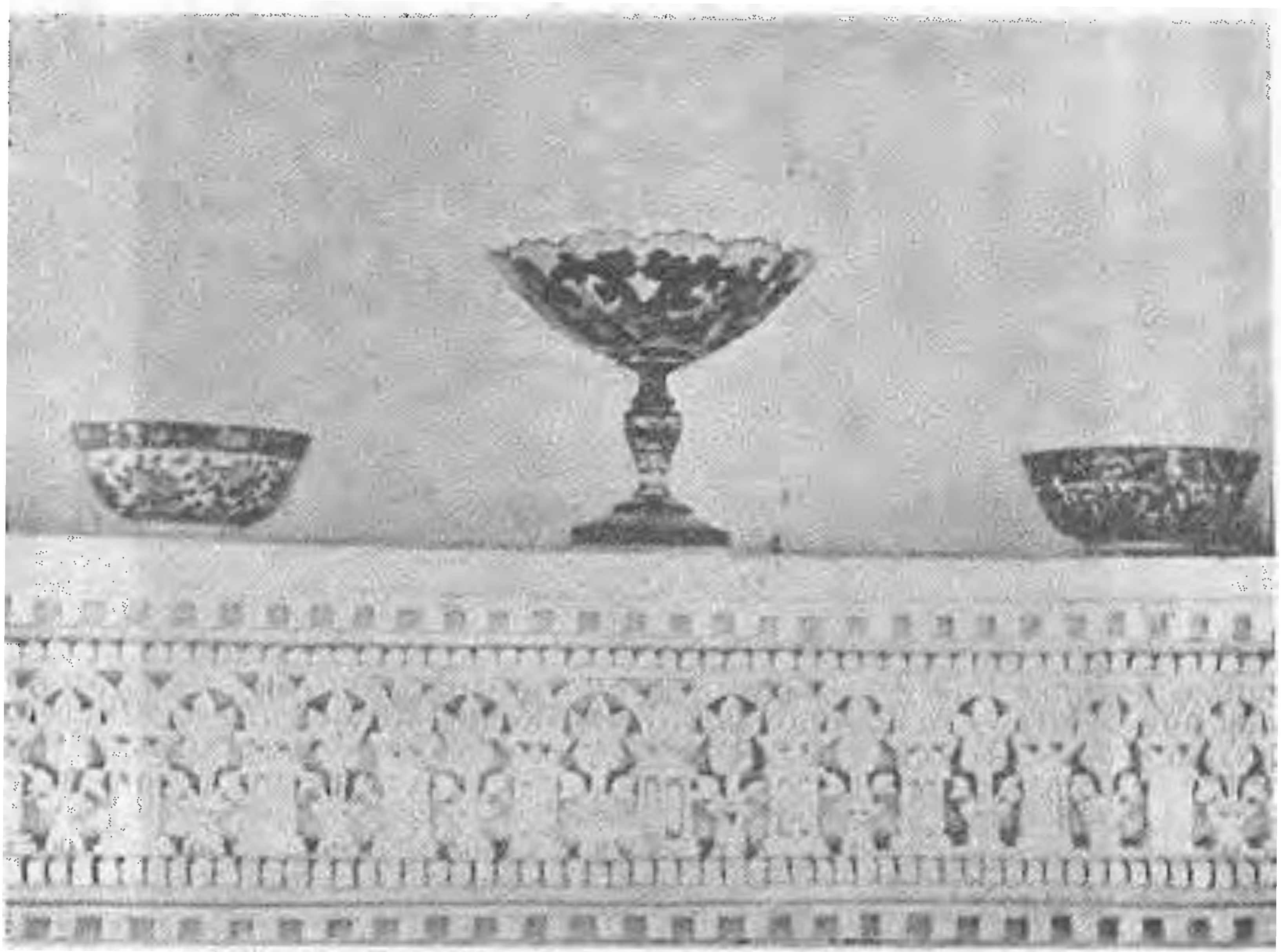

عکس شمارهٔ ۱۲۲ ـ یکی از رفهای طالار منزل میرزا علی مقیمی درشهر رشت .

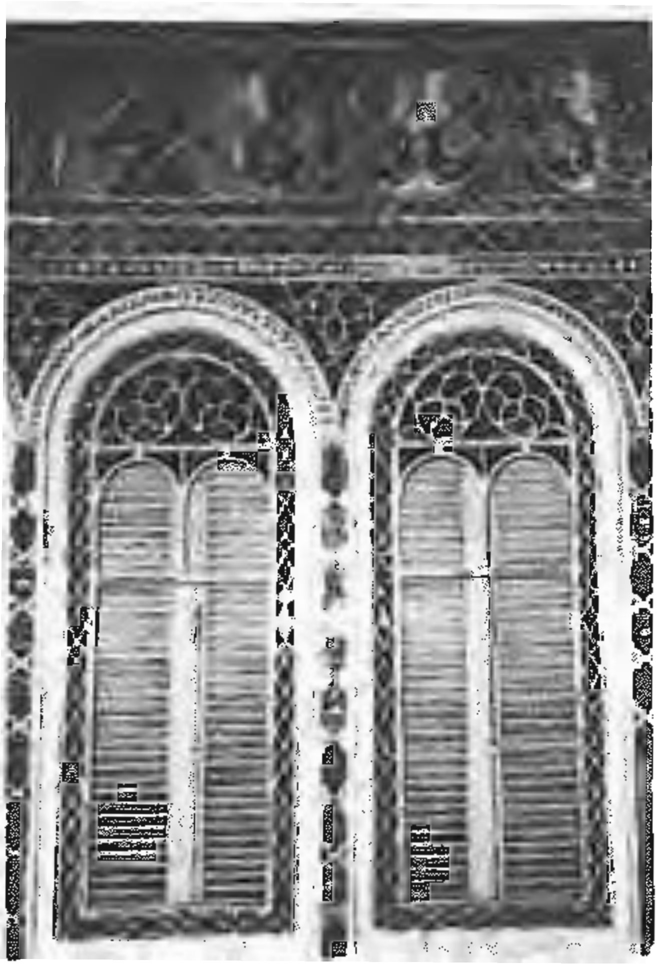

عکس شمارهٔ ۱۲۳ ـ پنجره‌های ارسی منزل میرزاعلی‌آقامقیمی در شهر رشت .

عکس شمارهٔ ۱۲۴ - یکی از سربخاریهای شکم دریدهٔ میان دو طالار منزل میرزا علی‌آقا مقیمی درشهر رشت .

عکس شماره ۱۲۵ - از کارهای دستی گیلان که درمنزل میرزاعلی آقامقیمی درشهر رشت است.

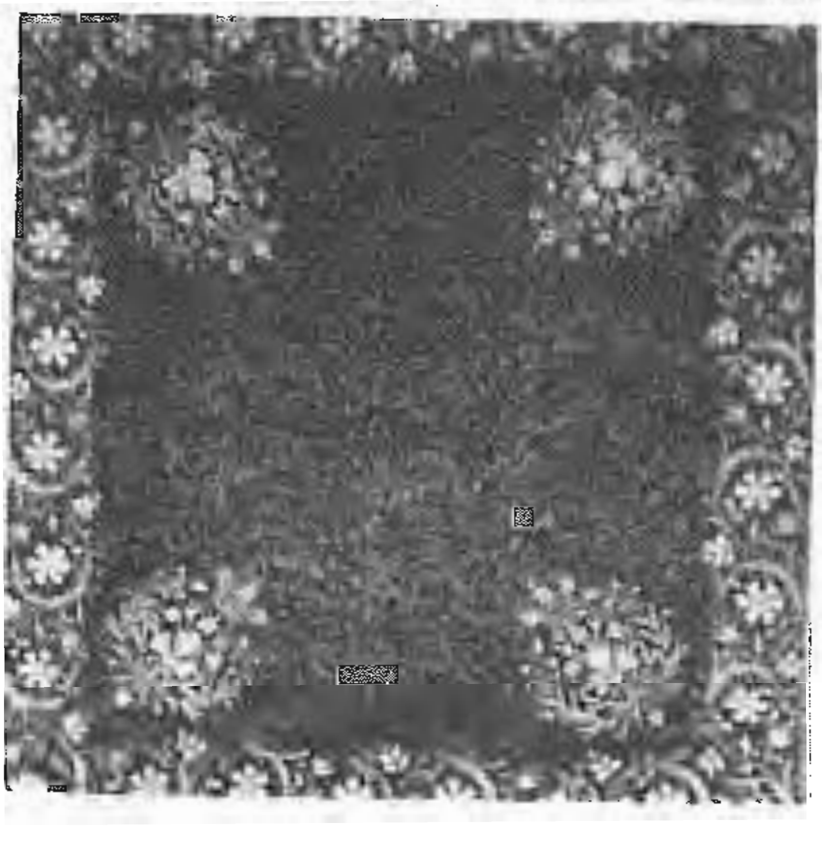

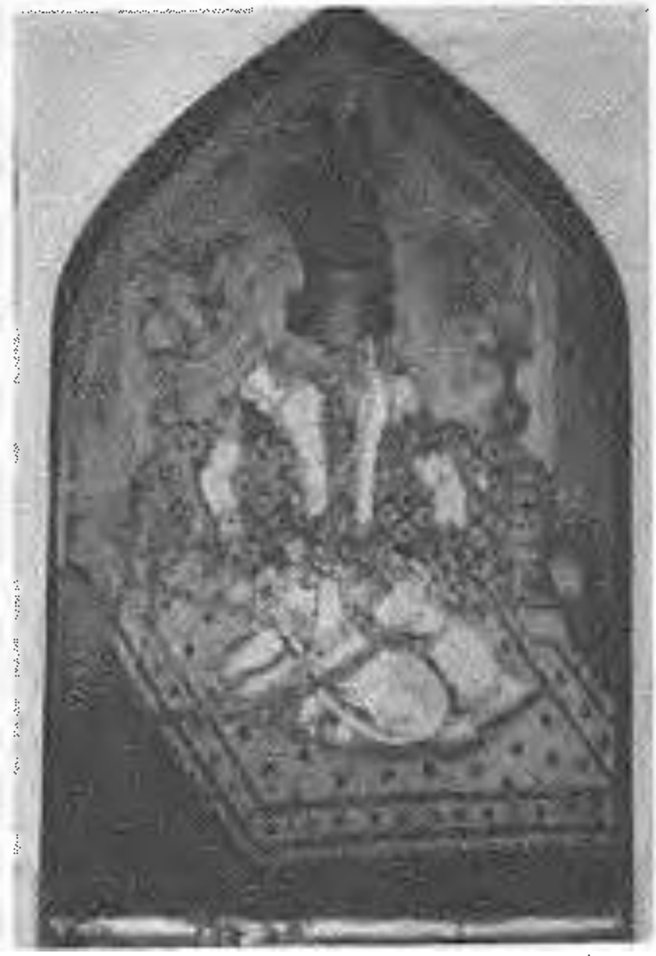

عکس‌شمارهٔ ۱۲۶ ـ نقاشیهای‌رفهای تالار اندرونی منزل سیداسمعیل حسینی ضیابری‌درشهررشت.

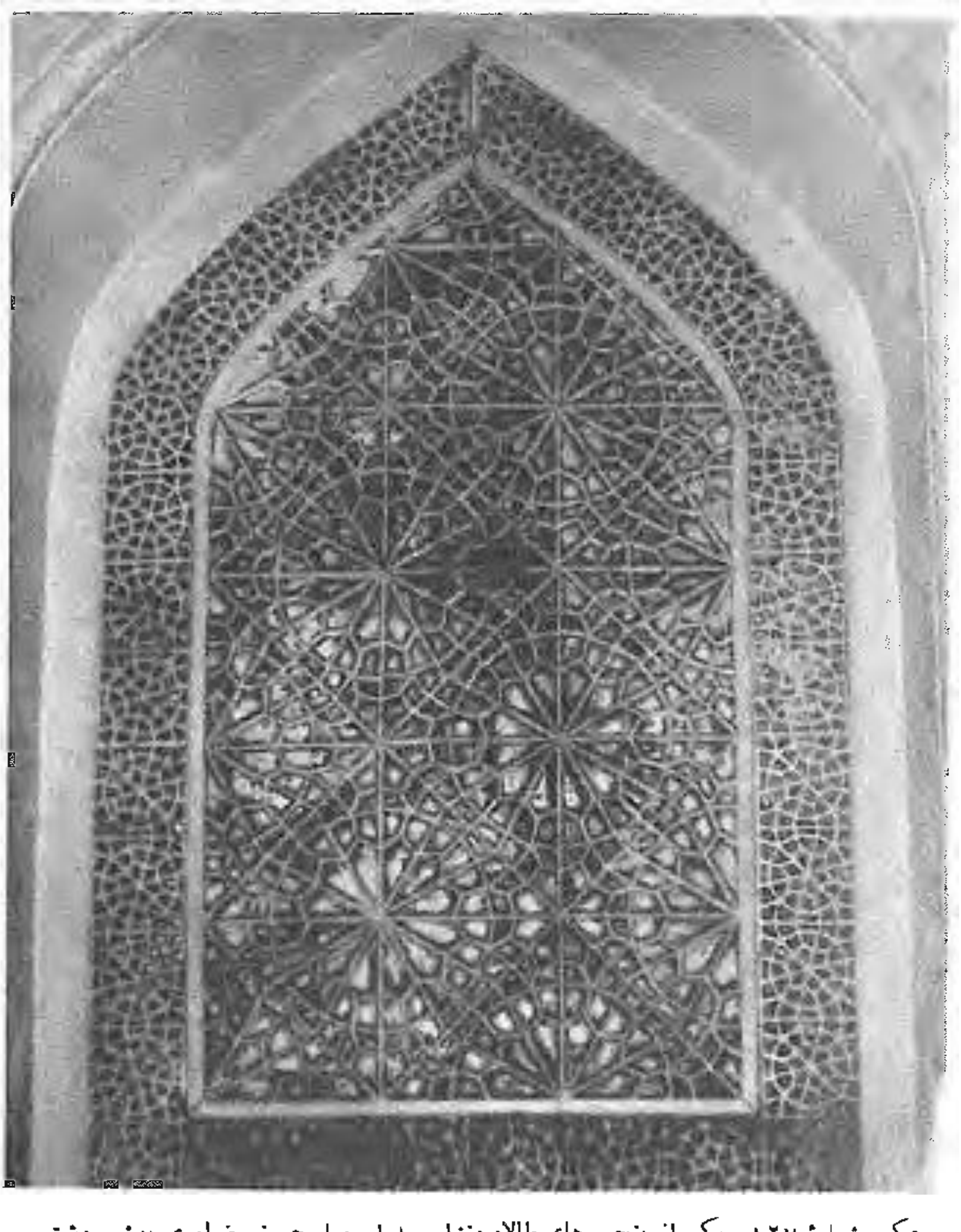

عکس شمارهٔ ۱۲۷ـ یکی از پنجره های طالار منزل سید اسمعیل حسینی ضیابری درشهر رشت .

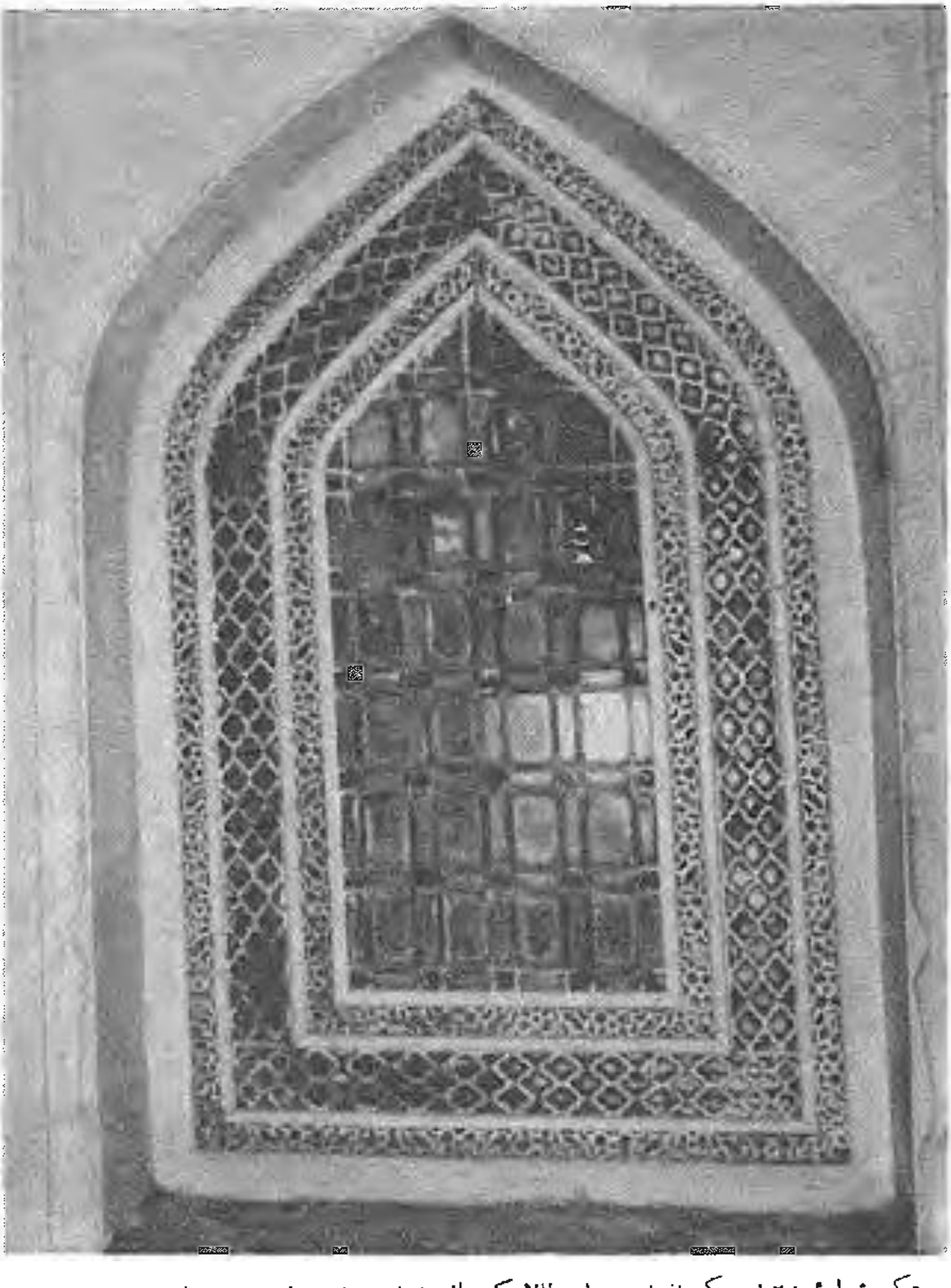

عکس شمارهٔ ۱۲۸ـ یکی از پنجره‌های طالار کوچک منزل سیداسمعیل حسینی ضیابری در شهر رشت.

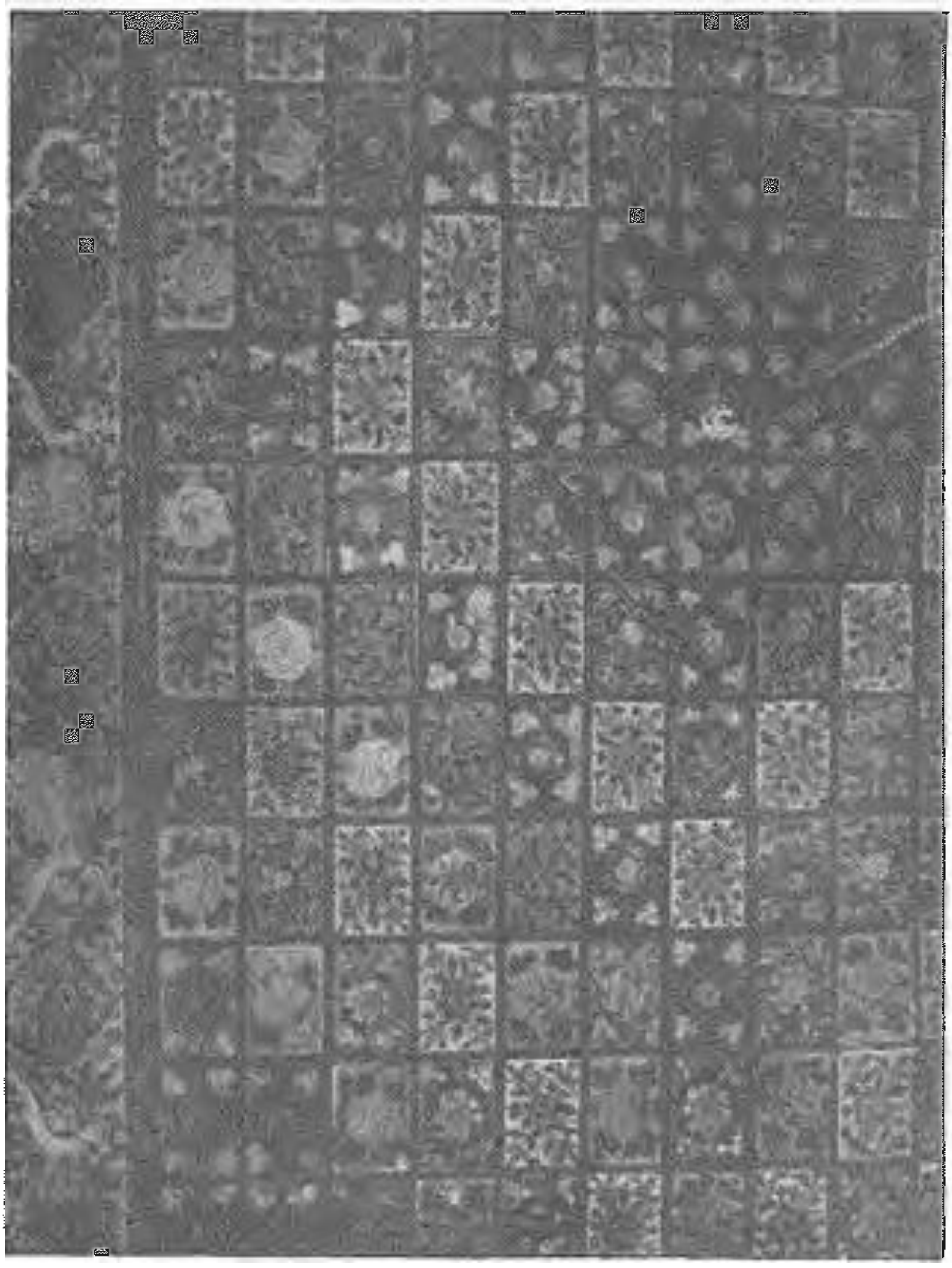

عکس شمارهٔ ۱۲۹ ـ نقاشی سقف اطاق کوچك متصل به طالار منزل سید اسمعیل حسینی ضیابری در شهر رشت.

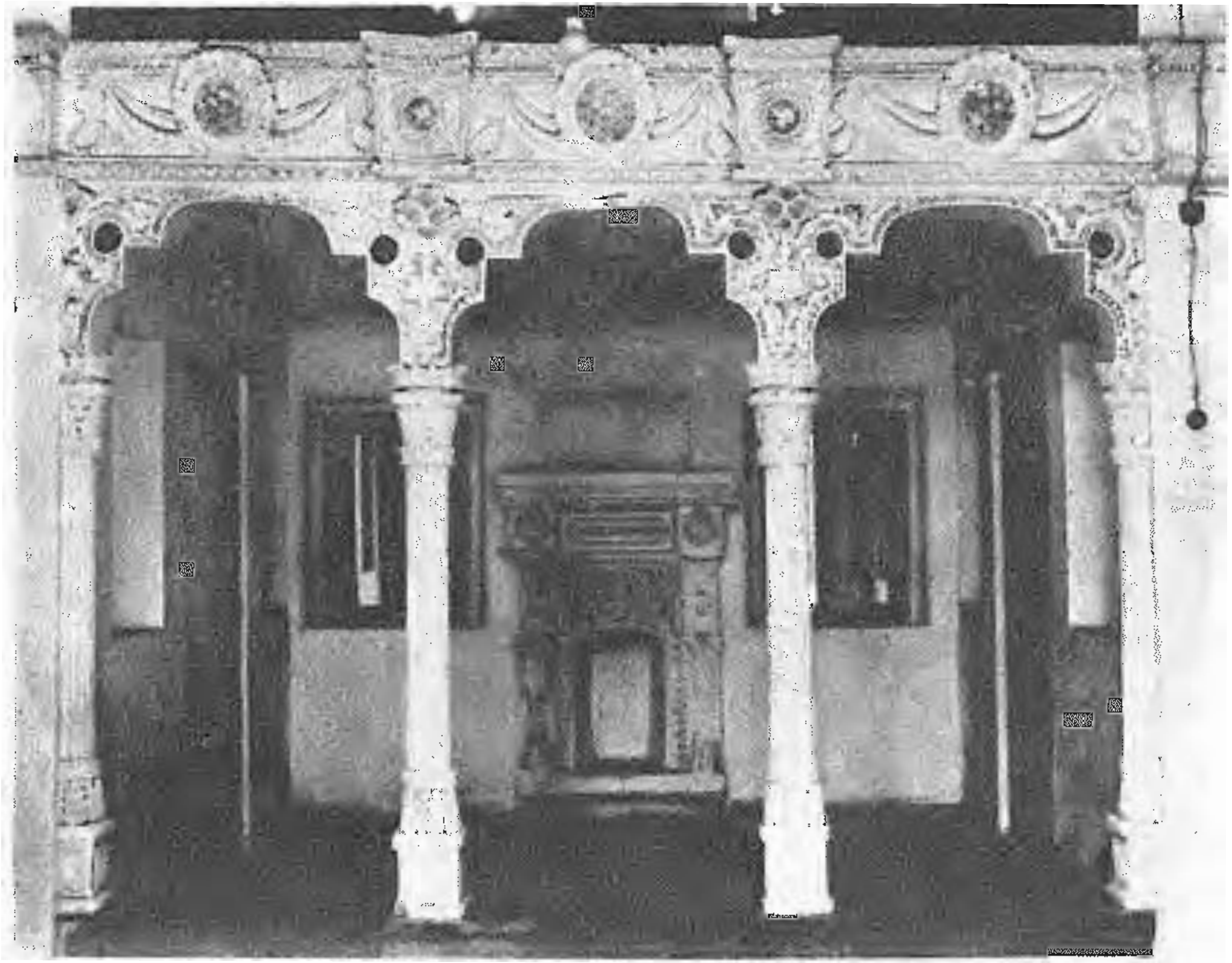

عکس شمارهٔ ۱۳۰ ـ نمونه‌ای از ستونها و گچ بریهای منزل سردار درشهر رشت .

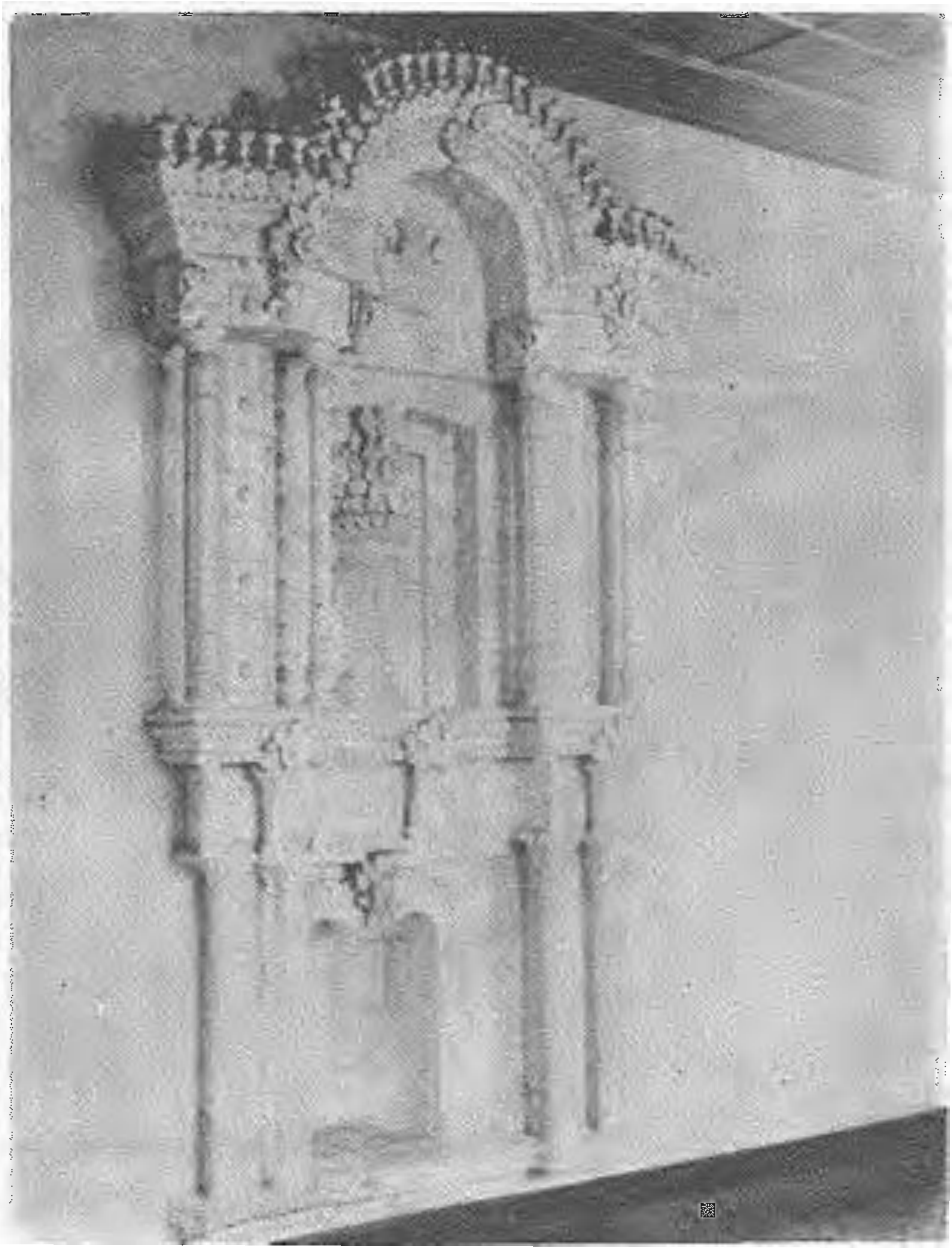

عکس شمارهٔ ۱۳۱ - یکی از سربخاریهای اطاق بزرگ منزل سردار در شهر رشت .

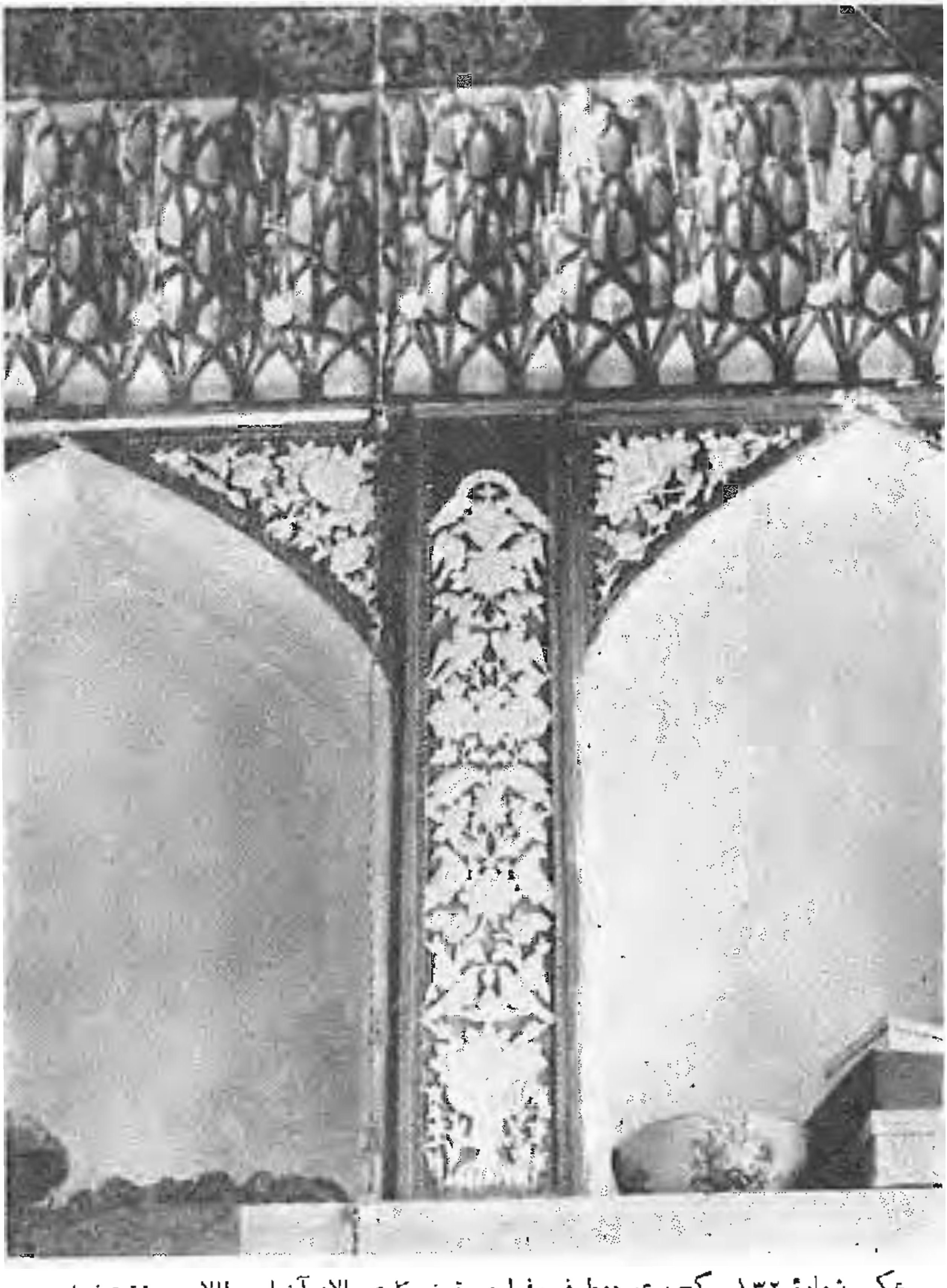

عکس شمارهٔ ۱۳۲ – گچ بری دوطرف رفها و مقرنس‌کاری بالای آنها درطالار دو تختخوابی منزل سردار درشهر رشت .

عکس شمارهٔ ۱۳۳ــ نقاشی سقف تالار دو تختخوابی منزل سردار درشهررشت .

عکس شمارهٔ ۱۳۴ـ یکی از درهای تالار دو تخت‌خوابی اندرونی منزل سردار در شهر رشت .

عکس شمارهٔ ۱۳۵ـ گچ‌بری سربخاری تالار دو تخت‌خوابی در اندرونی منزل سردار درشهر رشت .

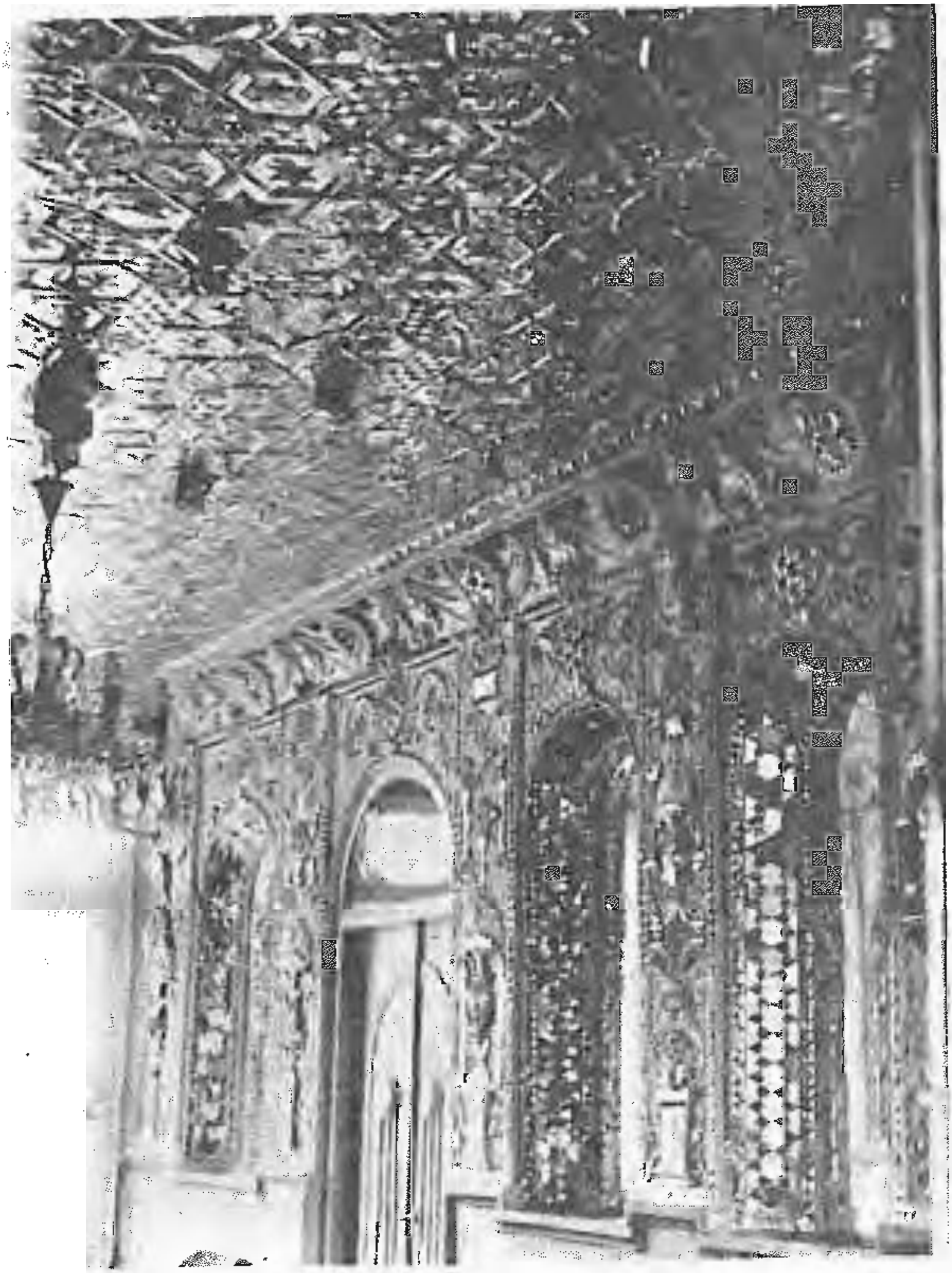

عکس شمارهٔ ۱۳۶ ـ دیوار وطاق تالارآئینه درمنزل حاجی میرزا احمد ابریشمی درشهررشت .

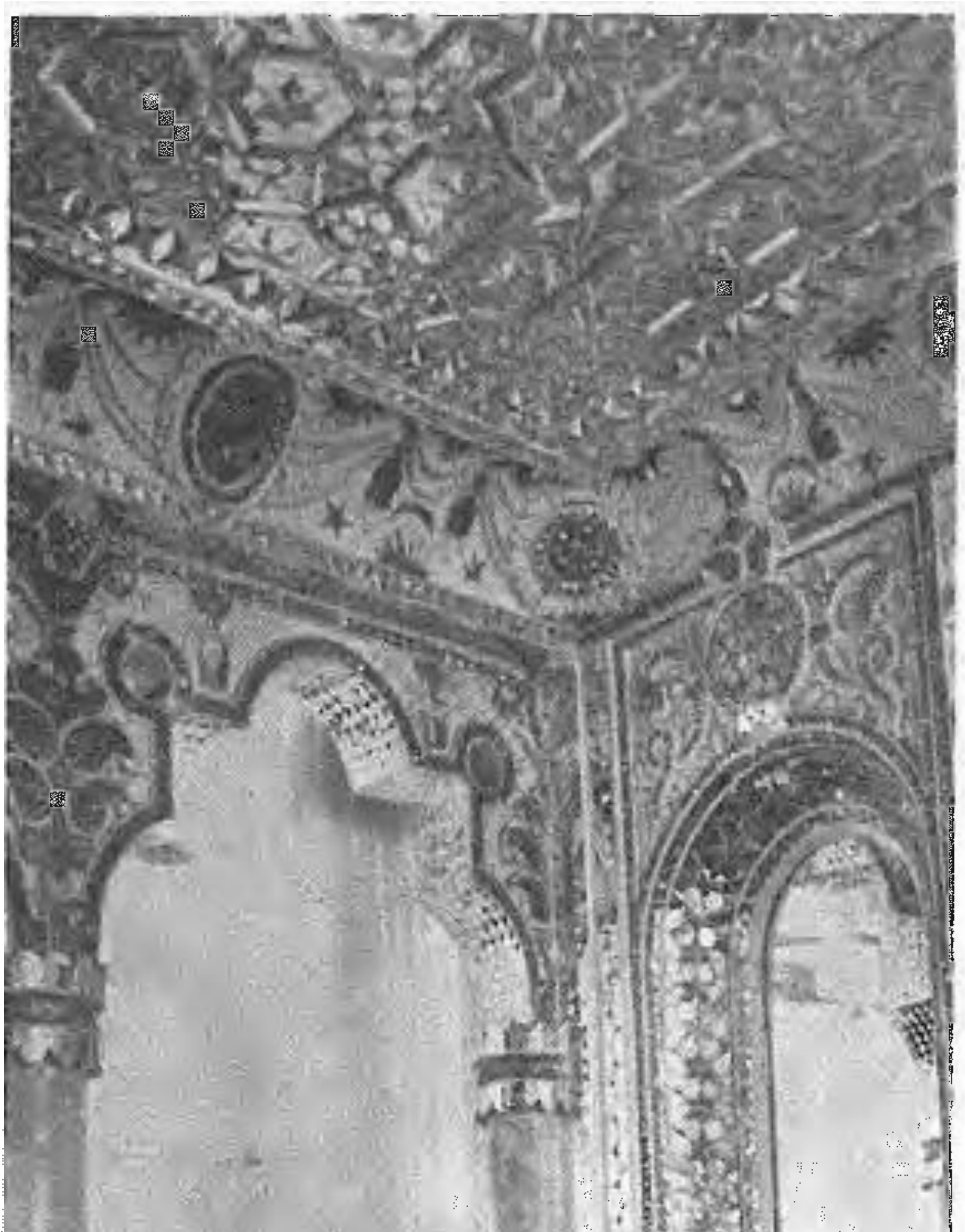

عکس شمارهٔ ۱۳۷ ـ قسمتی از تالار آئینه درمنزل حاجی میرزا احمد ابریشمی درشهر رشت

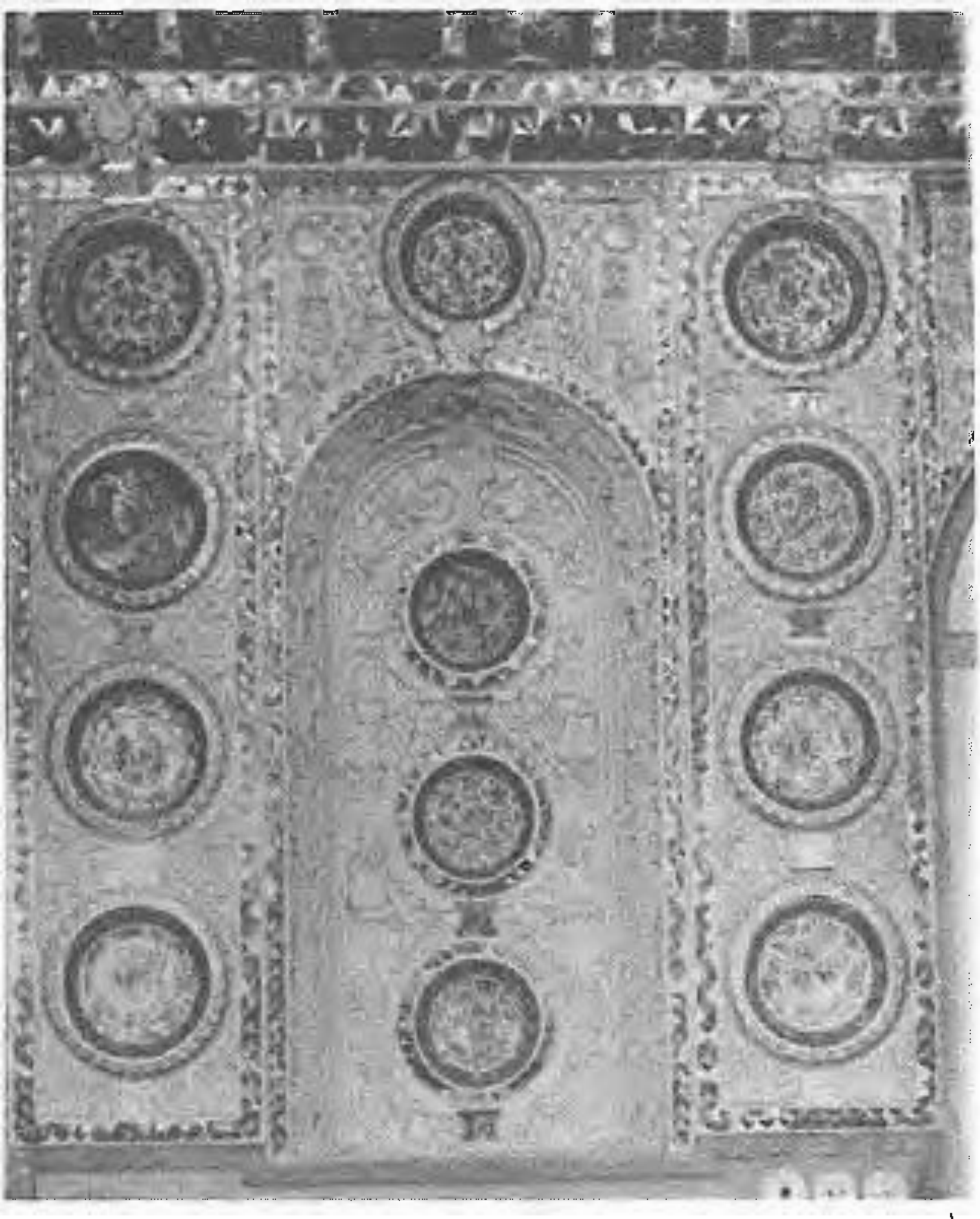

عکس شمارهٔ ۱۳۸ ـ دیوار تالارچینی خانه در منزل حاجی‌میرزا احمد ابریشمی در شهر رشت

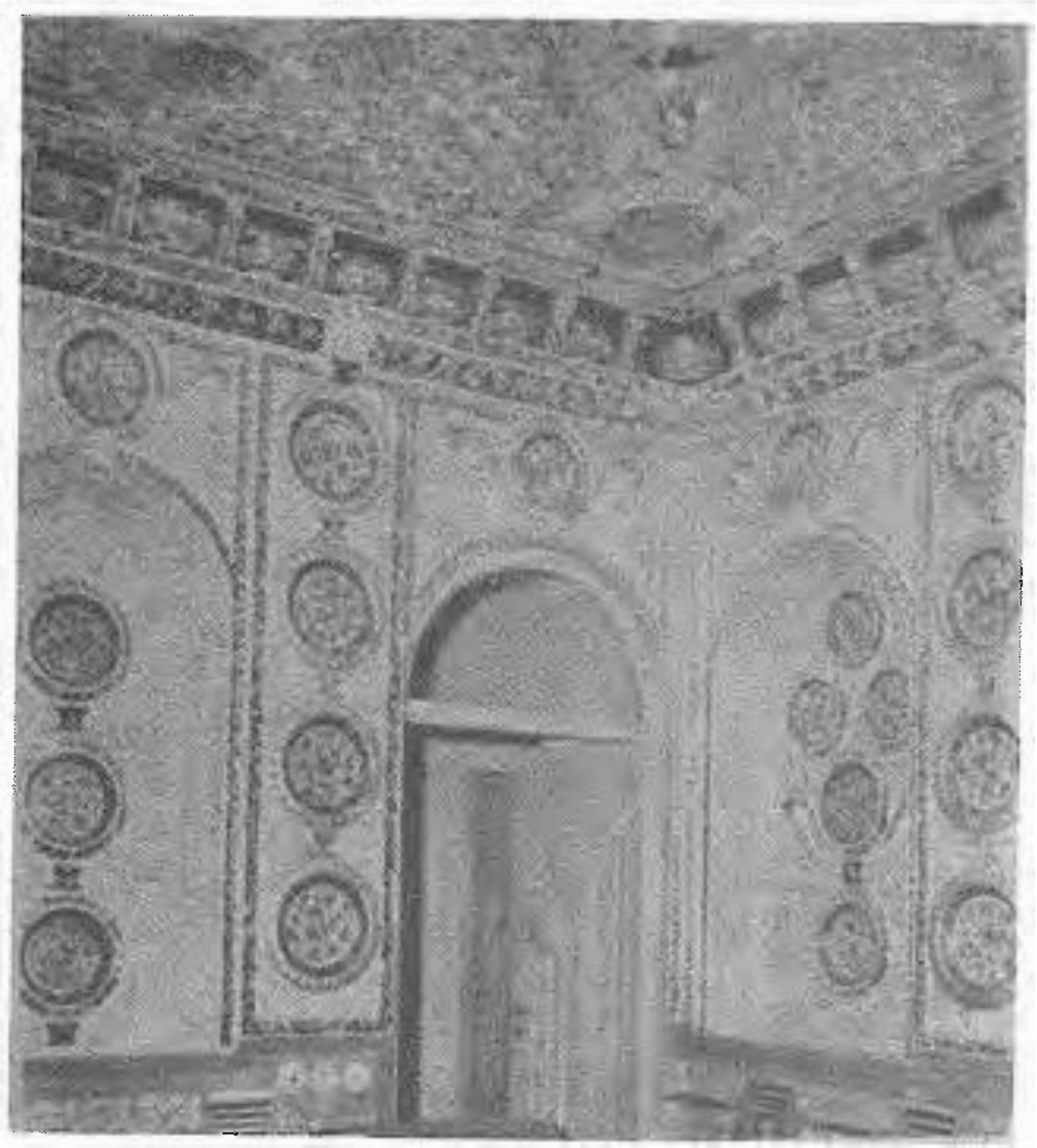

عکس شمارهٔ ۱۳۹ - گیلوئی طاق تالار چینی خانه در منزل حاجی میرزا احمد ابریشمی در شهر رشت .

عکس شمارهٔ ۱۴۰ـ کلاه فرنگی باغ سردار محتشم که فعلاً خانهٔ فرماندار رشت است

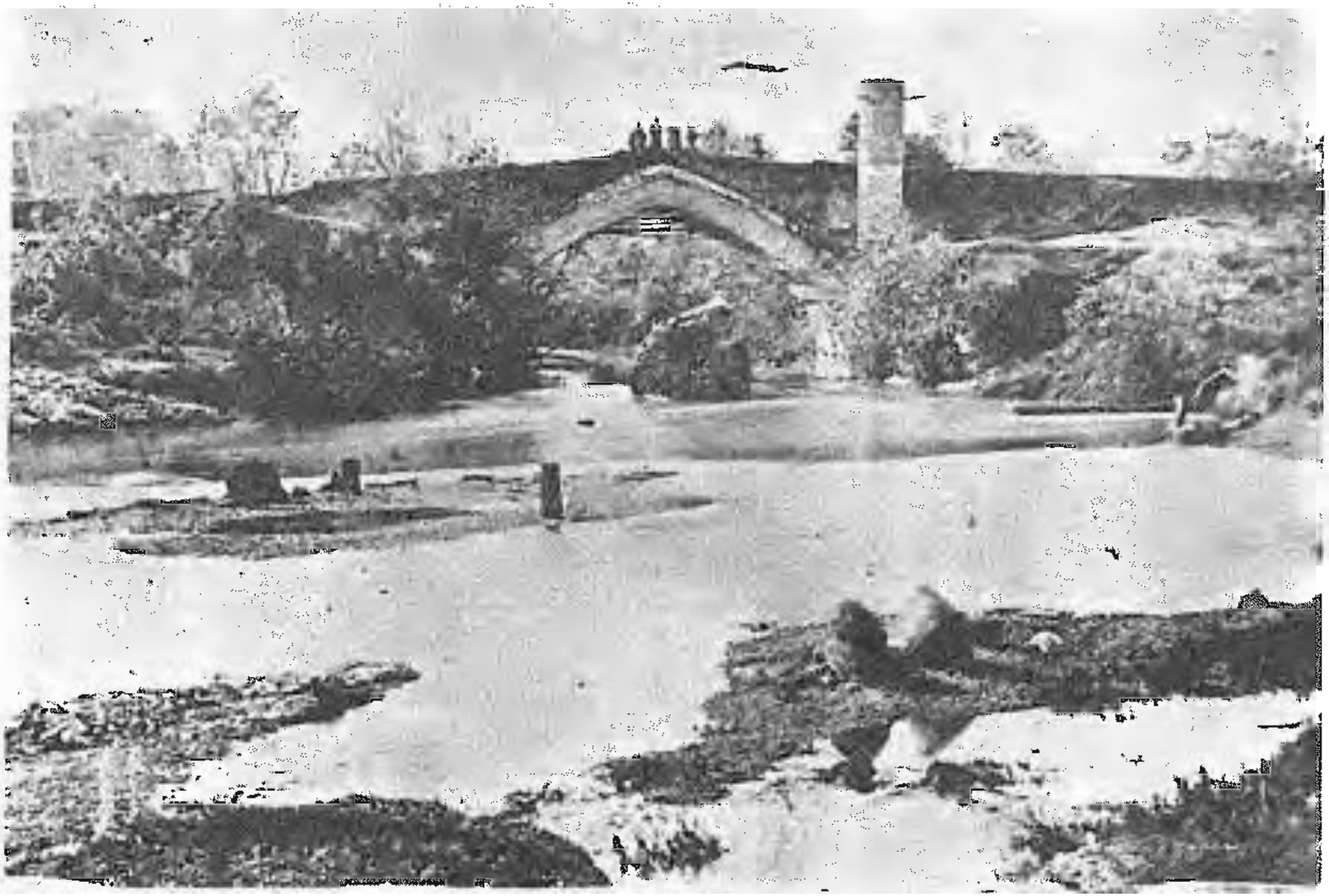

عکس شمارهٔ ۱۴۱ – پل عراق .

عکس شمارهٔ ۱۵۹۸۰ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران که از آلبوم ناصرالدین شاه در کتابخانهٔ سلطنتی گرفته شده است .

عکس شمارهٔ ۱۴۲ – پل‌مدیریه سرراه شفت نزدیک به‌شهر رشت .

عکس شمارهٔ ۱۴۳- پل لیشاوندان در راه جمعه بازار به شهر رشت .

عکس‌شمارهٔ ۱۴۴ ـ گلدستهٔ مسجدکاسه فروشان درشهر رشت.

عکس شمارهٔ ۱۴۵ ـ نمائی از بقعهٔ آقاسید فخرالدین معروف به بقعهٔ آقافخرا در محلهٔ آفخرای شهر رشت .

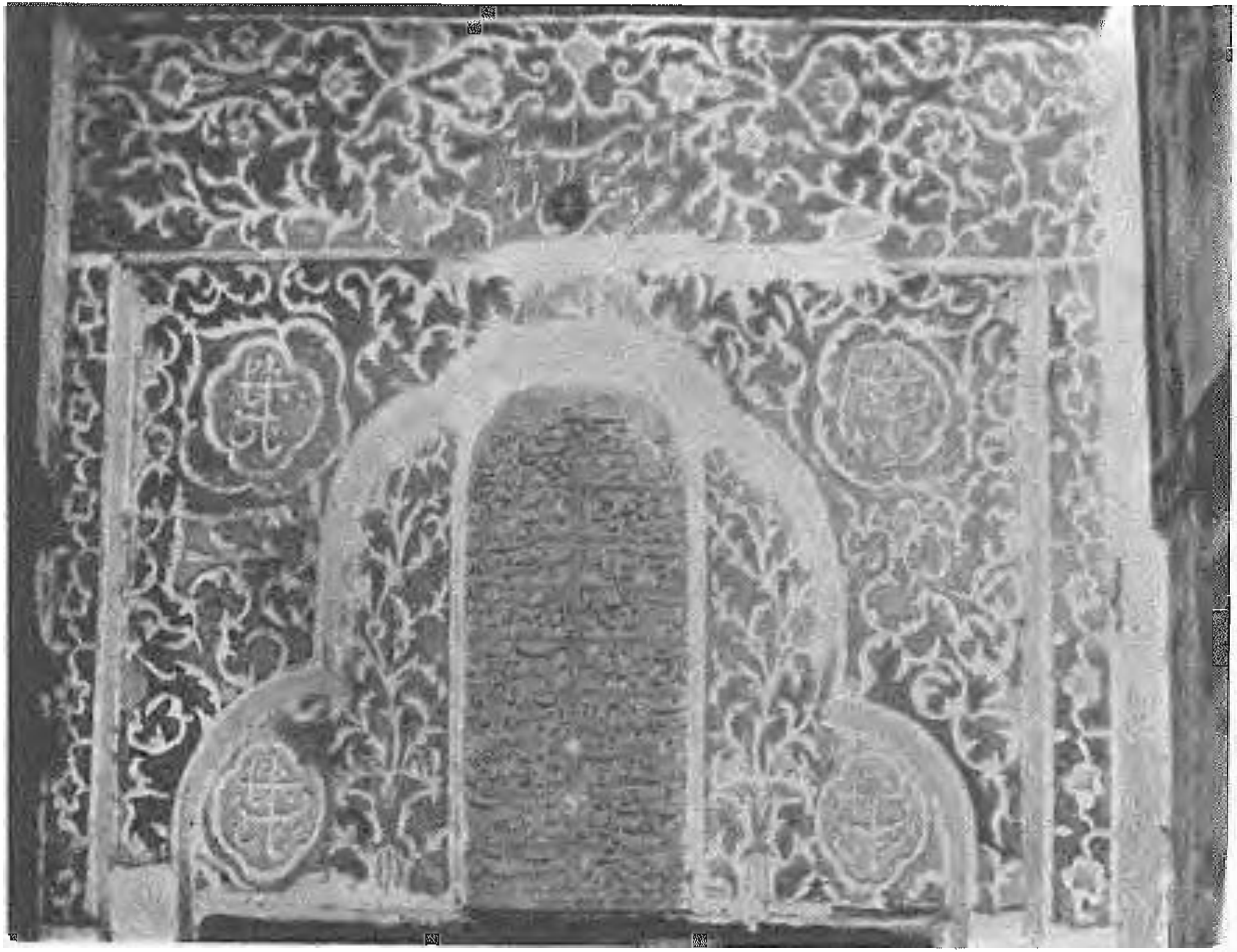

عکس‌شمارهٔ ۱۴۶ ــ کتیبهٔ بالای مدخل مدرسهٔ نایب‌الصدر معروف‌به مدرسهٔ حیدریه در بازار زرگشان نزدیك میدان کوچك در شهررشت

عکس شمارهٔ ۱۴۷ ـ مسجد مستوفی یا لاکانی در محلهٔ استادسرا در شهر رشت .

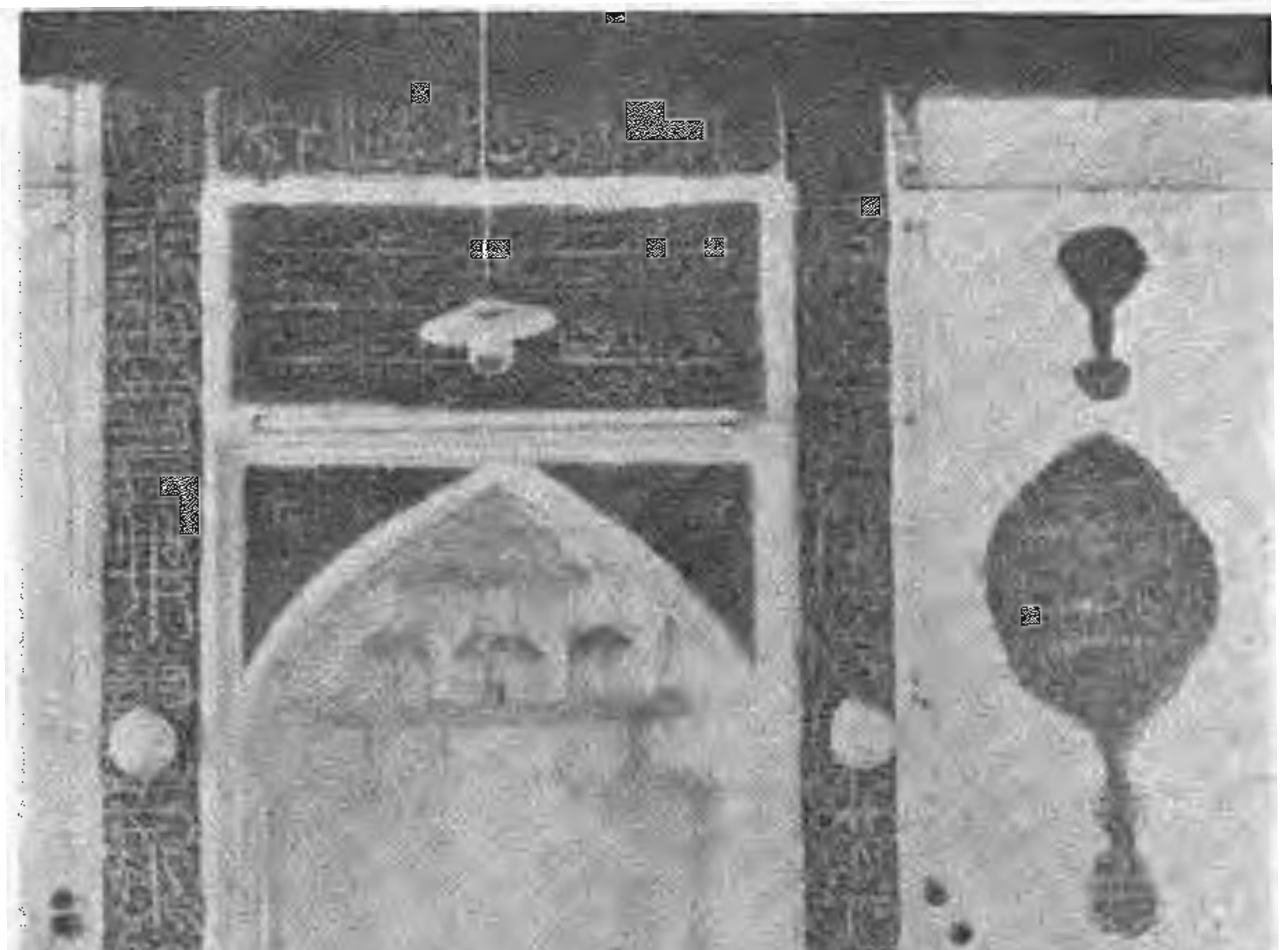

عکس شمارهٔ ۱۴۸ـ محراب مسجد مستوفی وکاشیکاریهای آن در محلهٔ استادسرا درشهر رشت .

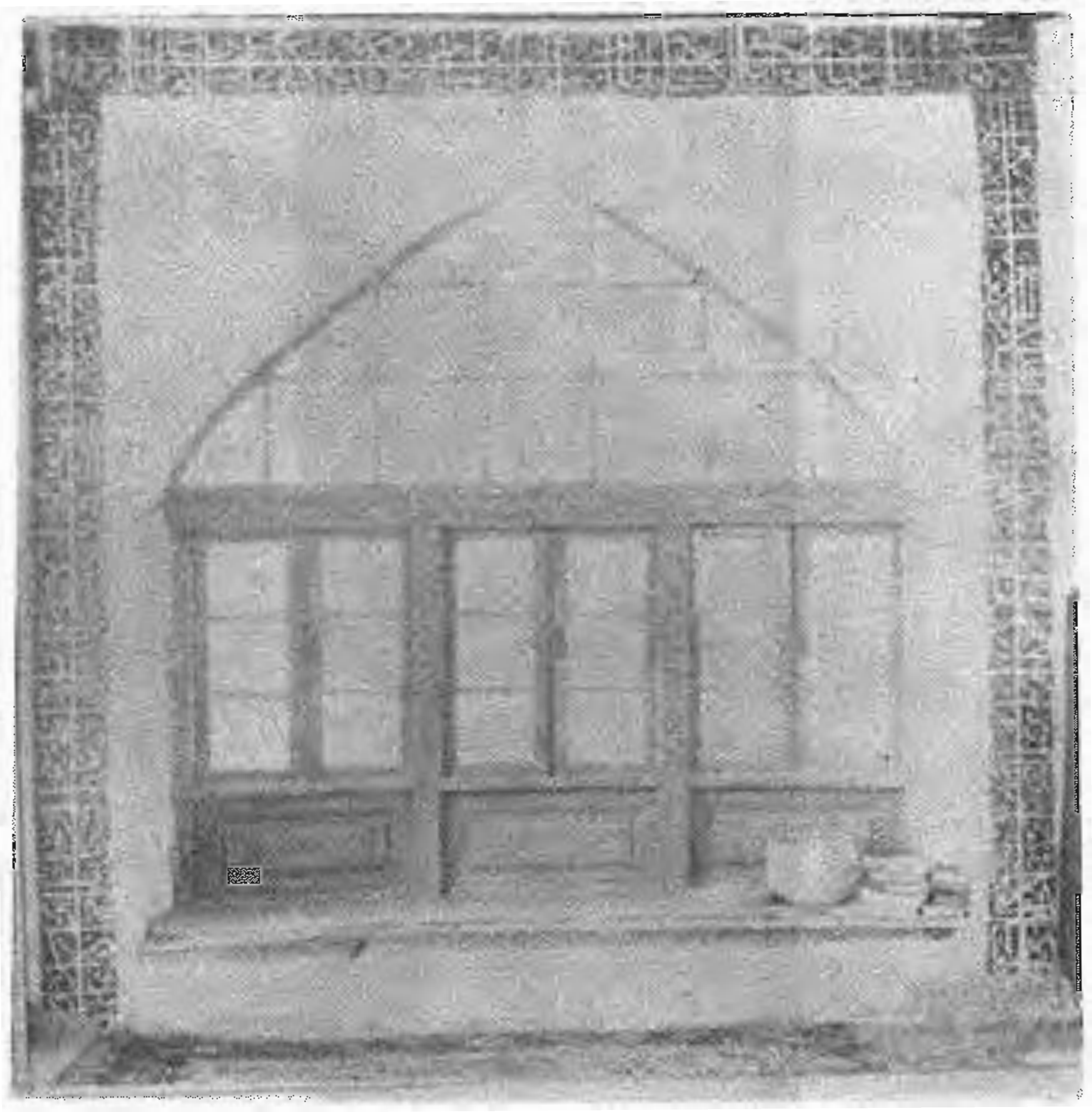

عکس‌شمارهٔ ۱۴۹ - یکی از پنجره‌های مسجد مستوفی با کتیبه‌کاشیکاری اطراف آن در محلهٔ استاد سرای شهر رشت .

عکس شمارهٔ ۱۵۰ ـ نمونه‌ای از خط کتیبه های مسجد مستوفی در محلهٔ استادسرای شهر رشت .

عکس شمارهٔ ۱۵۱ ـ گلدستهٔ مسجد مستوفی در محلهٔ استادسرا در راه بجارکن .

عکس شمارهٔ ۱۵۲ ـ نمای عمومی چله‌خانهٔ آقا میرنظام‌الدین در محلهٔ چله‌خانهٔ شهر رشت

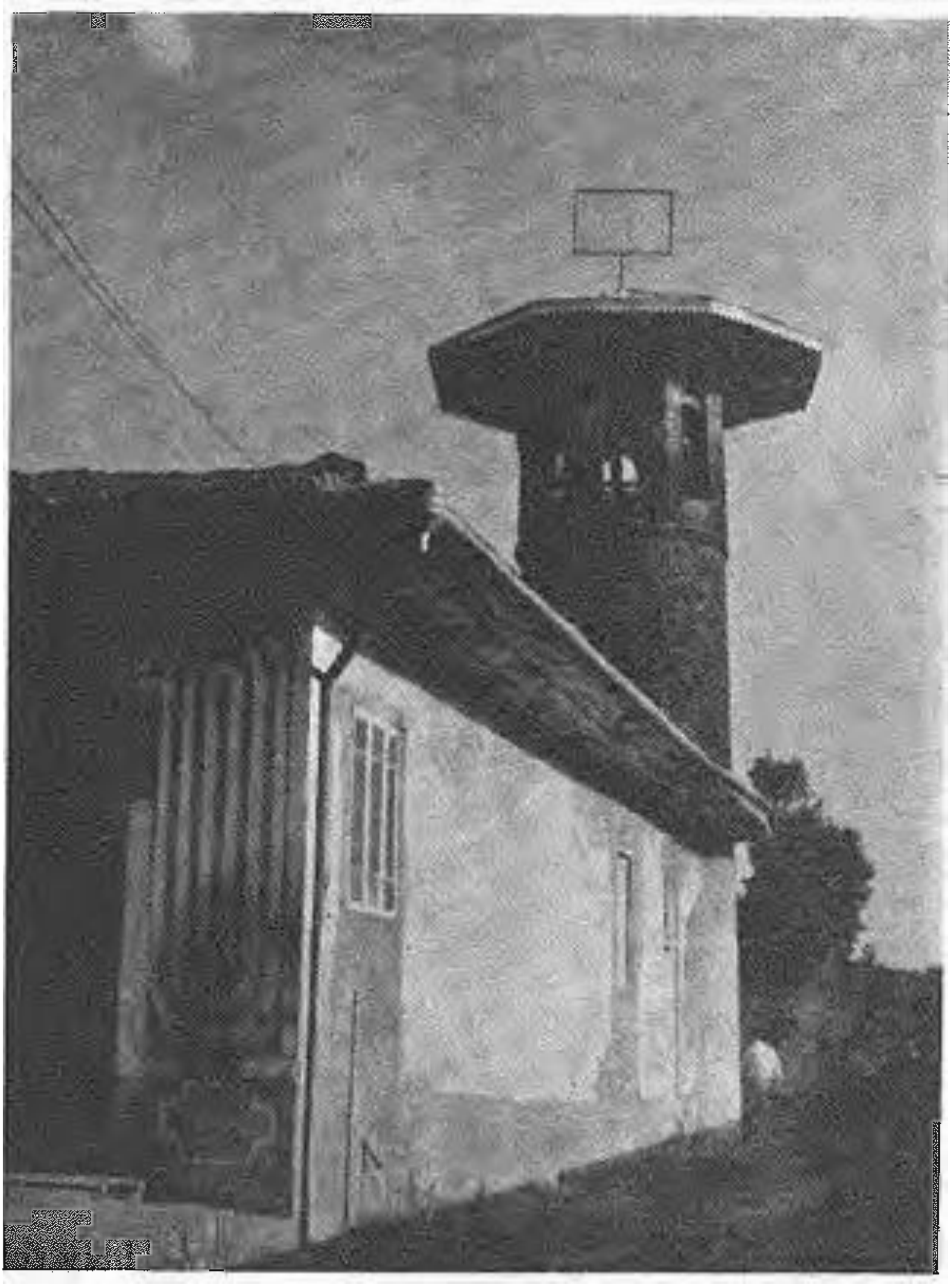

عکس شمارهٔ ۱۵۳ ـ گلدستهٔ چله خانهٔ آقا میر نظام الدین در محلهٔ چله خانهٔ شهر رشت .

عکس شمارهٔ ۱۵٤ ـ نمای عمومی مسجد حاجی صمدخان در محلهٔ باقرآباد شهر رشت .

عکس شمارهٔ ۱۵۵ - گچبری داخل گنبد مسجد صمدخان در محلهٔ باقر آباد شهر رشت

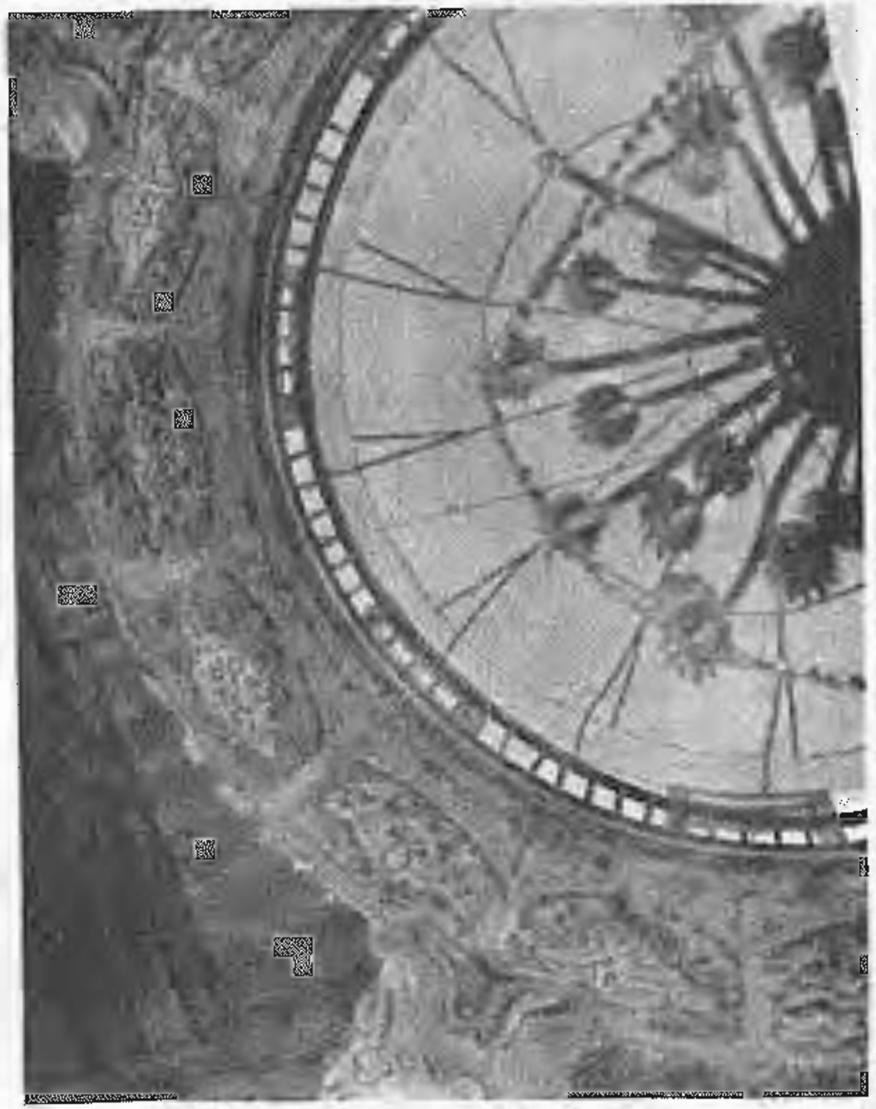

عکس شمارهٔ ۱۵۶ ـ نمای داخلی گنبد مسجدحاجی صمدخان درمحلهٔ باقرآباد شهررشت .

عکس شمارهٔ ۱۵۷ ـ محراب و ستونهای مسجد حاجی صمدخان در محلهٔ باقر آباد شهر رشت .

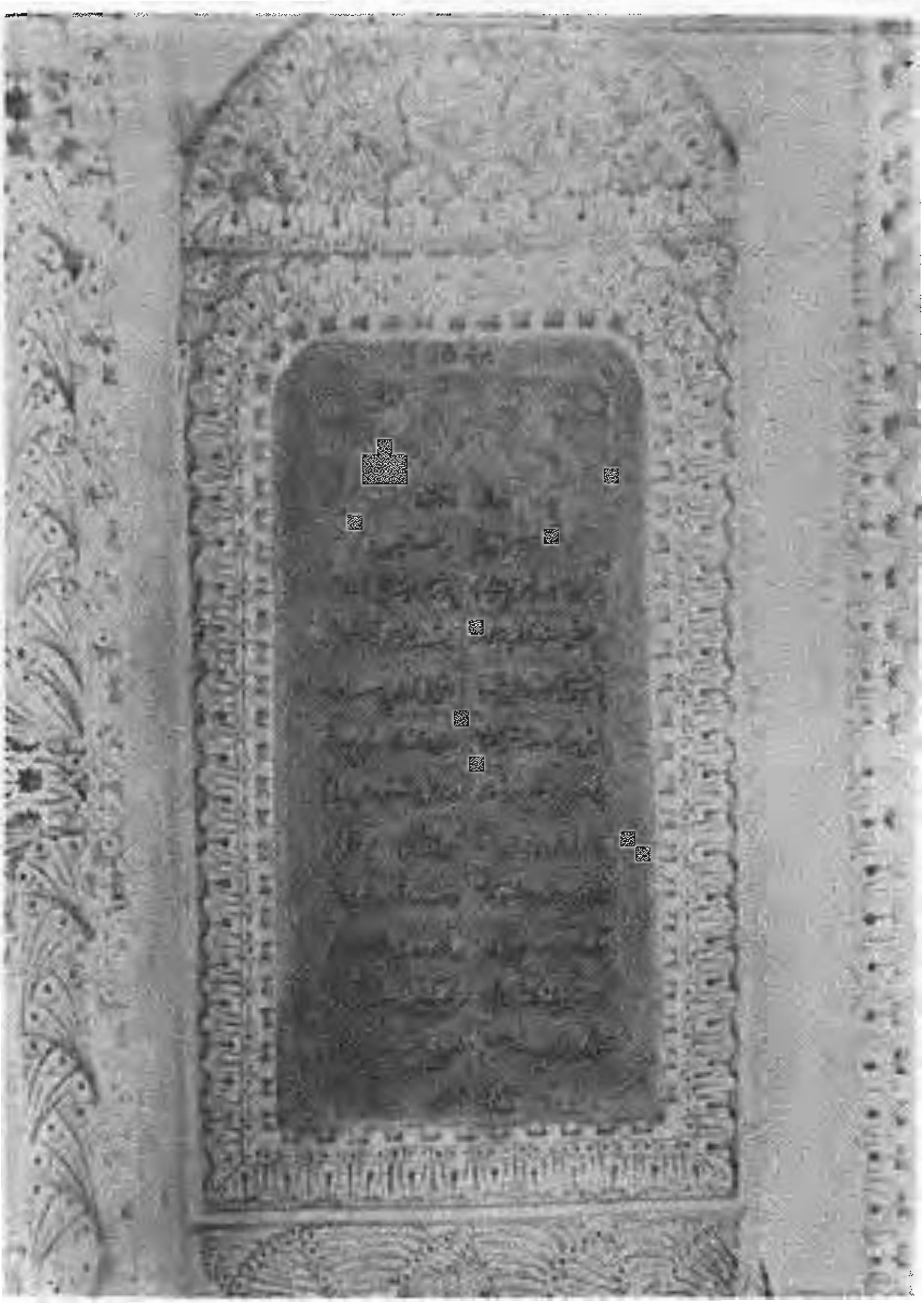

عکس شمارهٔ ۱۵۸ ـ کتیبهٔ سمت چپ محراب مسجد حاجی صمد خان در محلهٔ باقر آباد شهر رشت .

عکس شمارهٔ ۱۵۹ ــ صورت رقبات موقوفات مسجد حاجی صمد خان بر سمت راست محراب مسجد در محلهٔ باقر آباد شهر رشت .

عکس شمارهٔ ۱۶۰ – گچ‌بریهای داخل گنبد و سر ستونهای مسجد حاجی صمدخان در محلهٔ باقرآباد در شهر رشت.

عکس شمارهٔ ۱۶۱ ــ منبر ظریف مشبک کاری مسجد حاجی صمد خان در محلهٔ باقر آباد شهر رشت .

عکس شمارهٔ ۱۶۲ ـ مسجد چهل‌تن خمیران در محلهٔ خمیران شهر رشت .

عکس شمارهٔ ۱۶۳ ـ مسجد شیخ زاهد در محلهٔ خمیران زاهدان در شهر رشت .

عکس شمارهٔ ۱۶۴ ـ بقعهٔ سید ابوالقاسم در محلهٔ سیدابوالقاسم در شهر رشت .

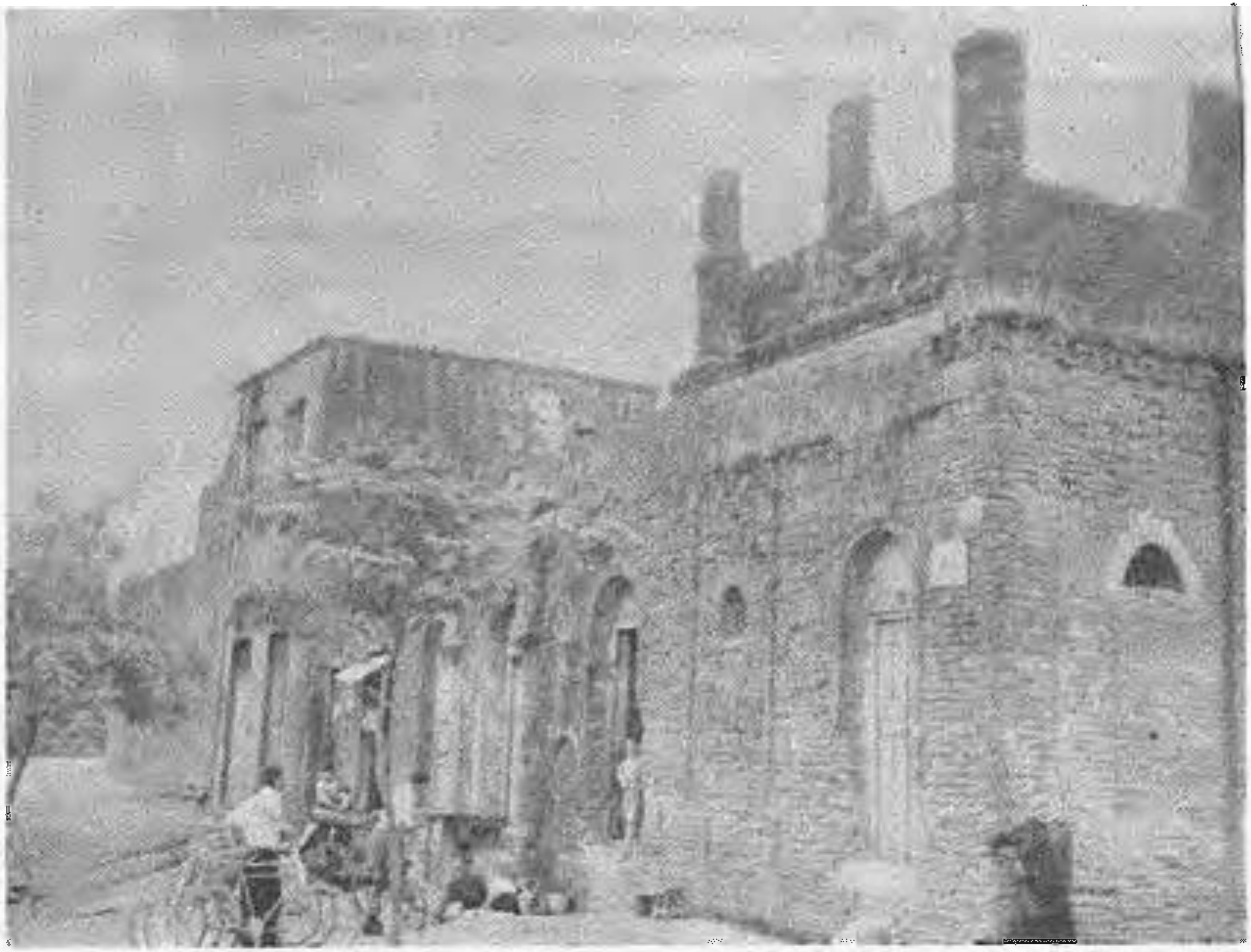

عکس شمارهٔ ۱۶۵ ـ برج چمارسرا در محلهٔ چمار سرای شهر رشت

عکس شمارهٔ ۱۶۶ ـ گلدستهٔ مسجد چمارسرا در محلهٔ چمارسرای کیاب در شهر رشت

عکس شمارهٔ ۱۶۷ ـ بقعهٔ دانای علی در محلهٔ چمارسرای کباب در شهر رشت .

عکس شمارهٔ ۱۶۸ – مسجد ملاعلی محمد در محلهٔ کیاب در شهر رشت .

عکس شمارهٔ ۱۶۹ ـ حمام پیرسرا در محلهٔ پیر سرای شهر رشت .

عکس شمارهٔ ۱۷۰ ـ قسمتی از صندوق قدیمی بقعهٔ آقاسید ابراهیم در محلهٔ بدیع الله در
شهر رشت .

عکس شمارهٔ ۱۷۱ ـ نمونه‌ای از کاشیکاری حیاط بقعهٔ آقا سید ابراهیم در محلهٔ بدیع‌الله در شهر رشت .

عکس شمارهٔ ۱۷۲ - نمای شمالی مسجد صفی در محلهٔ مسجد صفی در شهر رشت

عکس شمارهٔ ۱۷۳ ـ نمای داخلی مسجد صفی از دیدگاه شرقی و فیلپاهای گچ بری آن در محلهٔ مسجد صفی درشهر رشت .

عکس شمارهٔ ۱۷٤ ـ نمای داخلی مسجد صفی از دیدگاه جنوب شرقی و فیلپاهای گچ بری آن در محلهٔ مسجد صفی در شهر رشت .

عکس شمارهٔ ۱۷۵ ـ یکی از سرستونهای مسجد صفی در محلهٔ مسجد صفی در شهر رشت .

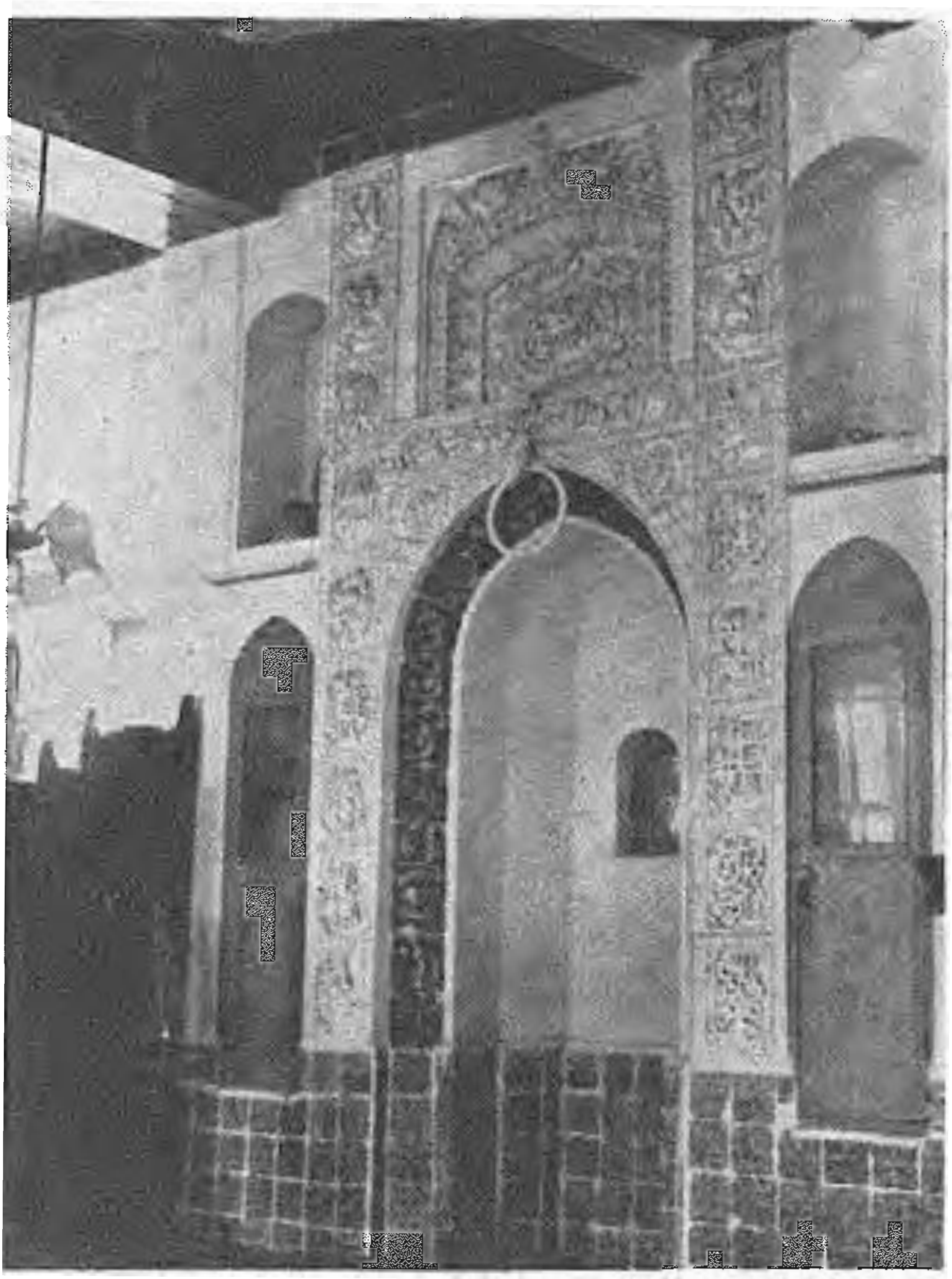

عکس شمارهٔ ۱۷۶ ـ محراب مسجد صفی در محلهٔ مسجد صفی در شهر رشت .

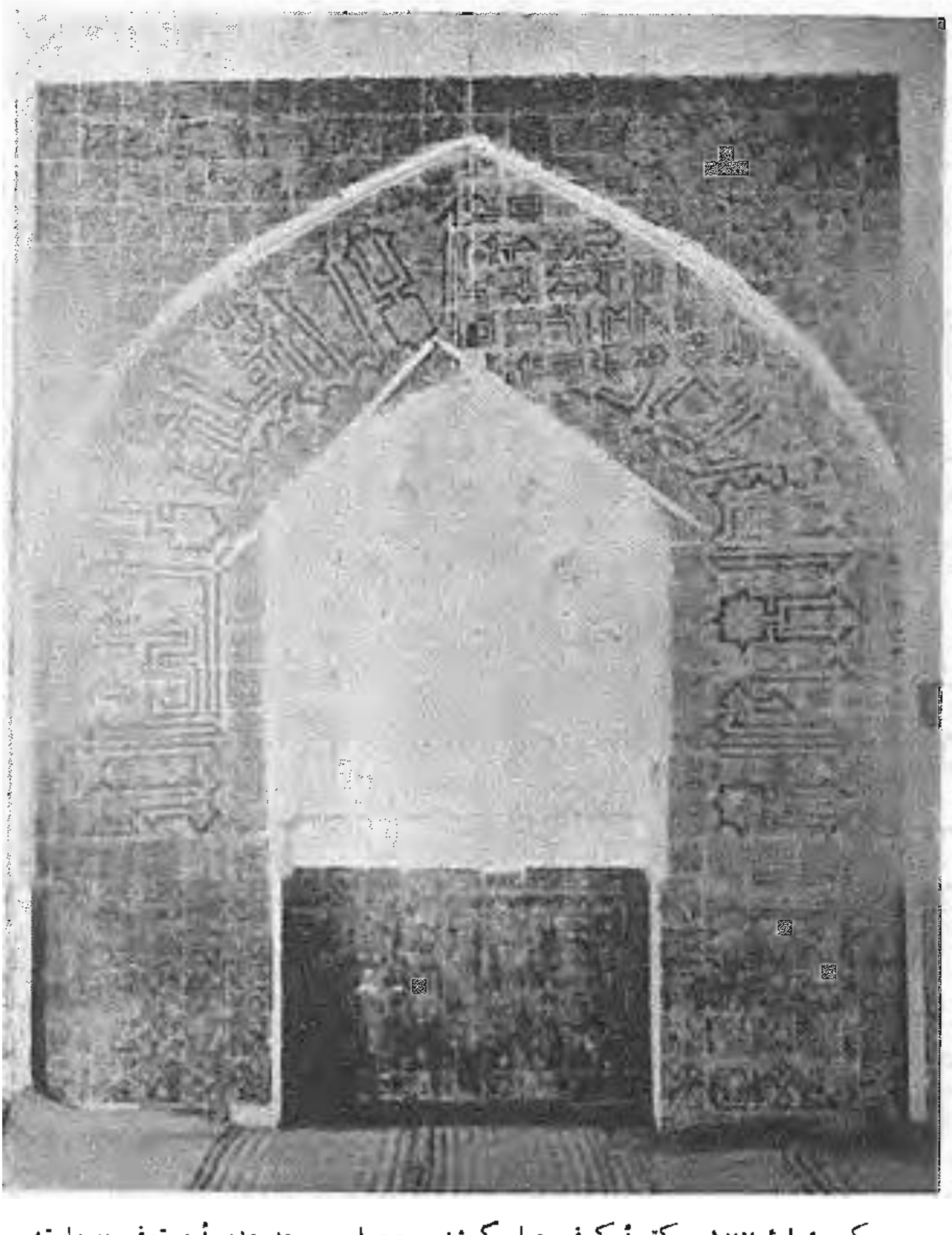

عکس شمارهٔ ۱۷۷ ـ کتیبهٔ کوفی چهار گوشه بر محراب مسجد مدرسهٔ مستوفی در راسته مسگرها در شهر رشت .

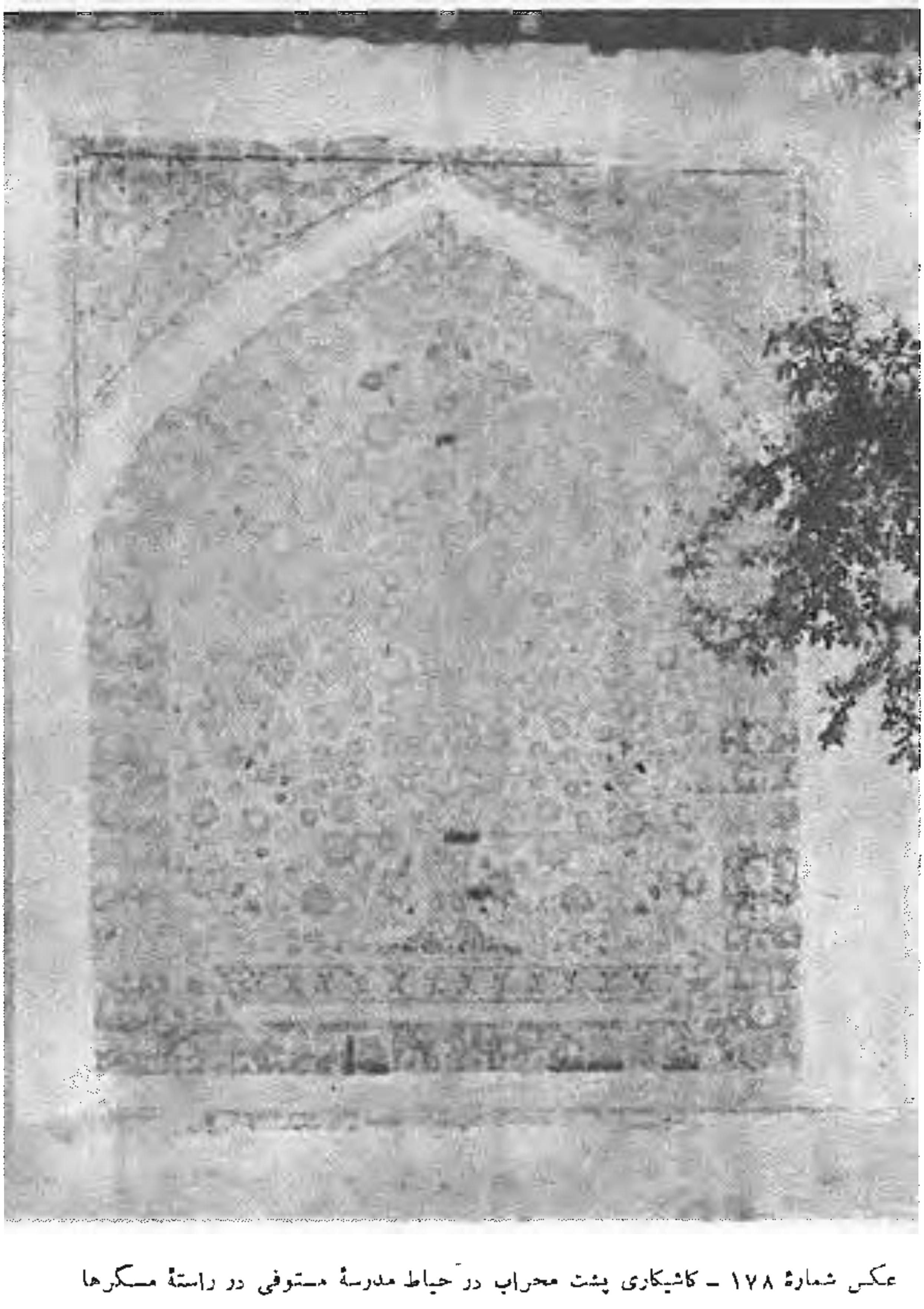

عکس شمارهٔ ۱۷۸ ـ کاشیکاری پشت محراب در حیاط مدرسهٔ مستوفی در راستهٔ مسگرها در شهر رشت.

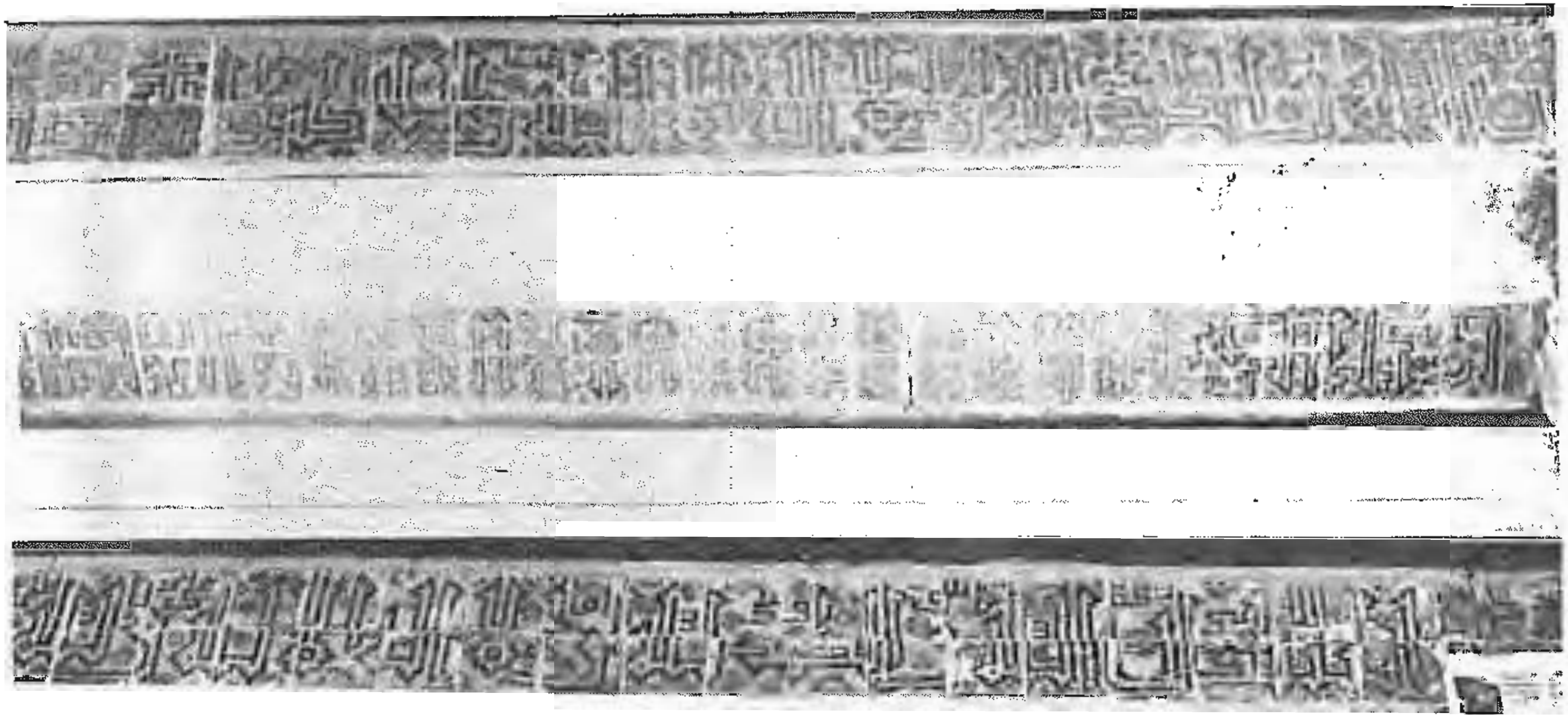

عکس شمارهٔ ۱۷۹ ـ نمونه‌ای از کتیبهٔ کوفی چهار گوشه بربالای دیوارهای داخل مسجد مدرسهٔ مستوفی درراستهٔ مسگرها درشهررشت

عکس شمارهٔ ۱۸۰ - مسجد بدیع‌الله در محلهٔ بدیع‌الله در شهر رشت

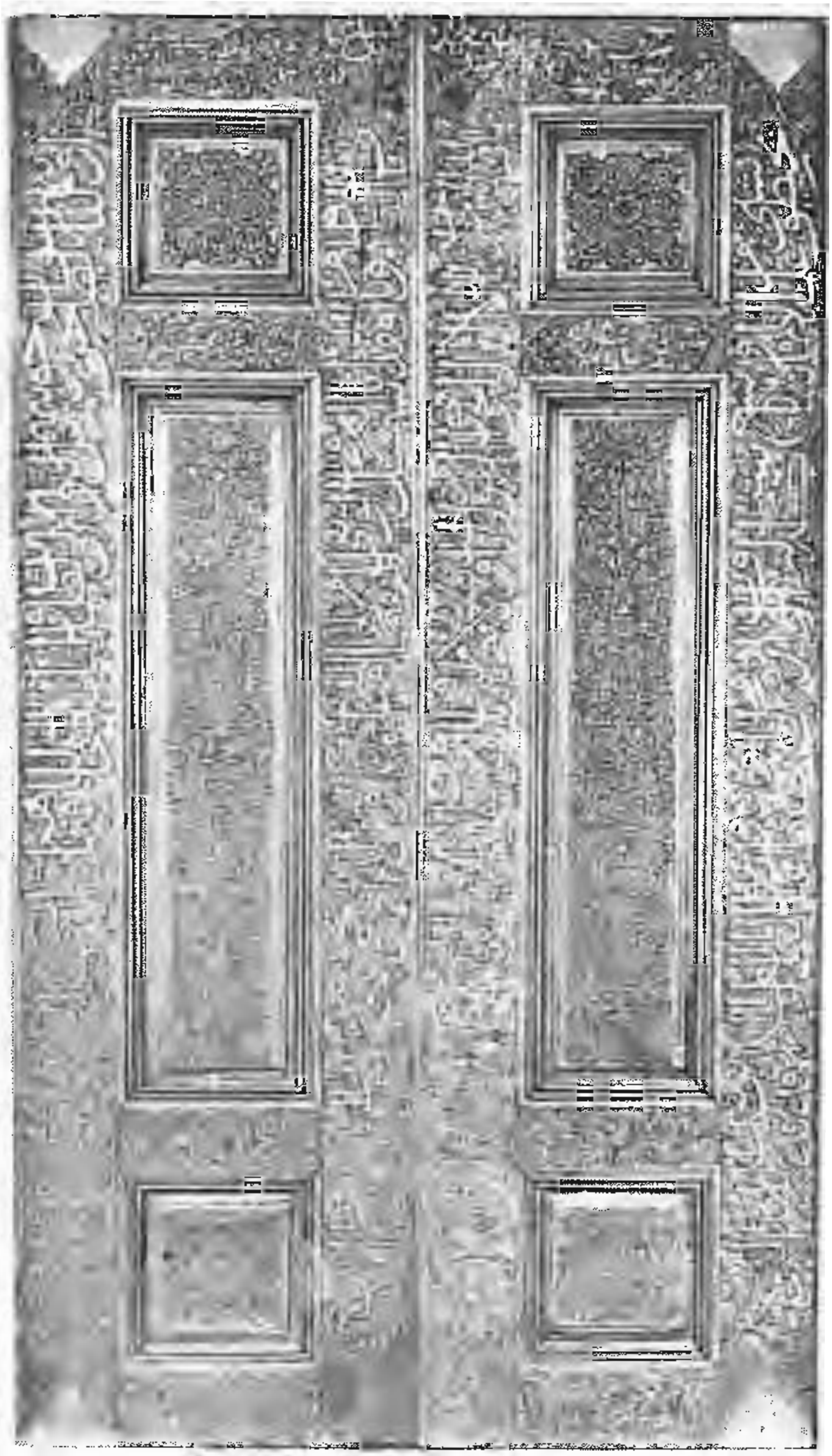

عکس شمارهٔ ۱۸۱ - در ورودی بقعهٔ سیدعباس وسید اسمعیل درمحلهٔ ساغری‌سازان شهررشت

عکس شمارهٔ ۱۸۲ ـ منبت کاریهای ظریف در ورودی بقعهٔ سیدعباس وسیداسمعیل در محلهٔ ساغری‌سازان شهر رشت

عکس شمارهٔ ۱۸۳ ـ نقش سرو و آیاتی از کلام‌الله مجید بردر ورودی بقعهٔ سید عباس
و سید اسمعیل در محلهٔ ساغری‌سازان شهر رشت

عکس شمارهٔ ۱۸۴ - کاشیهای ازارهٔ مسجد بقعهٔ سید عباس وسید اسمعیل در محلهٔ
ساغری‌سازان شهر رشت

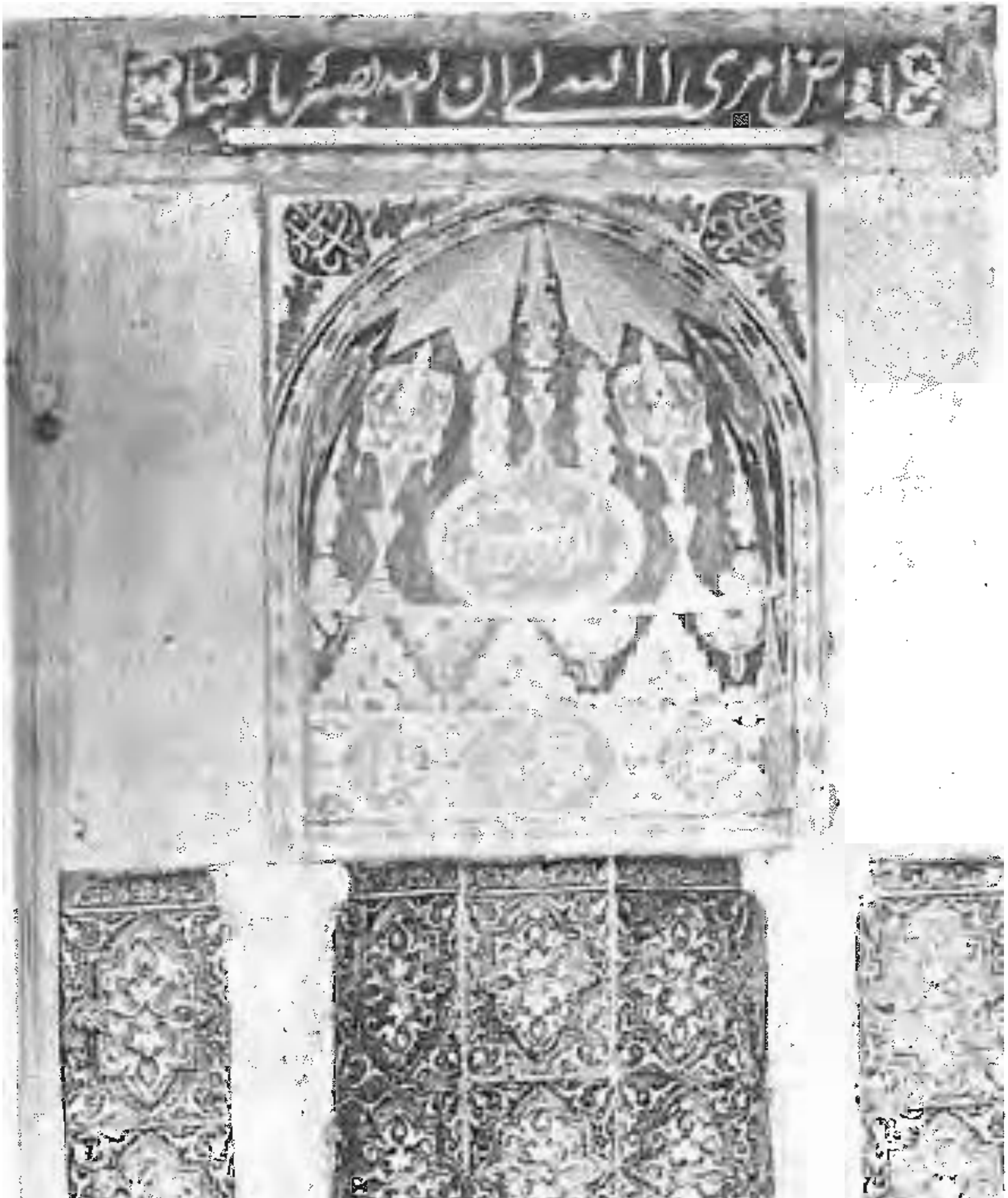

عکس شمارهٔ ۱۸۵ ـ محراب مسجد بقعهٔ سید عباس وسیداسمعیل در محلهٔ ساغری‌سازان
شهر رشت

عکس شمارهٔ ۱۸۶ - سردر حمام حاجی‌محمد حج‌فروش در بازار ساغری‌سازان شهر رشت

عکس شمارهٔ ۱۸۷ ـ نمای عمومی و گلدستهٔ مسجد ساغری‌سازان در محلهٔ ساغری‌سازان شهر رشت

عکس شمارهٔ ۱۸۸ ـ گلدستهٔ مسجد ساغری سازان در محلهٔ ساغری‌سازان شهر رشت

عکس شمارهٔ ۱۸۹ ـ کتیبهٔ داخلی گنبد بقعهٔ خواهر امام در محلهٔ خواهر امام شهر رشت

عکس شمارهٔ ۱۹۰ ـ بنای بقعهٔ خواهر امام در شهر رشت . فیلم شمارهٔ ۱۲۲۰۹ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران
که از آلبوم ناصرالدین عکسبرداری شده است

عکس شمارهٔ ۱۹۱ ـ نمای جنوبی بقعهٔ خواهرامام در محلهٔ خواهر امام شهر رشت

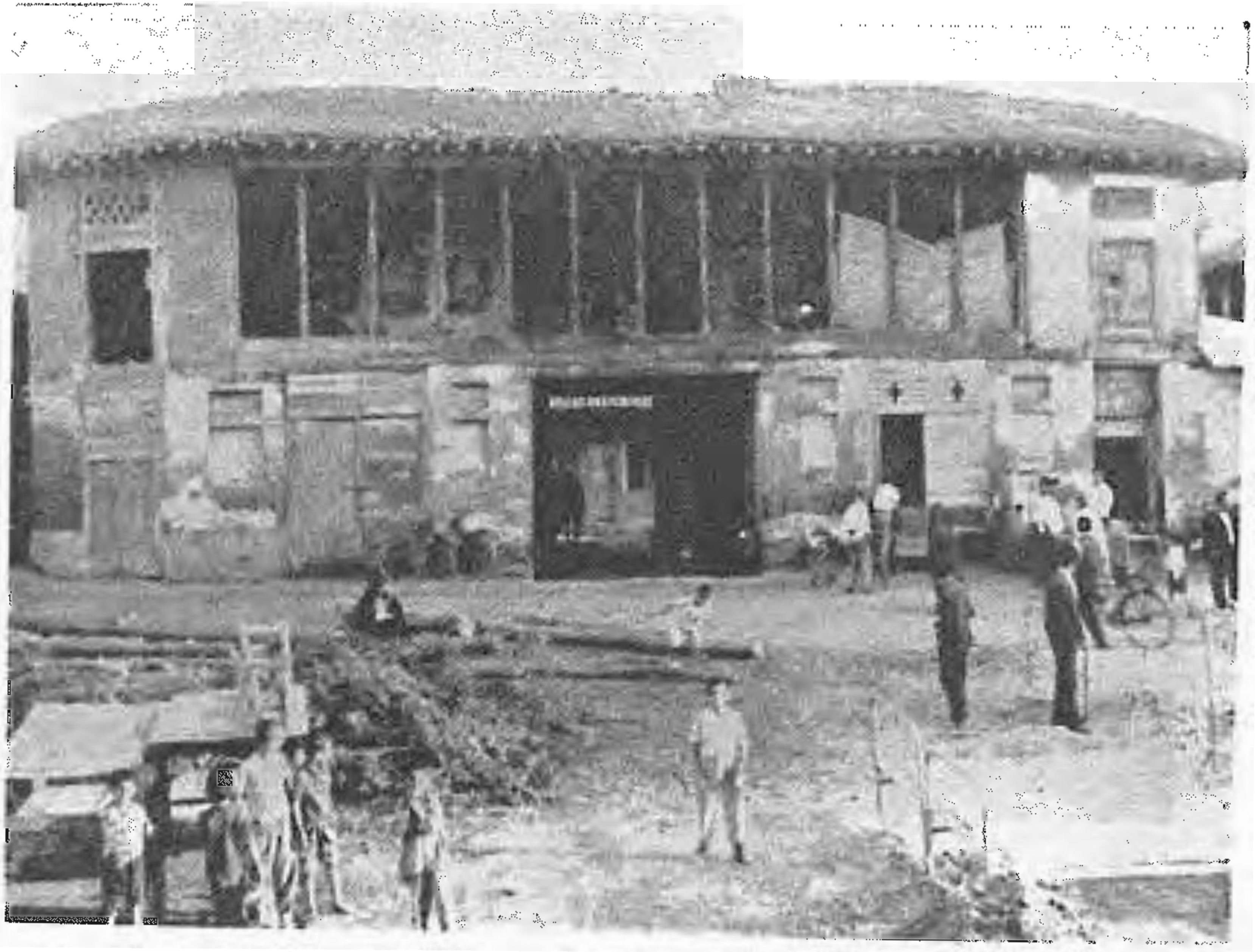

عکس شمارهٔ ۱۹۲ - سردر ورودی بقعهٔ خواهر امام که رو به حیاط بقعه است در محلهٔ خواهر امام شهر رشت

عکس شمارهٔ ۱۹۳ ـ کتیبهٔ طرف چپ در ورودی جنوبی بقعهٔ خواهر امام که‌در آن ناصرالدین‌شاه خبازان را از مالیات معاف داشته است درمحلهٔ خواهر امام شهر رشت

عکس شمارهٔ ۱۹۴ ـ کلیسای ارامنه درخیابان سعدی شهررشت

عکس شمارهٔ ۱۹۵ – منبت‌کاری صندوق سلیمان داراب در دهکدهٔ سلیمان داراب موازی .

عکس شمارهٔ ۱۹۶ـ کتیبه ومنبت‌کاری صندوق سلیمان داراب در دهکدهٔ سلیمان داراب‌موازی .

عکس شمارهٔ ۱۹۷ ـ بقعهٔ درویش‌محمد در خشك بجار خمام موازی .

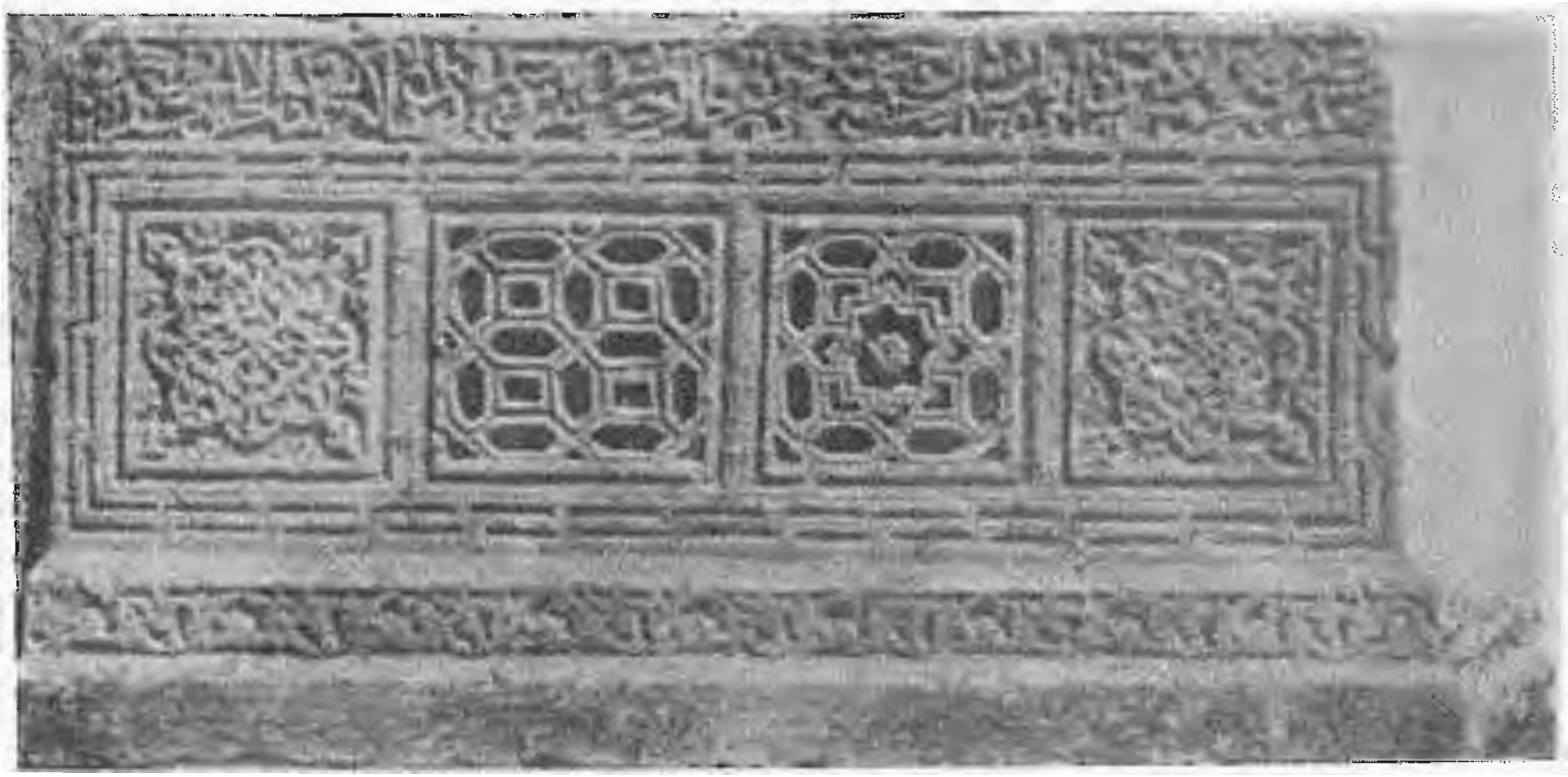

عکس شمارهٔ ۱۹۸ ـ سنگ شماره یك از هفت سنگ قبر در دهکدهٔ امیر بکندهٔ خشك بجار خمام موازی

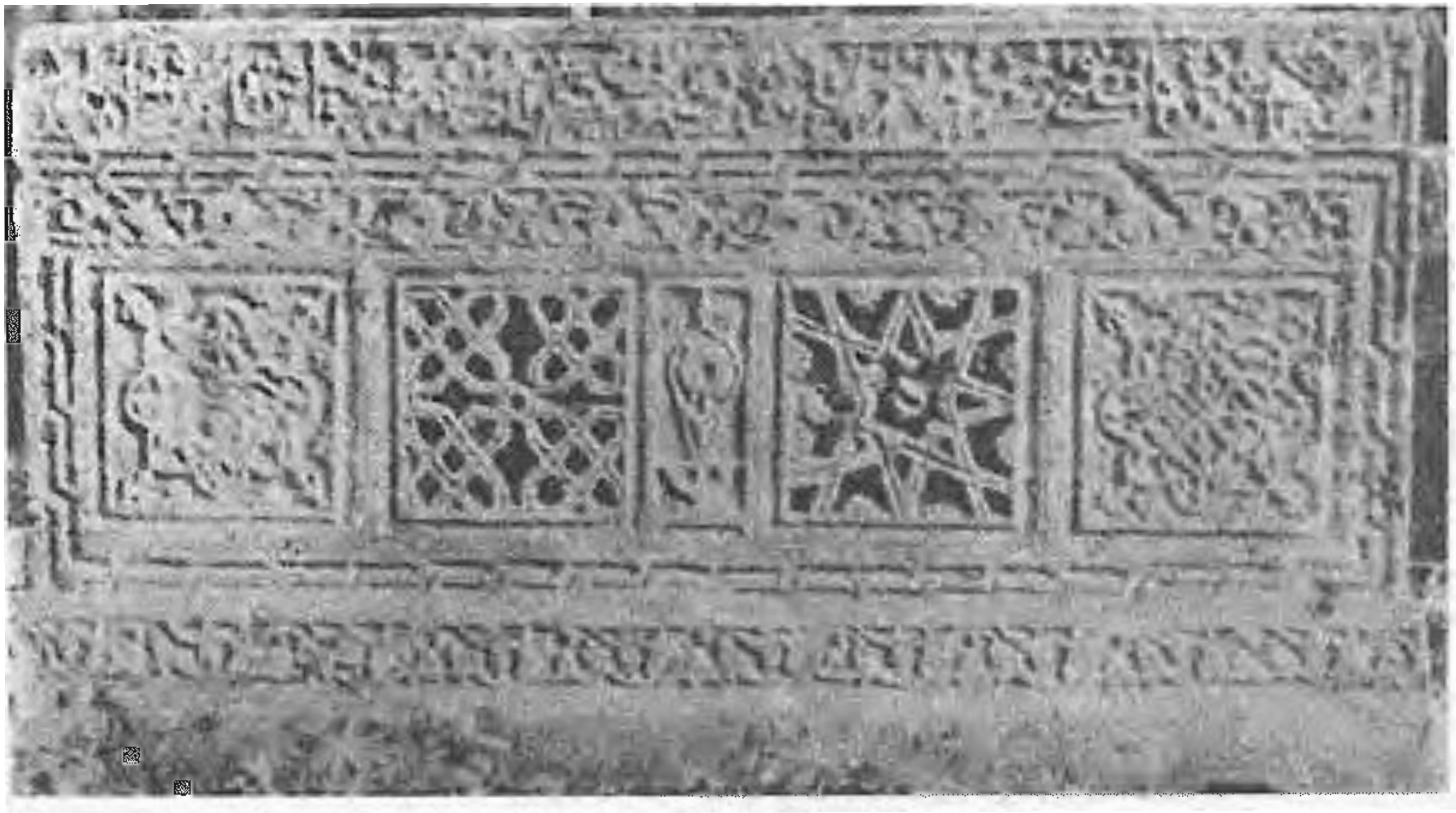

عکس شمارهٔ ۱۹۹ ـ نمای دیگر از سنگ شماره یك از هفت‌سنگ قبر در دهکدهٔ امیر یکندهٔ خشك بجارخمام.

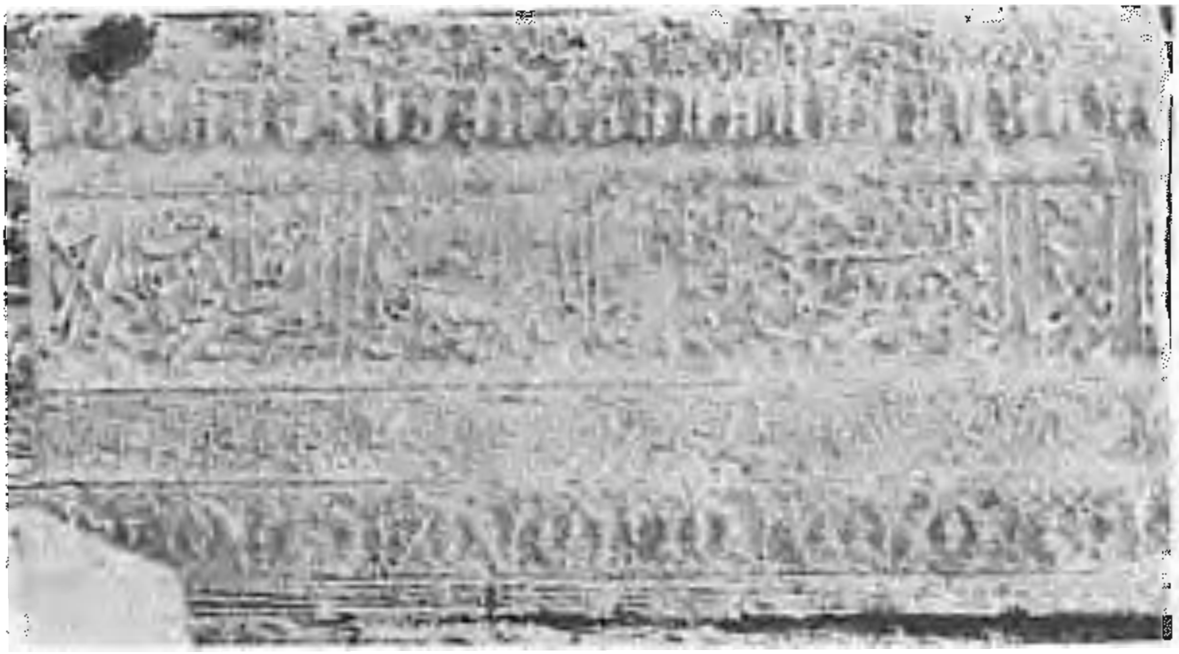

عکس شمارهٔ ۲۰۰ ـ سنگ شمارهٔ دو از هفت سنگ قبر در دهکدهٔ امیر بکنده خشک‌بجار خمام .

عکس شمارهٔ ۲۰۱ ـ سنگ شمارهٔ هفت از هفت‌سنگ قبر در دهکدهٔ امیر بکنده خشک‌بجار خمام .

عکس شمارهٔ ۲۰۲ ـ بقعهٔ امامزاده حسن در دهکدهٔ خمام موازی .

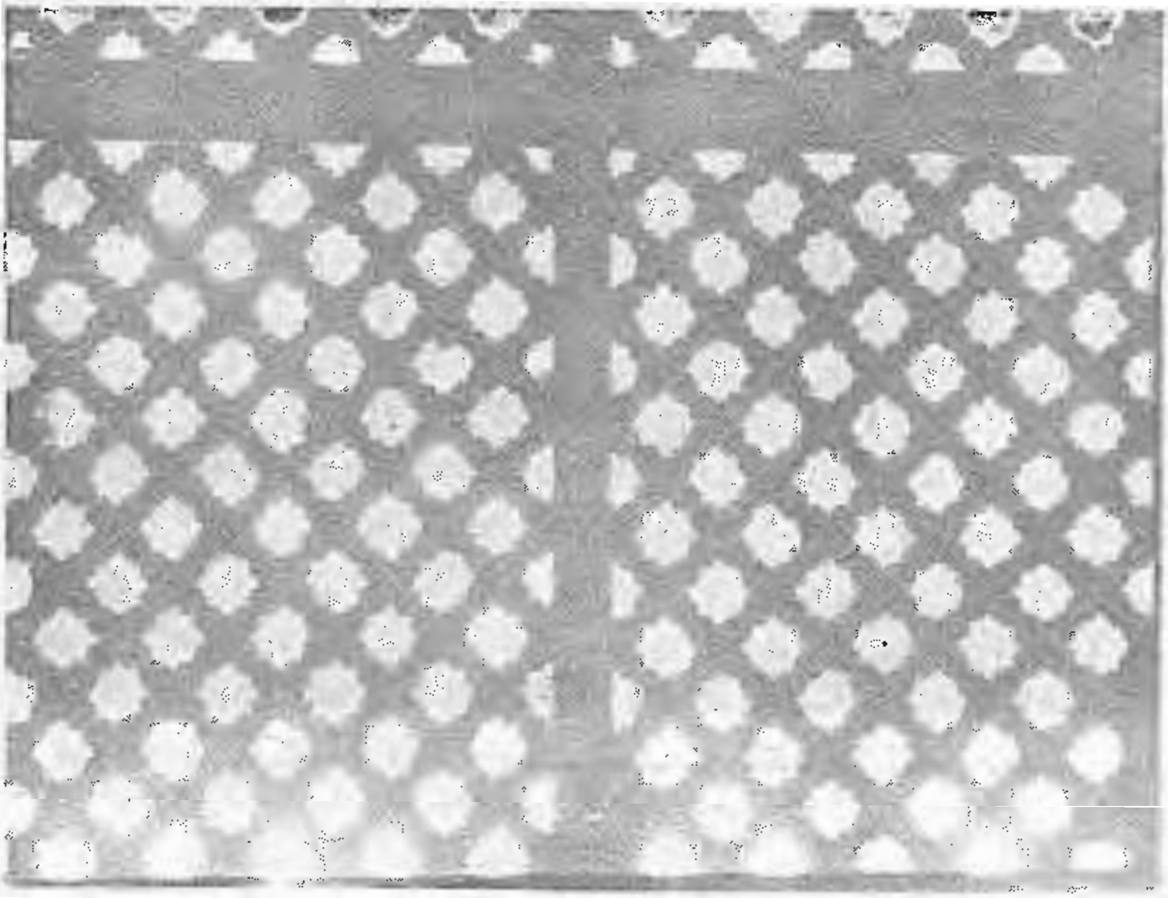

عکس شمارهٔ ۲۰۳ ـ یکی از پنجره‌های مشبک چوبین مسجد جامع امشه در دهکدهٔ امشهٔ سنگر .

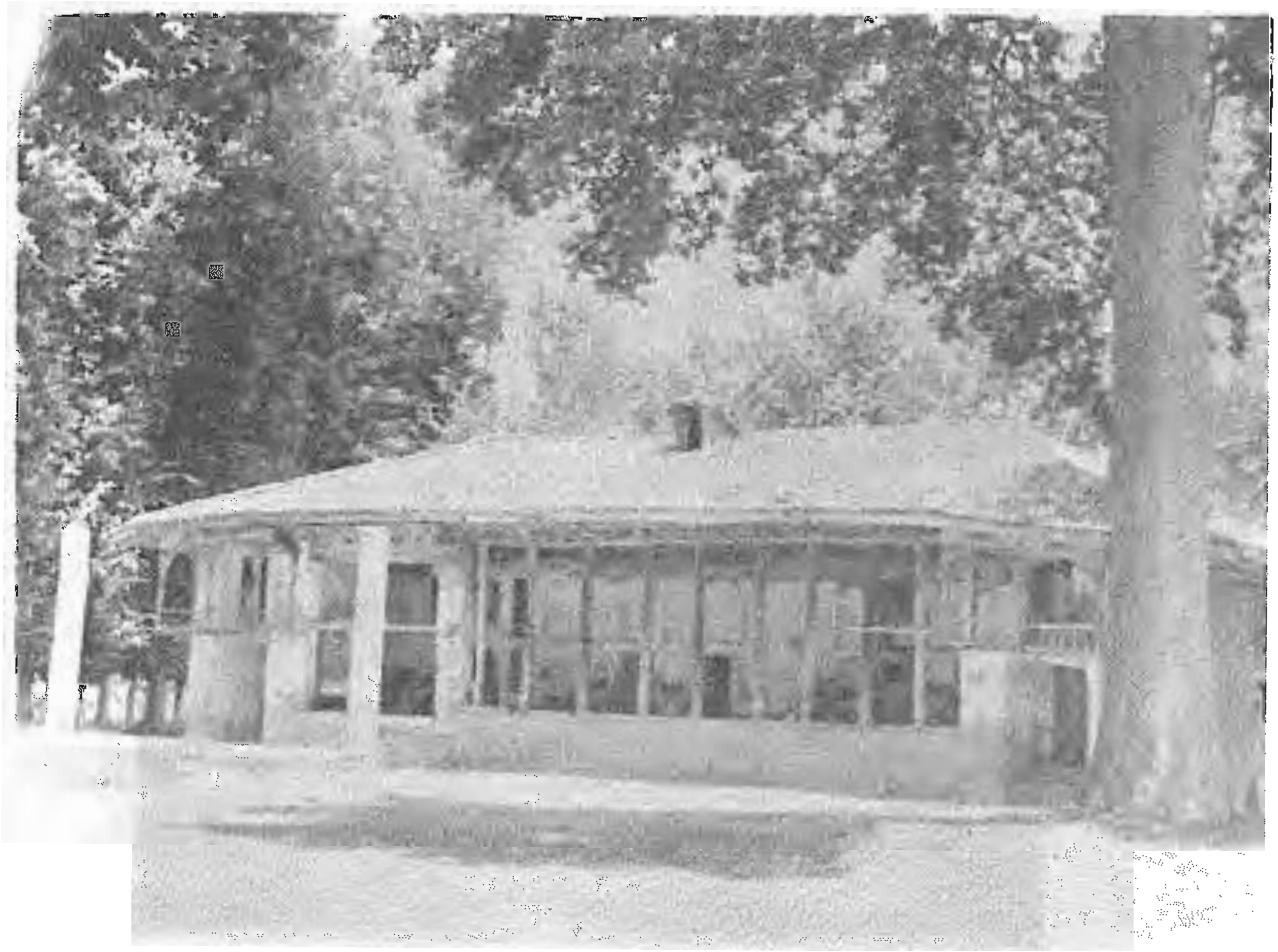

عکس شمارهٔ ۲۰٤ ـ مسجد جامع امشه دردهکدهٔ امشهٔ سنگر .

عکس شمارهٔ ۲۰۵ ـ اژدهای علم مسجد جامع امشه در دهکدهٔ امشهٔ سنگر

عکس شمارهٔ ۲۰۶ ـ خرابه‌های منزل سردار معتمد درباغ سیمبر امشه در دهکدهٔ امشهٔ‌سنگر .

عکس شمارهٔ ۲۰۷ ـ بقعهٔ امامزاده قاسم در دهکدهٔ چولاب کوچصفهان موازی .

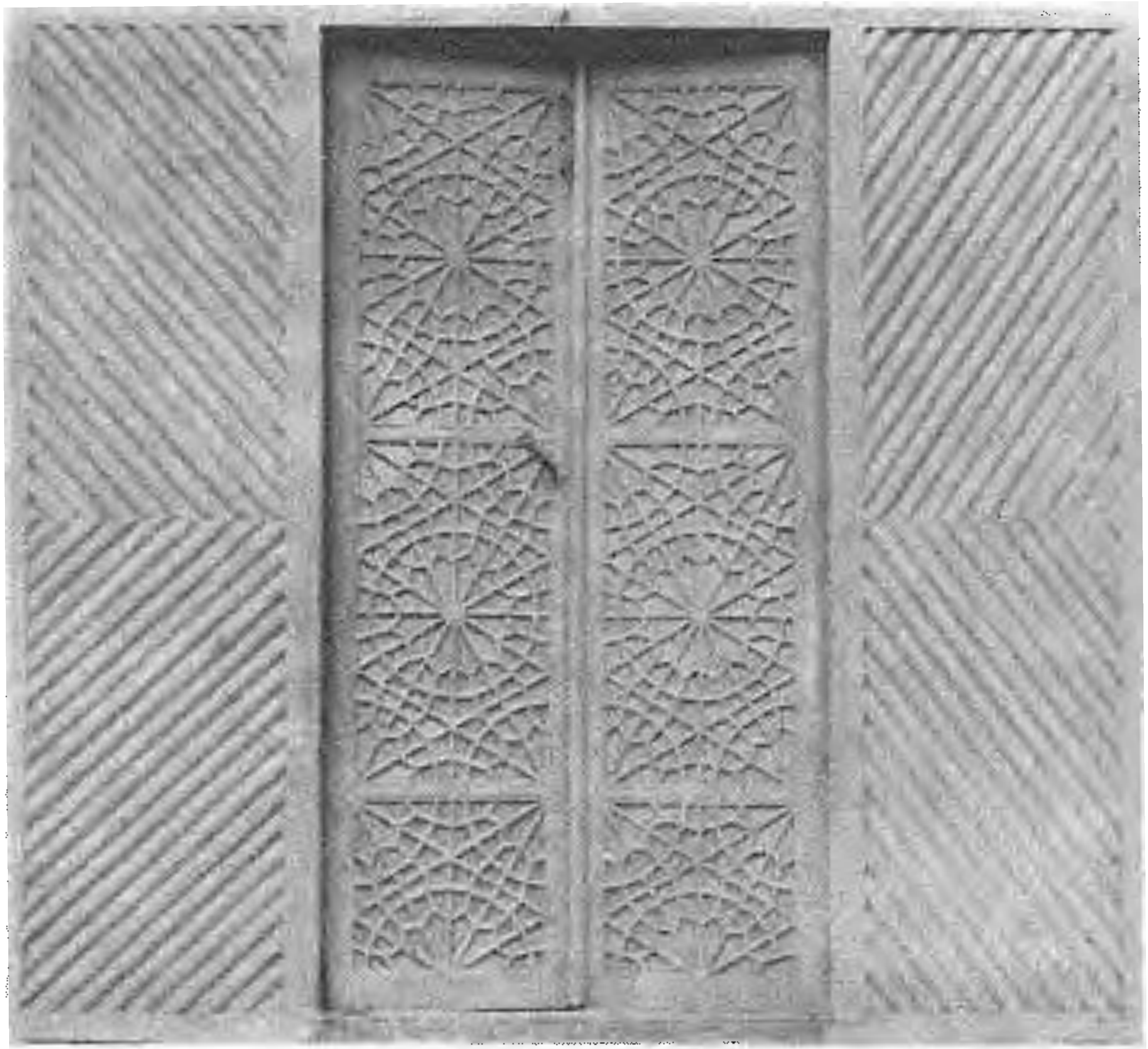

عکس شمارهٔ ۲۰۸ ـ یکی از درهای ورودی بقعهٔ امامزاده قاسم در دهکدهٔ چولاب کوچسفهان موازی .

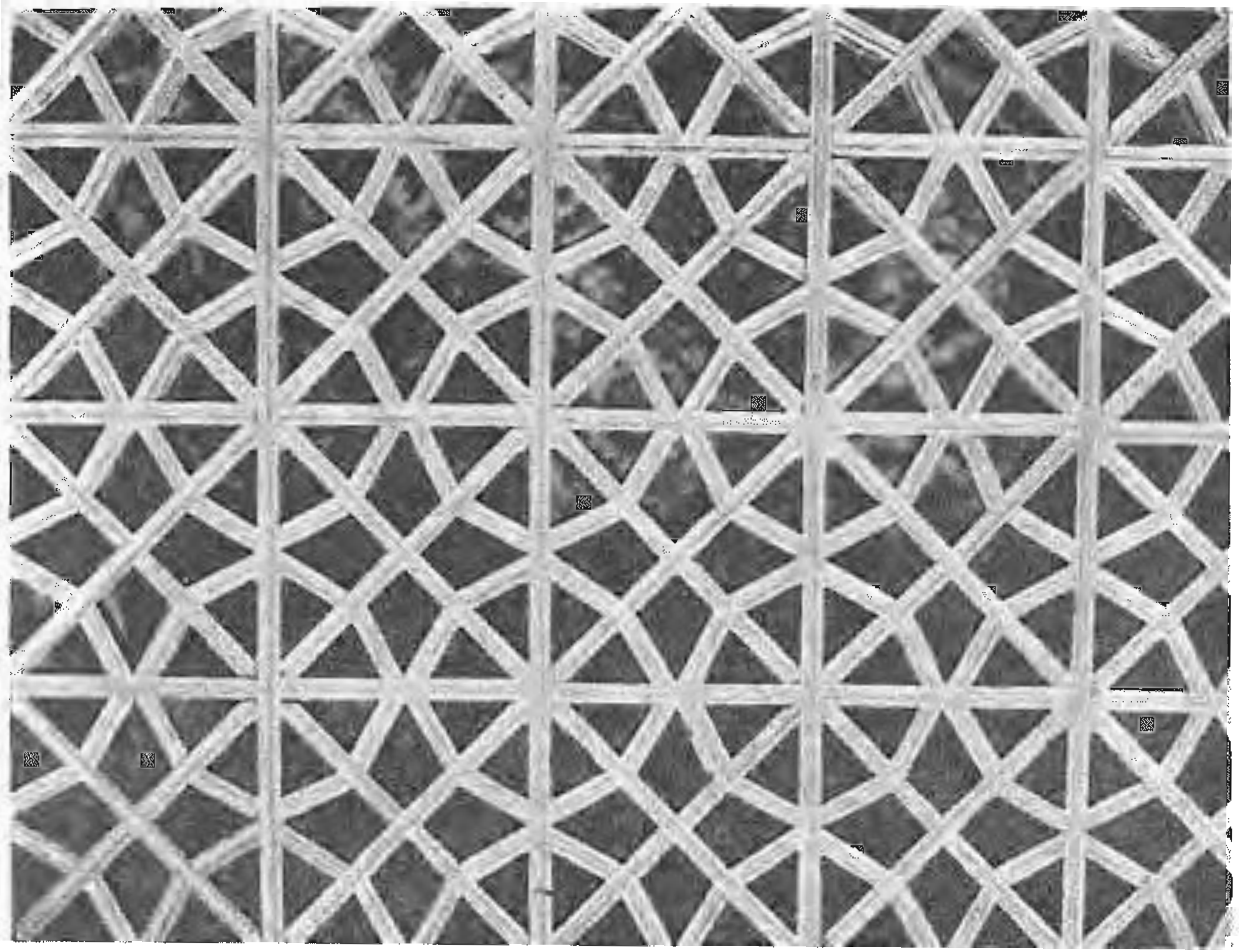

عکس شمارهٔ ۲۰۹ – ضریح امامزاده قاسم در دهکدهٔ چولاب کوچـفهان موازی . ۱

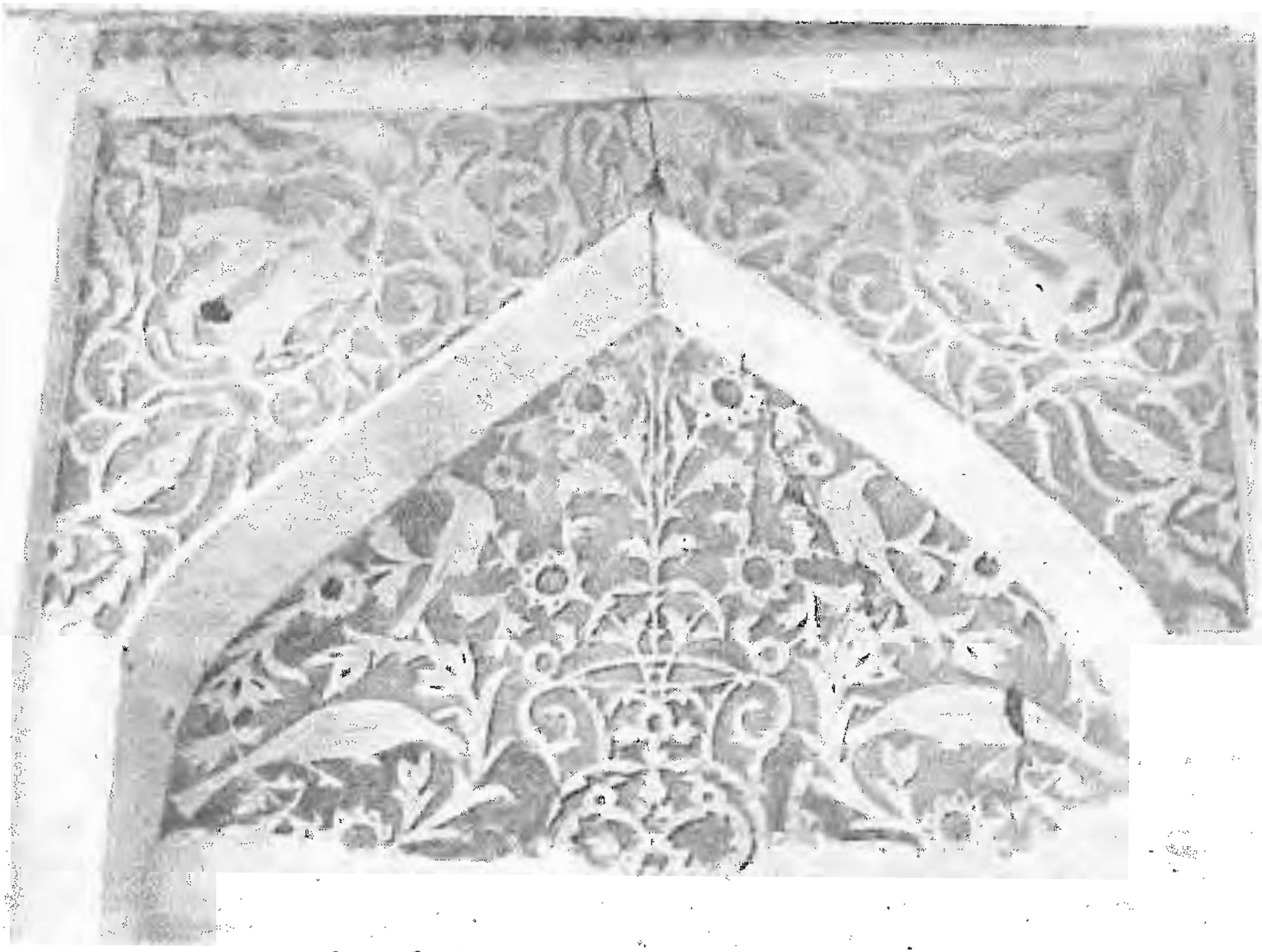

عکس شمارهٔ ۲۱۰ ـ قسمتی از گچ‌بریهای امامزاده سید احمد در دهکدهٔ گیلوای کوچسفهان موازی.

عکس شمارهٔ ۲۱۱ ـ بقعه ومسجد امامزاده احمد در دهکدهٔ گیلوای کوچـفهان موازی.

عکس شمارهٔ ۲۱۲ ـ لعنت‌نامه‌ای در امامزاده احمد در دهکدهٔ گیلوای کوچسفهان موازی .

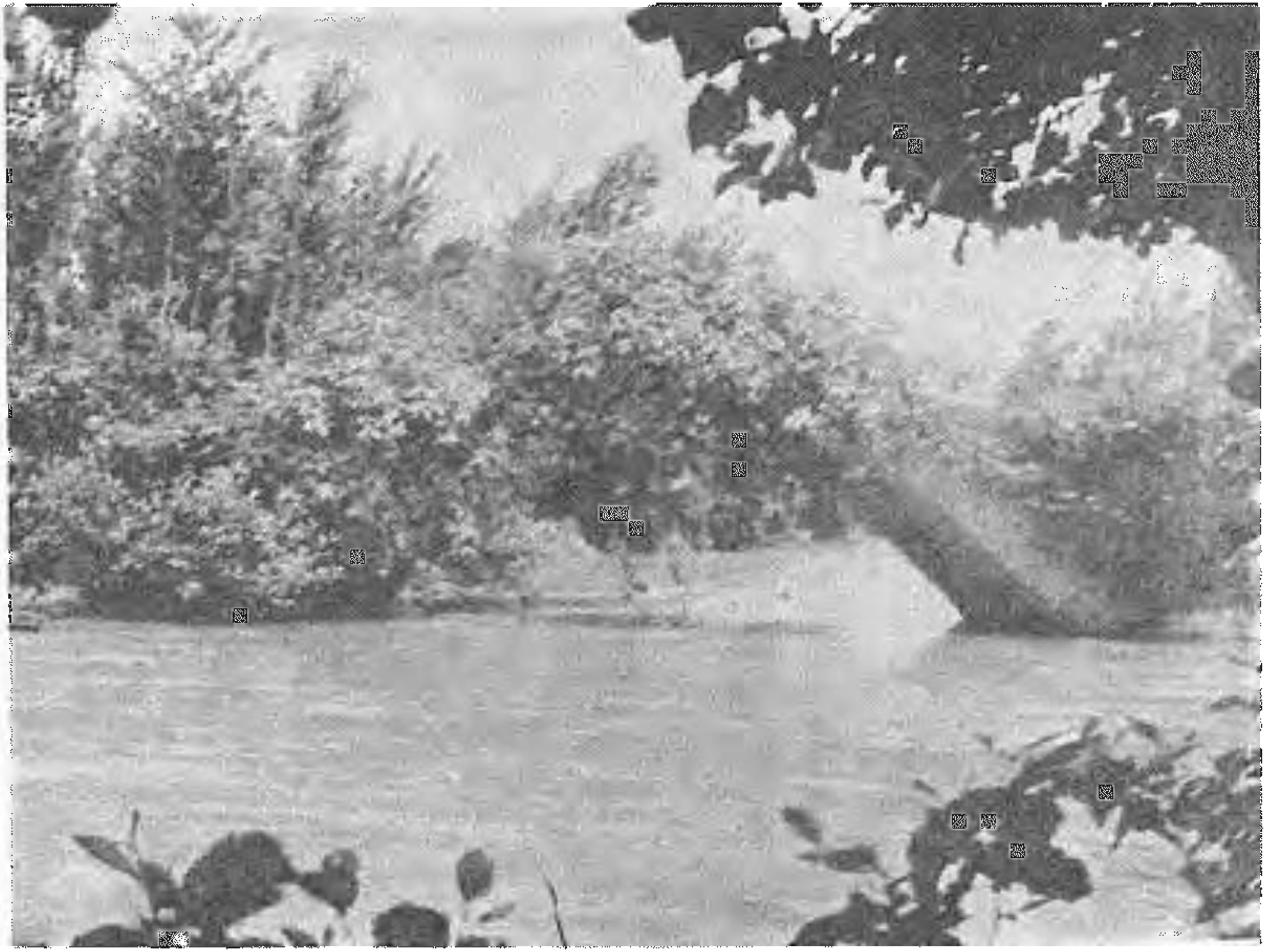

عکس شمارهٔ ۲۱۳ ـ مرغانه پرد بر نهر ثورود در لاله دشت کوچصفهان موازی .

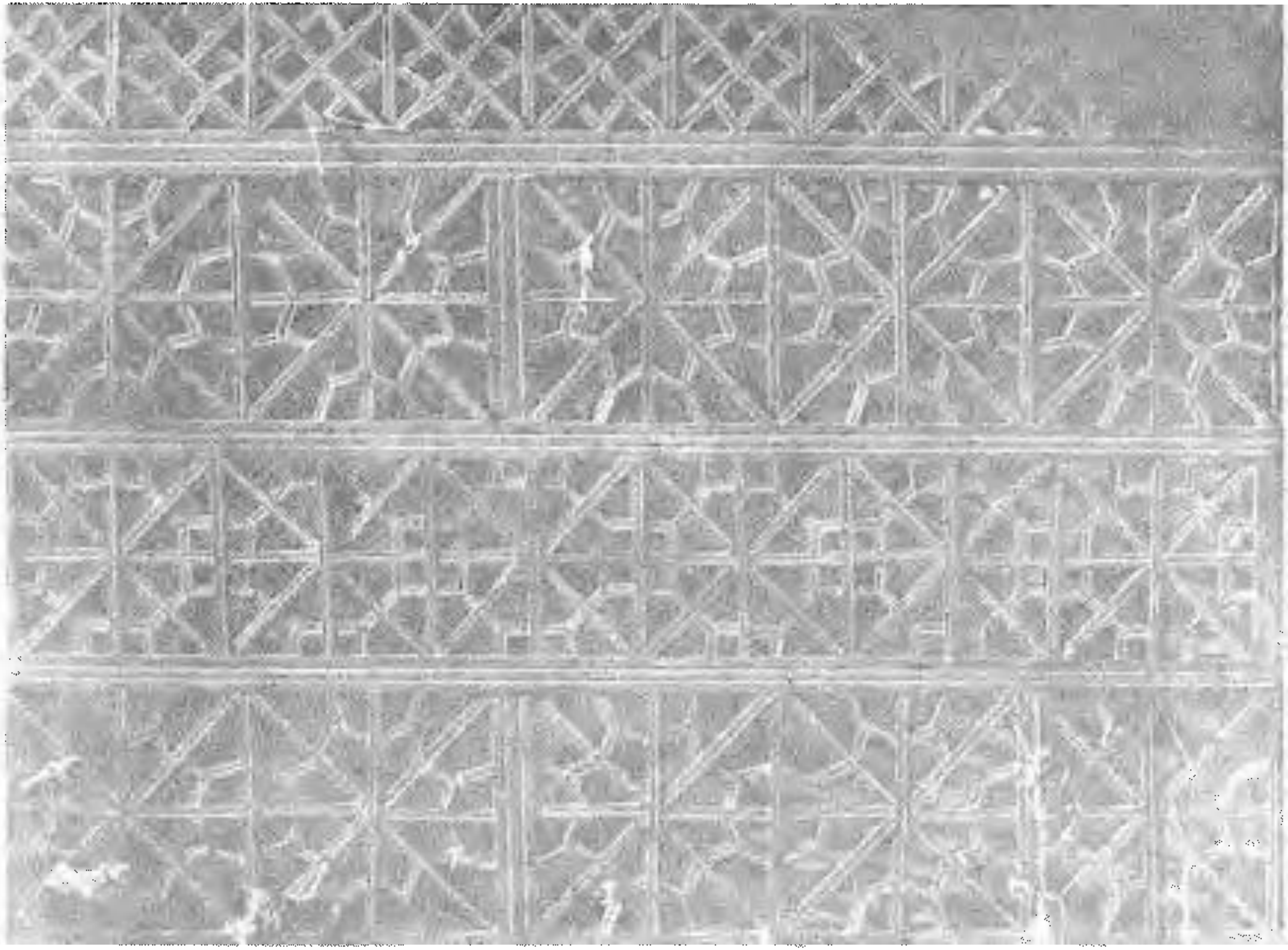

عکس شمارهٔ ۲۱۴ ـ مشبک‌کاری ضریح سید دانیال در دهکدهٔ خشت‌مسجد کوچسفهان موازی .

عکس شمارهٔ ۲۱۵ ـ سنگ قبری از مرمر دردهکدهٔ خشت مسجد کوچسفهان موازی.

بخش چهاردهم

۱ـ جغرافیای تاریخی لشتنشاه

بخش لشتنشاه ، درکنار دریای خزر است، ازمشرق به‌لاهیجان وازجنوب وغرب به‌بخش موازی محدود می‌شود . شعب مصب سفیدرود، دراین خاك است و خاك لشتنشاه ازرسوبات این رودخانه به‌وجود آمده است.

پیش ازدوران سلطنت سادات کیائی ، لشتنشاه جزئی از خاك کوچسفهان بود. هنگامی که سیدعلی کیا ، سلطان لاهیجان شد ، مردم شیعی مذهب زیدی لشتنشاه، ازاودرخواست کردند که خاك لشتنشاه‌را به‌قلمرو حکومت‌خودبیفزاید وایشان‌را ازدست امیر مسعودبن توپاشابن سالوك که پدرش حاکم کوچسفهان بود ودرسال۷٦۸ فوت شده بود، رها کند.(۱) سیدعلی کیا لشکری آراست و به کوچسفهان رفت وآنجارا بگرفت.

درسال۷۸۲ خاك لشتنشاه داخل‌حکومت پاشیجا بود وتخت‌آن‌ملك‌گوراب پاشیجا بود.(۲)

درسال ۹۱۳ که شاه اسمعیل اول به‌گیلان آمد، به‌وساطت شیخ‌نجم‌رشتی‌ـ امیرالامرای‌دربارـ بناشد که‌خان‌احمدخان، اراضی‌لشتنشاه‌را به‌امیرحسام‌الدین فومنی واگذارد . خان احمدخان، این حکم را نپذیرفت و اظهار می‌داشت که نمی‌خواهد مردم شیعی مذهب را به دست اهل سنّت بسپارد . سال دیگر ، امیر حسام‌الدین، قصد داشت که مردم لشتنشاه‌را به‌رشت منتقل کند. ساکنان‌لشتنشاه که ازاین امرخبردارشدند، اهل وعیال خودرا به‌رودسر بردند، تا باتصمیم‌امیرـ

---

(۱) تاریخ گیلان ودیلمستان سیدظهیرالدین چاپ‌نگارنده ص ٤٥و٤٦ (۲) همین کتاب ص ۹٦ .

حسام‌الدین مخالفت کرده باشند.

درسال۱۰۰۳، شاه عباس پس‌ازطغیانی که درلشتنشاه‌شد. امر کرد تااهالی را قتل‌عام کنند. درویش محمدخان روملو- حاکم‌لاهیجان ـ سه روز به‌ایشان مهلت داد، تاآن محل‌را ترك کنند وپس از سه‌روز، هر که در آنجا بود کشت و سربازانش هرچه دیدند ، به‌غارت بردند.

افراددوطایفهٔ اژدر وچپك (= اژدها بندوچپك‌بند) برسرمقام‌وکیل‌السلطنه وصاحب اختیاری بیه‌پیش رقیب یکدیگر بودند و تا سال ۱۰۲۱ که بهزاد بیك وزیرگیلان، ایشان رابه‌سیلاخور کوچ داد ، جنگهای خونینی می کردند.(۱)

براثر بدی آب وهوای سیلاخور، این دوطایفه، درآنجا ازمیان رفتند و کسانی که دوباره به‌لشتنشاه بازگشتند، ازدم تیغ گذشتند وسرزمین ایشان‌جزء املاك خالصه شد. این دو طایفه که سیصد سال دراین خاك زندگی می کردند ، اصلشان معلوم نیست از کجاست.

در سال ۱۰۳۸ پس از شورش وطغیان غریب‌شاه، ساکنان لشتنشاه مجبور شدند به‌اسارت سربازان سلطان تن دردهند.

هنگامی که خسروخان حاکم‌گیلان بود، بیشتر اراضی لشتنشاهرا به‌ثمن بخس، خریداری کرد. نایب‌الحکومهٔ آنجا کـه ارمنی جدید الاسلامی به نام «قاسم خان شیروانی» بود، به‌پایتخت آمد تا ازاو به فتحعلیشاه شکایت برد . در بازگشت به گیلان، به‌امر خسروخان کشته شد. شاه، املاك خسروخان‌رامصادره کرد وباز خاك لشتنشاه جزء املاك شاهی به‌حساب آمد. درحدود هفتادسال‌پیش باشرایطی به‌رعایا واگذار شد .

مرکز اصلی‌لشتنشاه، دهکدهٔ جورشر (بفتح شین)است که درزمان‌رابینو (۱۳۳۱ قمری) بازار وحمام ومسجد جامع داشته است و به‌سه محلهٔ زیر تقسیم می‌شده: بالامحله- مروان کلایه ـ محلهٔ سربازار. ساکنان این بخش گیلك و شیعی مذهبند(۲) .

---

(۱) تاریخ گیلان عبدالفتاح ص ۱۵۳-۱۵۶ . (۲) گیلان رابینو ص ۲۴۹-۲۵۱ .

راه کوچسفهان به جورشر ازدهکده‌های: جوربجار کل. هندوانه‌پردسر ـ کنارسر. لیموچاوکفشه می‌گذرد.

جمعیت لشتنشاه درزمان رابینو هزارو ششصدو نودودو خانواربوده‌است. دراین بخش، چهل‌وچهار دهکده بوده، که بیشتر آنها بعداً جزء بخش لاهیجان به‌حساب آمده است. (۱)

۴ـ بناها و آثار تاریخی بخش لشتنشاه

بقعهٔ آقا سید محمدرضا بن موسی‌الکاظم علیه‌السلام در جورشر لشتنشاه

بنای اصلی بقعه، هشت‌ضلعی است. چهارضلع ازاین هشت ضلعی‌که مقابل جهات اصلی قرار می‌گیرند، بلندتر وچهار ضلع دیگر آن کوتاه‌تر است. طول ضلع بزرگتر ۳/۷۰ متر وطول ضلع کوچکتر ۹۵سانتیمتر است. محل اتصال دو ضلع کوچك وبزرگ، دیواره‌ای به‌طول ۲۳ سانتیمتر است که با ضلع بزرگتر موازی است. (عکس شمارهٔ ۲۱۶) ضریحی مشبّك دروسط وصندوقی چوبین میان آن است. آلات‌ضریح رابسیار ظریف تراشیده‌اند وطرحهای آن‌بسیار زیباست. (عکس شمارهٔ ۲۱۷) طول آن ۲۸۵ وعرض آن دویست وارتفاع آن ۱۲۰سانتیمتر است. ودر ورودی کوچکی دارد. (عکس شمارهٔ۲۱۸) طاق ضریح به‌شکل‌منشور مستطیل‌القاعدهٔ ناقص‌است وتمام‌آن نیز مشبّك است. چهاردر ورودی در چهار جهت اصلی قرار داده‌اند. یکی از آنها فعلا دری نداشت ودرگاه مانند بود.طاق درگاهها هلال شکسته است وبالای هریك پنجره‌ای مشبّك چوبین است.

درداخل بنا، ازاره‌ای درپنج ردیف‌کاشی قاجاری‌گل و بلبل دار به ارتفاع ۸۲ سانتیمتر بردیوار نصب شده است. سقف بقعه ازداخل گنبدی و مدور، و از خارج سراسر بقعه‌وایوانها سفال‌سر است. گلدسته‌ای آجری که‌روی‌آن سیمان کاری است، ازبام سفالین بنا سر بیرون‌آورده است. (عکس شمارهٔ ۲۱۹) اطراف بنای اصلی ایوان است. ایوانی‌که در اصلی بقعه (عکس‌شمارهٔ ۲۲۰) درآن باز

(۱) گیلان‌رابینو ص ۲۵۳.

می‌شود، با درنظر گرفتن دوعرض ایوانهای شمالی وجنوبی به‌طول ۱۵ متر و به عرض ۳/۹۰ متر است. طول ایوان قبلی تاانحنای پشت بنا، ۱۲/۳۵متر و عرض آن ۲/۳۰ متر است.

جلو ایوان اصلی که در ورودی بقعه درآن است، دوازده ستون چهارسو باسرستون و مجموع ستونهای سه‌ایوان دیگر بالغ بربیست‌عدد ستون چهارسو باسرستون است. طرف شمال دیوار اصلی بقعه، دری کوچك برای بالا رفتن به گلدسته است. سقف ایوانها تمام لمبه کوبی خطدار است. سنگ قبر کوچکی درصحن بقعه به‌این شرح دیده شد:

تاریخ وفات مرحوم کربلائی علی حسن‌ابن آقامحمدکاظم ۱۲٤۸

در میان‌کاشی‌های ازارهٔ‌صحن، این‌کاشی مزار دیده شد:

وفات مرحومه زینب سلطان بنت مرحوم مشهدی آقاجان قزوینی عیال براره مشهور میرزامحمد تحریرا فی‌صفرالمظفرئیلان ئیل ۱۳۲۳.

برسنگ مرمر دیگری به‌طول ٤۰سانتیمتر و عرض ۲۲ سانتیمتر با خط نستعلیق خوشی این‌عبارات دیده شد:

وفات‌مرحوم میرمحمدکاظم ولدمرحوم میرسیدعلی‌الحسینی ۱۲۳۰نشانها: مهر، تسبیح، شانه، رحل، قلمدان ودوانگشتر.

بنای بقعهٔ آقا سیدمحمدرضا قدیمی است،ولی تاریخی که قدمت آن را نشان‌دهد، درخود بنا دیده نشد. رابینو می‌نویسد بنای این‌محل متبرك درسال ۱۰۵۵ هجری قمری یعنی در دوران سلطنت شاه‌عباس دوم تمام شده است. ماده تاریخ بالای درورودی، این‌تاریخ‌را نشان می‌دهد.(۱) ازقرار اظهار اهالی این سردر خراب شده‌است وسردر جدیدتری به‌جای آن بناکرده‌اند. ازماده تاریخ اثری‌نبود. متولی بقعه دوبیت شعر بالای سردرراکه مصراع آخرآن‌ماده‌تاریخ است چنین به‌خاطر داشت:

---

(۱) گیلان رابینو ص۲۵۱.

دروازهٔ ساقی[1] که نمایان وجلی است
آبادی آن ز سرنوشت ازلـی است
تـاریخ بنایش زخرد جستم گفت
این طاق جلـی زیمن عباسقلی است

مصراع ماده‌تاریخ باسال۱۰۵۵ هجری قمری‌که رابینو بدان اشاره کرده، برابر است .

کلمه «ساقی» درمصراع اول، اشاره به‌ساقی مزار است که نام قدیمی محل بقعهٔ سیدمحمدرضا بوده است . عبدالفتاح از «صحرای ساقی مزار لشتنشاه» نام می‌برد.[2] رابینو می‌نویسد این محل به‌نام«ساقی‌مزار» شهرت داشته‌است وسید ظهیرالدین نیز این‌نام‌را درتاریخ گیلان ودیلمستان آورده است.[3] امانگارنده درتاریخ سیدظهیرالدین نام ساقی‌مزار را نیافت .

تکیهٔ مجاور بقعهٔ آقا سید محمدرضا

رابینو ازتکیهٔ مجاور بقعه یاد کرده‌است ومی‌نویسد که دراین‌تکیه‌جسد میرزاعلی‌خان امین‌الدوله مدفون است.[4] مرحوم میرزاعلی‌خان امین‌الدوله که سالهای آخرعمر خودرا درلشتنشاه درتبعید به‌سر می‌برد،دربیست‌ودوم‌صفر سال ۱۳۲۲، درعمارتی‌که خود درلشتنشاه ساخته بود، درگذشت ودرتکیهٔ بقعه به‌خاك سپرده شد. قبراوامروز دراطاقی به‌طول ۵/۴۰ مترو‌عرض۵/۵۰متر ومفروش به‌قالی است. سنگ قبر او سنگ‌مرمری است به‌طول ۱۴۰ وعرض۷۹سانتیمتر واین اشعار باخط خوش نستعلیق بر آن حك شده است.

هوالحی‌الذی لایموت

خرد حیران زکار چرخ ودانا رو بفکرت شد
که دایم درپی جورو جفا با اهل غیرت شد

---

(۱) اشاره به «ساقی‌مزار» است. (۲) تاریخ گیلان ص ۲۲۶ . (۳) و (٤) گیلان رابینو ص ۲۵۱ .

بدنیا دل نبست اهل خرد زیراکه این دنیا
وفا با کس نکرد وراحت او عین زحمت شد
سراسرمهر او کین، شادیش غم، شهداو حنظل
غنایش مسکنت، سودش زیان، عزّش مذلّت شد
یگانه گوهر دانش ، امین دولت ایـران
ز دنیا رخت بربست و مسافر سوی جنت شد
زفوت او سبب گر دوستان پرسند می گویم
که دولت خواهی وملت پرستی این دوعلت شد
ز دولت خواهی وملت پرستی آن مهین دانا
نیاسودی، ولیکن حاصلش زورنج ومحنت شد
درین ماتم فلك گر خون ببارد می سزد زیرا
که بیرون از جهان، اهل خرد ، اهل فتوت شد
نشسته بر کناری اشك ریزان عارف و عامی
شده پر خون دل دولت، شکسته پشت ملّت شد
چو در ماه صفر کرد او اجابت دعوت حق را
پیمبر میزبانش در مقام قرب عزّت شد
پی تاریخ صدری خون فشاند از دیده و گفتا
امین الدوله و اویلا سوی گلزار جنّت شد

۲۲ صفر ۱۳۲۲

درهمین اطاق ، پائین پای میرزاعلی خان امین الدوله ، مدفن محسن خان امین الدوله است . برقبر اوسنگ مرمری بهطول ۱۱۸ وعرض ۶۰ سانتیمتر قرار داده واین ابیات را بر آن حك کرده اند :

هوالحی الذی لایموت

دریغا رفت از این دار دنیا — امین الدوله مرد راد والا
رئوف با ذلی، مرد کریمی — که دادی بینوایان را هدایا
پدر بودش امین الدوله کاو بود — مهین صدر اجل بی‌مثل و همتا
وطن پرور مهی، آزاده مردی — که شد زو پایهٔ مشروطه برپا
وزیر فاضل و فرزانه محسن — که فردوس برینش گشت مأوا
هزار وسیصد وشصت ونه ازسال — ز هجرت بود رفت از دار دنیا
هزار وسیصد وبیست و نه آنگاه — ز سال شمسی این‌چون شدهویدا
بسوی جنّت المأوا روان شد — بد آمرزیده در دنیا وعقبی
روانش باد دائم شاد وخرّم — ز الطاف خدای فرد یکتا

درحاشیهٔ همین‌سنگ این عبارات حك شده است:

بسم الله الرحمن الرحیم

الهی بنبی عربی ورسول‌مدنی- واخیه اسدالله‌مسمی بعلی- وبزهراء بتول وبام ولدتها- وبسبطیه وشبلیه همانجل زکی- وبسجاد وبالباقر والصادق‌حقا- و بموسی‌وعلی‌وتقی‌ونقی-وبذی‌العسکر والحجة القائم‌بالحق‌الذی-یضرب بالسیف بحکم ازلی -وعلیهم صلواتی وسلامی مأالف - بنهار ولیال وغداة وعشی.

بردیوار جنوبی وشرقی دوعکس از مرحوم میرزا علی‌خان امین الدوله و دوعکس از مرحوم میرزا محسن‌خان امین الدوله وقابی چوبین به‌طول ۴۵ و عرض ۳۵ سانتیمتر دیده می‌شود . در این قاب هشت بیت اشعار زیر باخط نستعلیق بسیار خوش درحاشیه‌بندی‌اکلیل ورنگ‌آبی نوشته شده است:

هو الحی الذی لایموت

عدیم المثل علی بن محمد — امین الدوله آن دستور اعظم
بعقل دور بین و طینت پاك — که اندر ذات پاکش بود مدغم
سزا گر خوانمش لقمان گیتی — روا گر گویمش سلمان عالم

ز تأئیدات یزدان خامهٔ او بحلّ مشکلات دهر ملهم
بعهد او بنای ظلم مهدوم بعصر او اساس عدل محکم
بسالی هفت درلشت نشا ماند بسجن اندر اسیر محنت وغم
بسن شصت واند آنگاه پیچید قضا طومار عمر وی چو برهم
وقار از بهر تاریخ وفاتش بحسرت گفت آه ای صدراعظم
۱۳۲۲

عمارت حکومتی لشتنشاه

رابینو یادی ازعمارت حکومتی لشتنشاه کرده‌است ومی‌نویسد «خرابه‌ها وآثار خندق آن باقی است.»(۱) ازخرابه‌ها و آثار خندق این‌عمارت هیچگونه نشانی برجای نبود ومحل آن‌را نیز نمی‌دانستند.

عمارت‌میرزا علی‌خان امین الدوله

مرحوم میرزا علی خان امین الدوله ، در سالهای آخر عمر خود که در لشتنشاه‌درتبعید به‌سر می‌برد ، عمارتی برای خود ساخته‌است .(۲) عمارت او در باغی بزرگ که اطراف آن خندقی دارد و درختان آزادآن دیدنی است ، تا امروزباقی است . (عکس شمارهٔ ۲۲۱) یك‌دستگاه‌عمارت دیگر نیز دراین باغ دیده می شود .

مسجد جامع
درجورشر لشتنشاه

مسجد جامع جورشر ، بنائی مرتفع است که از آجر ساخته شده است . طول‌مسجد بیست وعرض آن چهارده متر است . در شرق وغرب مسجد دوغرفهٔ چوبین برای زنان ساخته‌اند . عرض این دوقسمت ٤/٥ متر وطول آن به‌اندازهٔ عرض مسجد یعنی چهارده متر است . طرف شمال مسجد ، درامتداد دوقسمت

(۱) گیلان رابینو ۲۵۱ . (۲) گیلان رابینو ص۲۵۱. رابینو می‌نویسد که امین‌الدوله درسال ۱۳۲۱قمری دراین عمارت فوت شده‌است . درصورتی که امین‌الدوله ، چنانکه‌سنگ قبر او حاکی است ، در۲۲صفرسال ۱۳۲۲ فوت شده است .

زنانه‌راهروئی‌چوبین به‌عرض ۹۰ سانتیمتراست که جلو آن نردهٔ دستك صراحی است ودوقسمت‌مجزای زنانه‌را به‌یکدیگر متّصل می کند.

سقف مسجد بردوسرتال اصلی‌متکی است. این دو سرتال برچهارستون چوبین بلند لاچ لنگری قرارداده شده است . ستونها برروی چهارپایهٔ آجری مستطیل شکل به‌طول ۳۸ وعرض ۳۳ سانتیمتر نهاده شده است . بالای ستونها باریکتر ازقسمت‌پائین آنهاست . (عکس شمارهٔ ۲۲۲) .

درطرف‌جنوب مسجد، دو ارسی‌باشیشه‌های‌رنگین تعبیه‌شده است .

در طرف شمال ، دو ارسی با شیشه های رنگین و دَرِ ورودی مسجد به ارتفاع ۲/٤۰ وعرض ۱/۸۸ متر است که ازکفش کن وارد صحن مسجد می‌شود .

طرف‌غرب، در ورودی زنانه است ویك پنجرهٔ کوچك نورگیر دارد.

درغرفهٔ زنانه درطرف شرقی دوارسی باشیشه‌های رنگین زیباست . ودر طرف‌غربی یك‌در ورودی‌ویك‌پنجره است.

درطرف‌شمال درراهروی چوبین میان‌دوقسمت زنانه،دو ارسی‌باشیشه‌های رنگین ویك‌پنجره ویك‌در ورودی به‌گلدسته است . طرف جنوب قسمت شرقی بالاخانهٔ زنانه یك ارسی با شیشه‌های رنگین ودرطرف جنوب قسمت غربی‌آن یك پنجره تعبیه شده است .

محراب مسجد سفیدکاری ساده ومنبرچوبین وساده‌ای‌کنارمحراب است . سنگ مرمری برطرف‌چپ محراب به‌طول ۷۵ وعرض۲٤سانتیمتر بردیوار نصب شده است. این‌اشعار باخط نستعلیق برآن‌حك شده است :

خسرو دوران محمد خان که عدل و داد وی
اهل عالم را بسوی درگه حق رهنماست

میر اسمعیل عالیشان والا مرتبت
آنکه جدّ امجدش خلق دو کون را پیشواست

بر امید قصر مافیها عیون جاریه
کان نکو مسکن مقام عشرت اهل وفاست

ساخت این فرخنده مسجد را بدین نوعی که هست
بالحقیقت منتخب طرحی وعجایب دلگشاست
ای عزیزان با ادب گام اندرین مأوا نهید
زانکه این دلکش بنا منظور الطاف خداست
بهر تاریخ بنایش اسف (کذا)[۱] ازروی یقین
گفت الحق معبد ارباب دین مصطفاست[۲]

(عکس شمارهٔ ۲۲۳) ۱۲۰۶

شانزده عددکاشی به‌ابعاد ۵۱×۲۵ سانتیمتر باخط خوش نستعلیق درشرح وتاریخ تعمیر مسجد، بالای‌سردر ورودی بوده است که در تعمیرات بعدی آنها را جمع کرده بوده‌اند، اخیراً قصد دارند، دوباره آنهارا به‌جای خودنصب کنند. بریکی از آنها این تاریخ دیده شد.

هزارو سیصدو هجده زهجرت نبویست.

برسردرورودی حیاط مسجد (عکس شماره ۲۲٤) کتیبه‌ای سنگی‌است که اشعار زیررا باخط خوش نستعلیق برآن حك‌كرده‌اند:

من یکن فی‌الحد اجری فهو بالسعد قرین
یعبد الله تعالی شأنه فی کل حین
و متی یملك من دنیا ولی المسلمین
و جری من فیض جوده ابحر للوافدین
و غدا یعمر بیتا لآله العالمین
انت یاذ المجدارّخ ذلك القول المتین
زد بهاعدة ابواب الجنان اجمعین
مسجداً اسس للتقوی باعمار الامین

۱۳۱۸

---

(۱) شاید: آصف. (۲) ماده تاریخ باتاریخی که بارقم‌زیرآن نوشته شده‌است یك‌سال اختلاف دارد. یعنی ماده تاریخ معادل ۱۲۰۵ هجری قمری می‌شود.

چنانکه از کتیبهٔ کاشی نیز پیداست، مسجد وسر در آن درسال۱۳۱۸هجری قمری مرمّت شده است .

بقعهٔ آقاسید عبدالله بن موسی الکاظم علیه السلام در بالاجورشر لشتنشاه

بنای اصلی بقعه به‌طول ۷ و عرض ۳/۴۰ متر است . در ورودی آن، طرف جنوب است. پنجره‌ای نورگیر طرف شرق است، درطرف غرب، دری است که ازصحن به‌مسجد می‌رود. ضریحی چوبین مشبك به‌طول ۲۲۰ وعرض۱۰۰وارتفاع ۱۲۵ سانتیمتر مرقد را پوشانده است. طاق ضریح نیز مشبّك ومسطح است،سقف بقعه لمبه کوبی بادرزپوش خطدار است؛ مسجد درغرب بقعه ومتصل به آن است. طول آن ۱۳/۵وعرض آن ۴/۵۰ متر است.طرف شمال مسجد، پانزده لنگه‌ارسی قدیمی‌است. طرف غرب، اطاق کوچکی، برای آبدارخانه است.سقف‌لمبه کوبی است . عرض درزپوشها، به‌اندازهٔ عرض یك لمبه است. (عکس شمارهٔ ۲۲۵)

بقعهٔ میرشاه محمودبن امام موسی الکاظم دردهکدهٔ شیخان گفشه لشتنشاه

بنای اصلی بقعه به طول ۴/۵۰ و عرض ۳/۷۵ متر است . ضریحی چوبین مشبّك دروسط اطاق به‌طول ۲۸۵ و عرض ۱۹۵ و ارتفاع ۱۷۰ سانتیمتر ، باطاقی مشبك ومسطح، مرقد را پوشانده است . در ورودی درایوان شمالی است و بالای آن خفنگی نورگیر مشبّك است. پنجره هائی مشبّك چوبین نیزدرسایردیوار-های بنا دیده می‌شود .

برصندوق مزار کتیبه‌ای باخطی بد میان نسخ ونستعلیق این‌عبارات حك شده است «نادعلیاً مظهرالعجایب یاسر خفی یانور جلی ادرکنی عمل‌استاد علی اصغر من شهور سنهٔ ۱۲۴۰ » سقف بقعه واشان کشی و پل کوبی با درز پوش زده است .

در ورودی بقعه دو لتی است ، هر لنگهٔ آن به طول ۱۶۵ و عرض ۴۷ سانتیمتر است . این عبارت در تمکهٔ بالای لنگهٔ سمت‌راست خوانده‌می‌شود :

الله مفتح الابواب الله وليّاً لتوفيق .

بیت زیر بر تنکهٔ بالای لنگه سمت چپ حک شده است :

هر کسی کو بادب دست برین در ننهد

بیشك از پای درافتد بیقین سر بنهد (عکس شمارهٔ ٢٢٦)

چهارطرف بقعه، ایوانهائی به عرضهای مختلف است . در ایوان شمالی شش ستون چوبین است که دو عدد از آنها لاچ لنگری است . سه ایوان دیگر ستونهای چوبین ساده دارد . چوب علم ، لاچ لنگری و جای آن در ایوان شرقی است . مراسم علم بندی دراین بقعه ، اول محرم و مراسم علم واچینی عصر بیست وهشتم صفر برپا می‌شود.

مسجد قدیمی، با نه لنگه ارسی ویك در ورودی نزدیك بنای بقعه است . درخت آزاد کهنسالی درمحوطهٔ میان مسجد وبقعه است .

بقعهٔ آقا سید محمد یمنی بن امام موسی الکاظم
درده‌کدهٔ لیچای (١) لشتنشاه

بنای اصلی بقعه اطاقی است به ابعاد ٥/٢٠ متر. ضریحی چوبین مشبّك به طول ٢٠٠ عرض ١٠٨ وارتفاع ١١٠ سانتیمتر ، باطاقی به‌شکل منشور مستطیل القاعدهٔ ناقص ، دروسط بناست . سه در ورودی، درجهات شرقی وغربی وجنوبی بناست. بالای آنها خفنگهای مشبك نورگیر است. سقف بنا لمبه کوبی وبام آن حلب سر است .

برقسمت بالای سطوح داخلی دیوار ، اشعاری از هفت بند محتشم ودر سایر قسمتهای دیوار ، عبارات زیر پراکنده وبی‌نظم بارنگ و روغن نوشته شده است .

انا مدینة العلم وعلی بابها ــ یا اباعبدالله اغثنی ــ اللهم صلّ‌علی محمد و آل محمد ــ الحق مع علی وعلی مع الحق ــ در مدیحش مدایح مطلق ــ زهق الباطل است وجاء الحق ــ انا فتحنا لك فتحناً مبیناً ــ یا امیرالمؤمنین علی ــ

(١) بکسر لام .

عمل مشهدی آقاجان ولدمرحوم استاد غلامحسین نقاش لاهیجانی ١٣٤٤ .

چهارطرف بقعه ، ایوانهائی به‌عرضهای متفاوت است . داخل ایوانها، بر سطوح خارجی دیوارهای بقعه، صحنه‌های زیر نقاشی‌شده است :

صحنهٔ جنگ کربلا – لیلی وعلی‌اکبر – گهوارهٔ علی‌اصغر – اجسادشهدا سرحسین‌بن علی - پل‌صراط - حضرت‌قاسم- حکیم‌بن طفیل ملعون - نامه‌آوردن عرب واتمام حجت به‌حسین‌بن علی – معراج رفتن پیغمبر – ابوالفضل العباس.

برپایه‌های جلو ایوانهانیز صحنه‌هائی دیده می‌شود. هرپایه‌را کسی بانی شده و اجرت نقاش‌را داده است . بریکی از آنها عبارت زیردیده می‌شود : بانی کربلائی ابراهیم ولدعلی لیجانی. (عکس شمارهٔ ٢٢٧)

بقعهٔ آقا سید امیر کیا
دردهکدهٔ ولم لشتنشاه

دراطاقی به طول ٤/٦٠ وعرض ٣/٤٠ متر که سه در ورودی جنوبی و شرقی وغربی‌دارد، صندوقی تخته‌ایست به‌طول آن١٩٠ وعرض١٠٥ وارتفاع١١٠ سانتیمتر. ایوانهائی درچهارطرف بناست که‌جلوهرایوان، چهارپایهٔ آجری‌است ومیان‌هردوپایه ، ستونی‌چوبین چهارسوست . لبهٔ‌پائین ایوانها ، تکائل‌دارد. سقف ایوانها و بقعه ، لمبه کوبی وبام‌آنها سفال‌سر است : (عکس شمارهٔ ٢٢٨) در ورودی شرقی‌بقعه، دولتی است. برتنکهٔ‌بالای لنگه‌های‌چپ وراست این‌مطالب حك شده است :

الله مفتّح الابواب‌الجنّة والرضوان – عمل احمدبن ابراهیم کوکهٔ‌عاقبت بخیرباد محمود زرگر .

برتنکهٔ پائین لنگه‌های چپ وراست این‌عبارات‌خوانده می‌شود:

هذا المرقد المنور مشهدخواجه جانبازبن شرف‌الدوله فی‌ذی‌الحجه‌سنة سبع وعشرین وثمانمائه .

برتنکهٔ وسط کنده‌کاری گل وبته‌های ظریف وپرکار دیده می‌شود .

احتمال‌داردکه این‌خواجه جانباز، برادر کوچك امیره‌جهان‌بن امیره‌شرف–

الدوله ونوهٔ امیره‌پهلوان ناصروند باشد که ازامیران لاهیجان بوده‌اند. امیره شرف‌الدوله، دخترسالوك اسمعیل وندرا به‌زنی‌داشت. این زن‌تا جائی که‌می‌دانیم پسری‌به‌نام امیره جهان ودختری‌به‌نام تی‌تی‌طاوس بزاد. این‌دختر همسر امیره نوپاشابن امیره محمدبن امیره‌پهلوان شد. امیره شرف‌الدوله سلطنت لاهیجان را به‌پسرش ـ امیره‌جهان ـ داد وخود به‌عزم زیارت کعبه تا تبریز رفت وآنجا بیمارشد وبازگشت ودرلاهیجان بمرد . سال‌مرگك اورا درست نمی‌دانیم. سید ظهیرالدین این‌وقایع‌را درفواصل سالهای ٧٦٣ و٧٥٦ذکر کرده است. اگرفوت امیره شرف‌الدوله‌را درسال٧٦٦ ودراین سال‌خواجه جانبازرا بیست‌ساله‌بدانیم، درسال٨٢٧ که سال‌فوت اوست، هشتاد ویك‌سال داشته است وچنین‌امری متحمل الوقوع است. والعلم عندالله.

عجیب اینجاست، بااینکه بردر این‌بنا باخط‌جلی‌نوشته‌اند که قبرخواجه جانبازبن شرف الدوله دراینجاست، مردم این مزاررا مرقد سید امیر کیائی می دانند.

بقعهٔ آقا سید مهدی‌بن آقاسید محمد رضا بن موسی‌الکاظم علیه‌السلام در دهکدهٔ استلك (= سلك) (١) لشتنشاه

بنای اصلی‌بقعه اطاقی است به‌طول ٤/٨٠ وعرض٣/٦٠ متر که به‌مسجدی متصل‌است.سه‌در ورودی درسه‌جهت جنوب وشرق وشمال دارد . رفها وطاقچه های متعدد درسطوح دیوارهای داخلی بناست. صندوقی‌چوبین دروسط‌است که اطراف‌آن‌ضریحی مشبّك‌چوبین به‌طول٢١٥ و عرض١١٨ وارتفاع ١٥٠سانتیمتر ساخته‌اند. بالای ضریح مشبّك و گهواره ایست.

سقف بقعه واشان کشی وازرو پل کوبی بادرز پوش زده است. در شمالی بقعه به راهروئی باز می شود که با چند پله به پاگرد راهرو می رسد.مقابل

---

(١) استلك بکسر الف وفتح تاء ولام وسلك بفتح سین ولام هردوبه‌معنی استخر کوچك‌است.

پلکان و راهرو ، اطـاقی برای عزبا ساخته‌اند در شمال این راهرو ، در ورودی مسجد است . طول مسجد ۹ متر وعرض آن ۵/۵۰ متراست . طرف شرقی مسجد، شش‌لنگه ارسی قدیمی است . درجهات دیگرمسجد ، طاقچه‌ها ورفهای متعدد است . سقف‌مسجد واشان کشی ولمبه‌کوبی است.

زیر مسجد محلهائی برای‌آبدارخانه و انبار است . (عکس‌شمارهٔ ۲۲۹) علمی‌قدیمی وظریف وپرکار وعجیب دراین‌بقعه بود . (عکس‌شمارهٔ ۲۳۰)

خرابه‌های بلوچ واژدها وچپك

خرابه‌های بلوچ واژدها نزدیك به امیلدان ودرشمال این‌دهکده است . خرابه‌های‌چپك درجنوب‌همین دهکده‌است. (۱)

بقعهٔ آقا سید محمد سمرقندی
دربالا محلهٔ گفشهٔ لشتنشاه(۲)

دراطاقی به ابعاد ۳/۸۰متر ، صندوقی مشبّك به‌طول ۱۹۵ وعرض ۱۳۰ و ارتفاع ۱۴۰ سانتیمتر ، مرقد را پوشانده است . در ورودی بقعه قبلی است و از ایوان وارد بقعه می‌شود . بالای سطوح دیوارهای داخلی ، ابیاتی از هفت‌بند محتشم وزیر آنها گلهائی نقاشی‌شده است . دوپنجرهٔمشبّك درشرق وغرب‌بقعه است. سقف‌بقعه واشان کشی وپل کوبی، بادرزپوش زده است . چهارطرف بقعه ، ایوانهائی باعرضهای‌مختلف است. جلو ایوانها ستونهای چهارسوی ساده است . برسطوح‌خارجی دیواربقعه،نقاشیهائی بوده‌است که فعـلا روی‌در خرابی دارد . سقف‌ایوانها، واشان کشی وبام‌سراسر بنا حلب‌سر است

بقعهٔ آقاسید علی کیابن موسی‌الکاظم علیه‌السلام(۳)
در دهکدهٔ اژدها بلوچ لشتنشاه

بنای اصلی‌بقعه هشت‌ضلعی وطول هرضلع آن دومتراست . دو در ورودی

---

(۱) گیلان رابینو ص ۲۵٤ . (۲) رابینو محل بقعه‌را در محلهٔ شیخان گفشه می‌داند (گیلان رابینو ص ۲۵۵) (۳) رابینو محل بقعه‌را در دهکدهٔ «اژدهالو» نوشتهٔ ومدفون را به‌نام‌آقاسیدعلی یاد می‌کند واورا ازخاندان کیا نمی‌داند. (گیلان رابینو ص ۲۵۵)

باخفنگی بالای هریك، در دوضلـع قبلی وشمالی است ودو پنجرهٔ نور گیر در اضلاع‌شرقی وغربی است. درچهارضلع دیگر که یکی درمیان، بین‌این اضلاع

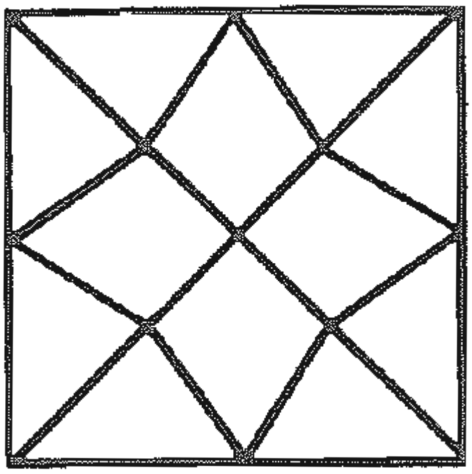

(شکل شمارهٔ ٤)

قرار می گیرند ، صفه ای پنج ضلعی باطاقی مدوّر است . (عکس شمارهٔ ۲۳۱) صندوقی چوبین دروسط و ضریحی مشبّك چوبین به طول ۲٤۰ وعرض۱۸۵ وارتفاع صدسانتیمتر صندوق‌را احاطه کرده است . (عکس‌شمارهٔ ۲۳۲)بالای ضریح، گهواره‌ای ومشبّك است که درشکل شمارهٔ ٤ نشان داده شده است .

سقف‌بنارا به‌طرح هشت‌ضلعی‌لمبه‌کوبی‌کرده‌اند وازوسط سقف بالای‌ضریح گنبد ماننده‌ی‌در آورده اند .

بنااز‌خارج چهار ضلعی است وچهارطرف‌آن ایوان است . ایوانها به‌طول ۱۰/۳۰ وعرض دومتر است . هر ایوان ده‌ستون چهارسو باسرستونهای قدیمی دارد . لبهٔ پائین ایوانها تکائل است . ازارهٔ ایوانها و ازارهٔ داخل‌بقعه ، کاشیهای رنگین به طول ۳۲ و عرض ۲٤ سانتیمتر است که نقش دو پـرنده و گـل و بته بر آنهاست . (عکس شمارهٔ ۲۳۳)

بالا وپائین کاشیها، قرنیسی به عرض ده سانتیمتر نصب است . بر یکی‌از آنها این‌جمله دیده‌می‌شود : رقم مشهدی‌محمد نقاش ولدحاجی‌یوسف ۱۳۲۰ . بام بقعه وایوانها سابقاً سفال‌سر بوده است، اخیراً حلب‌سر کرده بودند. لبهٔ‌بام سابقاً دوپشته بود، بعدازحلب کوبی، سه پشته شده‌است.

عَلمی قدیمی وظریف وپرکاروعجیب که‌طرفین‌آن‌دو اژدها داشت‌وقسمت وسط‌آن تا می‌شد دراین بقعه دیده شد . (عکس‌شمارهٔ ۲۳٤ و ۲۳۵) .

سنگ‌مرمری‌به‌طول ۳۰ وعرض ۲۵سانتیمتر دراین بقعهٔ دیده‌شد که این عبارات بر آن‌حك‌شده بود:

وفات مرحوم میر عبدالرحیم بن عالیشأن آقا میر محمد تقی ۱۲۳۰ .
نشانها : دو پرنده و یك سرو .

بقعهٔ سید حمزه
در تاچای (= توچا) لشتنشاه

بنای اصلی بقعه به ابعاد ۵/۲۵ × ۵/۴۰ متر وضریحی مشبّك چوبین به طول ۲۱۳ وعرض ۱۴۲ وارتفاع ۱۲۰ سانتیمتر که بالای آن منشور مستطیـل القاعدهٔ ناقص است در وسط بناست . سه در، در جهات جنوب وشرق وغرب دارد. بالای هر یك از درهای شرقی وغربی خفنگی تعبیه شده است. چهارطرف بنا ، ایوان است . ایوان شرقی نه ستون دارد که دو عدد وسط آنها لاج لنگری مارپیچ ولاج لنگری شکسته است . یکی از این ستونها ، رنگیـن است . در میان ستونهای سمت جنوب نیز دوستون لاج لنگری است که یکی از آنها رنگین است. لبه‌های پائین ایوانها، تکائل دارد. سقف لمبه کوبی وبام حلب سر است. رابینو نیز ازاین بقعه یاد کرده است. (۱)

بقعهٔ سید صالح بن امام موسی الکاظم
در دهکدهٔ خشك رود لشتنشاه

بنـای اصلی بقعه به طول ۴/۳۰ وعرض ۳/۸۰ متر که صندوقی چوبین در وسط بناست وضریحی چوبین مشبّك با نگارهای لوزی شکل صندوق را احاطه کرده است. طاق ضریح گهواره‌ای ومشبّك است. در ورودی جنوبی است وطرف شرق یك پنجرهٔ مشبك وطرف غرب پنجره‌ای کوچك نورگیر دارد. چهارطرف بنا، ایوان، باستونهای ساده چهارسوست . لبهٔ پائین ایوانها تکائل دارد. لبهٔ بام یك پشته وایوانها و بقعه سفال سر است . رابینو از بقعه‌ای به نام آقا سیدحسن در دهکدهٔ خشك رود یاد می کند در محل تحقیق شد چنین بقعه‌ای وجود نداشت. (۲)

---

(۱) گیلان رابینو ص ۲۵۶ . (۲) گیلان رابینو ص ۲۵۵ .

باقی بناها و آثار تاریخی بخش لشتنشاه

۱ ـ بقعهٔ آقا پیر ملاحاجی وسید محمدبن زین‌العابدین حسینی تنکابنی دردهکدهٔ نوده لشتنشاه .

۲ ـ بقعهٔ لاله‌گفشه در دهکدهٔ لاله‌گفشهٔ لشتنشاه . درحیاط بقعه درخت آزادی کهنسال بود که‌محیط دایرهٔ تنهٔ آن ۶/۵ متربود.

۳ ـ بقعهٔ آقا شیخ‌سلیمان دردهکدهٔ‌لاشای‌لشتنشاه .

٤ ـ بقعهٔ آقا سید حسن در بالا محلهٔ جور شر لشتنشاه (گیلان رابینو ص ۲۵۱) .

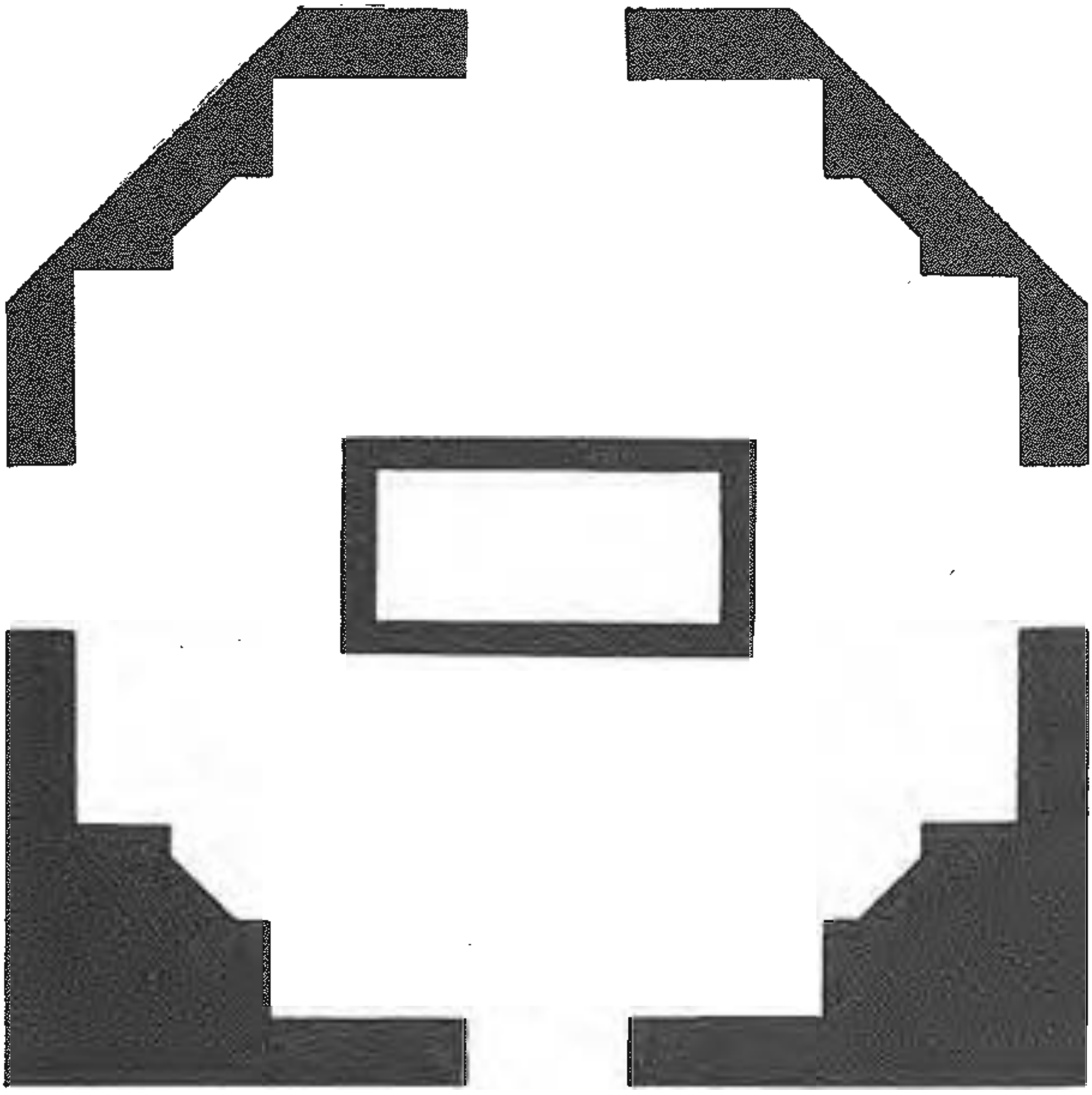

عکس شمارهٔ ٢١٦- کروکی بنای بقعهٔ آقاسید محمدرضا در دهکدهٔ جورشر لشتنشاه

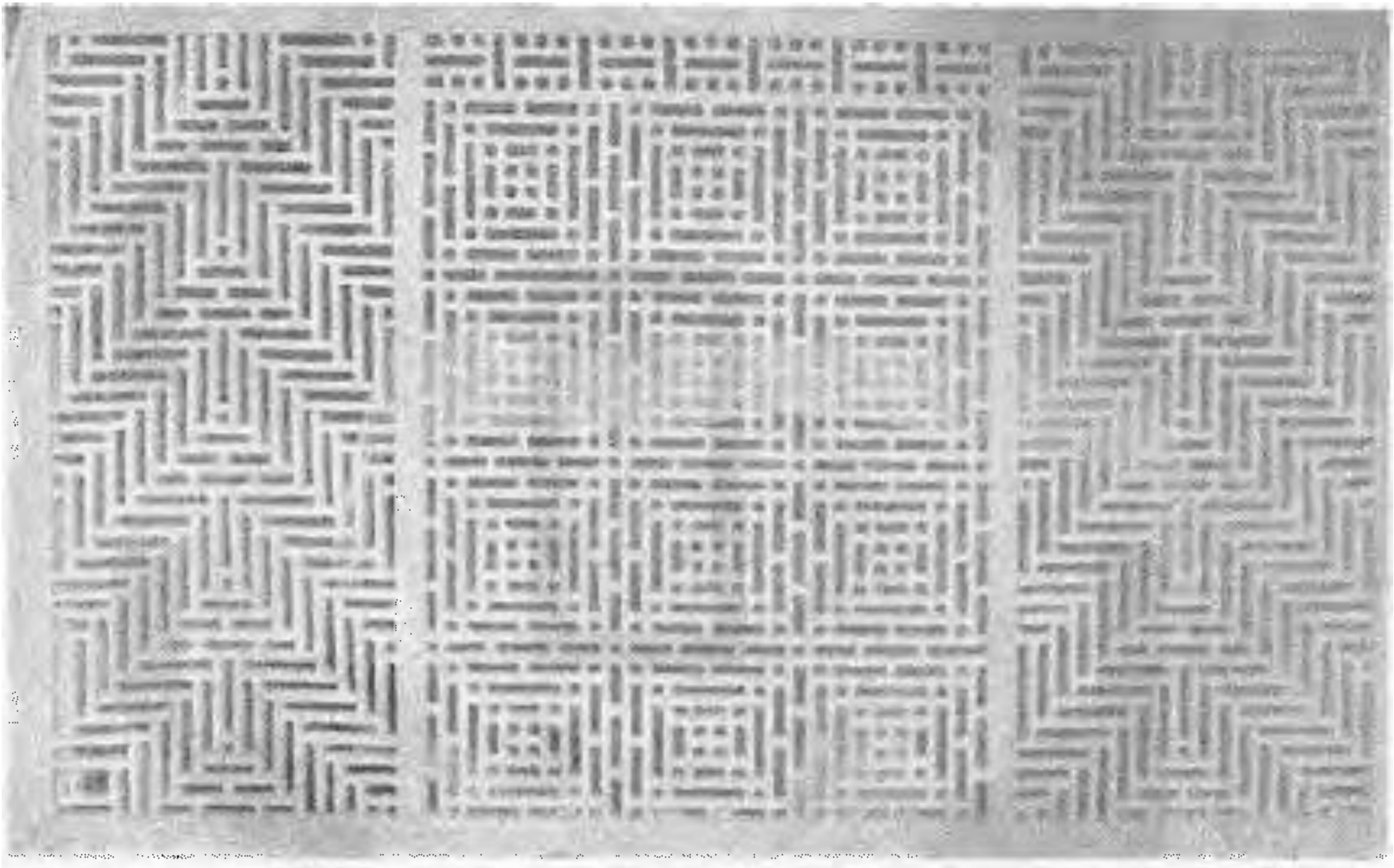

عکس شمارهٔ ۲۱۷ـ قسمتی از ضریح بقعهٔ آقا سیدمحمدرضا در دهکدهٔ جور شرلشتنشاه

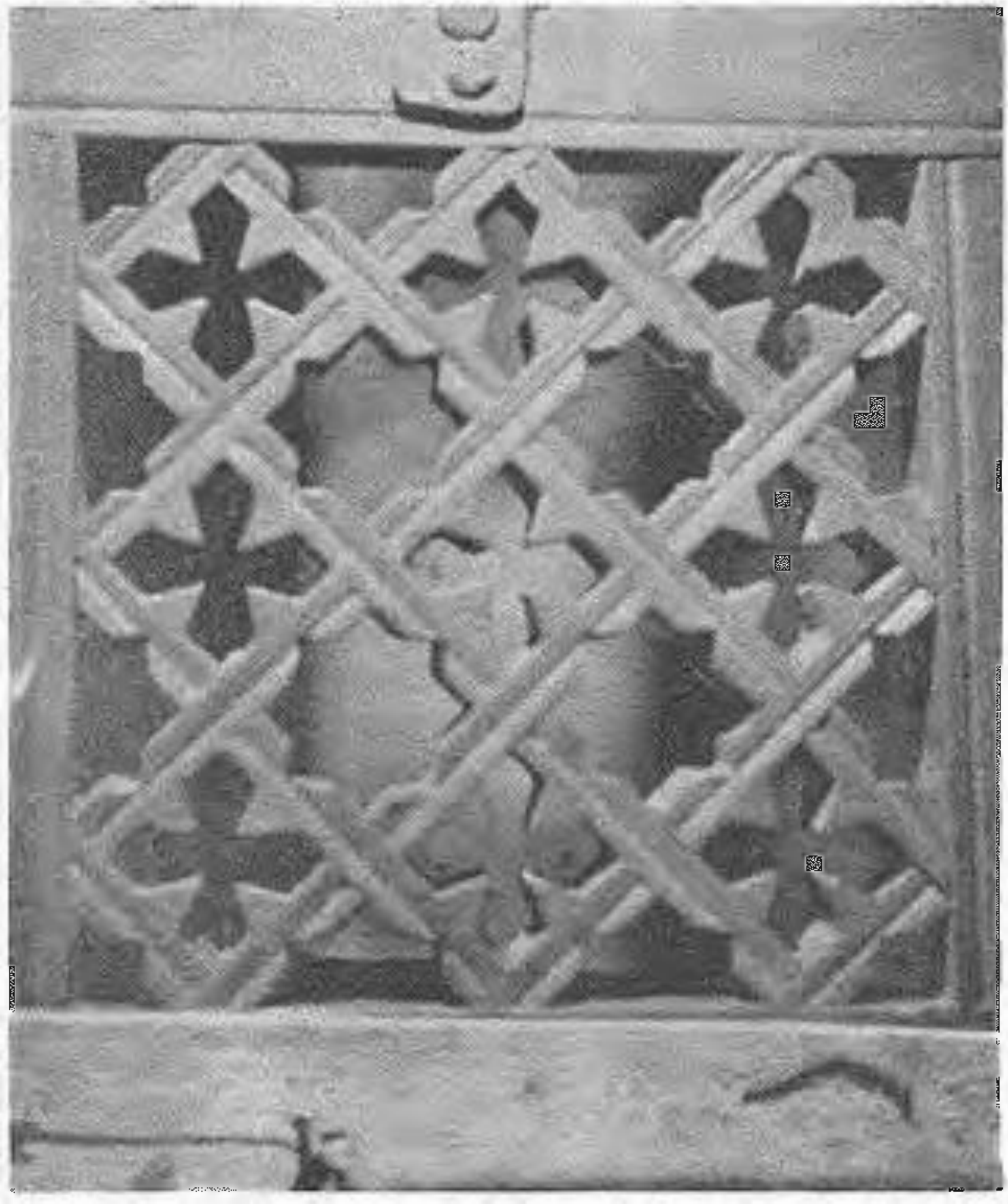

عکس شمارهٔ ۲۱۸ـ مشبک‌کاری در کوچک ضریح آقا سید محمدرضا در دهکدهٔ جورشر لشتنشاه .

عکس شمارهٔ ۲۱۹ـ بقعهٔ آقا سیدمحمدرضا در دهکدهٔ جورشر لشتنشاه که سابقاً معروف به شالی‌مزار بوده است .

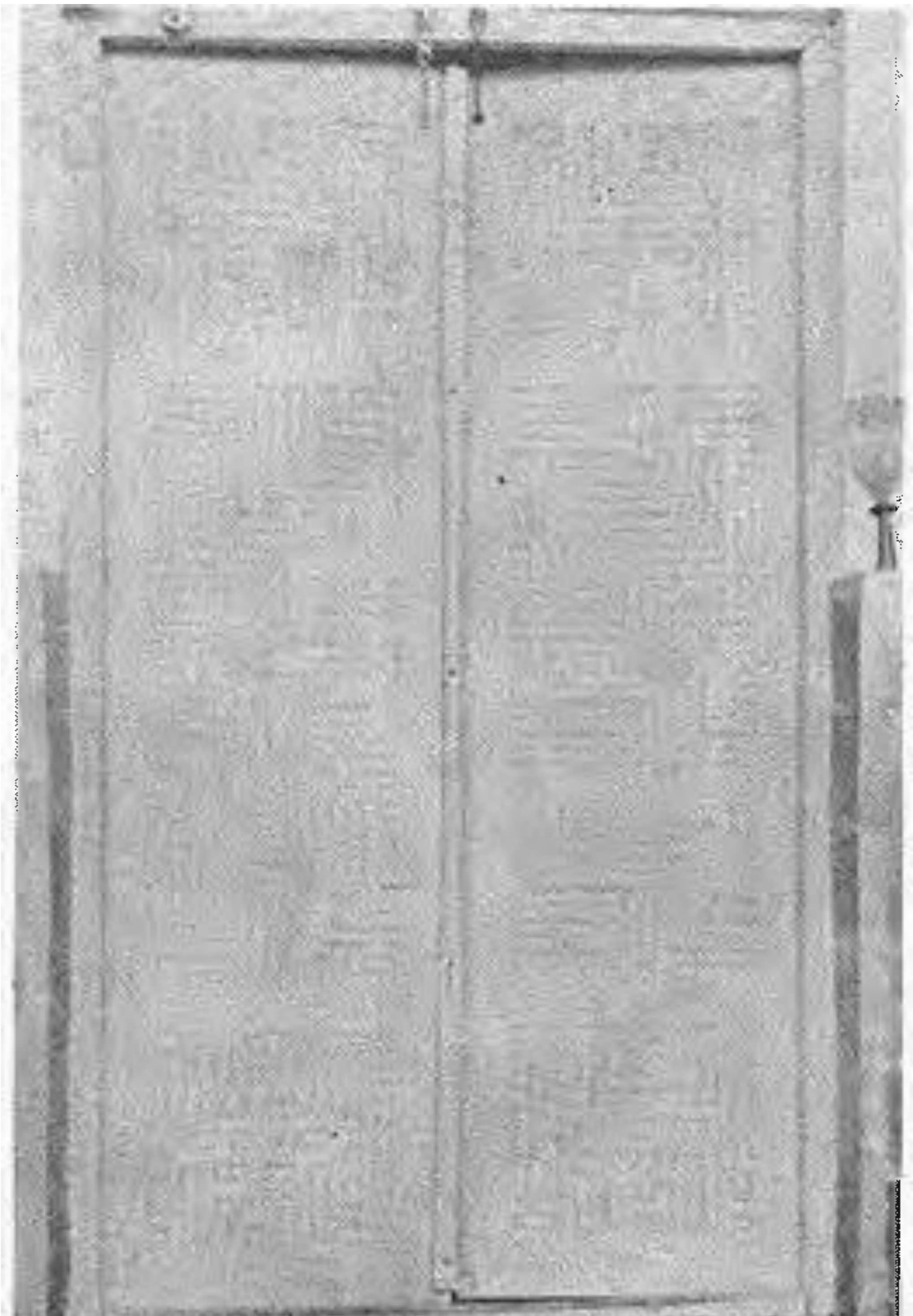

عکس شمارهٔ ۲۲۰ - در ورودی بقعهٔ آقا سید محمدرضا در دهکدهٔ جورش لشتنشاء.

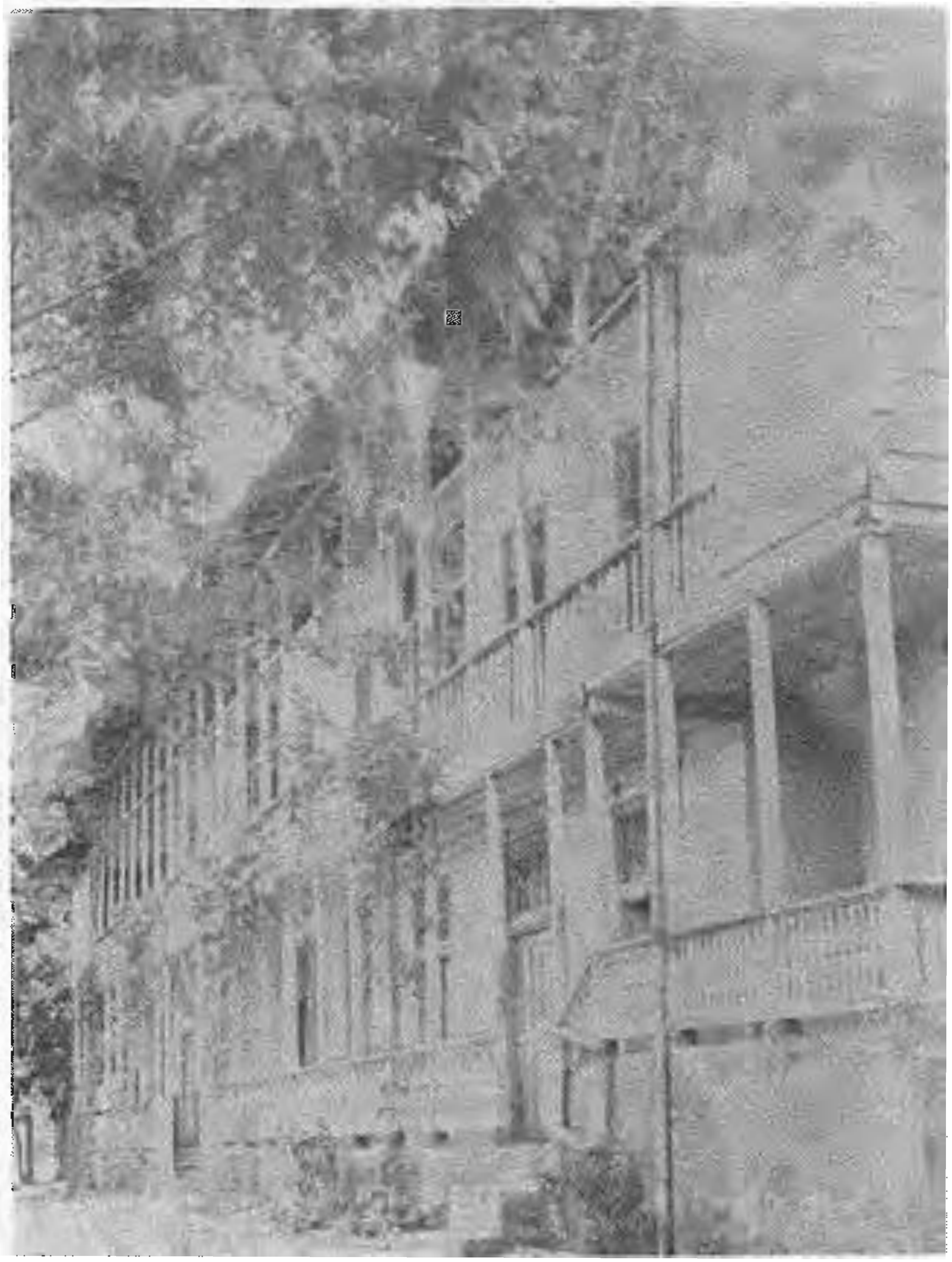

عکس شمارهٔ ۲۲۱ ـ خانهٔ میرزا علی‌خان امین‌الدوله در جورشر اشتنشاه که فعلاً در دست بازماندگان اوست.

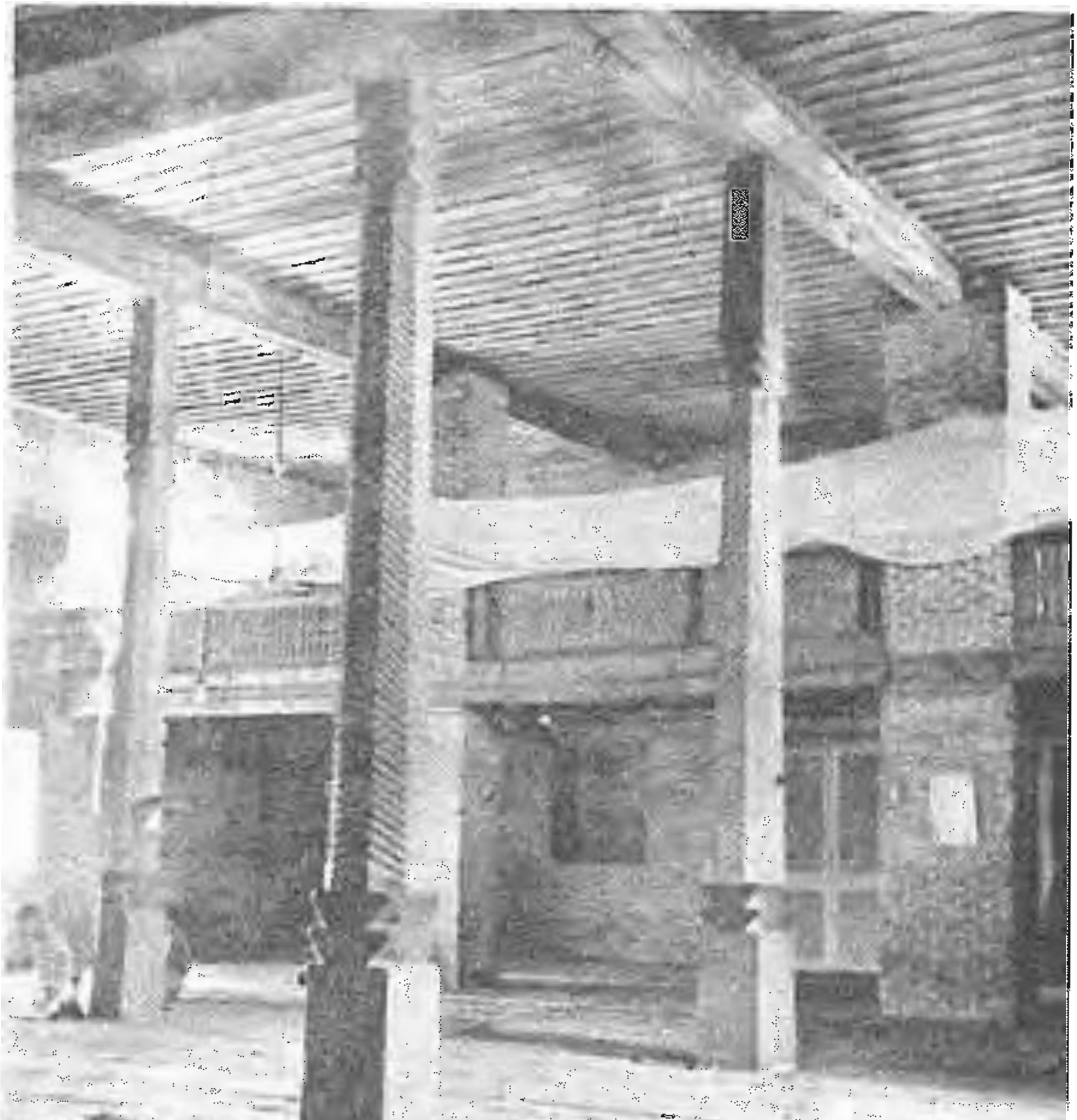

عکس شمارهٔ ۲۲۲ـ ستونهای چوبین و قسمت داخلی مسجد جامع جورشر لشتنشاه .

عکس شمارهٔ ۲۲۳ـ کتیبه‌ای برسنگ برطرف چپ محراب مسجد جامع جورشر اشتهنشاه .

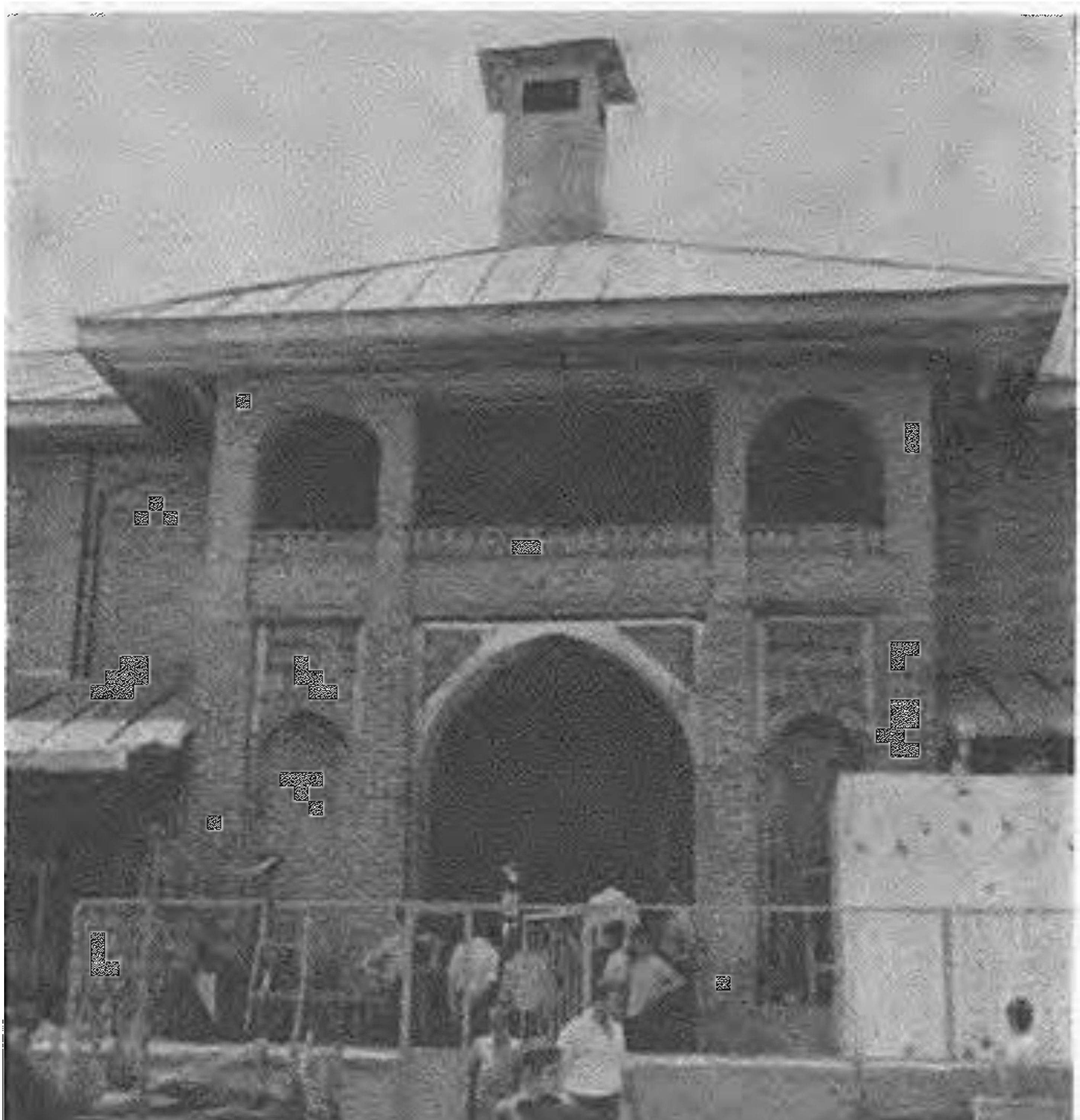

۲۲٤ـ سردر ورودی مسجد جامع جورشر اشتنشاه .

عکس شمارهٔ ۲۲۵ ـ بقعهٔ آقا سیدعبدالله در بالاجورشر لشتنشاه .

عکس شمارهٔ ۲۲۶ - درورودی بقعهٔمیرشاهمحمود در شیخان گفشهٔ لشتنشاء .

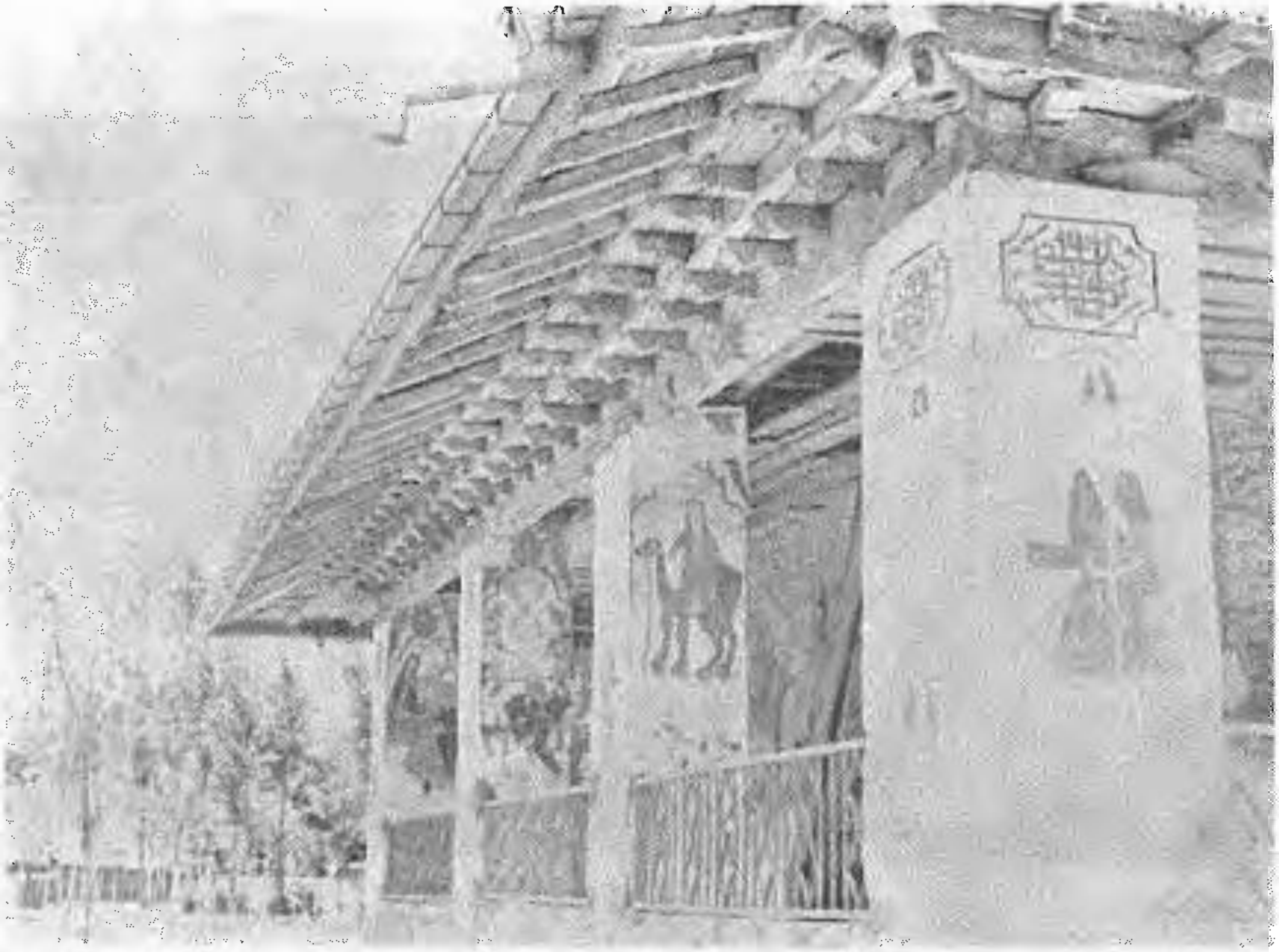

عکس شمارهٔ ۲۲۷ ـ بقعهٔ آقا سیدمحمد یمنی بن امام موسی‌الکاظم در دهکدهٔ لیچای لشتنشاه .

عکس شمارهٔ ۲۲۸ ـ بقعهٔ آقاسید امیر کیادر دهکدهٔ ولم لشتنشاه .

عکس شمارهٔ ۲۲۹ ـ مسجد و بقعهٔ آقاسید مهدی در استلک (= سلک) لشتنشاء :

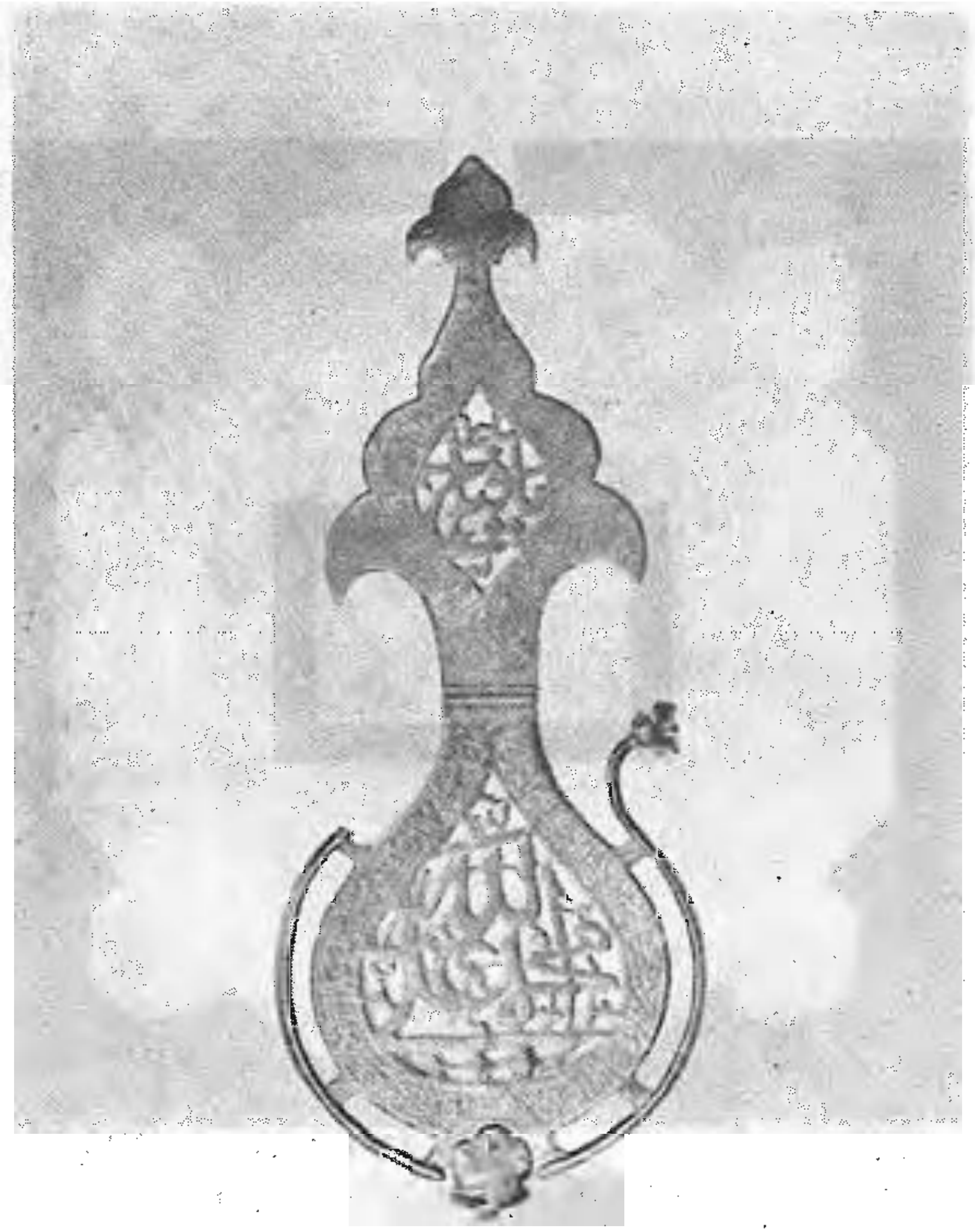

عکس شمارهٔ ۲۳۰ ـ علم بقعهٔ آقا سیدمهدی در استلک (= سلک) اشتشان .

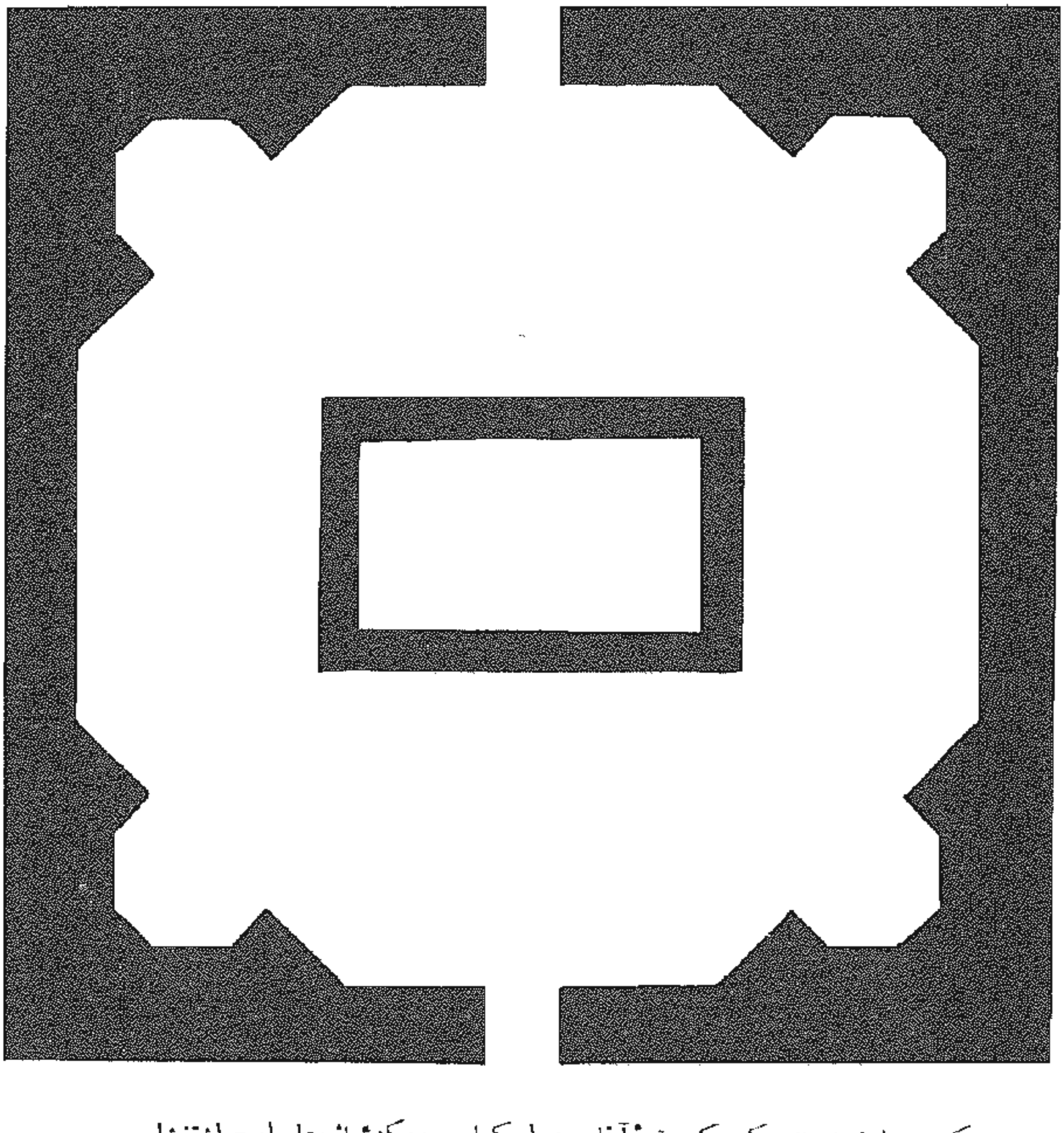

عکس شمارهٔ ۲۳۱ ـ کروکی بقعهٔ آقا سیدعلی کیا در دهکدهٔ اژدها بلوچ لشتنشاه .

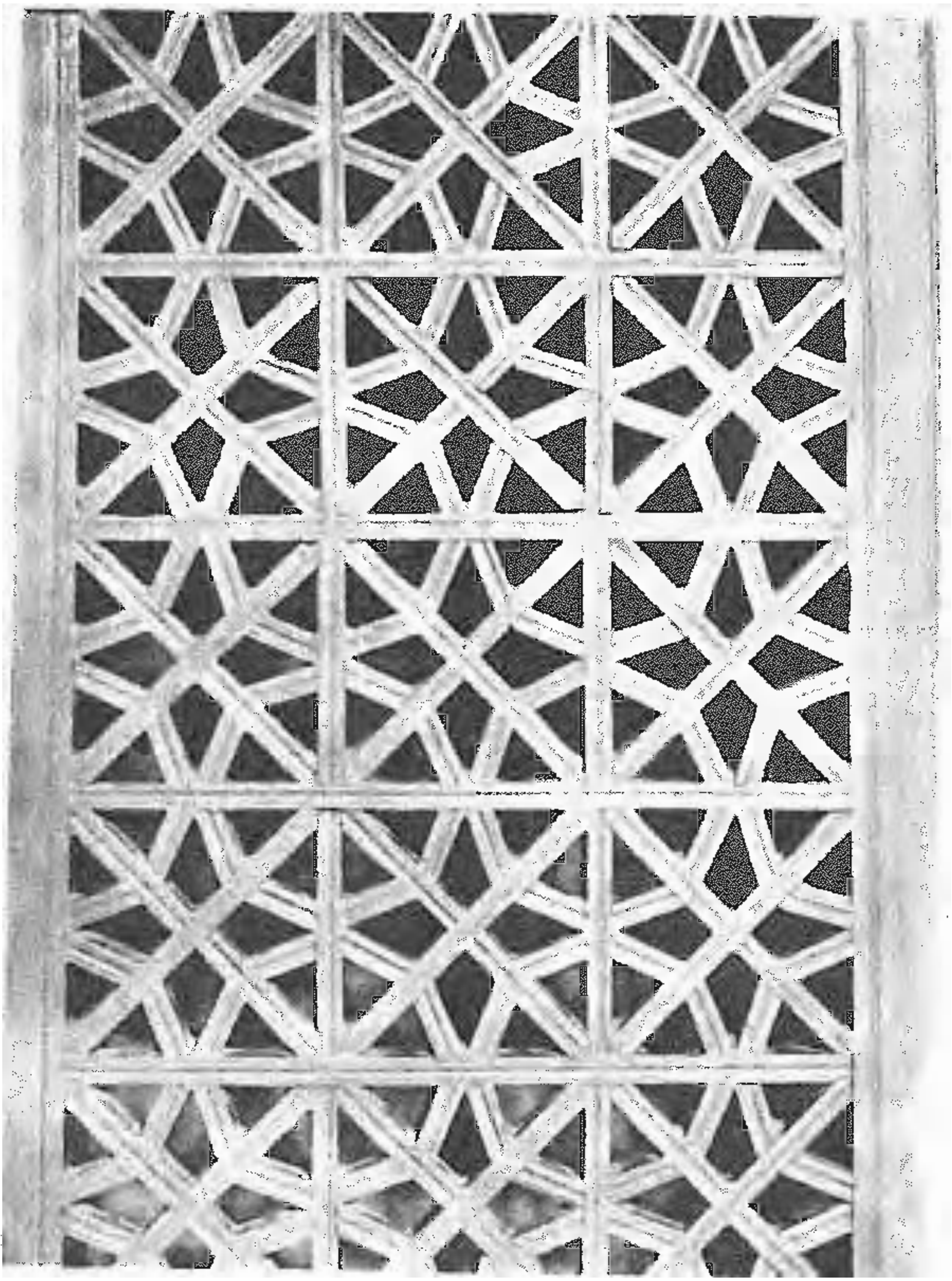

عکس شمارهٔ ۲۳۲ ـ ضریح مشبک بقعهٔ آقاسیدعلی کیا در دهکدهٔ اژدها بلوچ لشتنشاه .

عکس شمارهٔ ۲۳۳ – کاشیهای ازارهٔ بقعهٔ سیدعلی کیا در دهکدهٔ اژدها بلوچ‌اشتنشاه .

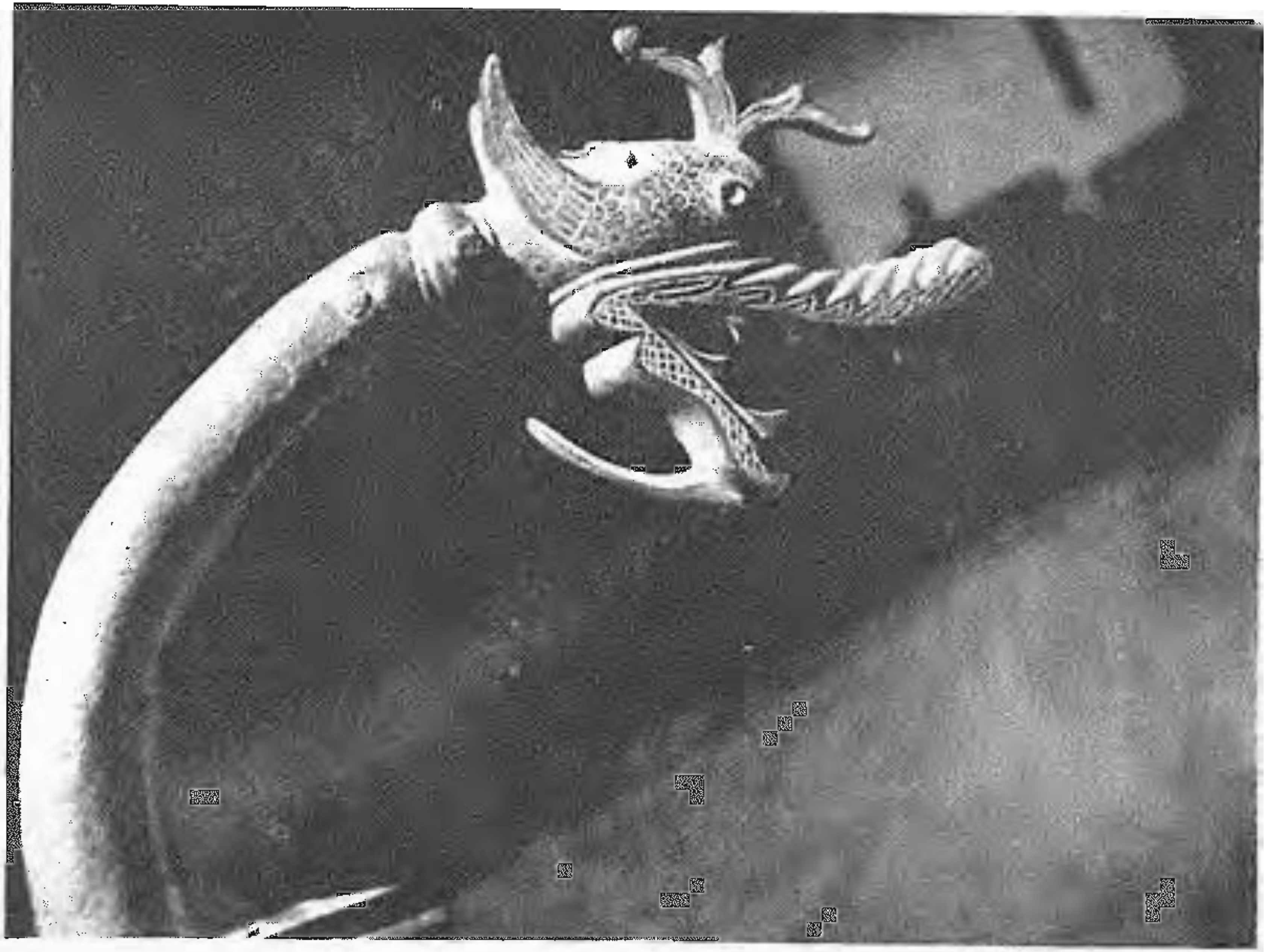

عکس شمارهٔ ۲۳۴ ـ اژدهای علم بقعهٔ سیدعلی کیا در دهکدهٔ اژدها بلوچ اشتنشاه .

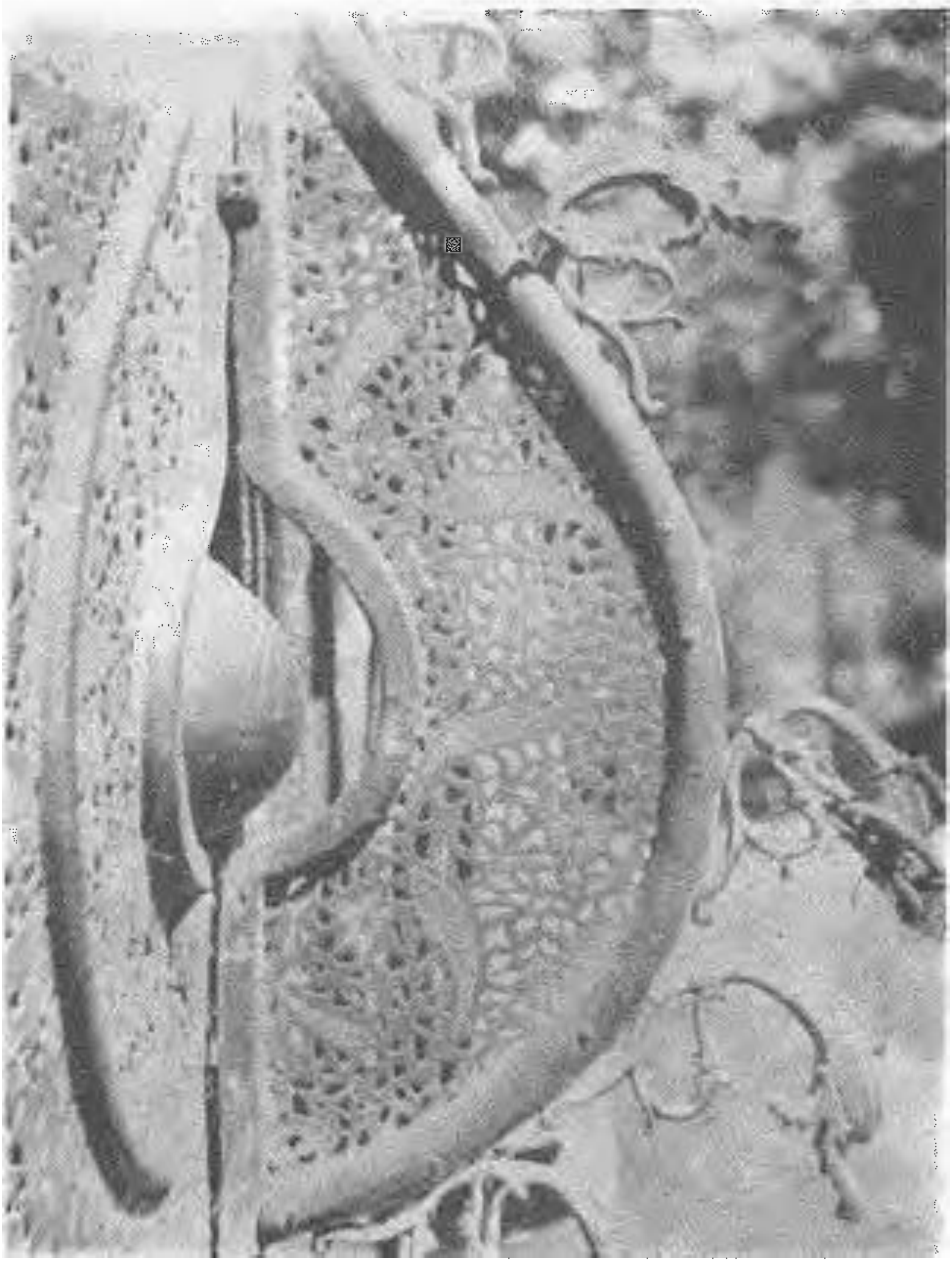

عکس شمارهٔ ۲۳۵ – قسمت وسط علم بقعهٔ سیدعلی کیا در دهکدهٔ اژدهابلوچ اشنشاه.

هنگام فرودین که رساند زما درود
بر مرغزار دیلم و طرف‌سفید رود؟
«ملک‌الشعرای بهار»

بخش پانزدهم

۱ـ جغرافیای تاریخی رودبار ورحمت آباد

رودبار یکی از نواحی شمالی قزوین است که معمولاً به نام « خشک رودبار» یا «رودبار محمد زمان خانی» خوانده می‌شود. رودبار مورد بحث به نام «زیتون رودبار» یا «پیلده رودبار» معروف است و شهرستانی است بر کنارۀ چپ سفید رود که از شمال به کهدم و از غرب به شفت واز جنوب به رودخانۀقزل ـ اوزن و تارم زنجان محدود می‌شود ودیهای رحمت آباددرمشرق آن قرار می‌گیرد. راه رشت به قزوین ازمیان این شهرستان می‌گذرد. فاصلۀ منجیل تا سفید کتله که دودهکدۀ طرفین این شهرستان است پنجاه ودو کیلومتر است. مرکز این شهرستان، شهر رودبار است که درشانزده کیلومتری منجیل، در کنار رودخانۀ سفیدرود ومیان درختان بلند زیتون بنا شده است. تپه‌ها و کوههای کنارسفید رود،ازمنجیل تا امامزاده هاشم به ارتفاع صد و بیست تا سیصد وشصت متر است. آبادیهای این شهرستان روی تپه‌ها و لبه‌های رودخانۀ سفیدرودساخته‌شده‌اند.

رابینوجمعیت شهرستان‌رودبار رادرسال۱۳۳۱قمری‌هشتصد خانوار نوشته است و مرکب از سه طایفه می‌داند : ۱ـ طایفۀ عمار یاسر که در پیلده رودبار و سرخن ساکنند. ۲ـ طایفۀ برامکه که خود رااز نسل برمك می‌دانند،دردهکدۀ کبته نشسته‌اند. ۳ـ طایفۀ حاتمی که از نسل عدی‌بن حاتم‌اند. ساکنان این

شهرستان به تاتی و کردی و تالشی سخن می گویند.

رود بار به سه ناحیه تقسیم می‌شده است : ۱ـ رحمت آباد درشمال . ۲ ـ رودبارو پیلده درجنوب.۳ـسید ظهیرالدین در تاریخ گیلان ودیلمستان‌ازناحیهٔ جشیجان که‌نزدیك کوهستان تالش کهدم بوده است ، نام می‌برد . رابینو حدود این ناحیه را نتوانسته است تعیین‌کنند.(۱)

رحمت آباد

رحمت آباد که امروز جزء حومهٔ رودبار است ، مقابل شهرستان رودبار و دریای کوه دلفك است .نیمی از خاك آن دشت ونیم دیگر کوهستانی استو و از شمال به سفیدرود وسیاهکل ، ازمشرق‌به دیلمان و کوه دلفك ، از جنوب به عمارلو و از مغرب به سفیدرود محدود می‌شود . طول‌آن از جنوب به‌شمال پنجاه وچهار کیلومتر و از شرق به‌غرب هفده کیلومتر است .

هنگامی که کهدم‌ناحیه‌ای‌جدا گانه و مستقل‌و زیر لوای خاندان انوزوند بود، رحمت آباد قسمتی از آن به شمار بود .زمانی که رحمت‌آباد از رودبار کهدم جدا بود ، گاهی‌جزء خاك دیلمان وگاهی جزءحساب لاهجان بود.اواخر سلطنت سلسلهٔ قاجار ،حکومت‌این ناحیه را به‌یکی ازافرادخاندان حاجی‌سمیع دادند .حاکم دررشت زندگی می کرد ودرمحل نایب‌الحکومه‌ای‌داشت .

جمعیت این ناحیه درسال۱۲۷۶ قمری که مکنزی(Mackenzie)به‌حساب آورده است ، پانصد و نود و چهار خانوار بوده‌اند . با سرشماری کمی قبل از زمان رابینو (۱۳۳۱ قمری) جمعیت این ناحیه به هزارو دویست وچهل خانوار رسید . بومیان شیعی مذهبند وزبانشان تاتی است . شایـد کردهای ساکن این ناحیه راشاه عباس بدین جاکوچانده باشد .

مرکزناحیهٔرحمت‌آباد، دهکدهٔ « کلشتر یا کلشدر(۲)» است که‌دریازده فرسنگی رشت ودو کیلومتری منجیل است . در کتاب ملگنوف شرح‌مفصلی در

---

(۱) گیلان را بینو ۲۱۰. (۲) بکسر کاف و فتح دال

بارهٔ رودبار دیده می‌شود (۱) .

۴ـ بناها و آثار تاریخی شهرستان رودبار ورحمت آباد
کاروانسرای پشته با آب انبار و حمام آن
در خاك رستم آباد رود بار

چون کاروانسرا و آب انبار و حمام برپشته‌ای که از زمین اطراف در حدود پنج متر ارتفاع دارد ، بنا شده است ، به نام کاروانسرای پشته شناخته می‌شود. از کاروانسرا که روزی جای آسایش کاروانیان بوده است ، اثری جز چهار دیواری برآمده‌ای برجای نیست .تقریباً تمام آجرهای آن‌را کنده‌و برده‌اند. کاروانسرا مربع شکل بوده وهریك ازاضلاع آن به چهل متر می‌رسیده است.

درشمال کاروانسرا، آب انباری است که هنوز سردرو پلکان آن‌بر جای است و تا پنج سال پیش از آب آن استفاده می‌شده است . (عکس شمارهٔ ۲۳۶) انبار آن به‌شکل‌مکعب مستطیل و درازای آن از شمال به‌جنوب است‌وهواکشی از طرف شمال باطاقی هلالی دارد .

در شمال غربی کاروانسرا،حمامی است که طول آن از خارج دوازده‌متر وعرض آن هشت متر است . این حمام شامل دهلیز ، سربینه ، گرمخانـه ، دو خزانهٔ آب سردو گرم ، تابخانه ونوره خانه است. بنای اصلی حمام از سنگ و آهك و سردر ورودی آن با آجر چیده شده‌است . طرف شمال شرقی آب‌انبار، انبار مانندی است که طاق آن هلالی است .

آجرهائی که در این بنا به کاررفته است به ابعاد ۲۲ و قطر کمی بیشتر از چهار سانتیمتر است . این بنا قاجاری است واحتمال دارد که از مستحدثات منوچهرخان معتمدالدوله باشد . زیرا کاروانسرای سراوان که در فاصلهٔ یك منزلی اینجاست ، به امر اوبنا شده‌است .

آثار بنائی قدیمی درلشکرگاه
نزدیك دهکده دوگاههٔ رودبار

در شمال دهکدهٔ دوگاهه ، محلی به نام لشکرگاه است که در آنجا آثاری

(۱) ملنگوف صفحات ۲۴۵-۲۶۳.

از بنائی قدیمی دیده می‌شود. خچکو (Ghodxeko) درسال ۱۲۵۵ قمری(=۱۸۳۹میلادی) در حوالی این محل دست به حفاری زده واشیاء زیر رااز گورها یافته است :

۱ـ چهار انگشتری سنگی که بریکی از آنها نقش سری بود که موهارا به شیوهٔ ساسانیان پیچیده بودند و خط پهلوی نیز بر آن دیده می‌شد. بردومی نقش گاو نری بود که سر انسان داشت وموهای سر او نیز مانند نقش انگشتری اول بود. برسومی وچهارمی شیری خوابیده بود.

۲ـ جامی زردرنگ مانند آنچه ایرانیان به ترك اسب می‌بندند وبا آن آب می‌خورند. بسیاری از باقی مانده‌های اسلحه و اشیاء مسین کـه بر اثر زنگ‌خوردگی شکل اصلی خود را از دست داده‌بودند.

۳ـ بیل کوچك مسین که کارگران می‌گفتند، قاشق گبرهاست. دانه‌های عقیق به بزرگی وشکل زیتون که دو طرف آن را سوراخ کرده‌بودند.

خچکو خیلی ازگورها را شکافته‌ودیده است که‌پیش‌ازاو به‌خیال گنج یابی آنها را کنده بوده‌اند(۱).

بقعهٔ‌امامزادگان ابوالحسن وابوالفضل‌پسران امام موسی الکاظم علیه‌السلام در دهکدهٔ فیلده رودبار.

ابعاد بنای اصلی بقعه که مربع شکل است، ۳۵۰ سانتیمتر است. چهار کنج طاق‌را باچهار گوشوارپر کرده و طاق‌مدوری براین چهار دیواری‌زده‌اند سه صندوق آلت کاری که داخل آلت‌ها را تخته‌های ظریف و خوش‌تراش کار کرده‌اند برروی این‌سه مزار است. هرسه صندوق‌برپایه‌های کاشی خشتی‌است. طول آنها ۱۴۵ وعرض ۵۸ وارتفاع ۴۳ سانتیمتر است.

پنجرهٔ چوبین مشبك پرکاری به طول ۹۶ و عرض ۶۱ سانتیمتر در ضلع غربی‌بنا برای روشن ساختن بقعه نصب شده است. در بقعه شرقی است و در دو لنگه‌ای قدیم آن را که کنده‌کاری ظریفی داشته،درزمان‌رضاشاه‌به‌موزهٔ ایران باستان در تهران آورده‌اند. رابینو کتیبهٔ این در را چنین نقل کرده است :

---

(۱) تاریخ گیلان خچکو ص۳۳ و۳۴ وگیلان رابینو حاشیهٔ ص ۲۱۰.

گشاده باد بدولت همیشه این درگاه   بحق اشهد أن لااله الاالله
شکرها کردم که این درگه میسر شد مرا   دیده روشن از سجود خاك آدم شد مرا[۱]

این در ورودی در رواقی باز می‌شود که طول آن یازده متر و عرض آن ٤۱۵ سانتیمتر است. جلو این رواق ایوانی به همان طول و به عرض ۳۲۰ سانتیمتر بنا شده است. (عکس شمارهٔ ۲۳۷) این ایوان دری دارد که در فضای جلو این در چندین اصله درختان چنار قدیمی و یك اصله درخت زبان گنجشك است. محیط تنهٔ چنار سمت راست در ورودی شمالی شش متر و چنار سمت چپ آن که اطاق مانندی است هشت متر است. چهار اصله چنار دیگر که در این محوطه است کوچکتر از اینهاست.

در رواق بقعه، سمت راست در ورودی سنگی مرمری زرد رنگ به عرض ۳۳ سانتیمتر وطول آنچه که فعلاً از خاك بیرون است، نود سانتیمتر است. این عبارات بر آن دیده می‌شود:

السلطان بن السلطان شاه منصور تغمده الله تعالی بغفرانه و اسکنه بحبوحة جنانه ابن عالیجاهی اقبال دستگاهی شاه ملك آقا ارفع الله تعالی شانه قد توفی فی التاریخ احدی عشرین شهر محرم الحرام و تاریخ سال وفاتش در این کلمات مندرج است «صد حیف نماند شاه منصور»[۲]

زیر گل، تنگ دل، ای غنچهٔ خندان چونی
بی تو ما غرقه بخونیم تو بی ما چونی[۳]
سلك جمعیت ما بی تو ز هم بگسسته است
ما که جمعیم چنینیم تو تنها چونی[٤]

مطالب بالا، غیر از ماده تاریخ در حاشیهٔ راست وبالا وچپ سنگ نوشته شده است. ماده تاریخ، زیر حاشیهٔ بالاست. برروبهٔ سنگ درزمینهٔ گل وبته های

(۱) سفرنامه مازندران واستراباد رابینو ص ۷۱. (۲) جمع حروف این مصراع به حساب جمل معادل ۱۰۲۹ است. (۳) این بیت قافیه ندارد. (٤) مطالب بالا را رابینو در سفر نامهٔ مازندران و استراباد ص ۷۲ با اغلاطی چند واسقاط یکی دوکلمه وجمله نقل کرده است.

اسلیمی نقشهای زیر دیده می‌شود: خنجر ، رحل و قرآنی بر آن ، کمر شمشیر و حمایل . یکی دو نقش آن شناخته نشد . (عکس شمارهٔ ۲۳۸)

سنگ مرمر دیگری در سمت چپ در ورودی به دیوار نصب شده است که عرض آن ۳٤ سانتیمتر و طول آنچه که از خاك بیرون است ۹۲ سانتیمتر است. این عبارات بر آن حك است :

هذا المرقد المنور لسلسلة النجیبه السلطان العابد بدیع الزمان میرزا تغمده الله تعالی بغفرانه واسکنه بحبوحة جنانه قد توفی فی خامس شهر جمادی الاولی و تاریخ وفات از این ابیات مستخرج است.

چون بدیع‌الزمان پاك سرشت   رفت و این دهر بی ثبات بهشت
سال فوتش ز عقل چون جستم   گفت میدانش « از سرای بهشت »(۱)
بلبلی خون جگر خورد و گلی حاصل کرد   باد غیرت بصدش حال پریشان دل کرد
طوطئی را بهوای شکری دل خوش بود   ناگهان سیل فنا نقد عمل باطل کرد(۲)

تمام مطالب بالا ، غیر از مصراع چهارم دو بیت اول برحاشیهٔ سمت راست و بالا و چپ سنگ حك است . مصراع چهارم که ماده تاریخ است ، زیر حاشیهٔ بالا حك شده است. نقشهائی که بر روی این سنگ است : رحل با قرآنی روی آن ، مشعل ، شمشیر ، یکی دو نقش آن شناخته نشد . (عکس شمارهٔ ۲۳۹)

سنگ قبر دیگری از مرمر ، طرف دست چپ در ورودی و نزدیك به در کفش کن جنوبی است. عرض آن ۳۸ و طول آنچه که از خاك بیرون است ۱۵۱ سانتیمتر است. این عبارات بر آن خوانده می‌شود :

تاریخ وفات مرحمت و غفران پناه رضوان دستگاه میرزا رحیم‌خان ولد

---

(۱) حروف «از سرای بهشت» معادل ۹۸٦ است.   (۲) این دو بیت در دیوان حافظ به تصحیح مرحوم قزوینی چنین آمده است : بلبلی خون دلی خورد و گلی حاصل کرد ـ باد غیرت بصدش خار پریشان دل کرد ـ طوطیی را به خیال شکری دل خوش بود ـ ناگهش سیل فنا نقش امل باطل کرد . مطالب این سنگ را رابینو در سفرنامهٔ مازندران واسترآباد ص ۷۱ و ۷۲ با اغلاط وانداختن یکی دو جمله نقل کرده است و در کتاب گیلان خود از این دو سنگ یاد می کند . (گیلان رابینو ص ۲۱٤) .

مرحوم میرزا کبیرخان در روز شنبهٔ بیستم‌شهر ربیع‌الاول سنهٔ ۱۰۸۰ ثمانین‌والف حق تعالی از تقصیراتش درگذشته غریق رحمت خویشتن کناد بحق محمدوآله الامجاد. نقشها از پائین به‌بالا: گلدان، خنجر، رحل، دوانگشتر، کمر شمشیر و حمایل.

دوسنگ دردوطرف درورودی ایوان شرقی است. بر یکی ازآنها فقط عبارت هذاالمرقدالمنور والتربة المعطر خوانده می‌شود باقی نوشته ها زیرگچ است. برسنگ سمت‌راست: وفات‌مرحومه مغفوره‌کلثوم خانم بنت مرحوم‌میرقاسم ۱۲۵۰. نقشها: دوانگشتر. تسبیح، دلوازه.

رابینو درسفرنامهٔمازندران واستراباد ازسنگ‌قبردیگری یاد کرده است که امروز دراین بقعه‌نیست‌و برآن نوشته بوده است:

شاهرخ بیمثال نیك خصال — آن‌بلنداخترحمیده خصال(۱)

درهزار و دویست ازهجرت — غرق گردید او بآب زلال(۲)

میان‌سنگهای قبورمحوطهٔامامزاده سنگی تراشیده به شکل بز بوده‌است. نظیراین سنگ نیزدرهیروآباد خلخال دیده شده است. تا بیست سال پیش این سنگ برجای بود، به خیالی‌که داخل آن گنج است سروتن آن‌راشکستند و ازمیان‌بردند. گویا با آدابی‌که انجام‌می‌داده‌اند،این سنگهارابرای‌امطاربه‌کار می‌برده‌اند.

قرآنهای بقعهٔ فیلده

دوقرآن بزرگ‌خطی‌دربقعهٔ فیلده است. قرآن کوچکتر به عرض۲۴/۲ وطول ۳۵/۱ وقطراوراق آن ۱۵ سانتیمتراست. سرلوحه ویکی دوصفحهٔ اول آن افتاده‌است. سرسوره‌ها وسرآیات وسراحزاب آن درحاشیه تمام مطلاست سرسوره‌هاتمام مجدول وسرآیات وسراحزاب تمام گل وبته‌ایست‌که‌درآن آب‌ـ

۱ـ این بیت قافیه ندارد. ۲ـ سفرنامهٔ مازندران واستراباد رابینو ص۲۱.

طلاکار کرده‌اند . سراسر قرآن به خط ثلث خوش نوشته شده و زیر هر کلمه با فارسی بسیار کهن معنی شده است . از جلد قدیمی آن اثری نیست اخیراً آن را صحافی کرده و جلد تازه‌ای برای آن درست کرده‌اند . عبارات زیر در صفحهٔ اول آن که قبل از سر لوحهٔ قدیمی بوده است دیده می‌شود :

بسم‌الله الرحمن الرحیم الحمدلله الذی انزل القران علی سبعة احرف کلها .. تنزیل من حکیم حمید .

وقفت صفوة المخدرات السیده الایده العفیفه الرفیعه الجلیله الکریمه الحسیبه.. شجرة السلطنة والخلافة والاجلال پری سلطان بنت السلطان بن السطان المغفور المبرور المنتقل الی جوار رحمة ربه غفور السلطان محمد اسکنه‌الله الملك الشکور بحبایح الجنة . . . و القصور و هی المهد العلیا للسطان العادل الکافل .. الشامل عدله السلطان بن السلطان بن السلطان . امیره اسحق وقاه الله الملك الخلاق من . . الافاق نیلاً لثواب الله . . ودخراً لیوم لاینفع مال و لابنون الامن اتی‌الله بقلب سلیم علی المشهد المنور المعطر والمرقد المعظم . . . . المطهر للسید الامام الفاضل الهمام الفاصل بین الحق و الباطل السید الشهید سیدعلیکیا بن السید الجید السید امیر ضاعف الله تعالی مراتب حسناته . فعلی سکان هذا المشهد و مجاوریه ان یقروه ویستعملوه لیصل الثواب الی الواقفة عاجلاً و آجلاً وقفاً مؤبداً وحبساً مخلداً بحیث لایباع و هوخیر الوارثین فمن بدّله بعد ماسمعه فانما اثمه علی الذین یبدلونه ان‌الله سمیع علیم . تحریراً فی غرة جمادی الاول سنة احدی تسعمائه .

قرآن دیگر را میرمحمد باقر فیل دهی وقف کرده است و وقفنامه را در صفحهٔ اول چنین نوشته‌اند :

بسم الله الرحمن الرحیم بدرستی که وقف مؤبد وحبس مخلد نمود این کلام مجید ربانی راعالیحضرت سلالة السادات میرمحمد باقر ولد مرحوم میر محمدقاسم فیل دهی از برای والدین و برادر مرحوم خود بر کافهٔ مؤمنین آنانکه قابلیت واهلیت تلاوت وقراءت آن داشته باشند تلاوت و قراءت بارواح خود و

والدین مرحومین و برادر مرحوم عالیحضرت مشارٌالیه عاید گردیده در یوم لاینفع مال و لا بنون الا من اتی الله بقلب سلیم دستگیر ایشان گردد حیث لا یباع و لا یوهب و لا یشتری و لا یرهن و لا یمهر و لا یؤدع و لا یترک بطاق النسیان فمن بدّله بعدما سمعه فانما اثمه علی الذین یبدلونه وقفاً عاماً صحیحاً شرعیاً و تولیت این کلام الله را بارشد و اعلم و اورع اولاد خود تفویض نموده که بدون اذن متولی نقل به محل و مکانی ننموده بجای خود بر قرار باشد فکان ذلك فی عاشر شهر شوال المکرم من شهور سنه ۱۱۹٤ .

اندازهٔ این قرآن به شرح زیر است:

طول اوراق ۴۱/۳ و عرض ۲۹/۸ و قطر بدون جلد ۷/۶ سانتیمتر است. این قرآن نیز مانند قرآن دیگر ترجمه‌ای بسیار شیوا وروان و کهنه دارد .

از متن وقفنامهٔ اول معلوم می‌شود که پری سلطان - دختر سلطان محمد - قرآن را وقف مرقد سیدعلی کیا بن امیر کیا نموده است . معلوم نیست چگونه این قرآن به بقعهٔ فیلده رسیده است.

عمارت حسین خان
در پیلده رودبار

عبدالفتاح از این عمارت یاد کرده است. امروز پس از تحقیق معلوم شد اثری از آن باقی نیست(۱) .

۳- بناها و آثار تاریخی ناحیهٔ رحمت آباد
بقعهٔ سیدان
در دهکدهٔ رحمت آباد

این بقعه که به امامزاده محمد نیز معروف است بنائی سادهٔ چوبین است و در محل معروف بوده اصالتی ندارد. زیرا بقعه به نام محمد کالش نیز خوانده می‌شد.

آقای زربینی اظهار داشتند که مدفون در این بقعه، کالش و گوسفنددار پیر عالمین بوده است . دهکدهٔ پیر عالمین که خرابه‌های آن بر جای است .

(۱) تاریخ گیلان عبدالفتاح چاپ درن ص ۲۰۸ .

دهکده‌ای قدیمی بوده است، چه در غاری نزدیك این دهکده زنبیلی یافته اند که در آن زنبیل سند معامله‌ای بوده است. در این سند، بیجار پوران، میان دو تن از ساکنان دهکدهٔ پیرعالمین به‌نام غریب خانم وسید حمزه معامله شده‌است وپول را توزین‌کرده ورد وبدل کرده‌اند.

مقابل پیر عالمین درجوار سنگ‌معروف به «پیاله سنگ» قبرستان‌قدیمی اسلامی است.

قلعهٔ مازو دشت
در تنگهٔ رودخانهٔ دگا

در تنگهٔ رودخانهٔ دگا، قلعه‌ای به نام مازودشت است که یك بدنهٔ آن از سنگ و بدنهٔ دیگر آن از آجر چیده شده است، در این تنگه چشمهٔ بزرگی است‌که از زمین می جوشد. سابقاً این چشمه را چشمه‌جان می خوانده اند و معروف است که شخصی به نام «جان» در اینجا حکمروائی داشته که اسکندر مقدونی اورا شکست داده است(۱).

قلعهٔ لارچاك

درحوالی درهٔ دگا برسر قلهٔ مرتفعی قلعه‌ایست‌که با آجر بنا شده است و سابقاً معروف به «قلعه‌جان» بوده است. می‌گویندکه‌این قلعه از بناهای‌همین‌جان پادشاه این محل است.

قلعه‌کول و قلعهٔ چهل‌گزچال
نزدیك دهکدهٔ شیرکوه رحمت‌آباد

برای رسیدن به شیرکوه، از جادهٔ رحمت‌آباد به توتکابن و از آنجا به شیرکوه باید رفت. در چهارکیلومتری این آبادی بر بالای ارتفاعات، دو قلعه خرابهٔ قدیمی است‌که اولی به نام «قلعه کول» و دومی به نام «چهل گزچال»

---

(۱) رابینو می‌نویسد «در شش کیلومتری پائین پل منجیل قلعه‌ای بر بالای صخره ای در میان سفید رود بنا شده است. در فاصلهٔ کمی در جنوب قلعه، خرابهٔ پلی است. اولئاریوس می‌نویسد که این پل به دست اسکندر مقدونی خراب شد (گیلان رابینو حاشیهٔ ص ۲۱۰) ممکن است این داستان‌محلی که‌سینه‌به‌سینه‌نقل شده‌است بااین‌نقل‌تاریخی اولئاریوس قابل تطبیق‌باشد.

خوانده می‌شود. رابینو نیز ازاین دوقلعه نام برده است(۱).

چراغعلی تپه = تپهٔ مارلیك
نزدیك دهکدهٔ نسفی(۲) در درهٔ گوهررود

گوهررود یکی از شاخه‌های سمت راست سفیدرود است که ازسرچشمه تا مصب آن پانزده کیلومتر راه است . این دره که آب گوهر رود ازمیان آن می‌گذرد به نظر من یکی از زیباترین دره های کوهستان البرز است. در دل این دره دو نقطهٔ مرتفع است که یکی به نام «چراغعلی تپه» و دیگری به نام «پیلاقلا» یعنی قلعهٔ بزرگ معروف است. در سالهای ۱۳٤۰ و ۱۳۴۱ هیئتی‌علمی به ریاست آقای دکتر عزت‌الله نگهبان در چراغعلی تپه که بعداً به نام تپهٔ مارلیك خوانده‌شد اقدام به‌حفاری نمودند وآثاری بس‌گرانبها به‌دست‌آوردند. آثار این تمدن باستانی که هنوز درست شناخته نشده است به‌نام تمدن مارلیك معروف‌شد. رئیس هیأت‌کتابی به‌نام «گزارش مقدماتی حفریات مارلیك‌چراغعلی تپه» به همکاری ادارهٔ‌کل باستانشناسی و مؤسسهٔ باستانشناسی دانشگاه تهران درسال ۱۳۴۲ منتشر نمود . خوانندگان برای اطلاع بیشتری از کار این هیأت می‌توانند به‌آن مراجعه کنند. چراغعلی تپه به‌شماره ۴۲۶جزء بناهای‌تاریخی ایران ثبت شده است.

قلعهٔ گورمیرزا(۳) = قلعهٔ طاهر میرزا
درمیان آب سفیدرود مقابل دهکدهٔ لویه

درمیان آب سفیدرود ، نزدیك به ساحل راست ، سنگ مسطحی از آب سر برآورده است. قسمت بالای سنگ برجسته‌تر است وسطح کمتری دارد.اما قسمت پائین‌آن‌نسبةً مسطح وصاف است. برحاشیهٔ غربی سنگ دیواری‌آجری به ارتفاع ۱۵۰ سانتیمتر برجاست . در این ضلع ، پس از قسمت برآمدگی ، پیشرفتگی خلیج مانندی‌که تا میان سنگ ادامه دارد ، دیده می‌شود. بر حاشیهٔ

---

(۱) گیلان رابینو ص ۲۷۳ . (۲) در گیلان و دیلمستان سید ظهیر الدین‌مرعشی تصحیح نگارنده ص ٤۳۵ نام این دهکده نسپی ضبط شده است و امروز به اشتباه‌با « س» می‌نویسند . (۳) بضم کاف وفتح واو .

شرقی سنگ نیزدیواری ازآجر بهارتفاع حاشیهٔ غربی دیده میشود. درقسمت جنوبی سنگ ، چهار قسمت جداگانهٔ برج مانند و جرز مانند دیده میشود که ارتفاع آنها درحدود دومتراست. پس از این چهار قسمت، دیوار شرقی‌یکسره ومتصل‌به هم است ودرپوزهٔ شمالی به برجی‌ختم‌می‌شود. (عکس شمارهٔ ۲۴۰) در ساحل شرقی رودخانه پایهٔ آجری دیگری دیده می شود . احتمال می رود پایهٔ تختهٔ پل این قلعه بوده است. آجرهائی که در این بنا به‌کار رفته است به ابعاد ۳۲ وقطر ۸/۵ سانتیمتر است. رابینو این محل را به نام «قزقلعه» خوانده و در بارهٔ آن‌می‌نویسد «درشش کیلومتری پائین پل منجیل قلعه‌ای بربالای‌صخره‌ای که درمیان آب سفیدرود است بنا شده است. این قلعه به نام قز قلعه (= قلعه دختر) معروف‌است. درفاصلهٔ کمی درجنوب این‌قلعه، خرابه‌های پلی باقی‌است. اولئاریوس (Oléarius) می‌گویدکه این پل‌به دست اسکندر مقدونی خراب‌شده است . (۱)

دروازهٔ قلعهٔ حرزویل
پشت دهکدهٔ حرزویل(۲)رحمت آباد

این دروازه از سنگ وگچ بنا شده است. دهانهٔ دروازه سه متر وارتفاع دیوار چپ آن‌که بر بالای بلندی ساخته شده است ، ۳/۵ متر است و دو سکو در طرفین آن است. معروف است که این دروازه‌مدخل‌قلعهٔ حرزویل‌بوده‌است، ولی نباید این‌مطلب صحیح باشد ، چه در طرفین دروازه دیواری نیست تا مانع ورودمهاجمین‌باشد.چنانکه از متن کتیبه برمی‌آید یکی ازسلاطین‌وحکمرانان محلی به نام محمد وکدخدایان محل، بانی این کارخیر شده‌اند واین دروازه را بنا کرده‌اند ومحل بست برای‌مجرمان وگناهکاران‌ساخته‌اند! زیر کتیبه‌دندانهٔ دروازه، این قسمت ازآیةالکرسی خوانده می‌شود : خلفهم ولایحیطون‌بشیء من علمه‌الا . . . و زیر آن کتیبهٔ کوچکی از سنگ است که این اشعار سست

---

(۱) گیلان رابینو ص ۲۱۰ . (۲) نام این آبادی در متون تاریخی‌محلی با خاء معجمه و حاء مهمله هر دو آمده است و امروز به اشتباه با هاء هوز می‌نویسند .

بر آن با خط بد نستعلیق حك شده است : (عکس شمارهٔ ۲۴۱)

بعون خداوند حی بصیر ملك الملوکی محمد کبیر
دگر کدخدایان با احترام شدند باعث همچنین کار خیر
که سازند طاقی در این آستان که اهل کنه را شود دستگیر
دو صد لعنت حضرت دادگر دگر لعنت خلق برنا و پیر
بآن حاکم و کدخدا و ملاك تمام رعیت صغیر و کبیر
که چون مجرم اینجا شود ملتجی بآزار و جبراً دهندش گیر
پی سال تاریخ طاقش بدم هزار و نود گفت عقل حقیر

سردابهای طرف راست
دروازهٔ حرزویل

متصل به دیوار راست دروازه ، سردابی در بسته به طول ۹ و عرض ٦ متر از سنگ و گچ بنا شده است . زیر دست این سرداب ، سردابهای متعدد، یکی بر بالای دیگری در دو سه ردیف در دامنهٔ تپه تاکنار نهر ده،از سنگ و گچ بنا شده‌اند که در نوع خود در این صفحات نظیر ندارند . دهانه‌ها وعمق آنها با یکدیگر اختلاف دارد .

قلعهٔ حرزویل
بر بالای کوه در دامنهٔ چپ رودخانهٔ حرزویل

در ارتفاعی که بیشتر از صد متر نیست ، در دامنهٔ چپ رودخانهٔ حرزویل، آثار قلعه‌ای قدیمی ازسنگ وگچ است. دیوارهای آن فرو ریخته‌وشکل اصلی قلعه نمایان نیست. این قلعه ممکن است قلعهٔ دفاعی دهکدهٔ حرزویل بوده‌باشد.

بقعهٔ آقا سید محمود مرندی
نزدیك دروازهٔ حرزویل کنار نهر دهکده

بنای بقعه چهار ضلعی وبام آن کاهگلی است. در ورودی آن رو به‌جنوب ودو لنگه است. این ابیات بر آنها حك شده است :

این در بشادکامی و دولت خجسته باد بر دوستان گشاده و بر خصم بسته باد

تاسیرماه[و]زهره بدین بام اخضر است　　دولت درین سرا و سعادت بدین در است
(عکس شمارهٔ ۲۴۲ و ۲۴۳)

عرض وطول داخلی بنا پنج متر و سقف آن بر چهار ستون اصلی که در چهار کنج بناست بر پاست. مرقد سید محمود مرندی در وسط و به طول دومتر وعرض یك متر وارتفاع ۹۲ سانتیمتر وتمام آن کاشی کاری است. بر روی مرقد، سنگ مرمر سفید رنگ کوچکی به طول ۳۰ و عرض ۲۲ سانتیمتر است. این عبارات با خط نستعلیق بر آن حك شده است: (عکس شمارهٔ ۲۴۴)

بنای گنبد حضرت قدوة الاولیاء وبرهان الاتقیاء سلطان سیدحاجی محمود مرندی نوّرالله مرقده بخیر جاریه نتیجة السلاطین الاعظم امیره تی تی بنت المرحوم امیره سلطان محمد خان حاتمی نسب حاکم الکای کهدم فی تاریخ ثامن شهر رجب المرجب ثمانه و تسعین و تسعمایه. امیره تی تی معظمهٔ مذکوره فی حین حیاتها بجهة خود سردابهٔ که در جوف آستانه واقع است ترتیب داده لعنت خدا وسخط رسول برکسی باد که بعد مماتها دخل بیجا ونامشروع در آن نموده تغییر وتبدیلی بقواعد وقوانین آن راه دهد اخراجات گنبدمذکور مبلغ پنجاه تومان تبریزی رحمةالله علیها و علی آبائها واجدادها المکرمین المعظمین. (عکس شمارهٔ ۲۴۵)

سرداب امیره تی تی دختر امیره سلطان محمدخان حاکم کهدم تا امروز بر جای است وسنگ قبر او نیز تا امروز باقی است.

برکنار سرداب امیره تی تی سنگ مرمر سفید رنگ یك پارچه به طول ۱۴۳ و عرض ۴۸/۵ و قطر ۷ سانتیمتر است که آن را به سی قسمت تقسیم کرده واین پانزده بیت را با خط خوش نستعلیق در قسمتهای سی گانه حك کرده اند:

جهان دانش ودین بحر مکرمت تی تی　　که قاصر است زوصفش زبان کلك وبیان
ز رشك جود دل پاك و دست فیاضش　　فتاده چین برخ یم، خراش در دل کان
ز فر سلطنت و از علو منزلت است　　خدیجه پایه و بلقیس قدرو ندی شان(؟)
نسب ز حاتم طی دارد و بود بحسب　　نهال عصمتی از گلشن محمد خان

بسال نهصدوتسعین‌وثامن(۱) از هجرت — بعون لطف خداوند قادر سبحان
درین مکان فرح‌بخش کز شرافت و فیض — شکسته رونق فردوس و روضهٔ رضوان
تمام کرد چنین گنبدی که در رفعت — گذشته پایهٔ قدرش ز گنبد کیوان
شده ز قد بلندش قصیر دست خلل — که جا بزاویهٔ امن کرده‌است و امان
کند جمال منور ز نور این گنبد — بروز مهر منیر و بشب مه تابان
در استقامت‌واوصاف چهار رکنش‌عقل — چه نغز گفته که‌هر رکن‌رکنی‌ازایمان
بظاهر ار چه بود جفت طاقهایش لیك — چو طاق گنبد خضر است‌طاق‌دردوران
فتد ز رشك‌وحسد در دلش‌شکاف‌شکاف — رسدخبرچوزوصفش‌بگنبدحرمان(۲)
ز جود و همت شاهانه قبر بابا را — بداد زیب و بپوشاند خلعت الوان
الهی از کرم و لطف خویشتن اورا — به‌کام خاطر و بر آرزوی دل برسان
بصدق راقم ابیات و ناظم تاریخ — سگك علی ولی، بی‌ریا، مرادی دان

سنگ مرقد امیره تی‌تی

بر بالای سرداب امیره‌تی‌تی، درکنج شمال غربی بنای بقعهٔ سیدمحمود مرندی، سنگ‌قبر امیره تی‌تی است که سنگ مرمری سفید ویکپارچه است و قسمتی از آن داخل دیوار شمالی رفته است. برروبهٔ سنگ،صلوات کبیر و در حاشیه وبدنه‌های دیگر سنگ، ادعیهٔ مختلف حك شده‌است. برروبهٔ سنگ با خط ریز نستعلیق نوشته است: سنگ سردابهٔ نتیجة السلاطین امیره تی‌تی بنت‌المرحوم سلطان محمد خان حاتمی حاکم کهدم.

سنگ قبر دیگری در همین بقعه

سنگ قبر مرمردیگری به طول ۱۷۷/۵وعرض۴۰ و ارتفاع ۲۰ سانتیمتر دراین بقعه است.

مطالب زیر بر رویهٔ این سنگ است:

در حاشیه با خط نسخ‌صلوات کبیروپس از آن آیة الکرسی تاهوالعلی

(۱) گویا شاعر در تنگنای وزن گرفتار شده وچنین مصراعی ساخته است. منظور او سال‌ثمان وتسعین و تسعمائه یعنی ۹۹۸ است.
(۲) ظاهراً با هاء هوز است.

العظیم‌و پس‌از آن: کل‌شیی‌ءهالک‌الاوجهه‌له‌الحکم‌والیه‌ترجعون‌اللهم‌اغفروارحم.
بر حاشیهٔ داخلی با خط نستعلیق این ابیات حک شده است :

نور اعیان ملک ابوالقاسم (۱) — که نبودش بحسن شبه و مثال
شد بخلد برین بفصل ربیع — تا که از امر قادر متعال
ساخت اصحاب راغمین و ملول — کرد احباب را پریشان حال
مرد و زن در فراق او دارند — دامن از خون دیده مالا مال
باد روحش غریق رحمت حق — بحق مصطفی و عترت و آل
خواهی ارسال فوت او دانی — بشنو از من ز روی استدلال
برون چو ز مصرع ثانی — «مهر گیتی نهاد رو بزوال»(۲)

در سطور وسط با خط نسخ نادعلی تا یا علی و یا علی و دنبالهٔ آن با خط نستعلیق :

هر که آمد بجهان اهل فنا خواهد بود
آنکه پاینده و باقیست خدا خواهد بود

هذا سنه ۹۹۵ نقشهای سنگ : رحل وقرآن وسجاده و مهرو امامزاده‌ای با گنبد . بر بدنهٔ سنگ که بیرون است اشعاری باقافیه‌ووزن «ابوالقاسم‌چراغ اهل بینش» در وصف نامبرده حک کرده‌اند که مطالب آن تکراری است .

سنگ قبر دیگری به طول ۱۰۶و عرض ۳۲/۵ و قطر ۲۹ سانتیمتر دراین بقعه است که مطالب زیر بر آن حک شده است .

صلوات کبیر به خط نسخ، دردوحاشیهٔ سنگ و درمتن هیجده مصراع به خط نستعلیق که‌مصراع‌تاریخ‌آن‌بدین‌شکل‌است :ربیع‌اول والف‌وچهار‌بدتاریخ.
سنگ مرمر کوچکی در این بقعه است که این مطالب بر آن حک شده است: هذه‌التربة‌المرحوم‌المغفور محمد علی ابن المرحوم محمدامین‌زاویه

---

(۱) رابینو امیره تی‌تی را همسر شاه قاسم می‌داند . احتمال دارد شاه قاسم همین‌ملک قاسم باشد که در بقعهٔ سید محمود مرندی به خاک سپرده شده‌است

(۲) شمارهٔ این حروف به حساب جمل غیراز حرف باء معادل ۹۹۵ هجری‌است .

سنه ۱۰۵۷ .

سنگ قبر دیگری به طول ۹۰ وعرض ۳۳ وقطر ۱۷ سانتیمتر در این بقعه است که در حاشیهٔ آن صلوات کبیر و درمتن ظاهراً سه بیت شعر است که در شش مربع جداگانه حك شده است . این ابیات خوانده نشد . (عکس شمارهٔ ۲۴۶) بر یك سر سنگ این دو بیت که مقداری از آن ریخته است ، به ترتیب زیر خوانده شد :

در نهصدوچار وپنج و هشتاد　　از هجرت . . . . پیمبر

. . . است یقین که تابدانی　　تاریخ چنان سایه گستر

مزار امامزاده ابراهیم بن امام زین العابدین علیه‌السلام
در دامنهٔ کوه مشرف بردهکده حرزویل رحمت آباد

بنائی است چهار گوشه که ابعاد داخلی آن ۳۲۰ سانتیمتر است ، چهار گوشهٔ بنا را با چهار گوشوار جمع کرده وگنبدی بر آن زده‌اند. صندوقی ساده بر مزار امامزاده است . اخیراً باسیمان تعمیرات زیادی درآن کرده‌اند .(عکس شمارهٔ ۲۴۷) را بینو نیز از این امامزاده یادی کرده است . (۱)

باقی آثار و بناهای تاریخی رودبار و رحمت آباد

۱ـ بقعهٔ قاضی بن قاضی در تولاب برهٔ رشت‌رودبار نزدیك امامزاده ابراهیم رشت .

۲ـ بقعهٔ آقا: سید حسن درشغال توسه (=شیخعلی توسه) رحمت آباد (گیلان رابینو ص ۲۳۷) بنائی قابل مطالعه نبود .

۳ـ بقعهٔ امام زاده حسن در شیمام رستم آباد رودبار . بنائی قابل بررسی نبود .

۴ـ زیارت شیخ جابر انصاری دردهکدهٔ پیری رستم‌آباد رودبار.مونتایث (Monteith) می‌نویسد که از آب زیارت چای در هشتصد متری رودبار و هفت کیلومتری منجیل گذشته است . (گیلان رابینو ص ۲۱۲)

---

(۱) تاریخ گیلان رابینو ص ۲۷۴.

۵ ـ بقعه‌های بابا ملااسدالله ـ پیر سید جلال الـدین ـ سید محمد در دارستان رودبار . این بقاع قابل بررسی نبودند .

۶ ـ بقعهٔ شیخ مفید در دهکدهٔ دارستان رودبار . (فرهنگ جغرافیائی ایران ، ذیل نام دهکدهٔ دارستان)

۷ـ بقعه‌ای در دهکدهٔ دوگاههٔ رودبار (فرهنگ جغرافیائی ایران ، ذیل نام دهکدهٔ دوگاهه)

۸ ـ بقایای بنائی قدیمی وحمام و زیر زمین در مرتع سینه خانی ازمراتع دهکدهٔ کوشك ، بالای دهکدهٔ فیلده رودبار . (فرهنگ جغرافیائی ایران،ذیل نام دهکدهٔ کوشك)

۹ ـ آب انبار حاجی میرزا آقا جان در شهر رودبار . اراضی آن تبدیل به سینما شده است .

۱۰ ـ بقعه‌ای در دهکدهٔ شاهوای رودبار .

۱۱ـ قلعهٔ تارم در علی آباد پیلده رودبار . علی آباد امروز دهکده‌ایست نزدیك سد سفیدرود ، بر کنار یکی از شاخه های چپ رودخانهٔ سفید رود . در تاریخ خانی آمده است که قلعهٔ تارم نزدیك جشیجان وعلی آباد بوده‌است. (گیلان رابینوص ۲۱۴)

۱۲ ـ گنبد زرد یا قبور سلاطین دردهکدهٔ کلشدر (۱) (= کاشتر) رحمت آباد . رابینواز چنین گنبدی یاد کرده است ، درمحل پس از تحقیق بنده چیزی نیافتم .

۱۳ـ بقعهٔای دردهکدهٔ کیاباد رودبار.

۱٤ـ قلعهٔ کلایه ، نزدیك دهکدهٔ کلایهٔ رحمت آباد (گیلان رابینوص ۲۷٤) .

۱۵ـ دیز کوه ، یاد آور نام قلعه‌ای قدیمی است ، نزدیك آبی است که

---

(۱) بکسر کاف و لام و فتح دال

از ییلاق هزارمرز سرازیر می‌شود و با تاریك رودیکی می‌شود. سپس به اسکلك می‌آید و به سفید رود می‌پیوندد.

۱۶ـ بقعهٔ شاه شهیدان، پائین کوه دلفك است. از راه گلن کش [۱] به ناوه و از ناوه به جنگل لیلاجان و نورالعرش و شاه شهیدان می‌رود. بقعه‌ای جدیدالبناست و قابل بررسی نبود.

۱۷ـ بقعهٔ میان چلکاسر [۲] و چرّهٔ [۳] رحمت آباد.

۱۸ ـ بقاع دهکده‌های سیدان و رودخانه.

۱۹ـ بقاع دهکده‌های کولی دهان و مخشر [۴].

۲۰ بقعهٔ دهکدهٔ پرهٔ [۵] رحمت آباد.

۲۱ ـ بقعه‌ای در دهکدهٔ آغوزبن رحمت آباد.

۲۲ـ امامزاده انجیلك و بقعهٔ دیگری در دهکدهٔ کلشتر [۶] رحمت آباد.

محله‌های زیر گورستانهای قدیمی و آثار زیر خاکی دارند

۱ـ شیرکوه ۲ـ سندس [۷] ۳ـ رشی [۸] ٤ـ پشتهان [۹] ٥ ـ سله‌چان [۱۰] ٦ـ خرشاك [۱۱] ۷ـ شهران [۱۲] ۸ـ حلیمه‌جان ۹ـ کلس فروش [۱۳] ۱۰ـ وله‌جار [۱۴] ۱۱ـ انارکول ۱۲ـ خاسه کول ۱۳ ـ کلایه [۱۵] ۱٤ ـ کیاباد تخت ۱۵ ـ قشلاق ۱٦ ـ نسفی [۱٦] ۱۷ـ شاه‌جان کول ۱۸ـ فتلك [۱۷] ۱۹ـ فیشم [۱۸] ۲۰ـ گورتیم و سلطان بری ۲۱ ـ آغوزبن ۲۲ ـ خیاو ۲۳ـ گلدیان ۲٤ـ رزکا [۱۹] ۲۵ ـ ویایه ۲٦ـ کلشتر ۲۷ـ تلابر ۲۸ـ گله‌ورز [۲۰] ۲۹ـ داکدره ۳۰ـ حرزمویل ۳۱ـ کبته [۲۱] ۳۲ـ کلاس [۲۲] ۳۳ـ شاهوا ۳٤ـ براگور ۳۵ ـ گرده پشته جزء شهر بجار است ۳٦ـ چلکاسر [۲۳].

۱ـ بفتح کاف ولام و کاف. ۲ـ بکسر ج و فتح سین. ۳ـ بضم ج و تشدید و کسر راء. ٤ـ بضم میم و فتح شین. ٥ـ بفتح پ. ٦ـ بکسر کاف و لام و فتح تاء. ۷ـ بکسر سین و دال. ۸ـ بفتح راء. ۹ـ بضم پ و فتح تاء. ۱۰ـ بکسر سین و لام. ۱۱ـ بکسر خاء و راء. ۱۲ـ بفتح شین. ۱۳ـ بضم کاف و کسر لام و فاء. ۱٤ـ بفتح واو. ۱۵ـ بفتح کاف. ۱٦ـ بکسر نون. در تاریخ گیلان و دیلمستان نسپی، امروز نصفی نویسند. ۱۷ـ بفتح فاء و کسر تاء. ۱۸ـ بکسر شین. ۱۹ـ بکسر راء. ۲۰ـ بکسر کاف وفتح واو. ۲۱ ـ بفتح کاف و باء ۲۲ ـ بکسر کاف. ۲۳ـ بکسر ج.

بناها و آثار تاریخی ثبت شده

۱ـ ساختمان تپهٔ خاسه کول نزدیك دهکدهٔ خاسه کول رحمت آباد .
۲ـ گرده کول نزدیك دهکدهٔ چرّه رحمت آباد .
۳ـکلشی تپه میان دهکده های دفراز ورشی رحمت آباد .
٤ـ چراغعلی تپه در نسفی رحمت آباد .

عکس شمارهٔ ۲۳۶ - سردر آب انبار کاروانسرای پشته.

عکس شمارهٔ ۲۳۷ ـ بقعهٔ دهکدهٔ فیلده رودبار .

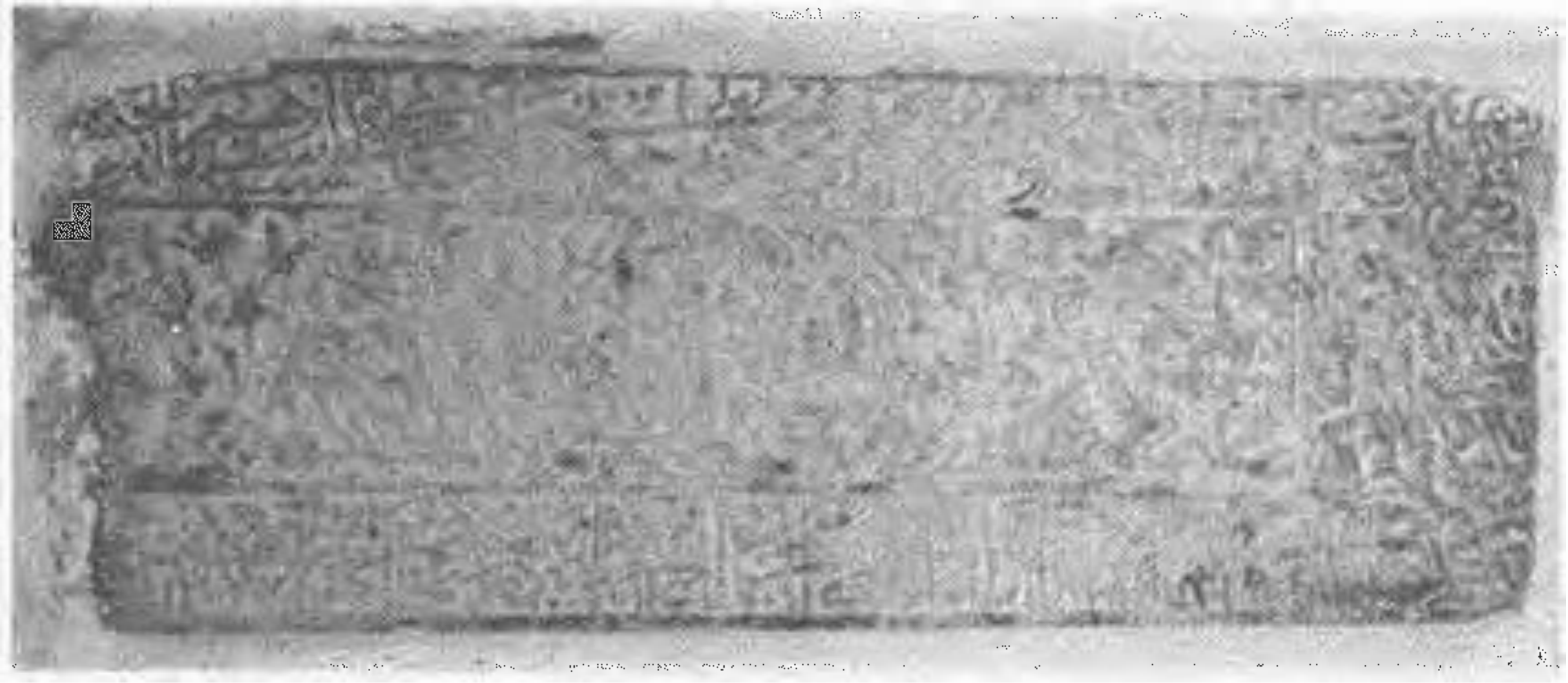

عکس شمارهٔ ۲۳۸ ـ سنگ قبرشاه منصور در بقعهٔ دهکدهٔ فیلده رودبار .

ـ اعکس شمارهٔ ۲۳۹ ـ سنگ قبر بدیع‌الزمان میرزا در بقعهٔ دهکده فیلده رودبار .

عکس شمارهٔ ۲٤۰ ـ قلعهٔ کور میرزا در میان آب سفید رود .

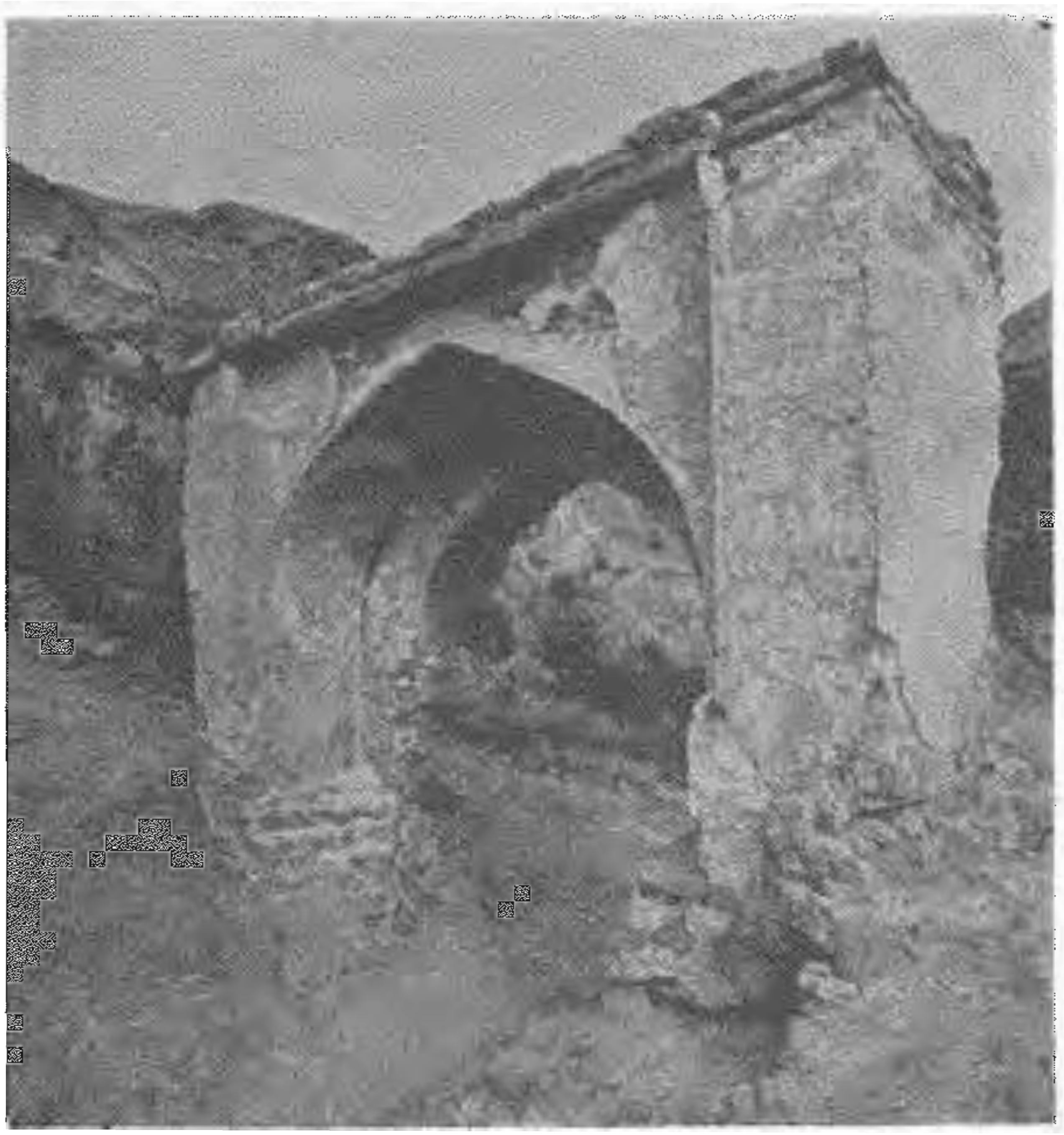

عکس شمارهٔ ۲٤۱ـ دروازهٔ حرزویل که محل بست مجرمان بوده است

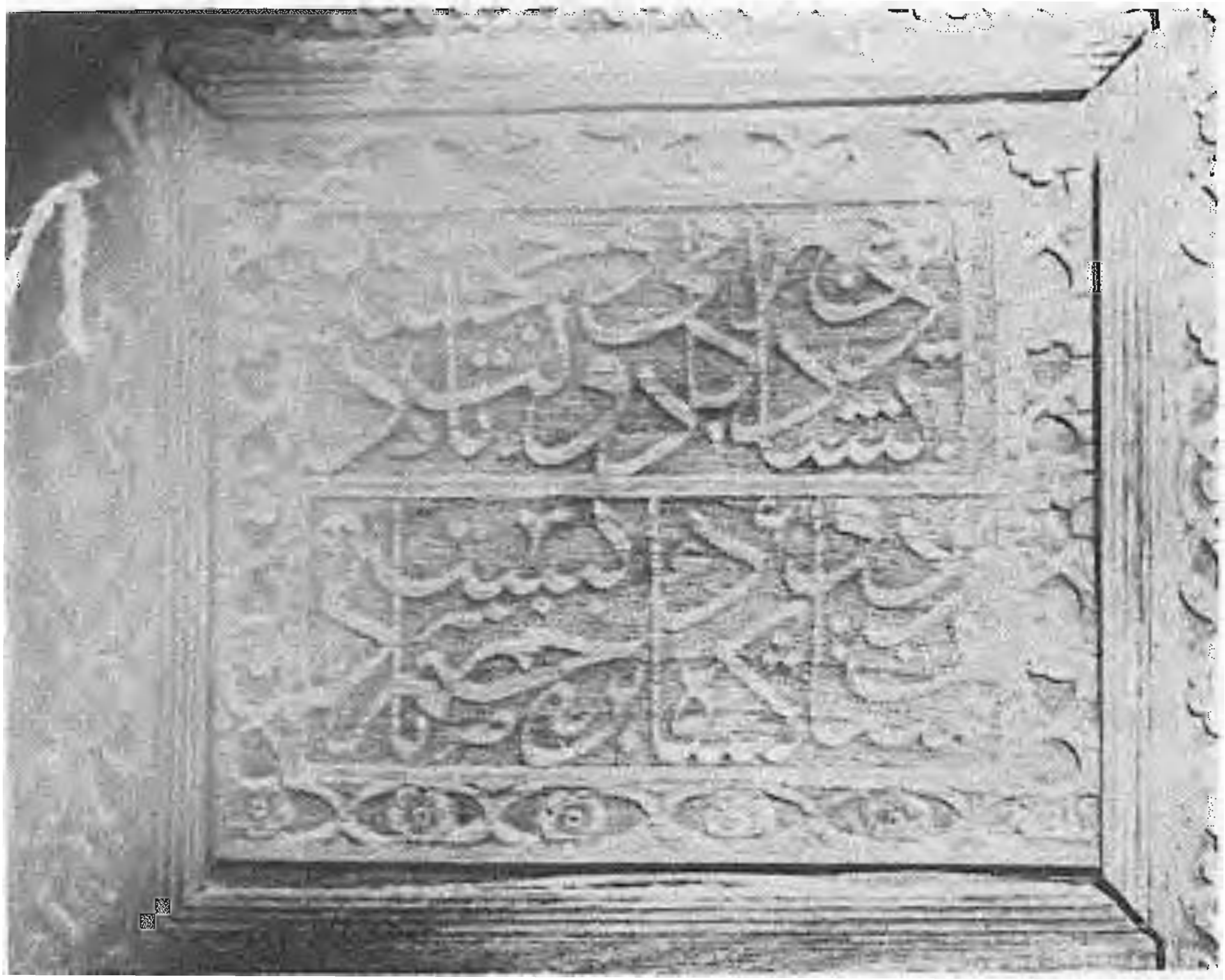

عکس شمارهٔ ۲۴۲ ـ کتیبه لنگه سمت راست در ورودی بقعهٔ سید محمود مرندی در دهکدهٔ حرزویل .

عکس شمارهٔ ۲۴۳ ـ کتیبهٔ لنگهٔ سمت‌چپ در ورودی بقعه سیدمحمود مرندی در دهکدهٔ حرزویل .

عکس شمارهٔ ۲٤٤ ـ کتیبه‌ای بر سنگ مرمر مرقد سیدمحمود مرندی دردهکدهٔ حرزویل.

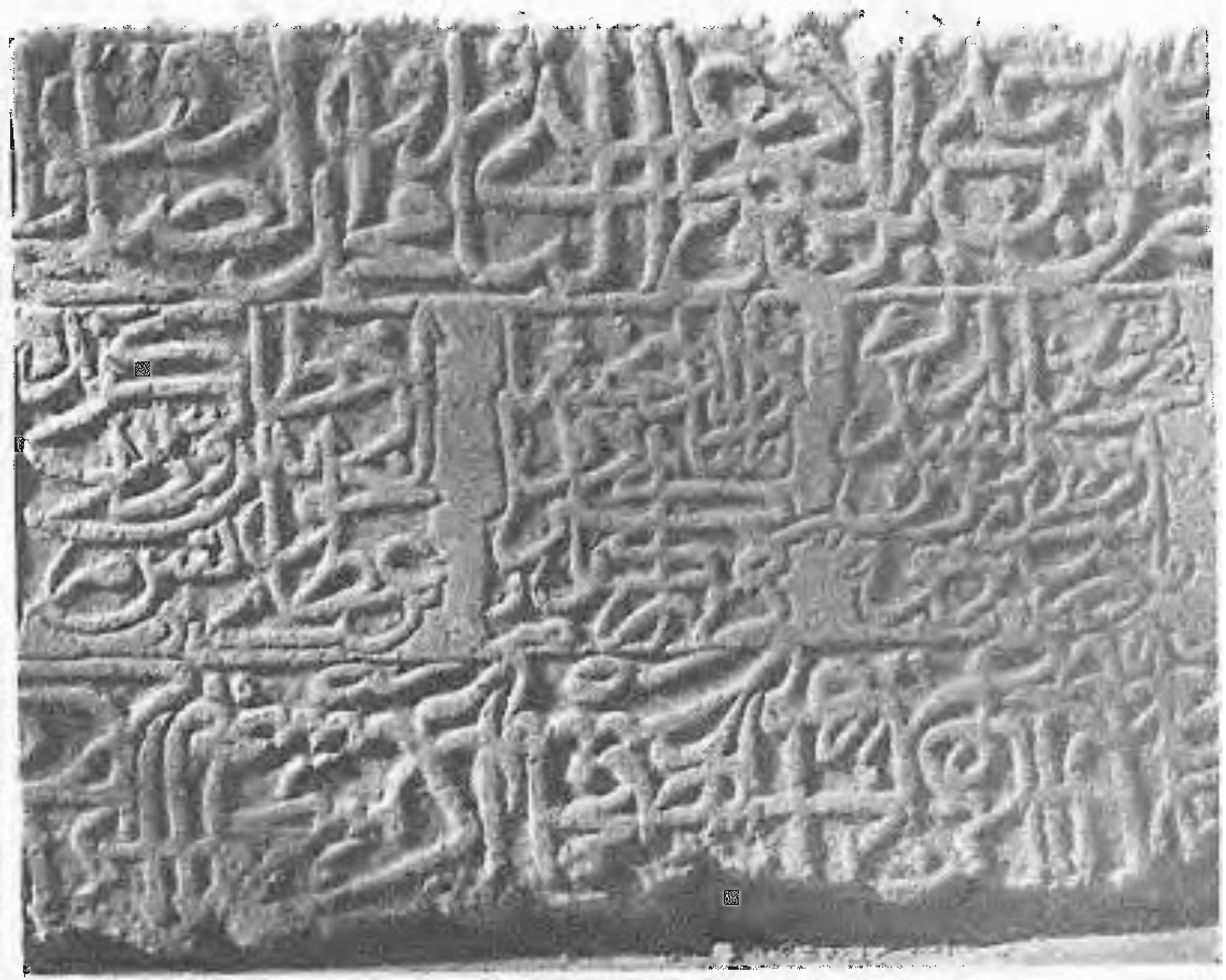

عکس شمارهٔ ۲۴۵ ـ سنگ قبری در بقعهٔ سیدمحمود مرندی در دهکدهٔ حرزویل .

عکس شمارهٔ ۲٤٦ – بقعهٔ امامزاده ابراهیم در دهکدهٔ حرزویل.

عکس شمارهٔ ۲۴۷ ـ مقبرهٔ زرین‌تاج درقبرستان بالامحلهٔ منجین .

بخش شانزدهم

۱ـ جغرافیای تاریخی عمارلو

ناحیهٔ عمارلو بردوساحل رودخانهٔ شاهرود ودرمشرق ملتقای این رودخانه با قزل اوزن قرار گرفته است. کوههای دیلمان در شمال و کوههای قزوین در جنوب آن است . چون هوای ساحل رودخانه و دهکده های کم ارتفاع آن در تابستان زیاد گرم است ، ساکنان این دهکده‌ها به دامنه‌های کوه‌پناه می‌برند. این ناحیه از شمال به دیلمان ورحمت آباد ، ازغرب به‌تارم وازجنوب به‌قزوین واز شرق به رودبار محمد زمان خانی واز شمال‌شرقی به‌اشکور محدودمی‌شود.

نام عمارلو قدیمی نیست . این نام از زمانی بر سر زبانها افتاد که نادر طایفه‌ای از کردان را که‌به‌این‌نام شهرت داشتند ، بدینجا کوچاند. شایدخرگام نام قدیمی این ناحیه بوده است. خرگام در ادوار مختلف قسمتی از تارم یا رودبار یا دیلمان به حساب آمده است .

در زمان‌رابینو (۱۳۳۱قمری) خانان‌پیر کوه وخانان‌جیرین ده از سران قوم بوده‌اند . نصرالله خان سرهنگ پسر عبدالله‌خان‌بیچانلو ـ[۱] خان جیرین ده ـ ومحمدسلیم‌خان‌پسر محمدکاظم‌خان ـ خان‌پیر کوه ـ بوده‌اند. اینان می‌گویند که بازماندگان حسن نامی هستند که با سید جلال‌الدین اشرف به گیلان آمده است.[۲]

۱ـ Beychānlu ۲ـ اگر نادر پس‌ازسال ۱۱۰۰ قمری‌ایشان را بدینجا کوچانده چگونه پدر انشان با سید جلال‌الدین اشرف که در آمدن خود او به گیلان گفتگوست بدینجا آمده‌اند ؟

مرکز اصلی عمارلو منجیل است که در ۳۹۳ متر ارتفاع از سطح دریا بنا شده است. این آبادی بر ساحل راست سفید رود و از محل التقای شاهرود و سفید رود دور نیست و در زمان رابینو، دویست و هفتاد خانوار در آن ساکن بوده‌اند.

جمعیت ناحیهٔ عمارلو را کردان و ترکان تشکیل می‌دهند. کردها از طایفهٔ رشوندند که تیره‌ای از ایل ببه هستند که در سلیمانیه سکونت دارند. شاه‌عباس اول ایشان را بدین‌جا کوچانده است. طایفهٔ عمارلو که نادر ایشان را بدین‌مکان آورد، کم‌کم کردان رشوند را از دهکده هائی که ساکن بودند بیرون راندند. کردان رشوند، فعلاً ساکن ناوه، کلیشم، لایه و کاکوستان ودهکده‌های دیگر هستند ودر رودبار محمد زمان خانی در دهکده‌های زیر دیده می‌شوند:

شهرستان، بهرام‌آباد، کیاکلایه، حسن‌آباد، ده دوشاب.

در زمان رابینو رئیس طایفهٔ رشوند، حسینعلی خان پسر محمد علی‌خان پسر محمد زمان خان بود وپسرش ـ محمدعلی‌خان ـ به‌ساعدنظام‌شهرت‌داشت.

تیرهٔ دیگری که وضع ایلی ندارد و به‌طایفهٔ رشوند بستگی دارد، تیرهٔ سیاهکلی است که بیشتر آنان گله‌دار هستند.

عمارلوها، دهکده های عمارلو و رودبار بابا منصوری را اشغال کرده‌اند وبه تیره های جداگانه به این ترتیب تقسیم می‌شوند:

تیرهٔ قبه‌کرانلو در دیارجان، تیرهٔ استاجان‌لو در پیرکوه، تیرهٔ بیچانلو در جیرین ده، تیرهٔ شمخانلو در خرکام و انبو.

در زمان رابینو (۱۳۳۱ قمری) در حدود دو هزار چادر غیاثوند و چگنی و رشوند در فاصلهٔ میان لوشان و منجیل برپا می‌شده است.

زبان اهالی ترکی و کردی است و زبان فارسی را نیز می‌دانند، اما به زبان گیلکی کمتر سخن می‌گویند. خاك ایشان به دو ناحیهٔ خرکام و فاراب تقسیم می‌شود.

مذهب بیشتر اهالی شیعهٔ اثنی عشری است وکردان بیشتر اهل حق‌اند. در میان اهالی بومی‌کم و بیش معتقدان به مذهب اسماعیلی هم هست. این ناحیه در زمان رابینو دو هزار و صد خانوار داشته است.

۴ - آثار و بناهای تاریخی ناحیه‌های خرگام و فاراب عمارلو.

قبرستان قدیمی بالا محلهٔ منجیل
بر ساحل چپ رودخانهٔ منجیل

بر سنگهای بزرگ این قبرستان، تاریخی دیده نشد. از نوع خطی که بر آنهاست شاید بتوان گفت مقدم بر اوایل قرن دهم هجری نیست. بر سنگ سیاه‌عظیمی که به‌طول ۱۹۰ وعرض ۸۰ وقطر ۳۵ سانتیمتر بود این‌عبارات خوانده می‌شد: یاالله یا محمد یا علی هذا القبرالسعید علیخان بن ولیخان.

برسنگ‌دیگری که‌شکسته‌است، این‌عبارت‌است: هذاالقبرشاه‌سلطان...

برسنگ دیگری چنین حك است: وفات مرحوم حیدرعلی ولد مرحوم علی دادبیك. نقوشی‌که بر آن حك است: شانه و مهر و تسبیح وسرو وبلبل و اژدها.

سردابی بزرگ سنگی در این قبرستان

در قسمتهای پائین قبرستان قدیمی منجیل سردابی است که طاق آن از سنگهای یك پارچه به طول سه متر و قطر ۳۷ سانتیمتر بنا شده است. دیوار این سرداب نیز از سنگ است. طول آنها ۳۶۰ وعرض آنها ۲۲۰ و قطر آنها ۲۸ سانتیمتر است. بر سنگهای داخلی‌کلمات، الله ومحمد وعلی به‌اشکال‌مختلف دیده می‌شود.

بنائی هشت ضلعی به نام مقبرهٔ زرین تاج

دراین قبرستان قدیمی‌بنائی هشت ضلعی آجری است. آجرهای‌بنا به‌ابعاد ۲۰وقطر ۵سانتیمتر است. اضلاع خارجی بنا هریك ۲۱۶ سانتیمتراست وارتفاع آنها از روی پایهٔ سنگی دو متر است. سقف بنا دو گنبد دارد. گنبد زیرین با

آجر بنا شده است. داخل بنا از سنگ و گچ است که روی آن را با گچ سفید کرده‌اند. عرض اضلاع داخلی ۱۵۲ سانتیمتر است. سر گنبد بالائی و زیری هر دو خراب شده، اما کمربند گنبد بالائی باقی است. در بنا شرقی است وارتفاع آن از پایهٔ سنگی ۱۵۰ وعرض آن ۸۳ سانتیمتر است. (عکس شمارهٔ ۲۴۷)

بقعهٔ امامزاده سلیمان معروف به امامزاده طاهر بن موسی‌الکاظم علیه‌السلام در پائین محلهٔ منجیل

این بقعه بنائی است چهارضلعی‌از سنگ و گچ کهاخیراً آن را با سیمان تعمیر کرده‌اند.

پل منجیل

پائین آبادی منجیل بر رودخانهٔ سفید رود

پل بستن بر آب سفید رود، به علت آب فراوان وسیلاب آن، مشکل و پرخرج است. الئاریوس (Oléarius) در سال ۱۰۴۸ قمری (=۱۶۳۸ میلادی) می‌نویسد که پلی با شش پایه که درهر پایه، اطاقی و آشپزخانه‌ای بود وپلکانی برای رفتن به اطاقها داشت، بر روی آب سفید رود بنا کرده بودند. گنجایش اطاقها به قدری بودکه تمام افراد یك‌کاروان را جای می‌داد.

هنوی (Hanway) که راه رشت به قزوین را طی‌کرده، با قایق از آب سفید رود گذشته است و این خود نشانی است که در زمان او پلی بر روی این رودخانه نبوده است، یا پل‌آن خراب وقابل عبور نبوده است.

ماژور دارسی تد (Major d' Arcy Todd) در سال ۱۲۵۳ قمری (=۱۸۳۷ میلادی) می‌نویسد که پل منجیل هفت دهانه داشت و متعلق به دوران صفویه بود. قسمتی از این پل در زمان سلطنت نادرشاه خراب شده بود ودرحدودچهل سال قبل از سفر دارسی، سلیمان خان قاجار ــ حاکم‌سابق‌گیلان ــ آن‌رامرمت کرده بود. این مرد را دارسی درسال۱۲۴۷ قمری (= ۱۸۳۱ میلادی) ملاقات کرده است. دو هلال طاق دو دهانه را آب برده بود، با تخته آن را پوشانده

و راه عبور ومرور راگشاده بودند.

میان سالهای ۱۲۶۷ و ۱۲۷۷ قمری ، حاجی ملا رفیع شریعتمدار که امام جمعهٔ گیلان بود ، پلی تازه بساخت. این پل از عجایب هنر معماری بود، اما در سال ۱۳۱۶ قمری ، سیلی این پل را از جای کند. این پل هنگام سفر ناصرالدین شاه به گیلان برجای بوده است.(۱)(عکس شماره ۲۴۸)سپس کمپانی روسی ، پلی از آهن برپایه‌های پل قدیمی بنا کرد که تا زمان رابینو (۱۳۳۱ قمری) برپا بوده است.(۲)

پل لوشان
بر روی رودخانهٔ شاهرود نزدیك دهکدهٔ لوشان

این پل آجری محکم و زیبا بر پنج پایهٔ اصلی استوار است . طرح بنا قدیمی است اما تاریخ بنای آن زیاد روشن نیست. رابینو می‌نویسد « پل لوشان ، بنائی زیبا از آجر وسنگ است که شامل دو دهانهٔ بزرگ و یك دهانهٔ کوچك است ودر زمان خسروخان بنا شده است.»(۳)در صورتیکه این پل از قدیم چهار دهانه داشته وتمام آن از آجر بوده است . عکسی که هنگام سفر ناصرالدین شاه به گیلان از این پل گرفته‌اند، گواهی صادق است.(عکس شمارهٔ ۲۴۹)شاید بعدها که پل رو به خرابی رفته است ، آن را با سنگ تعمیر کرده‌اند . (عکس شمارهٔ ۲۵۰)صاحب طرائق الحقایق می‌نویسد که پل شاهرود بر نیمهٔ راه خرزان به منجیل است . مجموع این راه پنج فرسنگ است .(۴) صاحب طرائق در سال ۱۳۱۴ قمری یعنی یك سال پس از کشته‌شدن ناصرالدین شاه از روی این پل گذشته است.

راه قدیم گیلان

راه قدیم گیلان ازمسیر امروزی نبوده‌است. این راه از آقابابا به مزرعه‌ای

---

۱ ـ مرآت البلدان ج ۱ ص ۱۶۹ و ۱۷۰ به نقل از سفرنامهٔ گیلان . ۲ ـ گیلان رابینو ص ۲۶۴ . ۳ـ گیلان را بینوص ۲۶۲ . ٤ـ طرائق الحقایق ص ۶۰۳ .

می‌رفت که چاپارخانه وکاروانسرائی داشت و یك فرسخی آقابابا بود. از اینجا به کتل خرزان می‌رسید. وسط کتل دهکده‌ای به‌نام اسماعیل‌آباد بود که تا مزرعه یك فرسخ فاصله داشت. سپس از دهکدهٔ خرزان می‌گذشت. میان اسماعیل‌آباد وخرزان آبادی کوچك دیگری بوده است.دهکدهٔخرزان‌چاپارخانه وکاروانسرا داشت.ازخرزان تا منجیل پنج‌فرسخ راه است و بر سر راه آبادی‌کوچك‌منداب بوده است.(۱)کاروانسرا وحمام‌خرزان‌را حاجی معتمدالدوله فرهاد میرزا پسر عباس میرزا نایب‌السلطنه ساخته است.(۲)

راهی که روسها ساخته‌اند از مزرعه‌ای که در یك فرسنگی آقاباباست جدا می‌شود وبه درهٔ ملاعلی می‌رود و بالاتر از منجیل در دهکدهٔ پاچنار با راه خرزان یکی می‌شود.(۳)

بقعهٔ امامزاده حمزة بن موسی‌الکاظم علیه‌السلام
در دهکدهٔ لوشان فاراب عمارلو

بنای اصلی بقعه از سنگ وگچ است . طرح بنا چهارگوشه و بر بام آن گنبدی‌کاشی کاری است. در شمال بقعه قبرستان وسیعی است. سنگهای‌قبور آن تمام مرمر و نقشهائی دیدنی و جالب بر آنهاست . تاریخ پاره‌ای از آنها مقدم بر سال ۱۲۰۰ هجری قمری است .

بقعهٔ امامزاده محمد حنفیة بن‌علی علیه‌السلام وهاشم بن محمد حنفیه
و ابوالقاسم حمزة بن امام موسی‌الکاظم علیه‌السلام
در دهکدهٔ بیورزن فاراب عمارلو

متن بنا از سنگ وگچ ونمای آن آجر است. طرح بنا هشت‌ضلعی است. اندازهٔ هرضلع ازداخل ۲۴۰ سانتیمتر و از خارج ٤٦۰ سانتیمتر است و عمق طاقنماهای آنها نیم‌متر است . ایوانی مقابل در ورودی است که طولش ۵ متر وعرض آن ۳/۵ متر است . این ایوان به کفش کنی ختم می شود که طول آن ۲/۷۰ وعرض آن ۲ متراست. در دیوار های حرم پنجره های ظریف‌مشبك‌دیده

۱- طرائق الحقایق ص ۶۰۱و۶۰۲. ۲ و ۳ - طرائق الحقایق ص ۶۰۲ .

می‌شود . سه‌صندوق ساده دروسط است و ضریحی مشبك چوبین آنها را احاطه کرده است. درخت‌کهنسال سروی جنگلی در جلو بنای بقعه است . (عکس شماره ۲۵۱)

پل آجری انبو
بر روی رودخانهٔ شاهرود
در بخش فاراب عمارلو

دهکدهٔ انبو برساحل راست شاهرود ، برکنار یکی از شعب این رودخانه است و به دومحلهٔ بالا وپائین تقسیم می‌شود. این پل بررودخانهٔ شاهرود در راه قدیم‌قزوین به اشکور ودیلمان بنا شده است. این‌راه ازقزوین به‌گردنهٔ کماسار ودهکدهٔ چنارك و پل انبو و قهوه خانهٔ سیاه آب می‌رود . راه دست راست از قهوه خانه به‌اشکور وراه دست چپ به‌دیلمان می‌رود.

دهکدهٔ انبو از دیهای قدیمی این ناحیه است. رشید الدین فضل الله در شرح‌حال حسن صباح می‌نویسد «ازقزوین به‌راه بیره وانبوه به‌دیلمان آمد»(۱) سید ظهیرالدین نیز ازاین دهکده نام می‌برد آنجا که می‌نویسد « نماز عصریه را ازلمسر سوار شده وبه تعجیل براندند وچون راه دور ودراز بود و به قلل جبل برف بسیار، نماز شام را به قریهٔ انبوه رسیدند» (۲) صاحب برهان قاطع می‌نویسد «انبوه ... نام قصبه‌ای است در بالای کوهی از مضافات دیلمان » در فرهنگ‌جغرافیائی نیز از این دهکده یاد شده است ومی نویسد : پل‌آن‌قدیمی است .

قلعه خرابه‌ای به‌نام قلکی‌سر
در دهکدهٔ کلیشم از بلوك فاراب عمارلو

از دیلمان که به سر دو راهی انبو می‌رویم طرف‌دست‌راست برسرکوهی منفرد ، قلعه‌ای ازسنگ‌وگچ دیده می‌شودکه ظاهراً ازبناهای اسماعیلیان‌است

(۱) جامع‌التواریخ ص ۱۰٤.   (۲) تاریخ چاپ گیلان نگارنده ص ۳۸۷

(عکس شمارهٔ ۲۵۲) ازدیوارها وباروی قلعه آثار زیادی بر جای نیست و طرح اصلی آن ازمیان رفته است. درپاره‌ای جاهاارتفاع دیواربه یك مترونیم می‌رسد . (عکس شمارهٔ ۲۵۳ و ۲۵۴)

چند سال قبل آلتی صندلی مانند که از مفرغ بود از این قلعه بیرون آوردند .

باقی بناها و آثار تاریخی
ناحیهٔ فاراب و خرگام عمارلو

۱ــ امامزاده طیب وطاهر در پاکده باگنبدی ازکاشی سبز .

۲ــ امامزاده محمد در تکیهٔ جیرین ده .

۳ــ شاه‌نشین و شاهمیر کلا ، دو محل کوهستانی نزدیك دهکدهٔ انبو ، در این دو محل آثار آبادیهای قدیمی است .

۴ــ کافر قلعه ، قلعه خرابه‌ایست نزدیك جیرین ده فاراب عمارلو .

۵ــ خرابه‌های ابنیهٔ قدیمی در اراضی مزرعه چارشا نزدیك دهکدهٔ ناش از بلوك خرگام عمارلو .

۶ــ بقعهٔ شاه شهیدان در دهکدهٔ شهیدان زیر کوه دلفك .

۷ــ بقعهٔ دهکدهٔ شاده‌سر .

۸ــ کافرکوه نزدیك دهکدهٔ تاله‌کوه از بلوك خرگام عمارلو ، آثار قلعه خرابه‌ای دارد .

۹ــ قلعه خرابه‌ای معروف به نقاره کوه نزدیك دهکدهٔ کشکش، از بلوك خرگام عمارلو . این قلعه میان دهکدهٔ کشکش وصیقلده است.

۱۰ــ باباملحودی گور نزدیك دهکدهٔ کلیشم از بلوك فاراب‌عمارلو.ظاهراً یکی ازگورهای سران اسماعیلیان است .

۱۱ــ قبورگبری و آثارخرابه های قدیمی و قلعه‌های کهن نزدیك‌دهکدهٔ ویه از بلوك فاراب عمارلو .

۱۲ـ قلعهٔ نادری و تپهٔ آن میان چمل وسرمل از بلوك خرگام عمارلو .

۱۳ـ کافر قلعه در پاك ده از بلوك فاراب عمارلو .

۱٤ـ قلعهٔ یکونوم نزدیك دهکدهٔ یکونوم از بلوك فاراب عمارلو .

۱۵ـ چله خانه و درم خانی میان یکونوم و دهکدهٔ ویه از بلوك فاراب عمارلو .

۱٦ـ زرگردکان،غارمانندی‌است که‌درسنگ تراشیده‌اند نزدیك دهکدهٔ پاك‌ده ازبلوك فاراب عمارلو .

۱۷ـ بقعه‌آینه‌ده (=اینه‌دی) ازبلوك فاراب عمارلو .

۱۸ـ مسجدی بربالای‌کوه نزدیك دهکدهٔ داماش عمارلو .

۱۹ـ خرابه‌ها و آثار تیله و سفال قدیمی در چراکوه نرسیده به دهکدهٔ کلیشم .

۲۰ـ قلعه چمارود نزدیك محله بالای انبواز بلوك فاراب عمارلو .

۲۱ـ قلعهٔ گنجاك بالای قلعه چمارود نزدیك دهکدهٔ انبواز بلوك فاراب عمارلو .

۲۲ـ قلعهٔ دگاسر سمت راست رودخانهٔ شاهرود وبرج نگهبانی‌آن سمت چپ آب نزدیك دهکدهٔ دگاسراز بلوك فاراب عمارلو .

۲٤ـ قلعهٔ کلاسی نزدیك دهکدهٔ ناوه ازبلوك فاراب عمارلو .

۲۵ـ قلعهٔ جیرین ده نزدیك دهکدهٔ جیرین ده ازبلوك فاراب عمارلو .

۲٦ـ قزقلعه نزدیك دهکدهٔ سنگه رود ازبلوك فاراب عمارلو .

۲۷ـ قلعهٔ اسکابن واسلابارنزدیك دهکدهٔ اسکابن ازبلوك فاراب عمارلو .

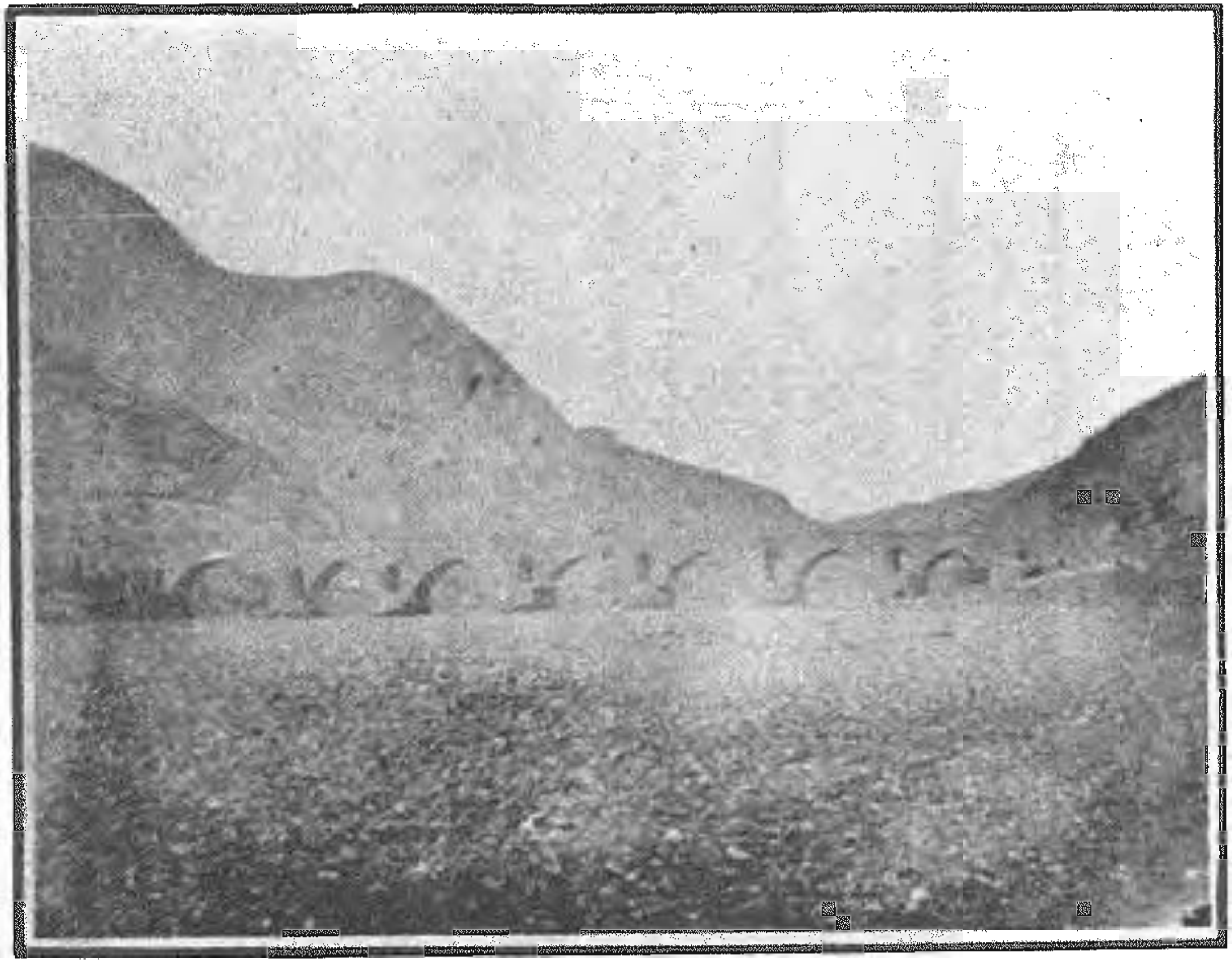

عکس شمارهٔ ۲٤۸ــ عکس پل منجیل از آلبوم ناصرالدین شاه که زیر آن نوشته‌اند از شدت باد بهتر از این ممکن نبود عکس برداشت .

عکس شمارهٔ ۱۲۱۸۵ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران .

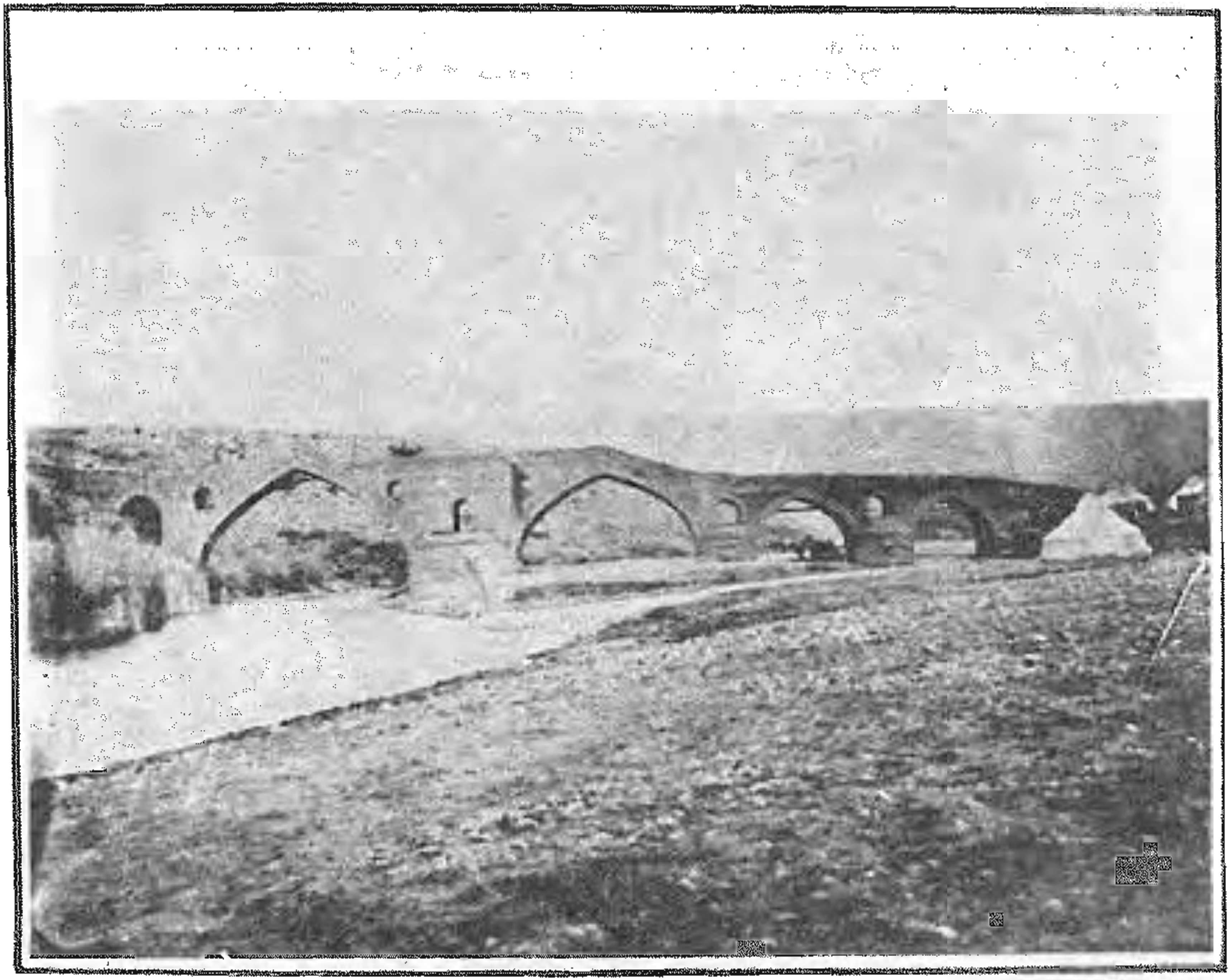

عکس شمارهٔ ۲۴۹ـ عکس پل اوشان هنگام سفر ناصرالدین‌شاه به گیلان که از آلبوم ناصرالدین‌شاه نقل شده است.
این عکس بشمارهٔ ۱۲۱۸۱ در کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران است.

عکس شماره ۲۵۰ ـ پل اوشان درسال ۱۳۴۹ هجری شمسی .

عکس شمارهٔ ۲۵۱ـ بقعهٔ امامزاده محمد حنفیه و هاشم‌بن محمد حنفیه و حمزة‌بن موسی‌الکاظم علیه‌السلام در دهکدهٔ بیورزن فاراب عمارلو .

عکس شمارهٔ ۲۵۲ـ کوهی که قلعهٔ قلکی‌سرِ کلیشم برآن بنا شده است.

عکس شمارهٔ ۲۵۳- پاره‌ای از دیوار غربی قلعهٔ «قلکی‌سر» کلیشم.

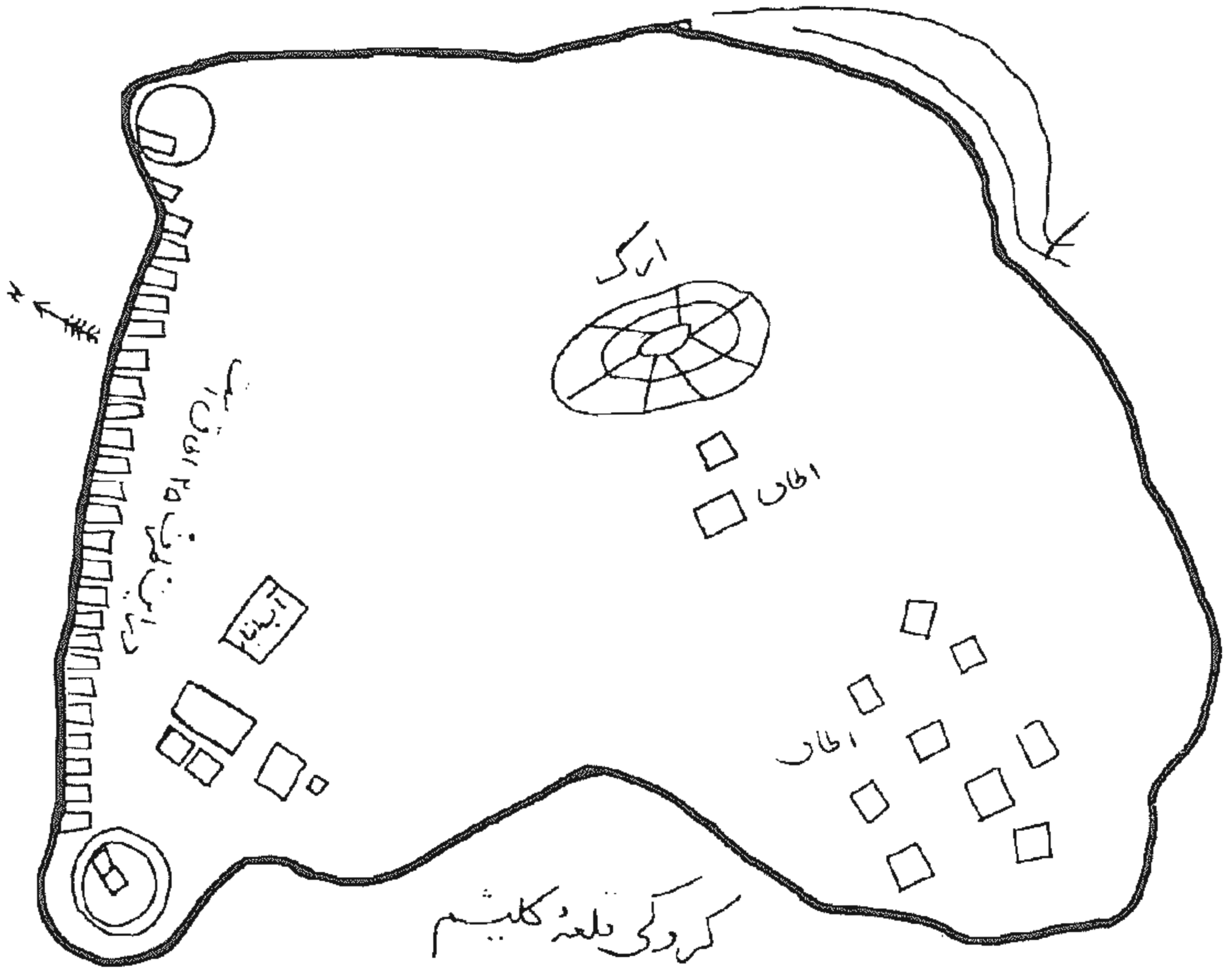

عکس شمارهٔ ۲۵۴ـ کروکی قلعهٔ «قلکی» درهٔ کلیشم

تصحیحات ـ اضافات ـ تعلیقات

صفحه/سطر

۱ /۱۰ ـ نهرهائی که قبل از تأسیسات جدید سدسفیدرود وسد تاریك رود از رودخانهٔسفیدرودجدامی‌شده‌اند به‌نامهای زیرمعروف‌بودند:۱ـخمام‌رود۲ـ سالارجو۳ـکیاجو۴ـنورود۵ـ کیشه‌دمرده ۶ـ تش‌رود۷ـحشمت رود ۸ـ توشاجوب ۹ـ سالك ده ۱۰ میرزا جو ۱۱ـ گل‌رود ۱۲ـ علی بکنده ۱۳ـ سیاه ورس .

۲ /۱۱ ـ روبنج باباء منقوط چنانکه در اغلب کتب جغرافیائی‌قدیم آمده‌است ظاهراً باید رویبنج باباء منقوط باشد . زیرا همین کلمه بعدها رویان شده است .

۸ /۱۱ ـ کهدم که امروز باضم دال تلفظ می‌کنندوبه‌کهدمات جمع می‌بندند، درزمان‌عبدالفتاح فومنی مؤلف تاریخ‌گیلان به فتح دال تلفظ می‌شده است زیراین مؤلف درذکر حال کامران میرزا این‌کلمه را بامحکم و عدم وغم وستم ودیدم و سرم و قسم قافیه آورده است . (تاریخ گیلان عبدالفتاح فومنی چاپ نگارنده ص ۸۸)

۱۲ /۲۴ ـ کفی خزناً بدفنك ثمانی صحیح است . کلمات درچاپ ریخته وپس و پیش شده است .

۱۳ /۱ ـ در اصل : وکانت فی حیوتك لی‌عظات

۲۰ /۲۱ ـ تربیت اشتباه چاپی است وتربت صحیح آ ست .

صفحه/سطر

۳۶ /۹ ـ خشماناداان صحیح است (تاریخ گیلان و دیلمستان ص ۳۵۴)

۳۹ /۳ ـ سرراه آستارا به اززلی صحیح است .

۴۶ /۶ ـ قوشه جد صحیح است . در زبان تالشی به معنی « یك جفت سید »
است .

۷۱ /سطر اول حاشیه ـ والیوم الاخر صحیح است .

۸۴ /۹ ـ خشابر با باء منقوط صحیح است .

۹۲ /۳ ـ در ییلاق چروده ، درمحلی به نام دیان سر صحیح است .

۹۲ /۱۲ ـ خوشابر همان خشابر بضم خاء معجمه است که در صفحات پیش یاد
شده است .

۹۲ /۲۲ ـ سنگ نوشته‌ای صحیح است .

۲۰/۱۱۸ ـ آقاسید مهرعلی صحیح است .

۹/۱۲۰ ـ ودوطرف دیگربهن تراست صحیح است .

۱۵/۱۳۳ ـ عبدالفتاح فومنی درتاریخ گیلان می‌نویسد که خیرالنسا بیگم همسر
امیره‌دباج فومنی درسال ۹۳۸ قمری درماسوله فوت‌شد ودر گورستان
خاندان‌صفویه دراردبیل به خاك سپرده شد. دهکدهٔ واقعه دشت فومن
که مالیات آن هزارسکهٔ طلا درسال بود وقف مزار اودراردبیل شد .
این دهکده دردوکیلومتری صومعه سرا تا امروز به‌جای‌است .

۱/۱۳۸ ـ خط خوش نسخ بر آن حك شده است صحیح است .

۲۱/۱۳۹ ـ حاکم بیه پس بوده است صحیح است .

۳/۱۵۴ ـ امیرقتلغشاه‌قصدگرفتن فومنات راداشت وازراه خلخال بدین جاحمله
کرد . مردم فومن وتولم متحد شدند وحمله آوردند و قشون مغول
شکست‌خورد وخود قتلغشاه کشته شد .

۲/۱۵۵ ـ فوهن غلط چاپی وفومن صحیح است .

۲/۱۶۴ ـ موبین غلط چاپی وچوبین صحیح است .

صفحه/سطر

۵/۱۹۱ ـ قبل ازرسیدن‌ما به‌این محل صحیح‌است .

۱۰/۱۹۳ـ این ضریح نظیرخمیه‌هائی است صحیح است .

۲۴/۱۹۳ـ نزدیك آبادی، منظورآبادی ضیابرگسکراست .

۱۶/۲۱۷ـ آقای محمد علی گیلك در بارهٔ درهای بقعهٔ امامزاده ابراهیم شفت نوشته‌اند که منبت‌کاری‌است . ازدرهای منبت کاری امروزاثری‌نیست،

۲۰/۲۲۹ـ دربارهٔ مسجد قدیمی هندخاله تولم درص ۲۲۸ توضیح مختصری داده شده است .

/۲۳۹ حاشیهٔ شمارهٔ یك ـ بضم نون وکسرواوصحیح است .

۱۳/۲۴۷ـ سید ظهیرالدین ازمسجد پاس‌کیا درشهررشت ، درذکراحوال سیدعلی کیاومخالفت‌اوباامیره محمدرشتی‌ومغلوب‌وکشته‌شدن‌سادات‌می‌نویسد، وقتی خبر شکست سادات به سیدعلی کیا رسید به‌رشت‌آمد ودرمسجد پاس‌کیا فرود آمد واین جریان درسال ۷۹۱ قمری بوده‌است (تاریخ گیلان و دیلمستان چاپ نگارنده ص ۸۱) کملین نیز در سال ۱۱۸۵ قمری درذکرمساجد رشت ازاین مسجدیاد کرده است .

۶/۲۴۸ ـ خمیران زاهدان به حالت مضاف و مضاف‌الیه صحیح است .

۱۷/۲۵۴ـ مسجد جامع رشت را مرحوم میرزا حسن خان اعتماد السلطنه به نام جامع گیلان خوانده ودرمرآت البلدان ج ۴ ص ۱۱۹ و ۱۲۰ شرحی دربارهٔ آن نوشته‌است .

۲۲/۲۵۴ـ روبه خرابی نهاده است صحیح است .

۱۸/۲۵۶ـ به‌مسجد وارد می‌شود صحیح است .

۱/۲۵۷ ـ وصاحب دیوان شیخ بوده‌است صحیح است .

۱۶/۲۶۰ـ هم‌مسجح اندراین‌جبریل فرخ از کنارصحیح است .

/۲۶۷ حاشیهٔ ص۲۶۷ مربوط به ۲۶۶ است .

۶/۲۹۳ ـ بنای اصلی بقعه صحیح است .

صفحه/سطر

۱۸/۲۹۴ـ ماده تاریخ سردر بقعهٔ خواهر امام « باسقاط یاء صفیر » است که اگر یاء را اسقاط کنیم « صفر» میشود ومجموع این حروف معادل ۱۲۹۰ قمری است .

۱/۳۰۱ ـ سرافرازصحیح است .

۱۷/۳۰۵ـ یادیّان یامنّان یاحنّان یا برهان صحیح است .

۵/۳۰۹ ـ صاحب طرائق الحقایق درسال۱۳۱۴قمری به‌رشت آمده و از امامزاده هاشم یاد کرده است (طرائق الحقایق ص ۶۰۳)

۲۲/۴۲۶ـ اثری نبودصحیح است .

۱۵/۴۲۹ـ موسی وعلی‌وتقی‌ونقی صحیح‌است .

۴/۴۶۳ ـ اعتمادالسلطنه از چاپار خانهٔ رستم آباد یاد کرده است که امروز اثری از آن برجای نیست (مرآت‌البلدان ج ۱ ص ۱۶۹ و۱۷۰)

۱۶/۴۶۴ـ اعتمادالسلطنه ازکاروانسرای فیلده نیز یادکرده است . نگارنده آن را نیافت . (مرآت البلدان ج ۱ ص ۱۶۹ و ص ۱۷۰) همچنین ازآثار عمارت و قلعهٔ میان فیلده و دهکدهٔ لاکه ذکری می کند که نگارنده آنهاراندید .

۲/۴۷۱ ـ محلهای زیر اطراف چراغعلی تپه هستند وآثار زیرخاکی دارند :
۱ـ در سینه‌های کوه دهکدهٔ قشلاق ۲ ـ درکاچه سرای جازن، کول ۳ـ در دهکدهٔ زینب بجار۴ـ درلاله بجار ۵ـ درسی سرك ۶ـ درزینب بجار (مزرعهٔ برنج‌کاری است) ۷ـ دردوره بجار ۸ـ درکشان بجار .

۱۸/۴۷۷ـ آقا سیدحسن صحیح است .

اصطلاحات فنی و لغات محلی که دراین کتاب به کاررفته‌است

آبدارخانه : قسمتی ازبنای مساجدشهرهاست که‌در آن‌چای وقهوه‌تهیه‌می کنند.

آزاد : ازدرختان جنگلی‌است و به‌نام علمی Zelkova Crenata، Desf خوانده می‌شود. این درخت به علت بلندی و مستقیم بودن آن مورد احترام است .

ارسی : پنجره‌هائی‌است که معمولاً شیشه‌های آنهارنگین‌است‌ودردوشیارازپائین به بالا وبالعکس حرکت می کند .

ازاره : قسمت پائین دیواربنا که ازسنگ یاآجرمی‌چینند یاروی‌آن راکاشی‌کاری می کنند . ارتفاع این قسمت بیش ازیك مترنیست .

ایوان کتابی : ایوانی بسیارکم عرض را گویند .

بائو : دوتختهٔ قطور دوطرف لنگهٔ دررا گویند .

بلوط = مازو : ازدرختان جنگلی است و به نام عملی .Quercus Iberica Stev = .Quercus Sessilifora, Sm خوانده می‌شود. عظمت‌این درخت موردستایش جنگل نشینان است .

بن‌نال : بکسرباء، چوبی قطورو چهارنبش که لبهٔ ایوان می گذارند وستونهارا روی‌آن قرار می‌دهند .

پاسار : تخته‌های قطور بالا ووسط و پائین لنگهٔ در .

پاگرد : فضائی‌که درمحل‌تغییرسمت پلکان‌است .

پره : پیش آمدگی لبهٔ بام ازچهارجهت تا مانع رسیدن باران به دیوارهاشود .

پشته : برای‌اینکه‌بتوانند لبهٔ بام رابیشتر پیش‌آورند، معمولاً پره (یعنی‌قسمت

پیش آمدگی) را طبقه طبقه می‌کنند تا این لبه جلوتر آید و بیشتر مانع رسیدن باران به دیوارها شود . هریك از این طبقات را یك پشته گویند .

پل کوبی : کوبیدن تخته‌هائی به قطر سه وعرض بیست سانتیمتر وطول دومتر یا بیشتر بربالای واشانها که تیرهای سقف است .

تربه : بضم تاء ، این کلمه همان کلمهٔ تربت عربی است، درصفحات تالش نشین و ترك نشین به معنی مزار ومرقد به کارمی‌رود .

تکائل : بفتح تاء و کسر همزه، نوعی نردهٔ جلوایوان است که از تخته‌هائی به ارتفاع نیم متر وعرض بیست سانتیمتر وقطر یك سانتیمتر ،میان دوچوب اصلی که درطول ایوان است قرارمی‌دهند .

تنکه : بضم تاء ونون، تخته‌هائی صاف که معمولاً لبه‌های آن پخ است ودرمیان پاسار وپائوی لنگهٔ درقرارمی‌گیرد . پاسار تخته‌های قطور بالا و وسط و پائین لنگه در وپائو تخته‌های قطور طرفین آن است .

تور : درزبان گیلکی به معنی خل ودیوانه است .

چکه گیری : عمل تعویض تخته‌ها یا سفالها یـا کالی بام تا مانع آب چکـه سقف شود .

حلب پوش : بناهائی را گویند که بام آنها از آهن سفید پوشانده شده است .

حمال : چوبی بسیار قطور که وسط بناهائی که عرض زیاددارند می کشند و تیرهای سقف دوطرف بنارا روی آن قرارمی‌دهند .

حوضخانه : قسمتی ازبناهای مساجد شهر که محل وضو گرفتن است .

خفنگ : بفتح خاء و فاء ، پنجره‌های مشبك یاشیشه‌دار که بالای درها نصب می‌شود تانورکافی به‌داخل بنا برسد .

دچین : دربخشهای تالش نشین به معنی پل کوبی مناطق گیلك نشین است وآن تخته‌های بلندی است که روی واشانها (= تیرهای سقف) می کوبند.

درزپوش : تخته‌های نازك وبلندی که روی درزهای لمبه (= تخته‌های پهن و

بلندی‌که روی واشانها می‌کوبند) میخ کوب می کنند تا درز آنها پیدا نباشد .

درزپوش خطدار : نوعی درزپوش است که لبه‌های آن را بانوعی رنده خطدار کرده‌اند .

درزپوش خطدارپهن ـ تخته‌هائی‌که درزتخته‌های لمبه‌را می‌پوشاند واز درزـ پوشهای معمولی پهن تراست .

دستك تکائل : نوعی نردهٔ جلو ایوان است که‌از تخته ودستکهائی کـه میان آنهاست می‌سازند .

دستك‌صراحی : نردهٔ جلو ایوان که از چوبهای عمودی خراطی شده ساخته شده است .

دش دیوار : بفتح دال ، دراصطلاح محلی اسالم به دیواری گویندکه با سنگ و گل چیده‌اند .

دلوازه : سنگی صاف وکبود رنگ وبیضی شکل است که دختران وزنان جلو سینه می‌آویزند . درپاره‌ای نقاط ، این سنگ‌را بینکی‌گویند .

دماسا : بفتح دال ، دراصطلاح محلی کرکان رود به معنی طاقهای لمبه کوبی شده است .

دوراز کردن : عمل تعویض‌سفالهای شکستهٔ بام .

دولتی : دراصل‌دولختی وبه معنی درهای دولنگه است .

رف : محفظه‌ای بالای طاقچه‌ها که معمولا ظروف چینی‌درآن می‌گذاشتند .

زگالی : بنائی که‌استخوان بندی‌آن‌ازچوب است وسپس داخل چوبهای‌دیوار را با گل پرمی کنند .

زوارکشی : بفتح زاء و تشدیـد واو ، آمدن زائران به محلهای متبرك در روزهای معین .

زیرسری : تیری بلند ،گرد یا چهارنبش که زیرسر تیرهای سقف بناروی‌دیوار قرار می‌دهند .

زینبیه : درصفحات تالش‌نشین و ترك‌نشین به‌معنی مسجد زنانه است .

ستون چهارسو : ستونهای چوبین‌که چهارنبش کرده‌اند.

ستون چهارسوی پخ زده : ستونی که چهارنبش است و تیزی نبشهارا تراشیده و زده‌اند .

سرستون : قسمتی‌ازستون‌که به‌اشکال مختلف‌ازچوب می‌سازند و بربالای‌ستونها نصب می‌کنند وسرنال‌را روی آن تکیه می‌دهند .

سرنال : تیربلندی که چهارنبش کرده‌اند وروی ستونها قرار می‌دهند .

سفال‌سر : بنائی راگویند که بام‌آن را از سفال سرخ ناو مانند پوشانده‌اند .

سمد=سمت ، بفتح سین ومیم **=اوجا** : از درختان جنگلی است که در فضای اطراف امامزاده‌ها دیده می‌شود . این درخت به‌نام علمی **Ulmus** **Procera Salish** شناخته شده است .

سنگ بادبر : بضم باء دوم ، سنگهائی که با ضرب پتك بشکل مکعب مستطیل درآورده‌اند .

شاه نشین : قسمت بالای تالارکه معمولا سطح آن را کمی بالاتر از کف تالار می‌ساختند .

شکم دریده : راهروی عریض میان دوتالار دربناهای مسکونی دوران قاجار .

عباسیه : در اصطلاح مناطق ترك نشین و تالش نشین مسجد مردانه را گویند .

علم : بفتح عین ولام ، چوب بلندی به ارتفاع پنج شش مترکه سرآن پنجه‌ای برنجین می‌گذارند و پارچه‌های رنگین قیمتی به‌چوب می‌بندند .

علم‌بندی : عمل بستن پارچه‌های رنگین وبا ارزش به بدنهٔ چوبین علم‌که درروز معین وباآدابی مخصوص انجام می‌شود .

علم‌واچینی : عمل باز کردن پارچه‌های رنگین وقیمتی‌از چوبهٔ علم‌که آن‌نیز آدابی دارد ودر روز معین انجام می‌شود .

غلام‌گردش : ایوانی به‌عرض یك‌متر یا کمی بیشتر که درچهار طرف بناساخته‌اند.

فیلپا : ستونهای مدوّر که قطر آنها در حدود هفتاد هشتاد سانتیمتر است و در وسط بناهای عریض‌دریك ردیف می‌سازند وحمّال رابر آنهامی گذارند

قرنیس : سنگ یاکاشی که به عرض ده بیست سانتیمتراست وپائین دیوارها در امتداد کف به دیوار می‌چسبانند .

قرینه‌سازی : نظیر وهمانند ساختن شکل یا نقش یاطرحی دربنا .

کبچی : کسی که عضلات صورت اوبراثر رطوبت یا سرماخوردگی یاعلل‌دیگر جمع شده ودهانش کج شده است .

کرسی‌بلند : بناهائی که‌ازسطح زمین درحدود یك متر بالاتر می‌سازندوگاهی‌زیر آنها را خالی می‌گذارند تارطوبت به بالا نفوذنکند .

کفش‌کن : قسمتی‌ازبنای مساجد شهریا امامزاده‌ها که پیش از درورودی‌است.

کلاه درویشی : گنبدهای شش‌ضلعی یا هشت ضلعی نوك تیز .

کلهه : بضم کاف ، نوعی برشی سرستون است که بسیار ظریف وزیباست .

کنوس : از درختان جنگلی است کـه به نام علمی Mespilus Germanica L. شناخته شده است و به‌فارسی از گیل‌گوئیم .

کیش : شمشاد جنگلی است که به نام علمی Buxus Sempervirens L. معروف است وبسیار مورد تعظیم وتکریم است . درپاره‌ای نقاط وقتی به زیارت امامزاده‌ها می‌روند ، شاخهٔ کوچکی از این درخت را باخود می‌برندو به نرده و ستون ایوان امامزاده ها می‌زنند .

گالی پوشی : بناهائی‌که بام‌آنها راباگالی‌یالیق‌که نوعی‌پیزر است‌پوشانده‌اند.

گاوپهلو : برجهای توپر که متصل به دیوارقلعه می‌سازند تا مانع فرو ریختن دیوار شود .

گل‌سری : بکسرگاف و لام ، بناهائی که کف آنها با سطح زمین هم‌ترازاست .

گنج گاو : بکسر جیم ، گاو کوهی یا گوزن است که شاخ آن درامامزاده‌ها یا بر بدنهٔ درختان جنگلی صحن امامزاده‌ها دیده می‌شود .

گنگ : بضم کاف ، تنبوشه‌های باریك و بلند که بیشتر برای لوله کشی آب به کارمی‌برده‌اند .

گیلوئی : برآمدگی یا فرورفتگی یا ابزار کاری حاشیهٔ بالای دیوار که متصل به‌سقف است .

لاچ‌لنگری : ستون‌چوبین گردیاچهار نبش که بر بدنهٔ آن کنده‌کاری داشته‌باشد.

لاچ‌لنگری حصیری : نوعی‌کنده‌کاری برسطح ستونهای چوبین که چون بافت حصیر یکی ازرو یکی از زیراست .

لاچ لنگری شکسته : نوعی کنده کاری برستونهای چوبین که به‌شکل هفت و هشت است .

لاچ لنگری مارپیچ : نوعی کنده کاری برستونهای چوبین گرد که به شکل مارپیچ است .

لت پوش : بکسر تاء ، بنائی که بام‌آن‌از تخته پاره‌هائی‌به‌طول‌سی‌چهل‌سانتیمتر وعرض ده پانزده سانتیمتر پوشانده شده است .

لمبه‌کوبی : کوبیدن تخته‌هائی به‌پهنای بیست سانتیمتر وطول دومتر یـابیشتر به تیرهای سقف بنا که وأشان می‌خوانند .

لمبه‌کوبی بربه‌بر : نوعی‌کوبیدن تخته به‌تیرهای سقف‌اطاق به‌طوری‌که لبه‌های آنهابسیارجزم وچسبیده باشد .

مال‌بند : دالان مانندی که پشت صفه‌های‌کاروانسراست وچهارپایان بارکش را درآن جای می‌دهند .

مخ‌لمه : بکسرمیم وفتح‌لام ومیم دوم، دراصطلاح محلی‌گرگان‌رود به‌بامی‌گویند که باتخته‌هائی به‌طول سه‌چهارمتر موازی یکدیگر به‌طرح شیروانی

کوبیده باشند.

نگار : = **شمسه** : گل اصلی نقشها و تزئینات و مشبك کاری ومنبت کاری و نظائر آنها .

واشان : تیرهای سقف که معمولاً در صفحات گیلان چهار نبش می تراشند و در فواصل کمتر از یك متر قرار می‌دهند .

واشان کشی : عمل قراردادن تیرهای سقف موازی یکدیگر بافواصل معین . در تهران این عمل را «تیربندی» گویند .

فهرست نامهای کسان، جایها، خاندانها تیره‌ها و کتابها

آ ـ الف

آب انباریشته (دررستم آباد رود بار) ۴۶۳ .

آب انبار حاجی میرزا آقاجان (درشهر رودبار) ۴۷۸ .

آب شاندرمن = رود خانهٔ شاندرمن ۱۹۳ .

آب کنار (از دهکده‌های تالش دولاب) ۸۴-۸۹ .

آتشگاه هوازی ۲۹۷ .

آجی ویشهٔ هوازی ۳۰۲ .

آخرمسجد = مسجد استاد محمدرضا (درانزلی) ۲۳۸ .

آدم علیه السلام ۲۶۵ .

آذربایجان ۱-۲-۵-۲۶-۳۷. سپاه ۸.

آرامگاه دکتر حشمت ۲۶۷.

آستارا = استاره = دهنه کنار ۸-۹-۱۰-۱۳-۱۹-۲۱-۲۲-۲۳-۳۵-۳۷-۳۸-۳۹-۴۳-۷۰-۸۵ . راه ۳۵ . رودخانه ۹-۱۱ . کان رود ۲۲ . لوندویل ۲۳. لمیر محله ۱۱-۲۰ . مملکت ۱۵ .

آستارائی (از تیره‌های ساکن ماسوله) ۱۳۲ .

آستاراخان = هشترخان ۲۳۱ .

آسن پل (پلی برروی ماسوله رودخان) ۱۳۲ .

آسیا ۲۴۶.

آشور کنده (= عاشور کنده) از رودهای تالش دولاب) ۸۴ .

آصف (سرایندهٔ اشعار کتیبهٔ مسجد جامع جورشر) ۴۳۲ .

آغوزبن (از دهکده‌های رحمت آباد) ۴۷۹ .

آقابابا (از دهکده‌های قزوین) ۴۹۷-۴۹۸ .

آقاجان(راهزن معروف) ۲۱۷.
آقاجان شمس گیلانی [مولانا . . .] ۳۰۳.
آقاجان ولدمرحوم استاد غلامحسین نقاش‌لاهیجانی[مشهدی ...] ۴۳۵.
آقادوبرادران = بقعهٔ شاهزاده‌اسماعیل وشاهزاده احمد پسران‌امام‌موسی الکاظم (دربرمچه) ۳۰۸ .
آقا سیاه پوش = بقعهٔ آقاسید عبدالله بن موسی الکاظم علیه‌السلام (در طالم سه‌شنبه) ۳۱۲ .
آقاسیدشریف‌ازدهکده‌های ورزلات) ۱۳۵ .
آقامحمدخان‌قاجار۱۸۹ـ۲۴۶ـ۴۳۱ .
آقامسجد(مسجدی نزدیک‌بش‌اولری) ۱۶ـ۱۷ .
آق اولر(ییلاق کرگانرود) ۳۷ـ۳۸ـ ۵۰ .
آق چای ۱۹ـ۲۰.
آل بویه ۱.
آل جستان ۲.
آلیان فومن ۱۶۵ـ۱۶۸ .
آن (ANNE) (امپراطوریس روسیه) ۲۲۸ .
آن سوی رودیان = بیه‌پس ۱ـ۱۸۸.
آویجه پاسر (سرراه شاندرمن به‌کلور خلخال) ۱۰۸ .
آهك کوره (از دهکده‌های گسکر) ۱۸۸ .
آهنگر کوله (محلی‌درزلرزکه ییلاق تالش دولاب است) ۹۱ .
آینه ده (= اینه‌دی) ۵۰۱ .

الف

ابت(ABBOTT) ۹ـ۱۰ـ۱۴ـ۳۸ـ۲۳۲ـ ۲٤۸ .
ابراهیم بن‌محمدبن‌عبدالله۸٦ .
ابراهیم‌بن محمدبن یعقوب ۸٦ .
ابراهیم‌بن موسی‌بن احمد ۸٦ .
ابراهیم‌بن‌موسی‌بن‌جعفرعلیه‌السلام۸٦.
ابراهیم‌خان پسر امیر گونه خان [امیر . .] ۵۰ .
ابراهیم‌خان مهندس‌تبریزی [میرزا.] ۲۳۷ .
ابراهیم خان (للهٔ محمد باقر میرزا پسربزرگ شاه عباس) ۲۸۳.
ابراهیم ولدعلی‌لیچائی [کربلائی..] ٤۳۵ .
ابراهیم ولدمرحوم خان عموی‌متولی [میرزا . .] (بانی‌کاشیکاری بقعهٔ آقا سید قاسم درچولاب)۳۱۸ .

ابن حسین الخراسانی ۱۵۷ .
ابوجعفر [سید..] (درشهر رشت) ۲۶۳.
ابوالحرب کیا بن محمد کیا ٤٧ .
ابورضی کیا بن الحرب کیا ٤٦ .
ابورضی کیا بن کوچك کیا ٤٧ .
ابوطالب تاجر رشتی [آقامیر . . .]
. ۲۹٦
ابوالفضل العباس علیه السلام ۴۳۵ .
ابوالقاسم (مؤلف تاریخ سلطان سالوك
معلم) ۲۲۱ .
ابوالقیس خارجی ۲۲۱ .
ابوالمظفر (سلطان بیه‌پس) ۲۲۸ .
ابوالنصر میرزا حسام السطنه (بانی
بقعهٔ خواهرامام) ۲۹۳ .
ات کیلن داش (دهکده‌ای برسر راه علی
داشی) ۲۰ .
احمد = محمد رسول الله ۲۸۰ .
احمد [کارکیا سید ..] (برادر کارکیا
سیدناصر کیا) ۲٦۲ .
احمد [کمال الدین . .] ۱٦۸ .
احمد [ملا . .] (متولی بقعهٔ نفوت) ۱٦٤.
احمد بن ابراهیم بن محمد ۸٦ .
احمد بن ابراهیم کوکه‌ای ٤۳۵ .
احمد بن استاد آقا بابا ۱۰۸ .
احمد پور یوسف = احمد ولد حاجی
یوسف ۲۵۸_۲۶۷_۲۶۹_۲۹۱ .
احمدسر کوراب (از دهکده‌های شفت)
۲۱۸_۲۲۴ .
احمد شیروانی [خان . .] ۱۵۷ .
احمد کیا بن عیسی [امیر . .] ۵۰ .
احمد ولد حاجی یوسف کاشی ساز رشتی
۲۳۶_۲۵۳ .
ادارهٔ بندر (در بندر انزلی) ۲۳٦ .
ادارهٔ ثبت ۲۶۸ .
ادارهٔ کل باستان شناسی ۴۷۱ .
ارامنه = ارمنی ۲۳۱_۲۳۵_۲۴۶ تجار
۲۳۱ .
ارامنهٔ رشت ۷ .
ارّان ۲ .
اربه‌لنگه (کوهی درچوبر شفت) ۲۲۳.
اردبیل ۱۹_۲۰_۲۱_۲۲_۳۵_۳۷_۳۸_
۱۳۳_۲۸۳ .
اردجان (دهکده‌ای در گیل دولاب)
۹۲ .
ارده (از محلهای تالش دولاب) ۸۳_۹۱.
ارده رود کنار گیل دولاب ۹۲ .
ارزروم ۶ .
اردشیر بابکان ۲۴۴ .
ارس ۱۰
ارمنی = ارامنه ۲۳۵ .

اروپا ۲۴۶ .
اروس‌محله(درجنگل هفت‌دغنان)۱۹۱.
اروسهاقبرستان(درجنگل هفت‌دغنان) ۱۹۱ .
اروم‌سادات (ازمحله‌های بهمبرکسکر) ۱۹٤ .
ازبر(ازدهکده‌های فومن)۱۶۶_۱۶۸.
ازون داشلر(زیردست مرزعهٔ نوروز) ۳۸ .
اژدر (ازطوایف ساکن درلشتنشاه)= اژدهابند ۴۲۴ .
اژدها بلوچ (از دهکده‌های لشتنشاه) ۴۳۸ .
اسالم ۶_۱۰_۳۵_۳۸_۶۹_۷۰_۷۲_۷۳_۸۳_۹۰ .
اسبومار (ییلاق جوکندان) ۴۵_۴۶.
اسپچین(ازدهکده‌های تنکابن) ۱۸۸.
اسپیه مزگت(درکیش خالهٔ دیناچال) ۷۰ .
استاجانلو (ازتیره‌های عمارلوساکن درپیرکوه) ۴۹۴ .
استاد جعفر=سید ابوجعفر (در شهر رشت) ۲۶۲ .
استاره=آستارا ۸ .
استانداری درشهررشت ۲۴۹ .
استراباد ۲۳۵ .
استلک(ازدهکده‌های لشتنشاه) ۴۳۶.
اسحق [امیره...] ٢٤٤_٤٦٨ .
اسحق پیغمبر ۱۵۵ .
اسحقی [خاندان . .] ۱۶۹ .
اسدبیک(ازبازماندگان فتحعلیخان) ۱۳۱ .
اسد محله (ازمحلات ماسوله) ۱۳۱ .
اسفندسر(دهکده‌ای درحاشیهٔ جنگل هفت دغنان)۱۹۲ .
اسکابن (دهکده‌ای از بلوک فاراب عمارلو) ۵۰۱ .
اسکلک (بضم الف وکاف‌وفتح‌لام)۴۷۹.
اسکندر بیک منشی ۱۵۵ .
اسکندر ذوالقرنین ۲۲۳ .
اسکندرکل =اسکندرکان ۲۲۳
اسکندرمقدونی۴۷۰_۴۷۲ .
اسکندکان ۲۲۳ .
اسکندکان= اسکندرکل (دیواری قدیمی درشفت) ۲۲۳ .
اسکندکن=اسکندکان ۲۲۴ .
اسماعیل[میر. .] (بانی‌مسجدجورشر لشتنشاه) ۴۳۱ .
اسماعیل آباد ٤۹۸ .
اسماعیل بن شیخ صفی‌الدین اردبیلی

. ۱۱۹
اسماعیل خان سرابی معروف به قلعه
بیکی ۲۶۳ .
اسماعیل صفوی [شاه . .] ۱۳۳ـ۲۸۳ـ
۴۲۳ .
اسماعیل وند [خاندان . .] ۲۴۴.
اسماعیلی [مذهب . .] ۴۹۵ .
اسماعیلیان ۴۹۹ـ۵۰۰ .
اسماونـدان (= عثماونـدان) از
دهکده‌های شفت ۲۱۸ .
اشکلت (ازدهکده‌های ماسوله) ۱۳۹ـ
۱۴۰ .
اشکور ۴۹۳ـ۴۹۹ . چاکان ۶ .
اشکیك خمام ۳۲۳ .
اصطخری ۲ .
اصفهان ۲۴۴ .
اصلان خان [میر..] ۲۳۵ .
اطاق‌سرا (بخشی از کرگانرود) ۳۸ـ۳۹.
اغورلوسلطان بیات (وکیل و نایب محمد
باقر میرزا پسر بزرك شاه عباس)
۲۸۳ .
الئاریوس (Oléarius) ۱۸۹ـ۱۹۱ـ۴۷۲ـ
۴۹۶ .
البرز ۶ . کوهستان ۴۷۱ .
الپیان بیك قاجار (سرهنگ پیادگان
آتشبار شاه عباس) ۸ .
الخام (ازرودهای تالش دولاب) ۸۴.
الکوی (ازمحلهای کرگانرود) ۳۹.
الماس کل (در کنارسر کوچسقهان)
۳۱۶ .
الموت ۱۵۸ .
النزه (سرراه شاندرمن به کلور خلخال)
۱۰۸ .
الوف (بخشی از تالش آستارا) ۱۰ .
الله وردی محله (ازدهکده‌های قشلاق
شفت) ۲۲۱ .
امام بر (درشهر فومن) ۱۶۷ .
امام زاده آقا بادی الله (درشهر رشت)
۲۴۸ .
امامزاده اسحق (ازدهکده‌های شفت)
۲۱۸ .
امامزاده انجیلك (درکلشتر رحمت آباد)
۴۷۹ .
امامزاده پیلیم = شاه معلم (برسامان
شاندرمن وخلخال) ۱۱۱ .
امامزاده حسن (درخمام موازی) ۳۰۷.
امامزاده شفیع (ازدهکده‌های قشلاق
نشین شاندرمن) ۱۰۸ .
امامزاده محمد = بقعهٔ محمد کالش
۴۶۹ .

امامزاده میرزا ۱٦٧ .
امامزاده هاشم (نزدیك ماسوله درراه تارم) ۱۳۹ .
امرادول (سه راه شاندرمن به کلور خلخال) ۱۰۸ .
امسلمه‌خانم‌بنت‌مرحوم کربلائی‌محمد ۳۱۲ .
امشه(ازدهکده‌های‌سنگر)۳۱۳-۳۱٤.
امشه عمارت (عمارت سردارمحتشم در دهکدهٔ امشه) ۳۱٤ .
امل کنده (=عمل کنده) ۲۳۴ .
امیر بکنده (ازدهکدهای خشك بجار خمام) ۳۰۶ .
امیرخان سردار ۲۵۰ .
میرسامان (محلی ازتالش دولاب)۹۰.
امیرقلعه(دررودبارسرای‌تالش‌دولاب) ۹۰ .
امیر کیابن حیدر کیا ۴۶ .
امیر کیا ملاطی [سید . .] ۴۶۸ .
امیر گونه خان‌پسرامیرابراهیم خان ۵۰ .
امیرگونه خان پسرحسین خان ۵۰.
امین دیوان (لقب میرزا محمد علی خان) ۲۴۹ .
امین‌الدوله= محسن خان‌امین‌الدوله ۴۲۹ .
امین ولد مرحوم کربلائی رستم [مشهدی ...] ۲۸۲ .
انبو (ازدهکده‌های فاراب عمارلو) ۴۹۴-۴۹۹-۵۰۰-۵۰۱ . بالامحله ۴۹۹ . پائین محله۴۹۹ پل. ۴۹۹.
انجیله‌پرد (درجعفرآباد دافچاه)۳۲۲.
اتزان (از بخشهای استراباد) ۲۳۵ .
انزلی= بندرانزلی ۷-۱۰-۲۲-۳۶-۳۹-۱۸۹-۲۳۱-۲۳۲-۲۳۳-۲۳۴-۲۳۵-۲۳۶-۲۳۷ . اراضی ۲۳۳ . باراز ۲۳۱ . برج ۲۳۷ . ساکنان ۲۳۴ . مرداب ۴ .
انگلستان ۲۴۷.
انوزوند [خاندان ...]۴۶۲.
انوشیروان اورتانیان ۲۹۷.
اوجارود (بخشی ازطالش‌نشین‌که‌میان روس و ایران قسمت‌شده است)۱۰
اوری (از کوههای ماسال) ۱۱۸.
اوزون‌بهبود= بهبودبیك(غلام‌چرکس شاه‌عباس)۲۸۴.
اولجایتو ۲۴۳.
اولیای کرامار (درمحل مکش ییلاق آقاولر) ۵۰ .
اومیدمرزی(ازدهکده‌های‌حیران)۱٦.

ایران ۹ـ۱۰ـ۱۸۹ـ۲۳۱ـ۲۳۲ـ۲۳۴.
ایرانی=ایرانیان ۲۲۱ـ۲۳۴.
ایستویك (Eastwik) ۳۰۹.
ایل بیه (ساکن سلیمانیهٔ عراق) ۴۹۴.
ایل بیگی (ازطوایف ماسوله) ۱۳۱.
ایمان آباد ۲۲۱.
این سوی رودبان=بیه‌پیش ۱.

ب

بابابلندی (نزدیك لمیر محلهٔ آستارا ۲۰.
باباتنکه دیهی کرگانرودی اردبیلی [سید ...] ۴۷ـ۴۸.
باباحسن (عارف معروف تبریزی)۸۶.
بابامرزی [بقعه...] ۲۳ .
باباعلی [دهکدهٔ ...] ۲۳.
بابامحمودی‌گور(نزدیك دهکدهٔ‌کلیشم) ۵۰۰.
بابك خرم‌دین ۱۴.
بادکوبه ۲۷۳.
بارگاه برم (بفتح باء وراء ازییلاقهای شاندرمن ۱۱۱ .
بازارچهٔ سبزمیدان=محلهٔ صالح‌آباد ۲۶۴.
بازارخرازها دررشت ۲۵۷ .
بازاررشت ۲۳۱ـ۲۴۷.
بازار زرکشان رشت ۲۶۰ .
بازارزرگرهای رشت ۲۵۵ـ۲۵۸.
بازارساغری‌سازان‌رشت ۲۹۱.
بازارفلك‌ده ۳۱۶.
بازار کوچسفهان ۳۱۷.
بازارماسال= شنبه‌بازارماسال ۱۱۷.
باستیان(درانزلی= بندر انزلی)۲۳۷.
باغ سرا ۲۱۱.
باغچه سیمبر(دردهکدهٔ امشه‌ازدیهای سنگر) ۳۱۴ .
باغ شاه (درخلواش‌کله ، نزدیك شهر رشت) ۳۲۲.
باغ‌شاه(درجزیرهٔمیان پشتهٔ انزلی= بندر انزلی) ۲۳۸.
باغ عمیدالملك (در بوسار موازی) ۳۰۲.
باغ محتشم=باغ سردارمحتشم ۲۵۳.
باغ معینی (درشالکوه علیا) ۳۲۲.
باقر (=محمدالباقر علیه‌لسلام)۴۲۹.
باقر [سید...] (بانی حمام پیر سرای رشت) ۲۸۰.
باقر پسر میر محمد خان [میر...] ۲۳۴.
بالاجورشرلشتنشاه=بالامحلهٔ جور ـ شرلشتنشاه ۴۳۳.

بالاخان(حاکم گرگان‌رود) ۱۰ـ۳۷ـ ۳۸.
بالامحلهٔ‌انبو ۴۹۹.
بالامحلهٔ پشکه ۳۱۷.
بالا محلهٔ جورشرلشتنشاه= بالاجور- شرلشتنشاه ۴۲۴ـ۴۴۰.
بالامحلهٔ فومن ۱۵۶.
بالامحلهٔ گفشهٔ لشتنشاه ۴۳۷.
بالامحلهٔ منجیل۴۹۵.
بالامحلهٔ هند خاله ۲۲۸.
بانك بازرگانی شهررشت ۲۵۹.
بانك سپه شهررشت ۲۵۰.
بایه زاد (از دهکده‌هـای شیخ نشین شاندرمن) ۱۱۰.
بتول=زهراءبتول(=فاطمةالزهراء) ۲۶۳.
بجاربنهٔ موازی ۳۲۲.
بجارپس (یکی از ناحیه‌های موازی) ۲۴۵ـ۲۵۰.
بجارسری امامزاده= سیدمدینه (در شیخ‌نشین شاندرمن) ۱۱۱.
بجارکن (دهکده‌ای بر کنار جنگل هفت دغنان) ۱۹۲. راه ۲۶۴.
بحرخـزر = دریای‌خزر = دریـای طبرستان=دریای قلزم ۲.
بخارا ۲۴۶.
بخشملی [آقاپیر...]۱۹۷.
بداب = بداو (از دهکده‌های شفت) ۲۲۲.
بداو= بداب.
بدیع‌الزمان ۴۶۶.
بذ (دژی که‌دردست‌باباك‌خرم‌دین‌بود) ۱۴.
براکور ۴۷۹.
برج انزلی ۲۳۷.
برج چمارسرا ۲۷۸.
برج شاناکور (درآب‌کنار) ۸۹.
برج غازیان۲۳۷.
برج نگهبانی قلعهٔ دگاسر ۵۰۱.
برزخندان ۲۲۰.
برزکوه (دهکدهٔ کـوچکی در تالش دولاب) ۹۰.
برزه تربه (درصیقل سرای‌برەسر)۹۲.
برمچه = برمسجد (ازدهکده‌هـای خمام) ۳۰۸.
برمسجد= برمچه ۳۰۸.
برهان قاطع ۴۹۹.
بزرگو (از دهکده هـای شیر آبـاد گرگان‌رود) ۳۹.
بژم خلخال ۳۶.

بستان گاه بزرگوار (در دیگ سرای اسالم) ۷۴.
بسته دیم (از دهکده‌های خشك بجار خمام) ۳۰۵.
بش اولری (از دهکده‌های حیران) ۱۶.
بشم (از دهکده‌های چهار فریضه) ۲۳۸.
بشمن پیر پسر سیدسرفشاه ۲۳۸.
بغداد ۲۸۳.
بقعهٔ آفخوا (درشهررشت) ۲۵۸.
بقعهٔ آقاباباحسن (درمحلهٔسرینارکل) ۳۰۷.
بقعهٔ آقاپیر (درمرز دشت) ۳۲۳.
بقعهٔ آقاپیران = بقعهٔ آقا پیر محمد علی (دردلچه) ۳۲۴.
بقعهٔ آقا پیر بخشعلی (درطاهرگوراب کسکر) ۱۹۷.
بقعهٔ آقاپیرحسن (درمیشاوندان موازی) ۳۲۲.
بقعهٔ آقا پیرحسن (درخوناچاه) ۳۰۳.
بقعهٔ آقا پیرسنبل ۲۹۸.
بقعهٔ آقا پیرسید = پیل بقعه ۲۹۸.
بقعهٔ آقا پیر محمد (درفشتکه) ۳۲۳.
بقعهٔ آقاپیرمحمدعلی = بقعهٔ آقاپیران (دردلچه) ۳۲۴
بقعهٔ آقا پیرملاجی و سید محمد (در دهکدهٔ نوده) ۴۴۰.
بقعهٔ آقا خوبان (در بجاربنهٔ موازی) ۳۲۲.
بقعهٔ آقا درویش علی آقا (درد هکدهٔ لاکه سارتولم) ۲۲۹.
بقعهٔ آقا دوبرادران = بقعهٔ امامزاده اسماعیل و ابراهیم پسران امام علی‌النقی ۳۰۲.
بقعهٔ آقا دوبرادران (درلچه کوراب) ۳۰۳.
بقعهٔ آقازل پیران (دردهکدهٔزل‌پیران شفت) ۲۲۴.
بقعهٔ آقا سید ابراهیم‌بن موسی‌الکاظم علیه السلام (درگوراب زرمخ) ۱۶۸.
بقعهٔ آقا سید ابراهیم‌بن موسی‌الکاظم علیه‌السلام (در پاشکم شاقدرمن) ۱۰۹.
بقعهٔ آقا سید ابراهیم بن‌موسی الکاظم علیه‌السلام (درمحلهٔ بادی الله شهر رشت) ۲۸۲.
بقعهٔ آقا سید ابراهیم‌بن موسی‌الکاظم علیه‌السلام (در شیشه گوراب) ۳۲۳.

بقعهٔ آقا سید ابراهیم بن موسی الکاظم علیه السلام (درنوخالهٔ تولم) ۲۲۹.
بقعه آقاسیدابراهیم و آقاسیدابوجعفر پسران امام موسی الکاظم علیه السلام = تازه بقعهٔ (دردهکدهٔ تازه بقعهٔ موازی) ۳۰۳.
بقعه آقاسید احمد بن موسی الکاظم علیه السلام (درسرابندان) ۳۲۳.
بقعهٔ آقا سید احمد و آقا سید محمد پسران امام موسی الکاظم علیه السلام = دوبرادران (دردهکدهٔ هندوانه بردسر) ۳۱۷.
بقعهٔ آقا سید امیرکیا (دردهکدهٔ ولم لشتنشاه) ۴۳۵.
بقعهٔ آقا سیدان (دراراضی رود بردهٔ سنگر) ۳۲۳.
بقعهٔ آقاسید پیر نوهٔ امام موسی الکاظم علیه السلام ۳۰۴.
بقعهٔ آقا سید پیر (درمحلهٔ میان کل) ۳۲۳.
بقعهٔ آقا سیدجعفر آقا (درشهر فومن) ۱۶۲.
بقعهٔ آقا سیدحسن (در دهکدهٔ شغال توسه) ۴۷۷.
بقعهٔ آقاسیدحسن (دردهکدهٔ شاه اغاجی موازی) ۳۲۲.
بقعهٔ آقاسیدحسن (در بالامحلهٔ جورشر لشتنشاه) ۴۴۰.
بقعه آقاسید حسن (درخشک‌رود) ۴۳۹.
بقعه آقاسیدحسن (دردهکدهٔ لیف‌شاگرد تولم) ۲۲۹.
بقعهٔ آقاسیدرضا (درشاه آغاجی موازی) ۳۲۲.
بقعه آقا سیدرضی بن امام موسی الکاظم علیه السلام (درهشکوا) ۳۲۰.
بقعه آقا سیدزکریا و آقا سیدعبدالله پسران امام موسی الکاظم علیه السلام ۳۰۵.
بقعه آقاسیدشریف از نوادگان موسی الکاظم ۳۱۵.
بقعه آقا سیدعباس و آقاسید اسماعیل فرزندان امام موسی الکاظم علیه- السلام (درشهر رشت) ۲۴۸-۲۵۰- ۲۸۹.
بقعه آقا سید عبدالله بن موسی بن جعفر علیه السلام (درملک جهان) ۱۱۰.
بقعه آقا سید عبدالله بن موسی الکاظم علیه السلام (دربالاجورشر لشتنشاه) ۴۳۳.
بقعه آقاسیدعبدالله بن موسی الکاظم علیه-

السلام= آقا سیاه‌پوش ۳۱۲.
بقعهٔ آقاسید علی اکبر بن موسی الکاظم علیه‌السلام (در دهکدهٔ گرباس‌ده) ۳۲۰.
بقعه آقاسیدعلی بن موسی الکاظم علیه‌السلام (در اژدها بلوچ) ۴۳۷.
بقعه آقا سیدعلی کیائی نوهٔ موسی بن جعفر علیه‌السلام ۳۰۴.
بقعه آقا سیدقاسم بن موسی الکاظم علیه‌السلام (در دهکدهٔ چولاب) ۳۱۷.
بقعه آقا سید قاسم بن امام موسی الکاظم علیه‌السلام (در دهکدهٔ رودکل کوچسفهان)۳۲۱.
بقعه آقا سید قاسم بن امام موسی الکاظم علیه‌السلام (در سییه خمام)۳۲۳.
بقعه آقا سید کاظم (درچولاب)۳۲۴.
بقعه آقاسیدمحمد(دربالا محلهٔ پشکه) ۳۱۷.
بقعه آقاسیدمحمد (در دهکدهٔ بابهزاد شیخ نشین) ۱۱۰.
بقعه آقاسیدمحمدرضا بن موسی الکاظم علیه‌السلام (درجورشر) ۴۲۵_۴۲۶_۴۲۷.
بقعه آقاسیدمحمدسمرقندی (در دهکدهٔ بالاگفشه) ۴۳۷.
بقعهٔ آقا سیدمحمد شاه بن موسی الکاظم علیه‌السلام (در دهکدهٔ کراکوی کوچسفهان) ۳۱۶.
بقعه آقا سیدمحمد یمنی بن امام موسی الکاظم علیه‌السلام ۴۳۴.
بقعه آقا سید محمود (در دهکدهٔ شاه آغاجی موازی) ۳۲۲.
بقعه آقاسید محمود مرندی (نزدیک دروازهٔ حرزویل) ۴۷۳_۴۷۴.
بقعه آقا سید مستوفی (در اراضی رودبارکی) ۳۲۴.
بقعه آقا سیدمهدی بن آقاسید محمد رضا بن موسی الکاظم علیه‌السلام (در استلک) ۴۳۶.
بقعه آقا سید ناصر (در دهکدهٔ کتک لاهیجان) ۳۲۴.
بقعه آقاسیدهاشم بن موسی بن جعفر علیه‌السلام (درورازگاه) ۳۲۴.
بقعه آقاسید یحیی (در اشکیک)۳۲۳.
بقعه آقاسیدیعقوب (در گوراب پشالم) ۱۶۸.
بقعه آقا شیخ جمال ۱۶۸.
بقعه آقاشیخ‌سلیمان (در دهکدهٔ لاشا) ۴۴۰.
بقعه آقاعزیز (درمیرسرای چوبر)۲۲۴.

بقعهٔ آقا ملاعلی (در دهکدهٔ کمسار) ۲۲۴.
بقعه آقا میر خلیل (در شاه آغاجی موازی)
۳۲۲.
بقعه آقا میر سلطان (در دهکدهٔ (دافچاه)
۳۲۲.
بقعهٔ آقا میر عظیم بن موسی بن جعفر
علیه السلام ۲۹۸.
بقعه آقا میر کریم (نزدیك بقعه آقا
پیر سنبل در پلکومی موازی) ۳۲۲.
بقعه آقا نعمان (در سمس تولم) ۲۲۹.
بقعه آقا نور سه تن (سرراه چوبربه
دژاژ) ۲۲۴.
بقعه آکاشاه (=عکاشه) ۳۱۰.
بقعه آینه ده ۵۰۱.
بقعه امامزاده سید صالح (در غازیان چهار
فریضه) ۲۳۹.
بقعهٔ امامزاده ابراهیم بن امام زین ـ
العابدین علیه السلام ۴۷۷.
بقعه امامزاده ابراهیم بن موسی الکاظم
علیه السلام (در دهکدهٔ طالقان شفت)
۲۱۷ـ۴۷۷.
بقعه امامزاده ابراهیم بن موسی الکاظم
علیه السلام (درمحل خسروه بن ـ
ماسوله) ۱۳۹.
بقعه امامزاده ابوالحسن بن امام موسی ـ
الکاظم علیه السلام (در فیلده) ۴۶۴.
بقعه امامزاده ابوالفضل بن امام موسی ـ
الکاظم علیه السلام (در فیلده) ۴۶۴.
بقعه امامزاده اسحق بن امام موسی ـ
الکاظم علیه السلام (در دهکدهٔ امام ـ
زاده اسحق شفت) ۲۱۸.
بقعه امامزاده اسماعیل و امامزاده
ابراهیم پسران امام علی النقی علیه ـ
السلام = آقا دوبرادران ۳۰۲.
بقعهٔ امامزاده محسن (در شیمام رستم آباد)
۴۷۷.
بقعهٔ امامزاده حمزة بن امام موسی الکاظم
(در دهکدهٔ اوشان) ۴۹۸.
بقعه امامزاده سلیمان مشهور به امامزاده
طاهر بن موسی الکاظم (در پائین محلهٔ
منجیل) ۴۹۶.
بقعه امامزاده طیب و طاهر (در پاکده)
۵۰۰.
بقعه امامزاده عبدالله (در کسما) ۱۶۸.
بقعه امامزاده محمد (در تکیهٔ جیرین ده)
۵۰۰.
بقعه امامزاده محمد حنفیة بن علی علیه ـ
السلام (در دهکدهٔ بیورزن) ۴۹۸.
بقعهٔ امامزاده هاشم بن محمد بن عبدالله
بن حمزه بن محمد حنفیة بن علی

علیه‌السلام(نزدیك‌سراوان) ۳۰۹ـ
۴۶۱.
بقعهٔ امامزاده هاشم بن محمد حنفیة
بن علی علیه‌السلام(دردهکدهٔبیور-
زن) ۴۹۸.
بقعه امامزاده یحیی(در کوراب تولم)
۲۲۹.
بقعه امیر سلطان(دردافچاه) ۳۲۳.
بقعه باباحسن۲۳.
بقعه باباعلی ۲۳.
بقعه بابامرزی۲۳.
بقعه باباملا اسدالله(دردارستان‌رودبار)
۴۷۸.
بقعه بابا ولی ۲۵۸ـ۲۵۹
بقعه بارگاه برم (درییلاق شاندرمن)
۱۱۱.
بقعه بشمن پیر (دردهکدهٔ بشم چهار
فریضه) ۲۳۸.
بقعه‌بورسرا(ازبقاع‌اطراف‌خطبه‌سرا)
۴۲.
بقعه‌پیراسد(درمحل‌چران‌تالش‌دولاب)
۹۲.
بقعه پیران بست (در پلنگ سرای
شاندرمن) ۱۰۹.
بقعه پیرجلودار ۱۶۲.
بقعهٔ پیرزاهد۱۶۵.
بقعه پیر سید جلال‌الدین(دردارستان
رودبار) ۴۷۸.
بقعه پیرمختار (دراحمد سرگوراب
شفت) ۲۲۴.
بقعه پیرموسی (دردهکدهٔ پیر موسی
کوچسفهان) ۳۱۷.
بقعه جیرسرا (درسلی چرشاندرمن)
۱۱۱.
بقعه چسلی ماسال ۱۲۰.
بقعه حاجی شهدا (در کویشا)۳۲۳.
بقعه حاجی‌علی‌آقا (دردهکدهٔ چوبر)
۲۲۴.
بقعه‌حاجی‌مؤمن(درخرطوم‌شفت)۲۲۴.
بقعه خانم حوریه(در سئوسر غازیان)
۲۳۹.
بقعه خانم نرگیساوا ۳۹.
بقعه خندیله پشت (در خندیله پشت
ماسال) ۱۲۱.
بقعه خواهر امام (درشهررشت)۲۵۰ـ
۲۹۳ـ۲۹۴ـ۲۹۵ـ۲۹۶.
بقعه‌خیمه سرشفارود ۹۲.
بقعه دانای‌علی (درشهررشت) ۲۷۹.
بقعه درویش‌جعفر(درپشت‌سرای‌شفت)
۲۲۴.

بقعهٔ درویش شاهمیر ۱۱۰.
بقعه درویش علی (درخشك بجارخمام) ۳۰۶.
بقعه درویش محب علی ((دربوئین فومن ۱۶۸.
بقعه درویش محمد (درخشك بجارخمام) ۳۰۴.
بقعه دوالکوه (برمرزالیان و تنیان) ۱۶۵.
بقعه دوبرادران (درشهررشت) ۲۶۸.
بقعه دوکور (درصومعه‌سرا) ۱۹۷.
بقعه دهکدهٔ اغوزبن ۴۷۹.
بقعه دهکدهٔ رودخانه ۴۷۹.
بقعه دهکدهٔ سیدان ۴۷۹.
بقعه دهکدهٔ شاده‌سر ۵۰۰.
بقعه دهکدهٔ شاهوای رودبار ۴۷۸ .
بقعه دهکدهٔ کولی دهان ۴۷۹.
بقعه دهکدهٔ مخشر ۴۷۹.
بقعه رشکوم (بالای سیابناور) ۱۱۱.
بقعه رشیره پشت ۱۲۱.
بقعه سلطان پیر حسن (درپیرسرای شفت) ۲۲۴.
بقعه سلیمان داراب = مقبرهٔ پیر سلیمان = مقبرهٔ سلیمان داراب ۲۹۹ـ۳۰۰، ۳۰۱.
بقعهٔ سید ابراهیم بن موسی الکاظم علیه السلام (دردهکدهٔ لاکان) ۲۹۹.
بقعه سید ابراهیم بن موسی الکاظم علیه السلام (در فلابای فومن) ۱۶۸.
بقعه سید ابراهیم بن موسی الکاظم علیه السلام(درکان رود آستارا) ۲۲.
بقعه سید ابراهیم بن موسی الکاظم علیه السلام (درکوراب زرمخ) ۱۶۸.
بقعه سید ابوجعفر (درشهررشت) ۲۶۲.
بقعه سید امیر سلطان بن موسی بن جعفر علیه السلام = غریب بنده ۸۹.
بقعه سید ابوالقاسم (درنهزم شفت) ۲۲۰.
بقعه سید ابوالقاسم بن موسی بن جعفر علیه السلام (درشهررشت) ۲۷۶.
بقعه سید احمد (درنهزم شفت) ۲۲۰.
بقعه سید احمد بن موسی الکاظم علیه السلا، (درکیلوا) ۳۱۸.
بقعه سید اسماعیل (درلات) ۳۲۳.
بقعه سیدان = امامزاده محمد = بقعه محمد کالش (دردهکدهٔ رحمت آباد) ۴۶۹.
بقعه سید جابر انصاری (دردهکدهٔ پیری رستم آباد) ۴۷۷.
بقعه سید حمزه (درتاچا = توچای اشتنشاه) ۴۳۹.

بقعهٔ سید دانیال بن‌موسی‌الکاظم علیه‌السلام (درخشت مسجد) ۳۲۱.
بقعه سیدزکریا (درمیان‌محلهٔ شیجان) ۳۰۷.
بقعه سید سلیمان (در دهکدهٔ لاشه) ۳۲۴.
بقعه سیدصالح (دردهکدهٔ نوده فومن) ۱۶۸.
بقعه سید صالح بن امام موسی الکاظم علیه السلام (در خشك رود)۴۳۹.
بقعه سید صفی‌الدین‌اسماعیل‌بن شیخ صفی‌الدین اردبیلی ۱۱۹.
بقعه سید فقرا (درخاجکین) ۳۲۳.
بقعه سید محمد (در دارستان رودبار) ۴۷۸.
بقعه سید معصوم بن موسی بن جعفر علیه‌السلام (درپائین محلهٔ پشکه) ۳۱۶.
بقعه سید معصوم بن موسی بن جعفر علیه‌السلام (در کته‌سرخمام) ۳۲۳.
بقعه سید نجم‌الدین (در جنب سرای تالش دولاب) ۹۱.
بقعه سید هارون‌بن موسی‌الکاظم علیه‌السلام(در دهکدهٔ آتشگاه) ۲۹۷.
بقعه سید یعقوب بن امام موسی‌الکاظم علیه‌السلام (در کوراب آقا سید یعقوب) ۲۹۷.
بقعه‌سیده‌بانو (نزدیك‌مزار پیر شرفشاه) ۸۸.
بقعه سیده‌خورشید (درخواجان)۳۲۳.
بقعه شاهزاده احمد (درچماچای‌شفت) ۲۲۰
بقعه شاهزاده‌اسماعیل وشاهزاده‌احمد پسران‌امام‌موسی‌الکاظم علیه‌السلام = آقا دو برادران (در برمچه = برمسجد) ۳۰۸.
بقعه شاه شهیدان (دردهکدهٔ شهیدان پائین کوه‌دلفك)۴۷۹_۵۰۰.
بقعه شاه معلم(درسامان ییلاق ماسال و ماجلان) ۱۲۱.
بقعه شاه‌نجف (درشیخ‌نشین شاندرمن) ۱۱۰.
بقعه شیخ مراد (دربخش‌کرگان رود) ۳۸.
بقعه شیخ مفید (دردارستان رودبار) ۴۷۸.
بقعه‌شیخ‌المعالی (دربخش‌تالش‌دولاب) ۹۱.
بقعه فیلده = امامزاده ابوالحسن و امامزاده‌ابوالفضل‌پسران‌امام‌موسی

الکاظم علیه السلام ۴۶۷_۴۶۹ .
بقعهٔ قاضی بن قاضی (در تولاب بر ۀرشت رودبار) ۴۷۷ .
بقعه کشاور (ازبقاع اطراف خطبه‌سرا) ۴۲ .
بقعه کمال الدین محمد و کمال الدین احمد ۱۶۸ .
بقعه کیاباد رودبار ۴۷۸ .
بقعه گرده‌کوه (ازسیده‌به ییلاق‌تنیان) ۱۲۱ .
بقعه‌گواله پشته ۱۲۱.
بقعه لاله کفشه ۴۴۰.
بقعه ماشاك کوچسفهان ۳۲۴ .
بقعه محمد ترکش بند (در تولا رود هشتپر) ۵۰ .
بقعه محمدگالش = امامزاده محمد = بقعه سیدان۳۶۹ .
بقعه معلم (نزدیك بقعه سالوك معلم) ۲۲۲ .
بقعه‌ملامحمد(در وزمتر شاندرمن)۱۱۰.
بقعه میان چالکاسر وچرّه رحمت آباد ۴۷۹ .
بقعه میان‌ده صومعه‌سرا ۱۹۷ .
بقعه میان راه شاندرمن بد کفوت۱۱۱.
بقعه میر خورشید وسید زکریا (در کلاچای ۳۲۳ .
بقعه میردن قبر خانه (در ملك بکور شیخ نشین شاندرمن) ۱۱۰ .
بقعه‌میرشاه‌محمود بن امام موسی الکاظم (در شیخان کفشه) ۴۳۳ .
بقعه میرشمس‌الدین(درشهرلاهیجان) ۳۱۸ .
بقعه میرمؤذنان (در صوفیان ده هند خاله)۲۲۸ .
بقعه نوسالا (درال کوی کرگان‌رود) ۳۹ .
بقعه نوشر (درخمام) ۳۲۳ .
بل (BELL) ۲۴۵ .
بلس‌کلهٔ چوکام = محله میان‌کل‌چوکام ۳۰۴_۳۲۳ .
بلقیس ۴۷۴ .
بنای قدیمی حاکم نشین (در بیتم شاندرمن) ۱۱۰ .
بنای قدیمی درمرتع سینه خانی۴۷۸.
بنای‌قدیمی لشکرگاه (نزدیك‌دهکدهٔ دوگاهه) ۴۶۳ .
بندرانزلی ۸۳ _ ۲۳۱ .
بندرانزی ۴_۷_۱۰_۲۲_۳۹_۴۳_۷۰_۲۳۱_۲۳۵ _ ۲۳۶_۲۳۷_۲۳۸ .

بشکه صفا = صفهٔ صفا ۱۳۲ .
بنی ضبّه ۲ .
بوداق (از تیره‌های ساکن در تالش دولاب) ۸۴ .
بوسارموازی ۳۰۲ .
بوسعید میر ۱۶۹ .
بوئین فومن ۱۶۸ .
بهبود بیك = اوزون بهبود ۲۸۴ .
بهرام آباد (از دهکده‌های رودبار محمد زمان خانی) ۴۹۴ .
بهزاد بیك (وزیر گیلان) ۸_۳۷_۴۲۴.
بهمبر (دهکده‌ای بر کنار جنگل هفت دغنان) ۱۹۲ .
بیالوا (از دهکده های شفت) ۲۲۰.
بیتم (ازدهکده‌های شاندرمن) ۱۰۸_۱۱۰ .
بیجار بوران (نزدیك پیرعالمین) ۴۷۰.
بیره ۴۹۹ .
بیشة البقر ۱۲۹ .
بیلمان شهر = پیلمان شهر ۱۸۸ .
بیورزن (ازدهکده‌های فاراب عمارلو) ۴۹۸.
بیه‌پس ۱۸۸ . الکا ۳۰۱ . خاك ۲۴۴ . گیلان ۱ _ ۳ . لشکریان ۲۴۴ . مملکت ۳۰۱_۳۰۸ . ناحیه ۱۵۵ . وزیر ۲۲۲ .
بیه پیش ۱۵ . خاك ۲۴۴ . سلطان ۳ . صاحب اختیاری ۴۲۴ . گیلان ۱_۱۶۹ . لشکریان ۲۴۴ .

پ

پاچنار ۴۹۸ .
پادشاهان مغول ۳ .
پارسی ۵ .
پارکام (ازدهکده‌های تالش دولاب) ۹۲ .
پازکی‌پشت (ازدهکده‌های تولم) ۲۲۸.
پاسکه (ازدهکده‌های کسما) ۱۹۶.
پاشارمضان اوف [کربلائی . .] ۲۷۳.
پاشکم شاندرمن ۱۰۹ .
پاشیجا [حکومت . .] ۴۲۳ . کوراب ۴۲۳.
پاك ده (ازدهکده‌های فاراب عمارلو) ۵۰۱ .
پالاسی (ازمحله‌ای کرگان رود) ۳۸ .
پائین لچور (سرراه شاندرمن به کلور خلخال) ۱۰۸ .
پائین محلهٔ انبو ۴۹۹ .
پائین محلهٔ پشکه ۳۱۶ .
پائین محلهٔ فومن ۱۵۶_۱۶۲ .

پائین محلهٔ منجیل ۴۹۶ .
پائین محلهٔ هندخاله ۲۲۶.
پردسر=خشت پل بزرك ۸۵ ـ۱۹۵ .
پردسر=خشت پل کوچك ۸۵ـ۱۹۶ .
پره سر (از نواحی تالش دولاب) ۸٤ـ
۹۲ .
پریسبند [کوههای . .] ۱۱۸ .
پری‌سلطان (دختر سلطان‌محمد حاتمی)
۴۶۸ـ۴۶۹ .
پساکیلان= بیه‌پس ۱ .
پسیخان(از نواحی‌موازی) ۱۵۶ـ۲۴۵ـ
۳۲۴. رودخانه ۱۵۴ ـ ۱۶۷ .
پشت سرا (از دهکده‌های شفت) ۲۲۴ .
پشتکوه خمسهٔ زنجان ۱۲۹ .
پشتکوه طارم ۱۵۴ .
پشتهان ۴۷۹ .
پشتیر (از دهکده‌های لولمان فومن)
۱۶۵ .
پل آجری سرراه امشه‌وسنگر ۳۲۲ .
پل انبو ۴۹۹ ،
پل بناعلی (برروی ماسوله رودخان)
۱۳۲ ،
پل‌پیر بازار ۳۲۴ .
پل چمارسرا (درراه فومن) ۲۵۴.
پل حاجی احتشام ۲۵۳.
پل حاجی محمد باقر ۲۵۳.
پل‌حاجی محمدحسین (برماسوله‌رود-
خان) ۱۳۲.
پل حاجی ملارفیع ۲۵۳.
پل خرابه‌رو(برماسوله‌رودخان)۱۳۲.
پل سلیمان‌داراب(درراه‌سلیمان‌داراب
به رشت)۲۵۴.
پل‌شاهرود= پل‌اوشان ۴۹۷.
پل عراق ۲۵۳.
پل‌قدیمی فومن ۱۶۷.
پل‌کاسان ۱۶۷.
پل‌کربلائی میرحسین ۲۵۳.
پل گوراب لیشاوندان ۲۵۴.
پل لوشان= پل‌شاهرود۴۹۷.
پل مدیریه(سرراه رشت به‌شفت)۲۵۴.
پل معینی۲۵۳ .
پل منجیل۴۹۶.
پل‌مهدی‌ور (برماسوله‌رودخان)۱۳۲.
پلهای شهررشت۲۵۳.
پلکومی(از دهکده‌های موازی)۲۹۹ـ
۳۲۲.
پلنگ‌رود (از رودخانه‌های کسکر)
۱۹۶.
پلنگ سرای‌شاندرمن ۱۰۹.
پلنگ‌کل (جزء بالامحلهٔ‌فومن)۱۵۶.

پونل (ازدهکده‌های تالش‌دولاب)۸۳.
پهلوان ناصروند(امیره .) ۲۳۶.
پیازمسلمان(لقب خانان شفت)۲۱۶.
پیاله سنگ ۴۷۰.
پیچانلو (از تیره‌های عمارلو ساکن جیرنده) ۴۹۴.
پیراعرابی(درده‌کدهٔسراکاه‌هشت‌پر) ۵۰.
پیربازار سیاه رودخان ۲۴۸_۳۲۴.
پیر باغرو (از بقاع اطراف خطبه‌سرا وهره‌دشت) ۴۲.
پیرزاهد ۱۶۵.
پیرسرا= موهن سرا (از دهکده‌های شفت) ۲۲۴.
پیرعالمین ۴۶۹. دهکده ۴۶۹_۴۷۰.
پیرکوه [خانان ...] ۴۹۳_۴۹۴.
پیری (ازدهکده‌های رستم‌آباد)۴۷۷.
پیر یاولی ۱۶۶.
پیش رودبار (از رودخانه‌های تولم) ۲۲۷.
پیشه‌ور موازی ۲۹۸.
پیغمبر= محمدرسول‌الله ۲۶۲_۴۳۵ .
پیلاقلا (قلعه‌ای نزدیك تپهٔ مارلیك) ۴۷۱.
پیل بقعه= بقعهٔ آقاسیدپیر ۲۹۸.
پیلده= فیلده ۴۶۲.
پیلده‌رودبار= زیتون‌رودبار= رودبار ۴۶۱.
پیلمان‌شهر= بیلمان‌شهر ۱۸۸.

ت

تاتی ۴۶۲.
تاج‌الدین ابراهیم ملقب بشیخ زاهد گیلانی ۲۳_۱۳۰_۱۶۵_۲۸۵.
تاچا (ازدهکده‌های اشتنشاه) ۴۳۹.
تارم (بخشی از خاك زنجان) ۲۱۶_۲۲۱_۲۲۳_۴۶۱_۴۹۳.
تاریخ خانی تألیف علی بن شمس‌الدین بن حاجی حسین لاهیجانی ۴۷۸.
تاریخ سالوك معلم ۱۲۹_۲۲۱.
تاریخ گیلان عبدالفتاح فومنی ۱۶۹_۳۰۱.
تاریخ گیلان ودیلمستان تألیف سید ظهیرالدین مرعشی ۳۲۳ _ ۴۲۷_۴۶۲.
تاریك‌رود ۴۷۹.
تازه آباد (شهرجدید انزلی)۲۳۳.
تازه بقعه درخشکارو ندان ۳۲۴.
تازه بقعهٔ موازی ۳۰۳.
تازه‌مسجد (درانزلی) ۲۳۸.
تالش= طالش= تالشان = طالشان

۶_۱۰_۱۴_۳۶_۶۹_۱۱۷_۱۳۲_
۱۵۶_۱۸۹_۲۱۷.
تالش (یکی از پسران امیر چوپان سر-
کردهٔ سربازان چنگیزخان) ۶-
۳۶.
تالش (ناحیهٔ تالش‌نشین) ۱۱۷.
تالش‌آستارا ۱۰.
تالش اسالم ۱۰.
تالش دولاب ۶_۱۰_۶۹_۸۳_۸۴_۸۵_
۸۹_۹۰_۹۱_۱۸۸_۲۳۳.
تالش دولاب قشلاقی ۸۴.
تالش دولاب ییلاقی ۸۴.
تالش کرگان‌رود ۱۰_۳۷.
تالش کهدم ۴۶۲.
تالش کسکر ۱۰.
تالشستان فومن ۱۵۶.
تالش کسکر ۱۹۰.
تالشی (زبان مردم تالش) ۳۷_۸۴_۱۳۳_
۲۱۷_۲۲۱_۴۶۲.
تاله کوه (دهکده‌ای از بلوك خرگام
عمارلو) ۵۰۰.
تامبرس بك‌نومی [استاد ...] (؟) ۱۳۵.
تبریز ۴۳۶.
تپهٔ خاسه کول ۴۸۰.
تپهٔ شال کوه ۳۰۳.
تپهٔ مارلیك = چراغعلی تپه (نزدیك
نسفی) ۴۸۱.
تجاسبی [سلسلهٔ ...] ۲۴۵.
تذکرهٔ حشری تبریزی ۸۶.
تربت یحیی (= تربهٔ یحیی درشونده
چاله آستارا) ۲۰.
تربهٔ آجری لیسار ۴۴.
تربهٔ امام سلطان محمود شاه دینوری
۳۹_۴۲.
تربهٔ باباکمال (درجنگل کرالا) ۴۵_
۴۶.
تربهٔ پیاچم (درحاجی یدالله‌محله) ۳۹.
تربهٔ پیرهرات ۷۳.
تربهٔ دهکدهٔ شیرآباد ۳۹.
تربهٔ سلطان سیدمحمود (درقنبری محلهٔ
جوکندان کرگان رود) ۴۵.
تربهٔ سوست (دردهکدهٔ سوست‌سرراه
خطبه‌سرا به لیسار) ۴۲.
تربهٔ سیدصلاح‌الدین وسیدفضل‌الله (در
ترك محلهٔ جوکندان ۴۵.
تربهٔ سیدمحمودوسیدزین‌العابدین ٤٦.
تربهٔ سیدنیکی بن سیدجمال‌الدین روحی
(دردهکدهٔ سیدنیکی هشت‌پر) ٤٨.
تربهٔ نتین کشی (درپرده‌سر) ٤٦.
تربهٔ نسااولیا (دردهکدهٔ کله‌سرا) ۷۳.

ترزل [کلنل...] ۶ـ۱۸۹.
ترك = ترکان ۵ـ۶ـ۴۹۴.
ترك خانم بنت برج علی‌تبریزی ۱۳۸.
ترك محله جوکندان ۴۵.
ترکی ۳۷ـ۴۹۴.
ترکیه ۲۴۶.
تری‌دری‌سر (دهکده‌ای سرراه انزلی به خلخال) ۳۶.
تفنگچی استرابادی ۲۳۲.
تفنگچی انزلی ۲۳۵.
تفنگچی تالش ۲۳۲.
تفنگچی تنکابنی ۲۳۲.
تفنگچی شفتی ۲۳۲.
تقی (امام محمدتقی علیه‌السلام) ۴۲۹.
تقی (معمارحمام‌پیرسرای‌رشت) ۲۸۱.
تقی [امامزاده ..] (درراه گشت) ۱۶۷.
تکرم (بکسرتاء وراء ازدهکده‌های شفت) ۲۱۶ـ۲۱۹ـ۲۲۰.
تکیهٔ آقا کوچك ۲۶۹.
تکیهٔ استادسرای رشت ۲۴۷.
تکیهٔ بازاررشت ۲۴۷.
تکیهٔ بالا محلهٔ خمیران کیاب درشهر رشت ۲۷۷.
تکیهٔ پاس‌کیا درشهررشت ۲۴۷.
تکیهٔ پهلوان حسن ۲۶۹.
تکیهٔ پیربازار ۳۲۴.
تکیهٔ جیرین‌ده ۵۰۰.
تکیهٔ چمارسرای‌رشت ۲۴۷.
تکیهٔ چهاربرادران درشهررشت ۲۷۵.
تکیهٔ حاجی محمدخان ۲۵۹.
تکیهٔ خان درانزلی ۲۳۸.
تکیه‌خمیران (درمحلهٔ‌خمیران‌شریفیه درشهررشت) ۲۷۷.
تکیه خمیران‌کیاب درشهررشت ۲۴۷.
تکیه‌درویش‌مخلص درشهر رشت ۲۸۱.
تکیه دولت درشهررشت ۲۶۳.
تکیه‌زاهدان درشهررشت ۲۴۷.
تکیه‌سرمیدان‌بزرگ ۲۵۹.
تکیهٔ سیدابوجعفر درشهررشت ۲۶۲.
تکیه صیقلان رشت ۲۴۷ـ۲۶۸.
تکیه کیاب رشت ۲۴۸.
تکیه مجاور بقعه آقا سیدمحمدرضا درجورشرلشتنشاه ۴۲۷.
تکیه محله استادسرای رشت ۲۶۶.
تکیهٔ مستوفی درشهررشت ۲۶۴.
تکیه ملا علی محمد ۲۷۹.
تکیه میر کوچه ۲۷۹.
تکیه نیلوان سرای رشت ۲۴۷.
تلابر ۴۷۹.
تلیك (از رودهای تالش دولاب) ۸۴.
تنگ دی = تنگ‌ده (از دهکده‌های

تول گیلان) ۴۶_۴۸.
تنکه رودخانهٔ دکا ۴۷۰.
تنیان ۱۲۱_۱۶۵ . رود۱۹۶.
توپچی ۲۳۲.
توپخانه(درانزلی = بندر انزلی)۲۳۷.
توتکابن (ازدهکده‌های رحمت آباد)
۴۷۰.
تورخاله (ازدهکده‌های تولم)۲۲۸.
تول(دهکده‌ای‌سرراه انزلی به‌خلخال
از دهکده‌های اسالم) ۳۶_۶۹.
تولارودهشت پر ۵۰.
تولاب برهٔ رشت رودبار۴۴۷.
تول گیلان (ازنواحی‌هشت‌پر) ۴۶ .
تولم ۳_۱۵٤_۱۵٦_۱۸۸_۱۸۹_۲۲٦_
۲۲۷_۲۲۸_۲۲۹_۲۴۳ . الکا ۳۰۸
بخش ۲۲۷. سس‌مس ۲۲۹. سلطان
۲۲۶. شیلات ۲۲۶. صیقلان ۲۲۷ .
لاکه‌سار ۲۲۹ . لیفشاکرد ۲۲۹.
توخاله ۲۲۹ .
تهران [راه ...] ۲۵۰.
تی‌تی دخترسلطان محمد خان حانمی
حاکم کهدم [امیره...] ۴۷۴ _
۴۷۵.
تی‌تی‌طاوس (دختر امیره‌شرف‌الدوله)
٤۳٦.
تیرهٔ مهاجر (ازتیره‌های مقیم انزلی)
۲۳۴.
تیمور(پسرحاجی‌صمد)۲۷۳.

ج

جاده کنار (دهکده‌ای نزدیك منـاره
بازار)۱۹۴_۱۹۶.
جان(کسی‌که‌درقلعهٔ‌مازودشت‌حکومت
داشت) ۴۷۰.
جانبازبن شرف‌الدوله [خواجه ...]
۴۳۵ _ ۴۳۶.
جرجان ۲ . کوههای ۲ .
جزیرهٔ میان پشته انزلی ۲۳۸.
جسکر = گسکر ۱۸۸.
جشیجان(نزدیك‌کوهستان‌تالش‌کهدم)
۲۴۳_۴۶۲_۴۷۸.
جعفرآباد دافچاه ۳۲۲ .
جعفرالصادق‌علیه‌السلام [امام...]۴۶.
جعفرقلی‌بی‌حاجی‌دولتعلی ۸۹.
جعفرقلی خان (ازنواده هـای حمزه
سلطان انزان) ۲۳۵ .
جلال‌الدین‌اشرف [سید ...] ۱۲۹_
٤۹۳.
جمال [حاجی...] ۱۵۵_۲۵۰.
جمال‌الدین احمد ۳۲۳.

جمشید سلطان = شاه جمشید خان (حاکم بیه‌پس) ۱۳۹ ـ ۱۵۵ ـ ۱۶۹ ـ ۳۰۸ ـ ۳۰۹.
جمعه بازار ۲۵۴.
جمعه بازار تولم ۲۲۷.
جمکوه (ناحیه‌ای از کرگان رود) ۴۷.
جنب سرا ۹۱.
جن‌دره (محلی در ییلاق تالش دولاب) ۹۲.
جنگل کرالا (در راه ییلاق اسبومار) ۴۵.
جنگل لیلجان ۴۷۹.
جنگل نورالعرش ۴۷۹.
جنگل هفت‌دغنان ۸۵ـ۸۷ـ۱۹۰ـ۱۹۳ـ ۱۹۴ـ۱۹۶.
جوادخان (ازخانان ماسال) ۱۱۷.
جوربجار (ازدهکده‌های فومن) ۱۶۷.
جوربجار کل (برسرراه کوچسفهان به‌جورشر) ۴۲۵.
جورشر (مرکز اشننشاه) ۴۲۴ـ۴۲۵ـ ۴۳۰.
جوکندان (ازدهکده‌های کرگان‌رود) ۴۵.
جوکی (ازدهکده‌های تولم) ۲۸۸.
جهان‌پسرامیره‌شرف‌الدوله [امیره...] ۴۳۶.
جهود بجار (جزء پائین محلهٔ فومن) ۱۵۶.
جهودبجار (جزء بالامحلهٔ فومن) ۱۵۶.
جیرده (از دهکده‌های شفت) ۲۲۰.
جیرکوچه = حسن‌آباد ۲۵۹.
جیرین‌ده (از دهکده‌های عمارلو) ۴۹۴ـ۵۰۰ـ۵۰۱. تکیه ۵۰۰.
جیل = گیل ۲.
جیلان = گیلان ۲.

چ

چاپارخانهٔ خرزان ۴۹۸.
چاپ‌سرا (ازدهکده‌های تالش‌دولاب) ۸۳.
چاکان اشکور ۶.
چال‌سرا (ازدهکده‌های شاندرمن) ۱۱۰
چالك رجاپیش ۳۲۴.
چاه صاحب الزمان = چاه صفی (در مسجد صفی‌رشت) ۲۸۵.
چاه صفی = چاه‌صاحب‌الزمان.
چپك [طایفهٔ...] = چپك‌بند ۴۲۴.
چراغعلی‌تپه = تپهٔ مارلیك (درنسفی رحمت‌آباد) ۴۷۱ـ۴۸۰.
چران (محلی در تالش دولاب) ۹۲.

چروده (محل ییلاقی تالش‌دولاب)۹۲.
گدوك ۹۱.
چرّه (ازدهکده‌های‌رحمت‌آباد) ۴۷۹.
چسلی (ازدهکده‌های ماسال) ۱۲۰.
چشمه‌جان ۴۷۰.
چشمهٔ‌چمارسرا ۲۷۸.
چشمه‌خاله (نزدیك مصب خلفا رود) ۳۸.
چگنی (از طوایف ساکن قزوین و طارم) ۲۱۶_۴۹۴.
چل‌کسان (دردهکدهٔ کله‌سرا) ۷۳.
چلکاسر (ازدهکده‌های رحمت‌آباد) ۴۷۹.
چلگوش چمنی ۱۹۴.
چله خانه(میان‌یکونوم ودهکدهٔ ویه) ۵۰۱.
چله خانه (ازدهکده‌های شاندرمن) ۱۰۸.
چله خانه(درجنگلی نزدیك بیتم)۱۱۱.
چله خانه(دری درعون بن علی که از کاخ قلندرشاه آورده‌اند)۱۳۴.
چله خانهٔ سید فخرالدین درشهررشت ۲۴۸.
چله خانهٔ میرنظام الدین درشهررشت ۲۴۸_۲۶۶_۲۶۷.
چماچا (ازدهکده‌های شفت) ۲۲۰.
چم‌کشی(دهکده‌ای‌برسرراه‌علی‌داشی) ۲۰.
چمل (ازدهکده‌های خرگام) ۵۰۱.
چنارك۴۹۹.
چنگیزخان ۶.
چوبر (ازدهکده‌های‌شفت) ۲۲۳.
چوبر (بخشی‌ازخاك‌شفت)۲۲۳_۲۲۴.
میرسرای۲۲۴.
چوبر(بخشی‌ازخاك‌کرگان‌رود)۳۸.
چوپان [امیر . .] ۶_ ۳۵_۳۶.
چوپل (برماسوله رودخان) ۱۳۲.
چوکام خمام ۳۰۷_۳۲۴.
چولاب رجاپیش ۳۲۴.
چولاب کوچسفهان ۳۱۷.
چوماچا = چماچا.
چوماسرا = چمارسرا(ازمحلات‌رشت) ۲۷۸.
چوواولیا ۷۲.
چهارراه رضوان ده ۸۹_۱۹۶.
چهارفریضه (شامل انزلی و غازیان و کلیور وبشم) ۲۳۱_۲۳۳_۲۳۵.
چهل تنان (نزدیك مسجد بالا محلهٔ هند خاله) ۲۲۸.
چیکین (ازدهکده‌های منجیل) ۲۲۴.

چیلوند [رودخانهٔ . .] ۹_۲۳ .

ح

حاتم طی ۴۷۴ .
حاجی آباد (ازدهکده‌های شفت) ۲۲۰ .
حاجی امیر [گردنهٔ . .] = گردنهٔ حیران ۱۴ .
حاجی بابا ولد کربلائی علی‌النقی بادکوبی [کربلائی . .] ۲۷۴ .
حاجی یدالله محلهٔ چوبر (ازدهکده‌های کرگانرود) ۳۹ .
حجة‌القائم (=امام دوازدهم) ۴۲۹ .
حدودالعالم من‌المشرق الی‌المغرب ۱_۱۸۸ .
حرزویل = خرزویل (ازدهکده‌های رحمت آباد) ۴۷۲_۴۷۷_۴۷۹ .
رودخانه ۴۷۳ . سردابهای ۴۷۳ .
قلعهٔ ۴۷۲_۴۷۳ .
حسام الدین (بانی بقعهٔ سیدابوجعفر درشهررشت) ۲۶۲_۲۶۳ .
حسام الدین بن‌امیره دباج بن امیره علاء الـدین اسحقی [امیره . .] ۱۵۷_۴۲۳_۴۲۴ .
حسن (از اطرافیان سید جلال الدین اشرف) ۴۹۳ .
حسن پسراستاد اسماعیل نجـارشفتی [استاد . .] ۳۱۲ .
حسن [حاجی . .] (بانی حمام پیرسرای رشت) ۲۸۰ .
حسن [حاجی . .] (بزرك تیره عالیوند ماسوله) ۱۳۲ .
حسن [سید . .] ۲۷۲ .
حسن [شیخ . .] ۲۷۲ .
حسن پسرمیرمحمدخان [میر . .] ۱۳۵ .
حسن بن کربلائی میرزامحمد [میرزا . . .] ۱۳۵ .
حسن آباد = جیر کوچه ۲۵۹ .
حسن آباد (ازدهکده‌های رودبارمحمد زمان‌خانی) ۴۹۴ .
حسن بن زید ۲ .
حسن بن محمد [ملا . .] ۳۲۰ .
حسن بیك روملو ۶۹_۲۸۳ .
حسن تنگ دیهی [سید . .] ۴۷_۴۸ .
حسن‌خان اعتمادالسلطنه [میرزا . .] ۲۵۴ .
حسن‌خان بیك پسرحاجی امیر گونه خان ۵۰ .
حسن خان طالش پسرمیرمصطفی‌خان [میر . .] ۲۳۴ .
حسن خان کهدمی ۱۵۷ .
حسن شمس گیلانی ۲۱۷ .

حسن صباح ۲۱۶_۲۲۴_۴۹۹.
حسن عسکری [امام . .] ۴۲۹.
حسنعلی[میرزا..](ازمعاریف‌اصفهان) ۲۸۵.
حسن کیا بن هادی کیا ۴۶.
حسین بن‌عبدالله بن ابراهیم ۸۶.
حسین بن علی علیه‌السلام [امام . . .] ۱۳۰_۴۳۵ . برادررضاعی ۲۶۲.
حسین بن علی بن‌حسین ۴۷.
حسین خان (برادر زادهٔ امیره سالار) ۱۵۷.
حسین‌خان شاملو(ازمختصان‌درگاه‌شاه عباس) ۱۵.
حسین‌خان صدر اعظم [میرزا . . .] ۲۳۷.
حسین خان‌کسمائی [میرزا. . .]۳۰۲.
حسینعلی خان پسر محمد علی خان پسرمحمدزمان‌خان (رئیس طایفهٔ رشوند)۴۹۴.
حسینقلی‌خان ۲۲۳.
حشمت [دکتر..] ۲۶۷_۲۶۸.
حشمت‌رود ۲۶۸.
حکام‌نادری ۱۸۹.
حکیم‌بن طفیل ۴۳۵.
حلیمه‌جان ۴۷۹.
حمام بازار=حمام‌شنبه‌درانزلی۲۳۳.
حمام پشته دررستم‌آباد ۴۶۳ .
حمام پنجشنبه درانزلی ۲۳۳.
حمام پیرسرا درشهررشت ۲۸۰ .
حمام‌تازه‌آباد= حمام‌دوشنبه‌درانزلی ۲۳۳.
حمام جمعه=حمام‌حاجی میرزازکی درانزلی ۲۳۳.
حمام حاجی‌رضاعلی‌اف درانزلی ۲۳۳.
حمام حاجی محمد جعفر حج فروش ۲۹۱.
حمام حاجی میرزازکی=حمام‌جمعه درانزلی ۲۳۳.
حمام‌خرزان ۴۹۸.
حمام‌داروغه=حمام‌یکشنبه درانزلی ۲۳۳.
حمام‌دوشنبه=حمام‌تازه‌آباد درانزلی ۲۳۳.
حمام چهارشنبه=حمام‌شاه کوچه‌در انزلی۲۳۳.
حمام سه‌شنبه= حمام شاه در انزلی ۲۳۳.
حمام شاه = حمام سه‌شنبه در انزلی ۲۳۳.
حمام شاهزاده درشهررشت ۲۴۹.

حمام شاه کوچه= حمام چهارشنبه در انزلی ۲۳۳.
حمام شنبه= حمام بازار در انزلی ۲۳۳.
حمام عمید همایون در انزلی ۲۳۳.
حمام مشهدی کاظم علی اوف در انزلی ۲۳۳ .
حمام یك شنبه= حمام داروغه در انزلی ۲۳۳.
حمدالله مستوفی ۳۵_۳۶_۲۴۴.
حمزة بن موسی الکاظم علیه السلام ۱۶۴.
حمزه [امیره ..] ۲۲۶.
حمزه [سید . .] ۴۷۰ .
حمزه خان تالش [امیر . . .] (حاکم آستارا) ۱۴_۱۵.
حمید شیروانی [مشهدی ..] ۲۷۲.
حومهٔ رودبار ۴۶۲.
خویق (بخشی از کرگانرود) ۳۸.
حویق [دهکده . . .] ۳۹.
حیدر (لقب علی بن ابی طالب علیه السلام) ۲۸۰ .
حیدر کیا بن قاسم کیا ۴۶.
حیران [دهکده . . .] ۱۵_۱۶_۱۷ .
حیران [گردنه. .] ۱۰_۱۳.

خ

خاجکین خمام ۳۲۳ .
خاسه کول (از دهکده های رحمت آباد) ۴۸۰ .
خالدات [جزایر ..] ۳۵_۳۶.
خالکیا [رودخانه . .] ۱۹۰.
خان احمد خان ۳_۱۶۹_۲۴۴_۳۰۱_۴۲۳ .
خانان پیر کوه ۴۹۳_۴۹۴.
خانان جیرین ده ۴۹۳.
خانجان [مشهدی...] ۳۲۰.
خاندان اسحقی ۱۶۹.
خاندان انوزوند ۴۶۲ .
خانوادهٔ دریابیگی (از خانواده های مقیم انزلی) ۲۳۴.
خانهٔ آقای بیگلربیگی در شهر رشت ۲۵۰.
خانهٔ آقای تربیت در شهر رشت ۲۵۰.
خانهٔ امین تذکره در شهر رشت ۲۵۰.
خانه بر (از محلات ماسوله) ۱۳۱_۱۳۸.
خانهٔ حاجی میرزا احمد ابریشمی در شهر رشت ۲۵۰ _ ۲۵۳.
خانهٔ سردار معتمد رشتی در شهر رشت ۲۵۰_۲۵۲_۲۸۱.
خانهٔ سید اسماعیل حسینی ضیابری در

شهر رشت ۲۵۰ـ ۲۵۱.

خانهٔ سیدعلی آقا مقیمی در شهر رشت ۲۵۰ـ ۲۵۱

خانهٔ عمیدالملك در بوسار موازی ۳۰۲.

خانهٔ ملك آذرمند درشهر رشت ۲۵۰.

خانهٔ نصرالله خان سردار امجد (دراطاق سرای هشت‌پر) ۴۹.

خانهٔ یوسف‌خان سمیعی درشهر رشت ۲۵۰.

خانه یوسف‌خان کسمائی درشهر رشت ۲۵۰.

خچکو (Chodzeko) ۳۶ـ۱۵۷ـ۱۵۸ـ۱۶۱ ـ ۱۶۹ ـ ۱۹۵ـ۴۶۴.

خدرکشی (بکسر خاء ودال از دهکده های حیران) ۱۶.

خدیجه (زوجهٔ پیغمبر) ۴۷۴.

خرابه‌های ابنیه‌قدیمی (دراراضی مزرعه چارشا) ۵۰۰.

خرابه‌های ابنیهٔ قدیمی (درچرا کوه) ۵۰۱.

خرابه‌های ابنیهٔ قدیمی (نزدیك ویه) ۵۰۰.

خرابه‌های ابنیهٔ قدیمی شاهمیرکلا (نزدیك انبو) ۵۰۰.

خرابه‌های ابنیهٔ قدیمی شاه‌نشین (نزدیك انبو) ۵۰۰.

خرابه های بلوچ واژدها و چیك ۴۳۷.

خرابه‌های چوبر ۲۲۳

خرابه‌های شاه‌نشین ۲۲۳.

خرابه‌های یهودی محلهٔ خمام ۳۲۳.

خراسان ۱۵۸ـ۲۸۳.

خرزان ۴۹۷ـ۴۹۸. چاپارخانه ۴۹۸. حمام ۴۹۸. کاروانسرا ۴۹۸.

خرزویل = حرزویل ۸.

خرسی‌نسا (محلی در ییلاق چرروده) ۹۲.

خرشك ۴۷۹.

خرطوم (ازدهکده‌های شفت) ۲۲۰ ـ ۲۲۴.

خرگام ۴۹۳ـ۴۹۴ـ۴۹۵ـ۵۰۰ـ۵۰۱. ناحیهٔ ۴۹۴.

خروسك = خروسه ۸۶ـ۸۷.

خروسه [سید ..] = خروسك ۱۹۰ ـ ۱۹۱ـ۱۹۲.

خروه بن ماسوله ۱۳۹.

خری‌دول (ازییلاقهای ماسال) ۱۲۱.

خزر [بحر . .] = دریای خزر ۲.

خزر (دریای ...) ۱ـ۲ـ۴ـ۷ـ۳۵ـ۳۷ـ۳۸ـ۴۳ـ۶۹ـ۸۳ـ۸۴ـ۲۳۱.

خسروآباد (ازدهکده‌های فومن) ۱۶۸.

خسروخان گرجی (درسال ۱۲۳۰ قمری حاکم گیلان بود) ۲۳۶_۲۳۷_۲۳۸ _ ۲۵۴_۴۲۴_۴۹۷.
خشابر = خوشابر (از نواحی تالش دولاب) ۸۴_۹۲ .
خشابر (از تیره‌های ساکن در تالش دولاب) ۸۴.
خشت‌پل (برروی نهرشیرك) ۱۶۵.
خشت پل بزرگ = پردسر ۱۹۵.
خشت‌پل کوچك = پردسر ۱۹۶.
خشت مسجد (دراشکیاك) ۳۲۳.
خشت مسجد (دردهکدهٔ خشت مسجد پسیخان) ۳۲۴ .
خشت مسجد (دردهکدهٔ خشت‌مسجد کوچسفهان) ۳۲۱.
خشت‌مسجد(ازدهکده‌های کوچسفهان) ۳۱۶_۳۲۱ .
خشکاروندان(ازدهکده‌های رجاپیش) ۳۲۴.
خشك‌بجار (ازنواحی موازی) ۲۴۳_ ۲۴۵_۳۰۶_۳۲۳ .
خشك بجار (نزدیك امل کنده = عمل کنده) ۲۳۴ .
خشك بجارخمام ۳۰۴.
خشك‌دریا(ازییلاقهای‌شاندرمن)۱۱۱.
خشك‌رود لشتنشاه ۴۳۹.
خشك‌رودبار = رودبارمحمدزمان‌خانی = رودبار قزوین ۴۶۱ .
خشکه دهنه [فرضه ..] ۱۵.
خشماناوان (دهکده‌ای سر راه انزلی به خلخال) ۳۶.
خطبه‌سرا(ازدهکده‌های کرگان‌رود) ۳۹_۴۲.
خل‌بند(تپه‌ای نزدیك‌دهکدهٔ کلده‌سرا) ۷۳.
خلخال [ولایت . .] ۱۵_۳۵_۳۶_ ۶۹_۸۳_۱۰۷_۱۱۱_۱۱۷ - ۱۲۱_ ۱۲۹_۱۳۹_ بژم ۳۶.
خلخالی ۶.
خلفارود(حدفاصل کرگان‌رودواسالم) ۳۸.
خلیج استرآباد ۴.
خلیج انزلی ۲۳۲.
خلیج فارس ۲۴۶.
خلیلان (ازدهکده‌های شفت) ۲۲۰ .
خلیل‌دشت(ازییلاقهای ماسوله)۱۳۳.
خلیل‌بن خبربیك [ملك...] ۱۳۸.
خمام (از نواحی موازی) ۲۴۵_۳۰۷_ ۳۲۲.
خمسهٔ زنجان ۱۲۹.

خمیران (دهکده‌ای بر کنار جنگل هفت دغنان) ۱۹۲.
خندق بجار (جزء پائین محلهٔ فومن) ۱۵۶.
خندیله پشت (از ییلاقهای ماسال) ۱۲۱.
خواجه کری (بخشی سرراه انزلی به خلخال) ۳۶.
خورتاب خانی ۱۲۹.
خوره کیا بن امیرمحمد ۴۶.
خوره کیا بن میرعبدالجلیل ۴۶.
خوشابر = خشابر (از دهکده‌های تالش دولاب) ۹۰.
خومبلی (بخشی از تالش آستارا) ۱۰.
خوتاچاه موازی ۳۰۳.
خیابان بادی‌الله (= بدیع‌الله) در شهر رشت ۲۸۳_۲۸۶.
خیابان بیستون در شهر رشت ۲۵۰_۲۸۰
خیابان پهلوی در شهر رشت ۲۵۰_۲۵۱_۲۶۴.
خیابان دکتر سام در شهر رشت ۲۸۱.
خیابان رضاشاه کبیر در شهر رشت ۲۵۵_۲۵۹.
خیابان سعدی در شهر رشت ۲۹۷
خیابان مسجد صفی در شهر رشت ۲۸۶.
خیابان ملاعلی محمد در شهر رشت ۲۸۰.
خیاو ۴۷۹.
خیرسنك (بفتح خاء از کوههای شفت) ۲۲۲.
خیرالنسا = فاطمهٔ صغری بنت موسی الکاظم علیه السلام ۲۱۸.
خیرالنسابیگم (دختر شاه اسماعیل و همسر امیره دباج فومنی) ۱۳۳.
خیمه‌سر شفارود ۹۲.

د

دابو پسر کیل کاوباره ۱۵۵.
دارالحکومه = عمارت دیوانخانه = عمارت حکومتی ۲۴۶.
دارسی [ماژور .. Major d' Arcy) [.. Todd) ۴۹۶.
داروغه‌رووار (در جنگل هفت دغنان) ۱۹۲.
داقچاه خمام ۲۴۵_۳۲۲_۳۲۳
داك دره ۴۷۹.
داماش (از دهکده‌های عمارلو) ۵۰۱.
داودی = علی‌الهی (مذهب اهل حق) ۱۰۷.
دباج بن امیره علاء الدین اسحقی [امیره...] ۸۶_۱۳۳_۱۵۷_۱۶۹

دبیرستان دخترانهٔ شاهدخت رشت
۲۸۹.
دراویش نعمت اللهی ۲۶۷.
درخانه ۱۱۷.
درم خانی (میان یکونوم وویه) ۵۰۱.
دروازهٔ ساقی مزار ۴۲۷.
درهٔ ملاعلی ۴۹۸.
دریا (بر سرراه شاندرمن به خلخال)
۱۰۸.
دریابیگی [خانواده..] ۲۳۴.
دریای خزر = بحرخزر = دریای
طبرستان = دریای قلزم ۱-۲-۴-
۷-۳۵-۳۷-۳۸-۴۳-۶۹-۸۳-۸۴-
۲۳۱-۲۳۲-۲۴۳-۴۲۳.
دریای طبرستان = دریای خزر ۲.
دریای قلزم = دریای خزر ۳.
دریای مدیترانه ۲۴۶.
دریج (بخشی از تالش آستارا) ۱۰.
دزدك (جزءپائین محلهٔ فومن) ۱۵۶.
دژاز (ازدهکده‌های شفت) ۲۲۴.
دشت‌دامان (ازمحلهای تالش دولاب)
۸۳.
دشت گیلان ۲۴۳
دفراز (از دهکده های رحمت آباد)
۴۸۰.
دکان جواهرفروشی میرنجم ۲۸۳.
دکا [دره...] ۴۷۰. رودخانه ۴۷۰
دکاسر (ازدهکده‌های عمارلو) ۵۰۱.
دکرمان کشی (دهکده‌ای سر راه آستارا
به اردبیل درحوالی حیران ۱۹.
دلفك [کوه...] ۴۶۲-۴۷۹-۵۰۰.
دلیك [رودخانه...] ۱۹۲.
دمشقی (متوفی ۷۲۷) ۱۸۸.
دندی (؟) ۴۷۴.
دوبخش (نزدیك ازبر) ۱۶۸.
دوبرادران = بقعهٔ آقاسیداحمدوآقا
سیدمحمد درهندوانه پردسر ۳۱۷.
دوپردان (دردهکده لالم) ۱۹۷.
دوراهی انبو ۴۹۹.
دوستاق خانه = دیواولری ۱۹-۲۰.
دوگاههٔ رودبار ۴۶۳.
دولاب ۱۸۸-۱۸۹.
دولت بن ملك الماس سفید مزگی
[ملك..] ۲۲۱.
ده دزشاب (ازدهکده‌های رودبارمحمد
زمان خانی) ۴۹۴.
دهنهٔ جیرباغ در شهررشت ۲۶۴.
دهنه کنار = آستارا ۹۱.
دیارجان (ازدهکده‌های عمارلو) ۴۹۴.
دیان سر (محلی دریبلاق چرروده) ۹۲.

دیز (از دهکده‌های خلخال) ۱۱۸.
دیز کوه (نزدیك آب هزارمرز) ۴۷۸.
دیگ سرا (آبادی مهم اسالم) ۶۹ ـ ۷۴.
دیلم [سرزمین..] ۲. طایفه ۲. مرغزار ۴۶۱.
دیلمان ۲ ـ ۶ ـ ۴۶۲ ـ ۴۹۳ ـ ۴۹۹.
کوههای ۴۹۳. مضافات ۴۹۹.
دیلمی ۲۲۱.
دیله جان (= دلیجان از دهکده‌های شاندرمن) ۱۱۰.
دیناچال ۳۶ـ۷۰. رودخانهٔ ۶۹ـ۷۰.
دیوان‌شیخ ۲۵۷.
دیواولری = دوستاق‌خانه ۱۹.
دیوسلطان (از فرستادگان شاه‌عباس به گیلان) ۲۶۲.
دیه‌کا (بر سامان شاندرمن و تالش‌دولاب ۹۱.

ذ

ذل‌پیران (از دهکده‌های شفت) ۲۲۴.
ذوالفقارخان قراما نلو ۸ـ۱۴ـ۱۵.

ر

رابینو ۶ ـ ۷ـ۳۷ـ۴۳ـ۶۹ـ۷۰ـ۸۴ـ۸۹ـ۱۰۸ـ۱۱۷ـ۱۳۲ـ۱۳۳ـ۱۵۵ـ۱۵۸ـ۱۶۳ـ۱۶۴ـ۱۶۶ـ۱۶۷ـ۱۶۸ـ۱۶۹ـ۱۹۰ـ۱۹۱ـ۱۹۵ـ۲۱۶ـ۲۱۷ـ۲۲۴ـ۲۲۶ ـ ۲۲۷ ـ ۲۲۸ ـ ۲۳۳ ـ ۲۳۵ـ۲۳۶ ـ ۲۴۴ ـ ۲۴۷ ـ ۲۴۸ ـ ۲۴۹ ـ ۲۵۰ ـ ۲۵۸ـ۲۵۹ ـ ۲۷۷ ـ ۳۰۳ ـ ۳۰۹ـ۳۱۷ـ۳۲۱ ـ ۴۲۵ ـ ۴۲۶ ـ ۴۲۷ ـ ۴۳۹ ـ ۴۶۱ـ۴۶۲ـ۴۶۷ـ۴۷۱ـ۴۷۲ـ۴۷۷ـ۴۹۴ـ۴۹۷.
راستهٔ مسگرها (درشهر رشت) ۲۸۶.
رانکوه ۴.
راه آستارا به انزلی ۳۹.
راه آستارا و سپهبد و گسکر ۳۵.
راه ارده ودشت دامان به‌خلخال ۸۳.
راه انزلی به تهران ۲۳۳.
راه بجارکن ۲۶۴.
راه‌بیره و انبوبه دیلمان ۴۹۹.
راه پیربازار به رشت ۲۴۸ـ۳۰۲.
راه تهران به‌رشت ۲۵۰.
راه خرزان به‌منجیل ۴۹۷ـ۴۹۷.
راه خرزویل ومنجیل ۸.
راه خمام ۳۰۲.
راه رحمت‌آباد ۴۷۰.
راه‌رشت به اردبیل ۱۸۹.
راه‌رشت به شفت ۲۵۴.
راه‌رشت به‌قزوین ۳۰۹ـ۴۶۱ـ۴۹۶.

راه‌رشت‌به کسما ۱۵۶ـ۲۲۷.
راه‌رشت به لاهیجان ۳۰۳.
راه زنجان و اردبیل ۳۸.
راه سلیمان داراب ۲۵۴.
راه سینده به‌خلخال ۸۳.
راه شاندرمن به‌شال‌خلخال ۱۰۸ .
راه‌شاندرمن به‌کلورخلخال ۱۰۸.
راه شاه عباسی ۳۷ـ۸۵ـ۱۹۰ـ۱۹۶.
راه طالش و آستارا ۸.
راه فومن ۲۵۴ .
راه فومن به ماسوله ۱۳۹ـ۱۶۸.
راه قدیم‌رشت به فومن ۱۶۸.
راه‌قدیم قزوین به‌اشکورودیلمان ۴۹۹
راه‌قدیم گیلان ۴۹۷.
راه قزوین ۲۵۳.
راه کوچسفهان به جورشر ۴۲۵.
راه گسکر ۱۵.
راه‌گشت به کردمحله ۱۶۷.
راه گیلان به زنجان ۱۳۲.
راه لاهیجان ۲۵۳.
راه ماسوله به خلخال ۱۳۹.
راه ماسوله به طارم ۱۳۹.
راهدار خانه مقابل‌صیقلان‌رودبار ۲۴۸.
رجاپیش (ازنواحی موازی) ۲۴۵ ـ ۳۲۴.
رحمت‌آباد ۶ـ۲۴۳ـ۴۶۱ـ۴۶۲ـ۴۶۹ـ ۴۷۷ـ۴۹۳. دهکده ۴۶۹.
رحمت بی‌بی بنت‌حاجی هادی ملکی (شاید : بی‌بی‌رحمت) ۳۲۱.
رحیم‌خان‌پسر میرزاکبیرخان [میرزا...] ۴۶۶.
رزش (بفتح‌را و کسرزاء ، محلی نزدیك خیرسنگ) ۲۲۲.
رزکا ۴۷۹.
رستم [امیره...] ۳۲۳.
رستم آباد رودبار ۴۶۳. پیری ۴۷۷ . شیمام ۴۷۷.
رستم‌رضاقلی زادهٔ بادکوبی ۲۷۴.
رشت ۱ـ۳ـ۶ـ۱۵۵ـ۱۵۶ـ۱۵۸ـ۱۶۸ـ ۱۸۸ـ ۱۸۹ ـ ۱۹۶ ـ۲۱۶ـ۲۱۷ ـ ۲۲۶ـ ۲۲۷ـ ۲۳۴ ـ ۲۴۳ـ ۲۴۹ ـ ۲۵۰ـ ۲۷۲ـ ۲۷۳ ـ ۲۷۸ـ ۳۰۲ ـ ۴۲۳ـ۴۶۲ـ۴۹۶. اهالی ۲۱۸. بازار ۲۳۱ـ۲۴۷. بازارزرگرهای ۲۵۸. بلده ۲۵۵ـ ۲۹۵. دارالمرز ۲۹۵ . شهر ۲۳۲ـ۲۴۵ـ۲۴۷ـ۲۴۸ـ۲۴۹ـ ۲۵۰ـ ۲۵۱ ـ۲۵۲ـ ۲۵۳ ـ ۲۵۴ـ ۲۵۹ـ۲۶۶ـ۲۹۷. شهردار ۲۶۳ ـ ۲۶۶. محلهٔ استادسرای ۲۶۲. مردم ۱۹۰. مسجدجامع ۲۵۵. یهودیان ۶.

رشت رودبار ۴۷۷.
رشی (ازمحلهای کرگانرود) ۳۹.
رشیدالدین فضل‌الله[خواجه ..] ۳۵ـ ۴۹۹.
رشیره‌پشت(ازییلاقهای ماسال)۱۲۱.
رضا پسر حاجی میرابوطالب[سید..] ۲۳۴.
رضا شاه ۲۳۶ـ۳۰۹.
رضاعلیه‌السلام [امام...] ۲۲۱ـ۲۴۸ .
رضاعلی بن‌امام‌موسی‌الکاظم‌علیه‌السلام ۱۱۸.
رضاقلی [میرزا...] ۳۲۰.
رضوان ده [چهارراه ...] ۱۹۶.
رضی‌رودباری‌امام‌مسجدساغری‌سازان [سید ...] ۲۹۲.
رضی مقیمی [حاجی‌سید...] ۲۵۱.
رفیع [حاجی ملا...] ۲۹۵ .
رفیع‌خان‌پسرطهماسب‌خان[میرزا...] ۲۳۴.
رفیع شریعتمدار[حاجی ملا...]۴۹۷.
رمضانعلی عرابه‌چی ۲۷۲ .
رمضانعلی ولدمرحوم نقی [ملا ...] (کاتب کتیبهٔ اکاشاه) ۳۱۲.
رمضان گیلوائی [استاد...] ۱۲۰.
روئه سرو(ازدهکده‌های کسکر)۱۸۹.
روپس= بیه‌پس ۱۰.
روح عنبر (ییلاقی درجنوب امامزاده اسحق شفت) ۲۲۳.
رودخانه سر(سرراه شاندرمن به کلور خلخال) ۱۰۸.
رودبار (حومهٔ رشت)= زیتون رودبار = پیلده‌رودبار۶ـ۲۱۶ـ۲۴۳ـ۴۶۱ـ۴۶۲ـ ۴۹۳ـ۴۷۷،دوگاههٔ۴۶۳.رستم‌آباد ۴۶۳ . شهر ۴۷۸ . شهرستان۴۶۲. ۴۶۳. فیلده ۴۶۴ .
رودبار بابامنصوری ۴۹۴.
رودبارسر(ازدهکده‌های تالش‌دولاب) ۹۰.
رودبارصیقلان(= صیقلان‌رودبار)۲۵۳.
رودبارقزوین = رودبار محمدزمان خانی= خشک‌رودبار ۱۵۸ـ۴۹۳.
رودبار کهدم ۲۴۳ـ۴۶۲.
رودبار کی(ازدهکده‌های رجاپیش) ۳۲۴.
رودبار محمد زمان خانی = رودبار قزوین۴۶۱ـ۴۹۳ـ۴۹۴.
رودبرده پائین‌محله ۳۱۱.
رودبردهٔ سنگر ۳۱۰ـ۳۱۲ـ۳۲۳ .
رودپشت(ازدهکده‌های تالش دولاب) ۹۲.

رودتنیان (ازرودخانه‌های گسکر) ۱۹۶.

رودخانهٔ آستارا ۹_۱۱.

رودخانهٔ ارس ۱۰.

رودخانهٔ پسیخان ۱۵۴_۱۶۷_۲۱۹.

رودخانهٔ چیلوند ۹_۲۳.

رودخانهٔ خالکیا ۱۹۰.

رودخانهٔ خوبك ۲۵۴.

رودخانهٔ دکا ۴۷۰.

رودخانهٔ دلیك ۱۹۲.

رودخانهٔ دیناچال(سامان اسالم‌وتالش دولاب)۶۹.

رودخانهٔ شاندرمن = آب‌شاندرمن.

رودخانهٔشاهرود = شاهرود۴۹۳_۴۹۷_۴۹۹.

رودخانهٔ قزل‌اوزن ۴۶۱.

رودخانهٔ کنگوله مازوجیه۱۹۱.

رودخانهٔ گازرودبار۱۵۵.

رودخانهٔ گیشه دمرده ۳۱۶.

رودخانهٔ لیفکوخندان ۲۱۷.

رودخانهٔ ماسوله = ماسوله رودخان ۱۳۹_۱۹۲.

رودخانهٔ منجیل ۴۹۵.

رودخانهٔ واویلا۸۷_۱۹۲.

رودخانهٔ ویزنه ۲۳.

رودسر ۴۲۳.

رودکل کوچسفهان ۳۲۱.

روس = روسیان = روسها۹_۱۰_۱۸۹_۲۳۱_۲۳۴_۲۴۵_۳۰۹_۴۹۸. تجار ۲۳۱ . قنسولگری ۳۵۰.

روسیه ۱۰_۲۳۲.

روشنده (از دهکده‌های ییلاقی تالش دولاب)۹۲.

روهان گیلان (سرزمین میان ییلاق وقشلاق) ۳۵.

رودسر گسکر (دهکده‌ای سرراه انزلی به‌خلخال) ۳۶.

رویان = رویدج .

ری ۲.

ریك (مرکزگرگان‌رود)۳۶.

ز

زاهد گیلانی [شیخ ...] (لقب تاج ـ الدین ابراهیم)۲۳_۱۳۰_۱۶۵_۲۸۵_

زربینی[آقای..] ۴۶۹.

زردخونی(ازییلاقهای فومن) ۱۵۹.

زرگردکان (نزدیك پاکده)۵۰۱.

زرین تاج ۴۹۵.

زرین کول (درخوشابر تالش دولاب) ۹۰.

زکی‌بن امام موسی الکاظم علیه السلام

[آقاسید ...] ۱۹۴ـ۱۹۵ .
زلرز(درگدوکچرودهٔ تالش‌دولاب)۹۱.
زنجان ۱ـ۱۰۷ ـ۱۳۲. پشتکوه خمسه ۱۲۹. راه ۳۸.
زند (ازطوایف ساکن ماسوله) ۱۳۱.
زنوویف (Zenovieff) ۱۰۷.
زودل (ازدهکده‌های فومن) ۱۶۸.
زووند (بخشی از تالش آستارا)۱۰.
زهراء بتول(=فاطمةالزهرا) = بتول ۴۲۹.
زیارت چای (درهشتصدمتری‌رودبار) ۴۷۷.
زیارت دستخط امیرالمؤمنین ۱۶۶.
زیارت‌دستخط‌علی‌بن‌ابی‌طالب(دردهکدهٔ کیجا)۳۰۸.
زیارتگاه استادبادله(درتمل‌لات)۳۲۴.
زیارتگاه نوشان (در دهکدهٔ فشتم) ۳۲۴.
زیتون‌رودبار = رودبار = پیلده‌رودبار ۴۶۱.
زیدبن‌امام‌زین‌العابدین۳۹.
زیده (ازدهکده‌های فومن) ۱۶۶.
زیکسار(ازدهکده‌های‌کسکر) ۱۹۰ـ ۱۹۷.
زینب سلطان بنت‌مرحوم مشهدی‌آقا جان قزوینی ۴۲۶.
زین‌الدین بن علی‌علیه‌السلام= زین علی ۱۴۰.
زینزلی= انزلی ۲۳۱.
زین‌العابدین علیه‌السلام[امام...] ۳۹.
زین‌العابدین‌بن امام‌جعفرالصادق‌علیه‌السلام ۱۲۹.
زین‌علی (ازشاگردان سالوک معلم)= زین‌الدین‌بن‌علی علیه‌السلام ۱۲۹.
زینل‌تربه ۹۲.

س

سئوسرغازیان ۲۳۹.
سادات کیائی ۴۲۳.
سادات‌محله(جزء میان‌محلهٔ‌هندخاله) ۲۲۷.
ساسان‌کسکری [امیره...] ۸۶ـ۸۷ـ ۱۹۰.
ساعدنظام= محمدعلی‌خان‌پسرحسینعلی خان ۴۹۴.
ساقی‌مزار ۴۲۷.
سالک‌معلم= سالوک‌معلم.
سالوک اسماعیل‌وند(جدامیره‌مسعودو پدرنوپاشا) ۲۴۳. دختر۴۳۶.
سالوک معلم پسروهب بن منبه (!!) ۱۲۹ـ۲۲۱ـ۲۲۲.

سالیان (از آبادیهای شیروان)۱۰.
سبزدشت (بکسر زاءاز دهکده‌های شفت)
۲۱۸.
سبزمیدان شهر رشت ۲۴۹.
سبزوار (از شهرهای خراسان)۲۱۶.
سپهبد (سرزمین میان آستارا و کسکر)
۳۵.
سپهداراعظم (لقب اول او ناصر السلطنه
است) ۱۵۶ـ۲۴۹ .
سجیه (اراضی نزدیك بابابلندی)۲۰.
سدسفیدرود ۴۷۸ .
سدسنگر ۳۲۲.
سرابندان سنگر ۳۲۳.
سرافراز سلطان ۳۰۰.
سراگاه (ازدهکده‌های هشت پر)۵۰ .
سراوان کهدم ۳۰۹ـ۳۱۰.
سرای قزوینیان در شهر رشت ۲۹۷.
سرخان محله (ازمحله های کمسار
شفت) ۲۱۷.
سرخ سنگان (برسر راه شاندرمن به
خلخال)۱۰۸.
سردابهٔ امیره‌تی‌تی دختر امیره‌سلطان
محمد ۴۷۴ـ۴۷۵.
سردارامجد ۲۷۸.
سردار محتشم ۲۵۳.
سردارمعتمد رشتی ۲۲۶.
سردارهمایون (لقب دوم عبدالحسین خان
مدیرالملك)۱۵۵ـ۱۶۷.
سرمل (بضم سین ولام دهکده‌ای از بلوك
خرگام عمارلو)۵۰۱.
سمس (ازدهکده‌های تولم) ۲۲۹.
سفر نامهٔ مازندران واستر اباد رابینو
۴۶۷.
سفیدآب (سرچشمهٔ رودماسال)۱۱۸ .
سفیدرود ۱ـ۶ـ۲۴۳ـ۴۶۱ـ۴۶۲ـ۴۷۱ـ
۴۷۲ ـ ۴۷۹ ـ ۴۹۴ ـ ۴۹۶. مصب
۴۲۳.
سفیدکتله (ازدهکده‌های رودبار)۴۶۱.
سفید لیه‌زار (از دهکده‌های تولم)
۲۲۸.
سفیدمسجد (در تمل‌لات) ۳۲۴.
سلاطین اسحقی فومن ۱۵۵.
سلاطین صفویه = صفویه ۱۶۵ـ۱۶۸.
سلسلهٔ تجاسبی ۲۴۵.
سلسلهٔ قاجار ۴۶۲.
سلطان برزکوه (برسامان اسالم و تالش
دولاب)۹۰.
سلطان بری ۴۷۹.
سلطان شاه گیل ۱۵۵.
سلطان محمد [امیره...] ۳۰۱.

سلمان ۴۲۹.

سلنگه‌وا = سلیم آباد (ازدهکده‌های ماسال) ۱۱۸.

سله چان ۴۷۹.

سلی‌چر (از دهکده‌های شاندرمن) ۱۱۱.

سلیمان بن حمزهٔ دارابی رشتی [پیر...] ۳۰۰-۳۰۱.

سلیمان بن موسی الکاظم علیه السلام ۱۶۴.

سلیمان‌خان قاجار (حاکم گیلان) ۴۹۶.

سلیمان داراب موازی ۲۹۹.

سلیمان کریم‌اوف [مشهدی..] ۲۹۰.

سلیمانیه (ازشهرهای عراق) ۴۹۴.

سلیم‌وا = سلنگه‌وا ۱۱۸.

سمیع خان رشتی [حاجی...] ۲۸۹ . خاندان ۴۶۲.

سندس ۴۷۹.

سندیان خاله (ازرودهای تالش‌دولاب) ۸۴.

سنگر (دهکده‌ای درغرب انزلی) ۲۳۲.

سنگر کهدم ۳۲۴.

سنگه‌رود (ازدهکده‌های بلوك فاراب عمارلو) ۵۰۱.

سوبتن (ازییلاقهای هشتپر) ۳۹.

سوته (ازدهکده‌های شفت) ۲۱۸.

سوست (ازدهکده‌های خطبه‌سرا) ۴۲.

سوقه (از نواحی موازی) ۲۴۵.

سویله‌سر (ازکوههای شاندرمن) ۱۱۱.

سیابناور (از دهکده‌های شاندرمن) ۱۱۱.

سیابیل (ازدهکده‌های شفت) ۲۱۸.

سیابیل (سرراه شاندرمن به کاورخلخال) ۱۰۸.

سیاخالدسر (دهکده‌ای بر کنار جنگل هفت دغنان) ۱۹۲.

سیاده (ازدهکده‌های شاندرمن) ۱۱۰.

سیاوش [امیره...] (برادر امیره مظفر گسکری) ۸.

سیاوه‌رود (از رودخانه‌های گسکر) ۱۹۶.

سیاوه‌رود (ازدهکده‌های آلیان فومن) ۱۶۵.

سیاه درویشان (از دهکده‌های تولم) ۲۲۷.

سیاه رود (رودی نزدیك رشت) ۲۴۷ .

سیاه‌رود (از دهکده‌های گسکر) ۱۸۹.

سیاه رودبار رشت = رودبار صیقلان ۲۵۳-۳۰۱.

سیاه رود کن (از نواحی موازی)۲۴۵.
سیاهکل ۶ـ۴۶۲.
سیاهکلی(از تیره‌های وابسته به‌رشوند) ۴۹۴.
سیاموزان ۸۳.
سید اجاقی (دردهکدهٔ حویق) ۳۹.
سیدان (مزاری سرراه تربت سلطان محمودشاه دینوری) ۴۲.
سیدخروسه ۱۹۰ـ۱۹۱ـ۱۹۲.
سیدرضامسجد(دردیلەجان شاندرمن) ۱۱۰.
سید سرفشاه(دهکده‌ای بر کنار جنگل هفت دغنان)۱۹۲.
سیدمدینه = بجارسری امامزاده (در شیخ نشین شاندرمن) ۱۱۱.
سیدنیکی (از دهکده‌های هشت‌پر) ۴۸.
سیلاخور ۴۲۴.
سینده (ازدهکده‌های تالش دولاب) ۸۳.
سینه‌خانی (از مراتع کوشك رودبار) ۴۷۸.

ش

شال (ازدهکده‌های خلخال) ۱۰۸.
شال (ازدهکده‌های کسکر)۱۸۹.
شالده (از دهکده‌های شفت) ۲۲۰.
شال کوه موازی ۳۰۲.
شاندرمن ۶ـ۱۰ـ۸۳ـ۸۴ـ۹۱ـ۱۰۷ـ ۱۰۸ـ۱۰۹ـ۱۱۰ـ ۱۱۱ ـ ۱۱۷ ـ ۱۸۸ـ۱۹۲.
شاویزان (دردره قلعه‌رودخان) ۱۶۸.
شاه آغاجی (از دهکده‌های موازی) ۳۲۲.
شاه خال (نام امروزی شاه‌بقال ۲۳۳.
شاه درویشان [مزار...] ۲۱۹.
شاه دین [آقامیر...] ۱۹۷.
شاه نشین (ازدهکده‌های شفت) ۲۲۳.
شاهرود (= رودبار محمد زمان خانی وبامنصوری) ۶.
شاهرود خلخال ۱۲۱.
شاه‌معلم = امامزاده پیلیم بر سر سامان میان شاندرمن وخلخال ۱۱۱. کوههای ۱۱۸.
شالما (از دهکده‌های ماسال) ۱۱۸.
شاه‌جان کول ۴۷۹.
شاهرخ [امیره...] (پسر امیره‌سالار) ۱۵۷.
شاهرود = روخانهٔ شاهرود ۴۹۴.
شاه غازی رستم ۱۵۵.
شاه ملك‌آقا (پدرشاه منصور) ۴۶۵.

شاه‌میلارزن(از دهکده‌های خطبه‌سرا)
۳۹_۴۲.
شاهوا ۴۷۹ .
شرف‌الدوله ناصرولله [امیره . . .]
۴۳۶ .
شرفشاه [پیر...] = شرف‌الدین بن-
عبدالله ۸۵_۸۶_۸۷_۸۸_۱۹۰ .
شغال‌توسه = شیخعلی‌توسه(از دهکده-
های رحمت‌آباد) ۴۷۷ .
شفارود (از دهکده‌ها و نواحی تالش
دولاب) ۸۳_۹۲.
شفارود (ازرودخانه‌های تالش دولاب)
۸۴_۸۵.
شفت ۱۳۲_۱۵۴_ ۱۵۶ _۲۱۶ _۲۱۷_
۲۲۰_۲۲۴_۲۴۳_ ۴۶۱. احمدسر
گوراب ۲۲۴. امیران ۲۱۶. پشت
سرای ۲۲۴. تکرم ۲۱۹ چماچای
۲۲۰. چوبر ۲۲۳. خانان ۲۱۶. ذل
پیران ۲۲۴. قشلاق ۲۲۱ . کمسار
۲۲۳. کوهستان ۲۲۶ . کوههای
جنوبی ۲۱۸ گوراب ۲۱۶ . نهزم
۲۲۰ .
شفیع‌آقا مجتهد [حاجی‌سید . . .]
۲۳۸.
شفیع بن موسی الکاظم علیه‌السلام
[امامزاده ...] ۱۰۸ .
شله‌خوار (محلی درگدوك‌چرودہ) ۹۱.
شماخی [صحرای...] ۱۵.
شمبرا (از ییلاقهای ماسال) ۱۲۱.
شمخانلو (از تیره‌های عمارلو) ۴۹۴ .
شمس‌الدین متولی بقعهٔ سید ابوجعفر
[ملا...] ۲۶۲_۲۶۳ .
شمس‌العماره (از بناهای انزلی) ۲۳۵.
شمشیرزن کیا بن مهدی ۴۷.
شمیران[قلعه...] ۱۲۹.
شنبه بازارفومن ۱۶۹.
شنبه بازارماسال = بازار ماسال ۱۱۸.
شنغان = شیندان = قلعهٔ شیندان ۱۴.
شوقی ابن حسن شاعر ۲۷۲ .
شونده‌چاله (محلی که تربت یحیی در آن
است) ۲۰.
شهران ۴۷۹.
شهر بجار (جزء بالامحلهٔ فومن) ۱۵۶.
شهر بجار ۴۷۹.
شهر رودبار ۴۶۱.
شهرزور ۶.
شهرستان (از دهکده‌های رودبار محمد
زمان خانی ۴۶۲_۴۶۳_۴۹۴ .
شهر فومن ۱۵۵ _ ۱۵۶ _۱۶۱_۱۶۲_
۱۶۳.

شهرقدیم کسکر = کوراب کسکر ۱۹۰ـ۱۹۱.
شهر گاه (درشمال غربی ماسوله‌خانی) ۱۲۱.
شهنشاه پسرسلطان محمد [امیره ...] ۳۰۱ .
شهیدان (زیر کوه دلفاك) ۵۰۰.
شهیدیه(محل قتل محمد باقرمیرزادر شهررشت) ۲۸۵.
شیجان‌خمام ۳۰۷.
شیخان گفشه لشتنشاه ۴۳۳.
شیخان محله (ازمحله‌هـای کسمار) ۲۱۷.
شیخعلی‌توسه = شغال‌توسه (ازدهکده های رحمت‌آباد) ۴۷۷.
شیخ‌قبرسر (نزدیك‌پل‌آجری شفارود) ۸۵ .
شیخ‌محله (جزء میان محلهٔ هندخاله) ۲۲۷ .
شیخ‌محله (ازدهکده‌های آستارا)۲۱.
شیخ‌نشین (از دهکده های شاندرمن) ۱۱۰ـ۱۱۱.
شیرآباد (ازبخشهای کرگانرود)۳۹.
شیرازی (از تیره‌های ساکن درتالش دولاب) ۸۴.
شیرزاد بیك پسرمیرزا علی‌اکبر پسر اسدبیك ۱۳۱ .
شیرزاد سلطان ۱۶۹.
شیرزیل (ازدهکده‌های فومن) ۱۶۸.
شیرك [نهر...] ۱۶۵.
شیر کوه ۴۷۹.
شیر کوه (ازدهکده‌های تمل موازی) ۳۰۴ .
شیروان ۱۰ـ۱۵ ـ
شیشه کوراب خشك‌بجار ۳۲۳.
شیمام رستم‌آباد ۴۷۷ .
شیندان [قلعه...]= شنغان ۱۴ـ۱۵.

ص

صاحب برهان قاطع ۴۹۹.
صاحب طرائق‌الحقایق ۴۹۷.
صادق (=امام جعفرالصادق) ۴۲۹ .
صادق عطار ولدمرحوم کربلائی حسین [مشهدی...] ۲۷۸.
صالح‌بن شرفشاه [سید...] ۸۶.
صبای کاشانی ۲۶۰ .
صحرای ساقی مزارلشتنشاه ۴۲۷
صحرای کربلا ۱۹۳.
صفار [سرهنك...] ۲۵۰ .
صفرعلی [آقامشهدی...]ازبانیان بقعهٔ آکاشاه ۳۱۲ .

صفویه ← سلاطین صفویه ۵_۴۹۶ .
صفه‌صفا = بنگه‌صفا ۱۳۲
صفی [شاه ...] ۵_۱۹۲.
صفی‌الدین اسحق اردبیلی [شیخ] ۱۱۹_۱۶۵_۲۸۵.
صفی میرزا = محمد باقر میرزا پسر بزرگ شاه عباس ۲۸۳_۲۸۴_۲۸۵_
صاصال ۴۳.
صمدخان [حاجی ...] = عبدالصمد ۲۷۰_۲۷۲_۲۷۳.
صندوق عدالت (در شهر رشت) ۲۷۶.
صوفیان‌ده (از محلات هندخاله) ۲۲۷_۲۲۸.
صومعه‌سرا ۱۳۳_۱۹۶_۱۹۸_ میان‌ده ۱۹۷ . عربان ۱۹۷.
صیقلان (از دهکده‌های تولم) ۲۷۷.
صیقلان رودبار ۲۴۸.
صیقلده (از دهکده‌های بلوك خرگام عمارلو) ۵۰۰.
صیقل‌سرای پرمسر ۹۲.

ض

ضیابر (از دهکده‌های گسکر) ۸۶_۱۹۲_۱۹۳_۱۹۶.
ضیابری [آیة‌الله...] ۱۹۳.

ط

طارم زنجان ۲_۱۳۹_۱۵۸.
طاعون سال ۱۲۴۶ قمری ۲۲۷.
طالار دو تخت‌خوابی ۲۵۲.
طالش = تالش ۱۰.
طالش (خاك تالش‌نشین) ۸.
طالقان (از دهکده‌های شفت) ۲۱۷.
طالم سه‌شنبه (از دهکده‌های سنگر) ۳۱۲.
طاهر گوراب (مرکز گسکر) ۱۹۰ _ ۱۹۶_۱۹۷.
طایفهٔ اژدر ← اژدهابند ۴۲۴.
طایفهٔ استاد محمد رضی (از طوایف ساکن انزلی) ۳۳۴.
طایفهٔ انزانی (از انزان استرآباد به انزلی آمده‌اند) ۲۳۵.
طایفهٔ ایل بیگی (در ماسوله) ۱۳۱.
طایفهٔ برامکه (در شهرستان رودبار) ۴۶۱.
طایفهٔ چگینی ۲۱۶ .
طایفهٔ حاتمی (در رودبار زیتون) ۴۶۱.
طایفهٔ رشوند = کردان رشوند ۴۹۴.
طایفهٔ زند (از طوایف ساکن در ماسوله ۱۳۱ .
طایفهٔ سرخی (سرخدای ، از طوایف انزلی) ۲۳۴.

طایفهٔ عمارلو ۴۹۴.
طایفهٔ عمار یاسر (درشهرستان رودبار) ۴۶۱.
طایفه عماك ۲۲۱ .
طبرستان ۲.
طرائق الحقایق ۴۹۷ .
طغرل شاعر ۲۶۱.
طوالش [شهرستان...] ۴۳.
طهماسب خان (جداعلای میرزا عباس خان عمیدهمایون) ۲۳۴.
طهماسب خان پسر قدم علی خان پسر کرم علی چومثقالی ۲۳۴ .
طهماسب [شاه...] ۳_۲۴۴_۳۰۱.
طهماسب دوم [شاه ...] ۲۲۸.

ظ

ظهیرالدین [سید ...] مؤلف تاریخ گیلان) ۶_۸_۳۶_۱۲۹_۲۴۴_۲۶۲_۴۲۷_۴۳۶_۴۶۲_۴۹۹.

ع

عابدین صیقلانی [حاجی ...] ۳۲۰.
عالیوند (از تیره‌های ساکن ماسوله) ۱۳۲.
عباد قاجار مسعودی (؟) ۲۹۳.
عباس بالاجاه ۲۷۷.
عباس خان عمیدهمایون پسر میرزا علی خان معین دیوان پسر میرزا رفیع‌خان پسر طهماسب خان ۲۳۴.
عباس [شاه ...] ۳_۴_۶_۷_۸_۱۴_۱۵_۳۷_۱۹۲_۱۹۶_۲۶۲_۲۸۳_۲۸۴_۴۲۴_۴۶۲_۴۹۴.
عباس دوم [شاه ...] ۲۲۸_۲۴۶_۲۵۹_۴۲۶.
عباس طالش [میر...] ۲۳۴.
عباسقلی (بانی دروازهٔ ساقی مزار) ۴۲۷.
عباسقلی حاکمی [میر ...] ۲۵۰.
عباس مزار (نزدیك بقعهٔ آقا میرکریم دردهکدهٔ پلکومی) ۳۲۲ .
عباس ملك شیرویه لاسکی [ملك ...] ۲۲۱.
عباس میرزا نایب السلطنه ۲۴۷ _ ۴۹۸.
عبدالله [حاجی ...] (بانی حمام پیر سرای رشت) ۲۸۱.
عبدالله بن ابراهیم بن موسی ۸۶.
عبدالله بن حسین بن عبدالله ۸۶.
عبدالله بن موسی بن ابراهیم ۸۶.
عبدالله بن موسی بن جعفر علیه السلام [سید ...] ۱۶۳.

عبدالله‌خان پیچانلو (خان جیر بن‌ده)
۴۹۳.
عبدالله مجتهد [ملا...] ۲۳۴.
عبدالباقی قزوینی [ملا...] ۱۶۴.
عبدالجلیل بن‌مهدی کیا ۴۶.
عبدالحسین‌خان مدیرالملك ۱۶۷.
عبدالرحیم بن آقا میرمحمدتقی ۴۳۹.
عبدالصمد= حاجی صمدخان ۲۷۱.
عبدالفتاح فومنی ۸_۱۴_۳۷_۸۶_۱۵۷_
۱۶۹_۲۲۲_۲۲۶ _ ۲۶۲ _ ۳۰۱ _
۳۰۸_۳۱۷_۴۲۷_۴۶۹.
عبدالقادر گیلانی [شیخ...] ۲۱۶.
عبدالوهاب‌خان معتمدالدوله [میرزا..]
۲۳۶.
عثمان بن جمال شیرازی [شرف ـ
الدین. ..] ۱۳.
عثماوندان = اسماوندان.
عدی بن‌حاتم ۴۶۱.
عراق عجم ۵.
عرب ۵.
عربان (از دهکده‌های صومعه سرا)
۱۹۷.
عزت‌الله نگهبان [دکتر...] ۴۷۱.
عطاپور [سرلشکر...] ۲۶۶.
علاءالدوله پسرشاه غازی رستم ۱۵۵.
علاءالدین اسحقی [امیره...] ۱۵۷_۱۶۹.
علی [استاد...] (نویسنده کتیبهٔ صندوق
میرشاه‌محمود) ۴۳۳.
علی‌آباد پیلده‌رودبار ۴۷۸.
علی‌آباد فومن ۱۵_۱۵۶_۱۵۸.
علی‌اصغر بن امام‌حسین علیه السلام
۴۳۵.
علی‌اکبر بن امام حسین علیه‌السلام
۴۳۵.
علی‌اکبر بن‌محمدعلی اصفهانی ۱۶۲.
علی‌اکبر پسر اسد بیك [میرزا ...]
۱۳۱.
علی‌الهی= داودی (مذهب اهل حق)
۱۰۷.
علی‌بن آقاکاشاه [آقا شیخ...] ۳۱۲.
علی‌بن ابی‌طالب علیه‌السلام ۱۸_۳۹_
۴۷_۸۹_۴۲۹.
علی‌بن حسین‌بن علی‌بن ابی‌طالب علیه
السلام (= سجاد) ۴۷_۴۲۹.
علی‌بن حسین‌بن علی‌بن حسین‌بن علی
علیه‌السلام ۴۷.
علی‌بن رستم خان ۱۰۸.
علی‌بن موسی‌الکاظم علیه‌السلام ۴۲۹.
علی‌بیك سلطان (وزیر بیه‌پس گیلان)
۲۲۲_۲۲۶.

علی‌پیکانی خراسانی ۲۷۰ .
علی تاجر شیروانی [حاجی...] (بانی گلدستهٔ مسجد ساغری سازان) ۲۹۱_۲۹۲.
علی‌حسن‌بن آقامحمدکاظم (کربلائی..) ۴۲۶ .
علی‌خان (حاکم بیه‌پس) ۸ .
علی‌خان امین‌الدوله (میرزا...) ۴۲۷_۴۲۹ .
علی‌خان معین‌دیوان پسرمیرزا رفیع خان پسرطهماسب‌خان (میرزا...) ۲۳۴ .
علی‌داشی ۱۹_۲۰.
علی رضا میرزا (از برادران عباس میرزا) ۲۴۷ .
علیزادهٔ سپاس خواه ۸۷.
علی قلی‌خان (حاکم‌تالش‌دولاب) ۱۰.
علی‌کریمی ۲۶۹.
علی‌کیا (سید...) ۲۴۴_۲۲۳.
علی‌کیابن سیدامیرکیاملاطی (سید...) ۴۶۸_۴۶۹ .
عمارت امیرخان سردار ۲۵۰ .
عمارت حسین خان در پیلده رودبار ۴۶۹ .
عمارت حکومتی = عمارت دیوانخانه = دارالحکومه (درشهر رشت) ۲۴۹_۲۶۲ .
عمارت حکومتی لشتنشاه ۴۳۰.
عمارت خاصهٔ امیره رستم (درکوهدم) ۳۲۳ .
عمارت خلعت پوشان (نزدیك شهر رشت برسر راه قزوین به رشت) ۲۵۰ .
عمارت دیوانخانه = عمارت حکومتی = دارالحکومه ۲۴۹ .
عمارت سردارهمایون ۱۶۷ .
عمارت صدری (در بندر انزلی) ۲۳۷.
عمارت معتمدی = معتمدیه (در بندر انزلی) ۲۳۶.
عمارت میرزا علی خان امین‌الدوله (درلشتنشاه) ۴۳۰.
عمارت میرزا محمد علی خان امین دیوان (درشهر رشت) ۲۴۹.
عمارت ناصری (درشهر رشت) ۲۴۹.
عمارلو ۶_۲۶۲_۴۹۳_۴۹۴_طایفه ۴۹۴ ناحیه ۴۹۳_۴۹۴.
عمری [فضل‌الله...] (متوفی ۷۴۲) ۱۸۹.
عمید همایون (لقب عباس خان پسر میرزاعلی‌خان معین دیوان) ۲۳۴_۲۳۸.

عون بن محمد بن علی بن ابی طالب علیه السلام ۱۲۹ ـ ۱۳۰ـ۱۳۳ـ۱۳۴ ـ ۱۳۵ـ۱۳۶ـ۱۳۸ـ۱۴۰.

عیسی بن علی ۴۷.

عین الدین بن علی علیه السلام = عین علی ۱۴۰.

عین علی = عین الدین بن علی علیه ـ السلام (از شاگردان سالوك معلم) ۱۲۹.

غ

غازیان ۲۳۲ـ۲۳۹، برج ۲۳۷.سئوسر ۲۳۹.

غریب بنده [سلطان...] = امیرسلطان بن موسی بن جعفر علیه السلام (در چهارراه رضوان ده) ۸۳ـ۸۹.

غریب خانم ۴۷۰.

غریب شاه ۴۲۴.

غلامحسین [حاجی...] (بنای بقعهٔ خواهر امام) ۲۹۳.

غیاثوند ۴۹۴.

ف

فاراب عمارلو [ناحیه...] ۴۹۴ـ۴۹۵ـ ۴۹۸ـ۴۹۹ـ۵۰۰ـ۵۰۱.

فارسی [زبان...] ۴۹۴

فاطمهٔ صغری = خیرالنساء بنت موسی ـ الکاظم علیه السلام ۲۱۸.

فاضل [ملا...] (یکی از قاتلان حسین خان شاملو) ۱۵.

فتح‌الله خان ارفع السلطنه پسر نصرالله ـ خان سردار امجد ۵۰.

فتحعلی خان ۱۳۱.

فتحعلی شاه قاجار ۱۳۱ـ ۱۵۵ـ ۱۸۹ـ ۲۳۴ـ۲۶۰ـ۴۲۵.

فتلك (بفتح فا وتاء ولام) ۴۷۹.

فخرالدین [سید...] ۲۴۸.

فخرالدین بن سید ابوالقاسم بن امام زین العابدین [سید...] ۲۵۸.

فرج الله خان سرتیپ پسر حسن خان بیگ ۵۰.

فرهادخان چرکس قوشچی ۲۸۴.

فرهادخان روملو (سردار سواران شاه عباس) ۸ـ۱۵.

فرهادخان قراماللو ۳.

فرهاد میرزا معتمدالدوله پسر عباس میرزا نایب السلطنه ۴۹۸.

فرهنگ جغرافیائی ایران ۴۳ـ۳۲۱ـ ۴۷۸ـ۴۹۹.

فریزر (Frazer) ۵ـ ۳۷ـ۱۱۸ـ۲۴۷ .

فریم [دکتر...] ۱۱۸ .

فشتکه (از دهکده‌های خمام)۳۲۳ .
فشتم(از دهکده‌های رجاپیش)۳۲۴.
فضل الله [رشیدالدین...]۱۵۵.
فلابا= فلاح آباد(از دهکده‌های فومن)
.۱۶۸
فلاح آباد= فلابا .
فلکده (از دهکده‌های ورزل)۳۱۶.
فلکهٔ صیقلان(درشهر رشت)۲۶۸.
فندخ جنگلی۱۹.
فومن۳ـ۱۱۷ـ۱۲۹ـ۱۳۱ـ۱۳۲ـ۱۳۳
۱۳۹ـ۱۵۴ـ۱۵۵ـ۱۵۶ـ۱۵۷ـ۱۵۸
۱۶۱ـ۱۶۲ـ ۱۶۳ ـ۱۶۴ ـ ۱۶۵ ـ
۱۶۶ـ۱۶۷ـ۱۶۸ـ۱۶۹ـ۱۸۸ـ۲۱۶
۲۱۹ ـ ۲۲۶ ـ ۲۲۷ ـ ۲۴۳ ـ۲۸۴.
آلیان۱۶۵. ازبر۱۶۶. بوئین۱۶۸.
تالشستان ۱۵۶. خاك دشت ۱۵۷ .
دهکدهٔ ۱۵۸. زیده ۱۶۶. سلاطین
۱۵۴ـ ۲۴۴ . سلاطین اسحقی۱۵۵.
سلاطین وحکمرانان ۱۵۵. سلطان
۱۵۴ـ۲۲۶ . شنبه‌بازار۱۶۹. شهر
۱۵۵ . شیرزیل ۱۶۸. فلابای ۱۶۸
کلرم ۱۵۳ . کوهستان ۲۲۶ . گشت
۱۶۶ . گیلکی ۲۲۷. لولمان۱۶۴ـ
۱۶۵ . لیشاوندان ۱۶۷. توده۱۶۸.
فیالم = لیشاوندان ۱۵۶ .
فیشم ۴۷۹.
فیکو(درشرق علی آباد فومن)۱۵۶.
فیلده رودبار ۴۶۴ـ۴۷۸.

ق

قاجار [سلسلهٔ...] ۴۶۲.
قادراشرف تالش [سید ...] ۴۶ـ۴۷.
قارن [کوههای ...] ۲.
قاسم [حضرت ...] ۴۳۵.
قاسم [مشهدی میرزا...] ۳۲۰.
قاسم بن موسی الکاظم علیه السلام۲۲.
قاسم خان [حاجی...]۱۶۷.
قاسم خان والی رشت ۲۴۹.
قاسم‌خان شیروانی (ارمنی جدیدالاـ
سلام) ۴۲۴ .
قاسم کیابن یحیی کیا ۴۶.
قباد پسرمیرعباس تالش[میر...]۲۳۴.
قبر بدیع‌الله‌درمسجدبدیع‌الله(= بادی
الله درشهررشت) ۲۸۸.
قبرمیره (درشهررشت)۲۸۱.
قبله بولاغی (دهکده‌ای‌برسرراه علی
داشی) ۲۰.
قبله کرانلو(از تیره‌های‌عمارلوساکن
درد یارجان)۴۹۴ .
قدم‌علی پسر کرم‌علی چومثقال۲۳۴.
قراخان [میر...] ۲۳۴ .

قزاق روسی ۹.
قزقلعه (نزدیك سنگرود) ۵۰۱ .
قزقلعه= قلعهٔ طاهرمیرزا = قلعه کورمیرزا ۴۷۲.
قزل اوزن۴۹۳.
قزوین ۱_۲_۲۹۷_۴۶۱_۴۹۶_۴۹۹ . راه _۲۵۳. کوههای ۴۹۳.
قصبه (رشت که مرکز موازی بوده است) ۲۴۵.
قصرحاجی‌جمال۱۵۵.
قطب‌الدین[پیر...] ۲۱.
قلعه (نزدیك شهر آستارا) ۲۲ .
قلعهٔ اسکابن (نزدیك دهکدهٔ اسکابن) ۵۰۱ .
قلعهٔ اصطخرفارس ۱۵۸_۲۴۴.
قلعهٔ اللّٰهداد کوه ۱۶۷.
قلعه‌بین (ازدهکده‌های کرگان‌رود) ۴۳.
قلعهٔ تارم (در علی آباد پیلده رودبار) ۴۷۸.
قلعهٔ تاش کوه (دروعده‌گاه ماسال) ۱۲۱.
قلعهٔ تیمورلنگ۱۶۸.
قلعهٔ جان= قلعهٔ لارجاك (در حوالی درفٔدکا)۴۷۰.
قلعهٔ جیرین‌ده (نزدیك‌دهکدهٔجیرین‌ده) ۵۰۱.
قلعهٔ چمارود (بالای‌دهکدهٔانبو)۵۰۱.
قلعهٔ حرزویل[دروازه...] ۴۷۲ _ ۴۷۳ .
قلعهٔ حسامی= قلعه‌رودخان۱۵۷ .
قلعهٔ دگاسر (سمت راست رودخانهٔ شاهرود) ۵۰۱.
قلعه دیدکا۱۱۱ .
قلعه رودخان= قلعه حسامی ۱۵۷ _ ۱۶۶. دره ۱۶۸. دهکدهٔ ۱۵۸. کوه ۱۵۷.
قلعه‌زرین‌کل (درگشت‌رودخان) ۱۶۷.
قلعهٔ سیابناور۱۱۱.
قلعهٔ شاه بقال (درقریهٔ بدآب)۲۲۲.
قلعهٔ شمیران ۱۲۹_۲۲۱.
قلعهٔ شیندان ۱۴_۱۵.
قلعهٔ صلصال ۴۳.
قلعهٔ صفاری ۴۳_۴۴.
قلعهٔ طاهرمیرزا= قلعهٔ کورمیرزا= قزقلعه ۴۷۱.
قلعهٔ قلکی‌سر (نزدیك دهکدهٔ کلیشم) ۴۹۹.
قلعهٔ قلندرخان(درکلنده‌رود)۱۶۹.
قلعهٔ قهقهه ۲۴۴.

قلعه کل (دردهکدهٔ زیدهٔ فومن)۱۶۶.
قلعه کل (دردهکدهٔ قلعه کل فومن) ۱۶۳.
قلعه کل (در دهکده‌ای نزدیك شهر فومن)۱۶۳.
قلعه کل (نزدیك چوبر شفت)۲۲۳ .
قلعهٔ کلاسی (نزدیك ناوه)۵۰۱.
قلعهٔ کلایه (نزدیك دهکدهٔ کلایه رحمت آباد) ۴۷۸.
قلعه کله پیرسر ۱۱۱.
قلعه کول (درشیر کوه رحمت آباد) ۴۷۰.
قلعه کول (نزدیك بهکیش خانی ماسال) ۱۲۰.
قلعه کوه (کوهی در غرب کاروانسرای لات) ۳۱۰.
قلعه کنجك (بالای دهکدهٔ انبو)۵۰۱.
قلعه گورمیرزا= قلعه طاهرمیرزا= قزقلعه ۴۷۱.
قلعه لارچاك= قلعه‌جان ۴۷۰.
قلعه لمیر محله آستارا ۲۰.
قلعه لیسار (دردهکدهٔ نومندان)۴۳.
قلعه مازودشت (در تنکهٔ رودخانه‌دکا) ۴۷۰.
قلعه نادری (میان چمل وسرمل) ۵۰۱.
قلعه‌های دهکدهٔ ویه ۵۰۰ .
قلعه یکونوم (نزدیکی دهکدهٔ یکونوم) ۵۰۱.
قلندرشاه ۱۳۴.
قله‌پشت (نزدیك بارگاه برم) ۱۱۱.
قنبری محله (درجوکندان) ۴۵.
قنسول روسیه ۲۳۷.
قوام [اقامیر...]۱۹۷.
قوشه‌جد= تربهٔ سیدصلاح‌الدین وسید فضل‌الله ۴۵.
قوشه‌جد= تربهٔ سیدمحمود وسیدزین‌العابدین فرزندان امام جعفر الصادق علیه‌السلام ۴۶.
قومس ۲.
قهوه‌خانه سیاه‌آب ۴۹۹.

ك

کاخ قلندرشاه (درکلوندهرود= کلندهردد) ۱۳۴ .
کاخ ناصرالملك نایب‌السلطنه (در چوکام) ۳۲۳.
کاربند (ازدهکده‌های اسالم)۷۲.
کارخانه ریسندگی امین‌الضرب ۳۰۲.
کاروانسرای پشته (دررستم‌آباد)۴۶۳.
کاروانسرای پیربازار ۳۲۴.
کاروانسرای خرزان ۴۹۸.

کاروانسرای سراوان = کاروانسرای لات ۴۶۳.
کاروانسرای لات = کاروانسرای سراوان. ۳۱۰.
کاسان [پل ...] ۱۶۷.
کاس خانم ۱۹۴.
کاظم [حاجی شیخ ...] ۲۸۰.
کافر قلعه (در پاکده از بلوك فاراب عمارلو) ۵۰۱.
کافرقلعه (نزدیك جیرین‌ده)۵۰۰.
کافر کوه (نزدیك دهکدهٔ تاله‌کوه) ۵۰۰.
کافه‌قنادی شرق ۲۵۹.
کاکوستان (از دهکده‌های عمارلو ۴۹۴.
کامران میرزا کهدمی ۳۰۸.
کامیاب (پسر امیره سالار) [امیره...] ۱۵۷.
کان‌رود آستارا ۲۲.
کبته ۴۷۹.
کبودسر (از دهکده‌های فومن) ۲۱۸.
کبیرخان [میرزا...] ۴۶۷.
کتاب شیخ زاهدگیلانی ۴۳.
کتاب ملگنوف ۴۶۲.
کتاك لاهیجان(ازدهکده‌های رجاپیش) ۳۲۴.
کتیاك داربنه (از دهکده‌ای سر راه انزلی به خلخال)۳۶.
کته‌سر(ازدهکده‌های خمام)۳۲۳.
کدوبن ۲۴۴.
کر [رودخانهٔ ...]۱۰.
کربلا ۴۳۵ . صحرای ۱۹۳.
کربولاغ (ازمحلهای کرگان رود) ۳۸.
کرد= کردان ۴۶۲ـ۴۹۳ـ۴۹۴.
کردان‌رشوند=طایفه‌رشوند ۶ـ۴۹۴.
کردمحله ۱۶۷.
کردی (زبان) ۴۶۲ـ۴۹۴.
کرزن (Curzon) ۴.
کرکره پشته= لشکرگاه۲۲۱.
کرکوك ۱۳۰.
کرگان‌رود ۶ـ۱۰ـ۳۵ـ۳۷ـ۴۳ـ۴۷ـ۴۸ـ۶۹ـ۱۳۰.
کرمعلی چومثقال ۲۳۴.
کریم‌خان زند ۱۳۱ ـ ۱۵۸ ـ ۲۴۵ ـ ۲۴۶.
کسکر= کسکر۱۸۸.
کسما ۸۵ـ۱۵۶ـ۱۶۸ـ۱۹۰ ـ ۱۹۱ ـ ۱۹۶.

کش سربالا (از محـلات ماسولـه) ۱۳۱.
کش‌سرپائین (ازمحلات‌ماسوله)۱۳۱.
کشکش(از دهکده‌های‌خرکام‌عمارلو) ۵۰۰.
کفته رود (از دهکده‌های تولم)۲۸۸.
کفسه (از ییلاقهـای تالش دولاب) ۹۱.
کفوت (ازدهکده‌های‌شاندرمن)۱۱۱.
کلاچای(ازدهکده های خمام) ۳۲۳.
کلاس ۴۷۹.
کلاه‌فرنگی‌باغ‌سردارمحتشم (درشهر رشت) ۲۵۳ .
کلایه (از دهکده‌های رحمت آباد) ۴۷۸.
کلثوم خانم بنت‌مرحوم‌میرقاسم ۴۶۷.
کلرم(بفتح‌کاف‌ولام‌ازدهکده‌های‌فومن) ۱۶۳.
کلسن فروش۴۷۹.
کلشتر= کلشدر(بکسر کاف ولام و فتح تاءودال، مرکزرحمت آباد)۴۶۲ـ ۴۷۸ـ۴۷۹.
کلشدر= کلشتر.
کلشی تپه (میان‌دهکدهٔ دفرازورشی) ۴۸۰.
گل‌محمد رضا = محمد رضا قزوینی ۳۱۶.
کلور (از دهکده‌های خلخال) ۱۰۸.
کله‌زیه (محلی درچرووده)۹۱ .
کله‌سرا (از دهکده‌های اسالم) ۷۳.
کلیـای (دهکده ییلاقی ناو)۷۴.
کلیسای قـدیمی ارامنه در شهر رشت ۲۹۷.
کلیشم (ازدهکده‌های عمارلو) ۴۹۴ـ ۴۹۹ـ۵۰۰ـ۵۰۱.
کلیور (از دهکده‌های چهارفریضه) ۲۳۴ـ۲۳۵ـ۲۳۹.
کمال‌الدین بن‌محمد گیلانی۱۵۷.
کمامردخ(ازدهکده‌های‌لولمان‌فومن) ۱۶۶.
کمپانی روسی ۴۹۷.
کمسار (ازدهکده‌های شفت) ۲۱۶ ـ ۲۱۷ـ۲۲۳ـ۲۲۴ .
کمسارمحله(ازمحله‌های‌کمسارشفت) ۲۱۷ .
کناسر(ازدهکده‌های‌کوچسفهان)۳۱۶ـ ۴۲۵ .
کنگوله مازوجیه[رودخانه...]۱۹۱.
کوچاه(= کوی‌چاه)(از دهکده‌های لات) ۳۲۴.

کوچسفهان ۲۴۳ ـ۲۴۴ـ۲۴۸. خـاك ۴۲۳. راه۴۲۵. کمند۲۴۴.
کوچك خان جنگلی [میرزا . . .] ۲۶۱ـ۲۶۷ـ۳۰۱.
کوچك کیا بن مهدی کیا۴۷۱.
کوچك کمسار(از محلههای کمسار شفت)۲۱۷.
کوچهٔ امام جمعه(درشهر رشت)۲۵۰ـ ۲۵۱ .
کوچهٔ سردار (در شهر رشت) ۲۵۲ ـ ۲۸۲.
کوچهٔ شاعری (در شهررشت)۲۵۰.
کوچهٔ لنکرانی (درشهررشت)۲۵۰.
کوسار (برسرراه شاندرمن بهخلخال) ۱۰۸.
کوشك (از دهکدههای رودبار)۴۷۸.
کوك (Couk) ۱۸۹.
کول سرا (از دهکدههـای کسکر) ۱۹۶.
کولی ۶.
کوهدلفك ۴۶۲ـ۴۷۹ـ۵۰۰.
کوه ریك (از دهکدهای سرراه انزلی به خلخال) ۳۶.
کوهستان تالش کهدم ۴۶۲.
کوههای پادوسیان ۲.
کوههای پریسبند ۱۱۸.
کوههای دیلمان۴۹۳ .
کوههای شفت ۱۵۴.
کوههای قزوین ۴۹۳.
کوههای ماسوله ۱۵۴ .
کوی آفخرا = محلهٔ آفخرای رشت ۲۵۸.
کویشا (از دهکده های خمام) ۳۲۳.
کهدم (از بخشهای موازی)۸ـ ۲۲۱ـ ۲۴۳ ـ ۲۴۵ـ ۳۰۸ـ۳۲۳ـ۴۶۱ ـ ۴۶۲. تالش۴۶۲. حـاکـم ۴۷۴ ـ ۴۷۵. رودبار۴۶۲.
کهنرود۱۸۸.
کهنهآباد (شهرقدیم انزلی)۲۳۳.
کهنهدغان (درلایم میرمحله)۱۹۷.
کهنه کوچسفهان ۲۴۴.
کهنهماسوله(محلی درچهارکیلومتری فمای ماسوله) ۱۴۰.
کیاباد (ازدهکدههای رودبار)۴۷۸.
کیا کلایه (ازدهکدههایرودبارمحمد زمان خانی) ۴۹۴.
کیجای کهدم ۳۰۸ـ۳۰۹.
کیتسخالهدیناچال۷۰.
کیشخانی(ازدهکدههایماسال)۱۲۰.
کیکاوس [استندار...] ۱۵۵ .

گ

کازرودبار [پل...] ۱۹۶. رودخانه ۱۵۵.

کالش ۵_۶_۱۵۶_۲۱۷.

کالیتسین (Chalitzine) ۱۸۹ .

کاوجاره (جزء بالامحلهٔ فومن) ۱۵۶ .

گدوك (میـان راه شاندرمن بـه کلور خلخال) ۱۰۸.

گدوك چرروده ۹۱.

گراکوی (از دهکدههای کوچسفهان) ۳۱۶ .

گرباندە (از دهکدههای کوچسفهان) ۳۲۰ .

گرجستان ۲۸۴ .

گردنهٔ حاجی امیر = گردنهٔ حیران ۱۴.

گردنهٔ حیران = گردنهٔ حاجی امیر ۱۰_۱۳.

گردنهٔ کماسار ۲۹۹.

گرده پشته (جزء شهر بجار) ۴۷۹.

گرده کول (نزدیك دهکدهٔ چرهٔ رحمت آباد) ۴۸۰.

گرینوبچ (= گرینیچ) ۳۶.

گزارش مقدمـاتی حفریات مـارلیك چراغعلی تپه ۴۷۱.

گسکر ۳_۸_۳۵_۳۶_۸۳_۸۵_۸۶_ ۱۰۷ _ ۱۱۷_۱۱۸ _۱۵۴_۱۵۶ _ ۱۸۸_۱۸۹_۱۹۰، بهمبر ۱۹۴ . راه ۱۵. گیلکی ۱۹۰. مناره بازار ۱۹۴. میرمحله ۱۹۷.

گشت (بفتح گاف از دهکدههای فومن) ۱۶۶_۱۶۸ .

گشت رودخان ۱۶۷.

گشه درما (دهکدهای برسر راه علی داشی) ۲۰ .

گفشه (دهکدهای برسر راه کوچسفهان به جورشر) ۴۲۵.

گلدیان ۴۷۹ .

گلن کش ۴۷۸.

گلونده رود = گلنده رود ۱۳۴.

گلندرود = گلونده رود (از دهکدههای فومن) ۱۶۸_۱۶۹.

گله ورز ۴۷۹.

گلی لوز (در خوشابر تالش دولاب) ۹۰ .

گملین (Gmelin) ۲۳۱_ ۲۴۶_۲۴۷.

گنبدزرد (دردهکدهٔ گلشتر) ۴۷۸.

گنجار (بفتح گاف، از دهکدههای شفت) ۲۱۸.

گنج کشی (از دهکدههای حیران) ۱۶.

گندم آرد (از دهکده‌های شفت) ۲۱۸.
گنگ‌آب سویله‌سر بدخشاک‌دریا ۱۱۱.
گوراب (از دهکده‌های کسکر) ۱۸۹.
گوراب آقاسید یعقوب ۲۹۷.
گوراب پاشیجا ۴۲۳.
گوراب پس ۱۶۸.
گوراب‌پشالم (در لیشاوندان فومن) ۱۶۸.
گوراب تولم ۲۲۹.
گوراب‌جور (یکی از نواحی موازی) ۲۴۵.
گوراب زرمیخ ۱۶۸–۱۹۲.
گوراب شفت ۲۱۶.
گوراب کهدم ۲۴۳.
گوراب‌کسکر = شهر قدیم کسکر ۱۹۰–۱۹۱.
گوراب موازی ۲۹۸.
گوراکیش (= گوراب کیش) (محل قدیم گوراب شفت) ۲۱۶.
گوراکاچال (از ییلاقهای ماسال) ۱۲۱.
گورتیم ۴۷۹.
گورستان ارده‌رودکنار ۹۲.
گورستان اسالم اولیا ۷۴.
گورستان اسپه‌ریسه ۱۲۱.
گورستان اطراف بقعه‌گواله‌پشته ۱۲۱.
گورستان بادتوبه در اردجان ۹۲.
گورستان بستان گاه بزرگوار ۷۴.
گورستان بقعهٔ رشیره‌پشت ۱۲۲.
گورستان پیرخواجه ۷۴.
گورستان خرسی نسا ۹۲.
گورستان خون ۱۲۱.
گورستان دوراهی دورودباران ۱۲۲.
گورستان دهکده ییلاقی روشنده ۹۲.
گورستان دیان سر درچروده ۹۲.
گورستان رزوان ۷۴.
گورستان روبروی قریهٔ پارگام ۹۲.
گورستان ریشاب ۱۲۱.
گورستان سلنگه‌وا (= سلیم‌آباد) ۱۲۲.
گورستان شهرگاه ۱۲۲.
گورستان قدیمی بالا محلهٔ منجیل ۴۹۵.
گورستان قدیمی پیرعبید (= پیرعابد) ۲۳۹.
گورستان قدیمی درسیاچپ ۲۲۴.
گورستان قدیمی درمحل کله ژیه ۹۱.
گورستان قدیمی مقابل پیاله سنگ ۴۷۰.

گورستان کفسه بالای ارده ۹۱.
گورستان گبری نزدیك دهكدهٔ ویـه ۵۰۰.
گورستان گوراگاچال ۱۲۲.
گورستان لاس‌پشت ۲۲۴.
گورستان میله‌سرا ۱۲۲.
گورستان نارنج دول ۷۴.
گورستان ویزه دله‌رووار ۱۲۱.
گورستان هجرم ۷۴.
گورقبری (در بزرگوی شیرآباد) ۳۹.
گورقبری (درپالاسی) ۳۸.
گورقبری (دررشی) ۳۸.
گوکنه ۲۴۳.
گوکه ۲۴۳.
گول (بفتح‌گاف و کسرواو،ازدهکده‌های حیران) ۱۶_۱۷.
گوهررود(رودخانه‌ای‌نزدیك‌شهررشت ۲۴۷_۲۵۴.
گوهررود (رودخانه‌ای نزدیك نـفی رحمت‌آباد) ۴۷۱. دره ۴۷۱ .
گیل [طایفه...]=جیل ۲.
گیل گاوباره ۱۵۵.
گیلارده(دهکده‌ای برسرراه‌علی‌داشی) ۲۰.
گیلارود(سامان میان‌شاندرمن‌و تالش دولاب) ۱۰۸.
گیلان=جیلان۱_۲_۳_۴_۵_۶_۳۵_ ۱۱۷ _ ۱۳۲ _۱۵۴_۱۵۷_۱۵۸ _ ۱۶۵ _ ۱۸۹_۲۲۱ _۲۲۲_۲۳۷ _ ۲۴۶_۳۴۷_۲۸۳_۴۲۳.امام جمعه ۴۹۷. حـاکم ۲۳۷_۲۳۸_۲۴۷ _ ۲۴۹_۲۵۴_۴۹۶. حکومت ۱۸۹ . خرج ۲۹۶.رشت ۲۴۳ .سربـازان ۲۲۶. شاهزادگـان ۱۵۴ . فـومن ۲۸۴.ناحیه۱۸۸.
گیلان بیه‌پس ۱_۳. حکام ۱۵۷.
گیلان بیه پیش= گیلان روپیش ۱ _ ۱۶۹.
گیلان روپیش = گیلان‌بیه پیش ۱.
گیلان رابینو (کتابی بزبان فرانسه‌در بارهٔ گیلان) ۸۹_۱۰۸_۱۶۷ _ ۳۲۴ _ ۴۷۷_۴۷۸.
گیلان ریك (دهکده‌ای سرراه انزلی به خلخال)۳۶.
گیلانیان ۲۱۷.
گیل‌چالان (از دهکده‌هـای کسکر) ۱۸۸.
گیل‌دولاب (از نواحی‌تالش‌دولاب)۸۳_ ۸۴_۸۵_۹۲.
گیل فومن (قسمت گیل نشین فومن) ۱۵۶.

گیل کران ۹.

گیل گسکر ۱۹۰.

گیلك = گیل = گیلکها ۸۴ ـ ۱۵۶ ـ ۲۱۷.

گیلکی [زبان ...] ۲۱۷ـ۴۹۴.

گیلان‌دی (= گیلان ده) ۷۳.

گیاوان (از دهکده‌های خلخال) ۱۱۸.

گیاوای کوچصفهان ۳۱۸ـ۳۱۹.

گیله‌پرده‌سر (از دهکده‌های سنگر) ۳۲۴.

ل

لات (از نواحی موازی) ۲۴۵ـ۳۲۳.

لاشا (از دهکده‌های لشتنشاه) ۴۴۰.

لاشه (از دهکده‌های کوچصفهان) ۳۲۴.

لاکان (از دهکده‌های موازی) ۲۹۹.

لاکه‌سار (از دهکده‌های تولم) ۲۲۹.

لالم (درمیر محلهٔ گسکر) ۱۹۷.

لاله‌دشت (از دهکده‌های کوچصفهان) ۳۲۱.

لاله‌گفشه (از دهکده‌های لشتنشاه) ۴۴۰.

لاهیجان ۱ـ۷ـ۲۲۷ـ۴۸ ـ۴۲۳ـ۴۲۵ـ۴۳۶ـ۴۶۲. امیران ۴۳۶. حاکم ۴۲۴. حکمران ۱۵۴. راه ۲۵۳. سادات ۲۴۴. سلطان ۴۲۳. سلاطین ۱۵۴ـ۲۴۴. شهر ۳۱۸.

لایه (از دهکده‌های عمارلو) ۴۹۴.

لچور (برسر راه شاندرمن به خلخال) ۱۰۸.

لچه‌گوراب موازی ۳۰۳.

لشتنشاه ۲۴۳ـ۴۲۳ـ۴۲۴ـ۴۲۵ـ۴۲۷ جمعیت ۴۲۵. جورشر ۴۲۵. خاك ۴۲۴.

لشکرگاه (نزدیك دوگاهه) ۴۶۳.

لشکرگاه = کرکره‌پشته ۲۲۱.

لقمان حکیم ۴۲۹.

لقمان [دکتر...] ۲۸۰.

لمسر ۴۹۹.

لمیر (درسرچشمهٔ رودخانه دیناچال) ۶۹.

لمیر محلهٔ آستارا ۱۱ـ۲۰.

لنگران = لنگر کنان ۹ـ۳۶ـ۲۳۴.

لنگر کنان = لنگران ۹ـ۱۴ـ۱۵.

لنگرود ۴.

لوحه‌سرا (از محلهای ماسال) ۱۱۷.

لوشان ۴۹۴ـ۴۹۷.

لولمان (از دهکده‌های فومن) ۱۵۶ـ۱۶۴ـ۱۶۵ـ۱۶۶.

لوندویل آستارا ۲۳.
لوئیم (نزدیك جن دره) ۹۲.
لویه (از دهکده‌های رودبار) ۴۷۱.
لیچا (از دهکده‌های لشتنشاه) ۴۳۴.
لیدل (Liddel) ۱۳۳.
لیسار (بخشی و دهکده‌ای از کرگان‌رود) ۳۷ـ۳۸ـ۴۲ـ۴۳ـ۸۵.
لیشاوندان = فیالم (در جنوب فومن) ۱۵۶ـ۱۶۷ـ۱۶۸.
لیف شاگرد (از دهکده های تولم) ۲۲۹.
لیفکوخندان [رودخانه ...] ۲۱۷.
لیموچا (بر سر راه کوچسفهان به جورشر) ۴۲۵.
لیلی ۴۳۵.
لیه (از ییلاقهای ماسال) ۱۲۱.
لیه خاله (از دهکده‌های تولم) ۲۲۸.

م

مؤسسهٔ باستان شناسی دانشگاه تهران ۴۷۱.
مؤمن سرا = پیرسرا (از دهکده‌های شفت) ۲۲۴.
ماجلان (از دهکده‌های شاهرودخلخال) ۱۲۱.
مازندران ۱ـ۳ـ۴ـ۵ـ۸ـ۳۷ـ۲۲۷. پادشاه ۱۵۵.
مازندران محله (از محلات هندخاله) ۲۲۷.
ماسال ۶ـ۱۰ـ۱۱۷ـ۱۱۸ـ۱۱۹ـ۱۲۰ـ۱۲۱ـ۱۲۹ـ۱۵۴ـ۱۵۶ـ۱۸۸. رود ۱۱۸.
ماسالار ۱۲۹.
ماسوله ۱۲۹ـ۱۳۰ـ۱۳۳ـ۱۳۸ـ۱۳۹ـ۱۴۰ـ۱۵۶ـ۲۱۶. تیره‌های ۱۳۱. رودخانهٔ ۱۳۹ـ۱۹۲. ساکنان ۱۳۲. کوههای ۱۳۲ـ۱۳۳ـ۱۵۴. مردم ۱۳۳. ییلاق ۱۳۳.
ماسوله خانی (سرچشمهٔ رود ماسال) ۱۱۸ـ۱۲۱.
ماسوله رودخان = رودخانهٔ ماسوله ۱۳۲ـ۱۶۵.
ماشك کوچسفهان ۳۲۴.
ماوراء قفقاز ۵.
مجتهد زاده [آقای ...] ۲۵۰.
محب علی [درویش ...] ۱۶۸.
محتشم کاشانی ۱۳۶ـ۳۰۵ـ۳۱۳.
محسن خان امین الدوله ۴۲۸ـ۴۲۹.
محلات ثمانیه رشت ۲۵۵.
محل قرق کارگزار ۲۶۸.

محلهٔ آفخرای رشت= کوی آفخرا ۲۵۷_۲۶۷.
محلهٔ سرینار کل چوکام ۳۰۷.
محلهٔ آقا سید کلان (در شهر رشت) ۲۴۸.
محلهٔ اروم سادات (در بهمبر) ۱۹۴_۲۲۹.
محلهٔ استاسرا=محلهٔ استادسرا (از محلات رشت) ۲۴۷_۲۴۸.
محلهٔ استادسرا=محلهٔاستاسر ۲۶۲_۲۶٤.
محلهٔ بادی‌الله(= بدیع‌الله)درشهر رشت ۲۵۰_۲۸۲_۲۸۷.
محلهٔ بازار(ازمحلات رشت)۲۴۷_۲۴۸_۲۵۴_۲۵۹_۲۹۷. جیرکوچه۲۵۹. حسن آباد ۲۵۹ . میدان کوچك ۲۵۶_۲۵۸.
محلهٔ باغشاه (درشهررشت)۲۴۸.
محلهٔ باقرآباد (در شهررشت)۲۷۰.
محلهٔ بیستون کیاب (در شهر رشت) ۲۴۸_۲۸۰.
محلهٔ پاس‌کیا (از محلات رشت)۲۴۷_۲۴۸.
محلهٔ پیرسرا (ازمحلات رشت)۲۸۰_۲۸۱.
محلهٔ جیرباغ= محلهٔ نقاره‌خانه(از محلات رشت)۲۶۳.
محلهٔ چله‌خانه (درشهر رشت)۲۶۶_۲۶۷.
محلهٔ چمارسرای کیاب (درشهررشت) ۲۴۷_۲۴۸_۲۷۸_۲۷۹.
محلهٔ چهاربرادران‌زاهدان (در شهر رشت)۲۸۵.
محلهٔ حاجی آباد (ازمحلات رشت) ۲۸۱.
محلهٔ خشابر۱۹۲.
محلهٔ خمیران شریفیه (درشهر رشت) ۲۷۷.
محلهٔ خمیران کیاب(ازمحلات رشت) ۲۴۷_۲۴۸_۲۶۸_۲۷۴_۲۷۶.
محلهٔ خمیران زاهدان (از محلات رشت) ۲۴۸_۲۷۵.
محلهٔ خواهرامام(درشهررشت) ۲۹۳ _ ۲۹۶.
محلهٔ دوبرادران (درشهررشت)۲۴۸ .
محلهٔ زاهدان (ازمحلات رشت)۲۴۷_۲۴۸.
محلهٔ زرجوب(از محلات رشت)۲۷۴.
محلهٔ ساغری سازان (در شهررشت) ۲۸۸_۲۸۹_۲۹۱.

محلهٔ سبز میدان کیا (در شهر رشت) ۲۷۷.
محلهٔ سر بازار جورشر ۴۲۴.
محلهٔ سرخ بنده (درشهر رشت) ۲۴۸-۲۶۹.
محلهٔ سوخته تکیه (ازمحلات رشت) ۲۹۲.
محلهٔ سید ابوالقاسم (درشهر رشت) ۲۷۶.
محلهٔ صالح آباد = بازارچهٔ سبزمیدان (درشهر رشت) ۲۶۴.
محلهٔ صیقلان (ازمحلات رشت) ۲۴۷-۲۴۸-۲۶۸-۲۷۰.
محلهٔ عاشور کوچه (ازمحلات رشت) ۲۴۸.
محلهٔ قلعه بازار (ازمحلات انزلی) ۲۳۲.
محلهٔ کرف آباد کیاب (ازمحلات رشت) ۲۴۸-۲۷۹-۲۸۱.
محلهٔ کهنه بازار (از محلات انزلی) ۲۳۲.
محلهٔ کیاب (از محلات رشت) ۲۴۷-۲۴۸-۲۷۷-۲۷۹-۲۸۰.
محلهٔ مروان کلایهٔ جورشر ۴۲۴.
محلهٔ مسجدصفی (درشهر رشت) ۲۸۳.
محلهٔ میان کل (= بلس کله) ۳۲۳.
محلهٔ نصیرآباد (ازمحلات شهر رشت) ۲۴۸.
محلهٔ نقاره‌خانه = محلهٔ جیر کوچه ۲۶۳.
محمد (از سلاطین محلی حرزویل) ۴۷۲-۴۷۳.
محمد (پدرمیرزاعلی‌خان امین‌الدوله) ۴۲۹.
محمد [سید...] ۱۰۸.
محمد پسر استاد اسماعیل نجارشفتی [کربلائی...] (نجاربقعهٔ آکاشاه) ۳۱۲.
محمد [کمال‌الدین...] ۱۶۸.
محمد اسماعیل ۱۳۷.
محمد باقر فیلده‌ی پسر محمد قاسم ۴۶۸.
محمد باقر (یکی ازقاتلان حسین‌خان شاملو) ۱۵.
محمدباقر خمامی فتح‌اللّه‌زاده ۲۸۲.
محمد باقر علی‌اف [کربلائی...] ۲۷۳.
محمدباقر میرزا (پسر بزرگ شاه عباس معروف به صفی میرزا) ۲۸۳-۲۸۴.
محمد بدیع بن محمد اسماعیل ۱۳۷.

محمدبن امیره پهلوان [امیره...]
۴۳۶.
محمدبن عبدالله بن موسی ۸۶.
محمدبن قبادجان ۲۲.
محمدبن عنایت [شمس الدین . . .]
۱۳۶.
محمدبن یعقوب بن شرف الدین [سید.
..] ۸۶.
محمد بیه پیش [سلطان...] ۲۴۳.
محمدتقی کاشی پزقزوینی [استاد..]
۲۶۵.
محمدجان بن سیدابراهیم بن سیدمحمد
بن سیدیعقوب [سید . . .] ۸۶ ـ
۱۹۳.
محمد حاتمی حاکم کهدم [سلطان..]
۴۶۸ـ۴۶۹ـ۴۷۴ـ۴۷۵.
محمدحسن ۲۷۲.
محمدحسن خان بن حاجی معصوم کسمائی
۱۳۷.
محمدحسن خان قاجار ۲۴۵.
محمد حسین خان آیرم [سرتیب ..]
۲۶۳.
محمدحسین پسر آقامحمدتقی کهدمی
۳۱۱.
محمدحسین خان سالاراسعد پسر نصر ـ
الله خان سردار امجد ۵۰.
محمد خان (حاکم بخش ماسال) ۱۰.
محمدخان [حاجی ...] ۱۵۵.
محمدخان [حاجی...] ۲۶۰.
محمدخان اروملو [درویش...] (حاکم
لاهیجان) ۴۲۴.
محمد پسر میرقباد پسر میرعباس تالش
[میر...] ۲۳۴.
محمد خان سرتیب ملقب به مدیر ـ
السفر، ۱۶۷.
محمد خدابنده [سلطان ..] ۳۶.
محمد رسول خدا ۱۸ .
محمد رشتی [امیره ..] ۸۶.
محمد رضا [میرزا. .] ۲۴۷.
محمدرضا خان ۱۳۱.
محمدرضامیرزا (از برادران عباس میرزا)
۲۴۷ـ۲۵۵.
محمد رضا قزوینی = کل محمد رضا
۳۱۶.
محمد زکی بن ملامحمدقاسم ۱۳۸.
محمدزمان خان (از رؤسای طایفهٔ رشوند)
۴۹۴.
محمد سلیم خان پسر محمدکاظم خان
(خان پیر کوه) ۴۹۳.
محمدشاه قاجار ۲۳۷ـ۲۳۸.

محمدشریف (ازخادمان آستانهٔ عون
بن محمد بن‌علی)۱۳۶.
محمدشفتی [امیره...]۸۶.
محمد شفیع تبریزی۳۱۳.
محمدصوفی(خطاط کتیبهٔصندوق‌سید
ابوجعفر)۲۶۲.
محمدطاهر مستوفی [میرزا..]۲۶۴–
.۲۶۵
محمد طاهر ولدکربلائی محمد بیك
گیلوائی ۳۱۹.
محمد علی (از خادمان آستانهٔ عون
بن محمدبن علی)۱۳۶.
محمد علی انشائی ۲۵۷.
محمد علی خان‌امین‌دیوان [میرزا..]
.۲۴۹
محمدعلی‌خان پسرمحمد زمان(رئیس
طایفهٔ رشوند) ۴۹۴.
محمد علی پسر محمد امین زاویه
.۴۷۶
محمدعلی کیلك ۴۳–۱۳۰–۲۱۷.
محمد فقیهی قزوینی [شیخ ...]
.۲۵۶
محمد قلی [استاد ...] (گچ کار بقعهٔ
آقا سیدقاسم‌درچولاب) ۳۱۸.
محمد کاظم خان (خان پیر کوه)۴۹۳.
محمدکاظم ولدمرحوم میر سیدعلی –
الحسینی[میر...] ۴۲۶.
محمدکیابن سید خوره کیا[امیر...]
.۴۶
محمدکیابن شمشیرزن‌کیا ۴۷.
محمدگیلانی ۱۵۷.
محمد مؤذنان [پیر...] ۲۲۸.
محمد مشهور به براره [میرزا ...]
.۴۲۶
محمدمیرزا [کاتب کتیبهٔ بقعهٔخواهر
امام) ۲۹۳.
محمدولد مرحوم حاجی یوسف کاشی
ساز[مشهدی..]۲۸۱–۲۹۰–۲۹۱–
.۴۳۸
محمد هاشم پسرداود [استاد...](گچ
کار بقعهٔ آقاسیدقاسم در چولاب)
.۳۱۸
محمد هاشم خان انزانی ۲۳۸.
محمود [خواجه...] ۱۹۲.
محمودبن‌امام‌جعفرالصادق علیه‌السلام
.۴۶
محمودخیوی [تاج الدین...] ۱۱ –
.۱۲
محمودزرگر ۴۳۵ .
محمد ضیابری [آیةالله حاج ...]

.۲۵۵
مختار بن یوسف ثقفی ۱۳۰.
مدرسهٔ حاجی اسماعیل‌خان (درشهر رشت) ۲۴۸.
مدرسهٔ حاجی حسن (در شهر رشت) .۲۴۸
مدرسهٔ حاجی کاظم (در شهر رشت) .۲۴۸
مدرسهٔ حاجی محمدخان(درشهررشت .۲۵۹
مدرسهٔحاجی محمد کریم‌خان(درشهر رشت) ۲۴۸ـ۲۷۷.
مدرسه خرابهٔ حاج‌علی‌اکبر (درشهر رشت) ۲۴۸ـ۲۵۷.
مدرسهٔ صدر = مدرسهٔ نایب‌الصدر (درشهر رشت)۲۶۱.
مدرسهٔ مستوفی (درشهررشت) ۲۴۸ ـ ۲۶۴ـ۲۶۵ـ۲۸۶ـ۲۸۷.
مدرسهٔ مهدویه (در شهر رشت)۲۵۷.
مدرسهٔ نایب‌الصدر = مدرسهٔ صدر .۲۶۰
مدیرالسفرا (لقب محمدخان‌سرتیب) .۱۶۷
مرادی (ناظم ماده‌تاریخ بنای‌بقعهٔ‌سید محمود مرندی)۴۷۵.
مرتضی‌قلی‌خان (ازنواده‌های حمزه سلطان انزان)۲۳۵.
مرداب انزلی۴ـ۸۳ـ۸۴ـ۱۱۸ـ۱۵۴ـ ۱۵۶ـ۱۸۸ـ۱۹۰ـ۱۹۶ـ۲۲۶ـ۲۳۱ـ .۲۴۳
مرز دشت خمام ۳۲۳.
مرغانه پرد (بر نهر نورود) ۳۲۱.
مرفش داشلری (درکربولاغ)۳۸.
مرقدآقامیرنظام‌الدین (درشهررشت) .۲۶۶
مریم بنت میر خلیل متولی ۱۳۷.
مریم همسرآودیس‌اورتانیان۲۹۷.
مزار آقای بی‌بی‌زینب (درشهر رشت) .۲۸۰
مزار آقا سید کلان (در شهر رشت) .۲۶۸
مزارپیرموسی= بقعهٔ پیرموسی.
مزارنارنجان (درکوچاه) ۳۲۴.
مزرعه ۴۹۷ـ۴۹۸.
مسالك‌الابصار ۳ـ۱۵۴ـ۲۱۶ـ۲۲۶ .
مسجد آقا پیله قرآن ۲۲۷.
مسجد آقا سید ابراهیم = مسجد اردبیلیها (درشهررشت) ۲۸۲.
مسجدآقاسیدحبیب‌الله‌تولمی= مسجد کاسه‌فروشان (درشهر رشت) ۲۵۷.

مسجدآقا شیخ جـواد = مسجد ولی عصر (در شهررشت) ۲۶۲.
مسجد آقا میرعیسی ۲۷۵.
مسجد اردبیلیها = مسجد آقاسید ـ ابراهیم.
مسجد اردهرود کنار ۹۲.
مسجد استاد محمدرضا = آخرمسجد (درانزلی) ۲۳۸.
مسجد اسدمحلهدرماسوله۱۳۲ـ۱۴۰.
مسجد امامالدوله (درشهررشت)۲۶۳.
مسجد بادیالله (= بدیعالله) (در شهر رشت) ۲۸۷.
مسجد بالامحلهٔ خمیران کیاب (در شهررشت) ۲۷۷.
مسجد بالامحلهٔهندخاله ۲۲۸.
مسجد بر (از محلات ماسوله) ۱۳۱ .
مسجدبشم(دردهکدهٔ بشمچهارفریضه) ۲۳۸.
مسجد بقعهٔ آقاسیدان (دراراضیرود ـ برده) ۳۲۳.
مسجدبقعهٔ سیدابوالقاسم (درشهررشت ۲۷۶.
مسجد پاس کیا (درشهررشت) ۲۴۷.
مسجد پیر بازار ۳۲۴.
مسجد پیرسرای رشت۲۸۱.
مسجد جامع = مسجدخان (در بندر انزلی) ۲۳۸.
مسجد جامع امشه ۳۱۳.
مسجد جامع جورشر لشتنشاه ۴۳۰.
مسجد جامع رشت (در محلهٔ بازار) ۲۴۷ـ۲۵۴ـ۲۵۵ـ۲۵۶.
مسجد جامع فومن ۱۶۱.
مسجدجامع ماسوله ۱۳۱ـ۱۳۳ـ۱۴۰.
مسجد جیرکوچهٔ (درشهررشت) ۲۶۶.
مسجدجیرکیاب رشت ۲۴۷.
مسجد چله خانه (درشهررشت) ۲۶۶.
مسجد چمارسرای رشت ۲۴۷ـ۲۷۸.
مسجد چهاربرادران شهررشت ۲۷۵.
مسجد چهلتنخمیران (درشهررشت) ۲۷۴.
مسجدحاجیآباد(درشهررشت) ۲۸۱.
مسجد حاجیحسن(درشهررشت)۲۶۴.
مسجد حاجی سمیع (درداقچاه) ۳۲۳.
مسجدحاجیسمیع(درشهررشت)۲۸۸.
مسجد حاجیسیدعلی هوسمی (درشهر رشت) ۲۴۸.
مسجد حاجی صمدخان (درشهررشت) ۲۷۰.
مسجد حاجی علیاکبر (درشهررشت) ۲۷۰.

مسجدحاجی قاسم‌خان = مسجد کرف آباد (درشهررشت) ۲۷۹.
مسجد حاجی مجتهد (در شهررشت) ۲۷۰.
مسجد حاجی‌محمدخان(ددشهررشت) ۲۵۹.
مسجدحاجی‌محمد کریم(درشهررشت) ۲۷۷.
مسجد خان = مسجد جامع (دربندر انزلی) ۲۳۸.
مسجدخانه‌بر (درماسوله) ۱۳۲ـ۱۳۸.
مسجد خمیران (درشهررشت) ۲۷۷.
مسجد خواهرامام = مسجدلاله‌شوی (درشهررشت) ۲۹۶.
مسجد خیمه سرشفارور ۹۲.
مسجد درویش مخلص (درشهر رشت) ۲۸۱.
مسجد رودپشت تالش دولاب ۹۲ .
مسجد ریحان‌بر (درماسوله) ۱۳۲ ـ ۱۴۰.
مسجد زرجوب (درشهررشت) ۲۷۴.
مسجد زرگرها (درشهررشت) ۲۵۸.
مسجد ساغری سازای (درشهررشت) ۲۹۱.
مسجدسرخی (=سرخه‌ای) در انزلی ۲۳۸.
مسجد سفید = مسجد صفی = مسجد شهیدیه (درشهررشت) ۲۴۷ـ۲۴۸.
مسجد سمیع بزاز(درشهررشت) ۲۸۰.
مسجدسوخته‌تکیه(درشهررشت)۲۹۲.
مسجدسیامکان=مسجدسیدقادرآقا۹۲.
مسجد شیخ زاهد ۲۷۵.
مسجد شیخ‌نشین شاندرمن ۱۱۰.
مسجدصاحب‌الزمان(درماسوله)۱۳۱ـ ۱۳۸.
مسجد صفی=مسجد سفید = مسجد شهیدیه ۲۸۳.
مسجد صقیلان (درشهررشت) ۲۴۷ـ ۲۶۸.
مسجدغربا (درجعفرآباددافچاه)۳۲۲.
مسجدقدیمی آجری (دربیتم‌شاندرمن) ۱۱۰.
مسجد قدیمی توران سرا ۳۲۲.
مسجدقدیمی‌چال‌سرای‌شاندرمن ۱۱۰.
مسجد قدیمی داماش عمارلو ۵۰۱.
مسجد قدیمی زودل ۱۶۸.
مسجد قدیمی کمسار ۲۲۴.
مسجدکاسه فروشان= مسجد آقا سید حبیب‌الله تولمی (در شهر رشت) ۲۵۷.

مسجد کرف آباد = مسجد حاجی قاسم خان ۲۷۹.
مسجد کش سر سفلی (درماسوله) ۱۳۲ـ۱۴۰.
مسجد کش سر علیا (درماسوله) ۱۳۱ـ۱۴۰.
مسجد کوچك (درشهر رشت) ۲۴۷.
مسجد کولك ۱۶۸.
مسجد گلشن (در انزلی) ۲۳۸.
مسجد گلشن (درشهر رشت) ۲۵۶.
مسجد گوهر رودبار رشت ۲۴۷.
مسجد لاکانی (درشهر رشت) ۲۷۷.
مسجد لاله شوی = مسجد خواهر امام ۲۹۶.
مسجد محمد آباد ۲۹۶.
مسجد محمد شفیع (درشفارود) ۹۲.
مسجد مستونی (درشهر رشت) ۲۴۸ـ۲۶۴ـ۲۶۵ـ۲۸۶.
مسجد ملا رجبعلی (درشهر رشت) ۲۴۷.
مسجد ملاعلی محمد (در شهر رشت) ۲۷۹.
مسجد میان تکیه (درشهر رشت) ۲۷۶.
مسجد میردن قبرخانه (درملك بکور) ۱۱۰.
مسجد و مزار اجاق (درگیله پردسر) ۳۲۴.
مسعود بن نوپاشاین سالوك [امیره...] ۲۴۴ـ۴۲۳.
مشهد ۲۸۳.
مشهدسر (= بابلسر) ۴.
مشیرالسلطنه ۱۳۱.
مصطفی خان (حاکم بخش اسالم) ۱۰.
مصطفی خان پدر میر حسن خان تالش [میر...] ۲۳۴.
مصطفی موسوی [سید...] ۹۱.
مظفر ۸۹.
مظفر [امیره...] (برادر امیره سیاووش گسکری) ۸.
مظفر [امیر...] (ساکن تول و ناو) ۶۹.
مظفرالدین شاه ۱۲۰.
مظفر سلطان (حاکم بیه پس) ۳۰۱.
معاف (بخشی از شاندرمن) ۱۰۷.
معتمدالدوله ۲۵۵.
معتمدیه = عمارت معتمدی (در بندر انزلی) ۲۳۶.
معصوم بیك (وکیل شاه طهماسب) ۳.
معصومزادهٔ کیائی ۲۶۷.
معصومه خواهر امام رضا [حضرت...] (درشهر رشت) ۲۴۸.
مغان (بخشی از تالش که میان روس و

ایران قسمت‌شده‌است)۱۰.
مغان ایران ۱۰.
مغول = مغولان ۵ـ۳۵ـ۳۶ـ۱۵۵ـ ۲۲۶. سربازان۲۴۳. سلطان۱۵۴.
مغول [زبان...] ۳۷.
مقبرهٔ آباء بوسعید میر(درشنبه بازار لولمان) ۱۶۹.
مقبرهٔ زرین‌تاج ۴۹۵.
مقدسی ۱ـ۱۸۸.
مکش (ییلاق‌آق‌اولر) ۵۰.
مکنزی (Mackenzie) ۲۳۲ ـ ۲۴۸ ۴۶۲.
مکردیج‌پسرخواجه‌آودیس‌اورتانیان ۲۹۷.
ملاتربه (درملامحلهٔ پرەسر) ۹۲.
ملامحلهٔپرەسر۹۲.
ملك جهان (ازدهکده‌های‌شاندرمن) ۱۱۰.
ملك‌محمد بن مشهدی‌حسن۲۹۹.
ملك‌محمد قزوینی ۲۹۶.
ملگونف (Melgounov) ۸۴ ـ ۱۰۷ ـ ۱۳۹ـ۲۴۸.
منار ازبر ۱۶۶.
منارفانوس دریائی (در انزلی)۲۳۶.
منارآجری منارەبازار ۱۹۴.
منارە بازار ۸۵ـ۱۹۱ـ۱۹۲ ـ ۱۹۴ ـ ۱۹۵ـ۱۹۶ـ۱۹۷.
منجم‌باشی ۲۵۵.
منجیل ۸ـ۲۴۳ـ۴۶۱ـ ۴۷۷ـ ۴۹۴ ـ ۴۹۶ـ۴۹۷ـ۴۹۸ بالا محله ۴۹۵ .
پل ۴۷۲ـ۴۹۶.چیکین۲۲۴ .رودخانه ۴۹۵.
منداب (دهکده‌ای میان خرزان‌و منجیل)۴۹۸.
منصور [سیدمیر...] ۱۲۰.
منصورپسرشاه ملك‌آقا[شاه ...]۴۶۵.
منوچهرخان‌معتمدالدوله۳۰۹ـ۳۱۰ـ ۴۶۳.
موازی (حومه‌و اطراف شهر رشت) ۲۲۶ ـ ۲۴۳ ـ ۲۴۴ـ ۲۴۵ ـ۲۹۷.
بخش ۲۴۵ ـ ۳۰۶ ـ ۳۲۲ـ ۳۲۳ـ ۴۲۳ـ گیلکی ۲۲۷.
موسله= ماسوله ۱۲۹.
موسی‌علیه‌السلام۲۷۱.
موسی بن ابراهیم بن موسی بن جعفر علیه‌السلام ۸۶.
موسی‌الکاظم علیه‌السلام [امام.] ۲۲ـ ۸۶ـ۸۹ـ۴۲۹ .
موصل ۱۳۰ .
مولاجان بن سیدمحمدجان بن سید

ابراهیم [سید...] ۸۶ـ۱۹۳.
مونتایث(Monteith)۴۳ـ۴۷۷.
مهاجر [تیره ...] ۲۳۴.
مهدی[آقا...](از بانیان بقعهٔ آکاشاه) ۳۱۲.
مهدی [حاجی میرزا ...] (بانی مسجد امشه) ۳۱۴.
مهدیقلی ۱۲۰.
مهدی رودباری [سید...]۲۵۷.
مهدی کیابن ابی رضی ۴۷.
مهدی کیا بن امیر احمد کیا ۴۷.
مهدی لاکانی [حاجی شیخ ...]۲۶۴ـ۲۸۶ـ۲۸۷ـ۲۹۶.
مهرعلی بن امام موسی الکاظم علیه السلام ۱۱۸.
میان پشته [جزیرهٔ ...] ۲۳۸.
میان ده (از دهکده‌های صومعه سرا ۱۹۷.
میان روهان (سرزمین میان ییلاق و قشلاق)۳۵.
میان شهر (از دهکده‌های کسکر) ۱۸۹.
میان‌محله (ازمحلات هندخاله)۲۲۷.
میان محلهٔ‌شیخان ۳۰۷.
میدان بزرگ (در شهر رشت) ۲۴۸ـ ۲۵۹.
میدان داروغهٔ شهررشت ۲۴۹.
میدان شهرداری (درشهررشت) ۲۴۹.
میدان صیقلان(در شهررشت) ۲۵۰ـ۲۵۳.
میدان کوچك(درمحلهٔ بازارشهر رشت) ۲۴۹ـ۲۵۶ـ۲۶۰.
میرخواند ۸.
میرزاعلی آقامسجد(درسیادلهٔ‌شاندرمن) ۱۱۰.
میرسرا (ازدهکده‌های شفت)۲۲۴ .
میرم بیك‌تبریزی ۱۳۷.
میرمحلهٔ کسکر۱۹۷.
میرمحمدشاه فرزندامام زین‌العابدین علیه‌السلام ۲۵۸.
میشاوندان موازی ۲۹۹ـ۳۲۲.

ن

نادرشاه‌افشار۱۶۹ـ۲۴۵ـ۲۹۳ـ۴۹۳ـ۴۹۴ـ۴۹۶.
ناش(ازدهکده‌های بلوك‌خرگام‌عمارلو) ۵۰۰.
ناصرالدین شاه‌قاجار ۱۵۵ـ۲۳۵ـ۲۳۷ـ۲۹۵ـ۴۹۷.
ناصرالسلطنهٔ(لقب سپهداراعظم)۲۴۹.

ناصر کیای لاهیجانی [کارکیا سید...] ۲۶۲.
ناله‌تربه(درهشت‌پر)۴۸.
ناو(ازدهکده‌های اسالم) ۶۹ـ۷۴.
ناورود ۶۹.
ناوه (ازدهکده‌های فاراب عمـارلو) ۴۹۴ـ۵۰۱.
ناوه (سرراه بقعهٔ شاه شهیدان) ۴۷۸.
نایب‌الصدر ۲۶۱.
نجفعلی [استاد ...] (گچ کاربقعهٔ آقا سید قاسم درچولاب) ۳۱۸.
نجفقلی‌بیك شاندرمن۱۰۸.
نجم‌رشتی [میرباشیخ...] (پناه دهندهٔ شاه اسماعیل درشهررشت که‌بعداً امیرالامرا شد) ۲۸۳ـ۴۲۳.
نساخانم بنت ملااحمد ۱۶۴.
نسفی(ازدهکده‌های رحمت‌آباد)۴۷۱ـ۴۷۹.
نسیبه(از دهکده‌های خمام)۳۲۳.
نصرالله‌خان (حاکم شاندرمن) ۱۰.
نصرالله‌خان‌سردارامجدپسرفرج‌الله‌خان سرتیپ ۴۹ـ۵۰.
نصرالله‌خان سرهنگ پسرعبدالله خان بیچانلو (خان جیرین‌ده) ۴۹۳.
۴۹۳.
نصرالسلطنه ۲۵۰.
نصیرمحله(ازدهکده‌های شفت)۲۱۶ـ۲۱۸ـ۲۱۹.
نظام‌الدین [میر...]۲۴۸.
نعمان[امامزاده ...]=شاهزاده‌احمد بقعه‌ای درچماچای‌شفت ۲۲۰.
نفوت (از دهکده‌هال لولمان فومن) ۱۶۴.
نقاره‌کوه (نزدیك دهکده کشکش) ۵۰۰.
نقله‌بر ۲۴۳.
نقی(= امام‌علی‌النقی‌علیه‌السلام) ۴۲۹.
نمکاهان (ازدهکده‌های تولم)۲۲۸.
نمین (بخش کوچکی از آذربایجان) ۱ـ۱۵ـ۳۵.
ننك (بفتح دونون ازنواحی موازی) ۲۴۵.
نواحی تالش‌نشین ۲۲۷.
نواشر (ازییلاقهای ماسال) ۱۲۱.
نوپاشابن امیرمحمدبن امیرپهلوان (ازسلاطین خاندان اسماعیل وند) ۲۴۴ـ۴۳۶.
نوخاله (از دهکده‌های تولم) ۲۲۹.
نوده (ازدهکده‌های فومن)۱۶۸.

نوده لشتنشاه ۴۴۰.

نور (بضم نون وکسر واو ازدهکده‌های چهارفریضه) ۲۳۹.

نورالله [قاضی...] ۱۶۵.

نوروز [مزرعه] ۳۸.

نوروزعلی [کربلائی...] ۱۳۵.

نوکوراب (جزء بالا محلهٔ فومن) ۱۵۶.

نومندان لیسار ۴۳.

نهرشیرك ۱۶۵.

نهرنورود ۳۲۱.

نی‌زار (ازدهکده‌های تولم) ۲۲۸.

و

واقعهٔ جنگل ۲۷۸.

واقمه دشت (از دهکده‌های فومن) ۱۳۳.

واویلا [رودخانه ...] ۸۷.

وتول گوند (از محلهای تالش دولاب) ۹۲.

ورازگاه سنگر ۳۲۴.

وردون (ازمحلهای ماسال) ۱۱۷.

ورزل (بفتح واو وزاء ازدهکده‌های پسیخان) ۱۵۶-۲۱۶-۲۴۳-۲۴۵-۳۱۶.

ورزلات موازی ۳۱۵.

وزمترشاندرمن ۱۱۰.

وعده‌گاه ماسال ۱۲۱.

ولکچ (=پلکچ) ۱۰.

ولم لشتنشاه ۴۳۵.

وله‌پشت (ازمحلهای گلندرود) ۱۶۷.

وله‌جار ۴۷۹.

ولی آقاارباب (از بانیان بقعهٔ آکاشاه) ۳۱۲.

ولی بزرگوار (ازامامزاده‌های رشت) ۲۴۸.

ولی بن آقاسیدشریف [سید...] ۳۱۵.

ولی‌خان [پیر...] ۱۹۷.

ولی قزوینی [کربلائی ...] ۲۶۱.

ونه‌بین (از دهکده‌های حیران) ۱۵.

وهب بن منبه ۲۲۱.

ویایه ۴۷۹.

ویزنه [رودخانه ...] ۲۳.

ویشکا (ازدهکده‌های فاراب عمارلو) ۵۰۰-۵۰۱.

ه

هادی بن حاجی عسکر ماسوله‌ای ۱۳۷

هادی کیابن امیرکیا ۴۶.

هاشم بیك بن میرم بیك ۱۳۷.

هانری رنه‌دالمانی ۲۳۵.
هدایت‌خان(ازسران شاندرمن)۱۰۷ـ ۱۳۱.
هدایت‌الله خان‌رشتی پسر حاج جمال ۲۵۴.مادر ۲۵۴.
هدایت الله بن محمد بن بویه۱۳۵.
هدایت خان (کسی که‌علیه کریم‌خان قیام‌کرد)۱۵۷.
هدایة‌خیوی[شیخ...](پدرشیخ‌محمود خیوی)۱۲.
هره‌دشت (بخشی‌از کرگان‌رود) ۳۷ ـ ۳۸ـ۴۲ـ۴۳ـ۸۵ .
هشت‌پر (بخشی‌ازکرگان رود ودهکدهٔ مرکزی آن) ۴۳ـ۴۶ـ۴۸ـ۴۹ ـ ۵۰ـ۸۵ـ۱۹۲ـ۱۹۶.
هشتر خان= آستاراخان۲۳۱.
هشکوای کوچسفهان ۳۲۰.
همدان ۲۸۳.
هند ۲۴۶.
هندخاله (مرکزتولم) ۲۲۶ـ ۲۲۷ ـ ۲۲۸.
هندوانه پردسر کوچسفهان ۳۱۷ـ ۴۲۵.
هنده‌کران (نزدیك مصب خلفا رود) ۳۸.
هنزشه (Haenzche ۸۴ـ۱۰۷.
هنوی (Hanway) ۲۴۶ـ۴۰۶.

ی

یحیی‌خان‌افخم‌الدوله پسرنصرالله‌خان سردارامجد ۵۰.
یحیی کیا بن ابورضی کیا ۴۶ .
یعقوب [سید...] ۱۶۸.
یعقوب بن‌شرف‌الدین[سید...]۸۶.
یعقوب علی‌ولدعلی ۱۰۹.
یکونوم (دهکده‌ای از بلوك فاراب عمارلو)۵۰۱.
یوسف تبریزی [حاجی...]۱۳۱.
یوسف‌خان[میر...] ۲۳۵.
یوسف [ملا...] ۱۳۶.
یوسف کاشی‌ساز [مهدی ...] ۲۹۱.
یوسفعلی [پیر...] ۱۶۷.
یهودی تپه(درشهررشت) ۲۹۶.
یهودی محلهٔ خمام ۳۲۳.
ییلاق‌هزارمرز ۴۷۹ .

پایان بخش اول از مجلد اول‌کتاب ازآستارا تا استاراباد .

(جلد اول